

ISSN 1452-2179

BALKAN TÜRKOLOJİ ARAŞTIRMALARI MERKEZİ

BAL-TAM TÜRK LÜK BİLGİSİ 19

I. VE II. BALKAN SAVAŞLARININ 100.
YILDÖNÜMÜNE ADANMIŞTIR.

Eylül - 2013
PRİZREN

ISSN 1452-2179

BALKAN TÜRKOLOJİ ARAŞTIRMALARI MERKEZİ

BAL-TAM TÜRK LÜK BİLGİSİ

19

I. VE II. BALKAN SAVAŞLARININ 100.
YILDÖNÜMÜNE ADANMIŞTIR.

Prizren
Eylöl 2013

BAL-TAM TÜRKLÜK BİLGİSİ

Prizren, Yıl X., Sayı 19., Eylül 2013

BAL-TAM Türklük Bilgisi dergisi, yılda iki defa olmak üzere Mart ve Eylül aylarında yayınlanır.

Yayınlayan:

BAL-TAM, Balkan Türkoloji Araştırmaları Merkezi adına:

Prof. Dr. Tacida ZUBÇEVİÇ - HAFİZ

Sorumlu Yazar

Prof. Dr. Nimetullah HAFİZ

Düzeltili: Mr. Ferhat AŞIKFERKİ

Danışma Kurulu:

Prof. Dr. A. Bican ERCİLASUN-Türkiye
Akademik Aliya COGOVİÇ-Kosova
Prof. Dr. Anvar MOKAEV-Kırgızistan,
Prof. Dr. Bayram BAYRAKTAR-Türkiye,
Prof. Dr. Cengiz HAKOV-Bulgaristan,
Prof. Dr. David GEZA-Macaristan
Prof. Dr. Dimitriy VASİLYEV-Rusya Federasyonu,
Prof. Dr. Ekmelettin İHSANOĞLU-Türkiye
Prof. Dr. Emin Plana-Kosova,
Prof. Dr. Ekrem ÇAVUŞEVİÇ-Hırvatistan,
Prof. Dr. Elfina SİBGATULİNA-Rusya Federasyonu
Prof. Dr. Enver MAHMUT-Romanya,
Prof. Dr. Eva GUSTAVSSON-İsveç,
Prof. Dr. Fehim NAMETAK-Bosna Hersek,
Prof. Dr. Ferit DUKA-Arnautluk,
Prof. Dr. Gazmend ŞPUZA-Arnautluk,
Prof. Dr. Gyorg HAZAI-Macaristan,
Prof. Dr. Halil İNALCIK-Türkiye
Prof. Dr. Haluk AKALIN-Türkiye
Prof. Dr. Hamdi HASAN-Mekedonya,
Harid FEDAI-Kuzey Kıbrıs Türk Cumhuriyeti,
Prof. Dr. Hayriye Süleymanoğlu YENİSOY-Türkiye,
Prof. Dr. Hüseyin AYAN-Türkiye,
Prof. Dr. İlber ORTAYLI-Türkiye,

Prof. Dr. J.-L. Bacque GRAMMONT-Fransa,
Prof. Dr. İsmail PARLATIR-Türkiye
Prof. Dr. Kamil Veliyev-Azerbaycan,
Prof. Dr. Kerima FİLAN-Bosna Hersek,
Prof. Dr. Lars YOHANSON-Almanya,
Prof. Dr. Maria TODOROVA-Bulgaristan
Prof. Dr. Micheil BOZDEMİR-Fransa,
Prof. Dr. Michael KİEL-Hollanda,
Prof. Dr. Mihai MAXİM-Romanya
Prof. Dr. Miryana MARİNKOVİÇ-Sırbistan,
Prof. Dr. Mirzattin ZAKİYEV-Tataristan,
Prof. Dr. Mustafa KAÇALIN-Türkiye
Prof. Dr. Mustafa MEHMET-Romanya,
Prof. Dr. Nasimhan RAHMANOV-Özbekistan,
Prof. Dr. Novak KİLİBARDA-Karadağ
Prof. Dr. Eva BALTA-Yunanistan,
Prof. Dr. Razik RAFİEV-Özbekistan,
Prof. Dr. Reşat GENÇ-Türkiye,
Prof. Dr. Rukiye HACI-Çin,
Prof. Dr. Şakir İBRAYEV-Kazakistan,
Akademik Şerbo RASTODER-Karadağ
Prof. Dr. Tadeusz MAYDA-Polonya,
Prof. Dr. Uli SCHAMİLOĞLU-ABD,
Prof. Talât HALMAN-Türkiye,

Hakem Kurulu:

Prof. Dr. Ahmet Yaşar OCAK-Türkiye,
Prof. Dr. Bilge ERCİLASUN-Türkiye,
Doç. Dr. Bilgin ÇELİK-Türkiye,
Prof. Dr. Celil Garipoğlu NAGİYEV-Azerbaycan,
Prof. Dr. Dursun YILDIRIM -Türkiye,
Prof. Dr. Ebulfes AMANOĞLU-Azerbaycan,
Prof. Dr. Erman ARTUN-Türkiye,
Prof. Dr. Fethi MEHDİYU-Kosova,
Dr. Güllü YOLOĞLU-Azerbeycan,
Prof. Dr. Gönül AYAN-Türkiye,
Dr. Halit EREN-Türkiye,
Doç. Dr. İbrahim YALIMOV-Bolgaristan,
Prof. Dr. İsa HABİBBEYLİ-Azerbaycan
Prof. Dr. İskender PALA-Türkiye,
Dr. İsmail CAMBAZOV-Bulgaristan,

Prof. Dr. İsmail PARLATIR-Türkiye,
Dr. Juten ODA-Japonya,
Prof. Dr. Kemal ERARSLAN-Türkiye,
Prof. Dr. Layla KARAHAN-Türkiye,
Doç. Dr. Mehmet Naci ÖNAL-Türkiye,
Prof. Dr. Mehmet ŞAHİNGÖZ-Türkiye,
Doç. Dr. Özkul ÇOBANOĞLU-Türkiye,
Sabri ALAGÖZ-Bulgaristan,
Prof. Dr. Saim SAKAOĞLU-Türkiye
Prof. Dr. Suphi SAATÇI -Türkiye,
Prof. Dr. Taciser ONUK-Türkiye,
Prof. Dr. Tefik MELİKLİ-Rusya Federasyonu,
Prof. Dr. Tuncer GÜLENSOY-Türkiye,
Doç. Dr. Vladan VİRIYEVİÇ-Sırbistan,
Prof. Dr. Volkan COŞKUN-Türkiye

BAL-TAM Türklük Bilgisi dergisi ve yazarın adı kaynak gösterilmeden alıntı yapılamaz.

Yazıların sorumluluğu yazarlara aittir.

Dergiye gönderilen yazılar iade edilmez.

Dizgi-Mizampaj: BAL-TAM

Baskı: Birlik Basımevi, Ankara

Yazışma Adresi:

BAL-TAM
Birlik Mah, 443 Sok. – 4/7
Çankaya. – Ankara
Tel: +90 312 495 56 40

BAL-TAM
Emin Paşa – 17
Prizren
Tel-Faks: +381 29 231 108

E-mail: trhafiz@yahoo.com; baltam@baltam.net
www.baltam.net

BAL-TAM TÜRK LÜK BİLGİSİ ULUSLARARASI HAKEMLİ BİR DERGİDİR.

İÇİNDEKİLER

TARİH

Jean Luis Bacque GRAMMON , Le nomen en Turquie: Heritage Altaique ottoman et Kemaliste.....	11
Mustafa Ali MEHMET , Yesevi'den Günümüze: Romanya'da (Balkanlarda) Türk İslam Büyüklerinin Tarihi ve Kültürel Önemi.....	17
Salim CÖHCE , Doğu Akdeniz Çevresinde Türk Hakimiyetinin Tesisi.....	27
Seyfeddin BUNTÜRK , Kafkasya'nın Rus İmparatorluğu Tarafından İşgali.....	67
Mariya LEONTİÇ , Evliya Çelebi'nin "Seyahatnamesi"nde Makedon Şehirleri ve Onların Tasfiri.....	83
Senem KÜÇÜKKOYUNCU – Bilgin ÇELİK , Osmanlı İmparatorluğu'nda Yağılma Tehdidine Karşı "İttihad-ı Nasır"ın ve	
Salim CÖHCE , Atatürk Döneminde Bedrettin Türk Avgan Münasebetleri.....	107
Neslihan Altuncuoğlu , Atatürk'ün Kayseri'ye Gelişi	139
Zeynep ZAFER , Bulgaristan Türklerinin Güldürü Süzgecinden Zorunlu Asimilasyon ve Göç.....	157
Refike SULÇEVTSİ , Kosova Arşivleri Kadastro Belgelerinin Tarihi ve Kültürel Önemi.....	169
Feti MEHDİU , Kırçova Bölgesinde Eski Osmanlı Mimari Eserleri.....	181

DİL

Seyfeddin BUNTÜRK , Türklerin Kullandıkları Aifabeler.....	197
Hayriye Süleymanoğlu YENİSOY , Balkan Yahudilerin Cudezmo Dilinde Türkçe Alıntılar.....	229

Akif İMANLI, İldr'ın Köy İsimleri: Asma ve Çakertaş	237

Y A Z I N

Fadıl HOCA, Veysi "Üskübi"nin İstanbul Kasidesinin Değerlendirilmesi.....	243

Salim ÇONOĞLU, Ömer Seyfettin'in Hikâyelerinde Milli Kimliğin Yeniden İnşasında Milli Kültür Unsurları.....	252

Türkân YEŞİLYURT, Hilmi Yavuz'un Gelenek Anlayışına Giriş Denemesi.....	269

Albert Bates LORD, Sözlü Edebiyatın Tabiatı ve Çeşitleri (Çev.: A. Demirci).....	281

Hüseyin GÖNEL, Bir Mecmuada Bulunan Mini Bir Atasözleri Risalesi.....	299

Taner GÜÇLÜTÜRK, Kosova'da Türk Halk Edebiyatı Geleneği.....	312

E Ğ İ T İ M

Recai ÖZCAN, Üsküp'te Bir Feyiz Kaynağı "Yeni Mektep": Fikirler ve Şiirler.....	333

Bedrettin KORO, 21. Yüzyılın Başlangıcında Kosova Eğitim Sistemi ve Türkçe Eğitim.....	355

H A L K B İ L İ M İ

Hayrettin İVGİN, Mitolojik Vak Vak Ağacı ve Kültürel Yansımaları.....	373

Mustafa SEVER, Türk Mitolojisinde Kuşlar	385

Mensur NUREDDİN, Makedonya'daki Müslümanlarda Doğum ile İlgili İnanış ve Uygulamalar	393

YAYINLAR – TANITIMLAR

.Hocamızın “Türk Roman ve Hikâyesi Üzerine” Kitabı Okurla Buluştu (Taner GÜÇLÜTÜRK).....	417
Geleneksel Mutfak Araştırmalarına Bir Katkı Daha: Geleneksel 2013’ün Kıbrıs Türk Mutfağı Kitabı (Nail TAN).....	421
2013’ün İlk Kalıcı Halk Biliimi Kitabı: Çukurova Halk Kültüründe Mizah (Nail TAN).....	424

OLAYLAR

Bolu’da Köroğlu Bilimsel Toplantılarının Başlayışı ve TDK’nın Türk Destanları Projesinde Köroğlu Destanlarıyla İlgili Çalışmalar (Nail TAN).....	429

YİTİRDİKLERİMİZ

Çok Yönlü Bir Kültür Adamı, Sanatçı Cemil DEMİRSİPAHİ’nin Ardından (Nail TAN).....	441

DERGİNİN YAYIN İLKE VE PRENSİPLERİ.....	447

BAL-TAM KÜTÜPHANESİ’NE GÖNDERİLEN YAYINLAR.....	448

T A R İ H

LE NOM EN TURQUIE : HÉRITAGE ALTAÏQUE, OTTOMAN ET KÉMALISTE

Jean-Louis BACQUE-GRAMMONT ¹

On trouve sous le n° 235 de la collection «Que sais-je» un ouvrage intitulé *Les noms de personnes en France 1* qui, à plus d'un titre, peut laisser songeurs les turcologues. En effet, il permet de constater le développement fort spectaculaire qu'a connu en France depuis le milieu du XXe siècle l'onomastique appliquée au seul territoire de ce pays. L'onomastique, «branche de la lexicologie qui étudie l'origine des noms propres» englobe à la fois l'anthroponymie et la toponymie. Elle est liée étroitement à la philologie et à l'histoire, et débouche rapidement sur les perspectives sociologiques du plus haut intérêt. Elle implique une extrême rigueur dans l'analyse et l'interprétation et, dotée d'une solide méthodologie, peut donner lieu à des programmes de recherche permanents recourant aux moyens de l'informatique.

Nous nous limiterons ici à quelques brèves considérations sur la seule anthroponymie, qui constitue à elle seule un vaste sujet. D'autre part, envisagés comme champs de recherche, la France et le domaine turc n'offrent guère de ressemblance. D'un côté, deux millénaires d'un territoire à géométrie variable, à substrats linguistiques et particularismes régionaux variés et à anthroponymie très tôt placée sous le contrôle de la loi: largement répandue depuis le XIIIe siècle, l'adoption des noms de famille fut rendue obligatoire au temps de François Ier par l'ordonnance de Villers-Collieries (1539), qui instituait également l'état-civil. De l'autre côté, deux millénaires aussi d'immenses étendues entre le lac Baïkal et les Balkans, où se déplaça un peuple soumis à toutes sortes d'influences linguistiques, culturelles et religieuses, mais que sa forte personnalité permet de reconnaître aisément presque partout où il se trouva.

Mettant à part le cas des Huns, aristocratie turque à la tête d'un conglomerat de peuples très divers², remontons au temps où les anthroponymes turcs deviennent à la fois identifiables et nombreux, c'est-à-dire aux empires turcs de Haute-Asie du Ve au VIIe siècle. La documentation dont nous disposons ne concerne, certes, que les souverains, leur famille et les principaux personnages de l'État. Elle permet cependant quelques constatations. L'idionyme, «nom particulier d'un individu», est la règle, suivi éventuellement d'un titré. Ce modèle survivra généralement dans l'usage du monde turc jusqu'à l'adoption tardive des noms de famille. Au début, ces idionymes réfèrent souvent à des vertus, particulièrement à la sagesse (Bilge)

---

¹ Prof. Dr., Türkolog, Paris

ou à de hauts faits (Elteriş, «rassembleur du pays»), mais ils peuvent être aussi propitiatoires comme İstemi «souhait», ou refléter un aspect anecdotique. Un exemple de ce dernier cas a été brillamment expliqué par notre maître Louis Bazin: le nom de Tonyukuk, fameux ministre d'Eltèriş, viendrait de ton. «tunique» et de yukuk, «graisseux, huileux». L'explication s'en trouve dans un usage encore attesté en Mongolie dans la première moitié du XXe siècle : à l'issue d'un festin, les invités remercient l'hôte en essuyant sur sa tunique leurs mains maculées de la graisse des moutons qu'ils avaient mangés. Cela signifiait donc que plus la tunique de l'hôte était maculée, plus apparaissait la munificence avec laquelle il avait reçu de nombreux convives...

 À la même époque, on observe parfois qu'un même personnage est connu sous deux noms. Par exemple, le kagan Elteriş (mort en 691) est aussi appelé Kutluğ, «qui a reçu un heureux sort». Son frère et successeur. Beg Çor, «prince-preux» règne de 691 à 716 et prend à son avènement le nom de Kapagan Kagan. Est-ce un nom de régna à la manière chinoise ?

L'Empire ouïgour succède de 744 à 840 au second Empire turc. On n'observe guère de changements dans l'onomastique des souverains bien qu'ils aient rapidement abandonné l'antique culte turc de Tenri, le « Dieu-ciel », en faveur du manichéisme. Toutefois, à partir de la fin du VIIIe siècle, on voit apparaître des noms phraséologiques de plus en plus développés: *Tenride bulmuş külüğ bilge*, «Sagesse illustre reçue de la part de Tenri» (789-790) ; *Tenride bulmuş alp kutlug ulug bilge*, «Grande sagesse qui a reçu de la part de Tenri l'heureux sort du preux» (795-805) ; *Tenri Bilge*, «Tenri-Sagesse» (805-808); *Ay tenride kut bulmuş alp bilge*, «Preux-sagesse qui a reçu l'heureux sort de la part de Tenri-Lune » (808-821).

Au Xe siècle apparaissent les premières dynasties turques musulmanes : d'abord, les Karakhanides en Kachgharie, ensuite les Ghaznévides qui, depuis l'est de l'Afghanistan actuel, devaient fonder un vaste empire s'étendant de la Transoxiane à la plaine du Gange. Si les seconds adoptent des noms conformes à l'usage islamique³, les premiers manifestent, au moins quant à leurs noms usuels, une longue résistance. Le fondateur, mort vers 955, se nommait Satuk Bugra Khan, soit «(Déjà) vendu - chameau étalon», Emblématique de la dynastie, ce nom de Bugra sera porté par plusieurs successeurs jusqu'au XIIe siècle ⁴. Quant à *Satuk*, il fait partie de ces noms apotropaïques en usage dans le monde altaïque et destinés à détourner du nouveau-né le «mauvail œil», au moins au cours de la première enfance. Dans ce but, le «nom de nombril», donné lors de la section du cordon ombilical, pouvait être un objet quelconque tombant à ce moment sous le regard de celle qui opérait, particulièrement ce qui pouvait se trouver

à l'intérieur ou auprès de la yourte: nom d'une pièce de harnais ou de tout objet usuel sans rapport avec l'anthroponyme définitif qui devait être attribué plus tard.

Au milieu du XIIe siècle, une deuxième vague turque ébranla non seulement ces nouveaux États, mais le prestigieux califat abbasside et les provinces asiatiques de l'Empire byzantin: en 1055, le chef seldjoukide Tugrul (oiseau de proie) Beg entra à Bagdad et plaça le calife sous sa tutelle. Comme lui-même, ses sept premiers successeurs se conformèrent à l'usage onomastique en pays musulman 5, mais on les connaît plutôt sous leurs noms turcs: Alp Arslan. « Preux-lion »; Bark Yaruk, « Possession-Lumiéré»: Sancar (de la racine sanc-, « pourfendre»). Toutefois, le nom du fils et successeur de Tugrul Beg était un composé arabo-persan pléonastique. Malik Şâh, «Roi-roi», mais qui lui repris à d'autres époques par divers souverains.

La branche des Seldjoukides qui survécut le plus longtemps fut celle qui s'était établie à Konya: les Seldjoukides de Roum qui régnèrent jusqu'à la fin du XIIIe siècle. Ces souverains turcs se révélèrent iranisés et urbanisés jusqu'à devenir étrangers à leurs sujets turcs restés nomades qui se révoltaient périodiquement. Leurs noms sont révélateurs de cette profonde acculturation à un autre monde. Parmi ceux des 32 principaux membres de la dynastie - souverains et parents-, on distingue trois groupes presque égaux : 11 portent des noms musulmans sans particularité, 11 sont purement turcs et 10 sont tirés du *Şah-nâme*, le «Livre des Rois», épopée nationale de l'Iran composée au tournant de l'an mil par le poète persan Ferdowsî. Encore les Seldjoukides ne choisirent-ils pas les noms des héros turcs de ce duel séculaire entre l'Iran et le Touran, mais bien ceux du parti qui n'était pas le leur...

La dislocation de l'Empire seldjoukide et la période des beylicats qui suivit au XIVe siècle n'appellent pas de commentaire particulier. Cent cinquante années plus tard, au lendemain de la conquête de Constantinople, et surtout à la fin du règne de Mehmed II (1451 -1481), l'Empire ottoman acquiert la plupart de ses traits définitifs. À l'exception d'Orhan (vers 1324-1362), les souverains de la dynastie portent des noms parfaitement islamiques. Osmân, Murâd, Bâyezîd, Mehmed. Ils continueront de même jusqu'à leur déchéance en 1922. Chez leurs sujets, l'usage est également de porter un *isim*, nom musulman, assorti d'un titre qui varie selon l'époque, mais qui peut donner quelque indication sur le rang de la personne. Toutefois, le nombre des *isim* usuels est finalement si limité que, même en recourant en outre à l'indication de la filiation, l'identité demeure malaisée à préciser: Mehmed fils d'Ahmed. 'Alî fils de Mustafâ peuvent désigner quelques milliers d'homonymes, même si l'on y ajoute un titre. Vers la fin du XIVe siècle, on voit ainsi le *lakab*, «surnom», ou la *nisha*, «référence au lieu d'origine géographique ou ethnique», devenir de plus en plus fréquents.

Dans l'administration ottomane, à partir du XVIe siècle en tout cas, on note la permanence d'un certain nombre d'usages concernant les titres. Par exemple, le *cursus honorum* d'un serviteur de l'État le fait passer par des fonctions au Palais impérial qui lui valent d'être *aga*, puis par l'administration d'un sandjak qui le fait *beg* et par le gouvernement (beylerbeylik) d'une grande province (*eyâlet*) qui lui donne droit au titre de *paşa* qu'il conservera dès lors, même s'il devient vizir, puis grand-vizir. Dans la judicature, *efendî* était en usage du haut en bas de la hiérarchie. Comme titre de courtoisie, *efendî* s'est maintenu jusqu'à l'époque actuelle, mais se trouve fortement dévalué si l'on l'accorde à un *isim*: même à un Mehmet de condition modeste, on dit *Mehmet Bey* plutôt que *Mehmet Efendî*.

Montaigne rapporte que, lors d'un banquet de gentilhommes, on avait imaginé de regrouper les convives selon leur nom de baptême. Il faut, dit-il, plusieurs tables pour les Guillaume 6. Effectuée un siècle plus tôt ou un siècle plus tard, l'expérience aurait assurément donné des résultats différents. Sur le papier, elle pourrait être utilement tentée sur les membres de l'administration ottomane à diverses époques.

Quant aux éléments annexes du nom, nous avons tenté d'appliquer les catégories définies par NPF aux 87 *Ahmed* séculiers ou religieux cités du XVe et du XVIe siècle dans le *Sicill-i osmânî* 8, recueil ottoman de notices biographiques qui, malgré bien des erreurs et des insuffisances, demeure une source incontournable. Pour le XVe siècle nous trouvons 32 noms dont 18 sont pourvus d'un élément secondaire autre qu'un titre, soit environ 56%. On y découvre 3 noms d'origine (*Bedevî*, *Rûmî*, et *Bikâ'î*, ce dernier référant vraisemblablement au Bik'â İlyâs, tombeau du prophète Élie, près de Damas), 1 «nom d'état» (*dâ'î*), 5 noms de parenté (*Khoros oğlu*, *Veliyyî-âddîn-zâde*, *Fenârî-zâde* et deux *Sultân-zâde*, c'est-à-dire des fils de filles de souverains) et 10 sobriquets (*Ebû-l-'âlemeyn Rûfâ'î*, *Kebîr Rûfâ'î*, *Alagöz*, *Kızıl*, *İlâhî*, *Gedik*, *Karaca*, *Toz Kopran*, *Göde*). Pour les Ahmed du XVIe siècle, nous avons 55 noms dont 34 comportent de même un élément secondaire, soit 61%. On y relève seulement 3 noms d'origine (*Kastalanî*, *Freng*, *Arab*), 5 de métiers (*Kemânkeş*, *Nâkhudâ*, *Sârbân*, *Kalburci*, *Dogancı*), 9 sobriquets (*Emîr Bukhârî*, *Khâ'in*, *Kara*, *Khayâlî*, *el-'Aynî*, *Yek-çesm*, *Semiz*, *Kara*, *Şeytân*) et 17 noms de parenté (*Dukakîn-zâde*, *Hersek-zâde*, *Khızır Beg-zâde*, *İbn Kemâl*, *Leys-zâde*, *'Acem-zâde*, *Sultân-zâde*, *Pâre pâre-zâde*, *Sâmsûnî-zâde*, *Mü'ellim-zâde*, *Ramazân-zâde*, *Bukhârî-zâde*, *Mazlûm Melik -zâde*, *Kaytas-zâde*, *Hâcî Beg-zâde*, *Mûy-tâb-zâde*, *La'izâr-zâde*) soit près de 31% contre 15,6% au siècle précédent. Sans attacher à ces chiffres plus d'importance qu'ils ne méritent, la fréquence croissante du nom de parenté apparaît évidente. Il ne s'agit pas encore de véritables noms de famille, bien que le milieu des ulémas tende à les conserver d'une génération à l'autre pendant plusieurs siècles (*Dürri-zâde*, *Paşmakçı-zâde*). Certes, la

référence au nom d'un ancêtre prestigieux n'est pas rare (*Sokollu-zâde*), mais la transmission peut s'interrompre dès lors que la famille se divise en plusieurs branches. La continuité la plus remarquable s'observe chez les descendants des dynasties beylicales du XIVe et du XVe siècle (*İsfendiyâr oğlu, Candar oğlu, Ramazan oğlu*) ou des compagnons des premiers souverains ottomans (*Evrenos oğlu, Mikhail oğlu*).

Au XIXe siècle, on remarque la fréquence accrue des noms doubles: *Mehmed Râfî, Mehmed Reşîd, Mustafa 'Âsım, 'Alî Rızâ*, etc. Mais ni les *Tanzîmât* de 1839, ni la révolution des Jeunes Turcs en 1908 ne légiférèrent sur la question du patronyme. Il fallut attendre 1934 pour que Mustafa Kemal décide que tout citoyen turc devrait dorénavant porter un nom de famille et donne l'exemple en choisissant pour lui-même celui d'Atatürk. La manière dont cette innovation fut accueillie et peu à peu acceptée, la vogue de nouveaux noms et patronymes «laïques» et «républicains», les résistances que rencontra ce mouvement et, au cours du dernier quart de siècle, le retour croissant de noms purement islamiques constituent autant de champs de recherche peu fréquentés jusqu'ici et qui invitent philologues, historiens et sociologues à conjuguer leurs efforts de la manière la plus utile.

*) La présente étude s'inscrit dans le cadre du programme de recherche «Histoire et sciences auxiliaires de l'histoire ottomane», commun à l'Unité Mixte de Recherche n° 7192 du Centre National de la Recherche Scientifique (Paris) et à l'institut Français d'Études Anatoliennes (Istanbul), et dirigé par l'auteur de ces lignes..

1) Par Paul Fabre, 1998, ici: (NPF). Il s'agit d'une refonte mise à jour de la première version de ce même n° 235 par P. Lebel, *Les noms de personnes*, 1946.

2) On sait que l'étymologie du nom d'Attila offre elle-même le reflet d'un milieu ouvert à toutes sortes d'influences: turc *ata*, «père», +diminutif germanique *-ila*, le même qu'on trouve dans le nom d'Uifila ou Wulfila (évêque wisigoth du IVe siècle): *wulf*, «loup», +*-ila*.

3) Du type *Ahmad* (ism. idionyme) +*bin Mustafa bin 'Alî (kunya*, nom des premiers ascendants) + *al-Misrî* (nisba, nom du pays ou de l'ethnie d'origine) +*ad-Dabbâg* «le Tanneur» ou *ul Agwar*, «le Borgne» (lakab, surnom, sobriquet). Ces deux derniers éléments, ou un substitut d'entre eux, peuvent renvoyer à un ancêtre plus ou moins lointain et se conserver quelque temps de génération en génération, à la manière d'un nom de famille.

4) Au XIe siècle, on relève aussi parmi eux un Arslan (lion) İlek Nasr et un Bôri (loup) Tegin, également appelé Tamgaç (cachet, marque irlabafé) Khan.

5) Ainsi Tugrul Beg choisit-il de s'appeler *Rukn'-ddîn Abû Tâlib Muhammad Tugrul Beg bin Mikâ'il*, soit «Pilastre de la Religion Abû Tâlib Muhammad Tugrul Beg fils de Mikâ'il» Muhammad réfère naturellement au

Prophète el Abû Tâlib à son cousin, genddre et successeur 'Alî.

6) Cité par NPF, p.65.

7) Dans notre étude «Remarques sur quelques types de carrieres et de fonctions dans l'administration ottomanes au XVe siècle», *Archivum ottomanicum*, 17, 1999, p.236, nous avons relevé sur un échantillon représentatif de 336 membres de la haute administration militaire entre 1512 et 1579: 67 Mehmed, 40 Ahmed, 38 Sinân, 34 Alî, 31 Mustafâ, 30 Hasan, 30 Hüseyin, 26 Mahmûd, 20 Süleyman, 19 Kâsım, 16 Murâd et 15 İskender. On remarque l'importante proportion des Sinan, nom qui devient plus rare à partir de la seconde moitié du XVIIe siècle..Il y a donc lieu de s'interroger sur la faveur que connut ce nom à une époque où il n'était porté par aucun souverain ni personnage de premier plan.

8) Mehmet Süreyyâ, *Sicill-i 'osmânî*, I.Istanbul, 1308/1890-1891, p.189-205.

YESEVİDEN GÜNÜMÜZE : ROMANYA'da (BALKANLARDA) TÜRK – İSLÂM BÜYÜKLERİNE MİNNET DUYGULARIMIZ

Mustafa Ali MEHMET*

Dünya tarihinde, Türk milleti kadar geniş sahâlara yayılan başka bir ulusa rastlamak kolay olmasa gerektir.

Gerçekten, çeşitli sebeplerden dolayı, Orta - Asya derinliklerinden kalkarak, dört bir tarafa göç eden Türk kavimleri, yüzyıllar boyunca, çoğunlukla Batı'ya doğru yürüdükçe Karadeniz'in Kuzeyinden ve Güneyinden, Balkanlara, hattâ, Avrupa ortalarına kadar ulaşmışlardır:

*

Daha gerilere gitmeden, özellikle 5. yüzyılın ortalarından itibaren, günümüze kadar geçen süre zarfında, Balkanlarda, şu veya bu şekilde, Türk kavimlerinin eksik olmadığını söyleyebiliriz.

İşte, bu gibi nedenlerden dolayıdır ki, bir bakıma, Balkanlar, daha geniş bir anlamda; Rumeli, Türk tarihinin kaderini paylaşmıştır, diyebiliriz.

Gerçekten, Atilla'nın yönetimindeki Hunlardan başlayarak, Balkanlar, ardı - ardına gelen: Avarlara, Hazarlara, Onogurlara, Peçeneklere, Kumanlara ve daha başka Türk - Moğol kavimlerine yurtluk yapmıştır.

Hatta, büyük Hun Başbuğu Atilla'nın dahi, bilinmeyen mezarının, bugünkü Romanya topraklarında, Tuna Nehri boyunca, Sırbistan hududunda, Moldova Noua denilen kasabaya yakın bir yerde bulunduğu dair, eskiden beri söylenen rivayetleri, „Gurbetçi” Dergisi tekrar tartışmaya açmıştır. Sistemli bir şekilde kazılar yapıldığı takdirde, ortaya çıkabilecek buluntular insanlığı dahi şaşırtabilir.

Aslında, XIV yüzyıla kadar devam eden bu süreci: „Eski Türk kavimleri Dönemi” veya “Balkanlarda İslâm Öncesi Dönem” olarak tanımlayabiliriz.

Asırlarca süren bu dönemde, eski Türk boylarının bazılarından belli-başlı kalıntılara rastlamak mümkün olmasa da, özellikle Peçeneklerden, Kumanlardan ve daha sonraki Türk - Moğol kavimlerinden hatırı sayılır derecede izlerden bahsedilebilir.

Bunlardan bazılarını, gerek şimdiki Romanya topraklarında, gerekse Balkanların daha başka bölgelerinde, çeşitli yer-su ve şahıs adlarında, yani. Toponimlerde, hidronimlerde ve antroponimlerde görebildiğimiz gibi, daha başka kültür eserlerinde de görmek mümkündür.

Özellikle eski dönemler hakkında, Macar Türkologu Laszlo

---

* Prof. Dr., Türkolog, Bükreş.

Rasonyi'nin Tuna Köprüleri ve Tarihte Türklük başlıklı eserlerini örnek olarak gösterebiliriz.

Aslında, bu gibi konulara, geçen yıllarda, yine Köstence'de düzenlenen Sempozyumlar vesilesiyle sunulan bildirilerde de değinilmiş olmakla, burada, bunların üzerinde durmaya lüzum görmüyorum.

Ancak şunu belirtmek isterim ki, yüzyıllarca devam eden bu süre zarfında, Balkanlara kadar gelen eski Türk kavimleri, zamanla, ya buralardan çekilip gitmişler, ya da, yerli halklarla karışarak, başka başka ulusların teşekkülüne katkıda bulunmuşlardır.

Balkan milletlerinin tarihini yakından tanıyan Büyük Atatürk, onların:

“Karadeniz’in Şimal ve Cenup yollariyla, binlerce seneler, deniz dalgaları gibi, birbiri ardınca, gelip, Balkanlara yerleşmiş olan insan kitleleri, başka başka adlar taşımış olmalarına rağmen, hakikatle, bir tek beşikten çıkan ve damarlarında aynı kan deveran eden kardeş kavimlerden başka bir şey değillerdir”, gibi, son derece anlamlı bir neticeye varıyordu.

Böyle, tarihî gerçekler dikkate alındığı takdirde, Balkan tarihini incelerken, her şeyden önce, Türk dünyasını ilk defa buralara kadar getirmiş olan eski Türk kavimlerini hatırlatmak, yüzyıllarca sonra, onların torunları olan bizler için dahi bir iftihar vesilesi sayılmalıdır, kanısındayım

*

13. yüzyılın sonlarına kadar süren bu dönemden sonra da, çeşitli Türk boylarının Batıya doğru göçleri, bu kez, Karadeniz’in Güneyinden, yani Anadolu’dan devam etmiştir. Bu vesile ile, Balkanlarda yep-yeni bir dönemin de temelleri atılmış olup, onu da: “Balkanlarda Türk - İslâm Dönemi” olarak kabul edebiliriz.

Gerçekten, daha 13.yüzyılın ikinci yarısında, özellikle şimdiki Romanya’nın Dobruca bölgesinde meydana gelen önemli olaylar bütün Balkanları etkilemiştir.

Nitekim, 1262 - 1264 yılları arasında, Anadolu’dan, Moğol istilâdan kaçan 10-12 bin kadar Selçuklu Türk - İslâm obası, Bizans imparatoru VIII. Mihail’in de desteğiyle, Dobruca’ya, Babadağı Kasabasına ve etrafına yerleştirilmiş olup, bu gurubun başında, Selçuklu Hanedanına mensup olan İzzeddin Keykavuz ile, o dönemin ileri gelen Gazı Dervişlerinden sayılan: Sarı Saltuk — Baba bulunuyorlardı.

İşte, Romanya’da, hattâ, Balkanlar çapında, bugün dahi, minnet duygularımızı ifade etmeyi bir borç bildiğimiz Türk - İslâm büyüklerinin temeli o dönemde atılmış olup, şu veya bu şekilde, günümüze katlar gelmiştir, diyebiliriz.

Aslında, Sarı - Saltuk - Baba’yı, 12. yüzyılda, Türkistan’da, Oğuz

Hanın merkezi sayılan Yesi Şehrinde yaşamış olup, Türk dünyasının kültür hayatında derin izler bırakmış olan Ahmed Yesevi'ye (ö.1166) kadar gerilere götürebiliriz.

Bilindiği üzere, İslamiyetin Türkler arasında hızla yayılmakta olduğu bir sırada, Türk dünyasında, ilk defa Yaseviye adı altında bir Sünnî - Müslüman Tarikatını Kuran Ahmed Yesevi, bizzat, veya onun müridleri, Hacı - Bektaş - Veli'yi (doğ.1243) Anadolu'ya göndermiş olup, Yesevilik ruhu ile yetişen bu Veli de, 24 yaşında, Horasan'dan, Anadolu'ya gelerek, orada, „Bektaşilik“ Tarikatını kurduktan sonra, Sarı - Saltuk - Baba'yı Rumeli taraflarına göndermiş ve, Balkanlarda, Türklüğün ve İslamiyet'in temellerini atmak üzere görevlendirmiştir. Gerçekten, Balkanlarda, Yeseviliğe özgü bazı âyin ve âdâb, buralarda Bektaşî ve başka tarikatların potasında eritilerek, onlara mal edilmiş olsa da, özellikle, Yeseviliğin esasını teşkil eden Tasavvuf cereyanı, Rumeli'nde kumlan Türk - İslâm Tarikatlarına da damgasını vurmuştur.

Gerçekten, Tasavvuf, batınî ilimler anlamına gelip, İslâm'ın ruhunu teşkil ettiği görüşü hâkimdir. Tasavvufa göre, kâinata tek bir vücud olup, diğer varlıklar ondan tecelli etmektedirler.

Tarihte, „Horasan Okulu“ olarak bilinen böyle bir Tasavvuf akımı, Ahmet Yesevi tarafından teşkilâtlandırılmış olup, burada yetişen Dervişler, daha sonraları, Anadolu' ya ve, oradan da, Balkanlara dağılmışlardır. Bunların başında, Anadolu'da şüphesiz, Hacı- Bektaş - Veli gelmektedir.

Anadolu'da teşekkül eden Türk Tasavvufu, Hacı- Bektaş - Veli'nin kurduğu Bektaşî Tarikatıyla, yeni bir düşünce sistemine girmiş olup, gerek Anadolu'nun ve gerekse Balkanların Türkleşmesinde ve İslâmlaşmasında önemli rol oynamıştır.

Özellikle barışçı, uzlaşmacı, hoşgörü ve hümanist gibi yaklaşımlarla, Türk Tasavvufu, İslâm kültürüne yerleşmiş olup, Osmanlı İmparatorluğu döneminde genelleşmeye doğru gitmiştir. Hattâ, bugün dahi, çeşitli unsurların ve mezheplerin bir arada yaşamaya devam ettiği Dobruca bölgesi, bir nevi: „Açıkhava Müzesi“ gibi tanıtılmakta olup, Romanya'da, belki de Avrupa çapında, „hoşgörü“ bakımından, örnek olarak gösterilmektedir ki böyle bir havanın, böyle hır ruhun temeli, Sarı - Saltuk Baba ile atılmıştır. Gerçekten, bu „gazi - eren“in, Balkanlarda yürüttüğü faaliyetler geniş yankılar uyandırmış ve halk kitleleri arasında derin hareketler yaratmış olup, „Sarı-Saltuk-Baba Kültü“nün izlerini bugün dahi görebilmekteyiz.

*

Böyle bir anlayışla kurulan Bektaşilik, özellikle Osmanlı döneminde, gerek Anadolu'da ve gerekse Balkanlarda, hattâ, Macaristan'a kadar yayılmış olup, buralarda tesis edilen Tekkelerle ve zaviyelerle, imaretlerle ve daha

başka özellikleriyle, yüzyıllarca yaşamış ve, bazı yerlerde, günümüze kadar gelmiştir.

Rumeli'de hayata gözlerini kapamış yüzlerce, belki de binlerce şeyhin, babanın veya dedenin Tekke veya zaviyeleri, özellikle Türbeleri buna açık birer delil olsa gerektir.

İşte, 1300 yılı civarında öldüğü tahmin edilen ve mezarının, kendi adını andıran Babadağı Kasabasında bulunan "Sarı - Saltuk - Baba Türbesi", bu gibi yadigârların birincisi ve, belki de, en önemlisi sayılmaktadır. Başka yerlerde de, Sarı - Saltuk - Baba'ya atf edilen birçok Türbeye rastlanması, aslında, bu Gazi Dervişin büyüklüğünü ispatlar mahiyette olsa gerektir.

*

Sarı - Saltuk - Baba tek başına buralarda bulunmuyordu. Onun etrafında yüzlerce Derviş ve müritleri de faaliyet gösteriyorlardı. Hattâ, Balkanlara gelen Selçuklu Türk - İslâm gurubunun esasını, Anadolu'da özel bir tabakayı temsil eden Ahî-Ilerin teşkil ettiğini de kabullenecek olursak, bu gurubun, az bir zamanda, Dobruca'dan KIRIM'a kadar ve tüm Balkanları kapsayacak derecede geniş bir sahada, Türklüğün ve İslâmiyet'in adına ne gibi rol oynadığını daha iyi anlamış oluruz.

Sarı Saltuk Baba'nın Türbesi, ölümünden (1300) sonra, yüzyıllar boyunca, gerek Müslümanlar ve gerekse Hristiyan halkları tarafından kutsal bir Ziyaretgâh hâline getirilmiş olup, onun etrafında Müslüman-Hristiyan Ortak âyinler de düzenlenmiştir. Şimdi dahi, ona ümit bağlayanlara rastlandığını görmekteyiz.

Yine Babadağ Kasabası kenarında bulunan Ormanın tepesinde, Koyun - Baba Türbesi de, aynı şekilde, çeşitli dertlere deva olarak kabul edilmektedir.

Yine Kuzey Dobruca'da, Tuna boyunda, İshakçı (İsaccea) kasabasında yatan Dervişlerden, İshak - Baba'nın da Türbesi çeşitli âyinlere vesile olmaya devam etmektedir.

Aslında, Sarı Saltuk Baba gibi, Dobruca'da bulunan Koyun - Baba ile, Anadolu'da faaliyet göstereli Koyun Baba arasında bir bağlantı kurulmakta ve, buradaki İshak Baba ile, Anadolu da, 1240 yılında, meydana gelen Babaî İsyanı arasında da yakın ilişki olduğu tahmin edilmektedir ki, bu gibi olaylar dikkate alındığı takdirde, bu türbelerin de hep o dönemlere ait olduğunu söyleyebiliriz.

*

Özellikle Osmanlı zamanında, gerek Dobruca'nın ve gerekse Balkanların tarihine bir göz atacak olursak, Sarı - Saltuk - Baba'nın kutsallığı

daha ölümü ile başlamıştır, diyebiliriz. Zira, Evliya Çelebi'ye ve Osmanlı Vekayinamelerine göre, 1484 yılında, II. Sultan Bayezid Veli, Kili ve Akkerman fetihlerinden dönerken, Babadağı Kasabasına geldiği zaman, Sarı Saltuk Baba'nın hatırasını yaşatmakta olan halkın şikâyetleri üzerine, ancak türbeyi ihya etmekle kalmamış, onun etrafında, çeşitli imaretlerle birlikte, bir de Medrese tesis etmiştir ki, bunlardan, 17. yüzyılın ortalarında, Evliya Çelebi dahi Seyahatname başlıklı eserinde bahsetmektedir.

*

Daha Anadolu'da iken, gerek Yesevî ve gerekse Bektaşî Tarikatları havası içinde yetişen Sarı Saltuk Baba, Rumeli'nde de, bunlardan uzak kalamazdı.

Bilindiği üzere, Orhan Gazi dahi, Devşirme çocuklarından Yeniçeri Ocağını kurduğu sıralarda, bu Ocağa kutsal bir mahiyet verdirmek niyetiyle, Hacı Bektaş'a müracaat etmiş, o da, „Yeniçeri” adını tavsiye etmişti. Ondan sonra, bu Ocağa: „Bektaşiyân” denildiği gibi, Hacı - Bektaş - Veli de onların “Pir”leri sayılmaktadır.

Nitekim, 14. yüzyılın sonlarında, Yıldırım Bayezit, Rumeli fütuhatını genişletmek niyetiyle yola çıktığı zaman, rivayetlere göre, ona, Balkanlarda, Dimitoka taraflarında bir zaviye kurmuş olan ve Hacı Bektaş Veli tarafından, Sarı - Saltuk'tan sonra, ikinci bir misyoner olarak gönderilen: Seyyid Ali Sultan (KIZILDELİ) adlı Dervişin büyük yardımında bulunduğu, efsanevî bir dille anlatılmaktadır.

Aslında, Bektaşilik Tarikatının Padişahlar tarafından da destek görmüş olması, bu kuruluşun, özellikle Avrupa siyasetinde önemli rol oynamasını sağlamıştır, diyebiliriz.

İşte, bu gibi olaylar da dikkate alındığı takdirde, Anadolu ve Rumeli kanatlarından oluşan Osmanlı İmparatorluğunu Altı yüz yıldan fazla idare etmiş olan Âl-i-Osman Hanedanını da Türk-İslâm Büyüklerimizden sayabiliriz.

Gerçekten, Osmanlı Padişahları, daha başlangıçtan itibaren, Balkan fütuhatıyla yakından ilgilendikleri kadar, buralara, Osmanlı hâkimiyeti yerleştikçe, gerek bizzat, gerekse Hanedana mensup olanlar, hattâ, vezirler ve paşalar ve daha başka mülk sahipleri, şimdiki Romanya'yı teşkil eden toprakların üzerinde ve Balkanların daha başka yerlerinde, camiler ve medreseler inşa etmişler, vakıflar ve daha nice hayrat eserleri kurmuşlardır.

Aslında, bunları, Osmanlı Türklerinin Avrupa'ya ilk ayak basmaya başladıkları dönemlere kadar gerilere götürebiliriz. Ancak, Romanya topraklarını dikkate aldığımız takdirde, yukarıda, daha önce bahsettiğimiz, II. Sultan Bayezid - Veli tarafından, 1484 yılında, Babadağı Kasabasında inşa ettirdiği imaretler ve vakıflardan sonra, elimizdeki somut bilgilere göre. 1573

yılında, II. Sultan Selim'in kızı Esmahan Sultan, Dobruşa'da Mankalya Kasabasında, şimdi dahi: „Esmahan Sultan Cami-i Şerifi” olarak yâd edilen bir ibadethane inşa ettirerek, bakımı için de, yeteri kadar vakıf gelirleri tahsis etmiştir ki, bugün dahi, en eski tarihî eserlerimizden sayılmaktadır.

Aynı şekilde, 1610 yılında, yine Dobruca'da, Beylerbeylik görevinde bulunduğu sırada, (Macaroğlu) - Gazi - Ali Paşa da, Babadağı Kasabasında kendi adı ile anılan: „Gazi Ali Paşa Camii” ni inşa ederek, ona, etraf köylerden oluşan zengin varidatı vakıf olarak bırakmıştır.

Bundan birkaç yıl önce, benim yapmış olduğum girişimlerle, Ankara-Vakıflar Genel Müdürlüğünden, Mankala ve Babadağı Camilerinin VAKIFNAMELERİ'ni elde etmiş bulunmaktayız. Bu tarihî eserlerimizin Tapu senetleri var sayılan bu Vakfiyeleri, İnşallah, en kısa zamanda, söz konusu camilerin duvarlarına asmayı başarırsınız ümit etmekteyim.

Şunu da belirtmek isterim ki, her ne kadar, Babadağı Camii ile ilgili Vakfiye'de Medreseden bahsedilmese de, Mütevellilere verilen yetkiler çerçevesinde, daha sonraki yıllarda, elde edilen gelirlerle, böyle bir kültür ocağının da tesis edilmiş olduğu anlaşılmaktadır. Zira, 17. yüzyılın ortalarında, Evliya Çelebi, Babadağı Kasabasında, üç Medreseden bahsetmekte olup, bunlardan birisi, şüphesiz, „Gazi - Ali Paşa Medresesi” olarak bilinen kültür merkezinden başkası olamaz.

1878 yılında Berlin Barış Antlaşması ile, Dobruca'nın Romanya'ya devr edilmesinden ve birkaç yıllık bir aradan sonra, tekrar açılan „Gazi Ali Paşa Medresesi”, 1900-1901 Eğitim yılında, Babadağı'ndan, Dobruca'nın merkezinde bulunan Mecidiye Kasabasına nakl olunmuştur.

Ondan sonra, «Mecidiye Müslüman Medresesi” olarak bilinen bu kültür ocağının vakıfları (8-10 bin Ha. orman, köy v.s.), Romen Devleti tarafından müsadere edilmiş ise de, buna karşılık olarak, Romen Devleti, Medresenin bütün masraflarını karşılamayı üzerine almış olup, böyle bir özellik, II. Dünya Savaşı sonlarına kadar devam etmiştir. Bendeniz de dahil olmak üzere, tarihi boyunca, bu Medreseden yüzlerce, belki de binlerce mezun yetişmiş olup, bazıları din görevini ifa etmişler, bazıları da, öğretmenlik ve daha başka alanlarda hizmet vermişlerdir.

Özellikle 1904 yılından sonra, eğitim süresi, 4 sınıftan, 8 sınıfa çıkarılan „Mecidiye Medresesi”nden hazırlıklı mezunlar yetişmiş olup, Dobruca Türk - İslâm toplumunun bugüne kadar gelmesine önemli katkılarda bulunmuşlardır ki, onları da minnetle hatırlatmaktan gurur duymamız gerektiği kanısındayız.

Hattâ, II. Dünya Savaşından sonra, 1948 yılında, öğretim süresi, 8 sınıftan, 4 sınıfa indirilmiş ise de, 1965 yılında, çeşitli sebeplerden dolayı, kapatılıncaya kadar, buradan mezun olanların birçoğu, şimdi dahi, öncekilerin izlerinden giderek, canla - başla varlığımızın bekasına gayret sarf etmektedirler.

Yüzyıllar boyunca, sayıları tesbit edilemeyecek kadar mezunların adına, bizleri yetiştiren ve bizlere Türk-İslâm kültürünü aşıl原因 Hocalarımıza da, burada, bu vesile ile, minnet duygularımızı hatırlatmak bana nasib olmakJa, kendimi mullu hissetmekteyim.

*

Buraya kadar, oldukça uzun süren bir parantezi kapatarak, daha önce hatırlatmış olduğumuz kalıcı eserlere başkalarını da ilâve etmek mümkündür.

Nitekim, ancak Dobruca'dan bahsedecek olursak dahi, 1822 yılında, Köstence Kasabasında, II.Sultan Mahmut tarafından inşa ettirilen Hünkâr Cami'i" 1865 yılında, Tulça Kasabasında, yine Sultan Abdülazîz'ın adına yaptırılan „Aziziye Cami'i, 1856-1860 arasında, Mecidiye Kasabasında, Sultan Abdülmecid'in inşa ettirdiği „Mecidiye Cami'i" ve daha birçok köy veya kasabalarda bulunan İbadet yerleri hatırlatılabilir.

Bilindiği üzere, böyle, taşınmaz kültür değerlerimizin pek çoğu, çeşitli savaşlar sırasında veya daha başka sebeplerden dolayı, yakılmış veya yıkılmış olup, fırsat buldukça, onları tamir ederek, yahut temelinden inşa ederek, günümüze kadar gelmelerine vesile olan ecdadımızı, yani „Evlâd-ı Fatihân"ı da, şükranla yâd etmemiz gerektiği kanısındayım.

Aslında, Romanya'da ve Balkanlarda, unutulmayacak kadar derin hâtıralar bırakan çeşitli zümrelerin yansıra, buralarda halâ isimleri dilden dile dolanan daha nice Türk-İslâm Büyükleri bulunduğu, yine tarihî gerçeklerden sayılmaktadır.

Şüphesiz, bunların başında, hemen her Balkan ülkesinde, „Dünyayı güldüren adam"* olarak bilinen Nasreddin Hoca'mızı sayabiliriz ki, yüzlerce fıkraları, Balkan dillerine de çevrilerek, yaşamaya devam etmektedir.

Aynı zamanda, gerek Osmanlı fütuhatının Avrupa ortalarına doğru ilerlediği dönemlerde, gerekse, 1683 - Viyana Bozgunundan sonra, Osmanlı İmparatorluğunun gerileme dönemine girmesiyle, sonu gelmeyen savaş kahramanlıklarını, göç maceralarını ve daha başka olayları terennüm eden Balkan şairleri ve yazarları da, bizlere hatırı sayılacak kadar kültür eserleri bırakmışlardır. Bunlardan bazılarının isimleri bilinse de, pek çoğu unutulmuş olup, topluma mal edilmiş, fakat, onlardan kalan eserler, halk kültürüne dahil edilmiştir. Özellikle Osmanlı döneminde, gerek Dobruca'da, gerekse Balkanlarda, geniş bir Tekke edebiyatından da bahsedilmektedir.

Aslında, buralarda yetişen aydınların yanı sıra, Horasan ve Hindistan gibi, uzak diyarlardan dahi buralara kadar gelen birçok kültür temsilcilerine rastlamak mümkündür. Hattâ, bir çoğu, buralarda ebediyete intikal etmişlerdir. Bunlardan bazılarını „Evliya Çelebi"nin Seyahatname adlı eserinde ve daha başka kaynaklarda görmek mümkündür.

Nitekim, Evliya Çelebi, 17. yüzyılda, Temeşvar Eyaletinde, Bektaşî

ve Halvetiye gibi tarikatları temsil eden: Yağmur Baba, Selim Dede ve daha başka Dervişlerle birlikte, Şeyh Mehmed Efendi Hindî adında bir şeyhten de bahsetmektedir ki, aslen Hindistanlı olduğuna şüphe olmasa gerektir.

Diğer taraftan, Ada Kale'yi himayesi altına alarak, orada ahirete intikal eden ve "fakir" anlamına gelen: Miskin Baba'nın da Buhara'dan gelmiş olduğu senk-i kabrinde bulunan kitabeden anlaşılmakta olup, onun da Bektaşılık Tarikatına mensup olduğu bilinmektedir.

Gerçekten, Miskin Baba'nın mezar taşında: Bade ile gelecek ecelin hoş olduğu belirtildikten sonra: Miskin Baba :

„Sermest yatam kabirde, tâ Ruz-u Hesaba kadar” demekten çekinmemektedir. Kitabenin sonunda ise:

„Bin iki yüz yetmiş beş Sene-i Hicriyesinde (1858-1859 yıllarında) vefat iden Buharalı Miskin Baba'nın ruh-u revâm şâd ola !” denilmektedir.

Kitabenin yazıldığı tarih: 1320 (1902-1903) gösterildiğine göre, ölümünden 45 yıl sonra dikilmiş olduğu anlaşılmaktadır.

Miskin Baba'nın adı, Ada Kale ile sınırlı kalmayıp, Tuna boyunda uzanan köy ve kasabalarda da hâlâ hatırlanılmaktadır. Ancak son zamanlarda, Ada-Kale sular altında kalınca, Şimian Adasına nakl olunan Türbe, bugün, acınacak bir hâlde olup, onu ihya etmek üzere, hepimizin seferber olmamız gerektiği kanısındayım.

Aynı gayreti, vaktile, Mankalya Kasabasında bulunan, fakat, şimdi, yerinde yeller esen: “Muharrem - Baba Türbesi” hakkında da göstermeliyiz. Zira, 17. yüzyılın ortalarında, Dobruşa'yı enine - buyuna dolaşan Evliya Çelebi, Mankalya'da, Esmahan Sultan Cami'i'nden sonra, Muharrem Baba'dan bahsetmektedir. Hattâ, bu iki âbideden dolayı, Evliya Çelebi, Mankalya'nın önemini vurgulamak üzere, Kâbe'ye gidemiyen fakir - fukaraya, Mankalya Kasabasını ziyaret etmelerini tavsiye ediyordu.

Yine üzülererek söylemeliyiz ki, İkinci Dünya Savaşından sonra, hatırladığım kadariyle, 1956 yılında, yaz aylarında, benim de Mankalya'da bulunduğum bir sırada, Muharrem Baba Türbesinin bulunduğu yerden kaldırıldığına bizzat şahit olmuştum.

Ne yazık ki, o tarihten sonra, şimdiye kadar, bu Türbenin akıybeti kimseyi ilgilendirmemiştir. Bizleri temsil eden makamlar dahi, Muharrem Baba'dan haberdâr olmadıklarını rahatlıkla ifade etmektedirler. Halbuki, bu Türbenin oradan kaldırılması için, elbet, o zaman Müftüsünden izin almak şarttı. Böyle bir ruhsatın, Müftülük arşivinde bulunması gerekmektedir. Lâkin, arşivin kapılarını kimse açamıyor. Türbenin kalıntıları ise, Mankalya Belediyesinin Depolarında bulunsa gerektir.

Muharrem Baba Türbesi'nin yerinde binalar inşa edildiğine göre, hiç olmazsa, Mankalya'da, Esmahan- Sultan Cami'i Şerifin avlusunda veya daha başka bir yerde, Muharrem - Baba Türbesini inşa ederek, onu da, diğer Türk İslâm büyüklerin arasına katmamızın zamanı gelmiştir, kanısındayım.

Zira, ancak onların, Türklük ve İslâmiyet uğnına göstermiş oldukları gayretler ve yapmış oldukları fedakârlıklar sonunda, bizler, buralarda, şimdiye kadar varlığımızı sürdürebilmişizdir.

Onlar olmasalardı, belki de, şu anda, bizlerden de bahsedilmezdi.

Mazide kalmış ve unutulmuş veya hâlâ isimleri hatırlatılan büyüklerimizin bizlere bıraktıkları maddî ve manevî değerleri, bizler, korumakla ve onları, muhafaza ederek, gelecek nesillere devr etmekle mükellef olduğumuzun bilinciyle hareket etmemiz gerektiği kanısındayım. Aksi takdirde, tarih önünde, kendimizi sorumluluktan kurtaramayız.

Bu Sempozyum vesilesiyle, sunulacak olan bildirilerde, gerek Romanya'da ve gerekse Balkanların diğer yerlerinde, benim sadece hatırlatmakla yetinmek sorunda kaldığım konulardan bazılarına değinileceği ümidiyle, hepinize derin saygılarımı arz ederim.

KAYNAKÇA:

- 1.AVRUPA'YA İLK ADIM (Uluslararası Sempozyum - 01 Kasım — 1999 - Gelibolu).
Yayına Hazırlayan: Ayşe Yıldız TOPUZ, İstanbul -2001 (221 Sayfa).
- 2.BALKANLAR (OBİV - Yayınları), İstanbul, 1993 (299 s.).
- 3.BAL - TAM : Türklük Bilgisi : Sayı - 1 (2004) - Prizren (Kosova) -212 s.; Sayı - 2 (2005) – Prizren (Kosova) - 276 s.; Sayı - 3 (2005) -Prizren (Kosova) - 290 s.; Sayı - 7 (2007) – Prizren (Kosova) - 239 s.
- 4.Cristina Feneşan: Cultura otomana a Vilaietului Timișoara (1552 -1716), Timișoara (Romania), 2004 (263 s.).
- 5.Horasan'dan Anadolu'ya Alevilik - Bektaşilik (Yayınlayan: Dr. Filiz KILIÇ v.b.), Ankara, 2007 (212 s.).
- 6.A.Yaşar OCAK: SARI SALTUK (Popüler İslâmın Balkanlar'daki Destanı Öncüsü (XIII. Yüzyıl), Ankara, 2002 (154 s.).
- 7.Romanya'da Türk Kültürünün İzleri, (316 s.).Constanta (Köstence), 2007 (316 s.).
- 8.Enver Behnan ŞAPOLYO, Mezhepler ve Tarikatlar Tarihi, İstanbul, 1964 (497 s.).
- 9.Türk Kültürü ve Hacı - Bektaş - Veli Araştırma Dergisi, Sayı: 40 (2006), Ankara, 2006 (286 s.)
- 10.Evliya ÇELEBİ, Seyahatname (10 cilt).

BAL-TAM Türklük Bilgisi 19

DOĞU AKDENİZ ÇEVRESİ'NDE TÜRK HAKİMİYETİNİN TESİSİ

Salim CÖHCE*

Antik dönem coğrafyacıları tarafından "Syria" ve "Palestine" şeklinde iki ayrı bölge olarak adlandırılan Doğu Akdeniz Çevresi²; kuzeyde Anadolu, doğuda Fırat nehri, güneyde Arap çölü, batıda ise Akdeniz'in doğu sahilleri ile sınırlandırılmaktadır³. 634 yılında gelişen İslâm-Arap yayılmasıyla birlikte "Bilâdü's-Şam" veya sadece "Şam" adını alan bu bölge⁴, özellikle batılilar tarafından XIX. yüzyıldan itibaren tekrar Antik çağdaki biçimiyle anılmaya başlanacak⁵ ve Osmanlı Devleti, 1864'te idari teşkilâtını yeniden düzenlerken "Şam Eyaleti'nin" bir bölümü üzerinde tesis

• Prof. Dr., İnönü Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü Öğretim Üyesi.

² Doğu Akdeniz çevresine eski Mısırlılar "*Retenu*" demekteydiler. Bu ad Tevrat'a "*Lotanu/Rotonu*" şekliyle geçmiştir. Zamanla bölgenin kuzey kesimleri "Amu/Yukarı Lotanu", günümüzdeki Filistin kesimi "*Haru/Khanu/Aşağı Lotanu*" [Ahd-i Atik'te Horim] ve sonraları Fenike adını alan kıyı bölgesi ise "*Zahi*" adıyla anılacaktır. [Bkz. G. Contenau, *La Civilisation Phénicienne*, Paris 1926, s.29; M.Ş. Günaltay, *Yakınşark III: Suriye ve Filistin*, Ankara 1987, s.1] Daha sonra sadece Fenike sahillerini ifade etmeye başlayan "*Kenan Eli*" tabiri M.Ö. II. binde Mısırlılar tarafından Doğu Akdeniz çevresinin bütünü için kullanılmaya başlanmıştır. Helenistik dönemde ise bölge "*Syria ve Filistin/Palestine*" olmak üzere iki ayrı adla ifade edilecektir. [Ayrıca, Syria kelimesinin Su-ri, Siryon, Assyrian vs. gibi tabirlerle ilgisi hakkında bkz. F.K. Hitti, *History of Syria*, London 1957, s.58; Yine Syria kelimesinin, Subarı/Zubarı ile ilgisine dair bkz. F.K. Hitti, a.g.e., s.74 nu:2; J. Gelb, *Hurrians and Subarians*, Chicago 1944, s.48; Filistin kelimesinin menşei ve Helenistik çağda bir coğrafi tabir olarak yayılışı hakkında bkz. C.T. Karasapan, *Filistin ve Şarkü'l-Ürdün I*, İstanbul 1942, s.10vd; Ayrıca Palestine isminin M.Ö. XII. Yüzyılda bölgeye yerleşen Pulestiyulardan geldiğine dair bkz. M.Ş. Günaltay, *Yakınşark III:...*, s.116vd.] Romalılar döneminde bir ara Kudüs ve çevresi "*Judea*" olarak anılmıştı. Ancak Hadrianus zamanında, M.S. 134'den itibaren tekrar "*Syria ve Palestine/Filistin*" isimleri kullanılmaya başlanacaktır. Bkz. O. Akşit, *Roma İmparatorluk Târihi (M.Ö.27-M.S.395)*, İstanbul 1985, s.204

³ Bkz. Şems ed-Din ed-Dimîşkî, *Kitabu Nuhbeti'd-Dehr fi-Acâibi'l-Berr ve'l-Bahr*, (nşr. A. Mehren), Leipzig 1923, s.192vd; C. Alptekin, *Dimaşk Atabeyliği (Tog-Teginliler)*, İstanbul 1985, s.1

⁴ Bkz. Ubeydullâh el-Bekrî, *Kitâbü'l-Mesâlik ve'l-Memâlik I*, (nşr. A.P.V. Leeuwen-A. Ferre), Tunus 1992, s. 460vd; Yakut el-Hamevî, *Mucemü'l-Büldân III*, (nşr. F.A. Cundî), Beyrut 1990, s.354; *Oğuz Destanı*nda da Van, Bitlis, Urfa, Mardin, Antep, Hatay yöreleri ile bugünkü Kuzey Suriye, Bilâdü's-Şam olarak gösterilmektedir. Bkz. A.Z.V. Togan, *Oğuz Destanı (Resîdeddin Oğuznâmesi, Tercüme ve Tahlil)*, İstanbul 1972, s.91.

⁵ Doğu Akdeniz çevresi Hristiyanlar açısından dini olduğu kadar, ticarî yönden de önemlidir. [Bkz. W. Heyd, *YakınDoğu Ticaret Târihi*, (nşr. E.Z. Karal), Ankara 1975, s.192; F. Braudel, *Akdeniz ve Akdeniz Dünyası I*, (nşr. M.A. Kılıçbay), İstanbul 1989, s.379vd, 417vd.] Öyle ki, bölgede siyasi birliğin tesisini müteakip, yani Osmanlı hakimiyeti kurulur kurulmaz, bilhassa Haleb'de, 1548'de Venedikliler, 1562'de Fransızlar, 1583'de İngilizler ve 1613'de de Hollandalılar ticaret merkezleri açıp, konsolosluklar kuracaklardır. Bkz. R. Mantran, *XVI-XVIII. Yüzyıllarda Osmanlı İmparatorluğu*, (nşr. M.A. Kılıçbay), Ankara 1995, s.111vd.

edilen vilayete de “Suriye” adı verilecektir⁶.

Çeşitli ticaret yollarının güzergahı üzerinde bulunan, elverişli pazar ve limanlarıyla bu yollardan bazılarının başlangıç veya bitiş noktalarının yer aldığı Doğu Akdeniz Çevresi, tarih boyunca Anadolu, Mısır ve Irak gibi belli başlı kültür merkezleri arasında önemli bir “kara köprüsü” oluşturmaktaydı. Ayrıca kutsal şehirler, hac yolları, gelirlerindeki çeşitlilik ve insan gücü kadar gıda maddeleri, madenler ve kereste üretimi de bölgeyi sahip olmaya değer kılmaktaydı. O yüzden Anadolu, Mısır ve Irak’a hakim olan unsurlar Doğu Akdeniz Çevresi’ni de elde tutmaya, hiç olmazsa kontrol etmeye önem vermişlerdir. Dolayısıyla bölge, en eski çağlardan itibaren buralara hakim olan rakip devletler arasındaki mücadelelerde kimi zaman bir “arabölge”, kimi zaman da şiddetli muharebelerin cereyan ettiği bir “savaş alanı” olmuştur⁷.

Tesbit edilebildiği kadarıyla ilk defa M.Ö. XIII. yüzyılda, Mısır’da hakim bulunan Yerli Hanedan ile Anadolu’nun ilk devletlerinden Mitanniler, sonra da Hititler arasında başlayan Doğu Akdeniz Çevresi’ne hakim olma yarışma⁸ M.Ö. VIII. yüzyılın başlarından itibaren sırasıyla Assur, Babil ve Pers gibi güçlerin de katılmalarıyla Helenistik çağa ulaşılacaktır⁹. Selevkoslar döneminde yaklaşık dört yüz yıl kısmen sükûnetin hüküm sürdüğü bölgede

⁶ Bkz. F.K. Hitti, *History of Syria*, s.695; S. Samur, *Suriye Vilâyetinin İdari ve Sosyal Yapısı (1840-1908)*, Ankara 1989, (Basılmamış Doktora Tezi), s.1

⁷ W. Heyd, a.g.e., s.31,48; Aslında Doğu Akdeniz Çevresi iktisadî açıdan Mısır ile Irak’ı bütünleştirmektedir. Dolayısıyla her iki bölge için de hayati önemi haizdir. Meselâ; bütün tarihi boyunca Mısır, en sık ve en kolay şekilde kuzey-doğu, yani Doğu Akdeniz Çevresi yoluyla işgal edilmiştir. Refah ve bolluk dönemlerinde de Mısır orduları imparatorluğa doğru, aynı şekilde buradan yola koyuldular. Bunun mümkün olmadığı zamanlarda ise Sina yarımadasının doğusunda müstahkem bir mevki elde tutmaya önem verdiler. Yine zayıf dönemlerinde Doğu Akdeniz Çevresi’ni kontrol altında tutmaya, en azından Anadolu ve Irak’tan gelebilecek bir tehdit anında buranın koridor olarak kullanılmasına fırsat vermemek için bölgede dost devletlerin kurulmasına çalıştılar. Onun haricinde geniş bir kıyı şeridinde sahip olmasına rağmen Mısır, Sezar ve Napolyon’un teşebbüsleri bir tarafa bırakılırsa denizden hiç istilaya uğramamıştır. Bu ülkenin batısı ve güneyindeki çöller ise, o yönlerden gelebilecek tehditler için önemli bir engel teşkil etmekteydi. Bkz. B. Lewis, *“Mısır ve Suriye. Fatımî Hilafeti’nin Sonuna Kadar”*, *İslâm Târîhi, Kültür ve Medeniyeti I*, (nşr. İ. Kılhoğlu), İstanbul 1988, s.199vd.

⁸ Bkz. B.İplikçiöğlu, *Eskiçağ Târihinin Ana Hatları*, İstanbul 1994, s.73,96; Afet İnan, *Eski Mısır Târîhi ve Medeniyeti*, Ankara 1987, s.138vd; Ş. Günaltay, *Yakınşark II: Anadolu, En Eski Çağlardan Ahemenişlerin İstilasına Kadar*, Ankara 1987, s.97vd; E. Memiş-N.Köstüklü, *Tarih Boyunca Ortadoğu-Anadolu İlişkileri*, Konya 1992, s.24vd; A. Ceylan, *Eski Anadolu’da Devletlerarası İlişkiler, Antlaşmalar (M.Ö. II. ve I. Binde)*, Erzurum 1994, (Basılmamış Doktora Tezi), s. 138vd; C.T. Karasapan, a.g.e.I., s. 14vd.

⁹ Bkz. B. İplikçiöğlu, a.g.e., s.94vd; S. Hayr, *Suriye, Dımışk (:Şam) 1985*, s.79vd; S. Nassı, *Historie de Syrie; Depuis les Temps Anciens Jusqu’a nos yours*, 1924, s.5vd; F.K. Hitti, *History of Syria*, s.59

Roma ve Bizans dönemleri oldukça hareketli geçecek¹⁰, bu sırada demografik yapı da tamamen değişecektir¹¹. Özellikle II. yüzyıldan itibaren güneyden, çölün sınırında yer alan araziye muhtelif şekillerde sızan Bedevî unsur kısa sürede yerli dili ve kültürü benimseyip, aynı zamanda Hristiyanlığı da kabul ederek "Süryani" adını almıştır¹². Bunlara V. yüzyılda Gassaniler, VI. yüzyıldan itibaren de göçebe Beni Kilab, Beni Lahm ve Beni Cüzâm gibi daha başka Arap kabileleri katılacaktır¹³. Sonuçta İslâm-Arap fütuhâtı başladığında¹⁴ kısmen İbraniler, çoğunlukla da Aramilere dayanan Gassaniler ile güneyden gelen Arap toplulukları Doğu Akdeniz Çevresi'nin belli başlı ahalisini teşkil etmekteydi¹⁵. Fütuhâtla birlikte bu yapı Arapların lehine iyice pekişecektir¹⁶.

Doğu Akdeniz Çevresi'nde İslâm hakimiyeti altına giren Araplar, yerleşik ve diğerlerine göre daha medenî, dolayısıyla daha teşkilâtçıydı. O sebeple İslâm aleminde kısa sürede önemli mevki işgal etmeye başlayacaklar ve sonuçta Şam valisi Muaviye (661-680) halifelîği ele geçirirken devletin ağırlığı da bu yöreye kayacaktır¹⁷. Ama şehirlerdeki nüfus çeşitliliğinin yanı sıra, Mısır'dakine benzer merkezî bir birliğin oluşturulamaması yüzünden bölgenin çeşitli kesimlerinde oldukça farklı yönetim biçimleri de devam

¹⁰ Bkz. F.K. Hitti, *History of Syria*, s.232-318; B. İplikçiöğlü, a.g.e., s.103; M.Ş. Günaltay, *Yakınşark III:...*, s.386vd; O. Akşit, a.g.e., s.45,145; S. Nassı, a.g.e., s.13vd; C.T. Karasapan, a.g.e.I., s.56-86

¹¹ M.Ö. XV. Yüzyılda Aramiler ve Fenikeliler ile M.Ö. 1200 yıllarından itibaren etkili olmaya başlayan İbraniler bölgenin bilinen en eski ahalisini teşkil etmekte idi. [Bkz. I. Lissner, *Uygarkhk Târihi*, (nşr. A. Moran), İstanbul 1973, s.71; F.K. Hitti, *History of Syria*, s.163vd, 176vd; M.Ş. Günaltay, *Yakınşark III:...*, s.133-360; C.T. Karasapan, a.g.e.I., s.27vd.] Bu ahali, M.Ö. 1000 yıllarından itibaren büyük ölçüde Aramice konuşmuş hatta, yazmış olmasına rağmen hiçbir zaman bütünleşmemiştir. Bkz. B. İplikçiöğlü, a.g.e., s.97

¹² Ayrıca Süryani adı ve anlamı için bkz. A. Günel, *Türk Süryanîleri Târihi*, İstanbul 1970, s.30; Y. Bilge, *Süryaniler; Anadolu'nun Solan Rengi*, İstanbul 1996, s.17vd; M. Çelik, *Süryani Kilisesi Târihi I*, İstanbul 1987, s.1vd.

¹³ F.K. Hitti, *History of Syria*, s.64; H. Lammens, "*Suriye*", *İ.A.XI*, s. 51

¹⁴ Suriye'nin fethi için bkz. Belâzurî, *Fütühü'l-Büldân*, (nşr. M. Fayda), Ankara 1987, s. 156vd; W.E. Kaegi, *Bizans ve İlk İslâm Fetihleri*, (nşr. M. Özey), İstanbul 2000; T.W. Arnold, *İntişâr-ı İslâm Târihi*, (nşr. H. Gündüzler), İstanbul 1971, s.69; B. Lewis, *Târihte Araplar*, (nşr. H.D.Yıldız), İstanbul 1979, s.60vd; J.Wellhausen, *İslâm'ın En Eski Târihine Giriş*, (nşr. F.İşiltan), İstanbul 1960, s.46vd; 20 Ağustos 636'da Yermuk'da Bizansın mukavemeti kırılırken Doğu Akdeniz çevresinin mukadderatı da belli olmuştu. Her ne kadar, Kudüs ve civarında şiddetli bir direnme görülmüşse de bu, sonucu etkilemeyecek ve bölgede İslâm-Arap fütuhâtı 640'da tamamlanacaktır. Heraklius'un (610-641) Sasanileri mağlup etmek suretiyle Müslüman Arapların kuzeye yayılışını kolaylaştırdığı anlaşılmaktadır. Bkz. G. Ostrogorsky, *Bizans Devleti Târihi*, (nşr. F. İşiltan), Ankara 1981, s.103vd; N. Çağatay, *İslâm Târihi*, Ankara 1993, s.342vd.

¹⁵ Bkz. N. Çağatay, a.g.e., s.337; J. Wellhausen, s. 473

¹⁶ Bkz. B.Lewis, "*Mısır ve Suriye:...*", s.184; W.E. Kaegi, a.g.e., s.374

¹⁷ N. Çağatay, a.g.e., s.440vd; C. Alptekin, a.g.e., s.3; F.K. Hitti, *Siyasî ve Kültürel İslâm Târihi I*, (nşr. S.Tuğ), İstanbul 1980, s.231vd.

etmiştir. Onun için, Emevîlerin en parlak döneminde bile Doğu Akdeniz Çevresi'nde etkili bir siyasî birliğin sağlandığını söylemek zordur. Dolayısıyla bölgede Abbasîlerin işbaşına geçmesiyle beraber gittikçe hızlanan bir parçalanma süreci yaşanacak ve siyasî manzara farklılığı ile sürtüşmeyi davet eden bir yapı ortaya çıkacaktır. Buna rağmen Arap dili ve hayat tarzı zamanla ahalinin yegâne ortak paydası haline gelecek ve İranlıların aksine, onlarda farklı bir hüviyete sahip oldukları yönünde ortaya çıkabilecek milli duygudan eser bırakmayacaktır¹⁸. Bütün bunlar, daha Emevî hanedanı kurulurken Türklerin de bölgeye gelip yerleşmesini mümkün kılacak gelişmelerin başladığını göstermesi bakımından önemlidir.

Türklerin Doğu Akdeniz Çevresiyle ilgisi destanî çağda Oğuz'un bölgeyi fethiyle başlar¹⁹. Daha sonra, M.Ö. 662'de Kimmerleri takiben Kafkasları aşp, Gence merkez olmak üzere büyük bir devlet kuran Saka boylarından Goglar/Gökler ile tarih kaynaklarına intikal eder²⁰. Gog hükümdarı Meduva veya Herodot'un kaydettiği şekliyle Madyas, Doğu Anadolu, Batı İran ile bugünkü Suriye ve Filistin'i zapt ederek, yirmisekiz yıl hüküm sürer²¹. Ama uzun ömürlü bir siyasî teşekkül meydana getiremeden İran hükümdarı Kiyaksares (:Keyhüsrev) tarafından ortadan kaldırılır²². Bundan sonra Türkler, uzun süre Doğu Akdeniz Çevresi'nde görünmeyecektir. Ancak, Sakalardan bin yıl sonra, 395 yılında Kafkaslar üzerinden Doğu Anadolu bölgesine giren Batı Hunlarından bir grup Urfa ile

¹⁸ B.Lewis, "Mısır ve Suriye:...", s.183; F.K. Hitti, Siyasî ve Kültürel İslâm Tarihi II, s.555

¹⁹ Bkz. A.Z.V. Togan, Oğuz Destanı..., s.39; Oğuz Han'a Rum, Suriye ve Mısır seferleri isnad edilirken muhtemelen Selçuklulardan Atsız'ın seferlerine dair kıssaların izleri veya Sakalara dair rivayetlerin bakiyeleri esas alınmış ve İlhanlılar devrinde bazı teferruat da ilave edilmiş olmalıdır. [Bkz. A.Z.V. Togan, Oğuz Destanı..., s.93]; Yani Oğuzname, her halükârda Önasya'ya gelmiş bir Türk kavminin İslâmiyet'ten önce Anadolu, Suriye ve Filistin taraflarını zapt eden bir hükümdarına ait kıssaları zikretmektedir. Bkz. A.Z.V. Togan, Oğuz Destanı..., s.120

²⁰ Bkz. Strabon, *Geographie VIII*, (nşr. F. Lasserre), Paris 1975, s.123, (Livre XI, 14,5); M.V. De Saint Martin, *Etudés De Geographie Ancienne et D'Etnographie Asiatique I*, Paris 1850, s.9vd; J. Marquart, *Eransahr nach der Geographie des Ps. Moses Xorenac'i: mit historisch-kritischem Kommentar und historischen und Topographischen Excursen*, Berlin 1901, s.121; J. Sandalagian, *Histoire Documentaire de L'Armenia I*, Rome 1917, s.368vd.

²¹ Bkz. Herodotos, *Herodot Târihi*, (nşr. M. Ökmen-A. Erhat), İstanbul 1973, s.60, (Kitap I, 103-106); Ünlü şarkiyatçı, tarihçi A.Z. Velidi Togan'a göre Saka hükümdarı Meduva veya Madyas, aynı zamanda Türklerin atası da sayılan Alp Er Tunga'dan başkası değildir. [Bkz. A.Z.V. Togan, *Umumî Türk Târihine Giriş I*, İstanbul 1981, s.166vd.] Yine Herodot'un yukarıdaki kaydına göre Suriye ve Filistin'e yapılan seferde Goglar/Gökler'den bir kısmı Askalan'daki Afroditi tapınağını yağmaladıkları için ilahî cezaya çarptırılmışlardır. "Enare" denilen ahaliyi teşkil eden bu grubun büyük ölçüde "Hünsalar"dan oluştuğu anlaşılmaktadır. Kudüs'ü tahrip eden Gogların Türk olduğuna dair bkz. Süryani Mihael, *Vekâyinâme II, (1042-1195)*, Ankara 1944, s.13 (TTK Kütüphanesi, H. Andreasyan tercümesi.)

²² Strabon, a.g.e., s.85 (Livre XI, 8,5)

Antakya'yı vurup, hızla Sur ve Kudüs önlerine ulaşmış, bölgeyi yağmaladıktan sonra Azerbaycan üzerinden Karadeniz'in kuzeyindeki üssüne dönmüştür²³.

Destanî mahiyeti haiz faaliyetler ile bir keşif harekâtını haber veren mezkûr kayıtlar bir tarafa bırakılırsa Doğu Akdeniz Çevresi'nde Türklerin ortaya çıkıp, etkili olmaları doğrudan İslâm-Arap hakimiyetinin Ortadoğu'da yayılmasıyla ilgilidir. Nitekim Kadisiye, Celûle ve Nihavent savaşlarını kazanarak İran'ı baştan başa çiğneyen Araplar, 643'te, Ceyhun kıyılarında Türklerle karşı karşıya geldiler²⁴. Kısa sürede bu nehri aşarak Türk ülkelerini fethetmeye başlayan Arap valiler²⁵, ciddi bir harbe girmeden, yağmalarda ele geçirdikleri veya sulh yoluyla kendilerine katılan Türklerden bir kısmını²⁶ süratle İslâm hakimiyeti altındaki bölgelere sevk edeceklerdir²⁷. Bunlar arasında Toharistan hükümdarı Yabgu Beg²⁸, Baykent Türk hakanının oğlu²⁹

²³ Roma imparatoru I. Theodosios'un (375-395) ölümüyle ortaya çıkan durumdan istifade etmek isteyen bu grubun faaliyetleri ile ilgili olarak bkz. İ. Kafesoğlu, **Türk Millî Kültürü**, Ankara 1977, s.53; B. Ögelvd, **Türk Millî Bütünlüğü İçerisinde Doğu Anadolu**, Ankara 1986, s.12

²⁴ Araplarla Türkler, İslâmiyet öncesinde de birbirlerini tanımaktaydılar. Bkz. A. Z. V. Togan, **Umumi Türk Tarihine Giriş**, s. 74; H.D. Yıldız, **İslâmiyet ve Türkler**, İstanbul 1976, s.3; R. Şeşen, "Eski Araplara Göre Türkler", **Türkiyat Mecmuası XV (1968)**, s. 12vd; R.Şeşen, **İslâm Coğrafyacılarına Göre Türkler ve Türk Ülkeleri**, Ankara 1985, s.6vd; Z. Kitapçı, **Hiz. Peygamberin Hadislerinde Türk Varlığı; Selçuklular, Moğollar, Osmanlılar**, İstanbul 1988, s.48vd.

²⁵ Türk ülkelerine yönelik Arap fütuhâtı hakkında geniş bilgi için bkz. H.A.R.Gibb, **Orta Asya'da Arap Fütuhâtı**, (nşr. M. Hakkı), İstanbul 1930; V.V. Barthold, **Moğol İstilasına Kadar Türkistan**, (nşr. H.D. Yıldız), İstanbul 1981, s.233vd; Z. Kitapçı, **Yeni İslâm Târihi ve Türkler I-II**, Konya 1994; H.D. Yıldız, **İslâmiyet ve Türkler**, s.7vd; A.N. Kurat, "Kutaybe b. Müslim'in Harezm ve Semerkand'ı Zabt", **DTCF Dergisi VI/5, (Kasım-Aralık 1948)**, s.388; R.N. Frye-A. Sayılı, "Selçuklulardan Evvel Orta Şark'ta Türkler", **Belleten X/37 (Ocak 1946)**, s. 104-129

²⁶ Örnek olmak üzere, kendisi de bir Türk olan Kabil Şahı'nın Abdullah İbn-i Tahir'e vergi olarak yılda iki bin Oğuz genci vermekle mükellef kılınması hakkında bkz. İbn Hurdadbih, **el-Mesâlik ve'l-Memâlik**, (nşr. M.J. De Goeje), Leiden 1889, s.37; R.N. Frye-A. Sayılı, a.g.m., s.124

²⁷ Değişik şekillerde Arap ülkelerine sevk edilen Türkler anladığımız manada ev hizmetleri, bağ-bahçe işlerinde kullanılan ve boğaz tokluğuna çalıştırılan alelade köleler değillerdi. Bunlar başta halifeler olmak üzere büyük komutanlar ve eyalet valileri tarafından şehirlerde bir nevi "özel muhafız gücü" olarak tutulurlardı. Bu Türklerin cemiyette belli bir yerleri vardı ve yeterli miktarda ücret alıp, toplumda saygı görürlerdi. Bkz. Z. Kitapçı, **Ortadoğuda Türk Askerî Varlığının İlk Zuhuru**, İstanbul 1987, s.24; A.N. Kurat a.g.m., s.392

²⁸ Bu kişi ile ilgili bkz. Taberî **Târihü't-Taberî VI**, (nşr. M.E. İbrahim), Kahire 1962, s.445vd; Z. Kitapçı, **İlk Müslüman Türk Hükümdar ve Hakanları**, Konya 1995, s.49vd; H.D. Yıldız, a.g.e., s. 14vd; A.N. Kurat, a.g.m., s.393vd; Z. Kitapçı, **Saadet Asrında Türkler...**, s.161vd.

²⁹ Bkz. Z. Kitapçı, **İlk Müslüman Türk Hükümdar ve Hakanları**, s. 77vd; Z. Kitapçı, **Saadet Asrında Türkler: İlk Türk Sahabe Tabii ve Tebea Tabiileri**, Konya 1993, s.166

ve hanedan soyundan bir Türk kızı³⁰ gibi pek çok seçkin kimse de bulunmaktaydı³¹. Bu şekilde gerek hilafet merkezi Dımaşk'a, gerekse Doğu Akdeniz Çevresi'nin diğer önemli merkezlerine hiç de küçümsenemeyecek miktarda Türk yerleştirilmiştir³². O dönemde Dımaşk, Tedmur (:Refamiyye), Hama (:Efamiye), Hims, Halep, Menbiç, Kayseriyye, Kudüs (:Beyt-i Mukaddes), Remle, Kınnesrin, Lazkiye, Akka, Sur, Sayda ve Askalan bu merkezlerin belli başlılarını teşkil etmekteydi³³.

Arap valiler, Türk ülkelerini fetihleri esnasında bir taraftan Türklerin askerî karakterlerini, harp sanatı ve muharebe taktiklerini öğrenirken³⁴, diğer taraftan da sınır boylarında destek kıtaları veya önemli Arap şehirlerinde muhafız birliği olarak onlardan istifade edip, büyük başarılar kazanmaktaydılar³⁵. Bu husus Türklere olan ilgiyi artırmıştır³⁶. Ayrıca Emevîler zamanında, ülkede çıkan huzursuzlukları gidermede, meselâ, 698'de Halife Abdülmelik b. Mervan döneminde sahte peygamber Haris b. Abdurrahman b. Said ed-Dımaşki'nin Kudüs'te tedip edilmesi hadisesinde olduğu gibi³⁷ halifenin güvendiği sadık kimseler olarak ciddi hizmetlerde bulunmaları Türklerin, Hilafet ülkelerinde, bu arada Doğu Akdeniz Çevresi'nde de hızla çoğalmasına sebep olacaktı³⁸.

³⁰ Kuteybe b. Müslim'in esir aldığı ve Dımaşk'ta Halife Velid b. Abdülmelik (705-713)'e takdim edilen bu asil Türk kızından [Bkz. Z. Kitapçı, "İslâmın İlk Devirlerinde Arap Şehirlerine Yerleştirilen İlk Türkler", *Türk Kültürü* X/112 (Şubat 1972), s.217vd; A.N. Kurat, a.g.m., s.412] Halife Yezid b. Velid (720-724) dünyaya gelecektir. Bu kişinin nesebi ve kendisinin "Ben dört hükümdarın; Kisra, Kayser, Hakan ve Mervan'ın torunuyum" şeklindeki sözleri için bkz. el-Cahiz, *Hilafet Ordusunun Menkıbeleri ve Türklerin Faziletleri*, (nşr. R. Şeşen), Ankara 1967, s.90vd; Yakubî II, s.283

³¹ Bunlardan iki tanesinin hayatı için bkz. Z. Kitapçı, *Mukaddes Çevreler ve Eski Hilafet Ülkelerinde Türk Hatunları*, Konya 1995, s.36; Z. Kitapçı, "İslâmın İlk Devirlerinde...", s. 209vd.

³² Bkz. A.Z.V. Togan, *Umumi Türk Tarihine Giriş*, s. 174; Z. Kitapçı, "İslâmın İlk Devirlerinde .", s.213; Ayrıca bu dönemde Basra'da Buhariye adı verilen müstakil bir mahalleye yerleştirilen ve ok atmada mahir olan "Türkler" için bkz. Taberî V, s.234vd; Yakut el-Hamevî, *Mucemû'l-Büldân I*, (nşr. F.A. Cundi), Beyrut 1990, s.422; Belâzürî, s.597; Z. Kitapçı, *Saadet Asrında Türkler...*, s.137vd;

³³ Bkz. Yakut el-Hamevî III, s.354vd.

³⁴ A.N. Kurat, a.g.m., s.414

³⁵ A.Z.V. Togan, *Umumi Türk Tarihine Giriş*, s.175vd; H.D.Yıldız, a.g.e., s.67vd; Z. Kitapçı, *Ortadoğu'da Türk Askeri ...*, s.27

³⁶ Bu ilginin daha başka sebepleri için bkz. C. Cahen, *İslâmiyet: Doğuşundan Osmanlı Devleti'nin Kuruluşuna Kadar*, (nşr. E.N. Erendor), Ankara 1990, s.164vd.

³⁷ Bkz. İbnü'l-Kesir, *el-Bidâye ve'n-Nihâye; Büyük İslâm Târihi IX*, (nşr. M. Keskin), İstanbul 1995, s.48vd; Z. Kitapçı, *Ortadoğu'da Türk Askeri ...*, s.33; R. Şeşen, *İslâm Coğrafyacılarına Göre...*, s. 6.

³⁸ F.K. Kienitz, "Osmanlılardan Önceki Anadolu'da Türklerin Politik ve Kültür Bakımından Dünya Tarihindeki Önemi", (nşr. M. San), *Belleten* L/196 (Nisan 1986), s.282; Meselâ; Mutasım döneminde (832-841) Ortadoğu'ya akan Türk askerinin sayısını abartılı olmakla beraber Yakut el-Hamevî 70.000, İbn Tağrıberdî 80.000 kişi olarak kaydederken, Taberî

Doğu Akdeniz Çevresi'nde ilk defa önemli bir mevkiye getirilen Türk komutanı Eşnas (Asnas) et-Türkî'dir³⁹. 834'te Mısır valisi olan Eşnas'a⁴⁰, Afşin'in⁴¹ hapsinden ve kendisinin başkumandan olmasından sonra, yani, 839 yılından itibaren Şam ve el-Cezire valilikleri de verildi⁴². Fakat O, birliklerinin merkezde bulunması sebebiyle Mısır'ı olduğu gibi, buraları da umumiyetle Türk asıllı vekiller vasıtasıyla idare etti. Eşnas döneminde söz konusu bölgelerde dikkate değer herhangi bir hadise meydana gelmediği gibi, istikrar ile beraber halk, önemli ölçüde refaha da kavuşmuştur⁴³. Bu büyük Türk komutanın, 5 Aralık 844 tarihinde ölümü üzerine onun bütün vazifeleri, bu arada halife ordularının başkumandanlığı da İnak et-Türkî'ye verildi⁴⁴.

Türkler, Ağustos 847'de Mütevekkil'in (847-861) halife olmasını sağlarken İnak et-Türkî de, devletin en güçlü komutanı durumundaydı⁴⁵. Fakat bir müddet sonra kendisini kıskanan Mütevekkil'in hedefi haline geldi. Bu Türk komutanın kudret ve kuvvetinin kaynağı merkezdeki askerî birliklerdi. Onun için Başkent'ten uzaklaştırılmak istenilen İnak et-Türkî, 848'de Kûfe, Hicaz, Mekke ve Medine valiliklerine getirildi⁴⁶. Ancak, yerine Boğa el-Kebir adında bir başka Türk komutan atandı⁴⁷. Yine Şam'da çıkan

200.000'e kadar yükseltmektedir. Bkz. Taberî IX, s.165; H. D. Yıldız, a.g.e., s.78vd; Z. Kitapçı, Orta Doğu'da Türk Askeri..., s.77

³⁹ İbn Tagriberdî, *En-Nücûmü'z-Zâhire II*, (nşr. M.H. Şemseddin), Beyrut 1992, s.280; H.D. Yıldız, a.g.e., s.169; 840'da Hacca giderken uğradığı her yerde hatta Mekke ve Medine'de bile adına dualar edilecek kadar saygın ve etkili birisi olan Eşnas et-Türkî'nin Abbâsî Halifesi nezdindeki yeri ve faaliyetleri hakkında ayrıca bkz. Yakubî, *Târihü'l-Yakubî II*, s.471vd; İbnü'l-Esir, *İslâm Târihi; el-Kâmil fi't-Târih VI*, (nşr. M. Tulum), İstanbul 1986, s.456; H.D. Yıldız, a.g.e., s.103

⁴⁰ Taberî IX, s.114vd; İbn Tagriberdî II, s.283,

⁴¹ Bu büyük Türk komutanın şahsiyeti, faaliyetleri, yargılanması ve ölümü hususunda geniş bilgi için bkz. H.D. Yıldız, "Abbasiler Devrinde Türk Kumandanları: el Afşin Haydar b. Kâvus", *Târih Enstitüsü Dergisi S.4-5 (1973-74)*, s. 1-22

⁴² Taberî IX, s.71,78; Yakubî II, s.477vd; İbn Şeddâd, *A'lâkû'l-Hâzira fi-Zikri Ümerai's-Şâm ve'l-Cezîre III/1*, (nşr. Y. Abbare), Dûşuk 1978, s. 26; İbn Tagriberdî II, s.299; H.D.Yıldız, a.g.e., s.173; R. Şeşen, "Selçuklulardan Önce Şam ...", s.142'de bu tayin için 848 yılını vermektedir.

⁴³ Bkz. İbn Tagriberdî II, s.310vd.

⁴⁴ Yakubî II, s.485vd. İbn Tagriberdî II, s.332 ve Taberî IX, s.166'da İnak'ın Hazar Türklerinden bir memlûk olduğu kayıttır. Kaynaklarda "İnah" olarak da yer alan bu Türk komutanın ismi ve faaliyetleri için bkz. H.D. Yıldız, "Abbasiler Devrinde Türk Kumandanları II: İnak et-Türkî", *İ.Ü.E.F.Târih Enstitüsü Dergisi, S.2, (1971)*, s. 51-58

⁴⁵ İbn Tagriberdî II, s.330vd; H.D.Yıldız, a.g.e., s.106

⁴⁶ İnak et-Türkî 25 Aralık 849'da ortadan kaldırılacaktır. Bkz. Taberî IX, s.166vd; İbn Tagriberdî II, s.331vd; İbnü'l-Esir VII, s.46

⁴⁷ İbn-i Şeddâd, s.26; Abbasiler devrinde temayüz eden ilk Türk kumandanlarından birisi olan Boğa el-Kebir, beş halifenin hizmetinde çalışmış, siyasî entrikalara girmemesi halifelere itimat telkin ettiğinden özellikle iç güvenliği sarsan karışıklıkların bastırılmasında görevlendirilmiştir. Bu görevlerde ve Bizans'a karşı yapılan gazalarda üstün başarılar elde edip, Temmuz 862'de ölen bu Türk komutanı [Bkz. Taberî IX, s.258; İbn Tagriberdî II,

bir isyan sebebiyle 850 yılında Dımeşk emirliğine Aferudun et-Türkî'nin atandığı görülmektedir. Bu Emir'in, isyanı bastırdıktan sonra bir kaza neticesinde ölmesi üzerine⁴⁸ Dımeşk valiliğini Boğa el-Kebir'in devam ettirdiği anlaşılmaktadır. Bu arada 845'te Hicaz, iki yıl sonra da Yemame isyanlarının bastırılması⁴⁹ esnasında Boğa el-Kebir'in maiyetinde yer alan Salih el-Abbas et-Türkî, 855 yılında Dımeşk amili olarak gösterilmektedir ki, bunun göreve ne zaman başladığı tesbit edilememektedir⁵⁰.

Halife Mütevekkil, Nisan 858'de başşehir yapmak için Dımeşk'a gelip iki ay kadar burada ikâmet ettikten sonra tekrar Samarra'ya dönmek zorunda kalınca⁵¹ Şam valiliğine Feth b. Hakan atanmış, ancak O da halife ile birlikte döndüğünden Külaba Tigin'i Dımeşk'ta vekil olarak bırakmıştır⁵². Feth b. Hakan'ın 861'de Halife Mütevekkil'e düzenlenen suikast esnasında öldürülmesi üzerine⁵³ Dımeşk valiliğine İsa b. Muhammed en-Nuşri getirilirken⁵⁴, 864-868 yılları arasında da Nuşri b. Tacbek et-Türkî Dımeşk amili olarak gösterilmektedir⁵⁵. Yine bu arada Şam valiliğine, 866 yılma kadar Yezid b. Abdullah et-Türkî'nin getirildiği, sonra da yerine Mart 867'de El Feth b. Hakan'ın kardeşi Müzahim b. Hakan'ın atandığı şeklinde kayıtlar mevcuttur⁵⁶. Nisan 868'de Urhuz b. Uluğ Tarhan, Şam ve Mısır valiliğine atanırken Müzahim b. Hakan'ın oğlu Ahmed, Şam valiliğini yürütmekteydi⁵⁷. Yine bu sırada Haleb valisi olarak Ebu's-Sac et-Türkî görülmektedir⁵⁸.

Eylül 868'de Şam ve Mısır valiliğine getirilen Bayıkbey, yerine üvey oğlu Ahmed b. Tolun'u naib tayin etti⁵⁹. Bu arada Dımeşk amilliği Tacbek b.

s.392] ile ilgili geniş bilgi için bkz. Mes'udî, *Mürûcû'z-Zeheb V*, (nşr. Ş. Pella), Beyrut 1974, s.32vd; H.D. Yıldız, "Abbasîler Devrinde Türk Kumandanları I: Boğa el-Kebir et-Türkî", *Türk Kültürü Araştırmaları II/1-2*, (1965), s. 195-203

⁴⁸ Bkz. İbn Tagrıberdî II, s.343

⁴⁹ Bkz. İbnü'l-Esir VII, s.19vd, 31vd.

⁵⁰ Bkz. Taberî IX, s.199; H.D. Yıldız, a.g.e., s.173; Yemen isyanı sırasında, 847'de Salih el-Abbas et-Türkî Medine valisi olarak görülmektedir. Bkz. İbnü'l-Esir VIII, s.32

⁵¹ Bu gelişmelerin teferruatı için bkz. H.D. Yıldız, a.g.e., s.108vd.

⁵² el-Cahiz, s.26; İbnü'l-Esir VII, s.77; R. Şeşen, "Selçuklulardan Önce Şam ...", s.142; Bu arada Boğa el-Kebir de Kınnesrin valiliğine atanmış ve 861 yılına kadar üç sene müddetle bu görevi yürütmüştür. Bkz. Taberî IX, s.276

⁵³ Bu hadisenin teferruatı için bkz. İbnü'l-Esir VII, s.87vd.

⁵⁴ Bkz. İbnü'l-Esir VII, s.97

⁵⁵ Bkz. H.D. Yıldız, a.g.e., s.174

⁵⁶ Bkz. İbn Tagrıberdî II, s.403vd; R. Şeşen, "Selçuklulardan Önce Şam ...", s.142

⁵⁷ Müzahim, 5 Ocak 868'de ölmüş, yerine oğlu Ahmed b. Müzahim geçmiştir. Ancak, O da, 7 Nisan 868'de ölecektir. Bkz. İbn Tagrıberdî II, s.408vd; Taberî IX, s. 455

⁵⁸ Bkz. H.D. Yıldız, "Azerbaycan'da Hüküm Sürmüş Bir Türk Hanedanı Sâcoğulları I. Ebu Sâc Divdâd b. Yusuf Divdest", *İ.Ü.E.F. Târih Dergisi*, S.30, (1976), s.116

⁵⁹ İbn Tagrıberdî II, s.410; Yakubi II, s.503; B.Lewis, "Mısır ve Suriye...", s.186vd; Ahmed'in babası Tolun, Buharalı bir Türk'tür. Mutaasım zamanında halifenin muhafız alayı komutanlığına getirilmiştir. Bkz. C. Brockelmann, *İslâm Ulusları ve Devletleri Târihi*, (nşr. N. Çağatay), Ankara 1992, s.113

et-Türkî'den Amacur b. et-Türkî'ye intikal etmiş olmalıdır. Zira, 870'te Dımeşk amili olarak bu Türk komutanı görmekteyiz⁶⁰. Amacur, aynı yıl Arap asıllı Filistin valisi İsa b. eş-Şeyh'in isyanını bastırarak Dımeşk'ı koruyacak, bunun üzerine şehre vali tayin edilirken, amilliğe de oğlu Ali getirilecektir⁶¹. Onun Dımeşk amilliği Tolunoğullarının burayı ele geçirmelerine kadar devam etmiştir⁶². Bu arada 873'te Hims civarında yaşayan Bedevîlerin isyanını bastıran Begtemir b. Taştemir de, beş-altı yıl Hims valiliğini yürütecektir⁶³.

Ali b. Amacur, 879'da Tolunoğlu Ahmed'in baskısına dayanamayarak Remle'ye karşılık Dımeşk'ı ona bıraktı⁶⁴. Esasen bu sırada Hama, Haleb, Hims'ı da hakimiyeti altına alarak, Antakya'yı zabteden Tolunoğlu Ahmed, bölgede büyük ölçüde ıktâ sahibi olan Türklerin hemen hemen hiç birisine dokunmamıştır⁶⁵. Onlar da Tolunoğlu hakimiyetini memnuniyetle kabul etmişler ve böylece Mısır'la birlikte Doğu Akdeniz Çevresi tamamen Türklerin eline, bir başka deyişle Türk hakimiyetine geçmiştir⁶⁶. Tolunoğulları devleti o zamana kadar henüz belli bir şekil alamamış olan ve ele avuca sığmayan Müslüman Türk unsurunun halifelik idaresinin tam ortasında siyasî alandaki kristalleşmesinin ilk örneğini teşkil eder⁶⁷.

İleri görüşlü, himmet ve celâdet sahibi, liyâkatli bir lider olduğu

⁶⁰ Taberî IX, s.474vd; Yakubî II, s.508

⁶¹ Amacur b. et-Türkî 878 yılında vefat edecek, yerine kısa süreli de olsa oğlu Haleb hakimi olacaktır. Bkz. İbnü'l-Esir VII, s.263vd; H.D. Yıldız, a.g.e., s.159

⁶² 15 Eylül 868'de Mısır'ın merkezi Fustad'a giren Tolunoğlu Ahmed, uzun süre Ahmed b. Müdebbir gibi Arap asıllı görevlilerin entrikalarıyla mücadele etmiş, bu arada 872'de Bayıkbey'in öldürülmesinden sonra da, Yarguç adına Mısır'ı idare etmiştir. [Bkz. İbn Hallikan, *Vefeyâtü'l-Ayân ve Enbâü Ebnâi'z-Zâmân I*, (nşr. İ. Abbas), Beyrut 1994, s.173vd.] Bu arada Yarguç'un kızıyla da evlenmiştir. 876'da bizzat kendisi halife tarafından vali tayin edilince Mısır'ın bütün idaresini eline geçirmiş ve bir müddet sonra da müstakil hareket etmeye başlayarak Halife Muhtedi (869-870)'nin Filistin valisini tedip için görevlendirmesinden istifade ile Tolunoğulları devletini kurmuştu. Daha sonra da Şam Bölgesi'ne yönelecektir. Bkz. İbnü'l-Esir VII, s.263vd; Ayrıca bu Türk devleti için bkz. Ebu'l-Feyz Elçibey, *Tolunoğulları Devleti (868-905)*, (nşr. F. Gazanferoğlu), İstanbul 1997, H.İ.Hasan, *Siyasî, Dinî, Kültürel, Sosyal İslâm Târihi IV*, (nşr. İ. Yigitvd.), İstanbul 1992, s.26vd; H.D. Yıldız, a.g.e., s.174

⁶³ Taberî IX, s.509; İbnü'l-Esir VII, s.227; İbn Tagriberdi III, s.40; H.D. Yıldız, a.g.e., s.175

⁶⁴ Tolunoğlu Ahmed'in Şam bölgesine yayılma teşebbüsü ilk defa 870 yılına rastlamaktadır. Ama esas başarı 878'den sonra Amacur b. Türkî'nin ölümünden sonra gerçekleşecektir. [Bkz. B.Lewis, "*Mısır ve Suriye...*", s.201] Esasen Tolunoğulları ile birlikte Mısır, Ptolemiuslar [Makedonyalı İskender'in komutanlarından birisi olan Ptolemius'un kurduğu bu hanedan için bkz. M. Rostoutzeff, "*Ptolemaic Egypt*", *The Cambridge Ancient History VII*, (nşr. S.A. Cookud), Cambridge 1969, s.109-153] devrinden beri ilk defa müstakil bir devlete kavuşacak, Suriye de, uzun bir aradan sonra yeniden Mısır'a tâbi hale gelecektir. F.K. Hitti, *Siyasî ve Kültürel İslâm Tarihi III*, s.712vd; B.Lewis, "*Mısır ve Suriye...*", s.192

⁶⁵ İbn Tagriberdi III, s.48

⁶⁶ İbnü'l-Esir VII, s.316-318; E. Elçibey, a.g.e., s.72vd; H.İ. Hasan, a.g.e.IV, s.29; R.Şeşen, "*Selçuklulardan Önce Şam...*", s.142; B.Lewis, "*Mısır ve Suriye...*", s.188

⁶⁷ F.K. Hitti, *Siyasî ve Kültürel İslâm Tarihi III*, s.715

kadar, mahir bir komutan ve cömert, şeci, ferasetli, adaletli birisi olan Tolunoğlu Ahmed'in⁶⁸ 883 yılında ölümünden sonra da, Doğu Akdeniz Çevresi'ndeki Türk hakimiyeti devam etmiştir. Her ne kadar Dımeşk ve diğer Şam şehirleri, 885'te Şeyzer ve Remle savaşlarını kaybeden Tolunoğullarının elinden çıkmış ve İshak b. Kundacık (:Küntaş) ile İbn Ebu'l Sâc'a intikal etmiş⁶⁹ ise de kısa süre sonra 888'de, bu iki Türk komutan birbirine girince Tolunoğlu Ahmed'in oğlu Humareveyh bölgede hakimiyetini yeniden tesis etmiştir⁷⁰. Bu arada İbn Ebu'l Sâc'ı kendi saflarına çeken Humareveyh, İshak b. Kundac'ın üst üste mağlub edilmesinden sonra hakimiyet alanını El Cezire ve Musul yöresine kadar genişletecektir⁷¹.

Tolunoğlu Ahmed gibi oğlu Humarevey de, Bizans'a karşı yürütülecek faaliyetlere önem vermiş ve Şam bölgesinde düzeni sağladıktan sonra, Ağustos 894'te Dımeşk valisi Muhammed b. Toğuç b. Cuff'u Tarsus'a göndererek, rivayete göre Trabzon'a kadar akımlarda bulunmasını sağlamıştır⁷². Daha sonra İhşidîler Devleti'ni kuracak olan bu Türk komutanın⁷³ Dımeşk valiliğine ne zaman atandığı bilinmemektedir. Ancak 906 yılına kadar bu görevde kaldığı ve Ceyş b. Humareveyh'in tahtından indirilip, kardeşi Harun'un iş başına getirilmesinde etkili olduğu bilinmektedir⁷⁴. Ayrıca 902'de Dımeşk'ı kuşatan Karmatiler⁷⁵ mağlup ederek, reisleri Yahya'ya

⁶⁸ H.İ. Hasan, a.g.e.IV, s.30vd; Tolunoğlu Ahmed'in kişiliği hakkında güzel bir değerlendirme için ayrıca bkz. İbnü'l-Esir VII, s.344; İbn Hallikan I, s.68vd.

⁶⁹ İbnü'l-Adim, *Zubdetü'l-Haleb min Târihi Haleb I*, (nşr. S. Dehhan), Dımeşk 1951, s.80, İbnü'l-Esir VII, s.345; Ayrıca Sâcoğulları ile ilgili olarak bkz. H.D. Yıldız, "Azerbaycan'da Hüküm Sürmüş Bir Türk Hanedanı SâcoğullarıII, Ebu Ubeydullah Muhammed el-Afsin", *İ.Ü.E.F. Tarih Enstitüsü Dergisi*, S.9, (1978), s.107-128

⁷⁰ İbnü'l-Esir VII, s.348vd; İbn Tagrıberdi III, s.65; H.İ. Hasan, a.g.e.IV, s.32, R.Şeşen, "Selçuklulardan Önce Şam...", s.143; Humareveyh ve dönemi için bkz. F.K. Hitti, *Siyasî ve Kültürel İslâm Tarihi III*, s.714; B.Lewis, "Mısır ve Suriye...", s.188; C. Brockelmann, a.g.e., s.114vd; E. Merçil, *Müslüman Türk Devletleri Tarihi*, Ankara 1981, s.6vd.

⁷¹ İbnü'l-Esir VII, s.354vd; Kısa bir süre sonra Humareveyh ile İbn Ebu'l Sâc'ın arası açılacak ve Mayıs 898'de Dımeşk önlerinde yapılan savaşta kazanan Humareveyh bu sefer de İshak b. Kundacık'ı destekleyerek İbn Ebu'l-Sâc'ı sadece Musul ile yetinmek zorunda bırakacaktır. Bkz. İbnü'l-Esir VII, s.359vd.

⁷² Bkz. İbnü'l-Esir VII, s.390; İbn Tagrıberdi III, s.98

⁷³ Muhammed b. Toğuç b. Cuff'un şahsiyeti ile ilgili geniş bir değerlendirme için bkz. A. Mez, *Onuncu Yüzyılda İslâm Medeniyeti; İslâmın Rönesansı*, (nşr. S. Şaban), İstanbul 2000, s.40vd.

⁷⁴ Bkz. İbnü'l-Esir VII, s.398vd.

⁷⁵ Batınî hareketlerden birisi olan Karmatiler Ehl-i Beyt sevgisini istismar edip, gizli teşkilâtlar kurmak suretiyle siyasî nüfüz elde etmekteydiler. 890 yılında Küfe taraflarında harekete geçen bu grup yanlıları Ahse civarında Rebi kabilesinin de yardımıyla Abbasîlerin aleyhine önemli faaliyetlerde bulunmuştur. Başlangıçta Fatımîlerin de desteğini alan bu grup, X. yüzyıldan itibaren Mekke ile birlikte Hicaz ve Irak bölgesini de işgal edecektir. Bkz. İbnü'l-Esir VII, s.372vd; N. Çağatay-İ. Çubukçu, *İslâm Mezhepleri Tarihi*, Ankara 1985, s.83; Ayrıca Karmatiler hakkında geniş bilgi için bkz. Ebu'l-Fedail el-Hammamî el-Yemânî,

öldüren de yine Muhammed b. Toğuş b. Cuff idi⁷⁶.

Muhammed b. Toğuş b. Cuff'un bütün çabalarına rağmen Karmatilerin isyanı önlenemediği gibi hızla yayılmış ve 904 yılında Şam Bölgesi'nde büyük tahribata sebep olmuştur⁷⁷. Bunun üzerine Şam'a müdahale etme imkânını bulan Abbâsî halifelîği Mısır'ı da tekrar hakimiyeti altına alma fırsatını yakalamıştır. Sonuçta 12 Ocak 905'te Abbâsî kuvvetleri Fustad'a girip Tolunoğulları devletini ortadan kaldırırken⁷⁸, bundan istifade ile Hades'i yağmalamak isteyen Bizanslılar da geri püskürtülmüştür⁷⁹.

Halife Muktefi (902-908), Şam ve Mısır'da Abbâsî hakimiyetini tekrar yerleştirmeye çalışırken, Dımaşk'ı kaybettiği anlaşılan Muhammed b. Toğuş b. Cuff'un bir müddet Mısır'da kaldıktan sonra, 910'da Halife Muktedir (908-932) tarafından Mısır ve Şam valiliğine atanan Tegin'in hizmetine girdiği görülmektedir⁸⁰. Bu Türk komutanın maiyetinde büyük başarılar kazanmış olmalı ki, 935'te Mısır'a vali olarak atanacaktır⁸¹. Aslında, Tolunoğullarının ortadan kaldırılmasını müteakip İhşitiler Devleti'nin kuruluşuna kadar geçen sürede Doğu Akdeniz Çevresi'nin büyük ölçüde Türklerin elinde kaldığı anlaşılmaktadır⁸². Fakat, kaynaklarda bu dönemle ilgili fazla bilgi yoktur.

Muhammed b. Toğuş b. Cuff'un Mısır valiliğine getirilmesinden sonra Doğu Akdeniz Çevresi'nde görev alan Türklerle ilgili haberlerde bir artış gözlenir ki, bu da gayet tabiidir. Zira, Onun buraya atanmasında Mısır üzerinde gün geçtikçe artan Fatımî baskısı etkili olmuştur. Sünnî çevrelerin dikkat ve endişeyle takip ettiği bu vaziyeti göreve geldiği ilk iki sene içerisinde bertaraf etmeyi başaran Muhammed b. Toğuş b. Cuff ile maiyetindeki Türklere ilgi duyulması normaldir. Esasen, 937 yılında bu Türk komutanına "İhşid" ünvanı da verilecektir⁸³. Bu tevcihin Onu, akranları arasında yücelttiğine şüphe yoktur.

Keşfü Esrârî'l-Bâtıniyye ve Ahbârî'l-Karamita, Kahire 1375 (1955); L. Massingnon, "*Karmatiler*", İ.A.VI, s.352-359; C. Brockelmann, a.g.e., s.116vd.

⁷⁶ İbnü'l-Esir VII, s.437; E. Elçibey, a.g.e., s.147; R. Şeşen, "*Selçuklulardan Önce Şam...*", s.144; H.İ. Hasan, a.g.e.IV, s.156

⁷⁷ Bkz. Antakî, *Kitâbü'l-Târih el-Mecmu'ale't-Tahkik ve't-Tasdik I*, Beyrut 1909, s.75vd; İbnü'l-Esir VII, s.426vd, 436vd, 442vd, 451vd, 458vd; B.Lewis, "*Mısır ve Suriye...*", s.189

⁷⁸ Antakî I, s.76; İbnü'l-Esir VII, s.446vd; E. Elçibey, a.g.e., s.149; C. Brockelmann, a.g.e., s.115

⁷⁹ İbnü'l-Esir VII, s.461vd.

⁸⁰ Bkz. İbnü'l-Esir VIII, s.55; İbn Tagriberdî III, s.191

⁸¹ İbn Tagriberdî III, s.288

⁸² Muhammed b. Toğuş b. Cuff, Mısır'ı Ahmed b. Kayılgı'dan devr almıştır. Ayrıca bu Türk komutan, 906 yılından itibaren Dımaşk valiliğini de yürütmekteydi. Bkz. İbnü'l-Esir VIII, s.274; E. Merçil, a.g.e., s.10

⁸³ Muhammed b. Toğuş b. Cuff, Fergana Yabgularının soyundan olduğu için Abbâsî Halifesi Razi (934-940) tarafından bu unvan verilmiştir. Bkz. İbn Hallikan V, s.56vd; İbn Tagriberdî III, s.268; C. Brockelmann, a.g.e., s.131

939 yılından itibaren müstakil hareket etmeye başlayan İhşid Muhammed b. Toğuç b. Cuff'un kısa sürede Doğu Akdeniz Çevresi'ne yönelmesi kaçınılmazdı. Nitekim O, otuz yıl Dimişk valiliği yaptıktan sonra 936 yılında ölen Ahmed b. Kayıglıg'ın oğlundan bu şehri 940'da teslim almıştı⁸⁴. Fakat, çok geçmeden Dimişk önlerine gelen İbnü'r-Raik, vali Bedr b. Abdullah el-İhşidi'ye rağmen şehre hakim olmuş ve Remle'yi de ele geçirerek Mısır üzerine yürümüşü. Bir dizi muharebede taraflar bazen galip, bazen mağlup olmuşlar, nihayet 10 Eylül 940 günü yapılan savaşı İbnü'r-Raik kazanmış ve o sırada İhşid Muhammed b. Toğuç b. Cuff'un kardeşi Ebu Nasr b. Toğuç da öldürülmüştür. Bunun üzerine Doğu Akdeniz Çevresi bir müddet İhşidli hakimiyetinden çıkacaktır⁸⁵. Kasım-Aralık 941'de harekete geçen Bizanslılar da uzun bir aradan sonra Haleb civarını yağalamıştır⁸⁶.

Nisan 942'de bizzat Şam Bölgesi'ne yürüyen İhşid Muhammed b. Toğuç b. Cuff, başta Dimişk ve Haleb olmak üzere bölgenin diğer önemli şehirlerini ele geçirdi. Ancak kısa bir süre sonra, 945'te Arap asıllı Hamdaniler, Haleb ve Hıms yöresini zapt etti⁸⁷. İhşidliler, Bizans'ın güçlenmeye başladığını gördüklerinden, bu gelişmeyi kabullenmek zorunda kaldılar. Zaten bir yıl sonra da, Mayıs 946'da İhşid Muhammed b. Toğuç b. Cuff vefat etti. Ona rağmen Dimişk yöresi İhşidlilerde kaldı ve önce İhşid Anacur⁸⁸, sonra da Kâfur el-İhşidî, bunun oğlu Berk el-İhşidî ve nihayet Ebu'l-Muzaffer b. Toğuç bu şehre hakim olarak⁸⁹ Mısır ve Şam Bölgesi'ni

⁸⁴ İbn Tagriberdî III, s.232; H.İ. Hasan, a.g.e.IV, s.39vd; R. Şeşen, "Selçuklulardan Önce Şam ...", s.144; Ahmed b. Kayıglıg'ın 931 yılında 70 yaşında İsfahan valisi olduğu yolunda kayıtlar için bkz. İbnü'l-Esir VIII, s.189

⁸⁵ Bkz. Antakî, *Târih II, Eutychiü Patriarchae Alexandrini Annales*, Beyrut (Louvain) 1954, s.96; İbnü'l-Esir VIII, s.308vd.

⁸⁶ İbnü'l-Esir VIII, s.332

⁸⁷ Soy olarak büyük Arap kabilesi Tağlib'den gelen ve daha sonra cedleri Hamdan b. Hamdun'un adına nisbetle anılan bu aile bedevî idi. Zamanla çoğalarak, yerleşik idarelerin zayıflayıp, yıkılması neticesinde kendi hanedanlarını kurma imkânını buldular. [Bkz. B.Lewis, "Mısır ve Suriye...", s.201vd.] 944 yılında Hamdanilerden Seyfî'd-Devle Hamdan Haleb'e taarruz etmiş ve üzerine gönderilen Kafur ve Yanis el-Muini komutasındaki İhşidli kuvvetlerini Hama şehri yakınlarında, Asi nehrinin kıyısında Rasten mevkiinde büyük bir mağlubiyete uğratmıştı. Bu başarıdan cesaretlenen Seyfî'd-Devle, Dimişk üzerine yürümüş ise de önce galip gelmesine rağmen sonra mağlub olmuş ve süratle hareket eden İhşidliler Haleb'e girmişlerdir. Ancak İhşid Muhammed b. Toğuç b. Cuff, Bizans tehdidini dikkate alarak Hamdaniler lehine bir anlaşma imzalayacaktır. Bkz. İbnü'l-Esir VIII, s.381vd; F.K. Hitti, *Siyasî ve Kültürel İslâm Tarihi III.*, s.717; H.İ. Hasan, a.g.e.IV, s.19; C. Brockelmann, a.g.e., s.125; B.Lewis, "Mısır ve Suriye...", s.190

⁸⁸ 1061 yılında vefat eden [Bkz. İbnü'l-Esir VIII, s.460] Bu Türk komutanının isminin Ütücür (:On Uygur) şeklindeki okunuşu ve yorumu için bkz. E. Merçil, a.g.e., s.11

⁸⁹ İbn Hallikan II, s.547; İbnü'l-Esir VIII, s.391vd; İbn Tagriberdî III, s.334; H.İ. Hasan, a.g.e.IV, s.41vd; İhşid Muhammed b. Cuff'un Mayıs 946'da ölümü üzerine Seyfî'd-Devle Hamdan, Dimişk'ı işgal etmiş ise de halk kendisine itibar etmemiş ve Anacur b. Muhammed b. Toğuç'u davet etmiştir. O da, 947'de Dimişk'tan Hamdanileri çıkaracaktır. Bkz. R. Şeşen, "Selçuklulardan Önce Şam...", s. 145

Hamdaniler, hatta Fatimilere karşı başarıyla savundular⁹⁰.

Tolunoğlu Ahmed, sonra da oğlu Humaraveyh, Doğu Akdeniz Çevresi'nde Bizanslıların boğazına saplanmış birer kemik gibiydi. İhsid Muhammed b. Toğuş b. Cuff da Tolunoğullarından geri kalmamış ve her zaman Bizanslılar için tehlikeli bir rakip olarak görülmüştür⁹¹. Ama, Onun ölümünden sonra Doğu Akdeniz Çevresi'nde bir güç boşluğu ortaya çıkmıştır. Bu, Bizanslıları harekete geçirecek ve 961'de komutan Nikephoros Phokas Menbiç yakınlarına kadar inerek şehrin valisi Ebu Firuz Hamdani'yi esir alıp⁹², Haleb'i de zapt edecektir. Kimsenin beklemediği bu gelişme ve Bizanslıların Haleb'de sergiledikleri vahşet İslâm aleminde büyük bir heyecan yaratmıştır⁹³. Bunun neticesinde, 964'te beş bin kişilik bir Türk grubu Bizanslılarla savaşmak üzere Horasan'dan Şam bölgesine gelecek⁹⁴, iki yıl sonra bunu, takriben yirmi bin kişilik kuvvet çıkarabilen daha büyük bir grup izleyecektir⁹⁵. Bunlar aile fertleriyle birlikte Şam bölgesine gelip yerleşmişlerdir ki, aralarında meşhur fakih, âlim, Kaffal eş-Şaşi de bulunmaktaydı⁹⁶. Esasen o sırada Haleb'de bulunan Farabî de, kıymetli

⁹⁰ C. Brockelmann, a.g.e., s.131; E. Merçil, a.g.e., s.12; B.Lewis, "Mısır ve Suriye:...", s.202

⁹¹ Bkz. Ahmed b. Ali Kalkaşandî, *Subhü'l-Aşâ fi-Sinâatü'l-İnşâ VIII*, (nşr. Y. Ali Tavit), Beyrut 1987, 10-18; H.İ. Hasan, a.g.e., s.155

⁹² İbnü'l-Esir VIII, s.469; Mart-Nisan 968'de öldürülen [İbnü'l-Esir VIII, s.505] Ebu Firaz ile ilgili geniş bilgi için bkz. F.K. Hitti, *History of Syria*, s.568vd.

⁹³ Bkz. Antakî, s.118vd, 127vd; İbnü'l-Esir VIII, s.465vd; İbn Tagriberdî VII, s.352vd; A.A. Vasilev, *Bizans İmparatorluğu Târîhi I*, (nşr. A.M. Mansel), Ankara 1943, s.391; H.İ. Hasan, a.g.e., s.159; F.K. Hitti, a.g.e.III., s.722; Ebu'l-Ferec "Romalıları içeri girerek bitab düşünceye kadar insan kanı döktüler... 9 gün kalarak her şeyi tahrip etmişlerdi" demekte ve Haleb'de sergilenen vahşetin boyutunu ortaya koymaktadır. [Bkz. Ebu'l-Ferec, *Ebu'l-Ferec Târîhi I*, (nşr. Ö.R. Doğrul), Ankara 1987, s.262] Ancak, bir başka Hristiyan kaynağında ise, Arapların Haleb'i Mısır hükümdarından (İhsitlilerden) aldıklarını ve Hristiyanları katlettikleri yazılıdır. Bkz. Urfalı Mateos, *Vekâyinâme (952-1136) ve Papaz Grigor'un Zeyli (1136-1162)*, (nşr. H.D. Andreasyan), Ankara 1987, s.5

⁹⁴ Antakî II, s.122; İbnü'l-Esir VIII, s.476; Bunların bir kısmı Horasan'a geri dönerken büyük çoğunluğu Haleb, Remle ve Dımışk'a yerleşmiştir.

⁹⁵ Antakî II, s.130; Ağustos-Eylül 966'da Rey civarına ulaşan bu Türklerin sebep olduğu bazı olayları değerlendiren İbnü'l-Esir Rey hakimi Rüknu'd-Devle'nin bunlarla çarpıştığını, ancak mağlup olarak onların gönlünü almak zorunda kaldığını ve ülkelerine dönüp gitmelerini beklediğini işaretle "Buna rağmen hiç de ayrılıp gitmemişlerdi. Onlar Horasan hakimi ile aralarında yaptıkları 'gizli anlaşmaya' göre buraların kendilerine verilmesini ümid ediyor ve Horasan'dan gelecek yardım kuvvetlerini bekleyip duruyorlardı." demektedir. [Bkz. İbnü'l-Esir VIII, s.491] Bu bilgi doğru ise Türklerin batya kaymaları, Ortadoğu'ya gelmeleri sıradan bir göç olmayıp, planlı, programlı bir hareketin sonucudur.

⁹⁶ İbnü'l-Esir VIII, s.490vd; Ebu Bekr Muhammed b. Ali b. İsmail Kaffal eş-Şaşi (903-976) Maverâünnehr bölgesinde yetişmiş Şafii ulemanın en büyüklerindendir. Tefsir, Fıkıh ve Lügatta çok ileri bir seviyede idi. Ona rağmen başta Doğu Akdeniz Çevresi olmak üzere dönemin İslâm ülkelerini gezmiş ve buralardaki alimlerden istifade etmeye çalışmıştır. Bkz. Yakut el-Hamevi, *Mucemü'l-Büldân III*, Beyrut, s.350; İbn Hallikan, IV, s.200vd.

eserler telif etmekteydi⁹⁷. Onun, çevresindeki askerlerle Türkçe konuştuğunu kaynakların özellikle vurguladıklarına bakılırsa, yöredeki Türk varlığının oldukça önemli bir seviyeye ulaştığına hükmedilebilir⁹⁸.

Bizans'ın uzun bir aradan sonra, savunmadan çıkıp taarruza geçmesini izah için Makedonya sülâlesinin (867-1056) yaptığı reformların olumlu etkileri⁹⁹, Karmatilerin faaliyetleri¹⁰⁰, Fatimî hakimiyetinin gelişmesinin sonucunda Karmatiler ve Abbasîlerle başlayan çatışmalar¹⁰¹, Haleb ve yöresini güçlü bir şekilde elde tutan Seyfî'd-Devle Hamdan'ın hemen hemen her sene Bizans topraklarına yaptığı akımların yarattığı tepki¹⁰² vs. gibi daha pek çok sebep ileri sürülebilir. Ama bunlardan en önemlisi hiç şüphesiz, Halifelerin muktedir olabilmek için Türklere karşı gereksiz davranışlar içerisine girmeleri sonucunda bölgede Türk siyasî gücünün zayıflamaya yüz tutması ve bundan istifade etmek isteyen Fatimîlerin de yeterince etkili olamayışlarıdır¹⁰³. Buna olağanüstü yetenekli üç komutanın arka arkaya Bizans tahtına geçmiş olmaları da eklenince¹⁰⁴ İslâm alemi yaklaşık bir asır sürecek bir tehditle karşı karşıya gelmiştir.

965 yılında Toros geçitlerini aşarak Misis ve Tarsus'u ele geçiren Bizanslılar, Eylül-Ekim aylarında Diyarbakır kuşatmasını kaldırarak¹⁰⁵ Antakya önlerine gelip, şehri muhasara etmişlerdi. Haleb hakimi Seyfî'd-Devle Hamdan bunlara kaşı çıkmaya cesaret edemediyse de şehir direnmiş,

⁹⁷ Bazı kaynaklar bu büyük Türk aliminin en verimli çağının Şam ve Mısır'da geçtiğini kaydeder. Bkz. Beyhakî, *Târihü'l-Hükemâ el-İslâm*, (nşr. M. Kürd Ali), Dımaşk 1946, s.32vd; F.K. Hitti, *History of Syria*, s.570

⁹⁸ Bkz. Beyhakî, s.34; İbn Hallikan V, s.153vd; R. Şeşen, "*Selçuklulardan Önce Şam ...*", s.145

⁹⁹ Bkz. G. Ostrogorsky, a.g.e., s.203-251; A. Vasiliev, a.g.e.I, s.417-442

¹⁰⁰ Bkz. İbnü'l Esir VII, s.426, 436vd, 442vd; B. Lewis, *Haşîşiler*, (nşr. A. Aktan), İstanbul 1995, s.28

¹⁰¹ Fatimî hakimiyetinin tesisi ile Mısır'da sağlanan sükunetin aksine Doğu Akdeniz Çevresi'nde bir kargaşa ortamı doğmuştur. Bu da bir dizi çatışmayı beraberinde getirecektir. Bkz. İbnü'l-Esir VIII, s.549vd; C. Brockelmann, a.g.e., s.132vd; B.Lewis, "*Mısır ve Suriye:...*", s.194vd.

¹⁰² Bu akınlar hakkında bkz. G. Ostrogorsky, a.g.e., s.258; B.Lewis, "*Mısır ve Suriye:...*", s.202

¹⁰³ Fatimîler Şam meselesini çözüp, buraya sağlam bir şekilde yerleşememiş ve bir yandan mahalli Bedevî reisler, öte yandan Karmatîler ile Bizans taarruzunun yarattığı yıkımdan bölgeyi koruyamamışlardır. Ayrıca, İslâm alemi içinde sebep oldukları kargaşalar da bölgedeki tahribatın artmasına yol açmıştır. O yüzden Fatimîler, en büyük yenilgilerini Doğu Akdeniz Çevresi'nde aldılar ve genişlemeleri burada engellenip, durduruldu. Bkz. B.Lewis, "*Mısır ve Suriye:...*", s.194-199, 203

¹⁰⁴ X. yüzyılın ortalarından itibaren olağanüstü yetenekli üç komutanın, yani Nikephoros II. Phokas (963-969), İonnes I. Chimiskes (969-976) ve Basileus Bulgaroktonas (976-1025)'ın arka arkaya Bizans tahtına geçmiş olması yaklaşık bir asır sürecek bir baskırı da beraberinde getirmiştir. Bkz. A. Mez, a.g.e., s.14vd; G. Ostrogorsky, a.g.e., s.269; A.A. Vasiliev, a.g.e.I, s.390; B.Lewis, "*Mısır ve Suriye:...*", s.203; C. Alptekin, a.g.e., s.3

¹⁰⁵ E. Honigmann, a.g.e., s.92

onun üzerine çevreyi yağmalayan Bizanslılar Tarsus'a geri dönmek zorunda kalmıştı¹⁰⁶. Ancak Seyfü'd-Devle Hamdan'ın ölümünden beş-altı ay sonra, Eylül-Ekim 967'de tekrar harekete geçerek, Antakya çevresine büyük zararlar verdiler¹⁰⁷. Nihayet 969'da, Mısır'da İhşidli hakimiyetine son veren Fatımîler¹⁰⁸, Cafer b. Fellah komutasında, hatırı sayılır bir ordu ile Şam bölgesine girdi. Ebu Muhammed el-Hasan b. Abdullah b. Toğuç'u mağlup ederek, Dımeşk'a hakim olan bu ordu, Abbasi halifesi adına okunan hutbeye son verince¹⁰⁹ şehirde büyük bir direniş başladı. Şiddetli çarpışmalardan ve pek çok mahallenin yerle bir olmasından sonra, 20 Ekim 970 günü Fatımî kuvvetleri Dımeşk'ta hakimiyetlerini yeniden tesis edebilmişlerdi. Bu arada Kasım 968'de, Seyfü'd-Devle'nin Türk memlûklarından Karguyye (:Karguveyh) Haleb'i ele geçirmiş ve Ebu'l-Meali b. Seyfü'd-Devle'yi oradan uzaklaştırmıştı¹¹⁰.

Haleb'deki iktidar mücadelesi¹¹¹, Karmatilerin Doğu Akdeniz Çevresi'ndeki faaliyetleri ve bölgenin bir kısmına hakim hale gelerek Mısır'ı tehdit edecek kudrete ulaşmaları¹¹², 969 yılında Bizans'ın Şam Bölgesi'ne büyük bir sefer düzenlemesine zemin hazırladı. İmparator Nikephoros II. Phokas komutasındaki asıl ordu Dımeşk'ı hedef alarak Hims'a girip, çevreyi yakıp yıkarken¹¹³, bir kısım kuvvetler de Baalbek ve Beyrut'a girmiş, Kudüs yakınlarına kadar akınlarda bulunmuştu. Haleb hakimi Karguyye bir miktar para ödemek ve imparatorun yüksek hakimiyetini tanımak suretiyle kurtulurken¹¹⁴, Trablus, Arka, Hama ve Lazkiye yörelerine yerleşen Bizanslılar çevrede müthiş bir tahribat yapmıştır. "Bölge halkının kalbine büyük bir Bizans korkusu düşmüş", ancak orduda baş gösteren salgın hastalık üzerine yüz bini aşkın genci esir alan Nikephoros II. Phokas, geriye dönmek zorunda kalmıştır¹¹⁵.

¹⁰⁶ İbnü'l-Esir VIII, s.493

¹⁰⁷ İbnü'l-Esir VIII, s.505

¹⁰⁸ Fatımî halifeliğinin kuruluş, gelişmesi ve felsefesi hakkında bkz. H.İ.Hasan, a.g.e.IV, s.46vd; M.G.S. Hodgson, *İslâmın Serüveni II*, (nşr. M. Karabaşoğlu), İstanbul 1993, s.22vd.

¹⁰⁹ İbnü'l-Esir VIII, s.508vd; H.İ.Hasan, a.g.e.IV, s.52

¹¹⁰ Bkz. İbnü'l-Esir VIII, s.513vd; İbnü'l-Adim, *Zubde...I*, s.161vd.

¹¹¹ Bu mücadeleler için bkz. İbnü'l-Adim, *Zubde...I*, s.163

¹¹² Bkz. Antakî II, s.142; İbnü'l-Esir VIII, s.547vd

¹¹³ Antakî II, s.134; Nikephoros II. Phokas, Hims (:Emessa)'da Hz. Yahya'nın kesik başını teslim almış, böylelikle yaptığı sefere bir kutsallık kazandırmayı da başarmıştır. [Bkz. A. Mez, a.g.e., s.149] Daha sonra Chimiskes de "*Cübeyl'de (: Gaboon) Hz. İsa'nın papucu ile Hz. Yahya'nın saçlarını bulduğunu*" iddia ederek sefer dönüşünde İstanbul'da muhteşem bir tören yapacaktır. Bkz. Urfalı Mateos, s.30vd.

¹¹⁴ İbnü'l-Esir VIII, s.513; E. Honigmann, a.g.e., s.93

¹¹⁵ Müslümanlar Nikephoros II. Phokas'ın gücünden o kadar yılmışlar ki, bazı kaynaklar halkın Bizanslıların istedikleri her yeri zabt edebileceklerinden emin olduklarını kayıtlı "*Nikephoros'un akınları askerler için bir çeşit zevk oldu. Çünkü kimse onlara karşı çıkamıyor ve saldıramıyordu. Onlar adeta ellerini kollarını sallayarak ilerliyor ve*

Bizans ordusu, Doğu Akdeniz sahilleri boyunca güneye doğru derinlemesine ilerledikten sonra geriye dönerken Antakya'yı kuşatmış, 28 Ekim 969'da İmparatorun Başşehirine ulaştığı sırada, Petros Phokas ile Mikhail Burtsez, Antakya'yı zabta muvaffak olmuşlardır¹¹⁶. Bizans tahribatının yarattığı ortamdan istifade ile Dımeşk'ı ele geçiren Karmatiler, Remle'yi de zabt edip doğrudan Mısır'ı tehdit eder hale geldiler. Bunun üzerine harekete geçen Fatimî halifesi el-Muiz (972-975) onları mağlub ettiği gibi 974'te Dımeşk'ı da geri almıştır. Fakat, Fatimîlerden hoşlanmayan şehir ahalisi atanan valiyi bahane ederek ayaklanmış ve şehirde kargaşaya sebep olmuştur¹¹⁷. İşte bu sırada Türklerle Deylemliler arasındaki nüfuz mücadelesi sonucunda Irak'tan çıkarılan Mu'izü'd-Devle b. Büveyhî'nin memlûku Alptigin et-Türkî, önemli bir güçle Hıms üzerinden Dımeşk'a gelmiş¹¹⁸ ve 16 Nisan-14 Mayıs 975 tarihleri arasında bir aylık bir kuşatmadan sonra ahalinin de yardımıyla şehri ele geçirerek, bölgede önce Karmati-Fatimî¹¹⁹, sonra da Mısırlılar ile ahalî arasında baş gösteren çekişme yüzünden bozulan asayişî sağlamıştır¹²⁰. Dımeşk'da hutbeyi Abbasîler adına okutmakla beraber Fatimîlerle de iyi geçinen bu Türk komutan, Halife Aziz'in takdirini kazanacaktır¹²¹. Fakat bu olaylar gelişirken Bizans İmparatoru İonnes I. Çimiskes (969-976) bizzat sefere çıkarak 974'te Nisibis'e (Nusaybin) kadar ilerleyip Bağdat sınırlarına dayanmakla¹²² Şam Bölgesi'ne yönelik Bizans tehdidini de iyice ağırlaştırmıştı¹²³. Bunun neticesinde Halife el-Mu'î (946-974) bir ihtilalle görevinden uzaklaştırılacaktır¹²⁴.

Bizans İmparatorları arasında önemli bir yere sahip olan İonnes Chimiskes, kendisinden önce Nikephoros II. Phokas'ın başarılarını

---

istedikleri her şeyi tahrip edebiliyorlardı." demektedir. Bkz. Antakî II, s.130vd; B.Lewis, "Mısır ve Suriye...", s.202; F.K. Hitti, History of Syria, s.565

¹¹⁶ Urfalı Mateos, s.8vd; İbnü'l-Esir VIII, s.513vd; Bu seferde Bizans önemli ölçüde arazi kazanmış ve üç asırdan fazla bir süredir elinden çıkmış olan ve ebediyen kaybettiğini sandığı Antakya'yı ilhak ettiği gibi Hamdanîleri de haraçgützar haline getirmişti. Bkz. G. Ostrogorsky, a.g.e., s.269vd; Ebu'l-Ferec I, s.267'de Antakya'nın kaybı 970 yılında gösterilir.

¹¹⁷ İbnü'l-Esir VIII, s.547vd.

¹¹⁸ Ahmed b. Muhammed İbn Miskeveyh, *Kitâb-ı Tecâribü'l-Ümem II*, (nşr. H.F. Amedroz), Kahire, s.335vd; Antakî II, s.126vd; İbnü'l-Esir VIII, s.564vd; İbnü'l-Kesir XI, s.476vd; E. Honigmann, a.g.e., s.100

¹¹⁹ Bu çekişmenin teferruatı için bkz. İbnü'l-Esir VIII, s.549vd; B.Lewis, "Mısır ve Suriye...", s.194

¹²⁰ Antakî II, s.145; İbnü'l-Kalânîsî, *Zeylû Târih-i Dımeşk*, (nşr. H.F. Amedroz), Beyrut 1908, s.11; İbnü'l-Esir VIII, s.564vd.

¹²¹ Alptigin et-Türkî'nin Fatimîlerle olan ilişkileri ve onlara karşı verdiği mücadele için bkz. İbnü'l-Esir VIII, s.566vd.

¹²² Urfalı Mateos, s.23vd; E. Honigmann, a.g.e., s.97

¹²³ B.Lewis, "Mısır ve Suriye...", s.203; A.A. Vasiliev, a.g.e., s.391

¹²⁴ Halkın gözünden düşmüş olan Halife'yi Sebügtegin adlı bir Türk, saltanatı terke zorlamıştır. Bkz. Antakî II, s.143; Ebu'l-Ferec I, s.268vd; İbnü'l-Esir VIII, s.547

sağlamlaştırmak gayesiyle Doğu Akdeniz Çevresi'ndeki Bizans baskısını şiddetlendirerek devam ettirdi. Bu, aynı zamanda yüzyıllardır süren İslâm baskısına kuvvetli bir karşı darbe olacaktı. O sebeple Nisan 975'te "gerçek bir haçlı seferi ruhuyla"¹²⁵ Antakya'dan Filistin'e doğru harekete geçen İmparator Chimiskes, 29 Mayıs'ta Baalbek'i zapt etti¹²⁶. Bunu müteakip yedi ay içerisinde, Sayda, Cübeyl gibi önemli sahil şehirleri istilâ edilerek Mısır'dan Şam bölgesine geçişte önemli bir üss konumunda bulunan Kayseriye'ye ulaşıldı. Sonra da sahili takiben Beyrut'a gelen Chimiskes¹²⁷, Kudüs'ü ele geçirmeyi düşünmüşse de, ortaya çıkacak sonuçları iyi hesaplamış olmalı ki, buna cesaret edememiştir¹²⁸. Ama Bizans, Heraklius (610-641) zamanından beri ilk defa Toros dağlarını aşıp, Fırat'ı geçerek Doğu Akdeniz Çevresi'ne girebilmiş ve önemli bir bölümünü de çigñemiştir¹²⁹.

Bizanslıların yüzyıllar sonra bölgede görünmesi Dımaşk'da büyük bir heyecanın doğmasına sebep olmuş ve İmparator nezdine gönderilen bir heyet vasıtasıyla beşyüz kişilik bir süvari birliğinin başında bulunan Bağdatlı Türk adında bir komutanın vali olarak atanması sağlanmıştır¹³⁰. Bu kişinin Alptigin olduğu yönündeki iddialar gerçeğe en yakın bilgiler olarak kabul edilebilir¹³¹. Eğer bu doğruysa İmparator Chimiskes sadece onun hakimiyetini tasdik etmiş olabilir¹³². Esasen bu konuda, en önemli kaynaklardan İbnü'l-Esir'de çok az bilginin bulunması ve böylesine büyük bir seferin beş altı cümleyle geçirtilmesi dikkat çekicidir¹³³. Bunun sebebini izah edememekteyiz.

İonnes I. Chimiskes, başarılarının meyvelerini toplamaya fırsat bulamadan, 10 Ocak 976'da öldü. Bunun üzerine Bizans'da baş gösteren karışıklıklar¹³⁴ yöredeki İslâm ve Türk idarecilerin güçlerini tekrar toparlayabilmeleri için iyi bir fırsat oluşturmaktadır. Fakat bu sırada, Halife Aziz'in (975-996) işbaşına geçmesiyle en parlak dönemlerini yaşamaya

¹²⁵ Urfalı Mateos, s.31'de "Hz. İsa'nın Haçının hakimiyeti bu suretle her tarafa yayılmıştır" denilmektedir. Ayrıca bkz. G. Ostrogorsky, a.g.e., s.275; F.K. Hitti, a.g.e.III, s.723

¹²⁶ Antakî II, s.145; A. Mez, a.g.e., s.15

¹²⁷ Miskeveyh II, s.303vd; Antakî II, s.146; Urfalı Mateos, s.29

¹²⁸ Chimiskes Ermeni kralına yazdığı mektupta bu hususta "Buraya yerleşmiş olan melun Afrikalılar bizim korkumuzdan sahil kalelerine kaçmamış olsalardı, biz, Allah'ın yardımı ile Kudüs'e gitmiş ve mukaddes yerlerde dua etmiş olacaktık." demektedir. Bkz. Urfalı Mateos, s.28vd; Ayrıca bkz. G. Ostrogorsky, a.g.e., s.276; A. A. Vasiliev, a.g.e., s.392vd.

¹²⁹ Chimiskes meşhur mektubunda bu hususu "Bütün Fenike, Filistin ve Suriye, kâmilan Arap tabiiyetinden kurtulup, Romalılara itaat ettiler." şeklindeki sözleriyle ifade etmektedir. Bkz. Urfalı Mateos, s.30; H.İ.Hasan, a.g.e.IV, s.160

¹³⁰ Urfalı Mateos, s.26vd.

¹³¹ Bkz. Antakî II, s.146; E. Honigmann, a.g.e., s.98; Ebu'l-Ferec I, s.269vd'da bu kişinin adı "Alpethgan" olarak kaydedilmiştir.

¹³² Chimiskes, bu seferde zapt ettiği vilâyetleri imparatorluğa ilhak etmemiştir. Bkz. A. A. Vasiliev, a.g.e., s.393; E. Honigmann, a.g.e., s.99; G. Ostrogorsky, a.g.e., s.276

¹³³ Bkz. İbnü'l-Esir VIII, s.608

¹³⁴ Bu karışıklıklar için bkz. G. Ostrogorsky, a.g.e., s.277vd.

başlayan Fatımîler¹³⁵ harekete geçecek ve Şam Bölgesi'ne gireceklerdir. Kayseriyye'den Kuzeye yönelen Fatımî orduları kısa bir süre önce Bizans'ın eline geçen kaleleri tek tek istidat ederek, 978'de Doğu Akdeniz Çevresi'nin tamamını yeniden hakimiyeti altına aldı¹³⁶.

Fatımîlerin bölgede hakim olmaları daha önce Türkler tarafından sindirilmiş olan yerli kabilelere dayanan hanedanların yeniden güçlenmesine zemin hazırladı. Bunlardan birisi olan Hamdanîler, 977'de Bekçur'un idaresi altında bulunan Haleb'i dört ay kuşattıktan sonra, Berzuye hakimî Yaruktaş'ın da yardımıyla ele geçirdi¹³⁷. Bu arada Alptekin de, Sayda'yı zapt edip, Akka ve Taberiyye'ye kadar ilerlemiş ise de 15 Ağustos 978'de, Dımeşk önlerinde, Nehr-i Tavahin kıyısında yapılan şiddetli savaşta Fatımîlere yenilerek esir olmaktan kurtulamamıştır¹³⁸. Ona rağmen Halife Aziz'in (975-996) iltifatına mazhar olarak, Fatımîlerin hizmetine girecek¹³⁹, fakat çok geçmeden Arap vezir Yakub b. Killis'in entrikaları sonucunda zehirlenip öldürülecektir¹⁴⁰. Bütün bu gelişmeler bölgede Türklerin siyasî alanda etkilerinin azalmakla beraber tamamen ortadan kalkmadığını göstermesi bakımından önemlidir.

Bekçur, Haleb'i teslim ederken yaptığı anlaşma doğrultusunda elde ettiği Hıms'a gelerek, şehri imar etti ve halkı refaha kavuşturdu. Bu sırada Dımeşk karışmış ve harekete geçen Yeltegin et-Türkî, 12 Ağustos 980'de Dımeşk'ı İbn Cerrah'dan almış, Kutluğ'u naip olarak atadıktan sonra halkın şikayet ettiği İbn Kassam'ı tutuklayarak Mısır'a götürmüştü¹⁴¹. Ama bu yeterli olmadı. Şehir, göçebeler, haydutlar ve çapulcular tarafından tahrip edildi. Ahalinin ileri gelenleri Bekçur'un hakim olduğu Hıms'a göçtü ve burası daha da gelişti. Onun üzerine Bekçur'un Sa'dü'd-Devle Ebu'l-Meali ile arası açıldı ve Fatımî halifesine başvuran bu Türk komutana Dımeşk söz verildi. Bir müddet sonra Ocak 983'te Yeltegin Mısır'a çağrılarak, Bekçur, Dımeşk valiliğine getirildi¹⁴².

¹³⁵ F.K. Hitti, a.g.e.IV, s.994

¹³⁶ A.A. Vasiliev, a.g.e., s.393

¹³⁷ Antakî II, s.157; İbnü'l-Esir VIII, s.588; R. Şeşen, "Selçuklulardan Önce Şam...", s. 146; Bekçur, Karguyye'den sonra Haleb'e hakim olma hakkını daha 969'da elde etmişti. [Bkz. İbnü'l-Adim, Zubde..., s.165] Onun için 971'de Karguyye'yi tutuklayarak yörede kendi hakimiyetini tesis etmiş, bunun üzerine halk Ebu'l- Meali b. Seyfü'd-Devle'yi Haleb'i almak üzere davet etmiştir. Bkz. İbnü'l-Esir VIII, s.589

¹³⁸ Bu savaşta Alptegin'in adamlarından yirmi bin kişi katledilmiştir. Bkz.İbnü'l-Esir VIII, s.568vd; E. Honigmann, a.g.e., s.101

¹³⁹ Antakî, s.154vd

¹⁴⁰ İbnü'l-Esir VIII, s.570vd

¹⁴¹ Antakî II, s.163vd; İbnü'l-Esir IX, s.16vd.

¹⁴² İbnü'l-Adim, Zubde...I, s.177; Yeltekin "Bekçur Dımeşk'a vali olursa isyan eder." diyerek bu atamaya itiraz etmiş ise de sözü geçmemiştir. Tam bu sırada Mağribliler vezir İbn Killis'i öldürmek isteyince Yeltegin'in Mısır'a gelmesi mecburiyeti hasıl olmuştur. Bkz. İbnü'l-Esir IX, s.24

Hıms'dakinin aksine Dımişk'da oldukça şiddetli davranan Bekçur, vezir İbn Killis'in adamlarına da çok kötülük yaptı. Ortaya çıkan tepkiyi bastırabilmek için daha çok şiddete başvurunca karışıklıklar iyice arttı. Bunu iyi değerlendiren Vezir Yakub b. Killis'in entrikalarıyla, 988'de Bekçur'un azline karar verildi. Ancak O, direnmek niyetindeydi ve Fatimî ordusunu Darya yakınlarında karşıladı. Şiddetli muharebelerden sonra, iyice zorlanan Fatimî ordusuna Trablus valisinin yardımı gitmesi emredilmişti. Bunun üzerine endişelenen Bekçur, anlaşma yolları aramış ve Hıms'ı da Sadü'd-Devle Ebu'l Meali'ye kaptırmış olduğundan¹⁴³ Rakka ve Rahba'nın idaresiyle yetinmek zorunda kalmıştır¹⁴⁴.

991 yılında tekrar harekete geçen Bekçur, Sa'dü'd-Devle Ebu'l Meali'den Hıms'ı kendisine tevcih etmesini ve yüksek hakimiyetini tanınmasını istemiştir. Bu talep sonuç vermeyince bir yandan Hamdanîlerin maiyetindeki Türk memlûkları, diğer yandan da Haleb'i ele geçirmek üzere Fatimîleri kışkırttı¹⁴⁵. Fatimîler, Trablus valisi Nevval'e Bekçur'u destekleyerek harekete geçirmesini ve Haleb üzerine yürüdükten sonra da yalnız bırakılmasının emrini vermişlerdi¹⁴⁶. Fatimîlerini niyetini bilmeyen Sadü'd-Devle Ebu'l Meali endişelenmiş ve Bekçur'a Hıms ile beraber Rakka'yı da vereceğini bildirmiş ise de teklifi kabul edilmemiştir. Neticede Bizanslıların desteklediği Hamdanî ordusuyla Dayr ar-Rahip'de karşı karşıya gelen Bekçur, tam bu sırada maiyetindeki Arapların karşı tarafa geçmesi üzerine Sadü'd-Devle Ebu'l Meali önünde tutunamayacağını anlamış ve dört yüz kişilik seçme bir kuvvetle merkeze yüklenerek son bir hamle yapmıştı. Şiddetli çarpışmalardan sonra Sadü'd-Devle Ebu'l Meali'nin yerini almış olan Lulu el-Kebir'i, bizzat kendisi başından yaralamış ise de, yedi kişi haricinde bütün adamlarını kaybettiğinden kaçmak zorunda kalmıştır. Yolda, sığındığı bir Arap'ın ihanetiyle yakalanan Bekçur, Ru-Navra kalesinde idam edilmek suretiyle öldürülecektir¹⁴⁷.

992 yılında Hamdanî hükümdarı Sadü'd-Devle'nin ölümünden istifade ile Fatimî halifesi Aziz'in komutanlarından Bengütegin¹⁴⁸, Haleb üzerine yürüdü. Hıms yakınlarında Hamdanî birliklerini yenerek Haleb'i kuşattı. Bu arada yardıma gelen Mikhael Burtsez komutasındaki Bizans kuvvetleri de mağlup edilerek Antakya'ya geri dönmeye mecbur bırakıldı. Onun üzerine şehri savunan Lulu, Bengütekin'e önemli miktarda para

¹⁴³ Antakî II, s.166; E.Honigmann, a.g.e., s.103

¹⁴⁴ Antakî II, s.172; İbnü'l-Kâlanisî s.31; İbnü'l-Esir IX, s.54vd; İbnü'l-Adim, Zubde...I, s.178; H.İ.Hasan, a.g.e., IV, s.23

¹⁴⁵ İbnü'l-Kâlanisî, s.34

¹⁴⁶ İbnü'l-Esir IX, s.74

¹⁴⁷ İbnü'l-Esir IX, s.75vd; İbnü'l-Adim, Zubde...I, s.179; E. Honigmann, a.g.e., s.104

¹⁴⁸ Antakî II, s.173'de "*Emirü'l Ceyş el-Mansure*" ünvanıyla anılan bu Türk komutanın adı "*Mengütegin* veya *Bengütegin*" şeklinde geçmektedir. Bkz. İbnü'l-Esir IX, s.77; E. Honigmann, a.g.e., s.104

vererek otuz üç gün süren kuşatmayı kaldırttı ise de, Halife tarafından tenkid edilen Bengütekin geri dönerek Haleb'i yeniden kuşattı¹⁴⁹. Bu arada Artah bölgesine girerek, İmm (:Yenişehir) kalesini zabt ile yakmış, yardıma gönderilen Bizanslıları da Demirköprü (:Cisr el-Hadid) yakınlarında mağlup ederek Antakya önlerinde görünmüştür. Bu başarılar üzerine Antakya hakimi Mağostros, bir çıkış hareketi yapmaya dahi cesaret edemeyecektir¹⁵⁰.

Bengütegin, Bogras üzerinden Maraş'a kadar ilerledikten sonra er-Rûc ve Hama üzerinden Dımeşk'a döndü. Bir yıl sonra, 993'te Hama ve Şeyzer'i zabt ile Haleb'i tekrar kuşattı. O sırada Bizans sınır komutanlarından Mikhael Burtsez ve Leon Melissenos ile birleşen Hamdanileri 15 Eylül 994'te, Asi nehrinin kıyılarında er-Rûc'da, "Geçit Savaşı"nda mağlup etti. Azez ele geçirildi ve on üç aydır devam eden Halep muhasarası iyice şiddetlendirildi. Bunun üzerine bizzat İmparator II. Basileios harekete geçti ve 995'te Mercidabık'ta karargahını kurdu¹⁵¹. Bu durumda müttefik kuvvetlerle başa çıkamayacağını anlayan Bengütekin, Dımeşk'a çekilmek zorunda kaldı¹⁵². Bizanslılar Hıms ve Şeyzer'i zabt edip, Trablus'u muhasara ettilerse de sonuç alamadı¹⁵³. Haleb, 996'da Bengütekin tarafından tekrar kuşatılmasına rağmen düşürülemedi. Bu arada Fatımîlerle arası açılan Bengütekin, 997'de İbn Ammar Ebu Temim Süleyman b. Fellah ile kardeşi karşısında tutunamayarak Dımeşk'a çekilmiş ise de, isyan eden Arap ahali yüzünden şehri terk etmek zorunda kalmıştır¹⁵⁴.

II. Basileos'un seferinden sonra, yaklaşık çeyrek yüzyıl, yani 1020

¹⁴⁹ Ebu'l-Ferec I, s.274'de Lulu'nun Bengütekin'i rüşvetle aldattığı, Dımeşk'a dönen bu Türk komutanın "*Yanımdaki askerler açlıktan öldü; onun için Şam'a geldim*" diye Halife Aziz'e mektup yazdığı, ancak Halife'nin Bengütegin'in anlattığı sebepten değil, henüz erkeklik yaşına varmamış bir genç (!) olduğu için eğlenmek üzere döndüğünü bildiğinden onu azlederek yerine Rudbarya'yı atadığı kayıttır. Ayrıca bkz. R. Şeşen, "*Selçuklulardan Önce Şam...*", s. 147

¹⁵⁰ Urfaî Mateos, s.43; İbnü'l-Adim, *Zubde*...I, s.186vd.

¹⁵¹ Antakî II, s.165; Fatımîlerin Haleb'i yağmalayarak Antakya'yı tehdit etmeleri Bizans'ı harekete geçirmiştir. Esasen Hamdanîler de müttefik sıfatıyla onları bu yönde kışkırtmaktaydı. Bkz. Miskeveyh III, s.103vd; E. Honigmann, a.g.e., s.105; C. Ostrogorsky, a.g.e., s.286; H.İ. Hasan, a.g.e.IV, s.161

¹⁵² İbnü'l-Adim, *Zubde*...I, s.190vd; Antakî, s.179'da Bengütegin yenildi ibaresi vardır: İbnü'l-Esir IX, s.78'de de "*...adeta mağlub bir ordunun komutanı gibi Haleb'den ayrıldı.*" denilmektedir.

¹⁵³ Ebu'l-Ferec I, s.275; Bizanslılar, Balkanlar'daki gelişmeler sebebiyle Fatımîlerle bir anlaşma yaparak geri çekilmek zorunda kalmıştır. [Bkz. B.Lewis, "*Mısır ve Suriye...*", s.202] Aslında Şam bölgesindeki Bizans hakimiyeti Antakya dahil Doğu Akdeniz kıyısı boyunca bugünkü Tartus nehrinin güneyine kadar uzanan dar bir arazi şeridinde münhasırdır. Bkz. A. Sevim, "*Suriye ve Filistin'de Selçuklu Fetihleri ve Sonuçları*", **Atatürk Konferansları (1971-1972)**, Ankara 1975, s.25

¹⁵⁴ Antakî II, s.180vd.

yılma kadar Şam ve Filistin yöresinde Bizans'ın ağırlığı hissedilecektir¹⁵⁵. 999'da, tekrar Trablus önlerine kadar inen II. Basilius iki yıl kadar bölgede kaldıktan sonra 1001'de geri dönecek¹⁵⁶, Fatımîlerin bu duruma ilgisiz kalmaları yüzünden, başta Halep olmak üzere kuzeydeki şehirlerin bir kısmının ahalisi Mısır hakimiyetinden kurtulmak için harekete geçecektir. Bu sonucun ortaya çıkmasında Bizans tehdidi kadar, bölgede gittikçe zayıflayan Türk varlığına karşılık her geçen gün artan Bedevî nüfuzunun da payı büyüktür. Neticede 1023'te Tayy kabilesinden Hassan b. el-Mufarrız b. el-Cerrah Filistin'i, Beni Kilab Sinan b. İlyas Dımışk'ı ve Kays'lı Beni Kilab'a mensub Salih b. Mirdas da Haleb'i ele geçirecektir¹⁵⁷. Onun üzerine Şam meselesine tekrar önem vermek gerektiğini anlayan Fatımîler, meşhur Türk kumandanlarından Anuştegin ed-Dizbörî'yi 1028'de bölgeye gönderdiler¹⁵⁸.

Anuştegin'in komutasındaki Fatımî kuvvetleri Askalan yakınlarında mağlup olmalarına rağmen ilerlemesini sürdürecektir ve Bizans ile işbirliğine yönelen Salih b. Mirdas ile İbn Cerrah el-Tayy'i 1029'da Ukhuvana yöresinde mağlup ederek, etkisiz hale getirmeyi başaracak¹⁵⁹, İbn Cerrah el-Tayy'ın kışkırtmasıyla 1031'de harekete geçen Bizanslılar da, bölgede seferberlik ilan eden Anuştegin ed-Dizbörî tarafından Hama ile Afrimiye arasında mağlup edilecektir¹⁶⁰. Sonuçta bu Türk kumandan Mayıs-Haziran 1038'de de, Mirdasoğullarını mağlup ederek Haleb'e girmiş ve Bizans'la da anlaşarak Doğu Akdeniz Çevresi'nin tek hakimi haline gelmiştir¹⁶¹.

Anuştegin'in kısa sürede başarılı bir idare tesis etmesi, halk nezdindeki mevkiini yükseltirken kendisini kıskanan Fatımî halifesi El Mustansır (1036-1094) ile arasının açılmasına sebep olacaktır¹⁶². Buna vezir Ebu'l-Kasım el-Cerrcerai'nin entrikaları da eklenince Anuştegin ed-Dizbörî, 1041'de Dımışk'dan ayrılarak Haleb'e çekilmek zorunda kalacak ve bir ay sonra da vefat edecektir¹⁶³. Yerine Sebügtegin adında bir başka Türk

¹⁵⁵ A.A. Vasiliev, a.g.e., s.393; R. Şeşen, "Selçuklulardan Önce Şam", s.147; A. Sevim, Ünlü Selçuklu Komutanları, s.13vd.

¹⁵⁶ E.Honigmann, a.g.e., s.106; G. Ostrogorsky, a.g.e., s.286; Bu sırada, 1002 yılında Dımışk valiliğine Ebu Muhammed el-Esved tayin edilmiş ve sünnilere büyük zulümlerde bulunan bu zat bir yıl iki ay valilik yapmıştır. Bkz. İbnü'l-Esir IX, s.146vd.

¹⁵⁷ İbnü'l-Esir IX, s.185vd; E. Honigmann, a.g.e., s.108; A. Sevim, Suriye ve Filistin Selçukluları..., s.29; B.Lewis, "Mısır ve Suriye...", s.203

¹⁵⁸ İbnü'l-Esir IX, s.285

¹⁵⁹ Antakî II, s.246vd; İbnü'l-Esir IX, s.186, 302; İbnü'l-Adim, Zubde...I, s.250vd.

¹⁶⁰ İbnü'l-Esir IX, s. 321vd; Ebu'l-Ferec I, s.288

¹⁶¹ İbnü'l-Adim, Zubde...I, s.256vd; E. Honigmann, a.g.e., s.114

¹⁶² Bkz. İbn Hallikan V, s.229vd; İbnü'l-Esir IX, s.382; Halife Muiz (972-975) ve Aziz (975-995) zamanlarında genişleyip önemli bir güç haline gelen Fatımî devleti el-Mustansır zamanında mülki yönetimin bozulması yüzünden sarsılacak, arkasından da askerî unsurlar arasında yetki çatışmaları başlayacaktır. Bkz. A. Sevim, "Suriye ve Filistin'de ...", s. 26

¹⁶³ Bkz. Antakî II, s.246vd; Azimî, Azimî Târihi: Selçuklularla İlgili Bölümler, 1038/39-1143/44, (nşr. A. Sevim), Ankara 1988, s.4; İbnü'l-Esir IX, s.186; İbnü'l-Adim, Zubde...I, s.260'da bu vefat hadisesi 1040-41 olarak verilir.

geçmiştir. Ama İbnü'l-Esir, Anuştegin'in ölümü üzerine Şam diyarında düzenin bozulduğundan acı acı yakır¹⁶⁴. Yine ünlü Arap şairi İbn Hayyus, O'nun başarılarını konu edinen çok güzel şiirler yazmıştır¹⁶⁵. Gerçekten de Anuştegin'in ölümü ile Doğu Akdeniz Çevresi'nde Türk asıllı idareciler eliyle yürütülen Fatimî hakimiyeti tamamen çökecek ve yukarıda söz konusu edilen Bedevî mütegalibeler daha önce sahip oldukları yörelerde tekrar hakimiyetlerini kuracaktır¹⁶⁶.

Anuştegin'in ölümünden sonra ortaya çıkan boşluktan Bizanslılar yeterince istifade edemedikleri gibi, Balkanlardaki Peçenek baskısı yüzünden¹⁶⁷ 1050'de sınırdaki, özellikle de Şam Bölgesi sınırında yer alan Dülük ve Gerger'deki süvarî birliklerini geri çekmek zorunda kaldılar¹⁶⁸. Bu gelişmeler bir yandan yöredeki mahallî beyleri güçlendirirken, öte yandan da Selçukluların öncüsü konumunda olan Türkmen gruplarının Güneydoğu Anadolu ve Doğu Akdeniz Çevresi'ne rahatça girip, faaliyette bulunmalarına imkân hazırlamıştır. Böylelikle XI. yüzyılın hemen başında, memlûk veya başka şekillerde askerî aristokrasiden gelen Türklerin, Doğu Akdeniz Çevresi'ndeki hakimiyeti sona ererken, aynı bölgede bir kısmı müstakil hareket eden, ama çoğunluğu Selçuklu emirlerinden oluşan Türkmen beylerinin faaliyetleri ve hakimiyetleri başlayacaktır. Bunlardan bölgeye inen ilk grubun başında Hanoğlu Harun bulunmaktadır¹⁶⁹. Daha sonra Afşin, Sunduk (:Sandak), Kurlu, Atsız ve Şekli onu takip edecektir¹⁷⁰.

Oğuz boylarından bir Türkmen grubunun başında Doğu Anadolu bölgesine giren Harun, İbnü'l-Adim'in kaydına göre adı belirtilmeyen bir Türk hükümdarının oğludur¹⁷¹. Beraberindeki kuvvetlerle, Azerbaycan üzerinden Anadolu'ya yapılan bir askerî harekâta katılarak Diyarbakır bölgesine gelmiştir. Burada, Amid hakimi Said ile Meyyafarikin Emiri Nizamüddevele Nasr arasındaki olaylarda rol oynamış, fırsat buldukça da

¹⁶⁴ Bkz. İbnü'l-Esir IX, s.383

¹⁶⁵ Bkz. Ş. Yeltkaya, "Türklerle Dair Arapça Şiirler", *Türkiyât Mecmuası V*, (1935), s.307-326

¹⁶⁶ Bunlardan (Mirdasoğullarından) Simal b. Salih 1041-2'de Haleb'i Anuştegin Dizbörü'nin adamlarından alacak, sonra da Fatimî halifesi el-Muntasır (1036-1094) tarafından Şam valiliğine atanacaktır. Bkz. Azimî, s.5; İbnü'l-Esir IX, s.186vd; A. Sevim, Suriye ve Filistin Selçukluları..., s.29; B.Lewis, "Mısır ve Suriye...", s.199

¹⁶⁷ Bkz. A.N. Kurat, *Peçenek Târihi*, İstanbul 1937, s.138vd; G. Ostrogorsky, a.g.e., s.309

¹⁶⁸ E. Honigmann, a.g.e., s.115; A.N. Kurat, *Peçenek Tarihi*, s.143vd.

¹⁶⁹ A. Sevim, "Sıbt İbnü'l Cevzi'nin Miratü'z-Zaman fî Tarihi'l-Ayan Adlı Eserindeki Selçuklularla İlgili Belgeler II; Sultan Alparslan Dönemi", *Belgeler: Türk Târih Belgeleri Dergisi XIX/23 (1998)*, s.14vd; Hanoğlu Harun'un Karahanlı Devleti'nin Sağ bilge eliglerinden Ebu İbrahim I. Tamgaç Han b. Nasr'ın oğullarından birisi olma ihtimali yüksektir. "Hanoğlu" denilmesinin sebebi de bu olmalıdır. Geniş bilgi için bkz. A. Sevim, Suriye ve Filistin Selçukluları..., s.35-47

¹⁷⁰ Bkz. A. Sevim, Suriye ve Filistin Selçukluları..., s.37

¹⁷¹ İbnü'l-Adim, *Zubde...*, s.295; A. Sevim, Suriye ve Filistin Selçukluları..., s.36

güneydeki Bizans topraklarına akınlar yaparak buralardan mal ve haraç toplamıştır. Bu akınları önlemek için İmparator Konstantin Dukas'ın (1059-1067) aldığı tedbirler sonuç vermeyecek¹⁷², neticede Mirdasoğlu Atiyye'nin daveti üzerine Hanoğlu Harun, bin atlı ile birlikte 1064'te Haleb yakınlarına gelerek el-Hazır bölgesine konacaktır¹⁷³.

Atiyye, Harun'a aylık onbirbin altın tutarında bir ödenek vermeyi vaad etmişti¹⁷⁴. Onun üzerine bu Türkmen Beyi, bir yandan hizmetine girdiği Atiyye'nin güçlenmesini sağlayıp Haleb'i başarıyla korurken, öte yandan da, Antakya çevresindeki Bizans topraklarını vurarak Kemnun kalesini fethetmiş ve pek çok ganimetle Haleb'e dönmüştür. Bir müddet sonra Atiyye'nin emriyle şehir içerisinde ikamet etmeye başlayan Harun, bir gece yerli muhafızların baskınına uğramış ve askerlerinden bir kısmı öldürülürken, önemli ölçüde at ve silah da kaybetmiştir¹⁷⁵.

Atiyye'nin ihanetini bir türlü hazmedemeyip Haleb'den ayrılan Hanoğlu Harun, bir süreden beri bu şehri ele geçirmek isteyen Mahmud'a haber göndererek daha önce kendisine karşı savaştığından dolayı öztür dilemiş ve işbirliğine hazır olduğunu bildirmiştir. Hiç beklemediği bir anda önemli bir desteğe kavuşan Mirdasoğlu Mahmud'un böyle bir teklifi geri çevirmesi mümkün değildi¹⁷⁶. Nitekim Mahmud'un iktidar, Hanoğlu Harun'un intikam hırsı birleşince savaş kaçınılmaz hale geldi ve Atiyye, mütefikleri Mercidabık sahrasında karşıladı. 20 Mayıs 1065 günü başlayan çarpışmalar Atiyye'nin bozularak Haleb'e çekilmesiyle sonuçlandı. Onu takib eden Hanoğlu Harun ile Mahmud da şehri kuşattı¹⁷⁷.

Atiyye, oldukça hazırlıklı bulunmasına rağmen üç buçuk ay süren kuşatma esnasında Haleb ahalisi büyük sıkıntı çekmiş, özellikle Türkmenlerin muhasarayı şiddetle sürdürmeleri, onlara teslim olmaktan başka çare bırakmamıştır. Bunun üzerine Atiyye ve şehrin ileri gelenleri daha önce Hanoğlu Harun ve adamlarına yaptıklarının karşılığını görecekleri korkusuyla Mahmud'a müracaat ederek, Türkmenlerin şehre girmelerine izin vermemesi şartıyla Haleb'i teslim edeceklerini bildirdiler. Esasen Harun ve adamlarının şehre girmemesi Mahmud'un da işine gelmekteydi. Neticede bu

¹⁷² Bizans İmparatoru Harun'un akınlarını durdurmak için onu hizmetine alacak ve diğer Türk akıncılarına karşı kullanmaya çalışacaktır. Bkz. A. Sevim, Suriye ve Filistin Selçukluları..., s.37;

¹⁷³ Mirdasoğullarının en büyük hükümdarlarından sayılan Simal'in 3 Kasım 1062'de ölümü üzerine kardeşi Atiyye ile yeğeni Mahmud arasında baş gösteren çekişme söz konusu davete vesile olacaktır. Bkz. Azimî, s.16; A. Sevim, Suriye ve Filistin Selçukluları..., s.31

¹⁷⁴ İbnü'l-Kâlanîsî, s.94; İbnü'l-Adim, Zubde...I, s.294vd; A. Sevim, "Sıbt İbnü'l-Cevzi. II.", s.14

¹⁷⁵ İbnü'l-Esir IX, s.188; Azimî, s.17; A. Sevim, Suriye ve Filistin Selçukluları..., s.39

¹⁷⁶ İbnü'l-Kâlanîsî, s.92; İbnü'l-Adim, Zubde...I, s.296; A. Sevim, "Sıbt İbnü'l-Cevzi...II.", s.15; C. Cahen, a.g.m., s.26

¹⁷⁷ E. Honigmann, a.g.e., s.116'da savaşın tarihi 20 Haziran 1065 olarak gösterilir.

teklif doğrultusunda anlaşma yapıldı ve Rahve, Azaz, Menbiç, Balüs ile Haleb'in kuzey bölgeleri Atiyye'ye bırakılırken, Türkmenlere de ıkta olarak Maaretü'n-Numan verildi¹⁷⁸.

Bin kişilik savaşçı bir grupla Maaretü'n-Numan'a gelen Harun, burada bir kısım Türk ve Deylemlî'nin de katılmasıyla iyice güçlenmeye başladı. Bunda şehir halkına çok dürüst davranması, iyi bir düzen tesis etmesi ve Türkmenlerin ihtiyaç maddelerini para karşılığı alıp, hayvanlarına içirdikleri suyun dahi bedelini ödemeleri etkili olmuştur. Ancak Maaratü'n-Numan'ın Arap halkı Türklere hep kuşku ve korku ile baktığından¹⁷⁹ Mahmud, Hanoğlu Harun'dan burayı alarak başka bir yeri ıkta olarak vermiştir. Esasen Mahmud da, Hanoğlu Harun'a karşı çıkacak güce sahip olmadığını ve varlığını onun sayesinde sürdürdüğünü bilmekteydi. Onun için Fatimî halifesi el-Mustansır'ın, Aralık 1066'da Harun'un Haleb'den uzaklaştırılması yönündeki talebine şiddetle karşı çıkacak¹⁸⁰, fakat Halife, Bedrü'l-Cemali'ye Mahmud'un üzerine yürümesi için emir verecektir. O arada, Atiyye'de kışkırtılmış ve iki tarafın kuvvetleri karşı karşıya getirilmiş ise de, ortaya atılan İbn Ammar¹⁸¹ sayesinde barış sağlanmış ve el-Mustansır'ın isteklerinin hiç birisi yerine getirilmemiştir¹⁸². Üstelik, Eylül 1068'de Haleb hakimi Mahmud, Fatimîlerin çöktüğüne işaretle Selçukluların güçlü olduğunu belirterek hutbeyi Abbasî halifesi adına okutmaya başlayacaktır¹⁸³.

¹⁷⁸ İbnü'l-Esir IX, s.188'de Haleb'in zabtı Eylül 1062 olarak verilir. Ayrıca bkz. İbnü'l-Kâlanisî, s.93; İbnü'l-Adim, Zubde...I, s.297; A. Sevim, Suriye ve Filistin Selçukluları..., s.41; Sibt İbnü'l-Cevzi'nin kaydettiği bir rivayete göre de Hanoğlu Harun şehre kendisi girmemiş ve Haleb Ahdasından çekindiği için Irak'a gitmiştir. Bkz. A. Sevim, "Sibt İbnü'l-Cevzi...II.", s.15, s.15] Bu doğru değildir. Zira Hanoğlu Harun faaliyetlerine bölgede devam edecektir. Kaldı ki, aynı kaynak İbnü'l-Adim'in aksine [Bkz. İbnü'l-Adim, Zubde...II, s.9'da Hanoğlu Harun'un Maaretü'n-Numan'a gidişini bir yıl farkla; 1066 olarak gösterilir.] Türkmenlerin ıktalarına gidişini 1065 yılı olarak verir.

¹⁷⁹ Bkz. İbnü'l-Adim, Zubde...II, s.10

¹⁸⁰ Mahmud, el-Muntasır'a verdiği cevapta, Hanoğlu Harun ve Oğuzlarının kendisinden kuvvetli olduğunu, onlardan ancak idare yoluyla faydalandığını aynı zamanda bu yolla onlardan da korunduğunu, bu durumda daha güçlü birlikler gönderilmediği takdirde yapacağı bir şeyin bulunmadığını bildirmekteydi. Bkz. A. Sevim, "Sibt İbnü'l-Cevzi...II.", s.22; A. Sevim, Suriye ve Filistin Selçukluları..., s.42

¹⁸¹ Daha sonra Trablus hakimi olacak olan kadı Fahrü'l-Mülk Ebu Ali b. Ammâr hakkında bkz. İbnü'l-Adim, Bugye..., s.100vd.

¹⁸² A. Sevim, "Sibt İbnü'l-Cevzi...II.", s.23

¹⁸³ Bkz. İbnü'l-Esir X, s.70; Mahmud, emirliğin ileri gelenlerini toplayıp, yaptığı konuşmada "Bildiginiz üzere, bizim tâbi olduğumuz devlet (Fatimî) artık çökmüş durumdadır. Bu Selçuklu Devleti ise yenidir, ordusu da azametli ve büyüktür, biz ise zayıf ve güçsüzüz. Eğer onlara hutbe konusunda olumlu cevap vermezsek korkarız ki onlarla başa çıkamayız, dolayısıyla da bizim Haleb hakimiyetimiz zarara uğrar; böylece biz, zayıf ve güçsüz bir emirlik olmamız inancımız ve mezhebimiz dolayısıyla Selçuklulardan başka bir devlete bağlandığımız takdirde sizin kan ve mallarınıza zarar gelir. Benim bu husustaki fikrim, söz ve paranın yarar sağlayamayacağı bir vaktin gelip çatmasından önce hutbeyi onlar

Harun, bir yandan Mahmud'a itaat etmeyen Hama yöresindeki Arapları tedip ederken, öte yandan da Bizanslıların elinde bulunan stratejik Artah kalesini kuşatıp, sıkıştırmaya başlamıştı. Yardım için önemli miktarda bir kuvvetin Artah önlerine geldiği sırada kale düşürülmüş, ahalinin büyük bir kısmı ortadan kaldırılırken bol miktarda da ganimet ele geçirilmiştir. Bu arada yöredeki İmm kalesi de Harun tarafından feth edilecektir¹⁸⁴. Bizans'ın Antakya'yı savunabilmesi açısından önemli olan kalelerin fethedilmesi ve Antakya'ya biraz daha yaklaşılması yanında, bu şekilde Haleb bölgesinin de güvence altına alınmış olması büyük bir başarıydı. Onun için Mart 1068'de Romanos Diogenes bizzat harekete geçmek zorunda kalacaktır¹⁸⁵.

Öncü Bizans kuvvetlerini mağlup eden Hanoğlu Harun ile Mirdasoğlu Mahmud, bu arada Menbiç'i ele geçirerek Haleb'i muhasara eden İmparator Romanos Diogenes'in askerlerinden bir kısmını kuşatmayı başaracak ve bir seri taktik muharebeyi müteakip Bizanslılar büyük kayıplar verecektir¹⁸⁶. Bunun üzerine Menbiç'i daha yeni ele geçiren Romanos Diogenes, kuvvetlerinin akıbetini öğrenir öğrenmez harekete geçerek Haleb önlerinde karargâhını kuracaktır. İmparator'un gelişini yakından takip eden Hanoğlu Harun ile Mahmud, yorgun olan Bizans kuvvetlerinin toparlanmasına fırsat vermemek için hiç vakit kaybetmeden şafakla birlikte taarruza geçecekler ve İmparatoru kuşatmayı başaracaklardır. Şiddetli çatışmalardan sonra, 20 Kasım 1068 gecesini başta Romanos Diognes olmak üzere Bizans kuvvetleri yok olmaktan son anda kurtularak Menbiç'e çekilmeyi başaracaktır¹⁸⁷.

Bizanslılar, Türkmen-Arap saldırısı, veba salgını¹⁸⁸ ve yiyecek sıkıntısı yüzünden büyük zorluklar çekecek, fakat Hanoğlu Harun'un bu defa da, Mahmud'un ihanetine uğramasından istifade eden İmparator, Artah ve İmm kalelerini zapt ederek geri dönecektir¹⁸⁹. Bu arada Hanoğlu Harun,

---

adına okutulmuş." demiş ve bu fikri tasvip edilmişti. Bkz. A. Sevim, "Sıbt İbnü'l-Cevzi...II.", s.33

¹⁸⁴ A. Sevim, "Sıbt İbnü'l-Cevzi...II.", s.27; Bazı kaynaklar Artah'da üç bine yakın Bizans askerinin öldürüldüğünü kaydeder. Bkz. İbnü'l-Adim, Zubde...II, s.12vd.

¹⁸⁵ M.A. Köymen, "Anadolu'nun Fethi...", s.109; S. Eyice, **Malazgirt Savaşını Kaybeden IV. R. Diogenes**, Ankara 1971, s.23

¹⁸⁶ Urfalı Mateos, s.137; A. Sevim, Suriye ve Filistin Selçukluları..., s.45; O. Turan, **Selçuklular Tarihi ve Türk İslâm Medeniyeti**, İstanbul 1993, s.167; S. Eyice, a.g.e., s.25

¹⁸⁷ Bkz. İbnü'l-Kalanisi, s.99; M.A. Köymen, "Anadolu'nun Fethi...", s.110; İbnü'l-Adim, Bugye..., s.25'de Membiç'in 18 Kasım 1067'de Romanos'un kızkardeşinin oğlu tarafından işgal edildiği kayıtlıdır. Yalnız burada bir yıllık bir hata olmalıdır. Zira, Membiç yedi yıl bir ay sonra, ancak, 24 Eylül 1075'te tekrar İslâm hakimiyetine girecektir. Ahmed b. Mahmud, **Selçuknâme I**, İstanbul 1977, s.131

¹⁸⁸ İbnü'l-Adim, Zubde...II, s.14

¹⁸⁹ E. Honigmann, a.g.e., s.118vd; Bizans imparatorunu geriye dönmeye sevk eden sebep Emir Afşin ile Ahmed Şah'ın İç Anadolu bölgesine yaptıkları şiddetli seferdir. Bkz. Ebu'l-Ferec I, s.319

Aynü'd-Devle Ebu'l-Hasen b. Ebu Ukayl'ın davetine icabeten Sur'a çekilmek zorunda kalacak, fakat, o sırada isyan halinde bulunan Aynü'ddevle ile Bedrü'l-Cemali arasındaki çarpışmalar sırasında ortadan kaldırılacaktır¹⁹⁰. Ama, bu Türk beyinin öldürülmesiyle bölgedeki Türkmen faaliyeti sona ermeyecek, aksine o sırada Haleb yöresine inmiş bulunan Emir Afşin'in bölgedeki hakimiyeti hızla gelişecektir.

Sultan Alparslan'ın ünlü kumandanlarından Bekçioğlu Emir Afşin¹⁹¹, Selçuklu emiri Gümüştegin'in maiyetinde, Anadolu'da fetihler yapmak üzere görevlendirilmişti. Ancak bu Selçuklu komutanı, sebebi bilinmeyen bir kavga sonucunda Gümüştegin'i öldürmüş ve Sultan'ın gazabından korktuğu için de 1066'da maiyetindeki kuvvetlerle Duluk, Malatya, Kayseri, Konya yörelerine akınlarda bulunduktan sonra Gavur dağlarını (:Nur dağları) aşarak Haleb bölgesine girmiştir¹⁹². Ağustos 1067'de bütün Antakya yöresini yağmalayan Afşin, çok büyük ganimet ele geçirdiği sırada¹⁹³ affedildiğine dair Sultan'dan aldığı bir mektub ve Irak'a gitmesi yönündeki emir doğrultusunda Nisan 1068'de Doğu Akdeniz Çevresi'nden ayrılmıştır¹⁹⁴.

Selçuklu Devleti'nin ileri gelen emirlerinden olan ve Malazgirt Meydan Muharebesinde ilk öncü savaşını kazanarak büyük bir başarı elde eden Sunduk et-Türki¹⁹⁵, 1069 yılında Anadolu'da fetihlerde bulunduğu sırada aniden Haleb yöresine girerek çevredeki Utik, Cezr köyleriyle Maaretü'n-Numan ve daha güneydeki Kefertab, Hama, Hims ile Refenniye yörelerini yağmaladı¹⁹⁶. Kışı Suriye'de geçiren Sunduk, Mirdasî Emiri Mahmud'un değerli armağanlar sunması üzerine 1070 yılı ortalarına doğru

¹⁹⁰ Mirdasoğlu Mahmud'un hizmetinde de kendisi ve maiyetini güvenli görmeyen Hanoğlu Harun, Fatımilere karşı ayaklanarak Sur şehrini ele geçiren kadı Aynü'd-Devle Abu'l Hasan b. Ebu Ukayl'a giderek, onu desteklemeye başladı. Bu desteğe ihtiyacı bulunan Aynü'd-Devle Türkmenlere çok iyi davranmıştı. Fakat, Han oğlu Harun'un Sur'u kuşatan Bedrü'l-Cemali'nin maiyetine girmesi Aynü'd-Devle'nin Türkmenleri kıskırtarak O'nu öldürtmesine sebep olmuştur. Bkz. A. Sevim, "Sıbt İbnü'l-Cevzi...II.", s.34; C. Cahen, "La Premiere Penetration Turque en Asie-Mineure", *Byzantion XVIII* (1948), s.18vd; A. Sevim, Suriye ve Filistin Selçukluları..., s.47

¹⁹¹ Bu komutanın hayatı hakkında geniş bilgi için bkz. A. Sevim, Ünlü Selçuklu Komutanları..., s.18-32; F. Sümer, *Oğuzlar: Tarihleri-Boy Teşkilâtı-Destanları*, İstanbul 1980, s.132; Bir Hristiyan kaynağı da onun için "Bir çok bölgeyi tahrip etti. Hristiyanları kan içinde boğdu" demektedir. Bkz. Urfalı Mateos, s.133

¹⁹² Urfalı Mateos, s.134vd; İbnü'l-Adim, *Zubde...II*, s.11; E. Honigsmann, a.g.e., s.117; A. Sevim, Suriye ve Filistin Selçukluları..., s.21,48

¹⁹³ Bkz. Ebu'l-Ferec I, s.318; A. Sevim, "Sıbt İbnü'l-Cevzi...II.", s.31; M.A. Köymen, *Anadolu'nun Fethi*, s.108

¹⁹⁴ İbnü'l-Adim, *Zubde...II*, s.11vd; C. Cahen, a.g.m., s.25; M. A. Köymen, *Alparslan ve Zamanı I*, Ankara 1983, s.42; O. Turan, *Selçuklular Tarihi...*, s.161vd.

¹⁹⁵ Bkz. M.A. Köymen, *Anadolu'nun Fethi*, s.118

¹⁹⁶ İbnü'l-Adim, *Zubde...II*, s.16; E. Honigsmann, a.g.e., s.120; M. A. Köymen, *Alparslan ve Zamanı I*, s.45

tekrar Anadolu'ya yöneldi¹⁹⁷. Ama, O'nun hemen ardından Haleb bölgesine giren Kurlu, maiyetinde üç-dört bin çadırılık Nevakkiye (Yabgulu) Türkmeniyle¹⁹⁸ daha güneyde Filistin yöresini zabtederek Remle dolaylarında bir Beylik tesis etmekte gecikmeyecektir¹⁹⁹. Dolayısıyla Hanoğlu Harun ile başlayıp, Afşin ve Sanduk ile devam eden Doğu Akdeniz Çevresi'ndeki Türkmen faaliyetleri bir fetih, yurt tutma gayesi taşımazken²⁰⁰ Kurlu ve mahiyetindeki Türkmenler aşağıda belirtileceği üzere, böyle bir amacı gerçekleştirmek için var güçleriyle çalışacaklardır.

İbnü'l-Adim, kayıtlarında Şam bölgesine giren ilk Türkmen Beyi olarak Hanoğlu Harun'u gösterirken, Kurlu ve Nevakkiye Türkmenlerini de "Filistin'e giren ilk Türk unsuru" olarak adlandırır²⁰¹. Bu Türkmenlerin Filistin ve Dımeşk bölgesine hangi yoldan ve ne şekilde geldiklerine dair yeterli bilgi bulunmamaktadır. Yalnız bu göç, Alparslan'ın eniştesi Erbaskan'ın isyanı ve Bizans'a sığınmasıyla ilgili görülmektedir²⁰². Sebep ne olursa olsun bu Türkmenler, Fatimîlerin elinde bulunan harap ve ıssız Remle ve civarına yerleşerek, buraları süratle imar edip yöreden topladıkları çiftçilerle verimli araziye; özellikle de Taberiyye gölünün doğusundaki Belka topraklarını işlemeye başlayacaklardır. Bu arada ihmal edilmiş olan zeytin bağları da geliştirilmiş ve çok büyük bir gelir elde edilmiştir²⁰³.

Kurlu, her ne kadar Fatimîler ile iyi geçinmeye çalışmış ise de, tam bir Arap milliyetçisi olan Ermeni asıllı Bedrü'l-Cemali ile de çatışmaktan kaçınmamış, onun ıktai Sayda'yı kuşatarak Sur hakimi Aynu'd-Devle'yi kurtarıp²⁰⁴ Ağustos 1071'de de Mirdasî emirlerine yardım etmiştir²⁰⁵. Bu

¹⁹⁷ O. Turan, *Selçuklular Tarihi* ..., s.168

¹⁹⁸ Yabguyya-Navakkiye meselesi için bkz. O. Turan, *Selçuklular Tarihi*..., s.171vd; Karşı görüş için bkz. A. Ateş, "Yabgulular Meselesi", *Belleten XXIX/115*, (Temmuz 1965), s.517-526; F. Sümer, "Yıva Oğuz Boyuna Dair", *Türkiyat Mecmuası IX* (1946-1951), s. 151; F. Sümer, "Çukurova Tarihine Dair Araştırmalar", *Tarih Araştırmaları Dergisi I/1* (Ankara 1963), s.5, nu 5; A. Sevim, "Nâvekiye Türkmenleri Sorunu", *Erdem IX/26* (Eylül 1996), *Aydın Sayılı Özel Sayısı II*, s.788-792

¹⁹⁹ A. Sevim, "Suriye ve Filistin'de...", s.28

²⁰⁰ A. Sevim, *Suriye ve Filistin Selçukluları*..., s.61

²⁰¹ İbn Müeyesser, *Abbâr-ı Mısır*, (nşr. F.F. Seyid), Kahire 1981, s.20; İbnü'l-Adim, *Zübde*...II, s.9'da Hanoğlu Harun Kurlu'nun yeğeni olarak gösteriliyor. Atsız b. Uvak ile kardeşleri de bunun yanında görülüyor. "Kurlu" adının kaynaklarda yeralan değişik imlalarıyla "Kuşaklı veya mertebeli/dereceli/seçkin/soylu" manaları için bkz. A. Sevim, *Suriye ve Filistin Selçukluları*..., s.50, nu:72

²⁰² Bkz. A. Sevim, *Suriye ve Filistin Selçukluları*..., s.50; M. A. Köymen, *Malazgirt Savaşı*, s.112vd.

²⁰³ Remle bugün de, İsrail'in zeytinlikleri ile meşhur bir şehridir. Bkz. A. Sevim, *Suriye ve Filistin Selçukluları*..., s.51; F. Sümer, *Oğuzlar*, s.133; A. Sevim, "Sıbt İbnü'l-Cevzi...II", s.42'de Türkmenlerin o yıl ki, zeytin hasadından üçyüz bin altın kazandıkları ifade edilir.

²⁰⁴ İbnü'l-Kâlanisî, s.98; İbnü'l-Esir X, s.68

arada Dımaşk'ı da muhasara eden Kurlu'nun Fatımî valisi İbn Münzev el-Kitamî'den elli bin altın alarak²⁰⁶ geri döndüğü sırada Haleb'i kuşatan Sultan Alparslan da²⁰⁷, Mirdasoğullarının itaatlerini arzetameleri üzerine²⁰⁸ burada bir miktar asker bırakarak Emir Mahmud ve Aytigin'e Dımaşk'ı zabtetmeleri emrini verdikten sonra Diyarbakır üzerinden ünlü meydan muharebesini yapmak için Malazgirt yönünde hareket etmişti²⁰⁹.

Esas gayesi Mısır'ı zabt etmek olan Sultan Alparslan'ın²¹⁰ önünden çekilen Navakiyye Türkmenleri, Akka valisi Bedrû'l-Cemalî'nin göçebe Arap kabilelerini tedip edebilmek için istediği desteğe karşılık vaad ettiği parayı vermemesi üzerine Taberiyye yöresini işgal etti. Hakimiyetinin tehlikeye girdiğini gören Bedrû'l-Cemalî bir süre önce üzerlerine yürüdüğü, fakat "madden ve manen birlikte olduğu Arapları" bölgeye davet etmek ihtiyacını hissetti. Ancak Kurlu'nun bir baskınla bunları etkisiz hale getirmesini önleyemedi²¹¹. Fakat bu gelişmelerden rahatsız olan bir kısım

²⁰⁵ Hanoğlu Harun'un ölümünden sonra ona bağlı bir kısım Türkmenlerin yanından uzaklaşmaları üzerine Aynü'd-Devle iyice zora düşmüştü. Bunun üzerine Kurlu'ya müracaat etmiş ve umduğundan fazla destek bulmuştur. Daha sonra Kurlu, Atiyye'nin akınlarına karşı Mirdasoğlu Mahmut'a da destek verecek ve karşılığında at ve para alacaktır. Bkz. Azimî, s.19

²⁰⁶ A. Sevim, "*Sıbt İbnü'l-Cevzî...II.*", s.46; Bölgedeki Türkmenlerin en çok çekindikleri husus yeteri kadar yiyecek sağlama güçlüğü idi. Esasen, onları Taberiyye'yi zabtlemeye sevkeden sebep de budur. Bkz. A. Sevim, "*Suriye ve Filistin'de...*", s.29

²⁰⁷ A. Sevim, "*Sıbt İbnü'l-Cevzî...II.*", s.36vd; 1070 Temmuz'unda büyük bir orduyla Anadolu'ya giren Alparslan, Ahlat/Diyarbakır üzerinden Urfa önlerine gelmiş ve şehri kuşatmıştı. Esas gayesi Fatimîleri ortadan kaldırmak olduğundan iki aylık bir kuşatmadan sonra daha fazla oyalanmanın gereksiz olduğu kanaatiyle Urfa'dan ayrılan Alparslan, Ocak 1071'de Birecik yakınlarında bulunan ve çok hoşlandığı bir çayırda konakladı. Bu sırada Nasrû'd-Devle b. Hamdan'ın Selçuklu Sultanı Alparslan'a gönderdiği elçisi Buharalı Fakih Ebu Cafer, Sultan'a "*Ey efendimiz, Tanrı'nın sana ihsan ettiği nimete şükret*" dedi. Sultan bunun cevabını sorunca da Fakih, "*Bu nehri Türk olarak yalnız memlûklar geçmişti. Halbuki, sen, bugün ilk defa bir Türk sultanı olarak geçiyorsun.*" demesi üzerine büyük bir mutluluk duyan Sultan, bunu emir ve beylerinin de duymasını istemiş ve onları toplayarak, Ebu Cafer'e sözlerini tekrar ettirdikten sonra Allâh'a hamd ve senâda bulunmuştu. Bkz. İbnü'l-Adim, **Bugyetü't-Taleb fi Târihi Haleb (:Biyografilerle Selçuklular Târihi: Seçmeler)**, (nşr A. Sevim), Ankara 1982, s.14; A. Sevim, *Malazgirt Savaşı*, s.47; O. Turan, *Selçuklular Tarihi...*, s.172

²⁰⁸ İbnü'l-Esir X, s.71; İbnü'l-Adim, *Bugye...*, s.16; O. Turan, *Selçuklular Tarihi...*, s.170vd; M.A. Köymen, *Alparslan ve Zamanı I*, s.47

²⁰⁹ Sultan Alparslan, Mahmut'a çok kızmış olduğu halde Bizans'a karşı kuvvetli bir uç şehri konumunda bulunan Haleb'i kılıçla zabt etmek istememiştir. Bkz. İbnü'l-Adim, *Zubde...II*, s.23; Urfalı Mateos, s.141; Azimî, s.19; A. Sevim, *Malazgirt Savaşı*, s.51; M. A. Köymen, *Alparslan ve Zamanı I*, s.47; M.A. Köymen, *Anadolu'nun Fethi*, s.116vd.

²¹⁰ İbnü'l-Adim, *Zubde...II*, s.19'da Fatimîlerin veziri Nasrû'd-Devle Ebu Ali'nin Buharalı Fakih Ebu Cafer Muhammed'i elçi olarak gönderdiği Alparslan'ı böyle bir sefere teşvik ettiği anlatılmaktadır.

²¹¹ Akka valisi Bedrû'l-Cemalî göçebe Arap kabilelerini tedip edebilmek için Kurlu'nun yardımını istemiş ve kendisine destek verilmiştir. Ancak durumu düzeldikten sonra

Türkmen de, Taberiyye'de kalmayı uygun görmeyerek Trablus'a yöneldi. Bunun üzerine Haleb Mirdasî emiri Mahmud onları davet ederek, kendisine katılmaları halinde pek çok ihsanda bulunacağını bildirdi. Bu sırada Mahmud'un amcası Atiyye de, Bizanslılar ve Kilâboğullarından yardım alarak Haleb civarını yağmalamıştı. Dolayısıyla Türkmenlerin yardımı Mahmud için çok önemliydi. Ancak bu Türkmenler, daha önce soydaşlarının başına gelmiş olanları duymuş olmalı ki, sadece bin kişilik bir grup Mahmud'a katılmış, geriye kalanlar Taberiyye gölünün doğusunda kalan Belka'daki Nâman kalesi ve çevresini ele geçirerek muhtemelen 1071 yılı başlarında, Kurlu'nun ölümünden²¹² az önce, Akka ve Sur'u kuşatıp Bilbis üzerinden Mısır'a akınlarda bulunacaklar²¹³ ve Atsız'm işbaşına gelmesinden sonra da Doğu Akdeniz Çevresi'ne hakim olacaklardır²¹⁴.

Filistin'de ilk kez bir Türk unsur tarafından kurulan Türkmen Beyliği hakkında Sibt İbn Cevzi'den başka, kaynaklarda fazla bir bilgiye rastlanılmadığı gibi 1075'ten sonra da hiç bir kayıt bulunmamaktadır. Sadece Ebu'l-Farac, 1076 yılında Şam bölgesinde Türkmenler ile Mısırlılar arasında şiddetli bir muharebeden bahseder²¹⁵. Onun haricinde Filistin Türkmen Beyliğinin mahiyeti ve siyasî yapısı hakkında fazla bir şey bilinmemektedir. Ancak, diğer Türkmen gruplarında olduğu gibi bunların da kabile geleneklerine sıkı sıkıya bağlı oldukları halde bir beyin yönetiminde hayatlarını sürdürdükleri ve hutbe okutup, vergi vermek suretiyle Selçukluların yüksek hakimiyetini tanıdıkları söylenebilir²¹⁶. Ayrıca bu Türkmenlerin, dönemin büyük devletleri arasında yer alan Mısır Fatımîleri tarafından engellenemedikleri de görülmektedir²¹⁷. Zaten, kısa bir süre sonra Şam bölgesi ile Filistin, Kurlu'nun yerine geçen Harezmi Emir Uvakoğlu Atsız tarafından bütünüyle zabt edilecektir²¹⁸.

Kurlu'nun istediği parayı vermeyecek ve "...sizi Araplar üzerine hakim kılamam..." vs. şeklinde sözler sarfettiği gibi Türkmenlere karşı da bu Araplarla işbirliğine yönelince Kurlu harekete geçecektir. Bkz. A. Sevim, "*Sibt İbnü'l-Cevzi...II.*", s.41

²¹² A. Sevim, Suriye ve Filistin Selçukluları..., s.53

²¹³ A. Sevim, "*Sibt İbnü'l-Cevzi...II.*", s.46

²¹⁴ Bkz. A. Sevim, "*Sibt İbnü'l-Cevzi...II.*", s.41

²¹⁵ Bkz. Ebu'l-Ferec I, s.327; F.K. Hitti, History of Syria, s.73

²¹⁶ Bkz. A.Sevim, Suriye ve Filistin Selçukluları..., s.54; Türkmenlerin 1071-2'de zeytin hasadından elde ettikleri gelirin %10'u olan otuzbin altını Selçuklu hazinesine göndermiş olduklarına dair bkz. A. Sevim, "*Sibt İbnü'l-Cevzi...II.*", s.42

²¹⁷ A. Sevim, Suriye ve Filistin Selçukluları..., s.62; C. Brockelmann, a.g.e., s.131

²¹⁸ İbnü'l-Esir X, s.73 ve A. Sevim, "*Sibt İbnü'l-Cevzi...II.*", s.41'de Uvakoğlu Atsız'ın bölgeye gelişi 1070 yılı olayları içerisinde verilir. Yine, İbnü'l-Esir X, s.100'de, bu Türk emirin adını Şamlıların "*Aksız*" şeklinde zikrettiklerini kayıtlı, Türkçe olan bu ismin doğrusunun "*Atsız*" olduğu ifade edilir. Kaynaklarda farklı imlalarla yer alan bu isim hakkında bkz. A. Sevim, Suriye ve Filistin Selçukluları..., s.63, nu:108; Ayrıca bkz. İbn Tagrıberdî V, s.89; A. Sevim, *Ünlü Selçuklu Komutanları Afsin, Atsız, Artuk ve Aksungur*, Ankara 1990, s.34vd; A. Sevim, "*Atsız b. Uvak*", *DİA*.IV, s.92; A. Ocak,

Filistin'de ortaya çıkan Türkmen Beyliği, Anadolu'da olduğu gibi Doğu Akdeniz Çevresi'nde de Selçuklu Devleti'nin yönlendirdiği fetih ve yerleşme hareketlerinin bir sonucudur²¹⁹. Özellikle yeni bir ruh ve şuurla harekete geçen Atsız ile bu Beylik, Doğu Akdeniz Çevresi'nin karmaşık ve çok yönlü siyaset oyunu içerisinde yerini başarıyla almıştır²²⁰. Aslında Fatımî halifeliği iç çekişmeler yüzünden Şam bölgesi ile yeterince ilgilenemediği gibi bölgedeki hakimiyeti de bir görüntüden ibaret bulunmaktaydı. Bu ortam içerisinde hiçbir kuvvetin kendilerine karşı koyamayacağına inanan Atsız, üstünlüğün, Türkmenlerin eline geçtiğinin farkındaydı. O sebeple Kurlu'nun aksine, belirli bir karşılık dahilinde çevredeki siyasi oluşumlara yardım sunmak yerine, buraları zabt etmeye yöneldi²²¹.

Atsız'ın Türkmenlerin başına geçtiği sırada, Fatımîlerin Kurlu'nun ölümünden istifade ile Remle'yi ele geçirdikleri anlaşılmaktadır. O yüzden ilk iş olarak Remle geri alınmış, 1071 sonlarında da Kudüs ele geçirilmiştir²²². Bu şehir o sırada Fatımîlerin atadığı bir Türk vali tarafından savunulmaktaydı. Adı bilinmeyen bu vali, Atsız'ın şehri teslim etmesi yönündeki mektubuna verdiği cevapta "Ben de sizler gibi Türk'üm. Size karşı şehri hiçbir zaman savunmayacağım. Ancak hizmetinde bulunduğum Fatımî halifesine karşı da ihanet edemem." şeklinde bir cevap gönderecek ve şehir istenilen güvenceler verildikten sonra ele geçirilecektir²²³. Bu hadise, bölgedeki Türk emirlerin ister memlûk, isterse müstakil Türkmen Beyi olsun yüksek bir Türklük şuuruna sahip olduklarını göstermesi bakımından önemlidir²²⁴.

Atsız'ın Kudüs'ü ele geçirdikten sonra yağmalatmaması ve halkın malının korunması için aldığı tedbirler, böyle bir davranışı beklemeyen şehir ahalisinde büyük bir memnurluk yaratmıştır. Bu arada Atsız ve ailesinin

---

Selçukluların Dinî Siyaseti ve İslâm Alemi, Malatya 1999, (Basılmamış Doktora Tezi), s.161vd.

²¹⁹ A. Sevim, **Malazgirt Meydan Savaşı**, Ankara 1971, s.29

²²⁰ B. Lewis, "Mısır ve Suriye...." s.206; Atsız'ın Sultan Alparslan tarafından görevlendirildiği yönünde bkz. İ. Kafesoğlu, **Büyük Selçuklu İmparatoru Sultan Melikşah**, İstanbul 1973, s.20

²²¹ A. Sevim, **Suriye ve Filistin Selçukluları...**, s. 64

²²² Urfalı Mateos, s.170; İbnü'l-Ezrâk, **Târihü'l-Farikî ed-Devletü'l-Mervanîyye**, (nşr. B.A. Avad), Kahire 1959, s.192; İbnü'l-Kâlanisî s.98vd; İbnü'l-Esir X, s.73vd; Ebu'l Ferec I, s.333'de 1086'da Emir Artuk'un Kudüs'e girdiğini ve Davut kalesine yerleştiği kaydedilir.

²²³ A. Sevim, "Sıbt İbnü'l-Cevzi...III.", s.7'de Atsız'ın Temmuz 1073'de Halife'ye bir mektup yazdığı ve "Kudüs halkını savaşıp, öldürmeyeceğini çünkü, Tanrı bu şehre karşı savaşmamı haram kılmıştır. Ancak burada, abbasi Halifeliği ve Selçuklu Sultanlığı adlarına sünnî hutbe okutmak istiyorum" dediği belirtilerek Halife'nin buna olumlu cevap verdiğine işaret edilir. Bu kayıt Kudüs gibi önemli bir dinî merkezin en yüksek dinî otoritenin izni ve desteğiyle ele geçirilmek suretiyle, zabtın meşruluğunu teyid etmek arzusu sezilmektedir. Yine burada Kudüs2ün fethi Temmuz 1073 olarak verilmektedir.

²²⁴ A. Sevim, "Suriye ve Filistin'de..." s. 30

Kudüs kalesinin ünlü Davud burcuna yerleşmesiyle²²⁵ beyliğin merkezi de Kudüs'e taşınmış oldu. Buradan kuzeye yönelen Atsız, Dımeşk'ı muhasara etmiş, zabtın gecikeceğini anlayınca da şehre yiyecek sevkiyatını durdurup, yöreyi yağmaladıktan sonra Akka'ya taarruz etmiştir. Askalan ile Yafa haricinde Filistin bölgesini tamamen zapt eden Atsız²²⁶, Dımeşk'ı mutlaka ele geçirmesi gerektiğinin şuru içerisinde her sene, bilhassa hasat zamanında bölgeye akınlar yaparak, mahsülü yağmalatmış, böylelikle şehrin savunması zayıflayıp Fatımiler büyük sıkıntılara düşerken, Türkmenlerin gittikçe güçlenmesi temin edilmiştir. Bunun sonucunda Dımeşk, 1075 Nisanında tekrar kuşatılmış ise de, tamamen kıskançlık ve ihtirasa dayanan Şöklü'nün isyanı şehrin düşürülmesini engellemiştir²²⁷.

Şöklü²²⁸, bazı kaynakların ifadesine göre Kurlu, Uvakoğlu Atsız ve Hanoğlu Harun'la birlikte Doğu Akdeniz Çevresi'ne gelmiş bir Türk komutanıdır²²⁹. Ancak Kurlu'nun bütün bu beylerin üzerinde yer aldığı²³⁰, dolayısıyla ona bağlı olan Şöklü'nün de Kurlu'nun ölümünden sonra Atsız'ın maiyetine girdiği ve kıyı şehirlerinin zabtıyla görevlendirildiği anlaşılmaktadır. Onun için Atsız, Dımeşk'ın zabtına öncelik verirken, Şöklü de, Fatımilerin önemli şehirlerinden Akka'yı kuşatıp, sıkıştırmaya başlamıştır. Şehri muhafazayla görevlendirilen İbn Sukha'nın Bedrü'l-Cemali'den çekinerek Kasım 1074'te gizlice Türklere meyletmesi neticesinde Akka düşürülmüştür²³¹.

Akka zapt edilirken ünlü Fatımî komutanı Bedrü'l-Cemali'nin bütün hazineleriyle birlikte kızı, oğlu ve karısı da ele geçirilmişti. Atsız, bunların yarısını kendisine göndermesini isteyince Şöklü, "kılıç hakkı"nı ileri sürüp, sert sözler sarf ederek bu isteğe karşı çıkmıştır²³². Bu tavrıyla Şöklü'nün

²²⁵ İbnü'l-Kalânisî, s.98vd; İbnü'l-Esir X, s.73

²²⁶ İbnü'l-Esir X, s.74

²²⁷ İbnü'l-Esir X, s.98; İbn Şeddâd, s.173

²²⁸ Şöklü adının "*sakin, sessiz*" manasına gelen "*şök/şük*" kökünden türediği hakkında bkz. F. Sümer, "*Oğuzlara ait Destanî Mahiyette Eserler*", *DTCF. Dergisi* X/3-4, (Eylül-Aralık 1952), s. 411; Bu ad, İbn Şeddâd, s.173'te "*Mengli*" olarak geçer.

²²⁹ Bkz. İbnü'l-Adim, *Zubde*...II, s.31; A. Sevim, *Suriye ve Filistin Selçukluları*..., s.50 ; İbnü'l-Ezrak, s.180vd'da büyük Türkmen emirlerinden Şöklü'nün 1063'te Meyyafarikin ve Silvan önlerine geldiği ve bir kısım mal ile ıktâ alarak çekildiği kayıtlıdır. Şöklü'nün Atsız'ın maiyetinde Sultan Alparslan tarafından Suriye'nin fethi için görevlendirildiği hakkındaki görüş için bkz. İ. Kafesoğlu, *Sultan Melikşah*, s.20

²³⁰ İbnü'l-Kalânisî, s.98'de Kurlu'dan "*Şam Türklerinin Kumandanı*" şeklinde bahsedilmektedir.

²³¹ İbn Sukha, Bedrü'l-Cemali'nin hazinelerini Mısır'dan Akka'ya getirmekte iken, gemisi batmış ve kendisini zor kurtarmıştı. Bunun üzerine şehri bir müddet savunduktan sonra, itibarının kalmadığına, belki de cezalandırılacağına hükmederek Şöklü'ye yanaşacaktır. Bkz. A. Sevim, "*Sibt İbnü'l-Cevzî. III.*", s.9

²³² Bkz. İbn Şeddâd, s.173vd; A. Sevim, "*Sibt İbnü'l-Cevzî. III.*", s.10; Kılıç veya fetih hakkını tanımak hükümdarın tasarrufunda olan bir husustur. Nitekim Tuğrul Bey de

Atsız'a bağlı kalmayıp, müstakil hareket etmek istediği sonucu ortaya çıkmaktadır²³³. Onun içindir ki, 1075 Nisanında Atsız'ın Dımeşk'ı ikinci defa kuşattığı sırada, şehri savunan Fatımi komutanı Mualla b. Haydere'ye kızkardeşini vererek sıhriyet peyda etmek ve Kilaboğulları ile anlaşmak suretiyle de bölgede kendi lehine bir güç dengesi oluşturmaya çalışmıştır²³⁴. Elbette, Atsız'ın buna kayıtsız kalması düşünülemezdi. Dolayısıyla Şöklü'nün girişimlerinin gittikçe tehlikeli bir hal almaya başlaması üzerine Dımeşk kuşatmasını kaldıran Atsız, hızla rakibinin üzerine yürüyecektir.

Mayıs 1075'te "kıyı bölgesinde" yapılan şiddetli bir savaşta Şöklü'yü mağlub eden Atsız²³⁵, onu takip etmeyerek süratle geri dönmüş ve Mart 1076'da Dımeşk'ı yeniden muhasara altına almıştır. Şöklü ise, o sırada Orta Fırat havzasında, Urfa civarında fetihlerde bulunan Kutalmışoğullarından birine mektup yazarak Selçuklu sülalesine mensup olmayan Atsız'ı bölgeyi terke mecbur etmek üzere davet etmişti. Bu amaçla bir kardeşi ve amcasıoğlu ile birlikte Taberiyye'ye gelerek Şöklü ile birleşen Kutalmışoğlu, Mısır Fatımi halifeliğini tanıdığını ilan etmek suretiyle Şam bölgesinde, görünüşte Atsız'a, esasta ise Büyük Selçuklu Devleti'ne karşı bir ittifak meydana getirmişti. Bütün bunları dikkatle izleyen ve o sırada Dımeşk muhasarasını sürdürmekte olan Atsız, Kudüs'te ufak bir hazırlıktan sonra hiç vakit kaybetmeden hızla Taberiyye üzerine yürüyerek, yapılan çetin bir savaşta müttefikleri mağlub etmiştir. Esir alınan Şöklü ile bir oğlu öldürülürken babası yaşlı olduğu için serbest bırakılmış, Kutalmışoğulları ise tutuklanarak, durum Sultan Melikşah'a arz edilmiştir²³⁶.

Atsız, Doğu Akdeniz Çevresi'nde rakipsiz hale gelirken, bu defa da bölgede, Haleb'i kuşatan Kutalmışoğlu Süleymanşah ortaya çıkmıştır. Aynı zamanda Atsız'dan tutukladığı akrabalarını salıvermesini isteyen Süleymanşah'a olumsuz cevap verilirken, tutsaklar Melikşah'tan gelen emir doğrultusunda, Ocak 1076'da İsfahan'a gönderilmiş²³⁷ bu arada Atsız'ın bir mektupla Sultan'dan istediği yardımcı kuvvetler de gelmişti. Üç bin Türkmen atlısından oluşan bu kuvvetler Haleb civarına ulaştığı sırada buradan

kardeşi İbrahim Yınal'a tanımamıştır. Geniş bilgi için bkz. S. Cöğçe, **Şemsi Melikleri**, , Elazığ 1986, (Basılmamış Doktora Tezi), s.165

²³³ Esasen Şöklü, Kutalmışoğlu'na yazdığı mektupta da "*Sen Selçuklulardan olup sultan ailesindensin. Bu nedenle biz, sana tâbi olup hizmetinde olursak seninle şeref duyar öğünürüz; halbuki Atsız, sultan ailesinden değildir., bu nedenle biz, ona tâbi olup itaat ve hizmet etmeye razı olamayız*" demektedir. Bkz. A. Sevim, "*Sibt İbnü'l-Cevzî...III.*", s.12

²³⁴ A. Sevim, Suriye ve Filistin Selçukluları..., s.67

²³⁵ A. Sevim, "*Sibt İbnü'l-Cevzî...III.*", s.11'de sadece "*sahilde*" denilmek suretiyle savaş yerini tesbit eder. Ayrıca bkz. C. Cahen, a.g.m., s.35vd.

²³⁶ A. Sevim, "*Sibt İbnü'l-Cevzî...III.*", s.12; İbn Şeddâd, s.131,174; M. A. Köymen, Anadolu'nun Fethi,, s.88; O. Turan, **Selçuklular Zamanında Türkiye**, İstanbul 1971, s.48vd.

²³⁷ A. Sevim, "*Sibt İbnü'l-Cevzî...III.*", s.15; M.A. Köymen, Anadolu'nun Fethi, s.89

ayrılmak zorunda kalan Süleymanşah, Antakya üzerine yönelmiş ise de, bir müddet sonra, beklenmedik bir zamanda, Haleb kuvvetleriyle savaşa tutuşmuş bulunan Türkmenlerin üzerine yürüyerek onları dağıtmıştır²³⁸.

Süleymanşah tekrar Antakya yöresine dönerken Atsız da Haleb bölgesine girmiş bulunuyordu. Bu arada Mirdasoğlu Mahmud'un oğlu Nasr'ı sıkıştıran Atsız, bir miktar para alarak geriye dönerken, Refenniye'yi kardeşi Çavlı'ya ıktā etmiş, Dımeşk kuşatmasını gözden geçirdikten sonra Fatımilerin elinde bulunan Trablus ve Sur şehirlerini kuşatarak sıkıştırmaya başlamıştır. Çok geçmeden bir anlaşmayla her iki şehri de zapt eden Atsız²³⁹, yeniden Dımeşk önlerine dönerek kuşatmayı şiddetlendirecektir. Zaten, çok büyük sıkıntıların yaşandığı ve açlığın had safhaya ulaştığı Dımeşk'da, Ağustos 1075'te Mualla b. Haydare Banyan-Trablus-Sur yoluyla Mısır'a kaçmış, halk ile şehir müdafileri arasında da ihtilaf çıkmıştı. Tam bu sırada yerine Tutuş'un atanmak istendiğini öğrenen Atsız, derhal bir mektupla Sultan'a başvurmuş ve faaliyetlerini anlatıp, bir durum değerlendirmesi yaparak mevkiinde kalmayı başarmıştır²⁴⁰. O arada halkın istediği teminat verilerek Dımeşk da teslim alınmıştır²⁴¹.

25 Haziran 1076'da Dımeşk'a girip Fatımi hutbesi ve ezanına son veren Atsız²⁴², bol zahire getirterek halka dağıttı. İşe işi yeniden tanzim edildi ve fiyatlar düştü. Başka bölgelere göçenler geri döndüler. Şehrin imarıyla, tahrib olan kalenin inşasına başlandı. Başkent, Kudüs'ten Dımeşk'a nakledildi²⁴³. Fakat Atsız için esas hedef Mısır'dı ve bu yönde girilecek bir

²³⁸ A. Sevim, "Sibt İbnü'l-Cevzi...III.", s.13

²³⁹ İbnü'l-Kâlanisi, s.108; A. Sevim, "Sibt İbnü'l-Cevzi...III.", s.15; İbnü'l-Adim, Zubde...II, s.47

²⁴⁰ Atsız bu mektubunda "Ben fetihmekte olduğum bu memleketlerde, Sultan'ın itaatli bir nâibiyim, bu fetihler dolayısıyla da Sultan'dan herhangi bir para yardımı da istemedim. Sultanın adına hutbe okuttuğum gibi, bana, ödemem için belirtilen miktar vergiyi de göndermekte herhangi bir zorluk çıkarmıyor ve geciktirmiyorum. Bana, Sultanın, Tacü'd-Devle Tutuş'u, benim yerime Suriye'ye atayıp gönderme niyetinde olduğu haberi geldi. Bu atamanın yapılmasını gerektiren şey, yani bütün düşmanlara karşı başarı kazanmışken benim görevden uzaklaştırılmamı gerekli kılan şey nedir? Esasında ben, zengin bir ülke ve kuvvetli bir orduya sahip olan şii Mısır halifesinin karşısında bulunuyorum. Bu nedenle benim, onlara karşı hazırlıklı olmam ve isabetli olan şeyleri yapmam gerekir." demektedir. Bunun üzerine Atsız'a kaftan, kûlah, kılıç ve kalkan gönderilerek şerefliendirilmek suretiyle gönü alınmıştır. Bkz. A. Sevim, "Sibt İbnü'l-Cevzi...III.", s.16vd; Ahmed b. Mahmud I, s.131'de de benzer bir mektup örneği bulunmakta ve Sultan'ın ipekli hilat, atlar, kılıç, kalkan ve taç gönderdiği ifade edilmektedir.

²⁴¹ İbnü'l-Esir X, s.99; A. Sevim, "Sibt İbnü'l-Cevzi...III.", s.17

²⁴² Bu arada Atsız'ın "el-Melikü'l-Muazzam" ünvanını aldığı görülmektedir. Bkz. İbnü'l-Kâlanisi, s.109; A. Sevim, "Sibt İbnü'l-Cevzi...III.", s.18; İbn Müyesser, s.42; Azimî, s.21, Ebu'l-Ferec I, s.327; C. Cahen, a.g.m., s.36; A. Sevim, Suriye ve Filistin Selçukluları..., s.70vd.

²⁴³ İbnü'l-Esir X, s.99'da Atsız'm Dımeşklılara çok kötü davrandığı ve zalimce muamele ettiği kaydedilmektedir. Gerçekten de, şehre girildiğinde ahalinin mal ve paralarına el konmuş

hareket Büyük Selçuklu Devleti'nin politikalarına da uygun düşmekteydi²⁴⁴. O sebeple bu ülkenin zabtı için hummalı bir hazırlığa girildi. Bu sırada Fatımilerin içinde bulundukları durum da böyle bir seferi teşvik edecek mahiyettedir. Zira, gerek Dımışk, gerekse Mısır'da yönetimdeki Türkler ile Berberî unsurlar arasındaki çatışma iyice kızışmış, neticede Akka valisi Bedrü'l-Cemalî²⁴⁵ gizlice girdiği Kahire'de Türk, Berberî ve Sudanlı emirlerin hepsini bir gecede öldürtmek suretiyle bu kargaşaya son vermeye çalışmıştır²⁴⁶.

Atsız, Bedrü'l-Cemalî'nin Fatımi ülkesini iç karışıklıklardan tamamen kurtaramadığı bir sırada, 1076 yılında yirmi bin kişilik bir kuvvetle Rif üzerinden Mısır seferine başladı. Fakat, Kahire önlerinde yaptığı savaşta mağlup olarak, geri çekildi²⁴⁷. Atsız'ın mağlub olmasında Şöklü'nün babasının aleyhte çalışmaları kadar kendisine sığınan Fatımî emirlerinden İldeniz ile oğullarının verdikleri yanlış bilgiler de etkili olmuştur²⁴⁸.

Kahire bozgununda canını kurtarabilen çok az bir athıyla Şam bölgesine dönen Atsız, kendisine bağlı olan Gazze'ye gelmiş, fakat şehir alınmadığı gibi, saldırıya da uğramıştır. Onun üzerine Remle'ye çekilmiş ise

---

ve bazı istenmeyen gelişmeler olmuştur. Bunun üzerine olayların kontrolünden çıktığını anlayan Atsız, duruma müdahale ederek, halkın gönlünü almıştır. Bkz. A. Sevim, "Sıbt İbnü'l-Cevzî...III, s.17vd; C. Cahen, a.g.m., s.36; İ. Kafesoğlu, Sultan Melikşah, s.21vd; A. Sevim, Suriye ve Filistin Selçukluları..., s.73vd;

²⁴⁴ Bkz. İbn Müyesser, s.43; Sultan Melikşah, Tutuş'a Mısır'ı fethetmesini emrediyor. Bkz. Sadrü'd-Din Ebu'l Hasan Ali, **Ahbarü'd-Devleti's-Selçukiyye**, (nşr. N. Lugal), Ankara 1943, s.49; İbnü'l-Adim, Bugye..., s.18; Alparslan, Malazgirt zaferinden hemen önce Mısır'ı zabtetmek üzere harekete geçmişti. Fakat, Haleb önlerinden dönmek zorunda kalmıştır. İbnü'l-Adim'in buradaki kaydında Mısır yönünde bir menzil (yaklaşık 50 km.) yol alındıktan sonra geri dönüldüğü ifade edilmektedir. Ayrıca bkz. O. Turan, Selçuklular Tarihi..., s.169

²⁴⁵ A. Sevim, **Malazgirt Meydan Savaşı**, Ankara 1971, s.29; Ermeni asıllı bir köle olan Bedrü'l-Cemalî Doğu Akdeniz bölgesinin çeşitli beldelerinde valilik yaptığı sıralarda dikkati çekmişti. O sırada devletini düzene koymak isteyen El Muntasır tarafından Mısır'a çağrılarak vezirliğe getirildi. O da, daha önce valiliği sırasında Ermenilerden teşkil ettiği muhafız alayı ile birlikte 1075'de gizlice Kahire'ye girdi. Bkz. İ. Kafesoğlu, Sultan Melikşah, s.23; A. Sevim, "Selçuklu-Mısır Fatımî Devletleri İlişkilerine Genel Bir Bakış", **VIII. Türk Tarih Kongresi (Ankara 11-15 Haziran 1976), Kongreye Sunulan Bildiriler II**, Ankara 1981, s.743.

²⁴⁶ İbn Hallikan V, s.230; C. Brockelmann, a.g.e., s.133; B.Lewis, "Mısır ve Suriye....", s.197; A. Sevim, Suriye ve Filistin Selçukluları..., s.32

²⁴⁷ Bu savaşın teferruatı için bkz. İbn Müyesser, s.44; Urfalı Mateos, s.169vd; İbnü'l-Ezrak, s.199; İbnü'l-Esir X, s.102; İ. Kafesoğlu, Sultan Melikşah, s.24vd; A. Sevim, Suriye ve Filistin Selçukluları..., s.75

²⁴⁸ A. Sevim, "Sıbt İbnü'l-Cevzî...III.", s.20vd; İbn Müyesser, s.25; Urfalı Mateos, s.170; İ. Kafesoğlu, Sultan Melikşah, s.23vd.

de, burada da aynı muameleyle karşılaştığından Dımeşk'a yönelmiştir²⁴⁹. 7 Şubat 1077'de ulaştığı şehirde törenle karşılanan Atsız, ayrıca halkın içten bağlılığına da bir karşılık olmak üzere, o yıl alınacak vergileri kaldırdı²⁵⁰. Fatımilerin bir karşı hareketından çekimen ahalinin isteği doğrultusunda bir müddet Dımeşk'ta kalan Atsız, bu süre içerisinde Anadolu'dan gelen Türkmenlerle iyice güçlendikten²⁵¹ sonra, genellikle Arap asıllı olup itaatten ayrılmış bulunan askerî ve mülkî erkân üzerine yürüdü.

Atsız'm Mısır seferinde uğradığı hezimet Doğu Akdeniz Çevresi'nde yıllarca gösterilen gayretlerin sonucunda elde edilen bütün kazanımları bir anda boşa çıkarmıştı. Bu gelişmeler bölgeyi ele geçiren Türklerin dengeli, sağlam bir toplum yapısı ile uzun ömürlü hakimiyetler tesis edemeden, herhangi bir şekilde Türk varlığının zaafa uğradığı anlarda siyasî açıdan da gerilediklerini, hatta yok olabileceklerini ortaya koymuştur. Bu da, Türklerin yerli topluluklarla "ümme" ilişkisi dışında pek fazla paylaşacakları bir şeyin olmadığını göstermektedir. Ona rağmen Atsız, başlangıçta isyankâr tavırları hoşgörüyü karşılamış ve gelişmelerin önünü almaya çalışmıştır. Ancak, bunun fayda vermediği görüldünce bölge sanki yeniden zabt edilmek üzere harekete geçilecektir²⁵².

Dımeşk'tan hareketle ilk önce Kudüs üzerine yürüyen Atsız, burada ailesini muhasara altında tutan halka "eman" vererek teslim olmasını istemiş ise de, onların savunmaya geçip, tehdit ve küfürlerle karşılık vermeleri üzerine şehri savaşıyla ele geçirmiş ve Kubbetü's-Sahra'ya sığınanların dışındakileri cezalandırarak halkın şiddetli bir şekilde yağmalanmasına göz yummuştur²⁵³. Gazze tamamen imha edilirken, Remle kendiliğinden boşalmış, Yafa tekrar ele geçirilip Kudüs'ün akibetine uğratıldıktan sonra, surları da tamamen yıktırılmıştır²⁵⁴. Bu arada bir kısım ahali Fatımilerin hakim olduğu bölgelere kaçmış ve yapılan tahribatın sonunda bölge büyük bir nüfus kaybına uğramış²⁵⁵, hatta Dımeşk bile boşalmış, açlık, sefalet ve veba salgını yüzünden şehrin nüfusu üçbin kişi civarına düşmüştür²⁵⁶.

Atsız'ın Mısır seferinde yenildiğini haber alan Selçuklu Sultanı Melikşah, o sırada Erran valisi bulunan kardeşi Tacü'd-Devle Tutuş'u Şam

²⁴⁹ İbnü'l-Kâlanîsî, s.111'de Remle'de Atsız'ın bir kardeşinin öldürülüp, diğerinin elinin kesildiği kaydedilir. Ayrıca bkz. A. Sevim, Suriye ve Filistin Selçukluları..., s.78vd; İ. Kafesoğlu, Sultan Melikşah, s.25

²⁵⁰ Azîmî, s.22; İbnü'l-Esir X, s.101; A. Sevim, "Sıbt İbnü'l-Cevzi...III.", s.21

²⁵¹ İbn Müyesser, s.43; A. Sevim, "Sıbt İbnü'l-Cevzi...III.", s.22

²⁵² A. Sevim, Suriye ve Filistin Selçukluları..., s.80

²⁵³ İbnü'l-Esir X, s.101

²⁵⁴ A. Sevim, "Sıbt İbnü'l-Cevzi...III.", s.22; A. Sevim, Suriye ve Filistin Selçukluları..., s.80;

²⁵⁵ İbn Şeddâd, s.200; İ.Kafesoğlu, Melikşah Devri, s.26; A.Sevim, Suriye ve Filistin Selçukluları..., s.81

²⁵⁶ Dımeşk'ın beşyüz bin kişiden üç bin kişiye indiği ve şehirde 240 ekmek fırınından sadece iki tane kaldığı yolundaki kayıtlar için bkz. Ebu'l-Ferec I, s.327; A. Sevim, "Sıbt İbnü'l-Cevzi...III.", s.23; Ahmed b. Mahmud, *Selçuknâme I*, (nşr E. Merçil), İstanbul 1977, s.135

ve Filistin melikliğine atadı²⁵⁷. Tutuş, Diyarbakır'a geldiği sırada Atsız'ın yaşadığını ve faaliyetlerini öğrenerek durumu Melikşah'a bildirdi. Bu arada Atsız da, Melikşah'a yazdığı bir mektupla itaatini bildirmiş, daha önce görevden alınmak istendiğinde yaptığı gibi Şam ve Filistin'de sahip olduğu konumun bir değerlendirmesini arz etmekten de geri kalmamıştır²⁵⁸. Bunun üzerine Selçuklu Sultanı, Tutuş'a güneye inmeyerek Haleb'de kalmasını emredecektir²⁵⁹.

Mayıs 1077'de Mirdasoğulları kuvvetleriyle birlikte Antakya'yı kuşatarak beşbin dinar alıp Haleb'e geri dönen Ahmed Şah et-Türkî²⁶⁰, Tutuş'un yaklaşması üzerine ağırlıklarıyla birlikte kadın ve çocukları Hısn el-Cısr'a göndererek, kendisi Haleb'i savunmak üzere hazırlandı. Çok geçmeden de Tutuş, Sultan Melikşah'ın emri doğrultusunda kendisine yardıma gelen kuvvetlerle beraber²⁶¹ bu şehri kuşattı. Ahmed Şah bir çıkış yaparak başarılı bir şekilde geriye dönmüş ise de, daha sonra çarpışmalar sırasında, 1078 yılında bir mızrak darbesiyle öldürülmüştür²⁶². Bir müddet sonra Tutuş, Haleb kuşatmasını kaldırarak Diyarbekir'e yönelmiş ise de²⁶³, epey bir süreden beri topraklarının altı üstüne getirilen Mirdasoğulları tamamen Türklerin kontrolüne girmekten kurtulamayacaktır. O sırada yöredeki Bizanslılar ise Türkler görüldüğünde kalelere girip saklanıyor, ancak, onlar gittikten sonra çıkabiliyorlardı²⁶⁴.

²⁵⁷ İbn Hallikan I, s.295vd; Sadrü'd-Din Ebu'l Hasan Ali, s.49; A. Sevim, "Sıbt İbnü'l-Cevzî .III.", s.32

²⁵⁸ 1079 yılının başlarında Atsız, Tutuş'un Şam'a atandığını haber almca Sultan Melikşah'a bir mektupla para ve çeşitli armağanlar gönderdi. O mektubunda, "Emir Tutuş'un benim tarafıma (yerime) yani Suriye'ye gönderilmesini gerektiren ne gibi bir şey yaptım? Esasında ben, sizin itaatli bir kölenizim ve bu ülkede sultanın bir naibiyim. Ben, ihtiyacım olan şeyler ve beraberimde bulunan askerlerin masraflarından başka hiçbir para sarfetmiyorum ve her yıl da Devlet Hazinesi'ne yirmibin altın gönderiyorum." demektedir. Bkz. A. Sevim, "Sıbt İbnü'l-Cevzî...III.", s.32; Ahmed b. Mahmud I, s.134'de "Otuzbin altın" kaydı bulunmaktadır.

²⁵⁹ A. Sevim, "Sıbt İbnü'l-Cevzî...III.", s.33vd; O. Turan, Selçuklular Tarihi..., s.203

²⁶⁰ Şeybanilerden olduğu söylenen bu Türk komutanı Mirdasilerin emrine girmiş ve 24 Eylül 1075'de Menbiç'i istirdat etmiştir. Fakat Nasr ile arası açılmış ve Mayıs 1076'da hapsedilmişti. Bu arada Nasr öldürülünce Ahmed kurtulmuş ve Haleb'de önemli bir mevki elde etmişti. Bkz. İbnü'l-Adim, Bugye..., s.25vd; İbnü'l-Esir X, s.189; A. Sevim, "Sıbt İbnü'l-Cevzî...III.", s.27; A. Sevim, Suriye ve Filistin Selçukluları..., s.85-90

²⁶¹ Sultan Melikşah, Tutuş'u Şam melikliğine atarken, bölgede Selçuklu hakimiyetini kesin olarak tesis edebilmesi için Bekçioğlu Afşin, Sunduk et-Türkî, Demleçoğlu Muhammed, Tudü oğlu, Birikoğlu Türkmen et-Türkî, Aytekin es-Süleymanî ve daha bir kısım emirleri onun emrine vermişti. Bkz. İbnü'l-Adim, Zubde...II, s.57; O. Turan, Selçuklular Tarihi..., s.203

²⁶² İbnü'l-Kâlanisî, s.112; Azimî, s.22; İbnü'l-Adim, Bugye..., s.27; İbnü'l-Adim, Zubde...II, s.56vd.

²⁶³ Haleb kuşatması ve Tutuş'un başarısızlığı hakkında bkz. A. Sevim, "Sıbt İbnü'l-Cevzî...III.", s.33; Ayrıca bkz. A. Sevim, Suriye ve Filistin Selçukluları..., s.94vd.

²⁶⁴ E. Honigmann, a.g.e., s.121

Filistin Türkmen Beyliğini genişleterek merkezini Kudüs'ten Dımaşk'a taşıyan Atsız, Mısır'ı hedef olarak seçerken, yeni bir ruh ve şuurla hareket etmekte ve Fatimî hakimiyetine son vererek, Şam'ın yanında Mısır ile Kuzey Afrika'yı zapt etmeyi düşünmekteydi²⁶⁵. Böylelikle Atsız, yörede askerî üstünlüğü Fatimîlerin değil, Türkmenlerin temsil ettiğinin şuurunda olduğunu göstermektedir. Bunu Kahire bozgunu da değiştirememiştir²⁶⁶. Esasen Fatimîler, ancak iki yıllık bir hazırlıktan sonra, Ekim 1079'da Dımaşk üzerine yönelerek, şehri sıkıştırmaya cesaret edebilmişlerdir²⁶⁷. Bunun üzerine Atsız, Haleb'i kuşatmakta olan Tutuş'tan yardım istemiş, O da, Haleb kuşatmasını kaldırarak hızla Dımaşk'ın yardımına koşmuştur. Bu durum karşısında Fatimî ordusunun süratle çekildiği görülmektedir²⁶⁸.

Dımaşk'a giren Tutuş, Melikü'l-muazzam Emir Atsız ve kardeşini önce tutuklatmış, sonra da yay kırışi ile boğdurtmak suretiyle öldürmüştür²⁶⁹. Sonuçta Tutuş, başta Dımaşk olmak üzere Doğu Akdeniz Çevresi'nde Atsız'm yönetiminde bulunan bütün toprakların rakipsiz hakimi haline gelecektir²⁷⁰. Bu arada Araplık ülküsü peşinde koşan Ukayloğlu Müslim'in bölgeye hakim olma girişimi Tutuş tarafından önleneyecek²⁷¹ sonra da Haziran 1085'te bu Arap emiri Anadolu fatihi Süleymanşah tarafından ortadan kaldırılabilecektir²⁷². Bu arada bölgedeki Bizans hakimiyeti de üç günlük bir kuşatmadan sonra, 4 Aralık 1084'te Antakya'nın Süleymanşah tarafından fethedilmesiyle sona erecektir²⁷³. Ama Tutuş, Haleb kapılarına dayanan

²⁶⁵ İ. Kafesoğlu, Sultan Melikşah, s.22; A. Sevim, "Suriye ve Filistin'de...", s.29

²⁶⁶ A. Sevim, "Suriye ve Filistin'de...", s. 30; Atsız, Halife'ye yazdığı bir mektupta "Yeniden Mısır'a yürümek niyetinde olduğunu ve bu sebeple asker toplayacağını" belirtmekteydi. Bkz. A. Sevim, "Sıbt İbnü'l-Cevzi...III.", s.22

²⁶⁷ İbnü'l-Kâlanîsî, s.112; Ahmed b. Mahmud I, s.135; A.Sevim, Suriye ve Filistin Selçukluları..., s.82vd.

²⁶⁸ Azimî, s.22; A. Sevim, "Sıbt İbnü'l-Cevzi...III.", s.35; A. Sevim, Suriye ve Filistin Selçukluları..., s.83; O. Turan, Selçuklular Tarihi..., s.203

²⁶⁹ İbnü'l-Esir X, s.107'de Atsız ve kardeşinin daha ileride değil de şehrin surları önünde kendisini karşıladıkları için Tutuş tarafından azarlandıkları kaydedilmektedir. Her ne kadar Atsız ve kardeşinin özür diledikleri ifade edilmekte ise de kaynak, onların tutuklanıp öldürülme gerekçesini bu sebebe bağlar. [Bu hususta ayrıca bkz. A. Sevim, "Suriye ve Filistin'de...", s.35] Halbuki, A. Sevim, "Sıbt İbnü'l-Cevzi...III.", s.35'de Tutuş "Atsız'ın kendisini şüphe ve endişeye düşüren bir takım tutum ve davranışlarını tesbit edip O'nu hapse attırdı." denilmektedir. Ayrıca bkz. Ahmed b. Mahmud I; s.136; A. Sevim, Suriye ve Filistin Selçukluları..., s.83

²⁷⁰ Bkz. İbn Hallikan I, s.295; C. Cahen, a.g.e., s.38; İ. Kafesoğlu, Sultan Melikşah, s.27

²⁷¹ Bu mücadele için bkz. Ahmed b. Mahmud I, s.136 vd; A. Sevim, s. 99-105; İ. Kafesoğlu, Sultan Melikşah, s.30vd; O. Turan, Selçuklular Tarihi..., s.205

²⁷² Bu mücadele için bkz. İbnü'l-Kâlanîsî, s.118; Ebu'l-Ferec I, s.332; İbnü'l-Adim, Zubde...II, s.90 vd; A. Sevim, "Sıbt İbnü'l-Cevzi...III.", s.64vd; İbnü'l-Esir X, s.129 vd

²⁷³ İbnü'l-Kâlanîsî s.117; Azimî, s.24; Urfalı Mateos, s.161; Ebu'l-Ferec I, s.331; A. Sevim, "Sıbt İbnü'l-Cevzi...III.", s.60; İbnü'l-Adim, Zubde...II, s.86vd; Bkz. O. Turan, Selçuklular Zamanında Türkiye, s.69vd; A. Sevim, Anadolu Fatihî Kutalmışoğlu Süleymanşah, Ankara 1990, s.30vd.

Anadolu Fatihî Süleymanşah'ı 5 Haziran 1086'da bertaraf ederek²⁷⁴, bütün Doğu Akdeniz Çevresi'ne hakim olacaktır.

Tacü'd-Devle Tutuş, Süleymanşah ile savaşmasına sebep olan İbnü'l-Huteyî'nin oyalayıcı sözlerine kapılmayarak Haleb'i kuşatmış ve 12 Temmuz 1086'da şehre girmiş ise de, Ukayloğlu Salim b. Melik'in elinde bulunan kaleyi düşürememiştir²⁷⁵. Bu arada Sultan Melikşah'ın Şam bölgesine yürüdüğü haberinin gelmesi üzerine muhasarayı kaldıran Tutuş, çöl üzerinden Şam'a çekilmek zorunda kaldı²⁷⁶. Sultan'ı, Tutuş'un Haleb'i kuşatacağını anlayan İbnü'l-Huteyî davet etmişti²⁷⁷. Ama Melikşah, Süleymanşah'ın ölümünden duyduğu üzüntüyü ve Tutuş'a karşı kızgınlığını gönderdiği mektupla ortaya koymuştu²⁷⁸. Dolayısıyla Tutuş'un bir kısım faaliyetlerini kontrol altına almanın gerektiğine inanmış olmalı ki, Aralık 1086'da bir nevi yurt gezisini andıran bir seferle Musul, Harran, Caber ve Menbiç üzerinden Haleb'e ulaşacaktır²⁷⁹.

Doğu Akdeniz Çevresi'nde önemli bir yeri bulunan Haleb'i teslim alan Sultan Melikşah, bölgede yeni tayinler ve düzenlemeler yaparak, Urfa'ya Bozan'ı, Antakya'ya da Yağısıyan'ı atadı. Haleb kalesi Nuh Türki'ye verilirken, şehir Aksungur'un²⁸⁰ idaresine tevdi edildi. Sultan'a itaatlerini bildiren diğer emir ve melikler de taltif edildi. Bu sırada Suveydiye'ye (:Samandağ) uzanan Sultan, buradan Akdeniz'i seyretmiş, engin deryanın genç ruhunda uyandırdığı derin heyecanın şevkiyle vecde gelerek atını dalgaların arasına sürüp, kılıcını üç defa suya daldırarak "Yüce Tanrı bana Okyanus'a (:Akdeniz) kadar hüküm sürmeyi nasip etti" demek suretiyle sevincini izhar ile iki rekat namaz kıldıktan sonra, "Uzak-doğudan batı denizinin ucuna kadar" bütün memleketleri kendisine ihsan eden Yüce Tanrı'ya şükretmiştir²⁸¹.

²⁷⁴ Urfalı Mateos, s.168; Azimî, s.25; İbnü'l-Esir X, s.135vd; O. Turan, Selçuklular Zamanında Türkiye, s.73vd; İ. Kafesoğlu, Sultan Melikşah, s.83

²⁷⁵ İbnü'l-Kâlanisî s.119; Azimî, s.25; A. Sevim, "Sıbt İbnü'l-Cevzi...III.", s.37 ve 67; İbnü'l-Adim, Zubde...II, s.99vd; İbnü'l-Esir X, s.136

²⁷⁶ Azimî, s.26; Tutuş, Sultan'ın Haleb yakınlarına geldiğini öğrenince kuşatmayı kaldırıp çekilmek istediği sırada Artuk Beg, Tutuş'u savaşıma teşvik etmiş, fakat O, bunu reddederek "Ben gölgesine sığındığım kardeşimin şeref ve kudretine zarar vermek istemem. Eğer buna kalkışacak olursam herşeyden evvel bu, beni küçük düşürür ve zayıflatır." demiştir. Bkz. İbnü'l-Esir X, s.137

²⁷⁷ Bkz. İbnü'l-Adim, Zubde...II, s.98

²⁷⁸ Bkz. Kerimüddin Mahmud, *Müsâmeret ül-Ahbâr*, (nşr. O. Turan) Ankara 1944, s.21vd.

²⁷⁹ İ. Kafesoğlu, Sultan Melikşah, s.84; Ebu'l-Ferec I, s.334

²⁸⁰ Bu büyük Türk komutanının hayatı için bkz. İbnü'l-Adim, Bugye..., s.62-71

²⁸¹ Azimî, s.26; İ. Kafesoğlu, Sultan Melikşah, s.86; Urfalı Mateos s. 172'de bu hadise "Sultan, oradan denizin büyüklüğünü görüp, hakimiyet sahasının babası Alparslan'inkinden çok daha genişlemiş olduğundan dolayı Allâh'a şükretti. O, atını Akdeniz'e doğru sürdü, kılıcını çekip, üç defa denizin içine daldırdı ve 'işte Allah İran denizinden bu denize kadar olan yerleri benim elime vermiştir' dedi. Sonra elbisesini

Sultan Melikşah, bu muhteşem seferini Darü'l-Hilafe'yi ziyaretle taçlandırmak üzere Halep'ten hareketle, 13 Mart 1087'de Bağdat'a ulaşırken²⁸², Tutuş'un Haziran 1087'de Sayda'yı ele geçirmesi üzerine Fatımîlerle mücadele tekrar başlayacak ve Büyük Selçuklu Sultanı'nın ilgi ve desteğini gerektirecek boyutlara ulaşacaktır²⁸³. Öyle ki, sahil şehirlerinin büyük ölçüde Fatımîlerin eline geçmesi üzerine Urfa hakimi Bozan ile Halep hakimi Aksungur, Tutuş'a yardımla görevlendirilecekler ve 1089'da Beyrut zabt edilecektir. 1090'da bölge Fatımîlerden tamamen temizlendiği gibi Mısır da, Sultan Melikşah'ın emri doğrultusunda tehdit edilecektir²⁸⁴. Nihayet Tutuş, büyük mücadelelerden sonra Fatımîlere üstünlük sağladığı ve Doğu Akdeniz Çevresi'nde Türk hakimiyetini tesis ettiği bir sırada girdiği iktidar mücadelesinde, 26 Şubat 1095'te hayatını kaybedecektir²⁸⁵.

Tutuş'un ölümünden sonra oğulları Rıdvan ve Dukak, Halep ve Dımışk'a hakim olup, karmaşık bir mücadele ve rekabet sistemi içerisinde biri diğerini destekleyen çeşitli Selçuklu emir ve atabeyleri eliyle Doğu Akdeniz Çevresi'nde Türk hakimiyetini sürdüreceklerdir²⁸⁶. Bu arada bölgeden tamamen çıkarılan Fatımîlerin Türk hakimiyetine karşı Haçlıları tercih etmeleri de²⁸⁷ bir netice vermeyecektir. Esasen bölgede, zaman zaman küçük adacıklar halinde ortaya çıkan Haçlı siyasî teşekkülleri de bir asır içerisinde, yani XII. yüzyılda yok edilecektir.

Sonuç olarak Türklerin Doğu Akdeniz Çevresi ile ilgileri Selçuklularla başlamamıştır. Bu ilgiyi İslâm öncesi devirlere kadar götürmek mümkündür. Ama onların bu çevrede önemli roller oynamaya başlamaları İslâm devrinde, Emevî halifesi Abdülmelik (685-705) zamanına rastlar. Abbasîler zamanında, özellikle Mutasım devrinden sonra Türklerin Şam bölgesindeki askerî ve siyasî faaliyetleri aralıksız devam etmiştir. Selçukluların yöreye gelişiyle bu süreç zirveye ulaşarak kısa sürede sonuçlarını verecektir. Burada dikkat edilmesi gereken husus gerek İslâm-Arap devletleri vasıtasıyla, gerekse müstakil olarak veya Selçukluların görevlendirmesiyle bölgeye gelen Türklerin yalnız olmamalarıdır. Bunların

çıkartıp yere serdi ve namaz kılıp, Allah'ın inayetini teşekkür etti. Sultan uçaklarına denizden kum almalarını emretti. O bunu İran'a götürüp, babası Alparslan'ın kabrinin üzerine serpti ve 'Ey babam Alparslan! İşte sana müjde, henüz bir çocuk olarak bırakmış olduğun oğlun, dünyayı baştan başa fethetmiştir.' dedi." şeklinde gayet açık bir şekilde tasvir edilir.

²⁸² Ebu'l-Ferec I, s.334'te Sultan'ın Bağdat'a dönüşü bölgedeki kılığa bağlanır. İbnü'l-Esir X, s.141'de de Bağdat'da Sultan'ın çevgan ve top (kabak) oynadığı belirtilir.

²⁸³ Bkz. İbnü'l-Kâlanisî s.120; İbn Mütessir, s.99; A. Sevim, "Sıbt İbnü'l-Cevzi...III.", s.73vd; İbnü'l-Esir X, s.157vd

²⁸⁴ İbnü'l-Kâlanisî s.122; İbnü'l-Adim, Zubde...II, s.106; İbnü'l-Esir X, s.175vd.

²⁸⁵ Urfalı Mateos, s.183; Azimî, s.29; Sadre'd-Din Ebu'l Hasan Ali, s.53; İbnü'l-Esir X, s.207

²⁸⁶ Bu iki Selçuklu melikin hayati ve faaliyetleri hakkında geniş bilgi için bkz. A. Sevim, Suriye ve Filistin Selçukluları..., s.161-257

²⁸⁷ Bkz. B. Lewis, "Mısır ve Suriye...", s.204

büyük çoğunluğunun eş ve çocukları da yanlarındaydı. Yani, bölgede faaliyette bulunurlarken dayandıkları bir Türk unsuru vardı ki, bunların da nüfusunun zaman zaman önemli rakamlara ulaştığı bilinmektedir. İşte bunlar, Doğu Akdeniz Çevresi'nde Türk hakimiyetinin Eyyübî, Memlûklü, Osmanlı gibi farklı hanedanlar eliyle 1918 yılına kadar, aralıksız sürmesini temin edecektir. Bir başka deyişle Türklerin birer kurtarıcı olarak Ortadoğu'ya gelmeleri ve zamanla eski hilafet ülkelerinin tamamına sahip çıkmaları²⁸⁸, Doğu Akdeniz Çevresi'nde Birinci Dünya Savaşı'nın sonuna kadar sürecek bir Türk idaresi dönemini, yani bir zamanların, "Türklerin İdaresinde Ortadoğu" gerçeğini de beraberinde getirecektir²⁸⁹.

---

²⁸⁸ IX. Yüzyılda Halifeliliğin siyasi birliği çözülmeye başlamış ve Endülüslü Emeviler ile Kuzey Afrika'nın merkezle ilişkisi kesildiği gibi Tolunoğulları, Tahiriler, Samaniler ve Saffariler vs. bağımsız birer devlet tesis ederlerken Abbasi halifeliliğinin hakimiyeti de sadece Irak'a münhasır hale gelmişti. Bkz. A. Sevim, Suriye ve Filistin Selçukluları..., s.27

²⁸⁹ Bkz. B. Lewis, Ortadoğu, s.69

KAFKASYA'NIN RUS İMPARATORLUĞU TARAFINDAN İŞGALİ

Seyfeddin BUNTÜRK *

Konunun Planı:

1. Giriş: Rus Emperyalizminin Doğuşu ve Yayılması
2. Gürcü ve Ermenilerin Rusya ile İşbirliği ve Rus İmparatorluğuna Bağlanması
3. Rus Ordularının Azerbaycan Hanlıklarına Saldırması ve İşgali
4. Kuzey Kafkaslarda Rus İşgallerine Karşı Mücadele ve Şeyh Şamil
5. SONUÇ

1. Rus Emperyalizminin Doğuşu ve Yayılması

14. yüzyıldan sonra bir taraftan Türklük-Osmanlı İmparatorluğu (1299-1920) ile parlak bir dönemini yaşarken, diğer yandan Kuzeydeki Türkler Ruslar tarafından işgal edildiler. Altın Orda İmparatorluğu'nun (1240-1502) çöküşü ile bu bölgede Kazan (1437-1552), Kırım (1460-1783), Astrahan (1466-1556), Kasım (1445-1681) ve Sibir (1464-1598) gibi hanlıklar kurulmuştur.¹ Bu hanlıklar önceleri Rus kinyazlarına korkulu vakit geçirtmişlerdi. Fakat iç savaşlarını bitiren Ruslar, Batı'nın tekniğinden ve Türk hanlıkları arasındaki kavgalardan faydalanarak, 1552 yılında (2 Ekim) Kazan hanlığını işgal etti.²

Böylece Rusya tarihinde yeni bir devir açılmış oldu: Çar IV. İvan, dördüncü seferinde Kazan Hanlığı'm ele geçirerek, Orta İdil sahasında M. S. VI. Yüzyıldan beri devam eden Türk hâkimiyetini sona erdirmiş oldu.

Kazan Hanlığı, uzun zaman Rusların Aşağı Ural sahasına yayılmalarına en büyük engel teşkil etmişti. Kazan Hanlığı, 115 yıllık hâkimiyet döneminde Ruslarla 102 defa savaştı.³

Kazan'ın düşmesi ile Rusların Türk illeri üzerinde geniş ölçüde yayılmalarına yol açıldı. Rusya'nın yalnız Rus milletinden oluşmuş bir devlet olmaktan çıkıp çeşitli milletlere hâkim bir imparatorluk olma yolunu tutması, ancak Kazan Hanlığının zaptı ile mümkün olmuştu. Sonuçta Rusya'nın sınırları, Hazar Denizi'ne ve Kafkaslara dayandığı gibi, Ural sahasının da

* Tarih Doktoru, Uzman, Uludağ Üniversitesi Fen Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü, sbunturk@yahoo.com.tr

¹ Nadir Devlet. Rusya Türklerinin Milli Mücadele Tarihi (1905-1917), Ankara, 1985, s. 1.

² Akdes Nimet Kurat. Rusya Tarihi: Başlangıçtan 1917'ye Kadar, Ankara, 1987, s. 153.

³ Necati Mustafa Özfatura. Kazan Hanlığı'nın Ruslar Tarafından İstila Edilmesinin 444. Yılı. Yeni Batı Trakya Tarih ve Kültür Dergisi, Sayı 141, Kasım-Aralık 1996, s. 4.

Rusların eline geçmesiyle Sibir ve Türkistan istikametinde Rus yayılışına geniş imkânlar açılmış oldu.

Çar IV. İvan, Astrahan Hanlığı'ndaki iç karışıklıklar ve taht kavgalarından istifade ederek 1556 yılının sonunda Astrahan şehrini ele geçirdi. Bulgarlar ve Hazarlar zamanında dünya ticaretinin en işlek yollarından İdil-Volga Nehri, böylelikle Türklerden Ruslara geçmiş oldu. Bu durum, İstanbul'daki bazı devlet adamlarının bölge üzerine dikkatlerini çekerek Rus-Türk münasebetlerinin ciddi bir mahiyet almasına neden oldu.⁴

1569 yılında Astrahan'ın geri alınması ve Osmanlı Devleti'nin Don ile Volga arasında kanal açma teşebbüsleri bir sonuç vermedi.⁵ Ruslar Terek nehrine kadar Kabarda arazisinde bazı müstahkem karakollar kurarak daha da güçlendiler.

Bu dönemdeki fetihlerden biri ve en büyüğü Sibir'in (Sibirya) Ruslar tarafından işgali oldu. 14. Yüzyıldan beri Türk soyu olan Stroganov'lar, Kama nehrinin baş kısmını ve Ural sahasında geniş bir mıntıkayı elde tutmuşlardı. Sibir Hanı Küçüm bunlara karşı harekete geçince vahşi Don Kazakları, Stroganov'lara karşı yardıma geldiler. Ateşli silahlar sayesinde Don Kazakları, 1581 yılında Yermakın başçılığı ile Küçüm hanı yendiler ve Sibir Hanlığı'na nihayet vererek burayı Moskova Çarı'nın arazisi ilan ettiler.

Sibir'in baştanbaşa zaptı ise, 1593-1604 yılları arasında tamamlandı.⁶ Doğu Sibir istikametinde ilerleyen Ruslar, Yakutlar ve Buryatlar ülkesini işgal ettiler.

16. yüzyıldan beri Sibirya üzerinden Çin'e, Türkistan üzerinden Hindistan'a ve Kafkaslar üzerinden İran ve Türkiye'ye ulaşmak isteyen, fakat 18. Yüzyılın başına kadar Türkistan'a doğrudan doğruya bir askeri saldırıda bulunamayan Ruslar, uğradıkları çeşitli yenilgilere ve karşılaştıkları direnişlere rağmen, nüfuzlarını Türk illeri aleyhine sürekli genişlettiler.

1604'te Astrahan ile Kırım arasında yaşayan Nogaylar Rus hâkimiyeti altına alındı; 1628'de Yukarı Yenisey boyundaki Kırgızlar Rus idaresini tanıdılar. 1731'de Türk Kazak topluluğundan Küçük Cuz (Ordu) Rusya'ya bağlandı; 1783'te Kırım ilhak edildi.

Don Kazakları tarafından 18 Haziran 1637 zapt edilen Azak Kalesi 1642'de yeniden Osmanlı Devleti'ne verildi. 8 Şubat 1654 yılında Moskova Çarı Aleksey Mihayloviç, Don Kazaklarına büyük vaatlerde bulunarak tek bir kurşun bile atmadan Ukrayna gibi geniş ve mümbit bir memleketi ele geçirmeyi başardı.

Birinci Petro "sıcak" denizlere açılmak için 1696 yılının ilkbaharında 30 harp gemisi ile Don nehrinde ilerleyerek, deniz ve karadan Azak Kalesi'ne

⁴ Halil İnalcık, Osmanlı-Rus Rekabetinin Menşei ve on-Volga Kanalı Teşebbüsü (1569), Belleten, C. XII, Sayı..., s. 388, 396.

⁵ A. g. e., s. 350-352; 371-374.

⁶ A. N. Kurat, A. g. e., s. 168.

hücum etti ve kaleyi ele geçirdi.

18. asrın ikinci yarısındaki Rus-Türk savaşları, Küçük Kaynarca (1774) ve Yaş barışları (1792) ile sonuçlandı. Osmanlı, Rusya'nın ağır şartlarını kabul etti.⁷ Karadeniz'in kuzey sahilinde ve Azak Denizi çevresindeki bütün Tatarlar Osmanlı Devleti'nin hâkimiyetinden çıkarıldı, birçok kale Ruslara bırakıldı. Rusya, Osmanlı Devleti içindeki Ortodoksları ve Rusları himaye etmeliydi.

Rusya, Osmanlı'nın içişlerine karışma imkânı elde etmişti. Bu tarihten itibaren Osmanlı Devleti devamlı toprak kaybetmeye ve zayıflamaya başladı. Karlofça Muahedesi, Osmanlı tarihinde bir dönüm noktasıdır.⁸

Ruslar hâkimiyetlerini tam manasıyla yerleştirmek için çeşitli tedbirler almaya başladılar. En başta, ahaliden mukavemet edebilecek unsurlar tamamıyla imha ettirildi veya başka yerlere göç ettirildi. Sonra, çeşitli mıntikalarda "gorod" (şehirler) veya "ostrog" (küçük kaleler) tesis edildi ve bu şehirlerin bulunduğu sahada "uyezd" adıyla bir idare birimi teşkil edildi. Zapt edilen yerler sahiplerinden alınarak Ruslara verildi. Yerli ahali ise vergi ödemeye mecbur tutuluyordu. Rusların eline geçen Türk illerindeki idarenin esas hedefi, Moskova hazinesine mümkün mertebe çok varidat ve menfaat temin etmek idi.

Rus istilacılar yalnız şehirleri almakla kalmamış, bu topraklardaki cami, mescit, kütüphane gibi İslam-Türk kültür eserlerini de tahrip etmişler, halkı sürgüne göndermiş ve Hristiyanlığı kabul etmeyenlere eziyet etmişlerdi. Sonuç olarak, yalnız Kazan'da çıkan bir isyanda 10 000 Türk öldürülmüştü.⁹ Türklerin Rus baskısına ve yapılan haksızlıklara karşı daha birçok ayaklanmaları oldu. Fakat mücadelenin ilk yıllarında 300-400 bin Kazan Türkü'nün öldürüldüğü, ilk 15 yılda (1552-1566) 206 Türk köyü ve 60 büyük çiftliğin Ruslar tarafından gasp edilerek halkının sürüldüğü bilinmektedir.¹⁰ Kazan şehrinin nüfusu 40 bini geçerken, 1557 yılında burada 6 bin Rus ve bir o kadar Türk kalmıştı.¹¹

Kazan Hanlığı'nın düşmesine rağmen, Ruslara karşı mücadele 5 sene daha devam etti. Daha sonra da ayaklanmalar devam etti. En mühim ayaklanmalar olarak şunlar kaydedilmiştir:

1613 Ayaklanması

1634 – 1638 Ayaklanması

1652 – 1665 Ayaklanması

⁷ Mehmet Saray. Osmanlı Devleti ile Türkistan Hanlıkları Arasındaki Siyasi Münasebetler (1775-1885). TTK, Ankara, 1994, s. 21, 22-30; Cemal Gökçe. Kafkasya ve Osmanlı İmparatorluğu'nun Kafkasya Siyaseti, İstanbul, 1979, s. 34-35.

⁸ Mehmet Kocaoğlu. Rusya'nın Tarihe Düşen Emperyalist Gölgesi: Bilgi, Bilim ve Kültür Dergisi, Sayı 3, 1996, s. 41.

⁹ Nadir Devlet, A. g. e., s. 3.

¹⁰ Tatar ASSR Tarihi. Kazan, 1970, s. 3.

¹¹ Reşit Rahmeti Arat. Kazan Hanlığı, İA, C. VI., s. 515.

1670 – 1671 Bulat BATIR ayaklanması

1677 – 1682 Ayaklanması

1708 – 1709 Ayaklanması

1735 – 1757 Akay Karasaka Ayaklanması

1756 – 1757 Ayaklanması

1773 – 1775 Salâvat Yulay Ayaklanması

1812 – 1813 Yiğitler Ayaklanması

Ruslara karşı mücadelede onbinlerce Türk yok olurken, 1654-1656 yıllarında çıkan kolera salgını da 49 bin kişinin ölümüne yol açmıştı. Kısacası, Kazan Hanlığı'nın düştüğü yıllarda (1552-1556) bu bölgedeki Türklerin sayısı birkaç milyona ulaştığı halde, 1665/ 66 yılında Rus İmparatorluğu topraklarında 1200 000 Müslüman ve 77 bin caminin bulunduğu kaydedilmektedir.¹²

Ruslar, Hristiyanlığı kabul eden Tatarlara Rus halkıyla eşit haklara sahip olma imkanı vermesine rağmen, 1763 yılında Kazan'da 110 267 kişiden ancak 13 615 Tatar Hristiyanlığa geçmişti. Müslüman Tatarların sayısı artarken, 1796 yılında, Hristiyanlığa geçen Tatarların sayısı aynı kalmıştı. 1796'da 184 034 Müslüman, 27 310 Hristiyan Tatar mevcuttu.¹³

1756'da Kazan eyaletinde 536 camiden 418'i Ruslar tarafından yıkılmış ve yeniden cami inşası yasaklanmıştı. Aynı şekilde Tobolsk eyaletinde (Sibirya) 113 camiden 98'i ayakta kalmıştı. Astrahan'da da 40 camiden sadece 11'i ibadete elverişli halde idi.¹⁴

2. Gürcü ve Ermenilerin Rusya ile İşbirliği ve Rus İmparatorluğuna Bağlanması

Rusların İdil boyuna, Hazar'a ve Aşağı Ural istikametinde yayılmalarına en büyük engel teşkil eden Kazan (1552) ve Astrahan (1556) hanlıklarının yıkılmasından sonra, Kuzey Kafkaslarda Rus nüfuzu yayılmaya başladı.¹⁵ Bunun tesiri ileride, Rusların Kafkaslarda yayılmalarında temel basamaklardan biri olan Gürcistan'da da görülecektir.

Güney Kafkasya'ya girmek isteyen Rusya, burada yaşayan Gürcü ve Ermenileri bu amaçla kullanmaya başladı. Zaten Rusların genel olarak, yayılmacı politikalarında Hristiyanları kullandıkları, bilinen bir gerçektir. Anadolu'nun Kafkaslardaki coğrafi sınırlarını göstermesi açısından Osmanlı vesikalarında dikkat çeken bir husus, Revan ve Eçmiyazın'ın Anadolu

¹² A. N. Kurat. Rus Hâkimiyeti Altında İdil-Ural Ülkesi. DTCF Dergisi, XXIII, Sayı 3-4, 1965, s. 104, 114.

¹³ Nadir Devlet, A. g. e. , s. 3-5.

¹⁴ A. H. Halikov. Tatar Halının kilip çıkışı. Kazan, 1974, s. 124.

¹⁵ Ali Aslan. Rusların Güney Kafkasya'da Yayılmalarında Ermeni Eçmiyazın Katogigosluğu'nun Rolü. Kafkas Araştırmaları Dergisi II, Ankara, 1996, s. 19.

coğrafyasında kabul edilmesidir.¹⁶

Ermenilerin kutsal Eçmiyazin Manastırı'nın da yakınında bulunduğu Revan, Özdemiroğlu Osman ve Arnavut asıllı Ferhat Paşaların gayretleri ile 1583 tarihinde ele geçirildi ve bir eyalet olarak Osmanlı Devleti'ne bağlandı, 1616'da ise Safevîler'in eline geçti. 1634-1639 arasında tekrar Osmanlı idaresine geçen Revan, Kasr-ı Şirin antlaşması ile (1639) İran'a bırakıldı. 1722'de İsfahan'ın Afganlılar tarafından işgali ile İran'da iç karışıklıklar başladı. Bu durumdan istifade eden Ruslar Kafkaslarda ilerlerken Osmanlı Devleti de Tiflis, Gence, Tebriz, Hemedan, Kirmanşah ile birlikte Revan'ı zapt etmişti. 1746'da Nadir Şah'ın talebiyle İran-Osmanlı sınırı, Kasr-ı Şirin Antlaşmasına göre tanzim edildi ve Revan İran'a bırakıldı. Nadir Şah'ın ölümü (1747) ile diğer Azerbaycan hanlıkları ile beraber Revan da bağımsız olarak bir Türk hanlığı gibi varlığını sürdürmekte idi.¹⁷ Revan Hanlığı, bazen bağımsız, bazen de İran'a bağlı olarak varlığını Rus işgaline kadar sürdürdü.

Osmanlı Devleti, Rusların Kafkaslarda ilerlemesinden rahatsız olmuş ve kendisi için son derece ağır şartlar ihtiva eden Küçük Kaynarca Antlaşmasına kadar onlara karşı mücadelesini sürdürmüştü.

Ruslar ile Ermeniler arasındaki işbirliğinin başlaması, 18. asrın ilk çeyreğine tesadüf etmektedir. 1719 yılında Çar I. Petro, Rus Ortodoks kilisesinin üyelerine tanınan bütün hakları, ülkesinde yaşayan Ermenilere de verdi. 1734'te Çariçe Anna, Ermenilere kendi kiliselerine sahip olma hakkı tanıdı. Bu hak, 1744'te Çariçe Elizabeth (Yelizaveta) ve 1763'te Katerina tarafından da tasdik edildi. 1770'te Ermeni kiliseleri Petersburg ve Moskova'da inşa edildi. Bu arada ticari gezi adı altında keşif gezileri de yapıldı. Bu gezi heyetlerinin başında Ermeniler bulunuyordu. Mesela, 1708'de İsrail Ori adlı bir Ermeni'nin başkanlığındaki kalabalık bir tüccar grubu İsfahan'a gönderilmişti. 1715'te Çar Petro, Ermeni asıllı Artemi Volinski başkanlığındaki elçilik heyetini İsfahan'a göndermiş, Güney Kafkasya'daki siyasi emellerini ifade etmekten de çekinmemişti.¹⁸

18. asrın başlarından itibaren Güney Kafkasya'daki bazı Ermenilerin, gözlerini Rusya'ya çevirmeleri özellikle Büyük Petro döneminde daha da arttı. Petro, 1723'te Terek, Derbend ve Bakü'yü ele geçirdikten sonra, Ermenilere hitaben dostluk mesajları içeren bildiri ve ilanlar yayımlandı. Revan bölgesindeki bazı Ermenilerde de bir Hristiyan hükümetin idaresinde yaşama arzusu ortaya çıktı. Fakat 1724'te Osmanlılar ile Ruslar arasında imzalanan İran Mukasemesi Antlaşması ile Gence, Karabağ, Nahçıvan, Revan ve Üçkilise (Eçmiyazin)'in Osmanlılar'da kalması, Rusya idaresinde yaşamak isteyen Ermenilerde hayal kırıklığı meydana getirdi. Bundan sonra,

¹⁶ A. g. e., s. 21.

¹⁷ Mirza Bala. "Erivan", İA, C. IV, İstanbul, 1997, s. 311-315.

¹⁸ Mustafa Budak. Osmanlı-Rus İlişkilerinde Kafkasya. Avrasya Etütleri. C. I, Sayı 4, Ankara, 1995, s. 105.

Ermenileri kendi idaresine almakta veya bağımsız hale getirmekteki zorluğu gören Büyük Petro, onları Osmanlı Devleti'nden kopararak Gilan ile İran'ın nüfuzu altında kalan yerlere göç etmeleri hususunda teşvik etmeye başlamıştı.¹⁹

Ruslar, Balkanlar'da Yunan ve Slavları kullanırken, Güney Kafkasya ve Anadolu'da da Ermenileri bu gaye ile organize etmeye başlamışlardı. 1768'de Osmanlılara karşı harekete geçmeyi kararlaştırdıkları sırada, II. Katerina, Rusların koruması altında bir Ararat Krallığı'nın kurulması hususunda Ermenilere ümit vererek onları teşvik etti. Bunun üzerine, Eçmiyazin Katogigosu Havsep Argutyan (1743-1801) "Rusya ile İslam komşuları (Osmanlı ve İran) arasında bir duvar olacak Ararat Krallığı'nın kurulması" için Ruslara müracaat etmişti. Bu teklifi hoşgörü ile karşılayan Rus idareciler, Revan'ı zapt ederek Güney Kafkasya'da Rus idaresinde bir Ermenistan kuracak ve tacı da Prens Potyomkin verecekti.

Moskova ile Gürcü beyleri arasında da münasebetler kurulmuş, fakat Osmanlı Devleti ile İran'ın karşı çıkmasından dolayı Ruslar Gürcistan'a girememişlerdi. Küçük Kaynarca Antlaşması'ndan (1774) sonra Rusların nüfuzu Kafkaslarda çok arttı. Fakat Ruslar, Gürcülerin Osmanlı reayası olduğunu kabul etmek zorunda idiler.²⁰

Osmanlı Devleti ile Rusya-Avusturya arasındaki savaşta (1787-1791), Rusya'nın himayesinde, Osmanlı aleyhine tavır sergileyen Tiflis Kralı İrakli, Yaş Antlaşması'nın imzalanmasından kısa bir süre önce Osmanlı'dan af talebinde bulunmuş, kendilerinin düşman bilinmemesini ve "Tiflis'teki cümle biçarelerin Devlet-i Aliyye'nin bendeleri" olduğunu bildirmişti. İrakli Han, affını bildirir bir fermanın kendisine gönderilmesini istemişti. Kendisinin birkaç defa affedilmesine rağmen hep hile yapan İrakli'nin tekrar affedilmesi, fakat bunun için bazı şartların ileri sürülmesi gerektiği gündeme getirilmişti. İrakli'den istenen, Orta Kafkasya'da Rus askerlerinin Güney Kafkasya'ya inmeleri için Ruslar tarafından yapılan yolun yıkılmasıydı. Güney Kafkasya'daki Rus yayılmasında son derece stratejik bir yol olan ve Tiflis'i Rus topraklarına bağlayan Ananur yolunun yıkılması Tiflis Hanı İrakli'ye tenbih ve takrir olunmuştu. Fakat o, yolun yıkılması için Osmanlılardan mutemet bir şahsın gönderilmesini ve yıkım masraflarının karşılanmasını istemişti. Osmanlı idarecileri, böyle bir icraatın Osmanlı Devleti ile Rusya ve İran rahatsızlıklara sebep olacağı gerekçesiyle, bu işi Tiflis Hanı'nın gerçekleştirmesi tekrar istenmişti. Zaten Yaş Antlaşması'nın beşinci maddesine, Tiflis Hanlığı'na Osmanlıların müdahale etmemesi bir şart olarak konulmuştu. Bu madde Rusya ile Osmanlı arasında bir problemin doğmasına neden olabilecek bir yapıdaydı. Neticede İrakli Han bu yolu yıkmadığı gibi

¹⁹ Budak, A. g. e. , s. 105.

²⁰ A. N. Kurat. Rusya Tarihi, Ankara, 1987 s. 152-156; Ali Aslan, A. g. e. , s. 19.

Ruslarla ilişkilerini daha da sıklaştırdı.

Bir süre sonra, Ruslar Tiflis Hanlığı'nı Rusya'ya bağladıklarını ilan etmişler (1783) ve bunun Osmanlı tarafından da tasdik edildiğine bir senet istemişlerdi. İstanbul'da bu mesele müzakere olunurken, Rus elçisi, Faş (Poti), Batum ve Sohum sahillerinden Tiflis'e "dostane" asker ve zahire nakline müsaade edilmesi talebinde bulunmuştu. Rusların bu tutumu, Osmanlılar tarafından "Anadolu'yu dostane dostane istila edeyim, demekle la-fakt olmasına binaen bunda dostane lafzı hasmane manasmdadır" tarzında değerlendirilmiştir.²¹

1801'de Tiflis Hanlığı'nı kendisine bağlayan Rusya, bir taraftan Azerbaycan'daki Azerbaycan Hanlıklarını ele geçirmeye yönelirken, diğer taraftan da Anadolu'nun kapısına dayanmış bulunuyordu. Anadolu'nun kapısını açmak için kullanacağı vasitalardan biri, Revan, Tiflis, Erzurum, Kars, Van, Tebriz ve çevresinde dağınık olarak yaşayan ve hiçbir bölgede çoğunluk oluşturmayan Ermeniler idi.

2. Rus Ordularının Azerbaycan Hanlıklarına Saldırması ve İşgali

Osmanlı devleti ile İran dâhili sorunları ile uğraştığı bir sırada başlayan Rus işgali, hem Azerbaycan Hanlıklarını hem de iki Müslüman hükümeti gafil avlamıştır. Zira Rus işgali, küçük bir ordu ile olmasına rağmen oldukça hızlı ve başarılı bir şekilde gelişmiştir. Rusların ilk taarruz ettiği Azerbaycan Hanlığı Gence olmuştur. Zira Gence, Küzeyden Azerbaycan'a inen askeri ve ticaret yollarının uğrak yeri, bir nevi kilit noktası idi. 1804 yılında Ruslar Gence'ye saldırdığı zaman ülkenin başında bulunan Cavat Han, hanlığı kahramanca müdafaa etmiştir. Fakat Rus kuvvetlerinin azlığına rağmen ateş güçlerinin fazlalığı ve tesiri, Cavat Han'ın ve ahalinin bütün kahramanlıklarına rağmen mağlup olmalarına sebep olmuştur. Ayrıca Gence ve Cevat Han, dışarıdan hiçbir yardım almamıştır. Ruslar Gence'yi işgal ettikten sonra, kendilerini kahramanca müdafaa eden şehir halkını katletmek suretiyle cezalandırmışlardır. Gence'nin adı da Rus Çaricesi şerefine Yelizavetpol olarak değiştirilmiş ve camileri de kiliseye dönüştürülmüştür.²² Rusların bu kanlı işgali olurken Osmanlı devleti fiili hiçbir harekette bulunmadı. Sadece hudut valileri (Çıldır/ Ahıska), Rus işgalleri hakkında merkeze bilgi vermekle yetindiler.

Gence'yi katliamlar yaparak işgal eden Ruslar, etraftan özellikle, Osmanlı Devleti ile İran'dan hiçbir tepki gelmediğini görünce istila hareketine devam etiler. Daha önce Derbent, Şirvan ve Bakü Hanlıkları ile bir araya gelip bir nevi federasyon kurmuş olan Kuba Hanlığı, bu birliği

²¹ A. g. e., s. 20.

²² Ahmet Caferoğlu. Azerbaycan Edebiyatında İstiklal Mücadelesi İzleri. Azerbaycan Yurt Bilgisi, Sayı 8-9 (1932), s. 291-304.

muhafaza edememiş ve ortaya çıkan karışıklıktan istifade eden Ruslar da 1806 yılında Derbent ve Kuba Hanlıklarını işgal ederek Rusya'ya ilhak etmişlerdir.²³

Gence'den sonra Rus işgaline en çok karşı koyan hanlıklardan biri de Bakü Hanlığı idi. General Zavalışın'ın komutasında 1806'da Bakü'ye hücum eden Ruslar, ummadıkları bir mukavemetle karşılaşınca geri çekildiler. Üç ay sonra yeniden toparlanan Rus kuvvetleri, General Tsitsianov komutasında Bakü'yü hem denizden, hem de karadan kuşatmıştır. Bu kuşatma esnasında General Tsitsianov'un bir Azeri fedai tarafından öldürülmesi üzerine Ruslar kuşatmayı kaldırmak zorunda kaldılar. Ertesi sene Ruslar, aldıkları takviye kuvvetleri ile birlikte Bakü önlerine geldikleri zaman, herkes zorlu bir mücadelenin verileceğini zannediyordu. Fakat dışarıdan yardım alma ümidi kalmayan Bakü müdafileri, Rusların katliam yapmasından çekinerek 3 Eylül 1807 günü Rus hücumlarına mukavemet göstermeden teslim olmuşlardır.²⁴ Bundan istifade eden Ruslar da şehri ve bölgeyi Rusya'ya ilhak ettiklerini ilan etmişlerdir. Osmanlı Devleti ise, Çıldır Valisi kanalı ile Bakü'nün Rus işgaline uğradığını öğrenmişlerdir.

Rusların işgal ettikleri diğer Azerbaycan Hanlığı ise Taliş veya Lenkeran olarak bilinen, Bakü'nün güneyinde uzanan verimli topraklar üzerindeki hanlık olmuştur. Diğer hanlıklar Osmanlı hâkimiyetini benimserken, Güney Azerbaycan'a doğru uzanan Lenkeran Hanlığı, İran hâkimiyetini benimsemiştir. Bunun en büyük sebebi ise İran'a daha yakın olması idi. General Kotliarevskiy komutasında Taliş-Lenkeran Hanlığı'na hücum eden Rus kuvvetleri, Türklerin mukavemetine rağmen, hanlığın merkezi Lenkeran'ı kuşatmaya muvaffak olmuşlardır. Fakat Lenkeran halkı kendini kahramanca müdafaa ederek, Rus kuvvetlerini geri püskürttüğü gibi, General Kotliarevskiy'i de öldürmeye muvaffak olmuşlardır. Ne var ki yeniden takviye kuvvetleri alan Rus birlikleri 31 Aralık 1812'de Lenkeran Hanlığını da işgal etmeyi başarmışlardır.²⁵

Azerbaycan'a Rus istila hareketi, müttefiki Gürcü topraklarından değil, Gence'den başlamıştı. Gence'den Lenkeran'a kadar uzanan sahil hanlıkları Rusya'ya ilhak edildikten sonra şimdi sıra, Azerbaycan'ın iç kısmındaki hanlıklara gelmişti. Bu hanlıkların başında, ipekçiliği ile meşhur Şeki Hanlığı gelmekteydi. Bir zamanlar Rus baskısına dayanamayan Şeki Hanlığı, Ruslara meyl eder gibi olmuşsa da, bir müddet sonra yeniden Rus hâkimiyetini reddetmişti. 1803'teki bu olaydan sonra, Ruslar 1806'da kendilerine taraftar görünen Cafer Kulu Han'ın, hanlığının başına geçmesine yardımcı oldular.

²³ Mirza Bala, "Küba" madd. İA, C. VI, s. 924-927, W. Barthold, "Derbend" madd., İA, C. III, s. 538.

²⁴ Mirza Bala, "Bakü" madd., İA, C. II, s. 259-261.

²⁵ V. Minorsky, "Lenkeran" madd., İA, C. VII, syf. 31-32; W. Barthold, "Talış" mdd., İA, C. XI, syf. 402-403.

Fakat Cafer Kulu Han'ın Rus taraftarı gibi hareket etmediğini gören Ruslar yeniden entrikaya başlayarak 1815'te İsmail Han'ın Şeki Hanlığı'nı başına geçmesine yardım ettiler. Ne var ki Ruslar, yaptıkları bu değişikliklerden bir türlü istedikleri sonucu alamıyorlardı. Başa geçen Han, her şeyden önce halkının iyiliği için çalıştığından Rus nüfuzu istedikleri gibi gelişemiyordu. Bu durum üzerine Kafkas Genel Valiliğine tayin edilen Ermeni asıllı General Yermelov, Rus birliklerini Şeki'ye sevk ederek, bu hanlığı resmen ilhak ettiğini ilan etmiştir.²⁶

Hiçbir yerden yardım alma ümidi olmayan halk, bu Rus emrivakisine çaresiz katlanma mecburiyetinde kalmıştır. Şeki'den sonra Ruslar'ın işgal ve ilhak ettiği Türk hanlığı Şirvan olmuştur. Rusların, Gürcistan'ı ilhak ettikten sonra kendilerine çekmeye çalıştıkları ilk hanlıklardan biri olan Şirvan Hanlığı, Rus baskı ve entrikalarına karşı koymaya çalışmıştır. Şirvan Hanı Mustafa Han, bütün çabalarına rağmen hiç kimseden yardım alamayınca İran'a sığınmak zorunda kalmıştır. 1820 senesinde Ruslar Şirvan'ı ilhak ettiklerini ilan etmişlerdir.²⁷

Azerbaycan'da Rus işgalleri başlayınca Osmanlı Devleti'nden ilk yardım isteyen Karabağ Hanlığı olmuştur. Fakat hiçbir yardım almayan Karabağ Hanı İbrahim Halil, İran'da Kaçar Hanedan Reisi Ağa Muhammed Han'a yakınlaşmıştır. Ondan da yeterli destek alamayan Karabağ Hanı İbrahim Halil, Rus nüfuzunu kabul ederek vergi vermek mecburiyetinde kalmıştır. Bu duruma katlanamayan Karabağ Hanı İbrahim Halil, İran'dan yardım isteyerek ayaklanmak istemiştir. Bunu duyan Ruslar, Hanı ve ailesini katletmişler, yerine oğlu Mehdi Kulu Han'ı getirmişlerdir. Mehdi Kulu Han, ölüm endişesi nedeniyle İran'a kaçmak zorunda kalmıştır. Bunun üzerine Ruslar, 1822 senesinde Karabağ'ı ilhak ettiklerini ilan etmişlerdir.²⁸

Azerbaycan Hanlıklarından Rus işgaline uğrayan son hanlık İlisu (Zakatala) Hanlığı idi. 1803'ten beri Rus baskısına maruz kalan İlisu Hanlığı (Danyal Bey), etraftan yardım alamayınca Şeyh Şamil kuvvetlerine katılarak mücadelesini silahlı olarak devam ettirmiştir.²⁹ Çaresiz kalan halk, Rus hâkimiyetini kabul etmek mecburiyetinde kalmıştır.

1825 senesinde Nahçevan Hanlığı'nı, 1826'da da Revan Hanlığı'nı işgal eden Ruslar, Aras nehrine kadar Kuzey Azerbaycan'ın işgalini tamamlamışlardır. Devletlerarası hukuka aykırı yürütülen, Rusların bu işgal hareketine hiçbir ülkeden protesto gelmemesi son derece manidardır.

Rus işgalinden sonra Osmanlı ve İran, dikkatlerini Kafkaslara çevirmişlerdir. Rusların Azerbaycan Hanlıklarını bir bir işgal etmesi, Güney

²⁶ W. Barthold, "Şeki" madd. , İA, C. XI, s. 402-403.

²⁷ Mehmet Saray, Yeni Türk Cumhuriyetleri Tarihi, TTK Yayınları, Ankara, 1996, s. 24.

²⁸ M. Bala, "Karabağ" madd. , İA, C. VI, s. 212-215.

²⁹ Ahmet Caferoğlu, A. g. e. , s. 22; Mirza Cevahir Karabağlı, Karabağ Tarihi (çev. Tahir Sümbül), Ankara, 1990, s. 21-31.

Asya'da büyük menfaatleri olan İngilizleri telaşa düşürmüştü. Bir grup İngiliz subayının danışmanlık ettiği İran ordusu, Lenkeran Hanlığı'nın 1812 senesinde işgal edilmesi üzerine Rus kuvvetlerine karşı mücadele etmek istemiş ise de, başarılı olamamış ve yenilerek 1813 Gülistan Antlaşmasını imzalamak zorunda kalmıştır. Rusların İran'ı yenmeleri ve Azerbaycan Hanlıklarını bir bir işgal etmesi, Osmanlı Devleti ile İran'ı daha da yaklaştırmıştır. Osmanlı Devleti İran'ı Rusya'ya karşı açıkça desteklemeye başlamıştır.³⁰ İngilizlerin ve Osmanlı Devleti'ni teşviki ile İranlılar, Kafkaslarda uğradıkları kayıpları telafi edebilmek ümidi ile Rusya ile yeniden mücadeleye girişmişlerdir. Fakat İranlılar tekrar mağlup olarak, bugün de geçerli olan sınır Aras nehri olmak üzere, 1828 senesinde Türkmençay Antlaşması'nı imzalamak durumunda kalmışlardır.³¹

Bütün 19. asır boyunca Rusya, Güneye doğru akınlarını devam ettirdi: 1813 Gülistan Antlaşması ile Karabağ, Şirvan ve Talış bölgelerini ele geçirdi. Bu suretle Azerbaycan Hanlıkları İran'dan izole edilmiş ve Rus İmparatorluğu'nun bir parçası haline gelmiş oldu. 1826 senesinde yeniden patlak veren savaş ile Rusya, İran'ın elinde kalan diğer yerleri de ele geçirmeye muvaffak oldu. General Yermolov, Erivan ve Nahçıvan'ı almış ve İran'ı, bu bölgelerin Rusya'ya ilhakını tescil eden Türkmençay Antlaşmasını (1828) imzalamaya mecbur etmiştir.

12 Eylül 1913'te imzalanan Gülistan Antlaşması'na göre:

1. İran Şahı, Rusya'nın Kafkaslarda işgal etti toprakları Rusya'nın bir parçası olarak tanıyacaktı
2. Bu topraklar, Kafkasların Dağıstan bölgesinden Arpaçay-Aras nehrine kadar uzanan Kuzey Azerbaycan, Gürcistan bölgelerini de içine alan sahayı kaplıyordu.
3. Yukarıda zikredilen bölgelerde yalnız Şah değil, ondan sonra Şah olacak şehzadeler de Rusya'nın hâkimiyetini tanıyacaktı.
4. Hazar Denizi'nde ticaret yapan Rus tüccarları, İran, İran tüccarları da Rus limanlarını serbestçe kullanabilecektir.
5. Alman harp esirleri karşılıklı olarak serbest bırakılacaktır.
6. Her iki ülke, birbirlerinin başkentlerine yeni elçiler göndererek dostluklarını göstereceklerdir.
7. Her iki ülke tüccarları birbirlerinin topraklarında ticari faaliyette bulunacak ve bu tüccarların emniyeti sağlanacaktır.

İran, kayıpları gidermek için 1826 yılında Rusya'ya savaş açtı, fakat bu savaşta daha ağır bir yenilgiye uğrayıp 21 Şubat 1828 senesinde yapılan Türkmençay Antlaşması ile şu şartları kabul etme zorunda kaldı:

1. Rusya, Gülistan Antlaşması ile elde ettiği topraklara ilaveten Revan ve

³⁰ Mehmet Saray, Türk-İran Münasebetlerinde Şiiliğin Rolü, Ankara 1990, s. 63.

³¹ Mehmet Saray, Türkiye Cumhuriyetleri Tarihi, TTK, Ankara, 1996, s. 25.

Nahçıvan hanlıklarını kontrol altında tutacaktır.

2. Her iki tarafın tüccarları vergi vermeden ilgili ülkede serbestçe ticaret yapabileceklerdir.

3. Hazar Denizi'nde her türlü kontrol Rusların elinde olacaktır.

4. Harp esirleri karşılıklı olarak serbest bırakılacaktır.

5. Taraflar mevcut sınırları tanıyacak ve birbirlerine karşı düşmanca bir tavır sergilemeyeceklerdir.³²

6 Temmuz 1827 tarihli Londra Protokolü'ne göre dünyanın en güçlü devletleri olan İngiltere, Fransa ve Rusya, Yunanlılar lehine zayıflamış olan Osmanlı Devleti'ne baskı yapmaya karar verdiler: Sırbistan ve Romanya prenslikleri gibi Türkiye'ye tabi fakat iç işlerinde bağımsız bir Yunan prensliğinin teşekkülünü istiyorlardı. Osmanlı Devleti'nin zaafından Rusya'nın daha çok faydalanacağı malumdur.³³

20 Ekim 1827 sabahı Müttefik Donanması savaş bayrağı çekmeden Navarin'e girdi. (Yunan Denizi). Bütün topları ile ateş açan Müttefik Donanması 3,5 saat içinde 57 Türk gemisini batırdı ve 8000 asker şehit düştü.

8 Aralık 1827'de İngiltere, Fransa ve Rusya Büyükelçileri İstanbul'dan ayrıldılar. Rusya 26 Nisan 1828'de Osmanlı'ya harp ilan etti. Ruslar 8 Mayıs'ta Prut'u aşarak Türk topraklarına girdiler. Kafkasya'dan da taarruza geçmişlerdi. İlk hedefleri Osmanlı'nın Doğu ve Kuzeydoğu Karadeniz kıyıları idi. Ruslar, 12 Mayıs'ta Anapa muhasarasına başladılar. Türk ordusu, Hüseyin Paşa'nın kumandasında 24 Mayıs'ta İstanbul'dan hareket etti.

19 Haziran'da Anapa'yı alan Ruslar, 15 Temmuz'da Kars'ı, 28 Ağustos'ta Ahıska'yı işgal ettiler.³⁴ Ruslar, şimdiye kadar Doğu'daki Türk topraklarına bu kadar inmemişlerdi. Balkanlar'da ise Romanya ve Dobruca'yı aldıktan sonra bugünkü Bulgaristan topraklarına girdiler. 11 Ekim'de Varna işgal edildi.

Karadeniz'deki Rus donanması, 28 Şubat'ta Süzebolu'yu işgal etti. 1829'un bahar ve yazı savaşlar daha da şiddetlendi. Ruslar 1 Temmuz'da Silistre'yi aldılar. Doğu'da durum büsbütün Osmanlı'nın aleyhinde idi. 8 Temmuz'da Erzurum Rusların eline geçti. 19 Ağustos'ta, Balkanlar'da ilerleyen Ruslar Edirne'yi işgal ettiler.

Anadolu'da Pasteeviç, Erzurum'dan Trabzon'a doğru ilerliyordu. Osmanlı Devleti Rusya'dan sulh istedi, İngiltere ve Fransa'dan da aracılık etmeleri talebinde bulundu. Çar I. Nikola sulhu kabul etti.

16 Kasım 1828 Londra Antlaşması ile İngiltere, Fransa ve Rusya,

³² Antlaşmaların tam metni için bk. A. Krausse, *Rusia in Azia*, A. Record and Study. 1558-11899, London 1973, s. 332-341; Şeremet, V. İ., *Turtsiya i Adreianopolskiy Mir 1829 g.* Moskva 1975, s. 150-156.

³³ Yılmaz Öztuna, *Büyük Türkiye Tarihi*, C. VIII, ist. 1983, Ktp. 13, s. 7.

³⁴ Ali Kasumov-Hasan Kasumov, *Çerkes Soykırımı*. (Rusça'dan çev. Orhan Uravelli), Ankara 1995, s. 116.

bağımsız bir Yunan devletinin teşekkülüne karar verdiler. 15 Ağustos 1829'da Osmanlı bu antlaşmayı tanıdı. 1 yıl, 4 ay, 19 gün süren Türk-Rus savaşı, 15 Eylül 1829 Edirne Muahedesi son verdi. 18 maddeden ibaret olan Muahedenin başlıca hükümleri şöyledir:

Balkanlar'da Tuna deltası, Kafkasya'da Kuban ırmağından Batum'a kadar bütün Doğu Karadeniz sahilleri Rusya'ya bırakılıyordu. Merkezi Batum olan Acaristan ise Osmanlı'da kalıyordu. Rıyon ırmağının güney kıyısındaki Poti de Rusların eline geçiyordu. Ahılkelek, Ahıska gibi Gürcistan'daki Türklerle meskûn yerler de Rusya'ya bırakılıyordu. Yunanistan'ın bağımsızlığını tanıyan Osmanlı, Eflak, Boğdan ve Sırbistan prensliklerinin muhtariyetlerini artırıyordu. Osmanlı, Rusya'ya 11 milyon 500 bin altın savaş tazminatı ödeyecek, karşılığında Ruslar, Romanya, Bulgaristan, Kars, Erzurum, Edirne gibi yerleri boşaltacaklardı.³⁵ Savaş tazminatı ödendikçe Rusya işgal altındaki topraklardan yavaş yavaş çekilmeli idi.

4. Kuzey Kafkaslarda Rus İşgallerine Karşı Mücadele ve Şeyh Şamil

Ruslar, Hazar Denizi kıyıları ve Derbent Geçidi ile Güney Kafkaslara indikten sonra, Kuzey Kafkas halkları (Çeçenler, Çerkesler, Kabardinler, Balkarlar, Kumuklar, İngışlar, Lezgiler, Avarlar ve.bş.) Rus hâkimiyeti altına alınmış değillerdi. Arazinin dağlık olması, Rusların buralara kolayca girmelerine engel oluyordu. Fakat Güney Kafkasya'ya yerleşmek için Kuzey Kafkasya'ya sahip olmak gerekirdi.

Kuzey Kafkasya halklarının Osmanlı-Rus savaşı yaklaşımı farklıydı. Yani bölgeye ve kavimlere göre durum farklılık arz ediyordu. Hatta aynı soydan, aşiretten olup farklı tutumda bulunanlar vardı. Rus tarihçilerinin eserlerinde Kafkasya dağlı halklarının çoğunlukla Osmanlı'dan yana olup Sultanı destekledikleri belirtilmektedir. Bu tarihçilere göre, dağlılar oybirliği ile cihada katılarak Sultanın Rusya'ya karşı savaş çağrısını coşku ile kabul etmişlerdi.³⁶

19. yüzyılın ortalarına doğru Rus hükümeti Dağıstan ve Kuzey Kafkasya'daki bütün sahayı ele geçirmeye karar verdi. 1828'de Rus kuvvetleri Karaçaylıları ağır bir yenilgiye uğrattılar. Aynı zamanda General Paskeviç, Osetinlerle meskûn sahaya kuvvet sevk ederek Kafkasların merkezini almaya çalıştı.³⁷ Dağıstan'da daha I. Aleksandır zamanında yerli ahali Rus hâkimiyetine karşı ayaklanmıştı. Kıyâmı, Dağıstanlıların ilk imamı (Şeyh) Gazi Muhammed idare etmişti. Kuzey Kafkasların ahalisi Müslümandı. "İmamlar", dini ve dünyevi hâkimiyeti hayız şefler olup

³⁵ Yılmaz Öztuna. Büyük Türkiye Tarihi. C. VII, Ktp. 13, s. 8-13.

³⁶ Ali Kasumov-Hasan Kasumov, A. g. e. , s. 97.

³⁷ Akdes Nimet Kurat. Rusya Tarihi, s. 331.

“mürit”leri üzerinde büyük bir nüfuza sahiptiler.

İmam (Şeyh) Gazi Muhammed'in hocası Kuralı-Magoma, Ruslara karşı mukaddes cihat (gaza) ilan etti. Bunun üzerine Gazi Muhammed'in bayrağı altında Ruslara karşı savaş başladı. Binlerce mürit bu bayrağın altında toplandı. Bazı Kafkas kavimlerinin Hanları Çarın hâkimiyetini kabul etmiş ve Rusların müttefiki olmuşlardır. Dağıstan'ın ortasında bulunan Avar Hanlığı bunlardan biri idi. Gazi Muhammed'in kuvvetleri Avar Hanlığı'na karşı umumi bir hücumla geçtilerse de muvaffak olamadılar. Bu savaşlar esnasında Gamzat Bey ve Şamil ün kazandılar. İmam Gazi Muhammed, 1832'de Ruslara karşı savaşta şehit düşünce, imamlığa Gamzat Bey getirildi. Onun gayreti sayesinde Avar Hanlığı ortadan kaldırıldı ise de, bir müddet sonra bu İmam suikast sonucu şehit edilince yerine Şeyh Şamil geçti.

Dağıstan'ın Gimra köyünden olan Şeyh Şamil, Ruslara karşı Kafkasların istiklalini korumak için savaşan en büyük kahramanlardan biridir. Mükemmel bir medrese tahsili gören, aynı zamanda yetenekli bir kahraman, cesur bir kimse olan Şeyh Şamil 25 yıldan fazla Rus istilasına karşı durdu.³⁸ Elinde çok mahdut insan, gayet iptidai silahlar olduğu halde koca Rusya İmparatorluğunu çeyrek asır kadar uğraştıran Müritleriyle "dini cumhuriyet" (İmamlık) teşkilatı kurarak Rusların ilerleyişini durdurmaya çalıştı. Fakat bu, Rus kuvvetlerinin üstünlüğü, topları ve silâhları karşısında Şeyh Şamil dayanamadı, 400 müridiyle Günib Dağı'na çekilerek mücadeleyi sürdürdü. 1859 yılında müstebitleri teslim olmak zorunda kaldı.³⁹ Şeyh Şamil'in Ruslara karşı mücadelesi, Kafkas milletlerinin istiklal savaşları tarihinde en şanlı sayfalarından birini teşkil etmektedir.

Şeyh Şamil'den sonra Kafkasların batı sahasında Muhammet Emin'in idaresinde bir müddet daha çete savaşlarına devam edildi ise de, sonra o da Ruslar tarafından esir edildi. Rusların Kafkasları tamamıyla ele geçirmeleri üzerine Kafkas ahalisinden (Müslüman olanlarından) on binlerce aile Türkiye'ye hicret ettiler. Rus idaresinin yerleşmesiyle Kafkas kavimlerine karşı şiddet ve cebir rejimi tatbik edildi. Rusya'da Rus mujikleri (köylüleri), Rus kazakları Kafkasya'ya nakil edilmek suretiyle, Ruslar tarafından buranın geniş ölçüde kolonizasyonuna başlandı.

Dağlıların 19. yüzyılda Rus işgaline karşı verdikleri özgürlük ve bağımsızlık savaşlarını iki dönemde ele almak mümkündür: Birinci dönem; 1800-1829 (Edirne Antlaşması'na kadar) dönemidir ki, mücadelelerin başlıca merkezi Kabardey topraklarıdır. İkinci dönem ise; 1830-1864 yılları arasındır. Bu dönemde mücadele Kuban Nehri boyundaki Adıgeler tarafından sürdürülmüştür, çünkü 1828-1829 Osmanlı-Rus Savaşı'ndan sonra Rus

³⁸ A. g. e., s. 332.

³⁹ A. g. e., s. 332.

hükümeti açık şekilde işgalci ve sömürgeci bir politika uygulamıştır.⁴⁰

Rus şiddet ve cebir rejiminden kaçanlar Osmanlı idaresine sığınıyorlardı. 1871-1884 yılları arasında Kuban Vilayetinden Osmanlı ülkesine 3. 598, 1888'de 3421, 1890'da 9153, 1895'te de 3998 Adige sürülmüştür ki, bunların toplamı 1871-1895 arasında 20 161 kişidir.⁴¹

Resmi Türk harp yazımına göre, Osmanlı için önemli bir fırsat, 1853 Kırım harbinde kaçırılmıştır. Şeyh Şamil'in mücadelesi ile aynı tarihlere tekabül eden bu savaşta, Osmanlı'nın müttefikleri - İngiltere ve Fransa, sefer planlarını Kafkasya üzerinden değil milli menfaatleri uyarınca Kırım'da uygulamışlardır. Oysaki Hv. Tuğgeneral Hüseyin Hikmet Süer'e bakılırsa, aksi ispat edildiği takdirde Rusya'nın, Paris Antlaşması yapılırken Çerkezistan ve Dağıstan'ın en azından bir özerkliğe kavuşması ve Kafkasya'nın bir kısmını Türklere bırakmaya rıza göstermesi mümkün olabilirdi.⁴²

5. SONUÇ:

Rusların Kafkas ülkelerini işgal ettikten ve tampon Ermeni bölgesini kurduktan sonra bölgeyi Kafkas ordusu komutanlığı vasıtasıyla idare etmeye başladığını görüyoruz. Dolayısıyla Azerbaycan Hanlıkları da Kafkas ordusu tarafından idare edilmeye başlanmıştır. Daha önce Rusya, Müslüman olan Kafkasya'ya uzun süre hâkim olacağı kanaatinde değildi. Fakat iç problemleri yüzünden Osmanlı Devleti ile İran'ın, bölgenin geri alınması için hiçbir teşebbüste bulunmaması, Rusya'yı bölgenin idaresi hususunda yeni tedbirler almaya sevk etmiştir. 1840'ta "Hazar kıyısı bölgesi" (Prikaspiyskiy oblast) kurulmuş ve bütün Azerbaycan Hanlıkları da bu idareye bağlanmıştı. Aynı şekilde Gürcistan ve Ermenistan bir "Oblast", Dağıstan ve diğer bölgeler de başka bir "Oblast" idare bölgesine ayrılmıştı. Fakat bu idare şekli pek pratik olmadığı için Moskova idaresi, bütün bölgeleri içine alan yeni bir sistem kurmuştur. "Kafkasya Valiliği" (Kafkazya Guberniya) adı ile 1845'te faaliyete geçen yeni idarenin başına ya Çar Naibi ya da Prens Genel Vali olarak tayin edilecekti. Bu Genel Valilik Çara bağlı olacaktı. Kafkasya'daki bu yeni idarenin ilk Genel Valisi, askeri ve idari tecrübesi büyük olan Kont (daha sonra Prens) Mikhail Vorontsov olmuştur.⁴³

Zaman zaman reform edilerek 1917'ye kadar sürecek Kafkasya Genel

⁴⁰ Ali Kasumov-H. Kasumov, A. g. e. , s. 8; 167-208.

⁴¹ Ali Kasumov-Hasan Kasumov, A. g. e. , s. 299.

⁴² Mim Kemal Öke. Şamil'in Torunları Milli Mücadelede. Tarih ve Medeniyet Dergisi, Sayı 34, Ocak 1997, s. 46-47.

⁴³ Mehmet Saray. Yeni Türk Cumhuriyetleri Tarihi, s. 28.

Valiliği, Rusya'nın Orta Asya Türk ülkelerinin istilasında ve Osmanlı'ya yönelik saldırılarında bir üs olarak kullanılmıştır. Kafkasya Valiliği'nin emrinde bir ordu kurulmuş bu orduya müstakil hareket etme yetkisi verilmiştir.

Rusya, "Halklar Hapishanesi" olarak adlandırılan, Kafkasya ve Orta Asya'daki halkları farklı ünitelere bölerek, dinlerini unutturarak onları yıllarca esaret altında tutmuştur. Özbeöz Türk olan insanları Özbek, Tatar, Kazak, Türkmen, Tacik, Azeri gibi isimlerle ayrı ayrı çağırarak çoğunun aynı kökten geldiklerini, Türk soylu olduklarını unutturmaya çalışmıştır.⁴⁴

KAYNAKLAR:

- Ahmet Caferoğlu. Azerbaycan Edebiyatında İstiklal Mücadelesi İzleri. Azerbaycan Yurt Bilgisi, Sayı 8-9 (1932), s. 291-304, Sayı 11, s. 364-367.
- Akdes Nimet Kurat. Rusya Tarihi: Başlangıçtan 1917'ye Kadar. Türk Tarih Kurumu Basımevi. Ankara 1987.
- Akdes Nimet Kurat. Rus Hakimiyeti Altında İdil-Ural Ülkesi. DTCF Dergisi, XXIII, Sayı 3-4, 1965, s. 104-114.
- Ali Aslan. Rusların Güney Kafkasya'da Yayılmalarında Ermeni Eçmiyazın Katogikoshluğu'nun Rolü. Kafkas Araştırmaları Dergisi II, Ankara 1996, s. 19-39.
- Ali Kasumov-Hasan Kasumov. Çerkes Soykırımı: Çerkeslerin XIX. Yüzyıl Kurtuluş Savaşı Tarihi (Rusçadan çev. Orhan Uravelli). TAKAV Matbaası, Ankara 1995.
- Arat, Reşit Rahmeti. Kazan Hanlığı, İslam Ansiklopedisi, C. VI, s. 505-522.
- Barthold W. "Şeki" maddesi, İslam Ansiklopedisi, C. XI.
- Barthold W. "Talış" maddesi, İslam Ansiklopedisi, C. XI.
- Barthold W. "Derbend" maddesi, İslam Ansiklopedisi, C. III.
- Cemal Gökçe. Kafkasya ve Osmanlı İmparatorluğu'nun Kafkasya Siyaseti. (Doktora Tezi), Şamil Kültür ve Eğitim Vakfı Yayını No:1, İstanbul 1979.
- Halil İnalçık. Osmanlı-Rus Rekabetinin Menşei ve Don-Volga Kanalı Teşebbüsü (1569), Belleten, C. XII, Sayı 46, s. 349-402.
- Halikov, A. H. Tatar Halkının Kilipçığı. Kazan 1974.
- Krausse A. Russia İn Azia. A Record and Study 1558-1899, London 1973.
- Mehmet Saray. Yeni Türk Cumhuriyetleri Tarihi. Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara 1996.
- Mehmet Saray. Rus İşgali Devrinde Osmanlı Devleti ile Türkistan Hanlıkları Arasındaki Siyasi Münasebetler (1775-1875). Türk Tarih Kurumu Basımevi. Ankara 1994.
- Mehmet Saray. Türk-İran Münasebetlerinde Şiiliğin Rolü, Ankara 1990.
- Mehmet Kocaoğlu. Rusya'nın Tarihe Düşen Emperyalist Gölgesi, Bilig, Bilim ve Kültür Dergisi, Sayı 3, Güz 1996, s. 39-53.
- Mirza Bala. "Bakü" maddesi, İslam Ansiklopedisi, C. VII, s. 31-32.
- Mirza Bala. "Kuba" maddesi, İslam Ansiklopedisi, C. VI, s. 924-927.
- Mirza Bala. "Erivan" maddesi, İslam Ansiklopedisi, C. IV, s. 311-315.
- Mirza Bala. "Karabağ" maddesi, İslam Ansiklopedisi, C. VI, 212-215.
- Mirza Cevanşir Karabağlı. Karabağ Tarihi (Çev. Tahir Sümbül). Kök Sosyal ve Stratejik Araştırmalar Serisi: 4, Ankara 1990.
- Mustafa Budak. Osmanlı-Rus İlişkilerinde Kafkasya, Avrasya Etüdleri, C. 1, Sayı 4, Ankara 1995.
- Minorskiy, V. "Lenkeran" maddesi, İslam Ansiklopedisi, C. VII, s. 31-32.
- Mim Kemal Öke. Şamil'in Torunları Milli Mücadelede, Tarih ve Medeniyet Dergisi, Sayı 34,

⁴⁴ Mehmet Kocaoğlu, A. g. e. , s. 50.

Ocak 1997.

Nadir Devlet. Rusya Türklerinin Milli Mücadele Tarihi (1905-1917). Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü Yayınları: 58, Ankara 1985.

Necati Mustafa Özfatura. Kazan Hanlığının Ruslar Tarafından İstila Edilmesinin 444. Yılı, Yeni Batı Trakya Tarih ve Kültür Dergisi, Sayı 141, Kasım-Aralık 1996.

Şeremet, V. İ. Turtsiya i Adrianopolskiy Mir 1829 g., Moskva 1975.(Rusça)

Tatar ASSR Tarihi. Kazan 1970. (Rusça)

Yılmaz Öztuna. Büyük Türkiye Tarihi: Başlangıcından Zamanımıza Kadar, C. VII, Kitap 13, Ötüken Yayınevi, İstanbul 1983.

**EVLIYA ÇELEBİ'NİN "SEYAHATNAME" SİNDE MAKEDON
ŞEHİRLERİ
VE ONLARIN TASVİRİ**

Mariya LEONTİÇ*

ÖZET

17. yüzyılın tanınmış seyyahı Evliya Çelebi, kırk yılı aşkın bir sürede, Osmanlı İmparatorluğu'nun hüküm sürdüğü neredeyse bütün toprakları gezmiş, bu topraklarda edindiğiengin bilgileri, tamamı on cildi bulan 'Seyahatname' adlı eserinde toplamıştır.

"Seyahatname" bütün Osmanlı coğrafyası için önemli olduğu gibi, Makedonya'nın 17. yüzyıl kültür ve yaşam tarzı açısından da çok mühim bilgileri içermektedir. Özellikle eserin 5. ve 8. cildinde Makedonya bölgesinden bilgiler mevcuttur. Evliya Çelebi, bu bölgelerin Skopje (Üsküp), Kumanovo (Kumanova), Štip (İştîp) Veles (Köprülü), Bitola (Manastır), Resen (Resne), Kratovo (Kıratova), Prilep (Pirlepe) gibi şehirlerini başarıyla tasvir etmiştir. Gezileri sırasında gördüğü yapıları, dükkanları, pazarları, gelenekleri ve kültürü de yazıya dökmüş. Günümüzde Makedonya'da hâlâ varolan şehirlerin o günkü durumlarını ve hayatlarını öğrenmek ve anlamak için "Seyahatname" çok önemli bir kaynak eserdir. Bildirimizde "Seyahatname"nin bu şehirler için önemi üzerinde durulacaktır.

Anahtar kelimeler: Evliya Çelebi, "Seyahatname", Makedon şehirleri

*

**MACEDONIAN CITIES IN THE EVLIYA ÇELEBİ'S BOOK
"SEYAHATNAME" ("TRAVELOGUE")**

ABSTRACT

Evliya Çelebi was a famous traveler who travelled through the Ottoman Empire over a period of forty years. His collection of notes from all of his travels formed a ten volume travelogue called the "Seyahatname" ("Travelogue"). His notes are very important and useful for the cultural aspects and lifestyle of 17th century Macedonia. The fifth and the eighth volume of the "Seyahatname" ("Travelogue") deals with the journeys through the Macedonian land. In this book he successfully describes the journeys in Rumelia's cities like Skopje, Kumanovo, Štip, Veles, Bitola, Resen, Kratovo, Prilep etc. During his travels he was taking notes on buildings, shops, markets, customs and culture. Nowadays "Seyahatname" ("Travelogue") is a very important book to learn about the past

* Doç. Dr., "Gotse Delçev" Üniversitesi, Filoloji Fakültesi, Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü, Makedonya, marija.leontic@ugd.edu

situations and lifestyle in the Macedonian cities. This paper will deal with this matter.

Keywords: *Evliya Çelebi, "Seyahatname" ("Travelogue"), Macedonian cities*

*

1. Giriş

Evliya Çelebi, "Seyahatname" adlı eseriyle insanlık tarihine yön veren kişiler arasına girmiştir. Kırk yıldan fazla Osmanlı İmparatorluğu'nun en önemli bölgelerini gezip, onları tasvir ederek değerlendirmiş, bu yönüyle de imparatorluğun en önemli seyyahı olmuştur. Bu kitap, Osmanlı İmparatorluğu'nda yaşanan kültürel hayata dair çok önemli bilgiler vermektedir. Dil, halk bilimi, sanat tarihi, topografya, dinler tarihi, tasavvuf tarihi ve yerel tarih alanlarında araştırma yapan uzmanlar "Seyahatname"yi mutlaka kaynak olarak kullanırlar. Osmanlı toplumunun kültürel değerleri yanında farklı milletlerin kültür birikimine de yer veren Evliya Çelebi ve eseri bu yönleriyle evrensellik kazanmıştır. Evliya Çelebi'nin Rumeli'yi de gezip "Seyahatname"sinde Balkanları ve Balkan halkını tasvir etmesi bizim açımızdan da eserin önemini artırmaktadır. "Seyahatname" nin 5. ve 8. cildinde birçok Makedon şehri için de soyut ve somut kültür varlığı ile ilgili ilginç ve değerli bilgiler vardır. Bu sebeple "Seyahatname" Makedonya için de ayrı bir değer taşımaktadır. Evliya Çelebi'nin bakışıyla Makedonya'daki şehirlere ve doğaya baktığımızda ülkemizin tarihini, doğasını ve insanını daha iyi hissederek anlarız ve vatanımıza gereken önemi ve değeri veririz.

2. Evliya Çelebi'nin Hayatı

Evliya Çelebi'nin hayatı için en önemli kaynak yine "Seyahatname"de yer yer verilen bilgilerdir. Çelebi, Evliya'nın en bilinen unvanıdır. O, "Seyahatname"de kendisinden bahsederken Seyyah-ı âlem (dünya gezgini), Nedim-i beni âdem (insanoğlunun yardımcısı) ve Evliya-yı bî-riyâ (riyasız Evliya) sıfatlarını kullanır. Evliya Çelebi, 25 Mart 1611 tarihinde İstanbul, Unkapanı'nda doğmuştur. Atası Ece Yakup Sultan Orhan'ın sütkardeşidir. Evliya Çelebi'nin ailesi, İstanbul'un fethinden sonra Kütahya'dan gelip Unkapanı'na yerleşmiştir. Babası Derviş Mehmed Zillî padişahların kuyumcu başlığında bulunmuştur. Çelebi'nin anne tarafından da Osmanlı sarayıyla bağlantısı vardır.

Evliya Çelebi ilk bilgileri ailesinden, babasından, babasının arkadaşlarından ve babasının Unkapanı Pazar yerindeki dükkânına gelen bilgili tanıdıklarından edinmiştir. Daha sonra Unkapanı Hamid Efendi Medresesinde yedi yıl eğitim görmüştür. Bu arada Kur'ân-ı Kerîmi ezberlemiştir. Babasından zamanın güzel sanatlarından hat, nakış ve tezhip öğrenmiştir. 1635 yılında yüksek seviyede devlet ve bilim adamları ile üst rütbeli askerlerin yetiştiği

Enderûn Mektebine kabul edilmiştir. Türkçe yanında birçok dil bilen Evliya Çelebi, Türkçeyi eserlerinde düzgün ve sanatsal kullanmış, babasının arkadaşı Simyon Usta'dan Latince ve Yunanca, Enderûn Mektebinde ise Arapça, Farsça ve Rumca öğrenmiştir.

Enderûn Mektebini bitirdikten sonra saraya musâhib (sohbet arkadaşı, sohbetçi) olarak kabul edilmiş; daha sonra sipahiler zümresine girmiştir. Değişik alanlarda görev yapmıştır ve sayısız seyahatlere katılmıştır. Ata iyi binen, silâhı iyi kullanan Evliya Çelebi birçok savaşa katılmış ve ölüm tehlikesiyle yüz yüze gelmiştir. Şarkı, gazel, ezan okur, imam bulunmadığı zamanlarda namaz kıldırır. Herkesle iyi geçindiği için kısa zamanda ün yapmış ve sarayla bağlantısı hayatının sonuna kadar sürmüştür. Sarayla daima içli dışlı olan Evliya Çelebi hiçbir makam hırsına kapılmamış, ömrünü seyahatlere, yeni yerler ve insanlar tanımaya adanmıştır.

Evliya Çelebi seyahatlere başlama sebebini bir rüyaya bağlar. O, 19 Ağustos 1630 gecesi, rüyasında İstanbul'daki "Ahi Çelebi Cami"sinde, kalabalıkta, Hz. Muhammed'i görmüş ve "Şefâat yâ Resûlallah!" diyecekken, heyacandan dolayı "Seyâhat yâ Resûlallah!" demiştir. Hz. Muhammed gülümseyerek Evliya Çelebi'ye şefâat ve seyâhat dilemiş, orada bulunan sahabeden Sa'd bin Ebî Vakkas da gezdiği ve gördüğü yerleri yazmasını tavsiye etmiştir. Evliya Çelebi, rüyasını Kasımpaşa Mevlevihanesi şeyhi Abdullah Dede'ye anlatmış, o ise rüyanın hayırlı olduğunu söyleyip seyahate çıkmasını tavsiye etmiştir. Babası, Evliya Çelebi'nin seyahat isteğine uzun zaman karşı gelmiştir, fakat 1640'ta İstanbul dışında seyahate çıkmasına izin vermiştir. Böylece Evliya Çelebi, farklı seyahatlere çıkıp, kırk yıldan fazla Osmanlı İmparatorluğu'nun en önemli bölgelerini gezer ve onları "Seyahatname" adlı eserinde tasvir eder.

Evliya Çelebi'nin ne zaman ve nerede vefat ettiği bilinmemektedir. Bazı araştırmacılar 71 yaşlarında, 1682 yıllarına doğru İstanbul'da, bazı kaynaklar ise Mısır'da öldüğünü belirtmektedir. Mezarının nerede olduğu hâlâ bilinmemektedir.

3. Evliya Çelebi'nin "Seyahatname"si

Türk edebiyatının nitelik ve nicelik bakımından en önemli seyahatname eseri Evliya Çelebi'nin on ciltlik "Seyahatnamesi"dir. Aynı zamanda İslam edebiyatının en uzun ve kapsamlı, hacimli seyahatname eseridir.

Her yazar kendi eserinde dolaylı ya da dolaysız yaşadığı dönemi yansıtır. Evliya Çelebi, seyahatlerini IV. Murad'ın saltanat yıllarında ve Köprülü sadrazamları Mehmed ile Fazıl Ahmed Paşa'nın döneminde yapmıştır. Bu sebeple, Evliya Çelebi "Seyahatname" sinde Osmanlı İmparatorluğu'nun 17. yüzyılını çok yönlü tasvir eder. "Seyahatname" yazmasının amacı dolaştığı bölgelerin kaydını yapmak ve Osmanlı İmparatorluğu'nun ve çevresinin coğrafyasını ve insanını tasvir etmektir. Evliya Çelebi, Anadolu, Rumeli, Suriye, Irak, İran, Mısır, Girit, Hicaz, Ukrayna, Romanya, Slovanya, Transilvanya,

Moldovya, Avusturya, Macaristan, Polonya, Almanya, Hollanda, Bosna, Dalmaçya, Güney Rusya, Kırım, Kafkasya, Habesistan ve Sudan'a kadar seyahat yapmıştır.

Evliya Çelebi, "Seyahatname" sinde gezdiği farklı bölgeleri ve yerleri zengin ve ayrıntılı tasvir eder: yerlerin genel durumu, tarihi, coğrafi özellikleri; yerlerin yönetimi; yerlerin yapıları, yapıların durumları ve özellikleri, onların inşaat ve onarım tarihleri, yapan, yaptıran ve onaranların adları; belirli yerlerde yaşayan halkın özellikleri, dili, dini ve folkloru; yerlerin mutfak kültürü; yerlerin ileri gelen kişileri; yerlerin müslim-gayrimüslim ilişkileri. Beşir Ayvazoğlu'ya göre: "Seyahatname"yi değerli kılan özelliklerden biri de, devrinin atmosferini ve zihniyet dünyasını inanılmaz bir canlılıkla yansıtmasıdır... O olmasaydı, Osmanlı zihniyet dünyasını anlamakta epeyi zorlanırdık."¹

Evliya Çelebi'nin Rumeli topraklarına da seyahat yapmış olması ve bugünkü Makedonya'nın şehirlerini tasvir etmesi Seyahatname'nin bizim için de önemli bir kaynak olduğunu göstermektedir. "Seyahatname" nin 5. ve 8. cildinde Evliya Çelebi Skopye² (Üsküp)³, Veles (Köprülü), Kumanovo (Kumanova), Ştip (İştip), Bitola (Manastır), Resen (Resne), Kratovo (Kıratova), Prilep (Pirlepe) gibi şehirleri anlatır.

Evliya Çelebi "Seyahatname" sini 17. yüzyıl Osmanlı Türkçesiyle ve kendine has bir üslupla yazar. Eseri kolay anlaşılır çünkü konuşma diline yakın, o dönemine göre sade bir dille yazılmıştır. Anlatımını renklendirmek amacıyla abartmalara, hayallere, alaya, mizaha de yer verir. Anlatımda objektif olabildiği kadar zaman zaman subjektif de olmaktadır. Bu çok doğaldır çünkü her yazar bilinçli ya da bilinçsiz olarak yorumlarına edindiği bilgileri, kendi düşünce ve görüşlerini katar. Bu üslup, eseri ilginç kılar ve monotonluktan kurtarır, bu sebeple "Seyahatname" yazıldığı günden itibaren günümüze kadar okunmuş bir eserdir.

Evliya Çelebi'nin "Seyahatname" si yazılışından iki yüzyıl sonra, 1848 yılında, Kahire'de, Münthâbât-ı Evliya Çelebi adıyla Arap harfleriyle yayımlanmıştır. "Seyahatname", 1814 yılında, Doğu bilimleri uzmanı Joseph von Hammer-Purgstall tarafından keşfedilmiş ve birçok yabancı bilim adamı Çelebi'ye ilgi duymuş, araştırma yapmış ve eserini birçok dile çevirmiştir. "İkdam Gazetesi" sahibi Ahmed Cevdet Bey ile Necip Âsım Bey, 1896'dan 1902'ye kadar "Seyahatname"nin ilk altı cildini yayımlayabilmişlerdir. 1996'da "Seyahatname" Latin alfabesine Orhan Şaik Gökyay tarafından çevrilmiş, Yapı Kredi Yayınları tarafından yayımlanmıştır. "Seyahatname" nin yeni baskıları daha çok seçmeler halinde çıkmıştır. Fakat Yapı Kredi Yayınları eserin tamamını 1999 yılından başlayarak yayımlamıştır. Evliya Çelebi "Seyahatnâmesi"nin bu

¹ Beşir Ayvazoğlu, "Evliya Çelebi'nin Rüyası", Uluslararası Kongre "Evliya Çelebi'nin Balkanları", MANU-MEDAM, Üsküp 2012

² Şehirlerin bugünkü adları

³ Şehirlerin Evliya Çelebi'nin "Seyahatnamesi"nde geçen ve Osmanlı İmparatorluğu'nda olan adları

en yeni yayını basit çeviriyazı sistemiyle ve tartışmalı (okunamayan, karalanmış veya silinmiş vs.) kısımları yazmanın başka bazı kütüphanelerdeki nüshalarıyla karşılaştırılarak Yücel Dağlı, Seyit Ali Kahraman, İbrahim Sezgin ve Robert Dankoff tarafından hazırlanmıştır.

“Seyahatname” den Makedon şehirleri hakkındaki bölümler İlhami Emin tarafından Makedoncaya çevrilmiştir. Böylece Makedon okuyucuları Evliya Çelebi ile ilk defa “Евлија Челеби за Македонија” adlı kitapla tanışır. İlhami Emin’in tercüme ettiği kitabından sonra (Mehmet Zillioğlu Evliya Çelebi, *Evliya Çelebi Seyahatnamesi*, Üçdal neşriyat - İstanbul, 1980), Türkiye’de “Seyahatname”nin, yukarıda bahsettiğimiz, edisyon kritikli ve şimdiye kadar ilmi ölçülere en uygun bir neşri yapılmıştır. Bu sebeple gelecekte “Seyahatname”nin yapılacak tercümelerinin bu yayını esas alması Makedon tarihi ve kültürü için en doğru yol olacaktır.

4. Evliya Çelebi’nin “Seyahatname”sinde Makedon Şehirleri

Evliya Çelebi’nin “Seyahatname” sinde Rumeli önemli bir yer tutar, dolayısıyla Makedonya’da bulunan farklı şehirler ve köyler de tasvir edilir. Şehirlere ve büyük köylere daha fazla önem verip uzun ve ayrıntılı anlatır, küçük köyleri ise kısaca tasvir eder. Önemli olan geçtiği her yeri, hatta ikinci kez bile olsa, birkaç cümleyle kaydeder. Bu ise, at üstünde uzun yolculuklardan sonra yorgunluğuna rağmen Evliya Çelebi’nin titizliğini, büyük iradeyle yazma hevesini ve sorumluluğunu gösterir.

Makedonya’da ziyaret ettiği şehirlerin genel durumunu, coğrafi özelliklerini, iklimini, tarihini ve Osmanlı idaresini anlatır. Gezdiği şehirlerin kalelerini, surlarını, kulelerini, yollarını, evlerini, camilerini, mescidlerini, hamamlarını, çeşmelerini, hanlarını, konaklarını, kiliselerini, manastırlarını büyük ustalıkla tasvir eder. Çoğu kez bu tasvirlerde bazı yapının güzelliğini daha iyi göstermek için karşılaştırmayı da kullanır. Gittiği şehirlerin halkını, ileri gelen kişileri, sanatçıları, onların gündelik yaşamlarını, eğlencelerini, adetlerini, inançlarını, toplumsal davranışlarını canlı olarak betimler. Bulunduğu şehirlerin havası, suyu, meyvesi, sebzesi, farklı yiyeceklerin özellikleriyle ilgili zengin bilgiler verir. Bu sebeple, Evliya Çelebi’nin yazılarını okurken 17. yüzyılda Makedonya’daki şehirlerin idari, ekonomik ve kültürel durumunu ve gündelik hayatını öğrenmiş oluruz.

Evliya Çelebi, Makedonya’da gezdiği farklı şehirleri tasvir ederken genellikle şu sırayla anlatır: yerin tarihi, yerin toponomisi, yerin idaresi, yerin coğrafyası, yerin yapıları, yerin çarşısı, yerin insanları ve onların hayat tarzı. Bazen bir şehri anlatırken bütün bu unsurları kapsar, fakat bazı kasabaları tasvir ederken sadece birkaç unsura yer verir.

3.1. Evliya Çelebi’nin yazılarında şehirlerin tarihi

Evliya Çelebi, Osmanlı tarihini ve idaresini iyi araştıran ve bilen bir

kişidir. "Seyahatname" de ziyaret ettiği büyük şehirlerin Osmanlı idaresi altına girdikten sonraki tarihine ve yönetimine mühim yer vermiştir, fakat bazı yerlerin uzak geçmişinden de söz eder. Skopye'nin (Üsküp'ün) Osmanlılar tarafından alınmasını şöyle anlatır: "...Yıldırım Bâyezîd Hân fethidir. Be-dest-i Gâzî Evrenos Beğ. Ba'dehû Yıldırım Bâyezîd Hân bu cây-ı müferrihin âb [u] havâsından hazz edüp gâh taht-ı sâni Edirne'de ve gâh bu şehir-i Üsküb'de meştâ edüp etrâf-ı diyârlara şebhûnlar edüp feth [u] fütûhâtlar ederdi..." ("Evsâf-ı ravzatü'r-riyâz-ı büldân, ya'nî kal'a-i Üsküb-i merâm-ı cihân", Cilt 5, s. 295-296)

3.2. Evliya Çelebi'nin yazılarında şehirlerin toponimisi

Evliya Çelebi gittiği yerlerin toponomisi ile de ilgilenir. Eserinde, bazı şehirlerin tarih bilgileriyle birlikte yer ismi hakkında da bilgiler sunar. "Seyahatname" de Veles'in (Köprülü'nün) ismini şöyle açıklar: "*Lisân-ı Latin'de bu kal'anın (---) (---) ndir ve bânisi Sırf krallarından Destpot Kral'dır, am mâ fâtîhi sene 788 târîhinde Gâzî Hudâvendigâr'dır, be-dest-i Timurtaş Paşa feth edüp bu nehr-i Vardar üzre bir cisr-i kavî inşâ etmeğile bu şehir ol cisir ismiyle müsemma olup şehir-i Köpürlü derler...*" ("Evsâf-ı nehr-i Vardar püllü, ya'nî hisâr-ı üstüvâr Köpürlü", Cilt 5, s. 306)

3.3. Evliya Çelebi'nin yazılarında şehirlerin idaresi

Evliya Çelebi Osmanlı İmparatorluğu'nun idaresini çok iyi bilen bir kişidir. Her büyük şehrin idaresini ayrıntılara kadar anlatır. Bu da o dönemin idaresi için çok değerli bir kaynaktır. Çelebi, Üsküp'ün idaresini ve idaredeki görevlileri şöyle anlatır: "...Evvelâ Süleymân Hân tahrîri üzre Rûmeli eyâletinde başka sancakbeği tahtıdır, lâkin niçe kerre iki tuğlu mîr-i mîrânlara sadaka olunup beş yüz asker ile hükûmât edüp me'mûr olduğu sefere gider... Alaybeğisi ve çeribaşısı ve yüzbaşısı vardır ve şeyhülislâmı ve nakîbüleşrâfı vardır..." ("Evsâf-ı ravzatü'r-riyâz-ı büldân, ya'nî kal'a-i Üsküb-i merâm-ı cihân", 296) Manastır'ın, Osmanlı döneminde de değerli bir şehir olduğunu Çelebi'nin yazılarından anlamaktayız: "...Hâlâ Rûmeli eyâletinde (---) sancağı hâkinde maktû'ü'l-kalem ve mefrûzü'l-kadem Sultân Ahmed Hân'ın duhter-i pâkîze-ahteri Fâtîma Sultân'ın hâssıdır kim yigirmi yük akçe iltizâm ile voyvadası yüz âdem ile hükûmet eder... Ve şeyhülislâmı ve nakîbüleşrâfı ve üç yüz akçe pâyesiyle şerîf kadırlıdır... Sipâh kethüdâyeri ve yeniçeri serdârı ve şehir voyvadası ve harâc emîni ve şehir kethüdâsı ve muhtesib ağası ve bâcdârı ve mi'mârbaşısı vardır..." ("Evsâf-ı belde-i ma'mûr u müzeyyen şehr-i Manastır", Cilt 5, s. 307)

3.4. Evliya Çelebi'nin yazılarında şehirlerin coğrafyası

Evliya Çelebi'nin coğrafyaya karşı ilgisi büyüktür. İyi bir gözlemci olduğundan da gezdiği her yerin coğrafi konumu hakkında ayrıntılı bilgi verir. Örneğin Evliya Çelebi Kratovo'yu (Kıratova'yı) şöyle tavsir eder: "...Ammâ

şehrin imâristânı beyne'l-cibâleyn bir vâsi' fezâ içre sekiz yüz aded kârgîr binâ tahtânî ve fevkânî serâpâ la'lgûn musanna' kiremitler ile mestûr hadîka-i cinânî ve âb-ı revânî hâne-i ma'mûrlardır ve a'yânî gümüş ma'deni olmağile ankâ ve mesrûrlardır..." ("Evsâf-ı belde-i (---), ya'nî kasaba-i ma'mûr Kıratova", Cilt 5, s. 302) Evliya Çelebi Veles'i (Köprülü'yü) ise şöyle anlatır: "*Sehel mâl ile amâr olsa bir hısn-ı hasîn ve sedd-i metîn kal'a olurdu, zîrâ bir tarafda havâlesi yoktur, ammâ şehri beride nehr-i Vardar'ın iki cânibinde yalçın kayalar üzre kat-ender-kat nehre nâzır kârgîr binâ kiremit ve kayagan örtülü ma'mûr kasabadır kim mezkûr cisir ile beri şehirden karşı kible tarafındaki bâzârlı tarafına geçilir.*" ("Evsâf-ı nehr-i Vardar püllü, ya'nî hisâr-ı üstüvâr Köpürlü", Cilt 5, s. 306)

3.5. Evliya Çelebi'nin yazılarında şehirlerin yapıları

Osmanlı döneminde kalelerin önemi çok büyüktür. Neredeyse 19. yüzyıla kadar kaleler, bir şehrin korunması konusunda en önemli yapılarıdır. Bu sebeple Evliya Çelebi bulunduğu şehrin kalesini mutlaka tasvir eder. Özellikle Üsküp kalesinin tasviri verdiği bilgilerle ilgi çeker: "...Manzara-i eşkâl-i kal'a-i Üsküb-i mahbûb: ...Hâlâ iki kat bir hisâr-ı üstüvâr-ı hısn-ı hasîn ve sedd-i metîn binâ-yı kadîm ve sûr-ı azîm bir rabât-ı müzeyyen ve bir belde-i medyendir kim refî'ü'l-beyân ve halkı cümle azimü's-şândır. Cümle rûy-ı dîvârı seng-i tırâş ile mebnî ve mücellâ ve musaykal ahcârât-ı hârâlar ile inşâ olunup her taşında olan letâfet ve zerâfetdeki tasarrufları bir diyârda temâşâ ettiğimiz kalâ'ların birinde yoktur. Hattâ üstâd-ı mühendisîn var maktûrun sarf edüp arz-ı ma'rifet sarf ettiğün ayân ü beyân etmekîçün ol bennâ-yı bânî rûy-ı dîvâra ve pâk-i tâb-ı devâreye eyle tasarruflar, eyle zihlar ve gilviler ve medîneler edüp ol seng-i hârâları gûyâ kalem-tırâş ile alçı oyar gibi münakkaş oyup gûyâ Nakkaş Fahrî gibi kâğızbürlük edüp her tasarrufların sihr-i i'câz edüp atlas-ı felekde eyle bir kârgirlik mermer-bürlüğü bir mi'nâr-ı selef etmemişdir. Meğer Atina şehrinde Eflâtûn İlahî dersihânesi kim hâlâ Ebû'l-feth câmi'idir, eyle tasarruflar meğer bu câmi'de ola. Ve'l-hâsıl bu kal'a-i Üsküb şehrin vasatında şekl-i muhammes seddâdî binâ-yı mukavves kal'a-i bâlâdır kim cânib [u] etrâfında dîvârlarının kaddi kâmil elli zirâ'-ı âlîdir ve cümle yetmiş aded ebrâc-ı kavîler ile ârâste ve iki bin aded dendân-ı bedenler ile pîrâste olmuş rabât-ı müzeyyendir ve cânib-i kibleye mekşûf üç kat demir kapuları var kim her bâb-ı mu'allâların mâbeynlerinde niğebhânlar ile [170a] mâl-â-mâl olduğundan mâ'adâ her bâb arasında rûy-ı dîvârda günâ-gün âlet-i silâhlar ile yemîn ü yesâr dîvârları bezenmiştir..." ("Der-beyân-ı eşkâl-i zemîn-i şehri-i Üsküb-i hûb", 5. Cilt, s. 296-297)

Evliya Çelebi bulunduğu şehirlerin ev, cami, mescid, hamam, çeşme, han, konak, kilise, manastır gibi değişik yapılarını sayar ve tasvir eder. Fakat bazı yapıların özelliklerini ve değerini daha iyi göstermek niyetiyle Osmanlı İmparatorluğu'nda ya da çevresinde benzer yapılarla kıyaslama yapar. Mimar Sinan'ın değerli yapılarından biri, büyük bir hamam, Kratovo'da (Kıratova'da)

bulunuyormuş. Eviya Çelebi, en güzel sözleri ve kıyaslamaları esirgmeden hamamı tasvir etmiştir. Ne yazık ki o hamam 1689'da Karpoş İsyanında yıkılmış ve şimdi bize sadece Evliya Çelebi'nin hayranlık dolu hamam tasvirleri kalmıştır: "Ve cümle iki aded hammâmı var, ammâ Büyük hammâm'ın bânisi ma'lûmum değildir, lâkin gâyet kebîr ve musanna'dır kim diyâ[r-ı] Rûm'da nazîrin görmedim. İllâ Islâmbol'da Çukur hammâm ve şeh-r-i Marzifon'da Nazargâh-ı beyne'n-nâs hammâmı ve şâm'da Defterdâr Mustafâ Paşa hammâmı, Mısır'da Âbidîn hammâmı ve Cerce'de Âlî Beğ hammâmı gâyet müfferih ve dil-küşâ hammâm-ı rûşinâlardır, ammâ seyyâhân-ı berr ü bihârân bu Kıratova hammâmın merkûm hammâmlardan musanna' ve hoş-binâ hammâm-ı müfferihdir kim üstâd-ı mühendis bu germâba var maktûrun sarf edüp eyle nezâketler ile bir tar[ız u] tarh-ı hammâm etmiş kim gûyâ kâr-ı Koca Mi'mâr Sinân'dır ve cânib-i erba'asındaki dîvârlarında gûnâ-gûn selsebîller revân olup her halvetinde fiskıyye ve şazrevânlar pertâb edüp şâhnişinli hammâm bir diyârda yokdur. İllâ Selânik'de (---) Paşa hammâmında nerdübân ile çıkılır bir şâhnişini vardır, ammâ bu gayrı mükerrerdir. Ve bir halvetinde kâse-misâl bir kurnası var kim rub'-ı meskûnun hammâmılarında yokdur. Gâyet girân-bahâ hacar-i elvân-ı müşâ'sa'dır ve ferşinin enderûn [u] bîrûnunda envâ'-ı fusûs-ı mukavvîm-i mahkûk-ı gûnâ-gûn ruhâm-ı ibret-nümûn-ı mefkûk ile ma'kud kılınmıştır.

Ve her kubbe-i nîlgûnunda ve cümle der-ı dîvâr-ı pâkları kubâblarında umk-ı mütecevvifler ve kubâblarında tertîb üzre zeyn olmuş billûr ve necef ve moran camlar ile münevver olup gûyâ hurşîd-i dîraşşân derûn-ı hammâmdan ayân olur ve cemî'i rûy-ı dîvârların şemm etsen misk ve amber-i hâm ve lâdin ile tahmîr olunmuş dîvârların râyihası gâsîlin ve gassâlin demâğın mu'attar ettiğinden mâ'adâ cümle kubâb-ı ser-nigûnlerinden pür-çekide arak-yâb damlamaz. Hulâsa-i kelâm medhinde lisân kâsır ve kalemler kâsirdir kim binâ-yı bedî'adır. şeh-r-i Kıratova hemân hammâmdan ibâret âb [u] havâsı ve binâsı lâtif bir hammâm-ı rûşenâdır." ("Evsâf-ı belde-i (---), ya'nî kasaba-i ma'mûr Kıratova", Cilt 5, s. 302)

Evliya Çelebi insanların inançlarına ve onların tapınaklarına saygı duyan bir kişidir. Mensub olduğu dini üstün tutmakla beraber diğer dinlere karşı da engin bir hoşgörüye sahiptir. Müslüman tapınaklarını en ince ayrıntılarına kadar büyük bir hünerle tasvir eder, Hristiyan tapınaklarını ise herhalde iyi tanımadığı bir alan olduğundan kısaca anlatır ya da ilginç bir olayla sırası geldikçe bahseder. Çelebi Üsküp'te bulunan bir camiye şöyle tasvir eder: "Ve dahi aşağı şehir içre câmi'-i Yahyâ Paşa kim vezîr ve dâmâd-ı Sultân Bâyezîd-i Velî'dir, kuddise rûhu. Anın câmi'-i münevveresinin bâb-ı ulyâsı kemeri üzre celî hat ile târîh-i manzûmudur: Leyse'l-vegâ Paşa ellezî / Kad sara ve ismuhu Yahyâ / Bî'l-hayri ammere câmi'ân / Li'l-âbidî ve's-sâcîdî / Lemmâ semî'tü itmânehu / Fî sâ'atin müberreketin / Fî târihihi / Lillâhi hâze'l-mescidî / Sene (---) Bir kubbe-i minâya ve bir minâre-i ulyâya mâlikdir kim kubbesi meğer Islâmbol'da Ayasofya kubbesi ola ve minâresi gerçi bir şerîfedir, ammâ misli meğer Niksâr şehrinde Melik Gâzî câmi'i minâresi ola. Tâ bu mertebe bir serâmed bâng-ı Muhammedî

makâmıdır. Hattâ üstâd-ı bennâ icrâ-yı ma'rifetin beyân için bu câmi'in harem-i azîminin tâ vasatında çınar ve servi dirahıtları sâyesinde bir müdevver havz-ı musanna' inşâ edüp çeşm-i ibret hîrelenir bir havz-ı şâfi'idir. Mezkûr minârenin kadehi ne haremde ve ne san'at-ı tasarruflarda ise bu havz dahi tâbaka'n-na'l bi'n-na'l ile bir mukarnazlı ve sileli(?) ve gîlvili mermer havz-ı ibret-nümâdır, ve's-selâm..." ("Der-beyân-ı eşkâl-i zemîn-i şehri-Üsküp-i hûb", Cilt 5, s. 297) Evliya Çelebi, Eğrisu Dağı'nın tepesinde bulunan Hristiyan kilisesini, konaklarını ve onların adetlerini acayip bulur: "...Ve niçe yüz hânelerinde müsâfirîn için dîbâ ve şîb ve zerbâf döşek ve yorkanları akmişe-i fâhiredendir. Her şeb yüz iki yüz âdem piyâde ve esb-süvârlar gelüp ayş u işretler edüp her birine günâ-gûn i'zâz ü ikrâmlar ile tîb ü [tatîyb-i] hâtır ederler bir acâ'ib manastır-ı kıssîsân-ı millet-i Mesîhiyyedir kim elbette her müsâfirînin haddine göre bir hedâyâ vermeleri mukarrerdir..." ("Evsâf-ı cebel-i Eğrisu", Cilt 5, s. 303)

3.6. Evliya Çelebi'nin yazılarında şehirlerin çarşıları

Çarşılar bir şehrin ticaretini, bir yerin akımını sağladığından dolayı Evliya Çelebi özellikle onları büyük titizlikle tasvir etmiştir. O, dükkânları ve zanaat çeşitlerini sayar, fakat bazı şehirlerde belirli zanaatların daha gelişmiş olduğunu da vurgular. İyi bir gözlemci olduğundan dolayı çiçek ve çiçek kokuları bile detay olarak gözünden kaçmaz. Skopye'nin (Üsküp'ün) Eski Çarşısı'm şöyle anlatır: "...Der-ilm-i çârsû-yı bâzâr-ı bezzâzistân: Cümle iki bin yüz elli aded kârgîr binâ kemerler ile kubâbli çârsû-yı bâzâr dükkânlarıdır. Cümleden bezzâzlar ve gazzâzlar ve çadırcılar ve haffâflar ve boyacılar ve abacılar ve takyeciler çârsûları gâyet müzeyyen tertîb üzre binâ olunmuş sûk-ı sultânîlerdir kim cümle zokakları pâk kaldırım olup her dükkânda kavanozlar ve hokkalar içre sünbül ve beneşşe ve gül ve nesrin ve [171a] reyhan ve erguvan ve zambak ile her dükkân arûsek olup cümle ehl-i züvvâr ve ehl-i tüccârın demâğları mu'attar olur çârsû-yı hüsnüdür. Beyt: Çârsû-yı hüsn seyr edem serâser hocayım / Bir cefâ dükkânı yokdur hep hüsn-bâzândır fehvâsınca kadir-şinâs ve halîm ü selîm [ve] halûk ehl-i hirefleri vardır. Ve şiddet-i hârda cümle bâzârı gûyâ serdâb-ı Bağdâd'dır, zirâ cümle sûkları Bursa ve Haleb gibi serâpâ kab kemerler eylemiştir ve bir bezzâzistânı var kim binâsının vasfında diller kâsır ve kalemler kâsirdir. Hemân gûyâ iki başı demir kapulu kubâblar ile mebnî bir kal'a-i kavîdir. Cümle hâcegileri her bâr müsâfirîne buhûr yakup gülâb nisâr eder. Bunda dahi misk ve ribâb ve anber ve amber-i ham ve kâzî ve kâfûr ve sünbül-i Hindî ve sünbül-i Hitâyî râyihâsından âdemin demâğı şıkka olur. (---) (---)..." (Der-beyân-ı eşkâl-i zemîn-i şehri-Üsküp-i hûb, Cilt 5, s. 298) Evliya Çelebi, Bitola'nın (Manastır'm) çarşısını ise şöyle tasvir eder: "Der-aded-i çârsû-yı bezzâzistân: Cümle 900 dükkândır, ammâ çıkırıkcılar içi ve derziler içi ve kırk aded kahvehânelerinde gûyende zenânları çokdur ve kal'a-misâl demir kapulu kubâblar ile mebnî bezzâzistânı gâyet mükellefdir ve ankâ hâcegîyânları vardır." ("Evsâf-ı belde-i ma'mûr u müzeyyen şehri-Manastır", Cilt 5, s. 308)

Evliya Çelebi Osmanlı İmparatorluğu'nu ve çevresini gezdiğinden dolayı her bölgenin ürünlerini iyi tanır. Bu sebeple bazı şehirlerin kaliteli ürünlerine dikkati çeker. Özellikle Manastır'ın ketenini, Üsküp'ün örülmüş giysilerini, işlenmiş yastık ve perdelerini ve Kıratova'nın bakır ev eşyalarını över: "*Manastır keteni Mısır keteninden ziyâde meşhûrdur.*" ("Evsâf-ı belde-i ma'mûr u müzeyyen şehr-i Manastır", Cilt 5, s. 309); *Çuka ve abâyî elvândan oyma münakkaş yasdık ve basma çit perde işlenir kim diyâr-ı Acem'de olmaz.* ("Der-beyân-ı eşkâl-i zemîn-i şehr-i Üsküp-i hûb", Cilt 5, s. 299); "...*Ve cümle üç yüz elli aded dükkânları var. Her esnâf mevcûddur, ammâ Kazancılar çârsûsu gâyet müzeyyen sûk-ı sultânîdir. Bu şehirde nühâs ma'deni olmağile bunda işlenen nühâs âvânî ne Bosna ve ne Kastamonu ve Küre şehrinde ve Tokat kal'asında işlenmez. Hattâ müşebbek şam'dân ve buhûrdân ve fânûs ve leğenler ve gûnâ-gûn münakkaş sürâhi zeheb-i hâlis ile mutallâ ibrikler işlenir kim sim-i hâlisden ancak işlenir üstâdları vardır...*" ("Evsâf-ı belde-i (---), ya'nî kasaba-i ma'mûr Kıratova", Cilt 5, s. 302)

3.7. Evliya Çelebi'nin yazılarında şehirlerin insanları ve onların hayat tarzı

Evliya Çelebi bazı yapıları anlatırken bize o dönemin şehirlerindeki hayat tarzını da verir. Üsküp imaretlerinin anlatımının sayesinde belirli yerlerde sınıf farkının ortadan kalktığını görmekteyiz: "...*Alâmet-i me'kel-i dâr-ı it'âm-ı imârât: Cümle dokuz aded me'kel-i dârü'z-ziyâfe-i müsâfirin ve mücâvirinlerdir kim cemî'i âyende vü revende ve ulemâ ve fukarâ-yı mesâkîne subh u şâm ale'd-devâm sofrâ-i bî-imtinânları bay u gedâya mebzûllerdir. Cümleden Yahyâ Paşa imâreti ve Hünkâr imâreti ve Koca Mustafâ Paşa imâreti ve İshâk Beğ imâreti ve oğlu İsmâ Beğ imâretleri dâ'imâ cârî ni'met-i firâvândır. Der-medh-i ni'met-i nefise-i me'külât: Ekseriyyâ ziyâfetlerinde yer tennûrunda pişmiş kuzu pıryanları ve Vardar balığı kapamaları ve mâhice ta'âmları meşhûrdur. Sitâyîş-i me'külât-ı fevâkih-i müsmirrat: Hayevânî elması ve ekmek ayvası ve bardak eriği ve şeftalüsü latîfdır, ammâ at şeftalüsü ola hayât-ı cândır. Hayât-ı cân-perver envâ'-ı meşrûbât: Cümleden mümessek bal suyu ve hardaliyyesi ve poloniyyesi ve vişnâbı ve şıra-i duhter-i rezi meşhûr-ı âfâkdir.*" ("Der-beyân-ı eşkâl-i zemîn-i şehr-i Üsküp-i hûb", Cilt 5, s. 300)

Evliya Çelebi bulunduğu yerin insan tipolojisini de verir. Onların gündelik hayatını, eğlencelerini çok ilginç tasvir eder ve yorumlar. Çelebi Bitola'daki (Manastır'daki) eğlence yerlerini ve eğlence alışkanlıklarını şöyle tasvir eder: "*Der-fasl-ı tetimme-i şehrengîz-i külliyyât-ı şehr-i Manastır: Ba'zılar Menasitr yazarlar, zîrâ ebûl-kelâm ve hattât ve şâ'ir ve fusehâ-yı bülegâ ve ulemâ-yı sulehâsı çokdur, ammâ şehir sûhtevâtları ol perîşânî serçe yuvası destârlarıyla beline pala kortelasın takup eşkiyâlık etdiklerinde avâm-ı nâs eyle sefâheti edemezler. Pâk mahbûb dilber köçekler hep anlardadır. Kahvehânedan ve güft u gûy mesâvî hânelerden çıkmayıp zemm ü nemm ve lu'b u lehve meşgûllerdir.*" ("Evsâf-I belde-I ma'mûr u müzeyyen şehr-I Manastır", Cilt 5, s.

309) Evliya Çelebi, bazen kendi görüşleriyle insanı güldürür. Örneğin Prilep'te (Pirlepe'de) sıcak havayı aşkın sebebi olarak gösterir: "...*Ve âb [u] havâsı gâyet latîf olduğundan câ-be-câ mahbûb u mahbûbeleri bulunur ve halkı sayd [u] şikâra mâ'illerdir...*" ("Evsâf-ı kûh-ı Lipe, ya'nî kal'a-i metîn Pirlepe", Cilt 5, s. 307) Üsküp'teki halkı ise çevik ve sevgiye düşkün bulur: "...*Âb [u] havâsının letâfetinden rih-i nesîm-i bâd-ı sabâ bu şehre mahsûs olduğundan cümle halkı zindedirler.*" (Der-beyân-ı eşkâl-i zemîn-i şeh-r-i Üsküp-i hûb, Cilt 5, s. 299) "...*Hakkâ pâk şehirdir kim cümle şâhrâhları hemvâr döşeli beyâz kaldırımdır ve a'yân [u] eşrâf-ı kibârı gâyet çokdur ve mesken-i şu'arâ ve muhibb-i fukarâ halkı var kim cümle ehl-i zevk ve ehl-i şevk ve ehl-i aşk âşıkân-ı sâdikânları var.*" ("Der-beyân-ı eşkâl-i zemîn-i şeh-r-i Üsküp-i hûb", Cilt 5, s. 300)

Evliya Çelebi'ye göre Üsküplüler ve Makedonyalılar için en büyük zenginlik kaynağı aşk ve aşıklarıdır, bugün ise bizim için Evliya Çelebi'nin "Seyahatname"sinde bulunan Makedonya hatıraları değeri biçilmez tarihi ve kültürel bir zenginliktir.

4. Sonuç

Evliya Çelebi, kendi hayatıyla ve "Seyahatname" adlı eserinde verdiği bilgilerle önümüze çok yönlü bir kişi olarak çıkar, o aynı zamanda gezgin, tarihçi, halkbilimci, müzisyen, ressam, haritacı, dilbilimci, zanaatkar, mimar, savaşçı ve gurmedir. Şansımıza, kişiliğinin bu farklı yönleri "Seyahatname"de Makedon şehirlerini tasvir ederken de ortaya çıkar. Bu ise Makedonya'nın tarihi, tarihi eserleri, folkloru, etnografyası açısından çok önemlidir.

Şunu da belirtmek gerekir ki Osmanlı döneminde, Osmanlılar tarafından yazılan seyahatname eserlerinde ve dolayısıyla Türk edebiyatında, Makedon bölgeleri ve yerleri ilk defa bu çapta Evliya Çelebi tarafından "Seyahatname" de kaleme alınmıştır. "Seyahatname" ise bu açıdan da ayrı bir değer ve önem kazanır ve yeni araştırmalara, kıyaslamalara, tartışmalara yol açar çünkü Dankoff'a göre: "...Seyahatname, İslam edebiyatının, belki de dünya edebiyatının en uzun ve kapsamlı seyahat anlatısıdır..."⁴ Makedon şehirlerinin gezi edebiyatının bu çok mühim eserinde yer alması bizim için de ayrı bir mutluluk vesilesidir.

KAYNAKÇA

- ÇELEBİ, Evliyâ b. Derviş Mehmed Zillî, *Evliyâ Çelebi Seyahatnâmesi*. 1. Kitap. (Hazırlayanlar, transkripsiyon: Robert Dankoff, Ali Seyit Kahraman, Yücel Dağlı), Yapı Kredi Yayınları, İstanbul 2006.
- ÇELEBİ, Evliyâ b. Derviş Mehmed Zillî, *Evliyâ Çelebi Seyahatnâmesi*. 2. Kitap. (Hazırlayanlar, transkripsiyon: Zekeriya Kurşun, Ali Seyit Kahraman, Yücel Dağlı), Yapı Kredi Yayınları, İstanbul 1999.

⁴ Robert Dankoff, *Seyyâh-ı Âlem Evliyâ Çelebi'nin Dünyaya Bakışı* (Çev. M. Günay), YKY, İstanbul 2010, s. 29.

- ÇELEBİ, Evliyâ b. Derviş Mehmed Zillî, *Evliyâ Çelebi Seyahatnâmesi*. 3. Kitap. (Hazırlayanlar, transkripsiyon: Ali Seyit Kahraman, Yücel Dağlı). Yapı Kredi Yayınları, İstanbul 1999.
- ÇELEBİ, Evliyâ b. Derviş Mehmed Zillî, *Evliyâ Çelebi Seyahatnâmesi*. 4. Kitap. (Hazırlayanlar, transkripsiyon: Yücel Dağlı, Ali Seyit Kahraman). Yapı Kredi Yayınları, İstanbul 2001.
- ÇELEBİ, Evliyâ b. Derviş Mehmed Zillî, *Evliyâ Çelebi Seyahatnâmesi*. 5. Kitap. (Hazırlayanlar, transkripsiyon: Yücel Dağlı, Ali Seyit Kahraman, İbrahim Sezgin). Yapı Kredi Yayınları, İstanbul 2001.
- ÇELEBİ, Evliyâ b. Derviş Mehmed Zillî, *Evliyâ Çelebi Seyahatnâmesi*. 6. Kitap. (Hazırlayanlar, transkripsiyon: Ali Seyit Kahraman, Yücel Dağlı). Yapı Kredi Yayınları, İstanbul 2002.
- ÇELEBİ, Evliyâ b. Derviş Mehmed Zillî, *Evliyâ Çelebi Seyahatnâmesi*. 7. Kitap. (Hazırlayanlar, transkripsiyon: Yücel Dağlı, Ali Seyit Kahraman, Robert Dankoff). Yapı Kredi Yayınları, İstanbul 2003.
- ÇELEBİ, Evliyâ b. Derviş Mehmed Zillî, *Evliyâ Çelebi Seyahatnâmesi*. 8. Kitap. (Hazırlayanlar, transkripsiyon: Kahraman Ali Seyit, Yücel Dağlı, Robert Dankoff). Yapı Kredi Yayınları, İstanbul 2003.
- ÇELEBİ, Evliyâ b. Derviş Mehmed Zillî, *Evliyâ Çelebi Seyahatnâmesi*. 9. Kitap. (Hazırlayanlar, transkripsiyon: Yücel Dağlı, Ali Seyit Kahraman, Robert Dankoff). Yapı Kredi Yayınları, İstanbul 2005.
- ŞAVK, Çelik Ülkü. *Sorularla İnsanlık Tarihine Yön Veren 20 Kişiden Biri Evliya Çelebi*. Hacettepe Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü, Ankara 2011.
- DANKOFF, Robert. *Seyyâh-ı Âlem Evliyâ Çelebi'nin Dünyaya Bakışı* (Çev. M. Günay), YKY, İstanbul 2010.
- AYVAZOĞLU Beşir, "Evliya Çelebi'nin Rüyası", Uluslararası Kongre "Evliya Çelebi'nin Balkanları", MANU-MEDAM, Üsküp 2012.

KARŞI "İTTİHAD-I ANASIR" İDEOLOJİSİ VE SONUÇLARI

Senem KÜÇÜKKOYUNCU* & Yrd. Doç. Dr. Bilgin ÇELİK**

Giriş

Osmanlı Devleti, kuruluş ve yükselme sürecinde tarımsal ekonomisi, dinsel temelli egemenlik anlayışı ve yapılanması ile klasik bir ortaçağ devleti özelliklerine sahipti. Ancak 15. yüzyıl sonrasında Avrupa'da meydana genel ekonomik, sosyal, kültürel ve siyasi dönüşümler Osmanlı Klasik yapısını da etkilemeye başlamış ve yapısal dönüşüm kaçınılmaz bir gereklilik haline gelmiştir. Sanayi Devrimi ve Fransız Devrimi gibi iki büyük olayın yaşandığı 18. yüzyıl sonrasında modernleşme olgusu hız kazanmış ve Osmanlı Devleti de bu süreçten etkilenerek Nizam-ı Cedit ile başlayan bir dizi yenileşme hareketine başlamıştır. Bu yenileşme hareketi başlangıçta askeri alan ile sınırlı iken zamanla devlet örgütünün diğer birimlerini ve klasik dönemde oluşturduğu toplum örgütlenme (Millet Sistemi) biçimini de içine alacak şekilde genişlemiştir.

19. yüzyıl "milliyetçilik" çağıydı ve siyasi yapılar ulus-devlet modeline dönüşmeye başlamıştı. Gerçi krallık sistemleri varlıklarını korumaktaydı ama Batı Avrupa'da meşrutî-monarşî modeline doğru bir eğilim oluşmaya başlamıştı. Dinsel kimlikli toplumsal tanımlamaların modernleşme sürecinde anlamını yitirmesi ile oluşan boşluğu doldurmak üzere yeni kavramların veya kimliklerin "icad"¹ edilmesi gerekmiştir. E.J. Hobsbawm, milletleri ve milliyetçiliği bir "toplumsal mühendislik" ürünü olarak görmektedir. Tekrarlanan törenler ve oluşturulan semboller ile yeni bir kimlik oluşturulduğunu ileri süren Hobsbawm, en çok gelenek icat edilen dönemin 1870-1914 dönemi olduğunu ve bu dönemde Avrupa ve Amerika'da birçok millet "yaratıldığı"nı belirtmektedir.²

19. yüzyılda dağılma tehdidi ile karşı karşıya kalan Osmanlı Devleti bir imparatorluk yapıma sahip olmasına rağmen, ulus-devlet modeli ve onun ideolojisi olan "milliyetçilik" akımını kendine uyarlamaya çalışmıştır. Milliyetçiliğin dağıtıcı etkisini azaltmak ve bir üst kimlik inşa ederek İmparatorluğu ayakta tutmak için benimsenen ideolojinin adı "ittihad-ı anasır" (Unsurların Birliği) olacaktır.

Tanzimat Fermanı ile oluşturulmaya çalışılan yeni Osmanlı Kimliği,

* DEU Fen-Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü, İzmir.

** Doç. Dr., DEU Fen-Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü Üyesi, İzmir.

¹ E.J. Hobsbawm, **1780'lerden Günümüze Milletler ve Milliyetçilik**, 2. Basım, Ayrıntı Yayınları, İstanbul 1995. Hobsbawm, milletlerin "icad" edildiği tezini savunmaktadır. E.J. Hobsbawm, millet sözcüğünün tarih kadar eski olmadığını, modern anlamının 18. yüzyıldan daha eskiye dayanmadığını belirtmektedir. Bu anlamda milletçilik kuramlarından "modernist kuramı"nı temsilcilerindendir. Milliyetçilik kuramları için bkz. Umut Özkırmı, **Milliyetçilik Kuramları**, Sarmal Yayınevi, 1. Baskı 1999, Hobsbawm ile ilgili değerlendirmesi s.136-148.

² Özkırmı, a.g.e, s.136-137

klasik Osmanlı “millet sistemi”nin yerine ikame edilmek istenen modern bir üst kimlikti. Böylece Osmanlı yönetici eliti, askeri alanda başlayan modernleşme adımlarını daha geniş bir alana yaymış ve toplum mühendisliği olarak tanımlanabilecek bir anlayışla “Osmanlı Vatandaşı” yaratmaya çalışmıştır. Merkezileşme, eğitim sistemi, kamuoyu ve yeni askeri model ile kitlelere ulaşmaya başlayan yönetici elitler, klasik sistemden kaynaklanan toplumsal farklılıkları da padişah Fermanları ve yapılan hukuki düzenlemelerle ortadan kaldırmayı ve böylece görece bir eşitlik anlayışını yerleştirmeyi hedeflemişlerdir.

İttihad-ı Anasır Politikası ve “Osmanlı Milleti”nin Devlet Eli İle

Teşkil:

Osmanlı Devleti 19. yüzyılda dağılma sürecine girmişti. Bu dönemde Osmanlı Paris Antlaşması ile Avrupa sistemine dahil olmuştu. Bu açıdan “...Osmanlı Devleti, Avrupa’da Düvel-i Muazzamamın tek Hristiyan olmayan ferdiydi ve yalnızlığını artarak hissediyordu.”³

Osmanlı devleti, 19. yüzyılda Hobsbawn’un deyimi ile yeni gelenekler icad etmekteydi. “Osmanlı Arması”nın oluşturulması bu icad edilen geleneklere iyi bir örnektir. II. Mahmut döneminde bir İtalyan ressamı yaptırılan arma, semboller aracılığı ile kimlik oluşturma çabasının bir göstergesidir. Deringil’e göre, icat edilen geleneğin en bariz örneği, festir. Yine kimlik inşa sürecinde kullanılan önemli araçlardan biri de marşlardır. II. Mahmut’un Guiseppe Donizetti’ye sipariş ettiği Mahmudiye Marşı C. Guatelli’nin Aziziye Marşı ve II. Abdülhamid döneminde bestelediği Osmanlı Marşı buna güzel örneklerdir. Tanzimat Fermanı icat edilmiş geleneğin ta kendisidir. Tarihsel motifler ve geçmişte denenmiş kabul görmüş kalıplar kullanılarak aslında oldukça radikal bir değişime gidilmiştir. Şeriata bağlı kalınacağı metnin içinde yer alan bir hüküm olmakla beraber yeni bir düzene geçildiğini gösteren hükümler dikkat çekmektedir. Müslüman ve gayrimüslim tebaanın kanun önünde eşitliği, ayırım gözetmeden hepsine can, mal ve ırz güvencesi verilmesi şariat düzeninden radikal bir kopmadır.(Deringil 26-28)

Tanzimat döneminden itibaren Osmanlılık üzerine dönemin aydınları tarafından çeşitli görüşler ortaya atılmış ve bu fikir kitlelere basın yoluyla işlenmeye başlamıştır. Vatan kavramı ve Osmanlı vatani kavramı da bu dönemde ilk kez kullanılmıştır. Namık Kemal vatan kavramı konusunu basın ve tiyatro aracılığı ile kamuoyuna yaymaya çalışmış ve bu yöndeki çalışmaları nedeni ile “vatan şairi” olarak tanınmıştır.

1876’da ilan edilen Kanun-u Esasî 8 ilâ 26’ncı maddelerinde “Tebaa-i Devlet-i Osmaniye’nin Hukuku Umumîyesi” başlığı altında Osmanlı tebaasının temel hak ve özgürlüklerini düzenlemiştir. Buna göre,

Vatandaşlık Hakkı.- Kanun-u Esasînin 8’inci maddesinde tâbiiyet hakkı

³ Selim Deringil, *Simgeden Millete*, İletişim Yayınları,

düzenlenmiştir. Bu maddeye göre, Osmanlı tâbiyeti, din ve mezhebe bağlı değildir. Osmanlı tâbiyeti “kanunen muayyen olan ahvale göre” kazanılır ve kaybedilir. Görüldüğü gibi Osmanlı vatandaşlık anlayışında, ırk, dil, din, mezhep gibi objektif unsurlara bir gönderme yoktur. Kanun-u Esasî Osmanlı tâbiyetinde bulunan herkesin dinî veya mezhebi ne olursa olsun “Osmanlı” olduğunu ilân etmektedir. Dolayısıyla, “Osmanlılık”, ırksal, dilsel veya dinsel bir vatandaşlık anlayışı değil, hukukî, anayasal bir vatandaşlık anlayışına dayanır.

9. madde Osmanlılar'ın tümünün, başkalarının özgürlüklerine müdahale etmemek koşuluyla, kişisel özgürlüğe sahip olduklarını belirtiyordu. 11. maddeye göre, devletin resmi dini İslam'dı. Ancak kamu düzenine ya da genel ahlaka aykırı davranmadığı sürece, her Osmanlı vatandaşı din özgürlüğüne sahipti.

Yasa önünde tüm Osmanlılar'ın eşit olduğu, kişilerin, din hakkında önyargıya sahip olunmaksızın vatana karşı aynı hak ve ödevleri bulunduğu 17. maddede, devletin resmi dilinin Osmanlı Türkçesi olduğu, memuriyetlere atanmalarda yetenek ve beceri arandığı 18. ve 19. maddelerde yer alıyordu.

İttihad-ı Anasır kavramı, özellikle 1908 sonrasında basında daha geniş şekilde tartışılmaya başlamıştır. Sansürün kalkışı ve anayasanın sağladığı özgürlük ortamı içinde kavram değişik din ve kökenlerden birçok Osmanlı aydını tarafından ele alınmış ve aynı zamanda devletin resmi söyleminde önemli bir yer tutmuştur.

Şehbenderzade Filibeli Ahmed Hilmi, “‘Osmanlı’ Ne Demektir? İttihad-ı Anasır Nasıl Mümkündür” adlı makalesinde “...İhtimal ki birçok kimse bu suali, bu sername-i makaleyi manasız sayar. Lakin zamanımızda bu kelime kadar müşkül ve mühim diğer bir kelime bulmak mümkün değildir” diyerek kavramın önemini ortaya koymaya çalışmıştır. Osmanlı sayılan toplumun “Türkiye denilen ülkenin yerli ahalisi” olduğunu belirten yazar halk topluluklarının Osmanlı Türk, Osmanlı Rum, Osmanlı Ermeni diye işaret edilebileceğini ifade etmektedir. Osmanlı kelimesine İslam unsurlar kadar, Rum, Bulgar, Ermeni, Sırp, Ulah ve Musevi gibi gayrimüslimlerde dahil⁴ olarak kabul edilmiş, farklılıklar ortadan kaldırılmaya çalışılmıştır.

Kimlik olgusuna genel olarak baktığımız zaman Osmanlı Devleti'nde özellikle 19. yy sonrasında gelişmeye başlayan kimlik anlayışının nedeni ortaya kolaylıkla çıkmaktadır. Osmanlı Devleti kendini tanımlamak ve açıklamak ihtiyacı içinde kalmıştır. Etrafında ulusunu kökenini açıklayan, tanımlayan milletler vardır. Dolayısıyla “öteki” karşısında kendi yerini belli etmek, bunu da imparatorluk sınırlarını tehlikeye sokmadan; hatta sınırları güvence altına almaya gayret ederek yapmak zorunda kalmıştır. Aslında etrafındaki milletlerin kendi kültürünü tanımlamada özellikle kullandıkları “ırkı” özellikler, Osmanlı'nın

⁴Şehbenderzade Filibeli Ahmed Hilmi, “Osmanlı Ne Demektir? İttihad-ı Anasır Nasıl Mümkündür?”, *Tasvir-i Efkar*, 4 Kanunusani 1910.

dayandığı bir nitelik olmamıştır. Bu şüphesiz Osmanlı Devleti'nin oldukça farklı etnik kökenden oluşan insanların bir arada yaşadığı bir yer olmasından kaynaklanmaktadır.

Osmanlı devleti için bu kimlik ayrımı üzerinden bir değerlendirmeye gidersek devlet içinde –özellikle- dil ve din esaslarına dayanan kimlik bunalımının devlet kanalıyla oluşturulan “vatandaşlık” oluşumu ile aşılmaya çalışıldığını düşünmek yersiz olmayacaktır. Osmanlı İmparatorluğu’ndaki üst kimlik yani devletin vatandaşına verdiği kimlik “Osmanlı”dır.⁵ Burada en önemli aşama şüphesiz temel kimliğin insanlara fark ettirilmesinde kullanılan yöntem ve kaynaklardır. İmparatorluk içinde etnik hiçbir ayrımın farkında olmadan yaşayan halkın; kendilerini, hangi süreçten sonra “öteki” karşısında tanımlama ve konumlandırma ihtiyacı hissetmiştir. Aslında bu belki de ihtiyaçtan ziyade bir zorunluluk hatta kültürel varlığın korunabilmesinde gücünün tarafı olma zorunluluğu olmuştur. Çünkü temel kimlikler 20. yy başında insanların bağlarının mutlak sağlanması açısından iyi bir gereç, kurulan ulus devletler sayesinde İmparatorluğu parçalamak ise amaçlanan hedeftir.

Osmanlı Devleti’nde gerçekleştirilmeye çalışılan, devleti kuran kurucu unsurun daha az vurgulanması ve Osmanlılık üst kimliği ile, topraklar dahilinde yaşayan diğer unsurların devlete karşı bağlılığın sağlanmasıdır. Böylelikle teritoryal (topraksal) bir vurgu ile tüm unsurlar arasında birlik sağlanmaya çalışılmıştır. Bunun uygulanmasında da Kanun-u Esasi’den alınan maddi güç ile tüm unsurların eşitliğinin meşrulaştırılması düşünülmüştür. “Osmanlılık”⁶ üst kimliği ile toprak ve devlet bütünlüğünü sağlamaya çalışmış; “alt kimlik” (çeşitli etnik, dilsel vs. guruplar) sayılabilecek ve kendilerini devlet içinde “tali unsur” hissedebilecek hiçbir etnik oluşuma fırsat vermemişlerdir.

Ulusal ideoloji ortak bir dünya görüşü dolayısıyla “biz” deme eğilimindedir. Osmanlı devleti de bütünlük açısından bu duruş şekline karşı kendi formülünü geliştirmek zorundadır. İmparatorluk koşulları elbette tek dil, ulus, görüş yada kültür etrafında “biz” demesine engeldir. Dolayısıyla öncelikle ortak toprak parçasının temel alındığı, Kanuni Esasi ile getirilen güvence ile temellenmiş bir oluşum tek çıkar yol gibidir.

Taner Timur’un “Osmanlı Kimliği” adlı kitabında işaret ettiği önemli bir taraf Osmanlı Kimliği yaratılırken sadece batı ile bütünleşmeyi sağlayacak tanımlamalara ve yollara gidildiği bu bağlamda bu tarihin yeniden yazılması gerektiği konusudur.⁷ Osmanlılık üst kimliğinin doğuşu gerçekten de batının

⁵ Başbakanlık İnsan Hakları Dayanışma Kurulu, “Azınlık Hakları ve Kültürel Haklar Çalışma Grubu” Raporu, **Birikim**, sayı:201, İstanbul, 2006, s.26.

⁶ Selçuk Akşin Somel, “Osmanlı Reform Çağında Osmanlılık Düşüncesi (1839-1913)”, **Modern Türkiye’de Siyasi Düşünce**, cilt:1, İletişim Yayınları, İstanbul, 2004, s.88.

⁷ Osmanlı kimliği ile ilgili olarak bkz. Taner Timur, **Osmanlı Kimliği**, 4. Baskı, İmge Kitabevi, Ankara, 2000; Hilmi Yavuz, **Osmanlılık, Kültür, Kimlik**, 1. Baskı, Boyut Yayınları, İstanbul, 1996.

zorlaması ve Osmanlı'nın kendini batı karşısında tanımlamak zorunda olması ile ortaya çıkmıştır.

Meşrutiyet sonrasında yazarlar halkı ittifad konusunda daha fazla uyarmaya başlamışlardır. Muhelif ya da iktidar her iki gurubun da ortak söylemi ittifad-ı anasırdır. Süleyman Nazif yazısında "Osmanlılar bilmelidirler ki anasır-ı muhtelif arasında bir ahenk olmazsa tarumar olurlar. Bu hususta falan ırka ve mezhebe dahil olmanın hiçbir faydası yoktur." Şeklinde uyarmış ve eklemiştir; "Nasıl kuvvetli bir orduya karşı dikkatli davranılması gerekiyorsa dış etkilere karşı da milli bir mevcudiyet ve ittifad kurmalıyız."⁸

Devletin aydın kesimi Osmanlı topraklarında gerçekleştirilmesi gereken "değişimin" Avrupa topraklarından farklı olması gerektiğinin farkındadır. Lütfi Fikri "*Bizim ihtilalimiz İngiltere ve Fransız ihtilali gibi değildir.*"⁹ demektedir. Toplumsal farklılıklar devlet politikalarını ve çözümleri doğrudan etkileyeceği için bu yoruma hak vermemek mümkün değildir. Osmanlı topraklarında sağlıklı bir "ittihat" gerçekleştirilmesi büyük ölçüde sağ duyuya bağlıdır. Lütfi Fikri'de bu konuda uyarmaktadır. "...Osmanlı topraklarında yaşayan çeşitli mezhep ve komitelere mensup olan halkların istekleri ve nasıl bir hayat yaşama arzuları bilinmedikçe ve bilinse de onları yerine getirmekte çekingen davranılması sorunları çözümsüz bırakıyor...Şunu Osmanlı milleti istiyor (mesela Arnavutluk'a asker göndermeyi) denirse bu hakikati yansıtmayabilir. Bunun için Müslim ve gayrimüslim Türk ve diğer unsurların görüşleri sorulmalı." Lütfi Fikri halka sorulmalı derken toplumların isteklerinin göz ardı edildiği politikaların birlik anlayışını baltalayabileceği ihtimali üzerinde durmaktadır.

Bir diğer önemli isim Priştina Mebusu Hasan Bey ittifad fikrine sahip çıkmıştır. Osmanlı topraklarında yaşayan halkın eski zamanlarda da mensubu olduğu kavmiyle iftihar ettiğini vurgulamanın yanında; "*ne ben Arap ne sen Türksün ne de ben Arnavudum sen Kürtsün diyen*" olduğunu, hep bir ağızdan ve bir kalpden "*biz Osmanlıyız*" dendiğini işaret etmiştir. Bir Kürt ne ise bir Türk de, bir Arap ne ise bir Arnavut da aynıydı. Arada hiçbir fark yokken içinde bulunulan koşullarda halkın söylemlerini "*Fakat bugün acaba öyle mi? Kimi Türklükten; Kimi Araplıktan; kimi Arnavudluktan bahsedip duruyor.*" şeklinde sorgulamaktadır. Bunun sebebinin sorgulanması, araştırılması gerektiği düşüncesindedir.¹⁰ Kısacası Osmanlı devletinin ve milletin "*bekası ve selameti için*" en önemli unsur ittifad-ı anasırdır olarak işaret edilmiştir.¹¹ Bu Osmanlı Devleti elinde şekillenen bir kimlik halini almıştır.

İttihad-ı Anasır İçin Merkezileşme Mekanizmaları

⁸ Süleyman Nazif, "Anasır-ı Osmaniyenin İttihadı", *Tasvir-i Efkar*, 6 Eylül 1909.

⁹ Lütfi Fikri, "Millet Hakim ise Söz Onundur", *Tanzimat*, 18 Ağustos 1328.

¹⁰ Priştina Mebusu Hasan, "İttihad-ı Anasır" *Tanzimat*, 22 Nisan 1327.

¹¹ Diran Kelekyan, "İttihad-ı Anasır Hakkında", *Sabah*, 3 Temmuz 1909.

Osmanlı Devleti, ulusçuluk akımının İmparatorluk üzerindeki etkisini, “Osmanlı modernleşmesi” olarak adlandırılan merkezîyetçilik reformları ve Osmanlılık/Osmanlılık politikaları ile aşmaya çalışmıştır.¹² 1909 yılı genelde, gazete haberlerindeki yoğunlaşmadan da anlaşılabilceği üzere İttihat-ı Anasır hakkında fikirlerin de oldukça fazla olduğu bir dönem olmuştur. İttihat ve Terakki’nin 1909’dan itibaren reformlarında merkezileşmeyi gerçekleştirmeye çalışmaları bu vesile ileldir.

Devletler kendi siyasal sınırları içinde ulusal dil, ortak bir eğitim sistemi, zorunlu askerlik yükümlülüğü gibi nüfusu diğer toplumlara göre farklılaştırıp türdeşleştirecek politikalar izlenmiştir.¹³ Osmanlı Devletinde de İttihat ve Terakki’nin planı bu gibi görünmektedir. Bunu resmi ideoloji vasıtasıyla gerçekleştirmeyi düşünmüşlerdir. Resmi ideolojini aktarımı ile de, itaat ve sadakati sağlayan üç temel kurum ordu, bürokrasi ve eğitim¹⁴ mekanizmaları ilk araçlar olarak kullanılmıştır.

Diğer taraftan Anderson’un savunduğu fikirlerde gördüğümüz kitle iletişim araçları İttihat ve Terakki için önemli araçlar olmuştur. “*Anasır-ı muhtelif-i memleket arasında nefret ve ayrılık yaratacak münakaşaya son vermede gazetelerin büyük rolü*” olduğuna olan inanç yüksektir.¹⁵ Anderson’un kuramında milliyetçilik ve kapitalizm arasında bir bağ olduğu kesindir. Burada asıl önemli olan kitle iletişim araçlarına yapılan vurgudur. Özellikle gazete ve dergiler ortak bir dil bilinci yaratmıştır. Avrupa ve orta doğuda bütün milliyetçi akımlar işe önce gazete ve süreli yayınlar ile başlayacaktır. İletişim ideolojilerin genişletilebilmesinde en temel yoldur.¹⁶ Osmanlı devletinde özellikle II. Meşrutiyet döneminde gazete ve dergilerde yaşanan patlamanın bir nedeni de budur. Ulus devletin dil, bölge, etnik farklılıkları uzlaştırma isteği ve yeteneği, toplumsal hareketliliğin ve iletişimdeki gelişmenin bir sonucu olarak ortaya çıktığı düşünülebilir.

Avrupa da ulus devletlerin inşa sürecinde temel eğitimin ve askerliği zorunlu hale getirmenin ulus inşasının en önemli adımlarından olduğu, zorunlu eğitimi ve askerliği hayata geçiren okul ve ordunun halkın birleşmesinde en önemli kurumlar olduğu takip edilebilmektedir. Bu kurumlar 1908-1913 dönemi Osmanlı Devleti içinde benzer şekilde önemlidir. Örneğin okullar öncelikle çocukların birliğini sağlayacak ve bu dostluklar milletlerin de dostluğuna vesile

¹² Hasan Akbayrak, *Milletin Tarihinden Ulusun Tarihine: II:Meşrutiyet’ten Cumhuriyet’e Ulus Devlet İnşa Sürecinde Kurumsal Tarih Çalışmaları*, Kitabevi Yayınları, İstanbul, 2009, s.7.

¹³ Hüseyin Sadoğlu, *Türkiye’de Ulusçuluk ve Dil Politikaları*, İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, 1. Baskı, Ekim 2003, s.21.

¹⁴ Mehmet Ö. Alkan, “II. Meşrutiyette Eğitim, İttihat ve Terakki Cemiyeti, Milliyetçilik, veya Militer Türk-İslam Siyaseti”, *II. Meşrutiyeti Yeniden Düşünmek*, Der: Ferda Ergut, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul, 2010, s.59.

¹⁵ “Lüzum-u İttihad”, *Sabah*, 11 Haziran 1909.

¹⁶ Aydın, a.g.e., s.73.

olacaktı.¹⁷ Yani Osmanlı halkını oluşturan çeşitli din, mezhep, ve uluslar Garpcı, “kalkınmacı” ortak bir zeminde buluşarak birlik olacaklardı. Eğitim yolu ile ancak böyle bir birliktelik sağlanabilirdi. Osmanlı devletinin dağılması istenmiyorsa okullarda Osmanlılık telkin edilmeliydi. Dolayısıyla eğitimciler de bu anlayışa sahip kimseler olmalıydı.¹⁸ Meşrutiyetin ilanından Balkan savaşlarına kadar Osmanlılık ideali ve ortak bir “Osmanlı” tipi vatandaş ülkede siyasi birliği sürdürecektir bir unsur olarak düşünülürken bu düşünce eğitimde de bu düşünce geçerli olmuştur. Ders kitaplarında, amaçlarda bu işaret edilmiştir. Modernleşme sürecinde dinsel/geleneksel cemaat eğitimi yerini yaygın/kamusal, laik, merkezi eğitim sistemine bırakmaktadır.¹⁹

İttihad-ı Anasır Mektepleri adıyla anılan okullar da yine iktidar tarafından devletin resmi ideolojisine uygun olarak eğitim yapan yerler olmuşlardır. “*Meşrutiyet devrinin iyilik hareketlerinden*”²⁰ olarak açıklanan mekteplerden halk da memnundur. Belgelerden anlaşılan Balkan topraklarında İttihad-ı Anasır Mektepleri açılmasına önem verildiği kadar, Anadolu’da da bu okullardan bulunmaktadır.

II. Meşrutiyette amaç “*Anasır-ı Osmaniye’den her birini diğerinden ayrı kalmağa sevk edecek tedabiri değil, ittihadı sevk edecek esbabı hazırlamak ile meşgul olmak*” idi.²¹ bu anlamda uygulamada görülen önemli bir birlik unsuru askerlik olmuştur. Osmanlı Devleti sürekli bir askeri bir devlet şeklinde gelişmiştir.²² II. Meşrutiyet devrine kadar askerlik yükü Müslümanlara ve Müslümanların da bir kısmına tahsis edilmiştir.²³ Gayrimüslimlerin askere alınması önemli bir birlik beraberlik fırsatıdır. Bu 1835’de donanmaya gayrimüslim asker alımı²⁴ ile başlamış ve aralıklarla devam etmiştir. İktidarın uygulamadan beklediği, aynı vatana aynı koşullarla bağlı, kendini vatanın bir

¹⁷ Hüseyin Cahid, “Birbirimizi Anlamak İçin”, **Tanin**, 13 Şubat 1909.

¹⁸ Akşin, Jöntürkler ve İttihat ve Terakki, s.367.

¹⁹ Alkan, a.g.m., s.59.

²⁰ **BOA. MF.MKT., 1038/74**, 30 Zilkade 1325. Selanik’e bağlı Porvi (Poroy) köyünde açılan İttihad-ı Anasır Mektebi dolayısıyla halkın Osmanlı hükümetine teşekkürünü içeren bir belgedir. Ayrıca Porvi İttihad-ı Anasır Mektebinin açılmasından dolayı belediye reisiyle Bulgar ve Ulah muhtarlarının teşekkür telgrafi için bkz. **BOA. MF.MKT., 1161/21**, 17 Nisan 1328.

²¹ Hüseyin Cahid, “Gayrimüslimlerin Askerliği Münasebetiyle”, **Tanin**, 21 Mayıs 1909.

²² Diran Kelekyan, “Fikr-i Askeri”, **Sabah**, 10 Teşrinisani 1909.

²³ Hüseyin Cahit, “İhtilaf Yahut İtilaf Meselesi”, **Tanin**, 17 Teşrinisani 1908.

²⁴ Osmanlı ordusunda sadece erkek Müslümanların görev yapması devlet içinde bazı olumsuz sonuçlara da neden olmuştur. Bunlardan ilki savaşlarda erkek Müslüman nüfus azaldığı için ülke genelindeki demografik yapı bundan ciddi zarar görmüştür. Bir diğer önemli sonucu ise Müslüman askerler savaşta iken gayrimüslim erkek vatandaşlar cephe gerisinde üretime devam ettikleri için, erkekleri cephede olan Müslüman kadının çalışma hayatına Avrupa’da gözlenenlere kıyasla çok daha kısıtlı girmesinde neden olmuştur. Yavuz Selim Karakışla, “Osmanlı Ordusunda İlk Kadın Asker: Kızları da Alın Askere (1897)”, **Toplumsal Tarih**, sayı:147, Mart 2006, s.14-16.

evladı hisseden ve vatan için canını verebilecek kadar sahiplenip her unsurun bir diğerini kardeşi gibi görmesini sağlamaktır.²⁵

Resmi Tarihin Yeniden Yazılması Ve İktidarın Meşrulaştırılması devletin politikalarına sahip çıkılmasını kolaylaştırmak açısından düşünülmüştür. Resmi tarihte en ciddi değişiklik devletin tarihi kökeni konusunda olmuştur. II. Abdülhamit döneminin Osmanlı Devleti tarihini İslamiyet'e dayandıran anlayışı terk edilerek devlet tarihi daha öncelere, ilk çağ medeniyeti olarak ele almaya başlamışlardır. Ayrıca milli kimlik ders kitapları sayesinde aktarılmaya başlanmış, Türklerin askeri özellikleri, kahramanlıkları, yeniçerilerin başarıları gibi konular işlenmiştir.²⁶

Modernleşmenin bir tarafı da resmi ideoloji, resmi tarih yazına ve gelenek icad etmedir. Osmanlı Devletinde II. Meşrutiyet iktidarının gerçekleştirmeye çalıştığı da budur. İcad edilen Osmanlıcılık, devletin resmi ideolojisi haline getirilmiştir. Bir kültürün ulusa doğru genişletilmesi ya da olmayan bir kültürün yaratılması ve bu yapılırken de olmaması gerektiği farz edilen "öteki" kültürlerin yok edilmesini sağlayan bir sistemle oluşturulan yapının "ulusal kimlik" denen noktaya gelebilmesinde milliyetçiliğin kullandığı en önemli araç tarihtir.²⁷ Böylece uluslaştırma yada ulusal kimlik inşa sürecine yardım eden okul, siyasal katılım, ve ordu gibi unsurlar, kolektif bir kimlikte gerekli iki asli unsur olan "biz" ve "öteki" olanı²⁸ yaratmaya yardım etmiştir.

Bunun için Tarih-i Osmani Encümeni 1909 yılında kurulmuştur. Kurulma gerekçesi, II. Meşrutiyet'in ilanı ile güçlenen Osmanlı Devleti'ni bütün unsurları ile bir arada tutma amacına hizmet edebilecek "milli tarih" öğrenme gerekliliği ile ilişkilendirilmiştir. Böyle bir tarihin devletin bütün unsurları ile bütünlüğünü koruyacağı düşünülmüştür. Bu amaca uygun olarak encümen bünyesinde gayrimüslim yurttaş tarihçiler²⁹ de görevlendirilmiştir.³⁰

II. Meşrutiyet döneminde devlete parlamenter bir biçim vermek ve cins ve mezhep farkı gözetilmeksizin bir Osmanlı ulusu meydana getirmek söz konusudur.³¹ Fakat çeşitli ulusal topluluklardan oluşan Osmanlı Devleti'nde

²⁵ Hüseyin Cahit, "Gayrimüslimlerin Askerliği Münasebetiyle", *Tanin*, 21 Mayıs 1909.

²⁶ Alkan, a.g.m., s.64-65.

²⁷ Aydın, a.g.e., s.46.

²⁸ Osmanlı Devleti açısından özellikle Balkan savaşları yaşanan deneyimler nedeniyle "biz" ve "öteki"nin ders kitaplarına girmesine neden olmuştur. Alkan, a.g.m., s.70.

²⁹ Encümen kuruluşunda Ermeni asıllı Dıran Kelekyan, Rum asıllı Pavlo Karolidi ve Arnavutluk kökenli Ortodoks olan İskender Yanko Hoçi asli üye olarak seçilmişlerdir. Encümen'in kuruluşundaki yirmi yabancı üyeden de iki tanesi gayrimüslim Osmanlı vatandaşlarıydı. Süryani Katolik Patriki Efram Rahmani Efendi ile Müze-i Osmani muhafızlarından Mistakis Efendi, Encümen'e muavin olarak seçilmişlerdi. Akbayrak, a.g.e., s.68.

³⁰ Akbayrak, a.g.e., s.49-56.

³¹ Enver Ziya Karal, "Tanzimat'tan Sonra Türk Dil Sorunu", *Tanzimattan Cumhuriyete Türkiye Ansiklopedisi*, cilt:2, İletişim Yayınları, İstanbul, s.317.

yönetimle yönetilenler arasında dil ayrılığı vardır.³² Osmanlı devletinde resmi dil ile gerçekleştirilmeye çalışılan, “*toplum arasında birbirini anlayamayan kitleleri ortak bir çerçevede buluşturabilmek*”³³ olmuştur. Osmanlı devletinde millet-i hakime Türkler olmasından dolayı dil Türkçe’dir. Her yerde Türkçe yazılması ve konuşulması zorunludur. Bu birbirlerini anlayabilmeleri ve sevebilmeleri içinde gerekli görülmüştür.³⁴

Millet yaratılmasında önemli kurgular olan semboller (Milli Marş, Milli Bayram, bayrak gibi) de devlet tarafından kullanılmıştır. 1910-1911 yıllarında Makedonya oldukça karışık bir durumdadır. 1908 Devriminin Makedonya da ki halk arasında yarattığı sevinç oldukça kısa sürmüştür. Özellikle Arnavutların tutumu iktidar için zorlayıcı olmuştur. Anayasal rejimin merkezîyetçi tutumu, Balkan halkları üzerinde ters bir etki yapmıştır. Arnavut ayaklanmasında İttihat ve Terakî’nin *merkezîyet ve herkesi Osmanlılaştırma* politikası etkili olmuştur.³⁵

Merkezîyetçi etkinin artırılmasının tek nedeni şüphesiz İttihad-ı Anasır düşüncesidir. Bu bağlamda Makedonya önemli bir yer olduğu için dönemin padişahı Sultan Reşat Makedonya’ya bir gezi düzenleyecektir. Bu gezi de padişah halk ile bir araya gelebilme fırsatı bulmuştur. Gezinin en önemli tarafı da tüm gezi boyunca İttihad-ı Anasır teması sürekli olarak dile getirilmiştir. Bu seyahat öncelikle Müslüman Arnavut topluluğu ile bağları sağlamlaştırmayı hedeflemiştir. Diğer önemli siyasi amacı; etnik gruplar arası dayanışmanın sergilenmesi aracılığıyla Osmanlıcılığı, diğer bir ifadeyle İttihad-ı Anasır’ı güçlendirmektir.³⁶ İttihad-ı Anasır vurgusu kurumsal pek çok alanda her şekilde vurgulanmaya çalışılmıştır. Bu ulusal sembollerin kullanılmasına da yansımıştır. II. meşrutîyet döneminde öğretmenler resmi ideolojinin militanı olarak görülmüşlerdir. Okullarda bulunacak objeler ise kullanılacakları yerlere kadar belirlenmişlerdir. Mesela olmazsa olmaz olan ilk obje büyük bir Osmanlı bayrağıdır. Bayrağın altına “besmele-i şerif”, bununda altına okulun adının yazılı olduğu bir levha getirmek uygun görülmüştür. Ayrıca milli şarkı ve marşlarda duvarlara asılacaklardır.³⁷

Osmanlıların bir milli marşa ihtiyacı da dikkati çekmektedir. Birçok marş yapıldı veya yapılmaya çalışılmıştır. Fakat hiçbirisi bir milletin hissine tercüme olacak türden değildi. Bu yüzden “*her millet de olduğu gibi ‘Osmanlı*

³² Konur Ertop, “Tanzimat’tan Cumhuriyet’e Dil Sadeleşmesi”, **Tanzimattan Cumhuriyete Türkiye Ansiklopedisi**, cilt:2, İletişim Yayınları, İstanbul, s.337.

³³ Benedict Anderson, **Hayali Cemaatler Millîyetçiliğin Kökenleri ve Yayılması**, Çev: İskender Savaşır, Metis Yay., 5. Baskı, İstanbul, Nisan 2009, s.27.

³⁴ Hüseyin Cahid, “Anasır-ı Osmaniye’nin Birleşmesi”, **Tanin**, 15 kasım 1908.

³⁵ Çelik, a.g.e., s.454.

³⁶ Zürcher, a.g.e., ss.120-136.

³⁷ Alkan, a.g.m., s.76.

Marşı' yapılması lazımdır."³⁸ Bu gibi fikirler dikkate alınmış olmalıdır ki "*Meşrutiyet-i Osmaniye ile mütenasib milli bir marşın kabulü ve bunun için bir musiki müسابakası küşadı kararlaştırılmıştır.*"³⁹

Siyasal katılımın dışında kalan kitlelerin, "yeni toplum-yeni insan" projesi çerçevesinde seferber edilmesinde ise, kutlamalar ve bayramlar mühim bir yer kazanacaktır. II. Meşrutiyet laik nitelikli bir birleşik kamusal alanın varlığını tescil etmek amacıyla, vatandaşları bölen dini bayramların karşısına onları bir bütününü parçaları yapmak için bir dizi yeni bayram icad eder. Bunlar topluluğun kimliğini hissetmesini, ifade etmesini, pekiştirmesini sağlar. II. Meşrutiyet'in ilanı yıldönümlerinde kutlanan İyd-i Milli-yi Osmani⁴⁰ ve II: Meşrutiyet Meclisi'nin toplandığı günün yıldönümlerine özgü "Meclis-i Millinin Yevm-i Küşadı" bayramları mühimdir.⁴¹

Milli bayramlar milletlerin bir arada olmaları için bir vesiledir. Bu durumlarda "... bütün nifak şahsilerimizi, bütün o ufak, pek ufak endişelerimiz daima bir tarafa atar, atar da hep birden, el birliğiyle Osmanlılığın selametine, bekasına çalışırız."⁴² Hürriyetin ilanı olarak kabul edilen anayasanın tekrar yürürlüğe konması ilk kez "milli bayram" olarak kutlanmaya başlamış o gün okullar tatil edilmeye başlanmıştır.⁴³

10 Temmuz tarihinin "Eyyam-ı Resmiye-i Milliye" olarak kabul edilmesi hakkındaki kanun layihası, Encümen tarafından incelenmesine gerek görülmeden okutulup müzakere edilmiştir. 20 Haziran 1325 de Sadrazam Hüseyin Hilmi Paşa'nın kabulü ile 10 Temmuz milli bayram olarak, meclis içinde herhangi bir itirazla karşılaşmadan ortak görüş içinde kabul edilmiştir.⁴⁴

İttihad-ı Anasırın Gerçekleşmemesinde Büyük Güçlerin Etkisi

Bu metin ile 1878'in biraz öncesine ve biraz da sonrasına vurgu yapmak temel kurgu için gerekli görülmüştür. 19. yy ilk çeyreği içinde hükümdarlık yapan Sultan II. Mahmut'la birlikte devlet başka gailelerle uğraşmıştır. Fransız ihtilalinin bir neticesi olarak ortaya çıkan milliyetçilik prensibi, çok uluslu

³⁸ Yazar bir Osmanlı marşı için ödül vermeyi dahi düşünmüştür. "*Düşündüm tarafından 40 lira bunun için ayırdım. 20 lira güfteye 20 lira besteye tahsil edilecektir. Ta ki vatanımızda hissiyat-ı umumiye-i Osmaniye'ye muvafık bir eser-i milli husule gelsin Buradan ilan veriyorum. Bütün şairler martın 15 ine kadar Osmanlı marşı güftesini mağazamıza göndersinler. Bizde birer nüshasını imzasız olarak basına verelim. Vilayat bunları tetkik eder seçilen ödülü kazanır*". Selim, "Osmanlı Marşı", **İkdam**, 8 Mart 1910.

³⁹ "Milli Marş", **İkdam**, 8 Nisan 1909.

⁴⁰ Hüseyin Cahit, "Milli Bayram", **Tanin**, 26 Ocak 1909.

⁴¹ Bu bayramlara 1915'den itibaren kutlanan Mektepliler Bayramı ve 1916'daki İdman Bayramı da devletin savaş dönemlerinde moralini yükselten etkinlikler olarak belirtilebilir. Bkz. Üstel, a.g.e., s.29.

⁴² Ali Kemal, "Bayram", **İkdam**, 27 Teşrinievvel 1908

⁴³ Alkan, a.g.m., s.64.

⁴⁴ Madde-i Kanuniye: "*Temmuz'un onuncu günü a'yadı resmiyei Osmaniye'den olup, her sene yevmi mezkurda icrayı şehrayin edilcektir.*" Bkz: **MMZC**, C:5, D:1, İS:1, s.175.

Osmanlı devleti içindeki gayrimüslim unsurların bağımsızlık yolunda harekete geçmelerine neden olmuştur. Osmanlı üzerinde çıkarları olan batılı devletlerde Osmanlı devletini iç işlerine müdahale ederek, gayrimüslimleri isyana teşvik etmişlerdir.⁴⁵ Milliyetçiliğin menfi bir etki ile Osmanlı Devletinde etki göstermesi şüphesiz büyük ölçüde “büyük güçlerin” gösterdiği etki nedeniyledir. İlginç olan aslında milliyetçiliğin doğduğu topraklarda bu güçlere aittir. Osmanlı devletinin bulduğu panzehir niteliğindeki ittifak-ı anasır da aynı şekilde bu güçlerin yöntemlerinin benzerleri kullanılarak yaratılmaya çalışılmıştır.

Temmuz 1878 de imzalanan Berlin anlaşması ile Sırbistan Karadağ ve Romanya bağımsızlıklarını kazanırken, Bulgaristan’da özerk bir prenslik kurulacaktı. Ermeniler doğu Anadolu’da sayı olarak üstün oldukları iddialarını batı kamuoyuna kabul ettirdiler. Ayrıca Girit için yeni bir anayasa yapılması kabul edilmiş, ayrıca diğer devletler Osmanlı devletine din hürriyetlerinin korunup kollanması konusunda taahhüt istemişlerdir. Asıl sıkıntı şudur ki batılı ülkeler Osmanlı devletine taahhüdün korunup kollanması ile ilgili hesap da sorabileceklerdir. Kısacası yabancı devletlere gerektiğinde gayrimüslimlerle ilgili sorunlara rahatlıkla müdahale edebilme fırsatı doğmuştur. Ayrıca bu anlaşma ile Fransa’nın kutsal yerlerdeki stotükusunun devamı da garanti altına alınmıştır. Genel olarak bakıldığında ön barış olan Ayastefanos’ta Babıali için muhatap sadece Rusya’dır; oysaki Berlin barışı ile ıslahat hakkında batılı ülkelere karşı yeni taahhüt alanları ortaya çıkmıştır.⁴⁶

1878 Berlin konferansından sonra Osmanlı devleti açısından mühim kırılmalar milliyetçilik kaynaklıdır. Büyük güçler diye işaret ettiğimiz büyük Avrupa devletlerinin Osmanlı devleti üzerindeki toplumsal etkisi ittifak-ı anasır açısından ele alınmaya değerdir. Söz konusu ittifak-ı anasır olduğunda Berlin konferansını konu içinde önemli bir kırılma noktası olarak işaret etmek yanlış olmayacaktır.

Büyük güçler, Osmanlı topraklarında kendi etki alanlarında yeni kurulan özerk ya da bağımsız ulusal devletlerin; “Doğu Sorunu”nu çözecek akılcı bir çözüm olarak görmüşlerdir. Büyük güçler içinde Rusya Balkanlardaki milliyetçiliği en çok etkileyen devletlerin başında gelmektedir. Slavcılık politikası ile Balkan Slavlarını kendi himayesi altına almaya çalışan Rusya’ya karşı çıkan ülkeler İngiltere ve Avusturya’dır. Bu zamanın siyasi dengelerine göre tekrar tekrar şekillenmiştir.⁴⁷

Büyük devletlerin Berlin kongresine dayalı olarak Osmanlı devletinde

⁴⁵ Taner aslan, “Osmanlı Devleti’nin Siyasi ve İdari Tarihinde Adalet ve Müsavat Meselesi”, *Akademik Bakış Dergisi*, sayı:21, 2010, Kırgızistan, s.5.

⁴⁶ Gülnihal Bozkurt, *Gayrimüslim Osmanlı Vatandaşlarının Hukuki Durumu (1839-1914)*, 2. Baskı, Türk Tarih Kurumu, Ankara, 1996, s.91.

⁴⁷ Bilgin Çelik, “Büyük Güçlerin Balkanlardaki Rolü: Balkan İttifakının Kökenleri ve Sonuçları”, *Uluslararası Balkanlarda Türk Varlığı Sempozyumu*, Celal Bayar Üniversitesi Yayınları, Manisa 2010, s.314-323

doğu Anadolu ve Doğu Rumeli'nde reformların gerçekleştirilmesine ilişkin istekleri devam etmiştir. Bu durumun yarattığı etki merkezi çalışmalarla dahi aşılamamış, ittifad-ı anasır beklenen sonucu gerçekleştirememiştir. *"Osmanlıcılık, Balkan Harbi ile son bulmuştur. Savaşın neden olduğu mezalim yitirilen topraklar Osmanlı toplumunda Müslüman gayr-ı Müslim arasında derin bir uçurum açmıştır. Osmanlı millet sistemi giderek çözülmüş; Batı kaynaklı milliyetçilik duyguları İslamın oluşturduğu platformda güçlü bir ideolojik silaha dönüşmüştür."*⁴⁸

Balkan topraklarının kaybının Müslüman tebaadan meydana gelen bir Osmanlı toplumu ortaya çıkarması, ancak bu tebaa içinde Arnavutların ve Arapların da ayrılma hareketine girişmeleri, devlet idarecilerine Osmanlı devletini ayakta tutabilmek için Türk unsuruna dayanmaktan başka seçenek bırakmamıştır.⁴⁹

Sonuç:

İttihad-ı anasır kavramı 19. yüzyılın 2. yarısında ortaya çıkmış ve Osmanlı bütünlüğünü tesis etmek amacı ile devletçe uygulamaya konulmuş bir düşüncenin ürünüydü. 19. yüzyılda Avrupa'da ulus-devlet kavramı gelişirken, bir imparatorluk olan Osmanlı Devleti de bu gelişmelerden etkilenecek bir üst kimlik yaratmayı ve böylece dağılmayı önlemeye çalışmıştır. Tanzimat Fermanı ile başlayan Islahat Fermanı ve Kanun-u Esasi ile devam eden "eşit vatandaş" oluşturma projesi ile toplumun farklı unsurlarını yönetime katarak ortak bir bilinç yaratma çabası, önce Balkanlarda sonra da Ortadoğu'da yayılan milliyetçilik hareketleri ve ortaya çıkan ayrılıkçı hareketler sonucunda başarısızlığa uğramış ve imparatorluk dağılmıştır. Ancak bu üst kimlik projesi Cumhuriyet ile Misak-ı Milli sınırları içindeki herkesi "Türk vatandaşı" sayan yaklaşımla yeni bir boyut kazanmıştır.

⁴⁸ Zafer Toprak, "1913-1914 Müslüman Türk Boykotajı", **Toplum ve Bilim**, sayı:29-30, Bahar-Yaz, 1985, ss.179-182.

⁴⁹ Ali Engin Oba, **Türk Milliyetçiliğinin Doğuşu**, İmge Yayıncılık, Ankara, 1995, s.47-48

ATATÜRK DÖNEMİNDE TÜRK-AFGAN MÜNASEBETLERİ*

Salim CÖHCE**

Mondros Mütarekesini takip eden günlerde klasik tipte sömürge oluşturmak amacıyla hareket eden ülkelere karşı başlatılan¹ Türk İstiklâl Mücadelesi kendi kaderine hakim, millî bir devlet kurmayı öngörüyordu². Bu arada sarf edilecek gayretin “bütün mazlum milletlerin, bütün şarkın” müdafaasını da temin edeceğine inanılmakta ve Türkler ile “*şark milletlerinin beraber yürüyeceğinden*” emin bulunulmaktaydı³. Onun için Millî Mücadeleyi sevk ve idare edenler çok geniş bir alanda, savaşla beraber gerçekçi ve tutarlı bir “millî siyaseti” de titizlikle yürütmek zorundaydılar⁴. Dolayısıyla bu dönemde Türk dış politikasında, bağımsızlığını henüz elde edememiş, ya da sömürgeci devletlerin hedefleri arasında yer alan ülkeler, özellikle de Müslüman ahaliye sahip memleketler önem ve öncelik kazanacaktır⁵. Bunların başında da Afganistan gelmektedir.

XIX. yüzyıl boyunca Osmanlı Devleti gibi Rus ve İngiliz emperyalizmi arasında sıkışıp kalmasına rağmen varlığını muhafaza eden Afganistan⁶, Halife'nin ilân ettiği cihada katılmayarak I. Dünya Harbi'nde

* Bu makale daha önce Atatürk 4. Uluslararası Kongresi (25-29 Ekim 1999 Türkistan /Kazakistan)'ne tebliğ olarak sunulmuş ve Bildiriler II, s.1131-1161'de yayınlanmıştır.

** İnönü Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü Öğretim Üyesi.

¹ M. Gönübol-C. Sar, *Atatürk ve Türkiye'nin Dış Politikası (1919-1938)*, Ankara 1990, s.138

² Samsun'a çıktığında ülkenin içinde bulunduğu vaziyeti ve düşünülen kurtuluş çarelerini değerlendiren Mustafa Kemal, Millî Mücadelenin amacını özetle bu şekilde belirler. Bkz., Mustafa Kemal Atatürk, *Nutuk I, (1919-1920)*, İstanbul 1973, s.12.

³ Bkz., *Atatürk'ün Söylev ve Demeçleri II (1906-1938)*, Ankara 1989, s.40

⁴ Bu hususta Bkz., Mustafa Kemal Atatürk, *Nutuk II, (1920-1927)*, İstanbul 1973, s.433 vd.

⁵ Mustafa Kemal, T.B.M.M.nin 24 Nisan 1920 günlü oturumunun dördüncü celsesinde bu durumu “*Ecnebilerin en çok korktukları fevkalâde mütevahhiş oldukları İslâmiyet siyasetinin dahi alenen ifadesinden mümkün olduğu kadar mücanebete kendimizi mecbur gördük. Fakat kuvayi maddiye ve maneviye karşısında bütün cihan ve Hristiyan siyasetinin en şedit (hırslarla) ehlihalip muharebesi yapmasına karşı hudut haricinde bize zahir olacak bir noktai istinad teşkil edecek kuvvetleri düşünmek mecburiyeti de tabii idi. İşte haricen etmemekle beraber hakikatte bu noktai istinadı aramaktan geri durmadık. Bittabi selâmet ve necat için yegâne (müracaat ettiğimiz menba) kuvayi alemlî islâmiyet olmuştur.*” Sözleriyle ortaya koymaktadır. Bkz., *TBMM Gizli Celse Zabıtları I, 24 Nisan 1336 (1920) - 21 Şubat 1336 (1921)*, Ankara 1985, s.2

⁶ Bkz., P. Hopkirk, *İstanbul'un Doğusunda Bitmeyen Oyun*, (nşr. M. Harmancı), İstanbul 1995, s.205; S. Şabbır Hüseyin- vd., *Sovyet İşgali Altındaki Afganistan*, (nşr. İ. Bosnalı-A. Arslan), İstanbul 1982, s. 86 vd; Afganistan'ın o dönemdeki konumundan hareketle geleceğe yönelik bir takım değerlendirmeleri ihtiva eden 15.7.1923 tarihli raporu hakkında Bkz., A.Z.V. Togan, *Hatıralar, Türkistan ve Diğer Müslüman Doğu Türklerinin Millî Varlık ve Kültür Mücadeleleri*, İstanbul 1969, s.495 vd.

tarafsız kalmayı başarmıştı⁷. Buna karşılık İngilizler, bu ülkeye vaadettikleri “dış münasebetlerde istediği gibi hareket edebilme serbestisini” vermedi⁸. Bunun üzerine Afganistan’ın yeni Emiri Emanullah, 3 Mayıs 1919’da İngiltere’nin “nüfûz ve vesayetinden” kurtulmak için ordularına Hindistan’a taarruz emrini verdi⁹. Neticede, 8 Ağustos 1919’da Ravalpindi’de imzalanan anlaşma ile Afganistan tam istiklâline kavuşacaktır¹⁰. Yalnız bu sonuç, Afgan ordularının başarılarından çok, Rusya ile İngiltere arasındaki rekabetten¹¹, yani bu devletlerin Afganistan’ı kendi yanlarına çekerek birbirlerine karşı kullanma isteğinden kaynaklanmaktaydı¹².

Rusların destekleyeceği bir Afganistan’ın İngiltere için yaratacağı tehlike çok büyüktü. Buna bir de Türkistan ahalisi destek verirse, Asya’da sömürgeciliğin sonu getirilebilirdi¹³. Afganistan’ın İngiltere’yi tedirgin eden konumundan yararlanmak isteyen Türkiye Büyük Millet Meclisi Hükümeti bu ülke ile temas kurmakta gecikmedi. Aslında Türkler ile Afganlar arasında herhangi bir çıkar çatışması bulunmadığı gibi temelleri epeyce gerilere giden

⁷ M. Saray, **Dünden Bugüne Afganistan**, İstanbul 1981, s.129 vd; Mustafa Kemal, hilâfetin kaldırılmasıyla ilgili bir konuşmasında bu tavra telmihen Afganistan’ı haklı bulmakta ve bunu o devletin istiklâliyle milli hakimiyetinin bir gereği saymaktadır. Bkz., M.Kemal Atatürk, **Nutuk II**, s.711

⁸ A. Fletcher, **Afghanistan: Highway of Conquest**, New York 1966, s.183 vd; W.K Fraser-Tytler, **Afghanistan: A Study of Political Developments in Central Asia**, London 1950, s.195 vd.

⁹ Savaşın seyri için Bkz., **Afgan-İngiliz Muharebesi (1919)**, İstanbul 1341, s.12 vd; M. Saray, a.g.e., s.134 vd; A. Fletcher, a.g.e., s.187 vd; Y.H. Bayur, **XX. Yüzyılda Türklüğün Tarih ve Acun Siyaseti Üzerindeki Etkileri**, Ankara 1989, s.335

¹⁰ F. Armaoğlu, **20. Yüzyıl Siyasi Tarihi (1914-1980)**, Ankara 1983, s.210; Ş. Demiröz, **“Afganistan Tarihine Genel Bir Bakış”**, **Mavera (Afganistan Özel Sayısı) VI/62, (Ocak 1981)**, s.41; Afganistan’ın bağımsızlık günü 1930’dan önce Emanullah Han’ın tahta çıkış tarihi olan 28 Şubat’ta kutlanıyordu. [2 Mart 1922 tarihinde Mustafa Kemal’in Afganistan’ın bağımsızlığının dördüncü yılı münasebetiyle yaptığı konuşma için Bkz., **Hakimiyet-i Milliye, 5 Mart 1922**] Nadir Şah tahta geçince 20 Ağustos olarak kutlanmaya başlandı. [Bkz., B.N. Şimşir, **Atatürk ve Yabancı Devlet Başkanları I**, Ankara 1993, s.65; Gazi Mustafa Kemal’in 20 Ağustos günü Afgan istiklâl bayramını kutlayan 2 Eylül 1934 tarihli telgrafı ve cevabı için Bkz., **Ayn Tarihi S. 10 (İlkteşrin/Ekim 1934)**, s. 103]; Daha sonra Mustafa Kemal’in 1937’deki bir telgrafına göre söz konusu kutlamalar Haziran’a alınmış görülmektedir. [Bkz., **Ayn Tarihi, S. 43 (Temmuz 1937)**, s.81] 7 Haziran tarihli bir başka telgraf için Bkz., **Ayn Tarihi, S.55, (Temmuz 1938)**, s.96

¹¹ Bu rekabet için Bkz., A.F. Cebesoy, **Moskova Hatıraları**, Ankara 1982, s.248 vd; M. Saray, **“Türkistan’da Rus-İngiliz Rekabeti”**, **İ.Ü.E.F. Tarih Dergisi, S. 34 (1983-84)**, s.397-417

¹² Bu dönemde İngilizler Hindistan, Ruslar da Türkistan’da güç durumdaydılar. Bkz., A.F. Cebesoy, a.g.e., s. 250 vd; Y.H. Bayur, a.g.e., s.336

¹³ Bu hususa ilk dikkat çeken Cemal Paşa olmuştur. Onun 14 Kasım 1921 tarihinde Afgan Emiri’ne yazdığı ve bir suretini de Mustafa Kemal’e gönderdiği mektup ve değerlendirmesi için Bkz., A.F. Cebesoy, a.g.e., s.370 vd.

tarihî ve dinî bağlar da mevcuttu¹⁴. O sebeple Mustafa Kemal, İngiltere ve müttefiklerine karşı büyük bir mücadeleye hazırlanırken, Abdurrahman Bey'i¹⁵ de bu ülkeye gönderdi. Böylelikle Millî Mücadelede temasa geçilen ilk ülke Afganistan olmuştur¹⁶. İngiliz kaynaklarına bakılırsa bu ilişki daha Türkiye Büyük Millet Meclisi açılmadan başlamıştı. O dönemde Mustafa Kemal ve arkadaşları Ankara'da bol silah ve mühimmat toplayarak büyük bir savaşa hazırlanırken aynı zamanda Bolşevikler ve Suriye'de Yasin Paşa ile temas sağlamış, Afganistan ve Hindistan'a heyet göndermişti¹⁷. İngilizlerin bu iddialarını ciddiye almak pek mümkün görünmemektedir. Yalnız, Büyük Millet Meclisi Hükümeti'nin Afganistan'a temsilci göndermesi fikri de stratejik bir yaklaşım olup, uluslararası alanda dayanışma ve yardımlaşma yoluyla destek sağlamaya yönelik bir harekettir¹⁸. Esasen, Afganistan'ın da böyle bir temasa ihtiyacı vardı ve bu ülkenin bir süreden beri Ankara'ya bir elçi yollayacağı haberleri de yayılmaktaydı¹⁹.

18 Ağustos 1920 tarihli bir İtimatnâme²⁰ ile Nahçıvan-Moskova yoluyla, Temmuz 1921'de Kâbil'e varabilen Abdurrahman Bey, işbirliği teklifiyle birlikte Mustafa Kemal'in bir mektubunu da Afgan Emiri Emanullah Han'a ulaştırdı²¹. Bu mektupta I. Dünya Harbinde savaşan

¹⁴ Bkz., M. Saray, **Türk-Afgan Münasebetleri**, İstanbul 1984

¹⁵ Abdurrahman (Samdani) Bey, aslen Afganistan'ın Veziri oymağındandı. [Bkz., Y.H. Bayur, a.g.e., s.347]. Balkan Harbi'nde Türkiye'ye gelerek gönüllü yazılmış ve orduda yedek subay olarak pek çok muharebeye iştirak etmiştir. Dirayetli, birkaç lisan bilen iyi bir asker olup, Rauf (Orbay), Süreyya (Yiğit) ve Yüzbaşı Osman (Tufan) Beylerle beraber 24 Mayıs 1919'da İstanbul'dan hareketle bir araba ile Ankara'ya gelerek Millî Mücadeleye katılmıştır. Önemli hizmetlerde bulunan Abdurrahman Bey, ne yazık ki 1925'te İstanbul'un İhlamur semtinde hüviyeti meçhul üç şahıs tarafından vurulmuş ve bilahare ölmüştür. Bkz., A.F. Cebesoy, **Millî Mücadele Hatıraları**, İstanbul 1953, s. 66 vd; S. Tansel, **Mondros'tan Mudanya'ya Kadar II**, İstanbul 1991, s.5, nu:15

¹⁶ Dr. Tefvik Aras'ın bu hususa işaret eden bir konuşması için Bkz., B.N. Şimşir, **Atatürk ve Yabancı Devlet Başkanları I**, s.91;

¹⁷ İstanbul'daki İngiliz Yüksek Komiseri Amiral de Robeck'ten Dışişleri Bakanı Lord Curzon'a gönderilen 14 Şubat 1920 tarih ve 228 numaralı yazı için Bkz., B.N. Şimşir, **İngiliz Belgelerinde Atatürk (1919-1938) I, (Nisan 1919-Mart 1920)**, Ankara 1973, s.375

¹⁸ Mustafa Kemal'in yönlendirdiği Türk diplomasisinin daha sonraki dönemlerinde de bu tür bir yaklaşım dikkati çekmektedir. Bkz., İ. Soysal, **"Atatürk Döneminde Yapılan Siyasal Antlaşmalar"**, **Uluslararası İkinci Atatürk Sempozyumu (Ankara 9-11 Eylül 1991) I**, Ankara 1996, s.131

¹⁹ Bu husus İngiliz istihbarat teşkilâtının İstanbul'daki görevlileri tarafından da tesbit edilerek 22-29 Temmuz 1920 tarihleri arasındaki istihbarat bilgilerini ihtiva eden raporda dile getirilmiştir. Ayrıca bu raporda bazı Hint Müslümanlarının Mustafa Kemal Paşa'nın tarafına geçtiklerine işaretle İstanbul'da bir **"Türk-Hind Dostluk Cemiyeti"**nin ortaya çıkarıldığı ifade edilmektedir. Bkz., B.N. Şimşir, **İngiliz Belgelerinde Atatürk (1919-1938) II, (Nisan-Aralık 1920)**, Ankara 1975, s.267

²⁰ Bu İtimatnâme'nin tam metni için Bkz., B.N. Şimşir, **Atatürk ve Yabancı Devlet Başkanları I**, s. 5 vd.

²¹ B.N. Şimşir, a.g.e., s.IX

tarafların az çok sulha ulaştıklarına işaretle, batılı Hıristiyan milletlerin bu arada hilâfeti de elinde bulunduran Türklere karşı hâlâ savaşı sürdürmek istedikleri belirtilmekte ve buna sebep olan İngiltere'nin aynı zamanda Afganistan'ı da tehdit ettiğine dikkat çekilmektedir²². Aslında Afgan Emiri de bu tehdidin farkındaydı. Onun için Sovyetlere yaklaşmış görünüyordu²³. Bu arada devletini Avrupa'da temsil etmek ve anlaşmalar yapmak üzere gönderdiği Türk asıllı Muhammed Veli Han, 28 Şubat 1921'de Moskova'da bir dostluk anlaşması imzalamıştır²⁴. Böylece Afganistan'ı ilk tanıyan devlet Sovyet Rusya, onu ilk tanıyan devlet ise Afganistan olmuştur²⁵. Bu sırada Bekir Sami Bey başkanlığındaki Türk heyeti de Moskova'da bulunmaktaydı²⁶.

İslâm ülkeleri arasında çeşitli paktlar yaparak İngilizlere karşı bir blok oluşturmaya çalışan Rusya'nın ısrarıyla²⁷ bir araya gelen Türk ve Afgan heyetleri, 1 Mart 1921'de Türk-Afgan İttifak Muahedenâmesini imzaladılar. Bu antlaşmaya göre Türkiye, Afganistan'ın bağımsızlığını açıkça, bu ülke ise Türk devletinin temsilcisi olarak Ankara hükümetini dolaylı olarak tanımaktaydı²⁸. Taraflar tüm doğu milletlerinin, özellikle Hive ve Buhara Hanlıklarının tam istiklâllerini ilân etme hakkına sahip bulunduklarını teyid ile, herhangi bir sömürgeci devletin taraflardan birine tecavüzünü doğrudan doğruya kendilerine yapılmış bir saldırı olarak nitelemeyi ve buna tüm güçleri ile karşı koymayı taahhüt ediyordu. Ayrıca taraflar, muhasım

²² Mektubun kısmen neşredilmiş bir metni için Bkz., B.N. Şimşir, *Atatürk ve Yabancı Devlet Başkanları I*, s.6.

²³ İngilizler bu yakınlaşmayı ve bir Afgan-Sovyet antlaşmasını önleyebilmek için harekete geçmişler ve Afganistan'a çok cazip tekliflerde bulunmuşlardı. Fakat Cemal Paşa Afgan Emiri'ni ikna ederek İngiliz ivasının önüne geçmiştir. [Bu çalışmaları geniş bir şekilde anlatan Cemal Paşa'nın mektupları ile Mustafa Kemal ve Enver Paşalarla yazışmaları hakkında Bkz., H. Baykal, "Millî Mücadele Yıllarında Mustafa Kemal Paşa ile Cemal Paşa Arasında Yazışmalar", *Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi V/14 (Mart 1989)*, s. 379-439; Ayrıca Bkz., B.N. Şimşir, *Atatürk ile Yazışmalar I (1920-1923)*, Ankara 1981, s.91 vd; *Atatürk'ün Tamim, Telgraf ve Beyannameleri IV*, Ankara 1991, s.441 vd; 445 vd; Ş.S. Aydemir, *Makedonya'dan Orta Asya'ya Enver Paşa III, (1914-1922)*, İstanbul 1978, s.559 vd; A.F. Cebesoy, a.g.e., s.61, 74, 366, 390 vd] Eğer Emanullah Han, yapılan teklifleri kabul etmiş olsaydı İngiliz sömürgeciliği daha o zaman Türkistan'da mühim bir yarma hareketi yapmış olacaktı. Bunun Türk İstiklâl Savaşı'na vereceği zarar da ortadadır. A.F. Cebesoy, a.g.e., s.336

²⁴ A.F. Cebesoy, *Moskova Hatıraları*, s.249 vd; Ayrıca bu kişinin Kâbil'den Moskova'ya kadar olan yolculuğu hakkındaki tafsilat için Bkz., A.Z.V. Togan, *Bugünkü Türk İli Türkistan ve Yakın Tarihi I (Batı ve Kuzey Türkistan)*, İstanbul 1981, s.392 vd;

²⁵ M. Saray, *Dünden Bugüne Afganistan*, s.137

²⁶ Bu heyet ve üyeleri için Bkz., M. Gönübol-C. Sar, a.g.e., s.15; Ayrıca heyetin 69 gün süren yolculuğu için Bkz., Y. K. Tengirşek, *Vatan Hizmetinde*, Ankara 1981, s. 141 vd.

²⁷ S. R. Sonyel, *Türk Kurtuluş Savaşı ve Dış Politika II*, Ankara 1991, s.58

²⁸ Y. K. Tengirşek, a.g.e., s. 206 vd; A. Tarzi, "Efganistan", *İ.A.IV*, s. 172

devletlerle anlaşma imzalamamayı, diğer devletlerle anlaşma yaparken de birbirlerine bilgi vermeyi kabulleniyorlardı²⁹.

Türk-Afgan Antlaşmasında dikkati çeken en belirgin husus, ilk kez bir antlaşmada doğu topluluklarının uyanışından, bağımsızlık ve özgürlüklerinden söz edilmesidir³⁰. Yine bu antlaşmaya göre Türkiye, ilk defa bir ülkeye eğitim yardımı yapacaktır ki, bu yardımlar uzun yıllar devam etmiştir. Neticede bu antlaşma Türkiye ile Afganistan arasındaki diplomatik ilişkileri düzenlemekle kalmıyor, daha onaylanmamış Gümrü Antlaşması bir yana bırakılırsa Büyük Millet Meclisi'nin hukukî açıdan geçerli ilk uluslararası antlaşması olma hüviyetini de kazanıyordu³¹.

Türkiye'nin Afganistan ile münasebetleri kısa sürede etkisini göstermiş ve beklenen neticeyi de vermiştir³². Öyle ki, İngilizler, Türk-Afgan antlaşmasında sömürgecilğe karşı bir İslâm konfederasyonunun tesisi; Hindistan, Orta Asya, Doğu İran ve Belucistan'da ihtilal propagandası yürütecek örgütler kurularak yönetilmesi; Ortaasya'nın Türkiyesi olarak görülen Afganistan'ın savunulması için bir Türk askerî heyetince stratejik planlar hazırlanarak uygulanması konularını kapsayan bazı gizli maddeler olduğuna inanıyor ve bundan büyük bir tedirginlik duyuyorlardı³³. Onlara

²⁹ Ekim 1922'de Afgan yönetimince onaylanan bu antlaşmayı Büyük Millet Meclisi 21 Temmuz 1921 tarih ve 140 sayılı yasa ile onaylamıştı. Bkz., **Düstur III. Tertip, II. Cilt**, s. 99; Yine bu antlaşmanın tam metni için Bkz., **Atatürk'ün Millî Dış Politikası I, (Millî Mücadele Dönemine Ait 100 Belge) 1919-1923**, Ankara 1981, s. 533 vd; M. Saray, **Dünden Bugüne Afganistan**, s. 205 vd; Y.H. Bayur, **Hindistan Tarihi III**, Ankara 1950, s.535 vd; İ. Soysal, **Tarihçeleri ve Açıklamalarıyla Birlikte Türkiye'nin Siyasal Antlaşmaları I, (1920-1945)**, Ankara 1983, s. 24 vd.

³⁰ Türk basınında bu ittifak gerek Türkiye'nin Doğu politikası, gerekse Asya İslâm milletlerinin uyanışı açısından memnuniyet verici bir gelişme olarak gösterilir. Bkz., **Anadolu'da Yeni Gün, 22 Nisan 1921**

³¹ Bkz., **Atatürk'ün Söylev ve Demeçleri I (1919-1938)**, Ankara 1989, s. 249; B.N. Şimşir, **Atatürk ve Yabancı Devlet Başkanları I**, s.91

³² İstanbul'da İngiliz Yüksek Komiseri Sir H. Rumbold'dan İngiltere Dışişleri Bakanı Lord Curzon'a yazılan 20 Nisan 1921 tarih ve 401 numaralı raporda Türk-Afgan ilişkilerinin genel bir değerlendirmesi yapılarak, bu antlaşmanın 24 Mart 1921'de Hakimiyet-i Milliye gazetesinde yayımlanan özetinin çevirisi ekte sunulmaktadır. Rumbold'ın değerlendirmesine göre bu antlaşmanın imzalanmasında Sovyetler ve Cemal Paşa'nın etkisinin düşünülmesi gerekir. Yalnız Azerbaycan ile İran'ı da kapsayacak bir federasyona gidileceği yolundaki raporlar kuşkuyla karşılanmalıdır. Bu arada Ankara ve Kâbil'de karşılıklı diplomatik temsilcilikler açılması hususunda henüz yeterli derecede bilgi bulunmamaktadır. Ama Londra'dan eli boş dönen Türkler, Sovyetler ve Afganistan ile antlaşma imzalamakla Asya politikasına katılarak, bundan böyle güçlerini Doğu'dan alacaklardır. Bkz., B.N. Şimşir, **İngiliz Belgelerinde Atatürk (1919-1938) III, (Ocak-Eylül 1921)**, Ankara 1979, s.291 vd.

³³ İngiliz Yüksek Komiseri Sir H. Rumbold'dan İngiltere Dışişleri Bakanı Lord Curzon'a gönderilen 27 Nisan 1921 tarih ve 426 numaralı diğer bir yazıda da Türk-Afgan ilişkileri üzerine geniş bir değerlendirme bulunmakta ve bu antlaşmayı müteakip Ankara'ya Sultan Ahmed Han başkanlığında bir Afgan diplomatik heyetinin yola çıkarılmasına karşılık, Ankara'dan Kâbil'e henüz bir diplomatik misyonun yollanmadığına dikkat çekilmektedir.

göre bu anlaşma, Türk hükümetinin Kâbil'e göndereceği askerî heyetin yardımıyla Afganistan'ı "*Hindistan'ın etine batacak bir diken*" biçimine getirebilecek planlarını uygulamak için ortam hazırlayabilirdi³⁴. Ama Afganistan'ın hâlâ kendi nüfûzu altında olduğuna inanan³⁵ İngiltere'yi bu ülkeye karşı harekete geçmekten Rusya'nın müdahale ihtimali ve Hindistan'da baş gösterecek bir ayaklanma tehlikesi alıkoymaktaydı³⁶. Onun için İngiltere Afganistan'ın Batılı devletlerle temasa geçmesini önlemeye çalışırken bütün etkinliğini diplomatik alanda yoğunlaştıracaktı³⁷.

Millî Mücadele döneminde Afganistan'a bir askerî heyet gönderme fikri ilk defa Cemal Paşa'nın 11 Haziran 1920'de Mustafa Kemal'e yazdığı bir mektupta dile getirilir. Bu husus Cemal Paşa'nın daha sonraki mektuplarında da ısrarla tekrarlanacaktır. Ama Mustafa Kemal, bunlara cevap verdiği 27 Ekim 1920 tarihli mektubunda Cemal Paşa'nın faaliyetlerine teşekkür etmekle beraber Afganistan'da yeterli derecede askerî kuvvet meydana getirebilecek ciddi bir millî teşkilatın lüzumunun kendisi tarafından da takdir edildiğini, bunun için her türlü yardımın yapılmasını canı gönülden istediğini, ancak dört tarafı düşmanla sarılan anavatanın savunulmasının her şeyden üstün olduğunu, Anadolu'ya geçen subayların ihtiyacı ancak karşılayabilmeleri sebebiyle şimdilik subay isteğini karşılamının mümkün olamayacağını ifade etmekte, Afganistan ve Hindistan'daki faaliyetlerinin de Ankara'nın bilgisi ve talimatı doğrultusunda

---

Ayrıca bu arada Afganistan'da bulunan Cemal Paşa'nın da Ankara'nın adamı sayılamayacağı vurgulanmaktadır. Yine bu yazının ekinde yer alan 16 Nisan 1921 tarihli İngiliz gizli istihbarat raporunda Ahmet Muhtar Bey'in T.B.M.M.'de yaptığı bir konuşma dikkatle tahlil edilmiştir. Bahse konu maddelere dair iddia da bu konuşmadan çıkarılmaktadır. Bkz., B. N. Şimşir, *İngiliz Belgelerinde Atatürk (1919-1938) III*, s. 301 vd; S.R. Sonyel, *Kurtuluş Savaşı Günlerinde İngiliz İstihbarat Servisinin Türkiye'deki Eylemleri*, Ankara 1995, s.164 vd.

³⁴ S. R. Sonyel, *Türk Kurtuluş Savaşı ve Dış Politika II*, s.59; Nitekim İngiltere'nin İstanbul Yüksek Komiseri Rumbold'dan Dışişleri Bakanı Lord Curzon'a çekilen 7 Ocak 1922 tarih 13 numaralı telgrafta da "*Türkler Afganistan yoluyla Hindistan'da propagandaya kalkıyorlar*" denmekte ve bu konuda duyulan tedirginlik ortaya konulmaktadır. Ayrıca Ankara'nın Bolşeviklerle ilişkilerinde karşılıklı güvensizlik olduğuna işaretle yardımların azalacağından bahsedilmektedir. Bkz., B.N. Şimşir *İngiliz Belgelerinde Atatürk (1919-1938) IV*, (Ekim 1921-Ekim 1922), Ankara 1984, s.169

³⁵ İngiltere Dışişleri Bakanı Lord Curzon'un Roma'daki İngiliz Büyükelçisi Sir. G. Buchan'a yazdığı 13 Haziran 1921 tarih ve 501 nolu yazıda yer alan "*İngiliz nüfûz bölgesinde bulunan Afganistan*" ile İtalya'nın ilişkilerinden yakının ifadeleri için Bkz., B.N. Şimşir, *İngiliz Belgelerinde Atatürk (1919-1938) III*, s.381 vd;

³⁶ Bkz., A.F. Cebesoy, a.g.e., s.381

³⁷ Örnek olmak üzere Lord Curzon'un yardımcısı S.E. Crowne'nın Londra'daki İtalyan Büyükelçisi ile görüşerek İtalya'nın Afganistan ile yakın ilişkileri ve Afgan-İtalyan Antlaşmasını protesto ettiğine dair 20 Haziran 1921 tarihli 515 nolu çok gizli yazı için Bkz., B.N. Şimşir, a.g.e., s.421 vd.

olmasının gereğini vurgulamaktaydı³⁸.

Cemal Paşa'ya olumsuz cevap vermekle beraber Mustafa Kemal iki ay sonra, 21 Aralık 1920'de kendi el yazısıyla Fevzi Paşa'ya bir talimat vererek mümkün olduğu takdirde Afganistan'a gönderilmek üzere bir askeri heyetin hazırlanmasını istemekteydi³⁹. Yani bütün bunlar, Türk-Afgan antlaşmasının imzalanmasından önceye rastlamaktadır. Herhalde İngilizleri tedirgin eden ve Ahmed Muhtar Bey'in konuşması olarak değerlendirilen metinde yer alan "Yönetimimiz Afganistan ordusunu ve maliyesini geliştirmek için her türlü çabayı harcamaktadır." şeklindeki sözler Mustafa Kemal'in yukarıdaki talimatları doğrultusundaki faaliyetlerin istihbaratına dayanmaktaydı⁴⁰.

21 Nisan 1921'de oldukça tanınmış bir diplomat olan Sultan Ahmed Han başkanlığında bir heyetin Ankara'ya ulaşmasıyla⁴¹ Türk-Afgan ilişkilerinin gelişmesi yolunda önemli bir adım daha atılmış oldu. Zira, 25 Nisan 1921 günü büyük bir samimiyet ve iltifat dairesinde Mustafa Kemal tarafından kabul edilen bu heyetle⁴² Afganistan, Ankara'daki diplomatik

³⁸ Bkz., A.F. Cebesoy, s.72; H. Baykal, a.g.m., s.405

³⁹ Bu husustaki belgenin çevirisi için Bkz., Atatürk'ün Milli Dış Politikası I, (Millî Mücadele Dönemine Ait 100 Belge), 1919-1923, s.218; Mustafa Kemal bu talimatında güçlendirilecek bir Afgan ordusunun İngilizleri Anadolu'dan uzak tutacağından hareketle, gönderilecek heyetin hiç bir şekilde siyasetle uğraşmaması, tamamen askeri konularda faaliyet göstererek belirli bir teveccüh yaratması, görünüşte Afgan hükûmetine bağlı, ancak tamamen Türk ordusunun birer elemanı olarak orada bulunduklarının şuurunda olmaları, Ankara'yla telli-telsiz muhabere imkânına sahip ve gerektiğinde Afganistan'da İslâm ve Türklüğün hizmetinde bir grubun meydana getirilmesini sağlayacak şekilde teşkilini istemekteydi.

⁴⁰ Ahmed Muhtar Bey'in bu konuşması Türkiye Büyük Millet Meclisi Açık-Gizli Celse Zabıtları'nda yer almamaktadır. Bu konuşmalara İngiliz istihbarat servisinin raporlarında rastlanıldığı şekliyle Bkz., B.N. Şimşir, *İngiliz Belgelerinde Atatürk (1919-1938) III*, s.302; Burada söz konusu askeri heyetin gönderilmesi hususu 9 Mart 1920 tarihli Hakimiyet-i Millîye Gazetesinin bir haberine dayandırılmaktadır. Yalnız heyet başkanlığına Nureddin Paşa'nın getirileceği yönündeki bilgi çok gizli kaynaklardan alınmıştır. Burada Ahmed Muhtar Bey'in çok geçmeden bir İslâm federasyonunun kurulacağına inandığı ve İngiltere'nin Hindistan'daki imparatorluğuna son verilerek, güçlü bir İslâmın doğmasının sağlanacağına dair sözleri de yer almaktadır. Ayrıca Bkz., S.R. Sonyel, *Kurtuluş Savaşı Günlerinde İngiliz İstihbarat...*, s.164 vd.

⁴¹ G. Jaeschke, *Türk Kurtuluş Savaşı Kronolojisi Mondros'tan Mudanya'ya Kadar (30 Ekim 1918-11 Ekim 1922)*, Ankara 1989, s.148; Türk basınının bu heyete büyük önem verdiği görülmektedir. Nitekim bir gazete "İslâm tarihinde önemli bir olay" başlığıyla çıkmıştır. [Bkz., *Anadolu'da Yeni Gün*, 13 Nisan 1921] Yine, "Türkiye'nin Sesi Afganistan'da gerçek yankısını bulmuştur". *Anadolu'da Yeni Gün*, 24 Nisan 1921

⁴² İngiliz kaynaklarına bakılırsa Afgan heyetinin kabulünde Sultan Ahmed Han, Hükûmdarının yapılan antlaşmanın en erken vakitte onaylanması ve Kâbil'e acele kurullar gönderilmesini talep eden bir mektubunu Mustafa Kemal'e sunmuştur. [Bkz., S.R. Sonyel, a.g.e., s.187] Afgan elçisi yaptığı konuşmada; İslâm alemine öncülük eden Türk milletinin celâletinin Afganlıları mütehasis ettiğinden bahisle Türk milletinin yükselişinin Afgan milletinin de yükselişini sağlayacağını belirterek yardım istemiş ve "Türkiye Büyük Millet Meclisi hükûmetince Afganistan'a izam kılınacak heyetin Afgan Hükûmdarı hazretlerince

misyonunun teşekkülünü tamamlamaya yönelmiş⁴³ ve sefarethanesine bayrak çekme töreni de 10 Haziran 1921 günü yapılmıştır. Sultan Ahmed Han bu törende yaptığı konuşmada iki ülke arasındaki dinî bağların böylece resmî ilişkilerle de güçlendirildiğine işaretler; Türk-Afgan antlaşmasının İslâm dünyasının kurtuluşu için büyük umutlar yarattığını, Türkiye, Afganistan ve Rusya arasındaki ittifakın, Doğu'yu, İslâm dünyasını ezip yok etmek isteyen sömürgecilerin ellerini kıracağını belirtmekte ve gelecek için ümitli olduğunu ifade etmekteydi⁴⁴.

Afgan Sefarethanesine bayrağı bizzat çeken Mustafa Kemal, yaptığı konuşmada Sultan Ahmed Han'ın görüşlerini paylaşarak⁴⁵, Türkiye'nin Afganistan ile olduğu gibi diğer İslâm ülkeleriyle de güçlü bağlarının bulunduğunu, ancak bunlarla resmî ilişkilerin başlamasının İstiklâl Savaşı sırasında rastladığına işaret etmekte ve yüzyıllardır İslâmiyet için tek başına savaşan Türklerin yanına bundan böyle Afganistan'ın da katılmasından duyduğu memnuniyeti dile getirmekteydi. Bunun yanında, iki ülkenin işbirliğinin İslâm ülkelerinin menfaatine olduğunu ve dünya siyasetinde bir denge yaratabileceğini belirterek, bütün İslâm dünyasının bağımsızlık isteğine işaretler, Afganistan gibi onları da hür ve müstakil görmekten büyük mutluluk duyacağını, esasen Doğu'daki mazlum milletlerin Türkiye-Afganistan ve Sovyet Rusya arasındaki ittifaktan sevinç duyduklarını ifade etmiştir. Buna ilaveten Mustafa Kemal yakında Afganistan'da bir elçilik açılacağını da vurgulamaktadır⁴⁶. Bu konuşmadan birkaç ay sonra Sakarya

---

ne kadar bir memnuniyetle mazhar-ı kabul olacaklarını" söylemiştir. Buna karşılık Mustafa Kemal de, *"İstiklâl temini ihraz eden Afgan milletinin Türkiye Büyük Millet Meclisi nezdine sefir izamı keyfiyeti gibi ilk defa vaki olan tarihi bir hadise-i mühimmenin artık tarik-i teali ve terakkiye giren alem-i İslâmca ve bilhassa Türk milletince pek büyük bir memnuniyetle telakki edilmekte olduğu"*nu ifade ederek en kısa zamanda bir askerî ve diplomatik heyetin Afganistan'a gönderileceğini belirtmekteydi. Bkz., **Hakimiyet-i Milliye** 26 Nisan 1921; Ayrıca Bkz., **Anadolu'da Yeni Gün**, 26 Nisan 1921

⁴³ **Vakit Gazetesi** 3 Mart 1921, de yer alan bir haberde istiklâl günleri sebebiyle Afganistan Sefarethanesinde verilen bir ziyafette elçinin nutkuna karşılık Mustafa Kemal'in *"... Amanullah Han tahta kuut ettiği zaman istiklâlimi ihraz etmedikçe kılıcımı kınına koymayacağım* demişti. *Filhakika Amanullah Han Hazretleri bu azm ile ve tamamiyle istiklâlini kazandı. Afganistan'ın Türkiye hakkındaki hissiyatına teşekkür ederim. Türkler de Afganlılara karşı aynı hislerle merbuttur. Afgan istiklâlinin sene-i devriyesi münasebetiyle hissettığımız memnuniyet ve saadeti memleketinize tebliğ etmenizi rica ederim."* dediği kaydedilmektedir ki, eğer tarihte bir yanlışlık yok ise bu haber elçiliğin daha önce kurulduğunu, hatta elçinin dahi atanmış olduğunu göstermektedir. Bu konuşma için ayrıca Bkz., **Atatürk'ün Söylev ve Demeçleri II**, s.17

⁴⁴ Tanınmış bir devlet adamı olan Sultan Ahmed Han'ın daha sonra Albay Selahaddin (Mersin) Bey'i gizlice kışkırttığı söylenecektir. Bu konudaki İngiliz istihbarat raporu için Bkz., S.R. Sonyel, **Kurtuluş Savaşı Günlerinde İngiliz İstihbarat ...**, s. 252

⁴⁵ **Anadolu'da Yeni Gün**, 12 Haziran 1921

⁴⁶ Bkz., **Hakimiyet-i Milliye**, 12 Haziran 1921; Ayrıca, İstanbul'da İngiliz Yüksek Komiser Vekili Rattigan'dan Dışişleri bakanı Lord Curzon'a 11 Temmuz 1921 tarih ve 661 nolu

Meydan Muharebesi kazanılacak ve İslâm ülkelerinde kurtuluş ümidinin doğması sağlanacaktır⁴⁷.

Afganistan elçisi Sultan Ahmed Han'ın Batılı bir misafiriyle yaptığı sohbette sarfettiği "Tüm İslâm ülkeleri Türk sorununu kendi sorunları sayıyorlar" şeklindeki sözleri⁴⁸ iki ülkenin ilişkilerinin ulaştığı seviyeyi ve diğer İslâm ülkeleri hakkındaki düşüncelerini göstermesi bakımından önemlidir. Esasen buradaki düşünceler her iki devletin yöneticilerinin beklentilerinin bir ifadesidir. Nitekim Türkiye, İran ile olan ilişkilerine de önem vermekte ve bu ülkeyle Türk-Afgan antlaşmasına benzer bir karşılıklı yardımlaşma antlaşması imzalamayı istemekteydi⁴⁹. Sonra bu antlaşmanın Sovyet Rusya ve Afganistan'ın da katılmasıyla bir ittifak haline getirilmesi mümkün olabilirdi⁵⁰. Ancak bu sırada, Batı'ya yaklaşmaya çalışan Sovyet Rusya'nın tavrı bunları gerçekleştirmeye imkân vermeyecektir⁵¹.

yazı için Bkz., B.N. Şimşir, *İngiliz Belgelerinde Atatürk (1919-1938)* III, s.486 vd; S.R. Sonyel, *Kurtuluş Savaşı Günlerinde İngiliz İstihbarat ...*, s. 187

⁴⁷ D.V. Mikusch, *Gazi Mustafa Kemal, Avrupa İle Asya Arasındaki Adam*, İstanbul 1981, s.303 vd; S.R. Sonyel, *Türk Kurtuluş Savaşı ve Dış Politika II*, s.230; Sakarya Meydan Muharebesinden sonra Afganistan'da büyük bir heyecan yaşanmış ve bu durum Hindistan'da ciddi kaygılar uyandırmıştı. Bunun üzerine Lloyd George hükümetine 6 Ekim 1921 tarihli bir yazı gönderen Hindistan İşleri Bakanı Lord Montagu, Hindistan Genel Valiliği'nden aldığı 1 Ekim 1921 tarihli telgrafa dayanarak; İngiltere'nin Türkiye'ye karşı yürüttüğü düşmanca politikanın Hindistan, Afganistan ve Türkistan'da kaynaşmalara sebep olduğuna işaretle, artık bu zaferden sonra İngiltere'nin Anadolu ve Trakya üzerindeki Türk haklarını teslim etmesini istiyor ve bunun Hindistan'da hemen etkisini göstereceğini belirtiyordu. [Bkz., B.N. Şimşir, *İngiliz Belgelerinde Atatürk (1919-1938)* IV, s.1] Ayrıca İngiltere Savunma Bakanlığı'nın hükümete sunduğu 12 Ekim 1921 tarihli muhtıradan da Irak'ın durumu değerlendirilmekte, Bolşeviklerin desteğiyle Türklerin girişeceği bir taarruzun İngiltere'nin bütün prestijini yok edip, büyük bir felakete dönüşebileceğine işaretle "Türk saldırısını önlemenin tek yolu tez elden Türkiye ile dostluk kurmaktır." denilmekteydi. [Bkz., B.N. Şimşir, a.g.e., s.19 vd.] Gerçekten de 1921 yılı aralık ayının ortalarına doğru harekete geçen Türk birlikleri kontrolleri dışındaki Revanduz şehrini ele geçireceklerdir. Bu mesele ile ilgili olarak geniş bilgi için Bkz., S.R. Sonyel, a.g.e., s.225 vd.

⁴⁸ Bkz., R.H. Davison, *Turkish Diplomacy from Mudros to Lausanne*, *The Diplomats; 1919-1939*, (nşr. G.A. Craig-F. Gilbert), Princeton 1953, s.195; S. R. Sonyel, *Türk Kurtuluş Savaşı ve Dış Politika II*, s. 59, nu: 179; Bu elçinin iki aylık Avrupa gezisini müteakip yapılan bir mülakat için Bkz., *Sebilü'r-reşâd*, XXI/544-45, (12 Temmuz 1923), s.195 vd.

⁴⁹ Bkz., S.R. Sonyel, *Türk Kurtuluş Savaşı ve Dış Politika II*, s.231

⁵⁰ A.F. Cebesoy, *Moskova Hatıraları*, s.263 vd; S.R. Sonyel, *Türk Kurtuluş Savaşı ve Dış Politika II*, s.231

⁵¹ Sakarya Meydan Muharebesi'ni müteakip Türk Dışişleri Bakanı Yusuf Kemal (Tengirşek) Bey, Sovyetlere daha sıkı bir işbirliği teklif edecek [13 Eylül 1921'de Lenin, Trotski, Stalin ve Çiçerin'e gönderilen 14 Ağustos tarihli nota için Bkz., A.F. Cebesoy, *Moskova Hatıraları*, s.320 vd; S.R. Sonyel, *Türk Kurtuluş Savaşı ve Dış Politika II*, s.184] teorik olarak bunu kabul etmekle beraber Sovyetler, askeri ittifakların ilkelerine uygun olmadığını ileri sürerek bölgede geniş çaplı bir ittifaka girmekten kaçınacaktır. [Bkz., A.F. Cebesoy, *Moskova Hatıraları*, s.268 vd] Esasen Rusya Şark milletleriyle eşit şartlarda

Afganistan Birinci Dünya Savaşında Ruslara esir düşmüş Türk subaylarından serbest kalan bir kısmını ülkesinde istihdam ile onlardan istifade etmekteydi⁵². Ancak bunların zamanla Türkiye'ye dönmeleri ile böyle bir imkândan da mahrum kalması Afganistan'da özellikle yenileşme hareketlerinde yetişmiş, nitelikli, aydın insana duyulan ihtiyacı artırmaktaydı. Cemal Paşa'nın bunu gidermek için gösterdiği gayret beklenen neticeyi vermeyince, bu defa bizzat Emanullah Han, 13 Temmuz 1921 tarihli bir mektupla Mustafa Kemal'e müracaat ederek ülkesinde hizmetlerde bulunacak bir *askerî heyet* istedi⁵³. Bu talep Mustafa Kemal'in Fevzi Paşa'ya verdiği talimat yanında Sultan Ahmed Han'ı kabulünde yaptığı vaadin sonuçsuz kaldığını göstermektedir. Esasen bu isteğin de yerine getirildiğine dair bir bilgi bulunmamaktadır. Zira Mondros Mütarekesi'nden sonra çoğu İstanbul'da olmak üzere işsiz-güçsüz pek çok Osmanlı subayı bulunmaktaydı. Yaklaşık sayıları yirmibeş bin civarında tahmin edilen bu insanların büyük çoğunluğu Türk olmayan unsurlardan meydana gelmekteydi. Onun için bunlardan ancak beş bin kadarı Mustafa Kemal'e katılmıştır⁵⁴.

Sovyet Rusya, Moskova Antlaşmasıyla Afganistan'a vaadettiği yardımı yapmadığı gibi işgal etmiş olduğu Afgan arazisini de geri vermemişti⁵⁵. Rus yöneticiler, muhtemelen İngilizlerin bu ülkeye karşı

---

bir işbirliğinden öte bunları Batılı devletlere karşı siyasetinde kendi peyki gibi göstermek istemektedir. Bkz., A.F. Cebesoy, a.g.e., s.402

⁵² Birinci Dünya savaşından önce Mısır'da kaçak olarak bulunan muhalif Türk münevverlerinden doktor, mühendis, maliyeci, ressam vs. beş altı kişi bu ülkede görev almıştı. Onların dürüstlükleri, ciddiyetleri ve başarıları Afganistan'da Türk sevgisini yerleştirmişti. [A. Tarzi, "*Efganistan*", s.169; M. Saray, *Atatürk ve Türk Dünyası*, Ankara 1995, s.37] Dolayısıyla bu ülkelerde Türk aydınlara ilgi fazlaydı. Bunlardan Hive ve Buhara Hanlıklarında çalışanlar için Bkz., A.Z.V. Togan, *Hatıralar*, s. 304 ve s.417

⁵³ Emanullah Han mektubunda Türkistan ve Buhara yoluyla gelen esir subaylardan Ziya, Rıfat Beylerle Hüseyin Cahid Efendi'nin iftihar edilecek hizmetlerde bulunduklarından bahisle, bunların şimdi memleketlerine dönmek istediklerini belirtmekte ve Asya'da İslâm'ın yükselişi ile huzurun sağlanmasına "*rabıta-ı ittihât ve ittifakın teyidine bâiz*" olacak bir askerî heyet istemektedir. Bkz., *Atatürk'ün Millî Dış Politikası I (1919-1938)*, s.341 vd.

⁵⁴ A. Toynbee, *Türkiye, Bir Devletin Yeniden Doğuşu*, (nşr. N. Yargıcı), İstanbul 1971, s.118; Millî Mücadele'de subay, er ve diğer askerî personelin temin edilmesiyle bu hususta karşılaşılan güçlükler için Bkz., M. Aydın, *Millî Mücade Döneminde TBMM Hükümeti Tarafından İstanbul'da Kurulan Gizli Gruplar ve Faaliyetleri*, İstanbul 1992, s.120 vd.

⁵⁵ Bugünkü Afgan-Rus sınırı 22 Temmuz 1887'de İngilizlerle Ruslar arasında çizilmişti. Afganlar bu sırada Rusların eline geçen Köşk ve Merv bölgesini istemektedirler. [W.F. Fraser-Tytler, a.g.e., s.168; A.Z.V.Togan, *Bugünkü Türk İli Türkistan...*, s.237; O. Yazıcı, *Afganistan'da İngiliz-Rus Nüfuz Mücadelesi (1800-1921)*, Malatya 1996, s.214, (Basılmamış Yüksek Lisans Tezi)] Sovyetlerin Afganlara verdikleri sözleri tutmamalarının bir sebebi de Enver Paşa'nın Türkistan'daki faaliyetleridir. Enver ve Cemal Paşaların Orta Asya ve bu arada Afganistan'daki çalışmaları için bkz. A.Z.V.

harekete geçeceğini düşünmekteydiler⁵⁶. Gerçekten de 1921 yılının ortalarına doğru bu yönde yaygın bir söylenti bulunmaktaydı⁵⁷. Onun yanında Afganistan, Hindistan ticaret yollarına muhtaçtı ve Sovyetler iki yıldır bu hususta da bir gelişme sağlayamamıştı. Ayrıca daha önce Afgan-İngiliz yakınlaşmasını önleyen Cemal Paşa da o sırada Almanya'ya gitmek üzere bu ülkeden ayrılmış bulunuyordu⁵⁸. Bütün bu gelişmelerle birlikte Türkiye'nin de gerekli yardımı yapacak durumda olmaması Afganistan'ın Rusya'dan uzaklaşarak İngiltere'ye yaklaşmasına ve 15 Kasım 1921'de bir Afgan-İngiliz Antlaşmasının imzalanmasına sebep olacaktır⁵⁹.

Türkiye, Afganistan'ın İngiltere'ye yaklaşmasından daha önceki gibi bir rahatsızlık duymamış gözükmektedir. En azından tepki gösterildiğine dair bir bilgi mevcut değildir. Esasen o sırada Türkiye'nin de batılı devletlerle ilişkileri oldukça gelişmişti⁶⁰. Sovyetlerle olan münasebetleri ise önceki konumundan kısmen farklılaşarak eşit devletler arasında ilişki kurmaya

---

Togan, **Bugünkü Türk İli Türkistan...**, s.455 vd; A.F. Cebesoy, a.g.e., s.359 vd, 410 vd; B. Hayit, **Basmacılar; Türkistan Milli Mücadele Tarihi (1917-1934)**, Ankara 1997, s.189 vd; Y. H. Bayur, a.g.e., s.338 vd; K. Gürün, **Türk-Sovyet İlişkileri (1920-1953)**, Ankara 1991, s.42 vd; F. Armaoğlu, a.g.e., s. 211

⁵⁶ 1921 yılının Ağustos-Eylül aylarında açlığın had safhaya vardığı Sovyet Rusya'da Bolşevikler "*Hiçbir fırsatı kaçırmadan İngilizlerin teveccühünü kazanmakta ve harici siyasetlerini buna göre tanzimde kusur etmemişlerdi.*" [Bkz., A.F. Cebesoy, a.g.e., s.269] Esasen 1921 yılının başlarından itibaren Sovyet politikalarında Marksizmden sapma pahasına büyük bir değişim baş gösterdi. İçeride liberal uygulamalar yanında dış politikada başta İngiltere olmak üzere diğer kapitalist ülkelerle politik ve ekonomik ilişkilere girme yolu tutuldu. Bu politikaların Türkiye ve Afganistan ile olan ilişkilere yansımaları kaçınılmazdı. Bkz., O. Okyar, **Milli Mücadele Dönemi Türk-Sovyet İlişkilerinde Mustafa Kemal (1920-1921)**, Ankara 1998, s.65

⁵⁷ Paris'te bulunan Celaleddin Arif Bey, Mustafa Kemal'e yazdığı 8 Ağustos 1921 tarihli mektubunda Hintli Mareşal Kitvay (?) ile yaptığı bir görüşmeyi naklen ondan edindiği intiba olarak bu söylentiye dile getirmekte ve Afganistan elçiliğinin uyarılması yönünde ikazlarda bulunmaktadır. Bkz., B.N. Şimşir, **Atatürk İle Yazışmalar I (1920-1923)**, s.136

⁵⁸ Bkz., A.F. Cebesoy, a.g.e., s.354

⁵⁹ Afganistan bu antlaşmayla Sovyetlerin daha fazla oyalamasına imkân tanımayacaktır. Geniş bilgi için Bkz., A. Fletcher, a.g.e., s.198 vd; W.K. Fraser-Tyler, a.g.e., s.199 vd; H.H. Dodwel, "*Central Asia*", **The Cambridge History of India VI**, New Delhi 1958, s.431; J. Schwager, **Die Entwicklung Afghanistans als Staat und seine zwischenstaatlichen Beziehungen**, Leipzig 1932, s.19 vd; D. Fromkin, **Barışa Son Veren Barış: Modern Ortadoğu Nasıl Yaratıldı? 1914-1922**, (nşr. M. Harmancı), İstanbul 1989, s.421.

⁶⁰ Örnek olmak üzere Bkz., Türkiye'nin 20 Ekim 1921'de Fransa ile imzaladığı Ankara İtilafnâmesi gösterilebilir. Yine bu sırada Türkiye 13 Ekim 1921'de Kars Antlaşmasını imzalamasına rağmen Sovyetlerle ilişkileri eski samimiyet ve sıcaklıktan uzaklaşmıştı. Bkz., K. Gürün, **Türk-Sovyet İlişkileri**, s. 71 vd; M. Gönlübol-C. Sar, a.g.e., s.33 vd; Y. Akyüz, **Türk Kuruluş Savaşı ve Fransız Kamuoyu, 1919-1922**, Ankar 1975, s.134 vd.

yönelik bir mahiyet kazanmıştı⁶¹. Ayrıca görüşmeler esnasında İngilizler, Afgan yetkililere Türkler lehine bir takım sözler vermiş olmalıdır⁶². Hatta İngiltere'nin, Sakarya Meydan Muharebesi öncesindeki tavrının da⁶³, uzak bir ihtimal olmakla beraber bu antlaşmayla ilgisi bulunabilir. Yalnız böyle bir anlaşmanın imzalanmasında Sakarya savaşının kazanılmış olması⁶⁴ yanında İngiltere'nin Türklere karşı takip ettiği politikalar sebebiyle Hindistan, Afganistan ve Türkistan'da kaybettiği itibar ile buralarda ortaya çıkan tepkinin etkili olduğu bilinmektedir⁶⁵. Buna rağmen İngilizler bir müddet

⁶¹ Bkz., O. Okyar, a.g.e., s.65

⁶² Sakarya Savaşı'ndan sonra İngilizlerin hâlâ Yunanlıları desteklemeleri üzerine Afganistan bir nota ile bu devleti protesto edecektir. Türk basını İslâm dayanışmasının en güzel örneğini veren Afganistan'ı bu tavrından dolayı kutlamış ve minnetlerini sunmuştur. Bkz., **Anadolu'da Yeni Gün**, 5 Şubat 1922

⁶³ İngiltere bu savaş öncesinde Türklere Yunanlılar arasında bir mütareke sağlayabilmek için arabuluculuk yapmak isteyecek, hatta Fransa ile İtalya'yı da bu yönde harekete geçirecektir. [Bkz., B.N. Şimşir, **İngiliz Belgeleriyle Sakarya'dan İzmir'e (1921-1922)**, Ankara 1989, s.39; B. Gökay, **Bolşevizm İle Emperyalizm Arasında Türkiye 1918-1923**, (nşr. S. Yalçın), İstanbul 1997, s.156] Bu girişim sonuç vermeyince tarafsızlığını ilan ederek silah satışlarının serbest bırakılmasını sağlayacak, [16 Ağustos 1921'de Avam Kamarasında Lloyd George bunun sebebini açıklamakta ve "*Harbin tek meziyeti en sonunda hadiselerle saygıda bulunmayı öğretmiş olmasındadır.*" demektedir. Bkz., G. Jaeschke, **Kuruluş Savaşı İle İlgili İngiliz Belgeleri**, Ankara 1971, s.92] nüfuz ve prestiji büyük ölçüde Yunan ordusunun geleceğine bağlı iken [Bkz., G. Jaeschke, **Türk Kurtuluş Savaşı Kronolojisi**, s. 148; B. Gökay, a.g.e., s.165] Yunanistan'ı açıkça desteklemekten vazgeçmiş görünmeye gayret edecektir. Bu arada İstanbul'daki işgal baskısı da hafifleyecektir. [Bkz., B.N. Şimşir, a.g.e., s.142 vd; K. Özalp, **Millî Mücadele I (1919-1922)**, Ankara 1971, s.186 vd; B. Gökay, a.g.e., s.160; O. Özsoy, **Saltanattan Cumhuriyete Giden Yolda Kurtuluş Savaşının Perde Arkası**, İstanbul 1999, s.413 vd] Ayrıca savaş öncesi ve muharebeler esnasında Türklere ilgili en mahrem bilgileri, hatta verilen günlük emirleri dahi geceli-gündüzlü saati, saatine haber almasına [B.N. Şimşir, a.g.e., s.155] rağmen bunları Yunanlılara sızdırmaması İngiltere'nin tavrındaki belirgin değişikliğin bir göstergesidir.

⁶⁴ Sakarya savaşının hazırlıkları yapılırken İngilizler, Yunanlıların mağlup olacaklarını anlamış gibidirler. Onun için Dışişleri Bakan Yardımcısı Sir E. Crowe'nin hazırladığı 3 Mayıs 1921 tarihli muhtıradan Yunanlılar yenildiği takdirde Boğazlardan çekilmeyi öngören Savunma Bakanlığı'nın teklifine karşılık bunun İngiltere'ye Birinci Dünya Savaşında kazandığı zaferin bütün meyvelerini kaybettireceği belirtilerek bu savaşı Türkiye'nin kazanması halinde Irak, Mısır ve Hindistan'daki İngiliz çıkarlarının sarsılacağı, Sovyetler ve Afganistan'ın İngiltere'nin Hindistan İmparatorluğu'nu yıkmaya yöneleceği dolayısıyla İstanbul'da asker bulundurma'nın İrlanda'daki kadar hayatî önem taşıdığı vurgulanmaktadır. [Bkz., B.N. Şimşir, **İngiliz Belgelerinde Atatürk (1919-1938) III**, s. 351 vd.] Buna karşılık bir gün sonra yapılan İngiliz Bakanlar Kurulu toplantısında hazır bulunan General Harington da Anadolu'da Yunan ordusunun bozulduğunu belirterek İzmir'e dökülebileceklerine işaretle İstanbul'da kalmanın yersiz ve tehlikeli olduğunu savunur. Ama İngiliz hükümeti böyle bir çekilmenin İngilizler için büyük tehlikeler doğuracağı sonucuna ulaşacaktır. Bkz., B.N. Şimşir, a.g.e., s.356 vd.

⁶⁵ Londra'da çıkan "*Islamic News*" dergisinin 16 Haziran 1921 tarihli 33. Sayısında yer alan bir makalede de İngiltere'nin Yunanistan'ı kurtarmak ve onlara karşı "*kesin bir Türk*

daha reelpolitikten uzak, kibirlilik ve duygusal sömürgecilik karışımı bir politika takip etmeye çalışacaktır⁶⁶.

Milli Mücadelede Türkistan Türkleri ile münasebetler başlı başına müstakil bir çalışmanın konusudur. Yalnız Mustafa Kemal, Abdurrahman Beg'i Afganistan'a gönderirken, o sırada esaretten dönmekte olup, Eskişehir'de kendisi ile tanıştırılan Türkistan eşrafından Seyyid Hamza adlı birisini de Hive, Buhara ve Taşkent yöresinde çalışmalarda bulunmak üzere görevlendirmişti. Bu kişi daha sonra, muhtemelen Afgan elçilik heyeti içerisinde yer alarak Ankara'ya dönecektir. Onun verdiği bilgilere göre Türkistan ahalisi Millî Mücadeleyi her yönden desteklemekte olup, Hive, Buhara ve Taşkent'te birer elçilik ile, Kazak İli, Hokand ve Türkistan'da birer konsolosluğun teşkilini istemektedir. Seyyid Hamza, bunun büyük yararlar sağlayacağını da özellikle vurgular⁶⁷. Ancak, bu talep yerine getirilmeyecektir⁶⁸. Bunun sebebi Sovyetlerle olan ilişkilerde veya Enver Paşa'nın yöredeki faaliyetlerinde aranabilir⁶⁹. Ayrıca daha başka sebepler de

---

zaferini" önlemek için kendisini uçuruma sürüklediği vurgulanarak, İngiltere'nin "Yunan eşkiyalığını" desteklemesinin Hindistan'ı İrlanda'nın durumuna düşüreceğine işaret edilir. Onun için Hindistan kral naibine çağrıda bulunularak ülkenin üç meselesinden birincisinin Türkiye'deki gelişmeler olduğuna dikkat çekilmektedir. Ama bu makalede en can alıcı nokta "Bir Düş Gerçekleşiyor" başlığı altında Türk-Afgan Antlaşması üzerine "Ortaasya Milletleri Birliği" kurulması umudunun belirdiği ve bunun için bir İran heyetinin Ankara'ya gittiğini, dolayısıyla yabancı hakimiyetine karşı direnecek büyük bir birliğin doğmak üzere bulunduğunu, hatta öteki Asya ve Afrika halklarının da buna katılacaklarının ümit edildiğinin bildirilmesidir. Bkz., B.N. Şimşir, *İngiliz Belgelerinde Atatürk (1919-1938) III*, s.401 vd.

⁶⁶ B. Gökay, a.g.e., s.172

⁶⁷ Seyyid Hamza'nın Ankara'da Gazi Mustafa Kemal Paşa'ya yazdığı 16 Ekim 1921 tarihli mektubu için Bkz., B.N. Şimşir, *Atatürk İle Yazışmalar I (1920-1923)*, s. 146 vd.

⁶⁸ 17 Ocak 1922'de Lord Curzon'a gönderdiği yazıda H. Rumbold, İleri gazetesinin verdiği bir bilgiye dayanarak Mustafa Kemal'in Buhara elçisi Muhammed Nazarı'yi kabul ettiğini belirtmekte, elçinin beş milyon Buharalı adına Mustafa Kemal'i selamlayan bir konuşma yaptığına işaretlerle Türkiye'den "Büyük kardeş" diye bahisle, bir eski Kur'an armağan ettiğini kaydetmektedir. Yine İnönü ve Sakarya kahramanlarına sunulmak üzere getirilen kılıcı da Mustafa Kemal Buhara Cumhuriyeti'ne teşekkürle İzmir'i kurtaracak olan muzaffer orduya sunacağını belirtir. [Bkz., B.N. Şimşir, *İngiliz Belgelerinde Atatürk (1919-1938) IV*, s. 185] Mustafa Kemal, 1 Mart 1922 tarihinde Meclisi açış konuşmasında bu hususa işaretlerle Buhara Halk Sovyet Cumhuriyeti'nin Ankara'ya haberciler gönderdiğini, mevcut bağların şeklen tesbitini de arzu ettiklerini ve bunu kendilerinin memnuniyetle çabuklaştırdıklarını ifade etmektedir. Bkz., *Atatürk'ün Türkiye Büyük Millet Meclisi'ni Açış Konuşmaları*, Ankara 1987, s.78

⁶⁹ Bu dönemde Türkiye Büyük Millet Meclisi'nin Sovyetleri tedirgin edebilecek bir hareketten kaçınması tabiidir. O sırada 5 Ağustos 1922'de Enver Paşa şehit olmuş ve Türk-Sovyet ilişkilerinde önemli bir kuşku kaynağı da kendiliğinden ortadan kalkmıştı. Fakat bu, ilişkilerde belirgin bir gelişmeyi beraberinde getirmeyecek ve Sakarya Meydan Muharebesi'nden sonra Türk-Sovyet ilişkileri yavaş fakat önemli bir değişimin işaretlerini vermeye başlayacaktır. Bkz., B. Gökay, a.g.e., s.154

bulunabilir⁷⁰. Yalnız, Afganistan'a gönderilecek elçinin atanmasındaki gecikmeyi izah etmek pek mümkün görünmemektedir. Zira, Mustafa Kemal daha 26 Kasım 1921'de Cemal Paşa'ya iletilmek üzere Moskova'ya, Ali Fuat Paşa'ya çektiği bir telgrafta "*Fahreddin Paşa'yı Afganistan'a sefir yaptık.*" demektedir⁷¹.

Mustafa Kemal'in bir yandan askerî alanda önemli gelişmeler sağlarken, diğer yandan büyük bir hassasiyetle yeni Türk devletinin dış ilişkilerini tanzim etmeye çalıştığı bilinmektedir. Onun için Afganistan'a elçi tayini hususundaki gecikmeyi sadece Cemal Paşa'nın bu ülkedeki faaliyetlerinin hiçbir yükümlülük getirmeden⁷² beklenenleri sağlaması veya Abdurrahman Bey'in gönderilmiş olmasıyla izah etmek mümkün görünmemektedir. Dolayısıyla böyle bir gecikmenin İngilizleri haddinden fazla tahrik etmemek, Afganistan hükümetinin geleceği hususundaki tereddütler⁷³, Rusların Afganistan'ı, daha önce yaptıkları vaadler doğrultusunda tatmin edememelerinin yarattığı belirsizlikler⁷⁴ vs. gibi daha

⁷⁰ Meselâ Cemal Paşa 13 Ağustos 1920'de Mustafa Kemal Paşa'ya yazdığı mektubunun bir yerinde Afgan Emiri'nin "*İttihâd-ı İslâm*" politikası takip ederek Türkistan, Buhara, Hive ve Belucistan'ı ilhak suretiyle büyük bir Asya imparatorluğu tesis etmek istediğine işaretler, onun İngilizler tarafından bu yönde kışkırtıldığına da dikkati çeker. [Bkz., B.N. Şimşir, *Atatürk İle Yazışmalar I (1920-1923)*, s.97; Y.H. Bayur, *XX. Yüzyılda Türklüğün Tarih ve Acun ...*, s.339] Esasen bu Sovyet siyasetçilerinin görüşüdür. [Bkz., A.F. Cebesoy, a.g.e., s.250] Dolayısıyla bu bilgiye inanılırsa o yörelerde girişilecek bazı hareketler, Afganistan'ı da tedirgin edebilirdi.

⁷¹ Bkz., *Atatürk'ün Tamim, Telgraf ve Beyannameleri IV*, Ankara 1991, s.442

⁷² Kâbil'e hareket etmeden önce 11 Haziran 1920'de Moskova'dan Mustafa Kemal Paşa'ya yazdığı bir mektupta Cemal Paşa, Afganistan'da İngilizler tarafından engellenmeden, rahat çalışabilmek için Ankara hükümetinin kendisini Afgan Emiri nezdinde "*fevkalâde murahhas*" göndermiş olduğuna dair bir yazı istemişti. [Bkz., A.F. Cebesoy, a.g.e., s.62] Bu talep daha sonraki mektuplarda da tekrarlanmıştır. Meselâ 13 Ağustos 1920 tarihli bir başka mektubunda da Paşa, "*...Şimdilik Afgan Emiri'ne benim hakkımda bir tebligat ifa etmeyi rica edişimin esbab ve illeti tezahür etti. Zannediyorum siz elyevm Afganistan'a ve Türkistan'a başka birini göndermezseniz benim buralarda bulunuşum son derecelerde hüsnü tesir icra ettiği için esasen göndermeye hacet yok, (sic.) fakat sizle benim aramdaki rabıta-ı maneviyeyi izhar edecek ufak bir işaret, vaziyeti son derecelerde takviye eder.*" demektedir. [Bkz., B.N. Şimşir, *Atatürk İle Yazışmalar I (1920-1923)*, s. 100] Ama bu mektuplara 27 Ekim 1920'de cevap veren Mustafa Kemal, Türkistan, Afganistan ve Hindistan'da İngilizlerin şevket ve satvetini rahnedar etmek maksadıyla giriştiği faaliyetlerden dolayı Cemal Paşa'ya teşekkür etmesine rağmen Paşa'nın talebi konusunda sessiz kalmaktaydı. Bkz., A.F. Cebesoy, a.g.e., s.72; H. Baykal, a.g.m., s.383 vd.

⁷³ Cemal Paşa mektuplarında Emanullah Han'ın ağabeyi başta olmak üzere Afganistan hükümetinin bir bölümünün İngiliz taraftarı olduğunu ve kendisinin onlarla da mücadele ettiğini ifade eder. Örnek olmak üzere Bkz., B.N. Şimşir, *Atatürk İle Yazışmalar I (1920-1923)*, s.95 vd.

⁷⁴ Rusların tehdidi altında bulunan Buhara Emirliği İngilizler ile temasa geçmiş ve gerek İngilizler gerekse Afganlılar beklenildiği şekilde bir Rus taarruzu vuku bulursa yardım edecekleri hususunda garanti vermişlerdi. Bkz., B.N. Şimşir, *Atatürk İle Yazışmalar I (1920-1923)*, s.99

başka sebepleri olmalıdır. Ama Medine müdafî Fahreddin (Türkkan) Paşa'nın, Afganistan'a elçi olarak atanmasının Türkiye Büyük Millet Meclisi'nin temsilcisi olarak Kâbil'e gönderilen Abdurrahman Beğ'in 1922 yılının başlarında Emanullah Han'ın bir mektubuyla Ankara'ya dönmesinden sonraya rastlaması da dikkat çekicidir⁷⁵.

Mustafa Kemal daha önce işaret edilen pek çok konuşmasında Afganistan'a bir elçinin atanacağını belirtmekteydi. Ama bu atama gecikmiştir. İngiliz kaynaklarına bakılırsa Kâbil'de zaten bir Türk elçiliği bulunmakta, hatta askerî ateşe Yarbay Şerif Bey de 24 Mart 1922'de izinli olarak Batum üzerinden İstanbul'a dönmekteydi. O sırada Kâbil'deki elçilik kâtipliğine atanan İdris Sabih de Fahreddin Paşa'ya katılmak üzere Anadolu'ya hareket etmişti⁷⁶. Bu arada, 1 Mart 1922'de Türkiye Büyük Millet Meclisi'nin Birinci dönem üçüncü yasama yılını açış konuşmasında da Mustafa Kemal *"Türk-Afgan antlaşmasının uygulanmasından olmak üzere, Afganistan geçen yaz Ankara'ya bir elçi gönderdi. ...Afganistan'da bir temsilcimiz mevcuttur. Ünlü devlet adamlarından birinin başkanlığında bir elçilik heyeti de bugün Kabil'e doğru yola çıkmak üzeredir."* demekteydi⁷⁷.

Türkiye, Afganistan'ın Ankara'da Büyükelçilik açmasından yaklaşık bir yıl sonra, 1 Mart 1922'de Medine Müdafî Fahreddin Paşa'yı Kâbil elçiliğine atayarak⁷⁸, bu ülkedeki diplomatik misyonunu resmen kurmak üzere harekete geçecektir⁷⁹. Fahreddin Paşa'ya Kâbil'e hareket etmeden önce

⁷⁵ Abdurrahman Bey, Şubat 1922 başlarında Türkiye'ye dönmüş ve Afganistan Emiri Emanullah Han'ın Mustafa Kemal'e yazdığı bir mektubu da beraberinde getirmişti. Bu mektupta Abdurrahman Bey'in Afganistan'a gönderilmesinden duyulan mutluluk ve onun bilgili, zeki, aydınlatıcı kişiliğinin ilişkilerde sağladığı gelişme vurgulanmakta ve iki millet arasında İslâm'ın birleştirici rolüne işaretle daha önce Afgan hükümeti hizmetinde yer alan Türk subaylarının dürüstlük ve başarılı çalışmaları övülmekteydi. [Bkz., **Vakit, 17 Şubat 1922**; B.N. Şimşir, **İngiliz Belgelerine Göre Atatürk (1919-1938) IV**, s.215] Mustafa Kemal de Büyük Millet Meclisi'nde bu mektuptan *"...Soyluluk ve içtenlikle dolu değerli ve zarif..."* bir mektup olarak bahseder. [Bkz., **Atatürk'ün Türkiye Büyük Millet Meclisi'ni Açış Konuşmaları**, s.79] Yalnız bu mektubun bir çevirisini 21 Şubat 1922 günü Lord Curzon'a gönderen İngiltere'nin İstanbul'daki Yüksek Komiseri H. Rumbold, Anadolu Ajansı'nın bir propaganda aracı olarak uydurmuş olabileceğine işaret etmektedir ki, [B.N. Şimşir, **İngiliz Belgelerine Göre Atatürk (1919-1938) IV**, s.216] Mustafa Kemal'in konuşması onu yalanlamaktadır.

⁷⁶ **Vakit, 1 Nisan 1922**; B.N. Şimşir, **İngiliz Belgelerine Göre Atatürk (1919-1938) IV**, s.243; S.R. Sonyel, **Kurtuluş Savaşı Günlerinde İngiliz İstihbarat...**, s.249; Bu heyette Vasfi Menteş de müşavir olarak yer almıştır. Bkz., A.Z.V. Togan, **Hatıralar**, s.428

⁷⁷ Bkz., **Atatürk'ün Türkiye Büyük Millet Meclisi'ni Açış Konuşmaları**, s.79

⁷⁸ İngiliz istihbarat birimleri bu atamanın 1 Mart 1922'de toplanan Müdafa-i Hukuk grubunda kararlaştırıldığı ve yine aynı toplantıda Fahreddin Paşa'ya verilecek talimatın da görüşüldüğünü kaydederler. [Bkz., B.N. Şimşir, **İngiliz Belgelerinde Atatürk (1919-1938) IV**, s.242] Türk basınında bu atama daha önce yer almıştı. Bkz., **Anadolu'da Yeni Gün, 30 Ocak 1922**

⁷⁹ Gazi Mustafa Kemal Paşa'dan Afganistan Emiri Emanullah Han'a yazılan 18 Mart 1922 tarihli İtimatnâme ile Fahreddin Paşa geniş bir şekilde tanıtılmıştır.[Bkz., B.N. Şimşir,

ne yönde talimat verildiğine dair bir bilgi bulunamamıştır⁸⁰. Ancak İngiliz kaynakları, 21 Nisan 1922'de toplanan Ankara Hükümetinin, Fahreddin Paşa'ya verilecek talimatı görüştüğünü ve Kâbil'den, Hint Hilâfet Komitesi aracılığıyla Gandhi'ye bir mektup gönderilmesinin kararlaştırıldığını bildirmektedir. Yine bu kaynaklara göre, benzer bir mektup da, Hindistan Müslümanları Derneği'ne gönderilerek yardımları için teşekkür edilecektir. Ayrıca Fahreddin Paşa'dan, Afganistan'daki İngiliz gizli servisi hakkında araştırmalar yapması da istenilmiştir⁸¹. Bu arada İstanbul'daki İngiliz Yüksek Komiseri Sir H. Rumbold, bu atamayı Paşa'nın Medine'yi Birinci Dünya Savaşı'nda İngilizlere karşı başarıyla savunmasının Türkistan'da propaganda aracı olarak kullanılacağına ve Türkiye'nin Asya'daki Müslüman devletlerden oluşacak bir ittifak kuracaklarına inanıyordu⁸².

Fahreddin Paşa'nın 12 Nisan 1922'de Afganistan'a hareket ettiği sırada Yunanlıları Anadolu'dan atmak için yapılacak taarruzun hazırlıkları da oldukça ilerlemişti. Bu arada Emanullah Han çeşitli zamanlarda "*Türkiye'ye düşman devletlerin Afganistan'ın da düşmanı olduğunu*" ifade etmek suretiyle Türkiye'ye yardımcı olmaya çalışmaktaydı⁸³. Nihayet Türk taarruzu başarılı olmuş ve İzmir'e girilerek, Batı Anadolu'daki Yunan işgali sona erdirilmiştir⁸⁴.

Atatürk ve Yabancı Devlet Başkanları I, s. 9] Fahreddin Paşa'nın atanmasında onun Medine müdafaası esnasında kazandığı şöhretten istifade etmek düşüncesi de etkili olmuştu [Fahreddin Paşa'nın hayatı (1868-22 Kasım 1948) için Bkz., N.K. Kıcıman, **Medine Müdafaası, Hicaz Bizden Nasıl Ayrıldı**, İstanbul 1976, s.23-35] 1922-1926 yılları arasında 4 yıl Kâbil'de elçilik yapan bu değerli devlet adamı aynı zamanda Hindistan Müslümanlarının lideri Chotani ile de iyi ilişkiler kurarak Onun Milli Mücadeleye desteğini daha da artırmasını sağlayacaktır. Bu hususta sbilgi için Bkz., S.R. Sonyel, **Türk Kurtuluş Savaşı ve Dış Politika I**, Ankara 1987, s.183 vd; Ayrıca Bkz., M.K. Öke, **Güney Asya Müslümanlarının İstiklâl Dönemi ve Türk Milli Mücadelesi**, Ankara 1988

⁸⁰ Hariciye Vekâletinden Cemal Paşa'ya ulaştırılmak üzere Moskova Büyükelçiliğine çekilen 20 Haziran 1922 tarih, 3222/105 nolu şifre telde "*Afganistan'a ait hususât hakkında zaten Fahri Paşa'ya talimat verilmiştir.*" denilmektedir. [Bkz., B.N. Şimşir, **Atatürk İle Yazışmalar I (1920-1923)**, s.224] Ancak verilen talimatın mahiyeti hakkında bir kayıt yoktur.

⁸¹ İstanbul'daki İngiliz istihbarat birimlerinin 21 Nisan 1922 tarihinde hazırladıkları bu yöndeki bir rapor için Bkz., B.N. Şimşir, **İngiliz Belgelerine Göre Atatürk (1919-1938) IV**, s.243;

⁸² S.R. Sonyel, **Türk Kurtuluş Savaşı ve Dış Politika II**, s.231; İngilizlerin bu tesbitleri basında çıkan değerlendirmelere dayanmaktaydı. Nitekim, İstanbul başınında Afganistan ile gerçekleştirilen yakınlaşma sömürgecilğe karşı yıkılmaz bir "*Doğu Birliği*"ne gidiş, özellikle iktisadî işbirliği yolunda önemli adımların atıldığı ifade edilmekteydi. Bkz., **Anadolu'da Yeni Gün, 12 Mart 1922**

⁸³ Bkz., **Anadolu'da Yeni Gün, 25 Nisan 1922, 31 Ağustos 1922** tarihli nüshalar

⁸⁴ 26 Temmuz 1922'de Ankara'ya resmi olmayan bir ziyaret yapan İngiliz Generali Townshend, Türkiye'den ayrılırken İngiliz yönetimi Yunanlıları Anadolu'yu boşaltmaya ikna edemezse Mustafa Kemal'in o güne dek başvurmak istemediği bir silah olarak

Türk zaferi bütün İslâm ülkeleri gibi Afganistan'da da büyük bir heyecan uyandırmıştır⁸⁵. Öyle ki, Fahreddin Paşa güven mektubunu Emanullah Han'a sunduğunda "*Türkiye'yi Doğu'nun kurtuluş anahtarı*" olarak gören Afgan Emiri gözyaşlarını tutamayacaktır⁸⁶. Ayrıca, ülkesindeki bütün camilerde dualar okunması emrini veren Emanullah Han, 14 Ekim 1922'de de sarayının en güzel dairesi olan Dilküşa kasrında tertip ettiği "*Çeşm-i Osmani*" ile büyük bir kabul resmi düzenlemiştir⁸⁷. Gece yarısına kadar süren bu ziyafet esnasında başta Mustafa Kemal Paşa'ya Afganistan'ın en büyük nişanı olmak üzere diğer Türk Devlet ricaline de muhtelif rütbelerde nişanlar vermek istediğini belirten Afgan Emiri⁸⁸, mukaddes bir gece olarak "*Türklerin zaferini tesit ettiği*" o anda iki milletin kardeş olduğunu bir kere daha vurgulamıştır⁸⁹. Bu samimi destek sadece sözde kalmayacak, Büyük Taarruz'u müteakip ortaya çıkan Boğazlar meselesinde

Hindistan, Afganistan, Irak, Filistin, Mısır ve benzer İslâm ülkelerinde "*korkunç bir cihad*" başlatacağı yolunda bir kanaate ulaşmıştı. [S.R. Sonyel, **Türk Kurtuluş Savaşı ve Dış Politika II**, s. 229; Ayrıca İngiltere'nin Beyrut Baş Konsolosu Satov'dan Dışişleri Bakanı Lord Curzon'a gönderilen 10 Ağustos 1922 tarihli yazı ve İngiltere Savunma Bakanlığında Dışişleri Bakanlığına yazılan benzer mahiyetteki 12 Ağustos 1922 tarih 140 ilgi nolu yazı için Bkz., B.N. Şimşir, **İngiliz Belgelerinde Atatürk (1919-1938) IV**, s. 343 vd.] Bir başka deyişle buna inandırılmıştı.

⁸⁵ Bazı tecrübeli devlet adamları Türk zaferinin İslâm dünyasında şiddetli yankılar yaptığına işaretlerle eski Türk-İngiliz dostluğunu diriltmenin çok faydalı olacağını belirtmekteydiler. Bu sağlansa Hindistan yatıştırılırken, Afganistan sınırındaki güçlükler sona erip, Türkiye'nin Rusya'dan ayrılacağına inanıyorlardı. Türklerin zaferlerinin görmezlikten gelinmesi ise İslâm dünyasında fırtınalar koparacaktı. Lord Peel'in İngiliz Hükümeti'ne verdiği 13 Eylül 1922 tarihli muhtıranın eki olarak Hindistan Kral Naibinden Hindistan İşleri Bakanına çekilen 11 Eylül 1922 tarihli tel için Bkz., B.N. Şimşir, **İngiliz Belgelerinde Atatürk (1919-1938) IV**, s. 402

⁸⁶ Bkz., **Anadolu'da Yeni Gün**, 9 Ekim 1922

⁸⁷ Kâbil Büyükelçiliği'nin 16 Eylül 1922 tarihli yazısına dayanılarak Hariciye Vekâletinden Türkiye Büyük Millet Meclisi Başkanlığı'na sunulan 4 Kasım 1922 tarihli 6342/274 nolu yazı için Bkz., B.N. Şimşir, **Atatürk İle Yazışmalar I, (1920-1923)**, s. 428

⁸⁸ Hariciye Vekâletinden Mustafa Kemal Paşa'ya gönderilen 17 Aralık 1922 tarih, 7604 nolu tezkire ile konuyla ilgili Afgan Emiri'ne verilecek cevap sorulmaktadır. [Bkz., B.N. Şimşir, **Atatürk ile Yazışmalar I, (1920-1923)**, s.451] Afgan Emiri'nin Mustafa Kemal'e vermek istediği "*Aliyü'l-alâ nişanı*" 27 Mart 1923'de kabul edilmiştir. [Bkz., N. Baycan, **Atatürk'ün Nişan ve Madalyaları**, Ankara 1986, s.138; **Türk İstiklâl Harbine Katılan Tümen ve Daha Üst Kademelerdeki Komutanların Biyografileri**, Ankara 1989, s.4] Bu nişan halen Anıtkabir Müzesi'nde 839/681 envanter numarasıyla yer almaktadır; Mustafa Kemal Paşa haricinde Türk zaferinin kazanılmasında önemli hizmetleri olan elli komutana daha çeşitli rütbelerde nişanlar verilmiştir. Bkz., **Anadolu'da Yeni Gün**, 13 Mart 1923

⁸⁹ Bu konudaki yazışmalar için Bkz., B.N. Şimşir, **Atatürk ve Yabancı Devlet Başkanları I**, s.9 vd; Türk ordusunun İzmir'e girişi Emanullah Han'ı o kadar sevindirmiştir ki, Fahreddin Paşa ile birlikte Türk-Afgan Dostluğu ve İşbirliğini temsil etmek üzere mütekabillen Türk ve Afgan bayraklarına sarılmış olarak nümayiş dahi yapmışlardır. Bunu tesbit eden ve Emanullah Han tarafından imzalanmış bir fotoğraf için Bkz., **Atatürk'ün Millî Dış Politikası I**, s.15

İngilizlerin fiili bir harekete geçmesi halinde Hindistan sınırına yığdığı yedi tümene taarruz emrini vereceğini açıklayarak kesin tavrını ortaya koyacaktır⁹⁰.

Emanullah Han'ın başlayacak sulh görüşmelerinde Türklerin desteklenmesi için Londra, Paris ve Roma sefirlerini harekete geçirdiği görülmektedir. Bu elçiler verdikleri notalarla Türkiye ile yapılacak barışın adil olmasının gerekliliği üzerinde duracaklar ve bunda Afganistan'ın da menfaati bulunduğunu vurgulayacaklardır⁹¹. Ayrıca, Lozan görüşmeleri sırasında da Afgan diplomatlar çok faal bir şekilde Türkleri desteklemişlerdir. Meselâ, 31 aralık 1922'de Türkiye Büyük Millet Meclisi Hükümeti'nin Reisi Hüseyin Rauf Bey'den Lozan'daki İsmet Paşa'ya çekilen bir telgrafta bu ülkenin Ankara Büyükelçisi Sultan Ahmed Han'ın hazırladığı bir mesajın, oraya gelecek olan Afganistan'ın Londra Büyükelçisi Abdulhadi Han'a ulaştırılması istenilmektedir. Telgrafın ekinde yer alan bu mesaj Yunanlıların yaptıkları zulüm ve kötülükleri dile getirmekteydi. Abdulhadi Han da, bu hususta konferans üyelerinin dikkatini çekmiştir⁹².

Mustafa Kemal, Millî Mücadelede uygulanan dış politikayı daha sonra da fazla değiştirmede. Aslında Millî Mücadelede Sovyetler haricinde bütün büyük devletler ile savaş halinde bulunuluyordu. Lozan Antlaşmasıyla bu durum her ne kadar ortadan kalkmış ise de yeni tesis edilen devlet küçüktü. Güçlenmek için zamana ihtiyacı vardı. Ayrıca, büyük devletlerin nüfüz alanları içerisinde, stratejik açıdan önemli bir bölgede yer alıyordu. Öyleyse gerçekçi bir dış politika takip edilmeliydi. Onun için Millî Mücadele'den sonra da milletlerarası münasebetleri etkileyen ilkeler dahilinde, yani bu münasebetlerin gösterdiği gelişmelere göre ayarlanabilen uzlaşmacı ama, ülkenin millî çıkarlarını sonuna kadar savunan bir çizgi tutturulmaya çalışıldı⁹³.

1923-1928 yılları arasında Afganistan ile Türkiye arasında dikkati çekecek bir gelişme ve temas bulunmamaktadır. Türkiye'de Cumhuriyetin ilânı, Afganistan'da büyük bir memnuniyet yaratmış ve *"İslâm aleminde ilk defa doğan Türk'ün bu cumhuriyet yıldızının bütün İslâm milletlerini aydınlatacağı"* inancı dile getirilmiştir⁹⁴. Yani bu ülkenin krallıkla

⁹⁰ Bkz., *Anadolu'da Yeni Gün*, 27 Ekim 1922; Esasen bu sırada Türkiye, İran ve Afganistan arasında ortak bir dostluk antlaşması imzalanması düşünülmüş, ancak Sovyetler 26 Kasım 1922'de buna karşı çıkmıştı. Bkz., S.R. Sonyel, *Kurtuluş Savaşı Günlerinde İngiliz İstihbarat ...*, s.298

⁹¹ Bu hususta Hüseyin Rauf Bey'den İsmet Paşa'ya çekilen 19 Aralık 1922 tarihli bir tel için Bkz., B.N. Şimşir, *Lozan Telgrafları I*, Ankara 1980, s.247

⁹² Bkz., B.N. Şimşir, *Lozan Telgrafları I*, s. 304

⁹³ M. Gönübol-C. Sar, a.g.e., s.139

⁹⁴ Bu konuda Afganistan Büyükelçisi Sultan Ahmed Han'ın Türkiye Cumhuriyeti Hariciye Nezaretine gönderdiği 30 Ekim 1923 tarihli tebrik yazısı için Bkz., B.N. Şimşir, *Atatürk ve Yabancı Devlet Başkanları I*, s.13

yönetiliyor olması her hangi bir rahatsızlık yaratmamıştır. Türkiye'nin de Afganistan'daki gelişmelerle yakinen ilgilendiği ve Sovyetlerin bu ülkeyle olan münasebetlerini dikkatle takip ettiği görülmektedir⁹⁵. Bu arada Afganistan, Sovyetlerle arasındaki ihtilafları kısmen gidermiş, iktisadî yardım vaadi almış ve 10 Nisan 1927'de bu devletle bir tarafsızlık ve saldırmazlık antlaşması imzalamıştır⁹⁶.

Afganistan zamanla Avrupalı devletlerle de iyi ilişkiler kurma yoluna gitmiş ve bilhassa Almanya'dan uzmanlar getirilerek bu ülkeyle olan siyasî münasebetler de geliştirilmiştir⁹⁷. Bu süre içerisinde Mustafa Kemal ile Emanullah Han birbirlerine sık sık tebrik ile iyi dilek mesajları yollarlar. Birbirlerinin bayramlarını, özel günlerini kutlarlar. Acı ve sevinçleri paylaşırlar. Bu arada Türkiye'de şapka giyilmesi ve memurların kılık kıyafetleri ile ilgili düzenlemeler Emanullah Han'da büyük bir heyecan uyandırır. Hatta bir görüşmesinde Fahreddin Paşa'dan bu yönde haberler bulunan gazetenin kupürünü de aldığı görülmektedir⁹⁸. 1926 yılı başlarında Atatürk'ün gümüş çerçeve içerisinde bizzat imzaladığı bir fotoğrafı Emanullah Han'a takdim edilir⁹⁹. Bu sırada Afganistan'ın Ankara elçisi de değişmiş, Gulam Ceylani Han bu göreve atanmıştır¹⁰⁰. Bir kaç ay sonra da Fahreddin Paşa'nın yerine Nebil (Batı) Bey, Türkiye'nin yeni Kâbil elçisi olarak atanacaktır¹⁰¹.

Afganistan ile Türkiye arasındaki yakınlık Emanullah Han'ın¹⁰² 1928 yılında Türkiye'yi ziyaretiyle zirveye ulaşır. Afgan Kralı, muhtemelen İngilizlerin teşvikiyle¹⁰³ diğer ülkelerdeki, özellikle de batılı devletlerdeki

⁹⁵ Bu hususta TBMM Hükümeti reisi Hüseyin Rauf Bey'den İsmet Paşa'ya çekilen 23.05.1923 tarihli tel için Bkz., B.N. Şimşir, **Lozan Telgrafı II**, Ankara 1994, s. 332

⁹⁶ Afganistan ile Sovyetler arasında ilk saldırmazlık ve tarafsızlık antlaşması 31 Ağustos 1926'da imzalanmıştır. Bkz., K. Gürün, **Türk Sovyet İlişkileri (1920-1953)**, Ankara 1991, s.117

⁹⁷ F. Armaoğlu, a.g.e., s.211

⁹⁸ Bkz., B.N. Şimşir, **Atatürk ve Yabancı Devlet Başkanları I**, s.16

⁹⁹ B.N. Şimşir, **Atatürk ve Yabancı Devlet Başkanları I**, s.18

¹⁰⁰ 24 Şubat 1926'da Mustafa Kemal'e İtimatnâmesini sunan Afganistan Orta elçisine Mustafa Kemal'in yaptığı cevabî konuşma için Bkz., **Atatürk'ün Söylev ve Demeçleri II**, s.254 vd.; Gulam Ceylani Han, 1928'de Afganistan'ın Ankara'daki elçiliğini Büyükelçiliğe tebdil etmesiyle artık bu sıfatla görev ifâ etmeye başlayacaktır. 25 Eylül 1928'de Büyükelçi olarak sunduğu İtimatnâme münasebetiyle yapılan konuşmalarda [O sırada yaptığı konuşma için Bkz., B.N. Şimşir, **Atatürk ve Yabancı Devlet Başkanları I**, s.43 vd.; sonra Mustafa Kemal'in yaptığı konuşma için Bkz., **Atatürk'ün Söylev ve Demeçleri II**, s. 274] da iki milletin kardeşliği ve karşılıklı dostluk hisleri önemle vurgulanarak işbirliğinin geliştirilmesi dile getirilir.

¹⁰¹ Bkz., **Çağdaş Türk Diplomasisi: İkiyüz Yıllık Süreç (Ankara 15-17 Ekim 1997) Sempozyuma Sunulan Tebliğler**, Ankara 1999, s. 776; B.N. Şimşir, a.g.e., s. 22

¹⁰² Afgan Emiri 1926 yılından itibaren Emir ünvanını bırakarak Kral ünvanını almıştır. Bkz., F.Armaoğlu, a.g.e., s.211

¹⁰³ Y.H.Bayur, **Hindistan Tarihi III**, s.598

gelişmeleri yerinde görmek için 1927 yılının sonlarında bir dünya gezisine çıkmıştı. Ziyaret ettiği Mısır, Fransa, Belçika, İsviçre, Almanya, İngiltere ve Rusya'da büyük ilgi ve itibar gördü. Bu arada, Sivastopol üzerinden 18 Mayıs 1928'de İstanbul'a ulaşan Emanullah Han, eşi Süreyya ve maiyeti büyük bir sevgiyle karşılandı. Ayrıca Kralın gezisi gün gün, dakika dakika düzenlenen bir program çerçevesinde gerçekleşecekti¹⁰⁴.

20 Mayıs 1928 günü Ankara'ya ulaşan Emanullah Han ve maiyeti bizzat Mustafa Kemal tarafından karşılanmış, Kral ve şahsında Afgan milletine büyük alâka ve dostluk gösterilmiştir¹⁰⁵. Aynı gün akşam yeni hizmete açılan Ankara Devlet Konukevinde¹⁰⁶ verilen ziyafette yaptığı konuşmada da Cumhurbaşkanı, tarihi Türk-Afgan dostluğuna ve iki milletin Ortaasya'daki münâsebet ve rabitalarına dikkat çekmekte, Türk ve Afgan milletlerinin büyüklüğünü belirterek 1919 yılında bu iki milletin içine düştükleri duruma işaret etmekte¹⁰⁷ ve çekilen ızdırapların unutulmadan daima hatırlanmasını istemektedir. Mustafa Kemal bu konuşmasında ilginç tespitlerde de bulunmaktadır. Meselâ konuşmasının bir yerinde Hindistan'daki Türk Devletlerine işaret edilir ki, o dönemde çok az bilinen bu konunun dile getirilmiş olması Türk Cumhurbaşkanı'nın tarih bilgisi ve şuuru göstermesi bakımından çok önemlidir¹⁰⁸. Yine bu konuşmada

¹⁰⁴ Bu program için Bkz., B. N. Şimşir, **Atatürk ve Yabancı Devlet Başkanları I**, s.24 vd; **Atatürk'ün Millî Dış Politikası II**, (Cumhuriyet Dönemine Ait 100 Belge), 1923-1983, Ankara 1981, s.156 vd.

¹⁰⁵ Afgan Kralı ve eşi Ankara başkent olduktan sonra Türkiye'yi ilk ziyaret eden yabancı devlet başkanıdır. Onun için bu ziyareti müteakip Mustafa Kemal, Afgan Kralına bir jest olmak üzere kendi genel sekreteri Y. Hikmet Bayur'u Kâbil'e Büyükelçi olarak gönderecektir. Bkz., B.N. Şimşir, **Bizim Diplomatlar**, Ankara 1996, s.322; Y.H. Bayur Kâbil'de dört yıl duayen olarak Büyükelçilik yapacaktır.

¹⁰⁶ Ankara Emanullah Han'ı karşılamak üzere seferber olmuştu. Yeni açılan yollar hızla ağaçlandırılmış, Ankara neredeyse bir gecede yeşillendirilmiştir. Bu arada Ankara Palas Oteli'nin yapımı da hızlandırılmış, dayanıp döşenmiş ve daha sonra Devlet Konukevi olan buranın ilk misafiri Afgan Kralı olmuştur. Bkz., B.N. Şimşir, **Bizim Diplomatlar**, s.320

¹⁰⁷ Mustafa Kemal konuşmasının devamında "*Tarihin ne garip tecellileri, dünya olaylarının ne manâli tesadüf ve benzerlikleri vardır. Hükümdar olarak siz 1919'da kahraman Afgan milletinin başında, Asya'nın ortasında, istiklâl için mücadeleye atılırken, biz de aynı tarihte burada, Avrupa'nın doğusunda, bütün medeni cihanın gözleri önünde istiklâl ve hürriyetimize vurulan darbelerle göğüslerimizi siper ederek döğüşüyorduk.*" sözleriyle iki milletin son yıllarda mukadderatını belirleyen olayları çok veciz bir şekilde tesbit etmektedir. 20 Mayıs 1928'de Ankara Palas'da verilen ziyafette yapılan bu konuşmanın tam metni için Bkz., **Hakimiyet-i Milliye**, 21 Mayıs 1928; **Atatürk'ün Söylev ve Demeçleri II**, s. 269 vd.; **Atatürk'ün Millî Dış Politikası II**, s. 163 vd.; B. N. Şimşir, **Atatürk ve Yabancı Devlet Başkanları I**, s.31 vd.

¹⁰⁸ Mustafa Kemal iki milletin kardeşliğini "Afganlı ve Türk babalarımızın, bugünkü siyasi hudutlarımızın haricindeki sahalarda dahi, devletler kurmakta yekdiğerine halef ve selef olduklarını göstermektedir." şeklindeki tesbiti ile ortaya koyarken işaret ettiği halef-seleflik de sadece Hindistan'da gerçekleşmiştir. Bkz., H.H. Dodwell, **The Cambridge Shorter History of India**, New Delhi 1969, s. 255 vd.

“İstiklâl ve itibarını cihana tanıtmak evsaf, liyakat ve kudretinde olan milletlerin, medeniyet yolunda da seri ve muvaffak adımlarla ilerlemek istidadları, teslim olunmak lazımdır” yolundaki değerlendirmesi ilginçtir ve sömürgeciliğin tehdidi altındaki ülkeler açısından dikkatle üzerinde durmayı gerektirir.

Mustafa Kemal, söz konusu konuşmanın sonlarına doğru Kral Emanullah’ın ülkesinde yaptıklarının bir tahliliyle onun yenilik yolundaki adımlarını teşvik ve taktir ediyordu. Ayrıca Kral’a iltifatlarda bulunuyor ve devletin devamlılığı için ıslah edilmiş “güçlü bir ordu”ya sahip olması, eğitimi çağdaşlaştırarak yaygınlaştırması, özellikle de sosyal alanda çok dikkatli yenilikler yapması gibi tavsiyelerde bulunarak, Afganistan’ın jeopolitik önemi ile çok ciddi ve nazik stratejik konumuna dikkat çekiyordu. Bu konuşma, Kral Emanullah ve Afgan halkının üstün meziyetlerine dair iltifatlar ve başarı dilekleriyle son bulmaktadır. Kralın cevabî konuşması ise kısa olmuştur. Burada Kral, Mustafa Kemal’in yaptıkları ve tavsiyelerinin Afganistan üzerindeki tesirlerine işaret etmekte, ağabey olarak gördüğünü belirttiği Mustafa Kemal’den ülkesinde yapacağı ıslahatlar için yardım istemektedir¹⁰⁹.

Afgan Kralı’nın talebi doğrultusunda 25 Mayıs 1928 günü, 1 Mart 1921 tarihli anlaşmaya ek olarak “Türkiye-Afganistan Dostluk ve İşbirliği Antlaşması” imzalanacaktır¹¹⁰. Bu anlaşmada iki devlet arasındaki dostluğun ebedî olduğu teyid edilerek, müşahhas bir işbirliği öngörülmektedir. Ayrıca bu anlaşmayla Türkiye Cumhuriyeti Devleti, Afganistan’ın eğitim sistemi ve ordusunun ıslahı için gerekli her türlü yardımı yapmayı taahhüt ediyordu¹¹¹. O arada her iki ülke elçiliklerini karşılıklı olarak büyükelçilik düzeyine yükseltmeye karar veriyordu. Bunun üzerine Mustafa Kemal, Emanullah Han’a verdiği değeri göstermek üzere kendi genel sekreteri Yusuf Hikmet (Bayur)’i Kâbil’e Büyükelçi olarak gönderir¹¹².

Afgan Kralı Emanullah, 1928 Haziranının sonlarına doğru İran üzerinden ülkesine dönerken Türkiye’deki gelişmelerden oldukça etkilenmişti. Esasen O, Mustafa Kemal’i kendisine örnek olarak seçmiş ve

¹⁰⁹ Bkz., Bilal N. Şimşir, a.g.e., s.34; M. Saray, a.g.e., s.151

¹¹⁰ 28 Mayıs 1928 günü başlayan görüşmeler sonucunda, imzalanan bu anlaşmanın tam adı “Türkiye ve Afganistan Muhadenet ve Teşrik-i Mesai Muahedenamesi”dir. 29 Kasım 1928 gün, 1362 sayılı yasa ile onaylanan bu antlaşmanın Türkçe metni için Bkz., **Düstur**, III. Tertip, X. Cilt, s. 39 vd.; **Atatürk’ün Millî Dış Politikası II**, s.437 vd.; İ. Soysal, a.g.e., s.330 vd.

¹¹¹ Ş. Demiröz, a.g.m., s.41

¹¹² Yusuf Hikmet Bey, Afgan Kralı’na itimatnâmesini sunduğunu 26 ağustos 1928 tarihli bir raporla Ankara’ya bildirmiştir. Burada Sovyet Büyükelçisi ile aralarındaki duayenlik meselesi hakkında bilgi verilmekte ve bunun diğer devletler tarafından Türk-Sovyet münasebetlerinde bir rekabetin bulunduğu şeklinde yorumlanabileceğine dikkat çekilmektedir. Bkz., B.N. Şimşir, **Bizim Diplomatlar**, s.323

1923'ten itibaren pek çok reform yapmıştı. Özellikle eğitim ve kültür alanında önemli gelişmeler kaydedildi¹¹³. Kişilik olarak da heyecanlı birisi olan Emanullah, yapmakta olduğu yeniliklerde yetişmiş personel ve para sıkıntısı çekmekte idi¹¹⁴. Ona rağmen pek çok uçak ve fabrika almak için harekete geçerek ülkesinin zaten sınırlı olan maddî imkânlarını zorlamaya başladı. Gerek bunun yarattığı tedirginlik, gerekse sosyal alanda yapmak istediği reformlar, özellikle de kadın hakları ve kıyafetleri hususunda çıkartılan yasalar ülkenin tutucu çevrelerini harekete geçirdi¹¹⁵.

Emanullah Han, sahip olduğu imkânlar ile yapmak istedikleri arasındaki uçurumun yaratacağı sıkıntıları bir türlü fark edememiş, zayıf anında başına büyük gaileler çıkaracak işlere kalkışmıştır. Bunlardan en önemlisi de Mustafa Kemal'in hiçbir vakit yapmadığı kadınların yüzünü cebren açmak keyfiyetidir¹¹⁶. Ayrıca ordusunu güçlendirmeden yenilik yapmaya kalkışması da diğer bir zaafını oluşturmuştur¹¹⁷.

Afganistan'da, kısa sürede bütün ülkeye yayılan isyanlarda İngilizlerin propagandaları da önemli rol oynamıştır. En çok istismar edilen hususlar dikkatlice incelendiğinde halktan ve sıradan kişilerin ele geçirip yaygınlaştırması mümkün görünmeyen bir takım bilgi ve belgelerin kullanıldığı dikkati çeker¹¹⁸. Bunu İngiliz istihbarat birimlerinin sağlamış

¹¹³ Emanullah Han'a eğitim hususunda yapılan bir takım yenilik teklifleri ve onun 25 Temmuz 1923'te Kurban Bayramı hutbesinde verdiği cevap için Bkz., A.Z.V. Togan, **Hatıralar**, s. 501 vd.

¹¹⁴ G. Macmunn, **Afghanistan from Darius to Amanullah**, Edinburgh 1929, s.325 vd.

¹¹⁵ M. Saray, a.g.e., s. 153

¹¹⁶ Emanullah Han'ın Afgan kadınlarının giydikleri "*çadırı*" denilen giysiyi yasaklaması karşısında Mustafa Kemal'in Onu bizzat kendisi vasıtasıyla uyardığını ve kadınların mecburî açılmaları meseleleri üzerinde pek durmamasını ihtar ederek "*insan kafasını kayaya çarpmamalıdır*" dediğini kaydeden Kâbil Büyükelçisi Yusuf Hikmet Bayur, Emanullah'ın bu yerinde uyarıyı anlayamadığına dikkat çekerek, onun kendi bakanlarına Türklerin korktuklarını ifade ettiğini nakleder. Dolayısıyla Emanullah'ın bu hususta Mustafa Kemal tarafından kışkırtıldığı iddiası bir iftiradan ibaret kalmaktadır. Bkz., Y.H. Bayur, a.g.e., s.597 vd.

¹¹⁷ Emanullah Han'ın yaptığı hatalarla ilgili olarak Bkz.; Y. H. Bayur, a.g.e., s.596 ve s.600; M. Saray, a.g.e., s.153 vd.; A.Fletcher, a.g.e., s.215; W.K. Fraser-Tytler, a.g.e., s. 202 vd; Esasen O, Afganistan'ı Türkiye gibi yapacak ve bu ülkenin *Mustafa Kemal Paşası olacaktı*. [Bkz., B.N. Şimşir, **Bizim Diplomatlar**, s.325] Ama, unuttuğu şey Ankara'da şerefine verilen yemekte Mustafa Kemal'in "*Bir heyet-i içtimaiyenin zamanla kökleşmiş örf ve adet, hissiyât ve telakkiyâtı mühimdir. Bu itibarla, içtimai heyetler, müteşebbis fertler üzerinde adeta amir ve hakim bir tesir icra ederler*." sözleriydi. Bkz., **Atatürk'ün Söylev ve Demeçleri II**, s.270

¹¹⁸ Bu propagandalardan bazılarını örnek vermek gerekirse Kraliçe Süreyya'nın Almanya seyahati esnasında açık bir balo elbisesiyle çekilen fotoğrafının kısa sürede ülkeye yayılması [Bkz., Y.H. Bayur, a.g.e., s.599] Kralın Avrupa'da kafır olduğu ve ülkenin parasını heder ettiği yolundaki propagandalar ve bilhassa Türkiye'ye tahsile gönderilen onbeş-yirmi kadar kız öğrencinin Hindistan sınırında verilen ziyafet esnasında yüz ve başları açık bir şekilde, Avrupaî tarzda giyinmiş olarak Afgan oymak hanlarına

olması en akla yatkın olanıdır. Ayrıca İngiltere o sırada Musul meselesi sebebiyle çekişme içinde bulunduğu Türkiye'yi de İslâm aleminin gözünden düşürmek istemekteydi ki, söz konusu belge ve bilgilerin bir kısmı böylesi bir mahiyeti haizdir. Sonuçta ayaklanmalar karşısında iyice bunalan Emanullah, geri adım atarak bir takım yenilikleri durdurduğu gibi üst üste hatalar da yapmıştır. Onun için Türk askerî heyetinin Başkente ulaştığı sırada, 21-22 Kasım 1928 gecesi kadın kıyafeti giyerek ülkesini terk etmek zorunda kalacaktır¹¹⁹. Halbuki, bu heyetin başkanı Kâzım Orbay Paşa'ya gerekirse silahla müdahale ile, hayatları pahasına Kralı koruması emredilmişti¹²⁰. Bu yüzden Kâzım Paşa Kâbil'e geldiği gün cepheyi denetlemeye çıkmış, tam o sırada Kralın kaçtığını öğrendiğinden yapabileceği bir şey kalmamıştır¹²¹.

Emanullah'ın ülkeyi terketmesi üzerine Kâbil, bir çete reisi olan Beççe-i Saka lakaplı Habibullah'ın eline geçti. Şehir yağmalanırken 17 Ocak 1929'da Afgan tahtına oturan Habibullah Türk heyetini geri göndermiş, bütün yenilikleri durdurmuş, orduyu dağıtmış, ülkede tam bir terör havası yaratmıştı¹²². Onun için kısa zamanda herkesin nefretini topladı. Nihayet Emanullah Han ile aynı kabileden gelen Nadir ülkeyi bu eşkiyadan

---

gösterilmeleri [Bkz., Y.H. Bayur, a.g.e., s.601] gibi olaylar ayaklanmanın iyi planlanmış bir tezgâh olduğunu göstermektedir. Böylelikle halk Kralın Avrupa'ya yaptığı ziyaretten sonra "*Batı virüsüne tamamen bulaşmış olarak*" döndüğüne inandırılmıştı. Bkz., P. Dumant, **Mustafa Kemal**, (nşr. Z. Çelikkol), Ankara 1993, s.132

¹¹⁹ Emanullah Han ailesiyle birlikte İtalya'ya yerleşecektir. Bu arada İstanbul'a yerleşmek niyetinde olduğu da anlaşılmaktadır. Afganistan'da rahatsızlık doğuran bu hususla ilgili olarak Türkiye'nin Londra Büyükelçiliğinden Dışişleri Bakanlığı'na yazılan 26 Şubat 1930 tarihli bir şifre tel mevcuttur. [Bkz., B.N. Şimşir, a.g.e., s.47 vd]; Esasen Emanullah'ın varlığı Afganistan'da sürekli rahatsızlık yaratmış, ülkedeki bütün hoşnutsuzlukların kaynağı olarak hep o gösterilmiştir. Bazen de, muhaliflerin onun ismini kullandıkları anlaşılmaktadır. Meselâ, Rus-Afgan sınırında faaliyette bulunan Fakir Lema adlı birisi Emanullah Han'ın kendi yanında olduğunu propaganda etmişti. Sonradan bunun doğru olmadığı ortaya çıkmıştır. Fakir Lema'nın yalanlandığına dair 26 Ağustos 1935 tarihli haber için Bkz., **Ayın Tarihi S. 21, (Eylül 1935)**, s.239

¹²⁰ Bu konudaki gizli yazışmalar için Bkz., B.N. Şimşir, a.g.e., s.46

¹²¹ Y.H. Bayur, a.g.e., s.602; Emanullah Han bir ara İstanbul'a yerleşmeyi düşünmüş ve kendisine bir yalı tahsis edileceği bildirilmişti. Ama o, Roma'ya yerleşti ve 27 Temmuz 1929'da Türkiye'yi ziyaret etti. Bu ziyarette tahtına kavuşmak için Türkiye'den yardım istediği fakat, değişik zamanlarda iki kez Kâbil Büyükelçiliğinde bulunan Yusuf Hikmet Bayur'un verdiği rapor üzerine kendisine gerekli desteğin verilmediği belirtilmektedir. [Bkz., H. Derin, **Çankaya Özel Kalemmini Anımsarken (1933-1951)**, İstanbul 1995, s.49] Yalnız Londra Büyükelçiliğine gönderilen bir yazıda bu şekilde bir yardım istediğinden bahsedilmediği gibi "*Amanullah, Nadir Han hükümetini mezalim, Efgan vahdetine karşı bir harekette bulunmayacağını ve politika işleriyle meşgul olmayacağını temin ve Türkiye'de ikamet arzusunu izhar ile müzayakasından bahs ile muavenet talebinde bulundu Amanullah'ın Avrupa'nın herhangi bir tarafında oturarak siyasi tahrikata maruz kalmasından ise Nadir Han hazretlerinin arzu ve muvafakatlariyle Efganistan'ın dostu Türkiye'de ikâmet etmesini daha emin ve muvafık bulmaktayız*" denilmektedir. Bkz., B.N. Şimşir, a.g.e., s.48

¹²² Bkz., M. Saray, a.g.e., s.157; Y.H. Bayur, a.g.e., s. 602 vd;

kurtaracak¹²³, 12 Ekim 1929'da girdiği Kâbil'de Türkiye Büyükelçisi Yusuf Hikmet Bayur'un da teşviki ile 16 Ekim 1929'da Afganistan tahtına oturarak "Şah" ünvanını alacaktır¹²⁴.

Ruslar, Afganistan'daki iktidar değişikliğinden büyük bir rahatsızlık duydular ve yeni Kralı hemen İngilizlerin adamı ilan ettiler¹²⁵. Ona rağmen Nadir Şah, hükümdarlığı müddetince tarafsızlık politikası gütmüş, Sovyetlerle İngilizler arasında Emanullah Han zamanında ortaya çıkan dengeyi devam ettirmeye çalışmıştır. Yeni Afgan Kralı, kısa süreli bir soğukluktan sonra Türkiye ile de münasebetlerini geliştirecek ve iki ülke arasında samimî bir işbirliği ortamı ile dostluk dönemi tekrar başlayacaktır. Adeta Emanullah Han zamanındaki gibi sıcak ve samimî bir ortamın tesisinde Nadir Şah'ın rolü büyüktür. Zira, aradaki soğukluğu giderecek bütün girişimler hep ondan gelmiştir¹²⁶.

Nadir Şah ülkesinde istikrarı sağlamış, Anayasayı yürürlüğe koyarak ikiyüzseksenaltı kişilik bir meclis toplamış, dolayısıyla yarı meşrutî bir idareye geçmişti¹²⁷. Orduyu yeniden ve modern bir şekilde teşkilâtlandırdığı gibi eğitim ve öğretime de gerekli önemi vermiş, Avrupa ve Türkiye'ye öğrenciler göndermeye devam etmiştir. Yine bu dönemde ülke dört bir yandan yapılan yollarla Kâbil'e bağlanacaktır¹²⁸. Bu arada Sovyetlerle olan ve Türkistan'daki Basmacılık faaliyetlerinden de kaynaklanan problemler kısmen giderilmiştir. Yine İngilizlerle başlıca çatışma noktasını oluşturan Güney'deki Afgan kabileleri meselesi de bu dönemde teskin edilmiştir¹²⁹. Ancak bu büyük devlet adamının iktidarı uzun sürmedi ve O, 9 Kasım 1933 günü bir suikast neticesinde öldürüldü¹³⁰.

¹²³ Tacik asıllı olduğu için Beççe-i Saka'nın İngiliz ve Ruslar tarafından da tutulmadığı anlaşılmaktadır [Bkz., Y.H. Bayur, a.g.e., s. 606]. Neticede bu kişi 12 Ekim 1929'da tutuklanacak, ve yaklaşık yirmi gün sonra 3 Kasım günü de idam edilecektir.

¹²⁴ Tahta geçmeye pek istekli görünmeyen Nadir, görüşünü sorduğu Türk Büyükelçisinin "Halkın isteği, hakkın isteği" manasına gelen bir Latince deyiimi hatırlatması üzerine bu görevi kabul edecektir. Bkz., Y.H. Bayur, a.g.e., s. 608

¹²⁵ Nadir Şah, Emanullah Han'ın son zamanlarında özellikle Afgan Hava Kuvvetlerini eğitmek üzere ülkeye gelen Sovyet uzmanlarını geri göndermiş, bu da Ruslarda söz konusu düşüncenin hasıl olmasına sebebiyet vermiştir. Bkz., W.K. Fraser-Tytler, a.g.e., s.235

¹²⁶ Nadir Şah, Türkiye'nin Kâbil Büyükelçisiyle yaptığı bir görüşmede Mustafa Kemal için "Kaffemiz Reisicumhur Hazretlerini başımız tanırız" demekteydi. Bu konuda 24 Haziran 1930'da İtimatnâmesini yeni Krala sunan Kâbil Büyükelçisi Yusuf H. Bayur'un 26 Haziran 1930'da Ankara'ya gönderdiği şifre tel için Bkz., B.N. Şimşir, a.g.e., s.56

¹²⁷ Nadir Şah, Emanullah Han'ın başlattığı ve din adamlarının tepkisine sebep olan reformları durdurup, İslâmî bir hayat tarzı kurmasına rağmen mütevazî reformlar yapmaktan da geri kalmamıştır. M. Saray, a.g.e., s.161

¹²⁸ A. Fletcher, a.g.e., s.228 vd; W.K. Fraser-Tytler, a.g.e., s.231 vd.

¹²⁹ A. Fletcher, a.g.e., s.232; M. Saray, a.g.e., s. 165

¹³⁰ Nadir Şah, Çarhî ailesinden gelen eski Türkiye Büyükelçisi Gulam Nebi'yi kardeşlerine tercih ederek danışmanlığına getirmişti. Büyük imkanlara sahip olmasına rağmen bu adam

Nadir Şah'ın ölümü üzerine oğlu Zahir Şah, onsekiz yaşında Afganistan tahtına çıkmıştır¹³¹. Yalnız, daha önce veliaht ilan edilmemiş olması sebebiyle Türkiye, Sovyetler ve İran'la yapılan istişarelerden sonra Zahir Şah'ın tahta geçişini tebrik edecektir¹³². Zahir Şah da, Türkiye ile dostluk ilişkilerini geliştirmek arzusunda olduğunu bildirdi. Karşılıklı dostluk mesajları hiç eksik olmadı¹³³. Fahreddin Altay Paşa, Ekim 1934'te Afganistan'ı, bu ülkenin Dışişleri Bakanı Muhammed Feyz Han¹³⁴ da Ocak

nankörlük etmiş ve Emanullah adına bazı tertiplere girişmişti. Neticede bu farkedilerek yargılanan Gulam Nebi 8 Kasım 1932'de idam edilmişti. Fakat gelenekler hükmünü icra etmiş ve Nadir Şah tam bir yıl sonra başarılı talebelere armağan verdiği sırada Gulam Nebi'nin bir yakını tarafından beş kurşunla öldürülmüştür. Olayı aynı gün Ankara'ya bildiren Türkiye'nin Kâbil işgüderi Sadullah'ın kaydına göre [Bkz., B.N. Şimşir, a.g.e., s.73] Nadir Şah 9 Kasım 1933 günü saat 3'te öldürülmüştür. Ancak bazı kaynaklar bunu bir gün önceye alıyorklar [Bkz., Y.H. Bayur, a.g.e., s.610; M. Saray, a.g.e., s.161]. Katilin bu cinayete Gulam Nebi'nin kızkardeşini çok sevdiği için işlediği yolunda bilgiler bulunmaktadır. Bu kadının akıbeti bilinmemekle beraber katil, babası, amcası, bazı yakın dostları, hatta okuduğu mektebin mübaşirinin de aralarında bulunduğu 14 kişiyle birlikte 10 Ocak 1934 günü idam edilecektir. Bkz., *Aydın Tarihi S.2, (Şubat 1934)*, s.309

¹³¹ 1914 yılında Kâbil'de doğan Zahir, on yaşındayken babasının elçi olarak gönderildiği Paris'e gelmiş, beş sene boyunca ilk ve orta tahsilini burada yaptıktan sonra Nadir Şah'ın tahta geçmesi üzerine Kâbil'e dönüp, Harbiye mektebinde okuyarak, amcasının yanında müsteşar olmuştur. Bkz., A. Tarzi, *"Efganistan"*, s.175

¹³² Nadir Şah'ın ölümü üzerine taziye de bulunmakta geciken Türkiye'nin Afganistan'da ortaya çıkabilecek olumsuzlukları da dikkate alarak temkinli davrandığı anlaşılmaktadır. Sonuçta, Zahir Şah'ın iktidarının tanınması hususunda üç devletin birlikte hareket ettikleri görülmektedir. Bu konuda Türk Dışişleri Bakanlığı tarafından Moskova ve Tahrân Büyükelçiliklerine yazılan 13 Kasım 1933 tarihli şifre-telin metni için Bkz., B.N. Şimşir, a.g.e., s.74 vd.

¹³³ Bunlara örnek olmak üzere 24 Teşrin-i evvel (Ekim) 1934 tarihli Anadolu ajansına akseden bir haberde Mustafa Kemal, Zahir Şah'ın doğum gününü kutlamakta, Afgan Kralı da gayet nazik bir cevap vermektedir. [Bkz., *Aydın Tarihi, S.11 (İkinci Teşrin/Kasım 1934)*, s.72 vd.] Bu tür kutlama telgrafları her sene tekrarlanmıştır. [22 İlkteşrin/Ekim 1937 tarihli böyle bir telgraf ve cevabı için Bkz., *Aydın Tarihi, S. 47, (İkinciteşrin/Kasım 1937)*, s. 62] Mustafa Kemal'in tekrar Cumhurbaşkanı seçilmesi üzerine Zahir Şah'ın 8 Mart 1935 tarihli kutlama telgrafı ve Atatürk'ün cevabı için Bkz., *Aydın Tarihi, s.16, (Nisan 1935)*, s. 73; Mustafa Kemal'in bir gün sonra aynı mahiyette bir telgraf daha çektiği görülmektedir. Bu iki telgraf arasında "refah-temenni" kelimelerinin "gen-dilek" şeklinde değişiminden başka bir fark bulunmamaktadır. [İkinci telgraf için Bkz., *Aydın Tarihi, s.16, (Nisan 1935)*, s. 75] Bu tür yazışmalar da oldukça fazladır. Bu yazışmaların tamamı için Bkz., B.N. Şimşir, *Atatürk ve Yabancı Devlet Başkanları I*, s.77-106

¹³⁴ Muhammed Feyz Han (doğum 1893), Muhammed Zaî hanedanından Gül Muhammed Han'ın oğludur. Kâbil'de Habibiye Lisesinde ve bir müddet de Harbiye'de okumuş, sonra özel öğrenim görmüştür. Türkçe ile birlikte birkaç yabancı dil bilen Muhammed Feyz Han, 1919'da Afganistan'ın istiklâlini tebliğ etmek üzere gönderilen Muhammed Vezir Han heyetinde murahhas üye olarak bulunmuş, 1920'de Paris'te Maslahatgüzârlık yapmıştır. 1921 senesinde Afganistan'a dönerek Millî Eğitim Bakanlığı'na vekalet etmiş, bir yıl sonra da bu göreve asaleten atanmıştır. Dolayısıyla bu ülkedeki yenilik hareketlerinde önemli bir yeri olup Beççe-i Saka ihtilâlinde hapsedilmişti. Sonra Nadir Şah tarafından Dışişleri Bakanı yapıldı. Bkz., *Aydın Tarihi, S. 25, (II. Kanun/Ocak 1935)*, s.7

1936'da Türkiye'yi ziyaret ettiler¹³⁵. Bu münasebetle Mustafa Kemal Atatürk ve Zahir Şah arasında dostça yazışmalar oldu ve ilişkiler iyice gelişti. Bu arada Afgan Millî Bankası resmen açılmış, ekonomik hayata hakim olan Hindu ve Yahudî tüccarların faaliyetleri kontrol altına alınmaya çalışılmıştır. Ayrıca yolların ıslâhı ile ticaretin canlanması için de önemli adımlar atılmış ve millî gün olan 20 Ağustos 1934'de Kâbil'de ilk defa bir Afgan ticaret sergisi de açılmıştır¹³⁶.

Muhammed Zahir Şah, babasının takip ettiği tarafsızlık ve İngiltere ile Sovyet Rusya arasındaki denge siyasetini devam ettirdi¹³⁷. Esasen buna da mecbur idi. Zira Rusların daha XVII. Yüzyılda Türkistan'dan Hindistan'a yol aradıkları bilinmektedir¹³⁸. O dönemde bunu engelleyen güç ise İngiltere'dir. Ama bu politika Afganistan'ın milletlerarası sahada yalnızlığa itilmesine sebep olacaktır. Bu ülke özellikle Asya'da tamamen yalnız kalmıştı. Ayrıca İran ile başlayan sınır ihtilafı da çok tehlikeli noktalara gelmiş ve Afganistan'ın dış meselelerine bir yenisini eklemiştir. Türkiye, bu nazik devrede Afganistan'ı içine düşüğü güçlüklerden kurtarmaya çalıştı. Önce hakemlik yaparak İran-Afgan sınır ihtilafını halletmiş¹³⁹, sonra da bu ülkenin

¹³⁵ 4 Ocak 1936 günü İran üzerinden Nusaybin'e, oradan da trenle Ankara'ya gelen Afgan Dışişleri Bakanı'nın bu ziyaretine büyük önem verildiği ve resmî kabulün özel bir program dahilinde gerçekleştiği görülmektedir [Bkz., B. Şimşir, a.g.e., s.91]. Ayrıca Mustafa Kemal Atatürk ve İsmet İnönü tarafından kabul edildikten sonra yayınlanan resmî tebliğ de bunu ortaya koyacak mahiyettedir. [Bkz., *Ayın Tarihi*, S.26, (Şubat 1936), s. 26 vd.]. Muhammed Feyz Han'ın bu ziyaretinin önemini belirten bir makale için Bkz., F. Rifkî Atay, "Dost Efganistan", *Ulus*, 6 Sonkanun/Ocak 1936; Bu arada konuk Dışişleri Bakanı'nın İstanbul'da 14 Ocak 1936'da yaptığı basın toplantısında Afganistan'daki Türk mütehassıslarına atıfta bulunarak Kâbil Üniversitesi için yeni uzmanlar götürmek istediklerini beyan etmesi dikkat çekmektedir. Bkz., *Ayın Tarihi*, S. 26, (Şubat 1936), s.27 vd.

¹³⁶ Afganistan'daki bu gelişmelerle ilgili bir haber-yorum için Bkz., *Hakimiyet-i Milliye* 30 Mayıs 1934: *Ayın Tarihi*, S.8 (Ağustos 1934), s. 411 vd.

¹³⁷ Zahir Şah bu politikasını 8 Haziran 1935'de Afgan Büyük Millet Meclisi'nin beşinci içtîmanın açılışı münasebetiyle yaptığı konuşmada "Haricî siyasetimiz şehit babamın takip ettiği yolda devam ediyor. Dost devletlerle münasebetlerimiz uygun ve dürüsttür. Efganistan'ın hiçbir devletle anlaşamamazlığı, suî tefekkürü yoktur. Komşu devletlerle dostluk ve emniyet dairesinde yaşamak istiyoruz. Haricî münasebetlerimizde başkalarına müşkülât çıkarmaktan içtinap ediyoruz. Başkalarının da Efganistan'ın terakki yolunda güçlük çıkarmasını istemiyoruz. Ve istiyoruz ki dünya barışından Efganistan kendi idbar ve sükûnutunu refederek ilerleyiş ve yükselişe ermek suretile istifade etsin." şeklinde ortaya koymaktadır. Bkz., *Ayın Tarihi*, S. 19, (Temmuz 1935), s.229

¹³⁸ Bkz., V.V. Barthold, *Orta Asya Türk Tarihi Hakkında Dersler*, (nşr. K.Y. Koprıman-İ.Aka), Ankara 1975, s.336

¹³⁹ İran, 1869'da Sistan bölgesini istilâ etmişti. Şir Ali (1868-1879) Afgan birliğini sağlayınca bölgede İran-Afganistan sınırı gündeme geldi. Kuzey sınırlarının tesbitinde olduğu gibi buranın da hakem marifetiyle halledilmesi düşünüldü. 1873'te İngiliz General F. Goldsmith başkanlığındaki heyet bölgenin sulak ve mümbit kısmını İran'a bıraktı. İngiltere'nin İran'ı kaybetmek istememesi [Bkz., S.Percy Sykes, *Persia*, Oxford 1922,

Milletler Cemiyetine girmesini sağlayarak¹⁴⁰, dış politikada karşılaşmış olduğu problemlerin büyük çoğunluğunu halletmiştir¹⁴¹. Bu arada Almanya ve İtalya'nın bu ülkeyi kendi nüfuzlarına alma gayretleri de Türkiye'nin Kâbil'deki büyükelçisi Mustafa Memduh Şevket Esendal'ın¹⁴² gayretleriyle etkisiz kıldığı gibi Afganistan, İran'la birlikte Sadabat Paktı içine alınacaktır¹⁴³. Bütün bunlar o dönemde Türkiye'nin doğu milletleri ve hükümetleri üzerinde fevkalâde siyasi itimat ve nüfuz kazandığını göstermektedir¹⁴⁴.

Mustafa Kemal Atatürk devri Türk dış politikasında Türkiye'nin doğulu devletlerle münasebetleri genellikle iyi ilişkiler kurmak, ama dünyanın mukadderatına hakim büyük devletlerin davranışlarını da sürekli gözönünde bulundurmak esasma göre düzenlenmiştir¹⁴⁵. Onun için 1935'te İtalya'nın Habeşistan'ı işgali Doğu Akdeniz ve Ortadoğu'nun güvenliğini tehlikeye sokmuştu. En azından bu yönde bir inanca sahip olan Türkiye, bir

s.137 vd; S.G. Macmunn, *Afghanistan ...*, s. 219 vd; A. Hamilton, *Afghanistan*, London 1906, s.155 vd] bu meselenin sürüp gitmesine sebep olmuştur. Nitekim 1891 yılında İran-Afganistan sınırını yeniden tesbit eden general Mc Laine heyeti Musaabat muntkasında 650 kilometrelik bir kısmı tam olarak tayin edememişti. [Bu hususta Bkz., O. Yazıcı, *Afganistan'da İngiliz-Rus Nüfuz Mücadelesi (1800-1921)*, s.214 vd.] 1903'de İngiliz Albay'ı Macmahon, Sistan'dan kuzeye doğu Siyâh Kûh'a kadar 275 kilometrelik bir kısmı daha tahdit etti. Geriye kalan 375 kilometrelik kısım sürekli anlaşmazlık konusu olmuştur. [Bkz., A. Tarzî, *"Efganistan"*, s.176] Bu arada heyetlerin raporlarını da taraflar kendi lehlerine yorumlamakta idiler. Onun için, bu ihtilaf giderilememiş, sonuçta Afganistan'ın bölgeyi işgali iki devleti çatışmanın eşiğine getirmişti. Bunun üzerine taraflar Kâbil'de imzaladıkları bir protokolle bir Türk hakemin vereceği kararı kayıtsız-şartsız kabul edeceklerini belirtmeleri üzerine Korgeneral Fahreddin Altay bu iş için görevlendirilmiştir. [Bkz., *Ayın Tarihi*, S.6, (Haziran 1934), s.415] İki ülkeyi çatışmanın eşiğine getiren olayların teferruatı için Bkz., *Ayın Tarihi*, S. 13, (I Kanun/Aralık 1934), s. 423; Korgeneral Fahreddin Altay'ın mahallinde yaptığı tedkiklerden sonra hazırladığı rapor 15 Mayıs 1935 tarihinde iki ülkenin büyükelçilerine tebliğ edilmiştir. Tebligât ile bu konudaki geniş bir yorum-haber için Bkz., *Ayın Tarihi* S.18, (Haziran 1935), s.15 ile s.167 vd;

¹⁴⁰ Bu konuda Türkiye'nin raportör olarak oynadığı rol ve diğer gelişmeler hakkında Türk ve yabancı basım organlarında çıkan değerlendirmeler için Bkz., *Ayın Tarihi*, S.11, (İkinci kanun/Kasım 1934), s.426 vd; Ayrıca Bkz., Ö.R. Doğrul, *"Efganistan'ın Milletler Cemiyetine Girmesi Münasebetiyle"*, *Zaman Gazetesi*, 28 Eylül 1934

¹⁴¹ W.K.Fraser-Tytler, a.g.e., s. 249

¹⁴² Bu büyükelçimiz 19.11.1933'te Kâbil'deki görevine başlamıştır. Bkz., B.N. Şimşir, *Atatürk ve Yabancı Devlet Adamları I*, s. 71

¹⁴³ Bu paktın teşekkülü hakkında Bkz., İ. Soysal, *"1937 Sadabat Paktı"*, *Çağdaş Türk Diplomasisi: 200 Yıllık Süreç (Ankara 15-17 Ekim 1997)*, *Sempozyuma Sunulan Tebliğler*, s.327 vd

¹⁴⁴ Bkz., M. Feyzi, *"Türkiye-İran ve Afganistan"*, *Cumhuriyet* 20 Mayıs 1934

¹⁴⁵ M. Gönübol-C. Sar, a.g.e., s.104; Türkiye'nin bu gerçekçi politikası semerelerini vermekte gecikmemiş ve dönemin gazetelerine de yansıdığı üzere doğulu devletler meselelerin çözümünde Avrupalılar yerine Türkiye'yi tercih eder hale gelmişlerdir. Bkz., Muharrem Feyzi, *"Türkiye-İran-Afganistan"*, *Cumhuriyet* 20 Mayıs 1934

yandan İngiltere'ye yaklaşırken öte yandan da, ikili anlaşmalarla dostluk ilişkileri içinde bulunduğu İran, Irak ve Afganistan ile toplu bir antlaşma yapmak suretiyle Balkanlarda uyguladığı politikanın bir benzerini Ortadoğu'da gerçekleştirmek üzere harekete geçti. Bu sırada Türkiye'yi ziyaret eden İran Şahı Rıza Pehlevî de, Haziran 1934'te, bölge ülkelerinin sıkı bir işbirliğine gitmesi gerektiğini savunmaktaydı¹⁴⁶. Öte yandan bağımsızlığını yeni kazanmış olan Irak, Türkiye ile dostluk ve işbirliğini geliştirmek istemekte, başta Kral Faysal olmak üzere en üst düzeyde yöneticiler arka arkaya Ankara'yı ziyaret etmekteydiler. Bunun neticesinde 1926 yılında Musul'da imzalanmış olan Türkiye, İngiltere-Irak Arasında Sınır ve İyi Komşuluk Anlaşması¹⁴⁷ 1936'da dostluk havası içerisinde yeniden uzatıldı.

Türkiye'nin komşu ülkelerle iyi ilişkileri, bu arada Afganistan ile de dostluk ve işbirliği kesintisiz devam ederken¹⁴⁸ İran ile Irak arasında bir takım sınır anlaşmazlıkları bulunmaktaydı. Ayrıca İngiltere Irak'ın böyle bir pakt içerisinde yer almasını istemezken, Sovyetler de komşu devletlerin batılı büyük devletlere alet olmalarından endişelenmekteydi¹⁴⁹. Halbuki gerek İran, gerekse Türkiye, Afganistan'la birlikte 3-4 Temmuz 1933'te Londra'da saldırının tanımına ilişkin bir sözleşme imzalamışlardı¹⁵⁰. Onun için Rusya'nın endişelenmesini gerektirecek bir durum bulunmamaktaydı.

Türkiye, Irak ve İran 2 Ekim 1935'te Cenevre'de üçlü bir antlaşma parafe etmişlerdi. Afganistan da bu anlaşmaya katılmak istedi¹⁵¹. Çünkü, o

¹⁴⁶ Bu konuda 27 Teşrin-i Sâni/Kasım 1935 günü Tahran'da yayınlanan İttılaat Gazetesi'nde yer alan "*İran'ın Haricî Siyâseti*" başlıklı makale için Bkz., **Ayın Tarihi S.25, (II. Kanun/Ocak 1935)**, s.315 vd; İran Şahı'nın 6 Kasım 1936'da da Afganistan Hariciye Nazırı Serdar Şah Mahmud ve maiyeti ile beraber 13 Kasım 1936'da Cürcan'a hareket eden Türk heyetine büyük yakınlık göstermesi de bu politikanın sonucudur. Bkz., **Ayın Tarihi, S. 36, (I. Kanun /Aralık 1936)**, s.398

¹⁴⁷ Söz konusu antlaşmanın metni ve 1936'daki Uzatma Protokolü için Bkz., İ. Soysal, a.g.e., s.304 vd.

¹⁴⁸ Sadabat Paktı öncesinde Türkiye'nin gayretlerinin Balkan devletlerinde ilgi ile takip edildiği görülmektedir. Bu hususta Türkiye'nin Belgrad Elçiliği tarafından Dışişleri Bakanlığı'na sunulan 2 Eylül 1936 tarihli Politika gazetesindeki yazı oldukça ilginçtir. Bu yazıda yeni bir Asya blokunun oluştuğuna işaretlerle Afganistan, Türkiye ve Sovyet Rusya münasebetleri değerlendirilmekte, Süveyş Kanalı'nı devre dışı bırakabilecek Trabzon, İran-Afganistan ticaret yoluna dikkat çekilmektedir. Ayrıca Türkiye'nin "Afganistan ile olan münasebatının samimiyetine misal" verilmektedir. Bkz., **Atatürk'ün Millî Dış Politikası II**, s.327

¹⁴⁹ Türk Dışişleri Bakanı T. Rüstü Aras'ın Rus Dışişleri Bakanı Litvinov ile yaptığı görüşmeyi özetleyen 5 Ekim 1936 tarihli telgrafta yer alan görüşler için Bkz., K. Gürün, **Türk Sovyet İlişkileri (1920-1953)**, Ankara 1991, s.158

¹⁵⁰ Bu husustaki gelişmeler için Bkz., M. Gönübol-C. Sar, a.g.e., s.107; K. Gürün, a.g.e., s.130 vd; Ayrıca antlaşma metni için Bkz., **Düstur III. Tertip XV. Cilt**, s. 90, 95

¹⁵¹ Afgan Hükümeti'nin bu pakta katılmak isteğinin kabul edildiğine dair Bkz., **Ayın Tarihi S.24, (I.Kanun/Aralık 1935)**, s. 302; II.

dönemde de Türkiye, İran ve Afganistan aynı kader hattı üzerinde bulunuyorlardı¹⁵². Ancak, bu antlaşmanın bir türlü hayata geçirilememesi üzerine görüşmeler devam etmiş ve nihayet 8 Temmuz 1937 günü Tahran'da Sadabat Sarayı'nın bahçesinde İran, Irak, Afganistan ve Türkiye Dışişleri Bakanları Sadabat Paktı'nı imzalamışlardır¹⁵³. Bunu müteakip Balkan Atlantı ve Sadabat Paktı'na dahil devletlerin askerî heyetlerinin davet edildiği ve 19-22 Ağustos 1937 tarihleri arasında Tekirdağ'da yapılan Trakya manevralarında Afganistan da temsil edilecektir¹⁵⁴. Ayrıca onuncu yılını doldurmak üzere olan Türkiye-Afganistan Dostluk ve İşbirliği antlaşması 31 Ocak 1938'de Dışişleri Bakanı Tevfik Rüştü Aras ile Afganistan adına Ankara Büyükelçisi Sultan Ahmed Han arasında imzalanan bir protokolle on yıl müddetle uzatılmıştır¹⁵⁵.

Sadabat Paktı sıkı komşuluk bağlarından güç alarak gerçekleştirilmiştir. Bir ittifak değil de, dostluk antlaşması olmasına rağmen Ortadoğu'da caydırıcı bir niteliğe sahip görünmektedir¹⁵⁶. Ayrıca taraflar sömürgeciliğe karşı benzer duygular beslemekteydiler. O sebeple de onay işlemlerinin bittiği 25 Haziran 1938 tarihinden itibaren bu anlaşma yürürlüğe girmiştir¹⁵⁷.

Dünya Savaşı öncesi Afganistan'ın dış politikada giriştiği en önemli teşebbüslerden birisi de Amerika Birleşik Devletleri ile 1936'da münasebet kurması ve bir dostluk antlaşması imzalamasıdır. Bunun sonucunda Inland Exploration Company adlı Amerikan şirketi bu ülkede petrol sondajlarına başlamış, iyi neticeler de almış olmasına rağmen 1939 yılında hiçbir mazeret beyan etmeden, ansızın çalışmalarını bırakıp Afganistan'dan ayrıldı. Bkz., A. Fletcher, a.g.e., s.237; Ş. Demiröz, a.g.m., s.42

¹⁵² Emanullah Han, Büyük Taarruzdan hemen önce bu hususu "Türkiye'ye gelecek bir felâket yarın İran'ın, öbür gün Afganistan'ın başına gelecektir." sözleriyle ifade etmekteydi. Bkz., *Anadolu'da Yeni Gün*, 29 Haziran 1922

¹⁵³ Tam adı, "Türkiye, Afganistan, Irak ve İran Arasında Ademi Tecavüz Muahedenamesi" olan Sadabat Paktı'nın metni için Bkz., *Düstur III. Tertip*, IX. Cilt, s. 298 vd; *Ayın Tarihi*, S. 44 (Ağustos 1937), s. 64 vd; *Atatürk'ün Millî Dış Politikası II*, s.732 vd; İ. Soysal, a.g.e., s.583 vd; J.C. Hurewitz, *Diplomacy in the Near and Middle East II: A Documentary Record 1914-1956*, Princeton 1956, s.214 vd; İ. Soysal, a.g.m., s.340 vd; W. Yale, *The Near East: A Modern History*, New York 1958, s.415

¹⁵⁴ Afgan heyetini general Esadullah ve Abdulahad Hanlar oluşturmaktaydı. Bkz., *Ayın Tarihi*, S. 44, (Ağustos 1937), s.31.

¹⁵⁵ 31 Şubat 1938'de yayınlanan bu protokolün metni için Bkz., *Ayın Tarihi* S. 50 (Şubat 1938), s.51

¹⁵⁶ Bu pakttın Türk basınındaki yansımalarına örnek olmak üzere Bkz., F.R. Atay, "Şark Paktı", *Ulus 6 Temmuz 1937*; Yabancı basındaki yansımaları için Bkz., *Ayın Tarihi* S. 44 (Ağustos 1937), s.78 vd.

¹⁵⁷ Sadabat Paktı TBMM'de 14 Ocak 1938 gün 3324 sayılı kanun ile onaylanmıştır; Bunun üzerine Türk Dışişleri Bakanı Dr. T. Rüştü Aras ile Afganistan Hariciye Nazırı

Buna göre taraflar birbirlerinin iç işlerine karışmayacaklar, müşterek sınırlar korunacak, ortak çıkarları ilgilendiren milletlerarası anlaşmazlıklarda istişarelerde bulunacaklar, birbirlerine karşı tecavüzkar olmayıp, uyumsuzluk halinde Birleşmiş Milletlere baş vurmaya kabul edeceklerdi¹⁵⁸. Sadabat Paktı Türkiye'yi yanında tutmak, Irak'ı kendine bağlı kılmak isteyen ve İran ile Afganistan'ın dostluğuna da önem veren İngiltere tarafından olumlu karşılanmasına¹⁵⁹ rağmen Sovyetler tarafından şiddetle tenkit edilecek, hatta Türkiye böyle bir pakt kurarak Sovyetlere karşı düşmanca bir tavır takınmakla itham olunacaktır¹⁶⁰. Halbuki Afganistan'ın bu pakta girmesini Sovyetler önerdiği gibi¹⁶¹, bu devlet 1929 yılında imzalanan Türk-Sovyet protokolüne dayanarak da Türkiye'nin böyle bir pakta imzalamasını engelleyebilirdi¹⁶².

Sadabat Paktı'nın imzalanması dolayısıyla Zahir Şah ve Mustafa Kemal Atatürk birbirlerini hararetle kutladılar¹⁶³. Mustafa Kemal öldüğü zaman arkasında iyice güçlenmiş ve kökleşmiş bir Türk-Afgan dostluğu bıraktı. Ölümü bu ülkede büyük bir üzüntü yarattı¹⁶⁴. Yapılan cenaze törenine uzaklık dolayısıyla fazla kişi gönderilememiş, o sebeple de Afganistan heyeti aynı zamanda Zahir Şah'ın amcası olan Paris Büyükelçisi Şah Veli Han ile Sultan Ahmed Han'dan ibaret kalmıştır¹⁶⁵. Ancak Afganistan'da başta sadrazam olmak üzere bütün üst düzey yöneticiler, Kral yaverleri ile generaller vs. topluca Türkiye'nin Kâbil Büyükelçiliğine giderek başsağlığı

Muhammed Feyz Han arasındaki 19 Ocak 1938 tarihli telgraf teatisi için Bkz., *Aynı Tarihi*, S.50, (Şubat 1938), s. 50 vd.

¹⁵⁸ Sadabat Paktı'nın geniş bir değerlendirmesi için Bkz., İ. Soysal, a.g.m., s. 338 vd; N. Sadak'ın bu pakt için bir yazısında "Türkiye bu suretle Balkanlardan başlayarak Yakın Şarkta, adım adım kendisine gaye bildiği, *sulh muntakaları*m tahakkuk ettirmiş bulunuyor. Bir taraftan Balkan Misakı diğer taraftan dörtlü Şark anlaşmasıyla Türkiye, içinde ve merkezinde bulunduğu geniş muntakayı huzur ve emniyet kalesi haline getirmiştir." şeklindeki sözleri dikkat çekicidir. Bkz., N. Sadak, "Dörtlü Şark Antlaşması", *Akşam Gazetesi*, 6 Temmuz 1937.

¹⁵⁹ İ. Soysal, a.g.m., s.332

¹⁶⁰ M. Saray, a.g.e., s.167; Bu Pakt başta Sovyetler olmak üzere Avrupa'da büyük bir yankı uyandırmıştır. Bunlar hakkında basından yapılan seçmeler için Bkz., *Aynı Tarihi*, S.44, (Ağustos 1937), s.79 vd.

¹⁶¹ İ. Soysal, a.g.m., s. 330

¹⁶² 1929 tarihli Türk-Sovyet Protokolü için Bkz., *Düster III. Tertip*, II. Cilt, s. 67 vd; M. Saray, *Atatürk'ün Sovyet Politikası*, İstanbul 1990, s. 88 vd; K. Gürün, *Türk-Sovyet İlişkileri (1920-1953)*, s. 124 vd.

¹⁶³ Bu husustaki telgraflar için Bkz., *Aynı Tarihi*, Sayı 44 (Ağustos 1937), s.70; Ayrıca bu konuda Mustafa Kemal'in İran Şahı Rıza Pehlevi'ye çektiği 10 Temmuz 1937 tarihli telgraf için Bkz., *Atatürk'ün Söylev ve Demeçleri IV*, s.676

¹⁶⁴ Bu konuda 28.11.1938'de Kâbil Büyükelçiliğinden alınan 4762/129 nolu yazıyla ilgili olarak Bkz., B.N. Şimşir, *Atatürk ve Yabancı Devlet Başkanları I*, s.107 vd; B.N. Şimşir, *Doğunun Kahramanı Atatürk*, Ankara 1988, s.387

¹⁶⁵ M.Ş. Esenal'ın biri 14.11.1938, diğeri de bir gün sonra yazılan iki şifre teli için Bkz., B.N. Şimşir, *Atatürk ve Yabancı Devlet Başkanları I*, s.108 vd

dilemişler, duydukları üzüntüyü bildirmişlerdir. Bu ülkede o güne kadar hiç kimseye gösterilmeyen bir saygı ile anılan Mustafa Kemal'in yası Türkiye'yle birlikte paylaşmıştır¹⁶⁶. Aslında Afganistan'ın gösterdiği bu yakınlık içten gelen bir vefanın da tezahürüydü. Zira bu ülkenin iktisadî, askerî ve eğitim sahâlarında o zamana kadar ulaştığı mütevazî ama olumlu sonuçları da Mustafa Kemal'in gönderdiği uzmanların sayesinde mümkün olmuştur¹⁶⁷.

Sonuç olarak iki milletin benzer kaderi yaşadıkları bir dönemde, yani Türk ve Afgan toplumlarının İngiliz sömürgeciliğinin tehdidiyle karşı karşıya kaldıkları bir sırada başlayan işbirliği çerçevesinde gelişen münasebetler zamanla bir etkileme, etkilenme sürecine dönüşecektir. Özellikle Emanullah Han zamanında Afganistan çağdaş medeniyete ulaşmada Türkiye'yi kendisine model olarak alacak ve önemli mesafeler de katedecektir. Bu dönemde münasebetler romantik görüntüsünün dışında temelde karşılıklı menfaatler etrafında gelişen bir dostluk ilişkisi şeklinde tezahür etmiştir. Bu yapının oluşmasında iki toplumun sahip olduğu ortak değerler, benzerlikler kadar sömürgeciliğe karşı duyulan nefret de etkili olmuştur. Atatürk döneminde en verimli çağını yaşayan Türk-Afgan münasebetleri Türkiye'nin bütünüyle yönünü batıya çevirdiği bir dönemde, doguyu ihmal etmediğini göstermesi bakımından da önemlidir.

¹⁶⁶ B.N. Şimşir, a.g.e., s.XI

¹⁶⁷ W.K. Fraser-Tytler, a.g.e., s.250; M. Saray, a.g.e., s.168

ATATÜRK'ÜN KAYSERİ'YE GELİŞLERİ VE VEFATIYLA İLGİLİ HABERLERİN KAYSERİ'DEKİ YANKILARI

Dr. Neslihan ALTUNCUOĞLU*

ÖZET

Mustafa Kemal Atatürk, Milli Mücadele dönemi ve Cumhuriyet sonrası olmak üzere pek çok yurt gezileri yapmıştır. Atatürk, Kayseri'ye 1919- 1934 yılları arasında 5 kez gelmiştir. Bu ziyaretlerinde Kayseri'de çok büyük ilgi ile karşılanmıştır. 10 Kasım 1938 tarihinde Gazi Mustafa Kemal Atatürk'ün vefatı, bütün Türkiye'yi yasa boğduğu gibi, Kayseri'de de büyük bir üzüntü yaratmıştır ve Kayseri halkı duyduğu üzüntüyü düzenlenen törenlerde dile getirmiştir.

Anahtar Kelimeler: Milli Mücadele, Cumhuriyet, Atatürk, Kayseri, 10 Kasım.

*

ABSTRACT

Mustafa Kemal Atatürk has many domestic trips after the National Defence and during the Republic. Atatürk has come 5 times to Kayseri between the years 1919 – 1934. These visits were met with great interest in Kayseri. On November 10, 1938 Gazi Mustafa Kemal Atatürk's death, created a great sadness in Kayseri as it saddened the whole country. The people of Kayseri expressed regret at the ceremony held.

Key Words: National Defence, The Republic, Atatürk, Kayseri, November 10.

*

GİRİŞ:

1920'lerde kurulmaya başlanan ve 1923'te dünya milletleri içinde bağımsız hüviyetiyle yerini alan Türkiye Cumhuriyeti; "Binlerce yıldır çekilen milli musibetlerin bir intibahı ve bu aziz vatanın her köşesini sulayan kanların bir bedelidir."¹ Mustafa Kemal Paşa, Milli Mücadele'yi Anadolu'dan başlatmıştır. Bu mücadeleyi başarıya ulaştırabilmek için çeşitli yörelere giderek halkın desteğini sağlamayı amaçlamıştır. Mustafa Kemal Paşa'nın ilk yurt gezileri Milli Mücadele'yi başlatmak ve geliştirmek amaçlı ol-

* Dr. Erciyes Üniv. İnk. Tar.. Enst. Okutmanı, altuncuoglu@erciyes.edu.tr

¹ Mustafa Kemal Atatürk, *Nutuk*, C.2, Kültür Bakanlığı Bin Temel Eser, 1973, s. 537.

muştur. Milli bilinci ve milli birliği kuvvetlendirmeye çalışmıştır. Atatürk'ün Cumhuriyetin ilanından sonra yapmış olduğu yurt gezileri ise Cumhuriyet'i ve onun kurumlarını oluşturup benimsetmek amaçlı olmuştur. Atatürk'ün yurt gezilerinden beklentilerine bakılacak olursa; halkla birlikte halk için bir şeyler yapmak ve onunla bütünleşmek amacı içerisinde olduğu görülür.

Gezilerinde halkla yakın diyaloglar kurmuş, onları dinlemiş, karşılıklı fikir alışverişi içinde olmuş ve yapılması gerekli olan yenileşmeleri anlatmıştır. Bunu yaparken de; ülke koşullarını iyi bilen bir kişi olarak, asker ve sivil uzmanlarla alınması gereken gerçekçi önlemleri ortaya koymaya çalışmıştır. Genel olarak hükümetlerin ve bakanlıkların çalışmalarını yakından izlemiş ve belli sorunlara yoğunlaşmıştır. Halkın sorunları ile yakından ilgilenilmeyi sağlamıştır. Dolayısı ile bu sayede halk üzerinde oldukça etkili olmuştur.² Milli Mücadele döneminde Mustafa Kemal Paşa'nın adı yurdun her tarafında olduğu gibi Kayseri'de de duyulmuş ve burada da ismine karşı büyük bir güven belirmiştir.

Türk Milleti'nin hayat-memat mücadelesinde Kayseri, Mustafa Kemal'in önderliğindeki bu mücadelede yerini alarak, sosyal ekonomik ve siyasal yapısıyla daima bir güven kaynağı olmuştur.³ Mustafa Kemal Paşa Kayseri'yi beş kez ziyaret etmiştir ve Kayserililerle arasında oldukça kuvvetli bir bağ kurmuştur.

1938 yılı Türk siyasi tarihi için trajik bir yıl olmuştur. Türkiye Cumhuriyeti'nin kurucusu ve ilk Cumhurbaşkanı Mustafa Kemal Atatürk, 10 Kasım 1938 günü hayatını kaybetmiştir. Atatürk'ün ölüm haberinin ardından tüm ülkede, derin bir üzüntü yaşanmıştır. Atatürk'ün naşının Etnografya Müzesi'ne nakledildiği 21 Kasım günü, başta İstanbul olmak üzere yurdun pek çok yerinde hazin mitingler yapılmıştır. Kayseri de aynı duyguları paylaşmıştır. Yapılan saygı duruşu ve konuşmalarla, Atatürk'e olan bağlılık ve onun ölümünden duyulan üzüntü en net biçimde ortaya konmuştur.

Atatürk'ün Kayseri Ziyaretleri ve Şehirde Karşılanmaları

Memleketin içine düştüğü karanlık günlerde Mustafa Kemal Paşa, Doğu Anadolu'daki 9. Ordu Müfettişliği görevine getirilmiştir. O'nun açık görevi, gönderileceği bölgede asayiş sağlamaktır. Müfettişlik bölgesi, hemen bütün Anadolu'yu kapsıyordu. Daha sonra Samsun'da, Dokuzuncu Ordu Müfettişliğine çekilen 22 Mayıs 1919 tarihli telgrafta, Maraş ve Kayseri'nin de, O'nun emri altında olduğu bildirilmiştir. Kayseri bu tarihten itibaren

² Muhittin Gül, "Atatürk'ün Yurt Gezileri ve Bu Gezilerin Kamuoyuna Etkileri", *Afyon Kocatepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, Cilt 7, Sayı 3, 2006, s.52.

³ Zübeyir Kars, *Milli Mücadele'de Kayseri*, Atatürk Araştırma Merkezi, Ankara, 1999, s.

4.

Mustafa Kemal Paşa'nın emri altına girmiştir. Bundan sonra Kayseri'deki gelişmeler hep Milli Mücadele lehine olmuştur⁴.

Mustafa Kemal Paşa tarafından yayınlanan 22 Haziran 1919 tarihli Amasya Tamimi ile her livadan üçer delegenin seçilip Sivas'a gönderilmesi istenmiştir. Neticede, 4-11 Eylül 1919 tarihinde toplanan Sivas Kongresi'ne katılmak üzere Kayseri'den İmamzâde Ömer Bey, Kâtipzâde Nuh Naci Bey ve Ahmed Hilmi Kalaç seçilmişler fakat ertesi gün Sivas'a gidip gitmeme konusunda tereddütler meydana geldiğinden, hareket birkaç gün gecikme ile gerçekleşmiştir. Bu üç kişilik kongre heyeti, deri ve buğday tüccarı gibi yola çıkarak, gerçek maksatlarını gizlemişlerdir. Kongreye geç kaldıklarını yolda, İstanbul gazetelerine haber ulaştırmak isteyen Ruşen Eşref Ünaydın'dan öğrenmişler ve ertesi gün Sivas'a vararak Mustafa Kemal Paşa ile görüşmüşlerdir. Mustafa Kemal Paşa'nın geç kalma sebebini öğrenmek istemesi üzerine, delegelerden Ahmet Hilmi Kalaç: *"Kayserililerin mühim bir meselede karar verirken, her şeyi hesaplayarak, harekete geçmek karakterinde olduklarını"* ifade ile konuya açıklık getirdikten sonra, Mustafa Kemal Paşa'ya hitaben: *"Bundan böyle Kayseri, sizin safınızda ve emrinizde vatani vazifesini yapar"* şeklinde Kayseri'nin ve Kayserililerin Millî Mücadele'de üzerlerine düşeni yapacaklarına dair söz vermiş, diğer delegelerden Nuh Naci Bey ile Ömer Bey de bu sözü onaylamışlardır.⁵

Sivas Kongresi ve Amasya Mülakatı'nın ardından Heyet-i Temsiliye Reisi Mustafa Kemal Paşa ve heyet üyeleri, Kayseri-Kırşehir üzerinden Ankara'ya gitmek üzere, 18 Aralık 1919 Perşembe günü, karlı bir havada, Sivaslıların sevgi gösterileri arasında Sivas'tan ayrılmış ve 19 Aralık 1919 Cuma günü akşamı Kayseri'ye gelmişlerdir. Karşılama töreninde Askerlik Kalem Reisi Emrullah, Mutassarrıf Vekili Muhasebeci Abidin, Kayseri milletvekili Ahmet Rifat Çalika, Belediye Başkanı Nakibzade Ahmet hazır bulunmuştur. Ayrıca 300 kadar atlı ve Kayseri ileri gelenleri, Kumarlı Köyü önünde ve geri kalan erkek kadın bütün halk şehirde Sivas yolunun başında karşılamaya katılmıştır.⁶ Mustafa Kemal Paşa'nın adı, yurdun her tarafında olduğu gibi, Kayseri'de de duyulmuştur. Çanakkale'de ki başarılarından dolayı, her yerde olduğu gibi bu şehirde de ismine karşı büyük bir güven belirmiştir.⁷

⁴ Kars, s. 22-27.

⁵ Kemal Göde, "Atatürk'ün Kayseri'yi Ziyaretleri", *Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi*, Cilt 10, Sayı 28, Ankara 1994, s. 49- 54.

⁶ Serdar Sakin, "Atatürk'ün Kayseri'ye Gelişleri", *Kayseri Ansiklopedisi*, C. I, Kayseri Büyükşehir Belediyesi Kültür Yayınları, Kayseri, 2009, s.156- 158, Ahmet Rifat Çalika, *Ahmet Rifat Çalika'nın Anıları*, Gülen Ofset Yayıncılık, İstanbul 1992, s. 38-39.

⁷ Ahmet Vehbi Ecer, "Millî Mücadele'de Kayseri", *Kayseri Kültür ve Sanat Haftası Tebliğleri*, Kayseri Belediye ve Özel İdare Birliği Yayınları, Kayseri, 1987s. 44.

Bütün Kayseri halkı, yediden yetmişe, O'nu görmek için yollara dökülmüştü. Vakit akşam yakını, hava çok soğuk, hatta kar yavaş yavaş yağmaktadır. Atlılar ilk haberi getirir: "*Mustafa Kemal Paşa geliyor!*". Çok geçmeden Çifte Kümbetlerde eski bir otomobilden inen Mustafa Kemal Paşa, halkın arasında, yol boyu, her iki yana, selam vererek ilerlelemekte, halk çılgınca alkışlamaktadır: "*Yaşa, varol, yolundayız, ölmeye hazırız!*" diye hep bir ağızdan bağırımlardır.⁸ Mustafa Kemal'in yol arkadaşları arasında Rauf Orbay, Mazhar Müfit Kansu, Ahmet Rüstem, Hakkı Behiç Bey, Hüsrev Gerede, Refik Saydam ve Yaver Cevat Abbas Bey bulunmuştur. Ayrıca maiyetinde Recep Zühtü ve Hayati Beyler de yer almıştır.⁹

Ahmet Hilmi Kalaç, Kayserililerin Mustafa Kemal Paşa'nın Kayseri'ye ilk gelişlerindeki karşılamalarından şu şekilde bahsetmiştir: "*Atatürk'ün geleceğinden haberdar olan hemşehriler büyüklü küçüklü yollara döküldüler. Atlılar milli kıyafetleriyle kilometrelerce mesafeden karşılamaya çıktılar. Arabalarla Kumarlı ve Kayırhanı'na kadar gidildi. Havanın serinliğine ve ortalığın karlı olmasına rağmen milli bir kahramana layık olan istikbal merasiminde kusur edilmedi.*"¹⁰

Mustafa Kemal Paşa ve beraberindekiler önce Belediye'ye geçtiler, orada halkın tebriklerini ve dileklerini kabul ettiler.¹¹ Mazhar Müfit Kansu hatıratında bu ziyaretten bahsederken, Mustafa Kemal Paşa'nın İmamzade Raşit Ağa'nın evinde misafir edildiğini belirtmiştir.¹² Sonraları, Raşit Ağa'nın bu konağı varisleri Mehmet Selçuk ve Asaf Mehmetbeyoğlu kardeşlerden sembolik bir fiyata satın alınarak, "Atatürk Evi'ne" dönüştürülmüştür.¹³

Mustafa Kemal Paşa'nın, Anadolu ve Rumeli Müdafaa-i Hukuk Cemiyeti Heyeti Temsiliye'si adına 21 Aralık 1919 günü yayınladığı "Anadolu ve Rumeli Müdafaa-i Hukuk Cemiyeti Heyeti Temsiliye'sinin Kayseri Ahalii Muhteremesine Beyannamesi", o günleri en açık şekilde anlatmaktadır. Beyanname şu şekildedir:

"Anadolu'nun hayatı iktisadiyesinde ebedi bir mevkii bülendi olan Kayseri'nin Heyeti Temsiliye'ye açtığı ağış-ı samimiyyet ve uhuvveti o kadar hâr, o kadar nevazişkâr oldu ki muhterem Kayserililere aleni bir lisanı minnet ve şükran ile hitab etmeye lüzum gördük. Kadın, erkek, çocuk bütün

⁸ Ömer Çelebi, *Atatürk Kayseri'de*, Ayyıldız Matbaası, Ankara, 1973, s. 32- 34.

⁹ Sakin, s. 156- 158.

¹⁰ Ahmet Hilmi Kalaç, *Kendi Kitabım*, Yeni Matbaa, Kayseri, 1960, s. 158.

¹¹ Muhsin İlyas Subaşı, *Bu Şehrin Hikâyesi*, Kayseri Ticaret Odası Yayınları, Kayseri, s. 236.

¹² Mazhar Müfit Kansu, *Erzurum'dan Ölümüne Kadar Atatürk'le Beraber*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, 1997, s. 490- 492.

¹³ Subaşı, s. 234.

efradı milleti umumî bir galeyan ve heyecan ile izhar ettiği teveccüh ve samimiyet, Heyeti Temsiliye'yi teşkil eden naçiz fertlerin şahısları itibariyle değil, her kalbin birleşmiş ve her kuvvetli şahsiyetin itilâf ve irtibat etmiş bulunması cihetiyle pek kıymettar ve pek ulvî mahiyettedir. Hey'et efradında her çehrede ve her Türk'ten taştan tufanı muhabbet ve samimiyet içinde hayatını vakfetmiş olduğu mesainin âmal-i milliyyeye tamamen istinad ettiğini görmekle bahtiyar ve memleketin yegâne haris-i tamamiyeti ve milletin ilk ve son çare-i necat ve selâmeti olan bu vahdet devam ettikçe istikbalin telâfi-i mefatına behemahal imkân bahçedeceğinden ümidvar oldu: Bu tahassüsât ile gaye-i milliyyeye daha ziyade kuvvet ve metanetle yürümek için milletin azm-ü imanına istinat ettiğini hissederek müteşekkik kaldı. Anadolu'nun kalbi heyecanına bu seyahatimizin ilk merhalesinde Kayseri'de temas ettik. Bu temasın bıraktığı hatıra-i hürmet ve merbutiyyeti ve şahsen mütehassis olduğumuz asar-ı uhuvvet ve nezaketin tevliid ettiği hiss-i şükranı ömrümüz oldukça muhafaza edeceğiz. Gayemize şidde-ti merbutiyyetin yüreklerimize bahşettiği hiss-i iftihar ile seyahatimize devam ederken arkamızda Anadolu'nun bütün teheyyücat-ı vatanperveranesini nefsinde en güzel temsil ve tecelli ettirmiş kuvvetli, zeki, muktedir ve samimi bir merkezi faaliyet mevcut olduğunu daima düşünerek müftehir olacağız.

Bu tahassüsâtı ve bu iftihar hislerini bize hissettirdiklerinden dolayı Kayseri'nin muhterem ahalisine teşekküratımızı alenen takdim ve gayeye müteveccih mesaide daima kalben müttehid kalarak arz-ı veda ederiz.

*Anadolu ve Rumeli Müdafaa-i Hukuk Cemiyeti Heyet-i Temsiliyyesi Namına
Mustafa Kemal¹⁴*

Bu Beyanname, o kuşaktan şimdiki kuşağa ve gelecek kuşaklara kalacak tarihi bir belge olarak saklanacak ve Kayserililerin iftiharla ve şükranla taşıyacıkları değerli bir belge olarak muhafaza edilecektir. Bu beyannamede de belirtildiği üzere Kayseri halkı daha ilk günden itibaren yurdun bağımsızlığına, özgürlüğüne kurtuluş savaşı vermekle kavuşabileceğini anlayarak Mustafa Kemal'in yanı başında yerini almıştır.¹⁵

Atatürk Kayseri'ye ikinci kez, 1924 yılı sonbaharında çıkmış olduğu yurt gezisi sırasında, Erzurum'dan Ankara'ya dönerken, 13 Ekim 1924 günü saat 17'de gelmiştir. Eşi Latife Hanım'da bu geziye katılmıştır. Mustafa Kemal Paşa Kayseri'den 5 saat uzakta ve Sivas yolu üzerinde bir heyet tarafından, Kayseri'ye girerken halkın coşkun gösterileriyle karşılanmıştır. Doğruca

¹⁴ Zekai Güner, Orhan Karabaş, *Milli Mücadele Dönemi Beyannameleri ve Basını*, Atatürk Kültür Merkezi Yayınları, Ankara, 1990, s. 8-9.

¹⁵ Çelebi, s. 62-64.

Belediye'ye gelen Atatürk, burada beş yıl önce yine böyle bir akşam Kayseri'ye geldiğini, geceye rağmen yine bugünkü gibi, Kayserililerin içten sevgileriyle karşılandığını hatırlatmış, halka teşekkür etmiştir.¹⁶ Bu gelişlerinde Kayseri Lisesine uğrayarak, okulun hatıra defterini imzalayan, Gazi Mustafa Kemal Paşa, Kayseri Lisesi'nin hatıra defterine; "*Kayseri Lisesini müdürüyle, muallimleriyle, bütün talebesiyle, Cumhuriyet'in ateşli, feyizli bir ocağını buldum*" sözlerini yazmışlardır.¹⁷

Gazi Mustafa Kemal, yeni harfleri tanıtma ve öğretme gezileri sırasında Şarkışla -Gesi yolu ile 28 Eylül 1928 tarihinde saat 14.30'da Kayseri'ye de gelmiştir. Bu ziyarette Cumhuriyet Halk Fırkası binasının önünde bulunan belediye bahçesine bir kara tahta koydurarak, yeni harflerle yazı yazmayı öğrenenleri imtihan etmiştir.¹⁸ Yeni yazıyı on günde öğrendiğini söyleyen bir Kayserili vatandaşı göstererek: "*Bak İsmet, on günde öğrenmiş*" diyerek takdir etmiştir.¹⁹

Gazi Mustafa Kemal'in 1930 yılı Anadolu seyahatlerinin ilk durağı Kayseri olmuştur. 18 Kasım 1930 Salı günü saat 13.00'de refakat ve maiyetlerindeki zevat ile birlikte Kayseri'ye gelmiş, Vali Fuat Bey, Kolordu Kumandanı Abdurrahman Nafis Paşa, Belediye Başkanı ve Jandarma Kumandanından mürekkep bir heyet ve halkın coşkun tezahüratıyla karşılanmıştır.²⁰ Kayserililerle görüşen Atatürk; valiliği, kolordu'yu ve belediyeyi ziyaret etmiş, Kayseri Lisesi'nde derslere girmiştir. Dershanelerde öğretmen ve öğrencilere izahatlarda bulunmuştur. Öğrencilere sorular sormuştur. Lisedeki öğrencilerin candan alkış ve tezahüratlarıyla uğurlanmıştır.²¹ Akşama doğru Cumhuriyet Halk Fırkası binasında Kayserililerle görüşmüş, halkın dertlerini dinlemiştir. Geceyi trende geçiren Atatürk, ertesi gün, 19 Kasım 1930 saat 14.30'da Sivas'a yolcu edilmiştir.²²

Atatürk'ün Kayseri'ye beşinci ve son kez gelişi 4 Şubat 1934'de olmuş ve iki gün kalarak Kayseri'deki uygarlık çalışmalarını yakından izlemiştir.²³ Kayseri halkı, teşrif haberlerini duydukları dakikadan itibaren akın akın

¹⁶ Mehmet Önder, *Atatürk'ün Yurt Gezileri Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları*, İstanbul, 1998, s. 255-256.

¹⁷ Kara Mehmet Ağa Zade Kemaleddin, *Erciyes Kayseri'si ve Tarihine Bir Bakış*, Yeni Matbaa, Kayseri, 1934, s.6-7.

¹⁸ Halit Erkiiletlioğlu, *Geniş Kayseri Tarihi*, Can Matbaası, Kayseri, 2006, s. 673.

¹⁹ Göde, 49-54.

²⁰ *Kayseri Vilayet Gazetesi*, No: 504, 21 Kasım 1930, s. 1.

²¹ Yakup Hayırhoğlu, *Atatürk'ün Yurt Gezileri ve Bu Gezilerin Türk Halkına Kazandırdıkları*, Marmara

Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, İstanbul, 1990, s.79.

²² Önder, s. 227.

²³ Çelebi, s. 99.

istasyon yolunu tutmuş ve istasyon binasını, meydanını ve girişini tamamen doldurmuştur. Şehir baştanbaşa donatılmış ve ışıklandırmalar yapılmıştır. Halk, Büyük Reisi; candan, yürekten ve dakikalarca devam eden sürekli alkışlar ile: “Yaşa Gazi” sesleriyle karşılamıştır.²⁴

O gün akşam Vali Konağında ağırlanan Atatürk, yemekten sonra, balkondan fener alayını seyretmiş ve katılımcı gençlere teşekkür etmiştir. Ertesi günü Kayseri Valisi Nazmi Toker’le birlikte uçak fabrikasını gezmiş, Kayserililerin kendisine armağan ettikleri Talas Bucağı’ndaki köşkte (Atatürk Köşkü) öğle yemeğini yedikten sonra, Kayseri’ye dönerek Hunat Hatun Medresesi’ndeki müzeyi ziyaret etmişlerdir. Tarihi birkaç camiyi de gezen Atatürk, Kayseri’deki imar hareketinden çok memnun olduğunu söylemiş, aynı gün saat 15’de istasyona gelmiştir. Kayserililer Onu Niğde’ye uğurlamışlardır.²⁵

Atatürk’ün Ebediyete Göçüşünün Kayseri’deki Yankıları

Hayatı boyunca, özellikle mesleğinin getirdiği birçok sağlık sorunu yaşayan Atatürk’ün, yakalandığı karaciğer rahatsızlığı, 1938 yılından itibaren şiddetini arttırmıştır. O’nun hastalığını duyan Türk Milleti sağlığı ile ilgili haberleri sürekli takip etmiş, her bildiriden sonra bütün evlerden dua sesleri yükselmiştir.²⁶ Kayseri’de ülke genelindeki aynı duyguları paylaşmıştır. O’nun sağlığı için dua edenler yalnız Müslüman Türkler olmamış, Müslüman olmayan topluluklarda buna katılmışlardır.

10 Nisan 1938’de Papaz Haykat, Kayseri Ermeni Klisesinde yaptığı ayinde Atatürk’le ilgili şunları söylemiştir: “1919’da tam güneşin doğduğu yerde bir yıldız doğdu bu yıldız kimdir bilmiyorsanız söylüyorum: Doğan bu yıldız, yabancı eller eline düşen vatanımızı kurtarıp, milletini hürriyet ve refaha kavuşturan Atatürk’tür. Atatürk yurdun içine sokulan düşmanları yine o yurt içinde başına topladığı memleket yavrularıyla düşmanı hırpaladıktan sonra en nihayet İzmir önünden denize döktü ve büyük zaferin sonunda, Türkiye Cumhuriyeti’ni kurdu.” Papaz Haykat, ayini, Cumhuriyet’in bekası ve Atatürk’ün sıhhati için dualar yaparak tamamlamıştır.²⁷

Hasan Rıza Soyak, Başbakanlık Müsteşarlığına gönderdiği 9 Kasım 1938 tarihli gönderdiği telgrafta, Atatürk’ün geceyi koma halinde geçirdiğini, vaziyetindeki ciddiyetin arttığını bildirmiştir.²⁸ Tüm çabalara rağmen Atatürk, 10 Kasım 1938’de Dolmabahçe Sarayı’nda, saat dokuzu beş geç

²⁴ Çelebi, s. 100-101.

²⁵ Önder, s. 227.

²⁶ Turgut Özakman, *Cumhuriyet Türk Mucizesi*, Bilgi Yayınevi, Ankara, 2010 s. 646.

²⁷ BCA(Başbakanlık Cumhuriyet Arşivi), 030 10 00 00 109 721 21 1, BCA, 030 10 00 00 109721 21 2.

²⁸ BCA, 030 10 0000 14 11.

hayata veda etmiştir. Atatürk'ün vefat etmesi üzerine Büyük Önderin tedavisinde görev almış doktorlar tarafından ayrıntılı bir vefat raporu hazırlanmıştır ki, bu rapordan şu satırlar örnek olarak verilebilir: "16 Ekim 1938 Pazar günü başlayan 20 Ekim Perşembeye kadar devam eden bir koma olmuştur. En nihayet 8 Kasım 1938 Salı günü bir kere daha zuhur eden ve bütün bakım ve ihtimamlara rağmen, ilerlemesi mani olunamayan ve büyük bir süratle inkişaf eden ikinci bir koma içinde 10 Kasım 1938 Perşembe sabahı, saat dokuzu beş geçte, çok muazzez ve büyük hasta terk-i hayat etmiştir." Bu rapor sekiz sayfa olarak Dolmabahçe Saray'ında tanzim ve imza edilmiştir.²⁹

Hükümet, Atatürk'ün ölüm haberini, 10 Kasım 1938 günü öğle saatlerinde resmi bir bültenle açıklamış, Atatürk'ün ölümünü iç ve dış kamuoyuna vakur bir şekilde duyurmuştur.³⁰ Ankara Radyosu ise öğle yayınında ölüm haberini tüm Türkiye'ye ağlayan bir spikerin sesinden ilan etmiştir.³¹

Atatürk'ün ölümünden hemen sonra cenazenin bekletilmesi ihtimali göz önüne alınarak tahnit(mumyalama) işlemi yapılmış, yüzünün ve ellerinin maskı alınmıştır. Bakanlar Kurulu kararıyla bayrakların tüm yurttaki yarıya indirilmesi istenmiş, haberin yayılmasıyla TBMM'de, devlet dairelerinde, okullarda ve sokakta büyük üzüntü yaşanmıştır. TBMM'de, okullarda toplanılmış, eğlence yerleri kapanmış ve Atatürk resmi bulunan dükkanların önünde halk toplanmış ve sokaklarda tam bir hüznün havası hakim olmuştur. Dolmabahçe Sarayı ziyaretçi akınına uğramış ve dünyanın çeşitli ülkelerinden taziye mesajları gelmiştir.³²

Basında da, birinci sayfadan haberler yer almış: Devrin yarı resmi basın organı olan Ulus Gazetesi'nde: "Dünya büyük yası paylaşıyor", "Cenaze töreni Ankara'da 21 Kasım'da yapılacaktır.", "Ölümü bir cihan hadisesi olarak görülen, dünyanın her tarafında derin ve içli akisler yapmış olan büyük Şef'in cenaze törenine birçok devletlerden hususi heyetler gelecektir." İfadeleri kullanılmış ve ayrıca Atatürk için üniversite gençliğinin toplantısından ve büyük yası bütün dünyanın paylaştığından bahsedilmiştir.³³

Atatürk'ün cenaze töreni hazırlıkları da Ulus Gazetesinde detaylıca yer almış ve şu ifadeler kullanılmıştır: "Milli Cenaze Töreni başlıyor. Bütün

²⁹ Bedi Şehsuvaroğlu, *Atatürk'ün Sağlık Hayatı*, Hürriyet Yayınları, İstanbul, 1981, s.38-42.

³⁰ Tunç Boran, "Atatürk'ün Cenaze Töreni: Yas ve Metanet", *Ankara Üniversitesi Türk İnkılâp Tarihi Enstitüsü Atatürk Yolu Dergisi*, Cilt 12, Sayı 47, 2011, s. 488-489.

³¹ İsmet Bozdağ, *Bir Çağın Perde Arkası*, Kervan Yayınları, İstanbul, 1972, s.212.

³² Fatma Acun, *Atatürk ve Türk İnkılâp Tarihi*, Siyasal Kitapevi, Ankara, 2010, s.298.

³³ *Ulus Gazetesi*, 13 Kasım 1938, s.1.

İstanbul halkı bugün Dolmabahçe'de büyük ölünün katafalkı önünden hüsu ve tazimle geçecek. Katafalkın önünde altı yüksek rütbeli subay kılıçlarını çekerek nöbet bekleyecekler. İstanbullular yarın sabahdan itibaren Atatürk'e veda tanzimlerini arz edecekler. Katafalkın bulunduğu salonun kapıları saat 10'dan itibaren İstanbullulara açılmış olacaktır."³⁴

Atatürk'ün cenaze programı 13 Kasım'da hazırlanmış ve cenaze programı için yapılacak harcamalara ilişkin kanun 14 Kasım 1938'de Meclis'te kabul edilmiştir. Atatürk'ün naaşının Ankara'ya nakli, Ankara'daki cenaze töreni, buraya gelecek olan askeri kıtaların nakli ve iskan masraflarının yanında, tören için yurdumuza gelecek yabancı konukların misafir edilmeleri hususu da ayrıntılı olarak belirlenmiştir.³⁵

Atatürk'ün naaşı İstanbul'dan Ankara'ya nakledilmeden önce, orada da büyük bir tören sunmak üzere halk günlerce Dolmabahçe Sarayı'na gitmiştir. Halkın bu konuya ilgisi o kadar büyük olmuştur ki, 17 Kasım 1938 günü saat 20.00'deki saygı geçişi sırasında, izdiham nedeniyle on bir kişi yaşamını yitirmiştir.³⁶

Atatürk'ün atlas Türk bayrağına sarılı tabutu Dolmabahçe Sarayı'nın büyük salonunda hazırlanan katafalka yerleştirilmiş ve halkın saygı geçişine açılmıştır. İki asker, iki subay ve iki general tabutun iki yanında saygı nöbeti tutmuşlardır. Yüz binler bayrağa sarılı tabutun önünden ağlayarak geçmişlerdir. 19 Kasım günü Vakıflar Müdürü Prof. Şerafettin Yaltkaya Dolmabahçe Sarayı'nda cenaze namazını kıldırmıştır.³⁷ Ölümü, Türkiye'de ve dünyada büyük bir yankı uyandırmış olan Ata'ya, Ankara'da, 21 Kasım 1938'de yapılacak tören için naaşı, harp gemilerinin refakatinde Yavuz Zırhlısı'yla, İstanbul'dan İzmit'e nakledilmiş, buradan da Ankara'ya gönderilmiştir.³⁸

Atatürk'ün naaşı 20 Kasım 1938 günü Ankara'ya ulaşmıştır. Tören hazırlıkları naaşın gelmesinden çok önce başlamış, cenazeyi karşılamak üzere başta Cumhurbaşkanı İsmet İnönü ve Genel Kurmay Başkanı Mareşal Fevzi Çakmak olmak üzere, birçok kişi istasyonda hazır bulunmuştur. Cenaze töreninin yapılacağı 21 Kasım 1938 günü, yurt dışından gelen yabancı heyetler, milletvekilleri, askerler, bürokratlar, halk büyük bir hüznün ve saygı içinde bir araya gelmişlerdir. Törene çok sayıda yabancı devlet temsilcisinin katılması oldukça dikkat çeken bir durumdur. Ayrıca törene temsilci

³⁴ *Ulus Gazetesi*, 16 Kasım 1938, s.1.

³⁵ İbrahim Çakır, *Atatürk'ün Ölümünün Türk Basınındaki Yankıları*, Niğde Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Niğde, 2007, s.109- 110.

³⁶ *Ulus Gazetesi*, 19 Kasım 1938, s.1.

³⁷ Özakman, s. 646-651.

³⁸ Lord Kinross, *Atatürk*, Akdeniz Yayıncılık, İstanbul, 2005, s. 574.

gönderen yabancı devletlerin isimleri incelendiğinde, dönemin siyasi dengelerini belirleyici konumda bulunan tüm devletlerin temsilci gönderdikleri görülmektedir. Bu durum, Atatürk dönemindeki Türkiye'nin dünyadaki saygınlığının anlaşılması açısından oldukça önemlidir.³⁹

Törene katılan yabancı devletlerden şöyle sıralanabilir: Afganistan, Arnavutluk, Almanya, Belçika, Bulgaristan, Çin, Danimarka, Mısır, İspanya, Estonya, ABD, Finlandiya, Fransa, İngiltere, Yunanistan, Norveç, Hollanda, Polonya, Romanya, İsveç, İsviçre, Suriye, Çekoslovakya, Sovyetler Birliği, Yugoslavya. Ayrıca Milletler Cemiyeti, Fransız Suriye Manda İdaresi ve Duyun-ı Umumiye temsilcileri de törene katılmıştır.⁴⁰

Saat 12.00'da Atatürk'ün naaşı Etnografya Müzesi'ne ulaşmıştır. Hükümet adına yayınlanan tebliğde; "*muvaakat kabir*" (geçici mezar) tabiri de kullanılarak, Ata'nın aziz naaşının Anıtkabir'in inşasına kadar, Etnografya Müzesi'nde, fakat aslında Türk milletinin vefakâr kalbinde muhafaza edileceği bildirilmiştir.⁴¹

Tören sadece İstanbul ve Ankara'da değil, yurdun pek çok yerinde, Atatürk büstleri çevresinde veya halkevlerinde yapılmıştır. Atatürk'ün naaşının Etnografya Müzesi'ne nakledildiği 21 Kasım günü, başta İstanbul olmak üzere yurdun pek çok yerinde hazin mitingler yapılmıştır.

Cumhurbaşkanı İsmet İnönü imzalı 15 Kasım 1938 tarihli bir kararnamede, Atatürk'ün ölümü münasebetiyle uyulması gereken esaslar belirtilmiştir. Buna göre; 21 Kasım 1938'de Ankara'da yapılacak cenaze merasiminde okulların kapanması, cenaze merasimi gününe kadar bayrakların yarı olarak çekilerek, eğlence yerlerinin (tiyatro, sinema vb) açık kalmaması, tespit edilecek programa göre, vilayet ve kaza merkezlerinde cenaze merasiminin yapıldığı gün, Atatürk'ün hatırasına ihtiram merasimi yapılacağı ve Halkevlerinde Büyük Önderin hayatı hakkında söylevler tertip edileceği duyurulmuştur.⁴²

15 Kasım 1938 tarihili Dâhiliye Bakanı Refik Saydam imzalı bir tamimde ise; Atatürk'ün ölümü dolayısıyla Ankara'da 21 Kasım 1938 tarihinde yapılacak büyük törende dikkat edilmesi gereken hususlar belirtilmiş, ayrıca Ankara'dan başka bütün vilayetlerin de belirtilen tedbirleri almaları istenmiştir. İlgili tamim bütün genel sekreterliklere ve parti il yönetim kurulu başkanlıklarına gönderilmiştir. Kararname ve tamimde yer alan hususları

³⁹ Hakan Uzun, "Liderine Ağlayan Bir Ulus: Atatürk'ün Ankara'daki Cenaze Töreni", *Ankara Üniversitesi Türk İnkılâp Tarihi Enstitüsü Atatürk Yolu Dergisi*, Cilt12, Sayı 47, 2009, s. 523-544.

⁴⁰ *Ulus Gazetesi*, 22 Kasım 1938, s. 1.

⁴¹ Cemal Kutay, *Atatürk'ün Son Günleri*, Boğaziçi Yayınları, İstanbul 1981, s.178- 181.

⁴² BCA, 030 18 01 02 85 98 11.

şöylece özetleyebiliriz:

Gazi Mustafa Kemal Atatürk'ün aziz hatırasına saygı törenleri, aynı gün ve saatte, 14.00'te başlayacak, halkımız Atatürk büstü ve heykeli etrafında, bulunmadığı yerlerde de, Cumhuriyet meydanlarında toplanacaktır. Meydanlara Türk bayrağı ile örtülmüş büyük bir kürsünün üzerine Atatürk'ün güzel bir fotoğrafından başka bir işaret bulunmayacaktır. Vatandaşların toplanması güdümlü ve nizami olacak, Cumhuriyet'in emanet edildiği Türk gençliği ve öğrencilere ön safta yer verilecektir. Tören İstiklal Marşı ile başlayacak, bando bulunsun, bulunmasın, hep bir ağızdan bu marş okunacaktır. Sırasıyla; parti temsilcisi, belediye temsilcisi ve halkı temsilen de bir genç, duyulan üzüntü ve yastan bahsedecekler, Nutuk'tan bazı kısımları da okuyacaklardır. Konuşmalarını, Atatürk'ün eserine sahip olacaklarına ve daha da geliştireceklerine dair yeminle sonlandıracaklardır.⁴³ Nihayet, saat 16.00'da üç dakikalık bir saygı duruşu yapılacak, ardından altı meşalenin (Cumhuriyetçilik, Devletçilik, Halkçılık, Laiklik, Milliyetçilik, İnkılâpçılık ilkelerinin alameti olarak) yakılarak, Atatürk'ün büstü, heykeli veya fotoğrafı önünden saygı geçişi yapıldıktan sonra halkın dağılacağı, arzu edenlerin tören yerine çelenk koyabileceği, halkevlerinin etkinliklerine 22 Kasım'a değin ara vereceği, toplantılarda ve törenlerde asla siyah bir işarete yer verilmeyeceği, dolayısıyla Türk Milleti'nin intizam ve olgunluğunun bütün dünyaya gösterileceği belirtilmiştir⁴⁴.

Cumhuriyet Halk Partisi Kayseri İl Yönetim Kurulu Başkanlığı'nın, ilgili tamime gönderdiği cevap ise şu şekildedir:

"C.H.P. Genel Sekreterliği Yüksek Katına

Ankara

15.II.938 Tarih ve 12407 sayılı tel buyruğunuzun 13 üncü maddesine yanıttır.

10 Kasım 1938 Perşembe günü büyük kurtarıcının fani hayata vedasını bildiren haber bütün Türkiye'de olduğu gibi Kayseri'de de çok acı ve tasvire sağlamaz bir matem dalgası halinde yayıldı.

Atatürk'ün sağlığının Türk yurdunu yaşatan bir ilahî nefha(nefes) olduğu ufulünü(batışının) yarattığı umumi durgunlukla kendini gösteriyordu. O gün şehirde günlük hayatın en gürültülü ve kaynaşık olduğu yerlerde bile ölüm sükuneti seziliyor, her vatandaşın yüzünde bu uğursuz haberin ıstıraplı çizgileri var. Herkes kendini hayat ve maişete bağlayan günlük işini derin bir isteksizlik, bir halsizlik içinde yapıyor, gülen bir yüze rastlanmadığı gibi

⁴³ BCA, 490 01 419 15 3, BCA, 490 01 41 91 54.

⁴⁴ BCA, 490 01 419 15 5.

bağırان bir ses işitilmiyor, şehrin ruhu da sanki ebedi şefin ruhu ile beraber uçmuştu...

Bütün Kayserililer ebedi şefin yarattığı eşsiz inkılâbı, 15 yılda akıllara hayret verecek bir kavrayışla anlamış, memleketin en bakımsız, en harap köşelerini umran kılan hamleleri Kayseri'yi de senelerce bürülü kaldığı renksiz örtüsünden kurtardığını, şehrin ortasından başlayarak kuzeyindeki ovaya doğru yayılan yeni bir Kayseri, yeni bir sanayi şehri yaratmış olduğunu, her yerde onun sihirkâr ve yaratıcı varlığını gördüklerini birbirine anlatıyorlardı.

Günler böylece sessiz, matemli, ıstıraplı geçiyor, insan tarihinin başlangıcından sonuna kadar bir meşalesi olan Türk tarihinin bir sayfasını kara çerçeveler içerisine alan 10 Kasım 1938 Perşembe gününde millet ile beraber cihan'da yaralayan ve acındıran Atatürk'ün ölümü! Bu inanılmaz hadise, geçen günleri de biraz daha yeisle kabartarak dolduruyor, daima genç ve zinde olan hayat birden bire çökmüş ve ihtiyarlamış gibi adeta sürüklenerek seyrine devam ediyor.

21 Kasım 1938 günü sabahı yeni reisicumhur intihabının yapılacağını bilen halk daha erkenden Cumhuriyet meydanındaki hoparlörlerin önünde toplanmış, sessiz, sedasız saat on biri bekliyor.

Kaderin acı darbesine boyun eğen fakat istikbale kuvvet ve metanetle bakan Türk Milletinin Türk'e yakışan vakar ve teslimiyet elle tutulur bir şekilde bu topluluklarda kendini gösteriyordu. Saat 11: Büyük Millet Meclisi'nin tarihi toplanışını radyo ile takip eden halk biraz sonra meclisin tam bir ittifakla İsmet İnönü'yü Reisi Cumhur seçmesi haberini öğrendiği zaman biran ebedi acısını unutup, yüzlere çöken yaşlı durgunluk bir sevince çevrilerek radyodan meydana dağılan coşkun alkış sesini halkın alkışları karşılıyor, Büyük Ata'nın Kurtuluş ve İnkılâp Savaş'ında en yakın arkadaşı, en sevdiği ve itimat ettiği adamı olan İsmet İnönü'nün radyo ile ve Reisicumhur olarak ve söylediği söylevdeki: (Daima büyük evlatlar yetiştiren Türk milleti) sözleri herkesin göğsünü hakiki bir iftiharla dolduruyordu.

Ölümü ve intihabı takip eden günlerde radyo neşriyatı halk tarafından muntazam ve merakla takip edilmiştir.

Atatürk'ün matemine ağlayan yurt münevverlerinin Türk milletinin acısını toplayan ve dağıtan söylevleri devam ettiği müddetçe havanın soğukluğuna rağmen kahir bir kalabalığın hoparlörlerin etrafında çevrildiği, radyo olan kahvelerde toplandığı, görüldüğü, kahvelerde yer bulamayan kimseler de radyo olan evlerin sokaklarında büyük acıyı haykıran hatipleri dinlemek ve gönüllerini saran derin yarayı, elem veren acıyı bu şekilde olsun, bir parça hafifletmek endişesiyle titreyerek bekledikleri göze çarpıyordu.

Tarih bu canlı ve heyecanlı sahneye ilk defa şahit olmuş, Türk Milleti atasına olan bağlılığını göstermek fırsatını duyusunu yine kendi kanından kendi yüreğinden alarak, her şeyde olduğu gibi saygı ve bağlılık göstermekte önalın yegâne millet olarak kalmıştır.

11 Günlük acı 21 Kasım pazartesi günü yapılacak cenaze törenine hazin bir hazırlık halinde devam etmiştir. 21 Kasım'da tabiat bile bu acıya iştirak etmiş günlerce devam eden soğuk O sabah birdenbire kaybolmuştu. 20 inci akşamı ölümün vuku bulduğu günden itibaren itiyat edildiği şekilde halk dükkânlarını erken kapamış ve yine radyo neşriyatı etrafında toplanmıştı. Kuvvetli ve hassas tedbirlerin çevrelediği normal bir asayiş içinde 21 Kasım pazartesi günü geldi. Halk kendi arzuları ile, tamamen ticarethanelerini kapayarak, Cumhuriyet Meydanını sabahtan itibaren merkeze yakın köylerden gelenlerle birlikte doldurmaya başlamıştı.

Radyo Ankara'daki muazzam töreni bütün heyecanlı safahatıyla yayarken, bunu çok yüksek bir huşu ve sessizlikle dinleyen kalabalığın arz ettiği manzara cidden ulvi idi. Binlerce insanın sessiz ve soluksuz bir halde duruşu, öksürmeye bile cesaret edemeyerek töreni takip ediş i tasvirinde güçlük çekilen ve imkân olamayan bir hadisedir.

Sahne o kadar nezih o kadar erişilmez bir mehabet arz etmiştir ki, halka maksadı anlatmak ihtiyacı duyulmuyor, herkes yaşamış olduğu büyük günün kendisine şahsen verildiği büyük tarihi ödevi kusursuz olarak yapıyor, idari ve inzibati hiçbir müşküle rastlanmayacağı kendiliğinden meydana çıkıyordu. Bu acıklı günler içinde merkezle muntazam irtibatını temin eden kaza ve nahiyelerde ve vilayetin umumi asayişinde muntazam bir sükun bu cihanşümül ve kutsal ölüme karşı büyük gönül acıları ile dolu bir hürmet görünüyordu.

O gün her Türk, Atatürk devrinde yaşamının verdiği şuurla O'nun ölümüne de şahit olmak bedbahtlığının doğurduğu ıstırapı mezcetmiş son vazifesini ifaya koşuyordu. Tedbirler sükûnetle icra edilerek saat 14'e doğru halk ve teşekküller yavaş yavaş yerlerini işgal etmeğe başladı. Tam saat 14 de Vilayet ve Kolordu erkânı da alana gelerek Atatürk anıtı etrafında hazırlanan yerlerine geçtiler.

Belediye, Kolordu, Devlet Demir Yolları, Halkevi, tayyare ve bez fabrikaları, Türk, Ermeni Cemaati ve Talas Amerikan Koleji tarafından hazırlanan çelenkler anıtın etrafına sıralandı. Merasim kolordu bandosunun çaldığı İstiklal Marşı ile açılarak Bethofen'in matem marşı ile başlamıştır. Meydanda toplanan ve onbini aşan halk kitlesi üzerine dağılan matem nameleri oradan çıkırıklar ve gözyaşları toplayarak anıtın önünde duruyor, Ulu Ata'ya gösterilen sonsuz saygıyı onun heykeli etrafına serpiyordu.

Belediye adına Mühendis Behçet Kaşansu, Halkevi adına Sahir Özel, Fahri Tümer C.H.P. adına Naci Özsan tarafından söylenen, birer suretleri ilişik olan söylevlerde ebedi şefimizin yurda yaptıkları değerli hizmetler tebarüz ettirildikten sonra ufulü(batma,kaybolma) dolayısı ile duyulan ve dinleyicilerin kalbini titreten sözler halinde devam etmiştir.

Saat 16'da Fabrika düdükləri vasıtası ile verilen işaret üzerine üç dakikalık vakfe-i hürmət icra edildikten sonra heykelin etrafındaki altı meşale ateşlenerek gençliğin hep bir ağızdan tekrarladığı, O'nun izinden yürümek yolundan ayrılmamak andı dinlenmiştir. Bundan sonra tertip ve sıra içinde anıtın önünden ihtiram(saygı) geçişi yapılmış ve merasim sona ermiştir. Merasim yerinde ve şehrin diğer mahallelerinde kayda değer bir hadise olmamıştır.

Kazalardan alınan raporlar, 21 Kasım Pazartesi gününün layık olduğu olgunluk ve saygı içinde geçtiğini, hiçbir hadise olmadığını, yalnız Bünyan Kazası'nda bir talebenin merasimin heyecanına tahammül edemeyerek baygınlıklar geçirdiği, fakat derhal icabı yapılp tabii vaziyetine avdet ettirildiğini bildirmektedir.

Büyük tarihi günün Kayseri Cumhuriyet meydanında nasıl geçirildiğini Atatürk'ün nasıl anıldığını saygılarımla arz eylerim.

Kayseri Valisi ve CHP İl Yönetim Kurulu Başkanı Adli Bayman.⁴⁵

Cumhuriyet Arşivi, 490 01 14 31 730 1 nolu belgenin ekinde mevcut olan resimlerde Kayseri halkının Ata'nın cenaze merasimi için Cumhuriyet Meydanındaki toplanması görüntülenmiştir. Vilayet Konağı, Sahabiye Medresesi, Kayseri Kalesi üçgenindeki alan hınca hınç dolmuştur. Askerler, öğrenciler ve halk birlikte Atatürk heykeli önünde merasime iştirak etmişlerdir.

Kayseri'de çıkan Erciyes Halkevi Dergisi 9. sayısını Atatürk'ün vefatına ayırmıştır. Bu sayıda törenlerin hem ulusal basındaki yankıları hem de Atatürk'ün ölümünün Kayseri'deki yankılarını içeren yazılara yer verilmiştir.⁴⁶ Bu manada Naci Özsan'ın gazetede yer alan nutku örnek gösterebilir. Nutuk şu şekildedir:

"Dünyaya Bir Gelen ve Dünyadan Bir Giden

Gözü yaşlı bağırlı taşlı kardeşler... Ey genç yaşta Büyük atalarını kaybeden

⁴⁵ BCA, 490 01 14 31 730 1.

⁴⁶ Erciyes Halkevi Dergisi, sayı:9, 1938, s.240- 270.

Türk gençleri,

Türkiye ve Türklerin en Büyük Atası, dünyanın en büyük adamı olan Atatürk'ü kayıp ettiğimizden dolayı bizim ve bütün Türk ulusunun duyduğu acı çektiği ızdırıp o kadar ağır derin ve o kadar kuvvetlidir ki bu gün Türk'ün bu elim acısını tasvir edecek ne bir dil ve kalem, ne bir şair ve edip ne de bir hatip yoktur. Ve o 'anlayacaktır.

Büyük Atamızın bu elim acısını duyan koca küre müthiş bir sarsıntı ile yerinden oynamış ve bütün beşeriyet bir volkan gibi için için yanmıştır."⁴⁷

Sonraları Türkiye'nin ünlü girişimcilerinden biri olacak olan Nuri Cingilloğlu'da Erciyes Dergisi'nde şunları yazmıştır:

"Derin Yasımız Var

Öksüz ve atasız kalan, 18 milyon Türkün: Bu gün kalbi acılı yaralı. Yalnız acılı ve sızılı değil can evinden vurulan bir kuş gibi derin yara olmuştur. Bütün bir cihanın dilediği, onun hayatı, onun sağlığı yüreklere ölüm, kalplere durgunluk, ruhlara uyuşukluk, ciğerlere anılmaz yaralar açmıştır. Onun ölümüne 18 milyon Türk ağlıyor. Bütün cihan ağlıyor. Kâinat ağlıyor. Yetim kalan Türk ulusu, kadını ile erkeği ile çocuğu ile yaşlısı ile ağlıyor hep ağlıyor.

Asırlar geçer, bu hicran gözyaşları hiç diner mi? Bu sonsuz sızı hiç söner mi? Bütün dünya Türk yasıyla yaslı. Bütün insanlığın boynu bükük onun iradesi ile kurtulan Türk toprağı bütün zerresine kadar yaslı. Çünkü; Türk ulusu atasını, Türk toprağı kurtarıcısını, beşeriyet sulhun hamisi, en büyük evladını kaybetti. Ona yalnız insaniyet değil, ihtiyar tarih ağlıyor. Faniler ağlıyor. O yalnız gençliğin değil, yaşlıların değil bütün ulusun can evinde yaşardı. Ona inancımız sevgimiz çok derindi. Aziz hemşehrilerim: Acılarımız çok derindir. Sızılarımız çok içlidir. Uçurumlar içinde kavranan bizleri bir hamlede o çıkardı. Benliğimizi, Türklüğümüzü o tanıttı. Yıkık yurdumuzu fabrikalarla, demir ağlarla o bezedi. Köylümüzü zehirli kırbaçlardan o kurtardı. Cehaletin karanlığından bizi aydınlığa o çıkardı. Bizi tutulduğumuz illetlerden kurtararak yaralarımıza o merhem oldu... Kaybettiğimiz ebedi atamızın acısı asırlarca dinmez, dinemez. Yasımız teselli bulamaz. Yaralarımız kapanamaz. O! Ebedi Ata ölmedi. Onun aziz ruhu, semadan 18 milyon Türkün çırpındığını, gözyaşı döktüğünü, kalbinden kan akıttığını seyrediyor. O! Ebedileşen insan; gözümüzün önünde değil, toprak üzerinde değil, Türklüğün kalbinde, benliğinde, can evinde yaşıyor!"⁴⁸

⁴⁷ Erciyes Halkevi Dergisi, sayı 9, 1938, s.241.

⁴⁸ Erciyes Halkevi Dergisi, sayı 9, 1938, s.254- 255.

SONUÇ:

Gazi Mustafa Kemal Atatürk, kendisinin ölümlü, milletin, vatanın ve devletin ölümsüz olduğunun bilincinde olarak; devlete, vatana ve millete hep bu nazarda hizmet etmek gerektiğine inanan bir siyaset, devlet ve toplum adamıydı. Ömrünü hizmete adanmıştı ve doğal olarakta “bir toplumun efendisi o topluma hizmet edendir” fehvasınca, pek haklı olarak, Türk Milleti’nin efendisi olmuştu.

Gazi Mustafa Kemal Atatürk, Heyet-i Temsiliye Reisi olarak Kayseri’ye gelişinden başka, Cumhurbaşkanlığı sıfatıyla da dört defa gelmiştir. O’nun Kayseri’ye gelişleri, Kayserililer için büyük bir gururun ve onurun hikâyesi olmuştur. Kadın, erkek, çocuk bütün halk her seferinde artan bir coşku, sevgi ve içtenlikle Atatürk’ü karşılamıştır. O’da Kayserililer’i takdir etmiş, Kayserililerle arasında kuvvetli bir bağ kurmuştur.

Atatürk, naçiz vücudunu devleti, milleti ve vatani için kurban etmekten çekinmeyen bir milli kahraman idi. Gazi Mustafa Kemal Atatürk’ün genç yaşta ebediyete göçmesi, Türk milleti, hatta yabancı ülkeler ve milletler arasında büyük bir üzüntüye sebep olmuştur. Atatürk’ün beklenmedik ölümünün ardından Kayseri halkı, Türkiye’nin tümünde olduğu gibi, aynı üzüntüyü yaşamış ve matem merasimleri düzenlemiştir.

Atatürk’ün, ölümünün her yıl dönümünde, ülke genelinde olduğu gibi, Kayseri’de de anma törenleri yapılmakta, Erciyes Üniversitesi kurulduktan sonra bu törenler hem akademik seviyede yapılmakta, hem de çeşitli yazılı ve görsel yayın organları aracılığıyla Kayseri halkıyla paylaşılmaktadır.

KAYNAKÇA

Arşiv Belgeleri:

- BCA, 030 10 00 00 109 721 21 1.
- BCA, 030 10 00 00 109721 21 2.
- BCA, 030 10 0000 14 11.
- BCA, 030 18 01 02 85 98 11.
- BCA, 490 01 419 15 3.
- BCA, 490 01 41 91 54.
- BCA, 490 01 419 15 5.
- BCA, 490 01 14 31 730 1.

Makale ve Kitaplar:

- Acun, Fatma, *Atatürk ve Türk İnkılâp Tarihi*, Siyasal Kitapevi, Ankara, 2010.
- Atatürk, Mustafa Kemal, *Nutuk*, C.2, Kültür Bakanlığı Bin Temel Eser, 1973.
- Boran, Tunç, “Atatürk’ün Cenaze Töreni: Yas ve Metanet”, *Ankara Üniversitesi Türk İnkılâp Tarihi Enstitüsü Atatürk Yolu Dergisi*, Cilt 12, Sayı 47, 2011.
- Bozdağ, İsmet, *Bir Çağın Perde Arkası*, Kervan Yayınları, İstanbul, 1972.

- Çelebi, Ömer, *Atatürk Kayseri'de*, Ayyıldız Matbaası, Ankara, 1973.
- Ecer, Ahmet Vehbi, "Millî Mücadele'de Kayseri", *Kayseri Kültür ve Sanat Haftası Tebliğleri*, Kayseri Belediye ve Özel İdare Birliği Yayınları, Kayseri, 1987.
- Erkiletlioğlu, Halit, *Geniş Kayseri Tarihi*, Can Matbaası, Kayseri, 2006.
- Göde, Kemal, "Atatürk'ün Kayseri'yi Ziyaretleri", *Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi*, Cilt 10, Sayı 28, 1994.
- Gül, Muhittin, "Atatürk'ün Yurt Gezileri ve Bu Gezilerin Kamuoyuna Etkileri", *Afyon Kocatepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, Cilt 8, Sayı 3, 2006.
- Güner, Zekai, Orhan Karabaş, *Millî Mücadele Dönemi Beyannameleri ve Basını*, Atatürk Kültür Merkezi Yayınları, Ankara, 1990.
- Kalaç, Ahmet Hilmi, *Kendi Kitabım Yeni Matbaa*, Kayseri, 1960.
- Kansu, Mazhar Müfit, *Erzurum'dan Ölümlüne Kadar Atatürk'le Beraber*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, 1997.
- Kars, Zübeyir, *Millî Mücadele'de Kayseri*, Atatürk Araştırma Merkezi, Ankara, 1999.
- Kemalettin, Kara Mehmet Ağa Zade, *Erciyes Kayseri'si ve Tarihine Bir Bakış*, Yeni Matbaa, Kayseri, 1934.
- Kınross, Lord, *Atatürk*, Akdeniz Yayıncılık, İstanbul, 2005.
- Kutay Cernal, *Atatürk'ün Son Günleri*, Boğaziçi Yayınları, İstanbul, 1981.
- Önder, Mehmet, *Atatürk'ün Yurt Gezileri*, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul, 1998.
- Özakman, Turgut, *Cumhuriyet Türk Mucizesi*, Bilgi Yayınevi, Ankara, 2010.
- Subaşı, Muhsin İlyas, *Bu Şehrin Hikâyesi*, Kayseri Ticaret Odası Yayınları, Kayseri, 2003.
- Şehsuvaroğlu, Bedi, *Atatürk'ün Sağlık Hayatı*, Hürriyet Yayınları, İstanbul, 1981.
- Uzun, Hakan, "Liderine Ağlayan Bir Ulus: Atatürk'ün Ankara'daki Cenaze Töreni", *Ankara Üniversitesi Türk İnkılâp Tarihi Enstitüsü Atatürk Yolu Dergisi*, Cilt 11, Sayı 43, 2009.

Tezler

- Yakup Hayırhoğlu, *Atatürk'ün Yurt Gezileri ve Bu Gezilerin Türk Halkına Kazandırdıkları*, Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, İstanbul, 1990.
- İbrahim Çakır, *Atatürk'ün Ölümünün Türk Basınındaki Yankıları*, Niğde Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Niğde, 2007.

Gazeteler

- Erciyes Halkevi Dergisi*, sayı:9, 1938.
- Kayseri Vilayet Gazetesi*, No: 504, 21 Kasım 1930.
- Ulus Gazetesi*, 13 Kasım 1938.
- Ulus Gazetesi*, 16 Kasım 1938.
- Ulus Gazetesi*, 19 Kasım 1938.
- Ulus Gazetesi*, 22 Kasım 1938.

Ansiklopediler:

- Serdar Sakin, "Atatürk'ün Kayseri'ye Gelişleri", *Kayseri Ansiklopedisi*, C. I, Kayseri Büyükşehir Belediyesi Kültür Yayınları, 2009(Sayfa Aralığı 156-158)

BULGARİSTAN TÜRKLERİNİN GÜLDÜRÜ SÜZGEÇİNDEN ZORUNLU ASİMİLASYON VE GÖÇ*

Prof. Dr. Zeynep ZAFER**

*(Forced Assimilation and Immigration of the Bulgarian Turks and their
Sense of Humour)*

ABSTRACT

Among the Turkish communities living in the Balkans, Turks of Bulgaria were the ones who have been exposed to forced migration and assimilation the most.

In spite of everything, Bulgarian Turks, who lived in great pain during these processes, did not lose their sense of humour and were able to look at the cases of forced assimilation and immigration from a humorous angle producing extremely interesting and valuable works.

In this paper, fine sense of humour in the major works of the Turks who were born and raised in Bulgaria and who lived the forced migration and the assimilation are examined both artistic and political point of view.

Key Words: *Bulgarian Turks, Turks of Bulgaria, forced assimilation, forced immigration, humour, anecdote*

*

GİRİŞ

Bulgar siyasetçilerin 1912 yılında patlak veren Birinci Balkan Savaşı'ndan 1985 yılına kadar aralıklarla gerçekleştirdiği “gönüllü” ve zorunlu kitlesel Bulgarlaştırma hareketlerinin, 1877’de başlayan göçlerle bağlantılı olduğundan, bir bütün olarak incelenmesi gerekmektedir.

Bulgar siyasi yetkilileri, yüzyıllardan beri bu topraklarda yaşayan Türk ve Müslümanlardan kurtulabilmek için iki ana yönteme başvurmuşlardır: **Göç ve Asimilasyon**. Amaç, Türk-Müslüman nüfusunu asimile etmek ya da bu topluluktan kurtularak mal varlığına el koymaktır. Birçok Balkan ülkesi Türklerden kurtulabilmek için göçe başvurmuştur, ancak, zorla isim ve din değiştirme uygulamaları, Bulgarlara ait insanlık dışı bir “buluş” olarak tarihe geçmiştir.

* Bu yazı, şu bildiri kitabında yayınlanmıştır: 17. Uluslararası Türk Kültürü Sempozyumu, Üsküp; Ankara, 2012, s.20-27.

** A. Ü. Dil ve tarih-Coğrafya Fakültesi Bulgar Dili ve Edebiyatı Anabilim Dalı Öğretim Üyesi.

Bulgarlaştırma faaliyetlerinin en yoğun (kitlese) olarak uygulandıı yıllar; 1912-1913, 1941-1942, 1960-1964, 1972-1973 ve 1984-1985'tir. Bulgaristan Türklerinin ve diğr Müslümanların 1877-1878 ve 1885'ten sonraki zorunlu ve "gönüllü" toplu göçleri ise 1912-13, 1929-33, 1935-40, 1950-51, 1969-78 ve 1989 yıllarında gerçekleştirilmiştir.¹

BULGARİSTAN TÜRKLERİNİN GÜCLÜ ELEŞTİRİ SİLAHI GÜLDÜRÜ

Bulgaristan'da yaşayan Türk ve Müslümanların zorunlu eritme politikasına karşı direniş, Aralık 1984 - Şubat 1985 yıllarında gerçekleşen, son ve en kapsamlı isim değıştirme uygulaması sırasında ve sonrasında doruk noktasına ulaşmıştır. Ancak, halk yalnız siyasi mücadeleye başvurmamış, mizah yoluyla da bu insanlık dışı uygulamalara karşı koymaya çalışmıştır. Ezelden beri var olan güldürü gücünü devreye sokarak, bir yandan dolaylı zorunlu asimilasyona ve sonucunda yaratılan göçe karşı tepkisini gösterirken, öte yandan moralini yüksek tutmak için çaba göstermiştir.

Bulgaristan Ortodoks Kilisesi'nin ve dönemin yöneticilerinin önderliğinde Balkan Savaşları sırasında ilk defa uygulanan kitlese isim ve din değıştirme süreciyle ilgili herhangi bir fıkra ya rastlanmamaktadır.

Eritme politikasıyla ilgili kayda geçen ilk fıkra, 60'lı yıllarda Müslüman Çingenelere karşı uygulanan zorunlu asimilasyonu eleştiren, tüm ülkede anlatılan çok yaygın ve çarpıcı bir örnek olarak karşımıza çıkmaktadır:

Hasan eşeğini alarak belediye binasının önüne gider ve eşeğini acımasızca dövmeye başlar. Bunu gören Bulgar Belediye Başkanı makamından dışarı çıkıp Hasan'a sorar:

"Neden eşeği acımasızca dövüyorsun, Hasan?"

"Başkanım (muhtarım), at olmasını istiyorum, direniyor."

"Eşekten at olur mu hiç?"

"Neden olmasın başkanım, Çingeneden dayakla Bulgar oluyorsa, eşekten de at olur tabii?" diyen Hasan, şaşkın Belediye başkanının önünde eşek üzerindeki "terapisine" devam eder."²

Bu fıkranın gerçek bir olaya dayanıp dayanmadığı bilinmez, ancak, zorunlu Bulgarlaştırma politikasının gaddarlığını ve acımasızlığını çok iyi bir biçimde gözler önünde sermektedir, kuşkusuz. Yıllar sonraki gelişmeler, fık-

¹ Bu konuyla ilgili bkz.: Zafer, Z. *Bulgaristan Türklerinin 89 Göçünü Hazırlayan Eritme Politikasına karşı Direniş, 89 GÖÇÜ* Bulgaristan'da 1984-89 Azınlık Politikaları ve Türkiye'ye Zorunlu Göç. BALKAR&BALMED. İst. 2012, s. 199-234.

² Bu fıkra Bulgaristan'da çok yaygın olup Zeynep Zafer aktarılmaktadır.

ranın temelinde yatan zorunlu isim değiştirme uygulamalarının anlamsızlığı ile ilgili ana fikrin ne kadar yerinde olduğunu kanıtlar niteliktedir.

Pomak Türklerinin Balkan Savaşları'ndan sonra defalarca tekrarlanan ve 1970'lerde sona eren zorunlu asimilasyon dalgasını yansıtan yalnız bir fıkraaya ulaşabildik.

29 Mart 1973. Sabaha karşı 05:00 civarında. Askeri ve gönüllü birlikleri, 2 aydan fazla zorunlu asimilasyona karşı protesto eden Sofya İli Gotse Delçev (Nevrokop) İlçesi Kornitsa köyü meydanına toplanan halka, tank, itfaiye araçları ile saldırır ve kendini savunmaya çalışan kalabalığa ateş açar, insanlık dışı işkenceler uygular. Açılan ateş sonucunda o gece 5 kişi öldürülür, yüzlerce yaralanır, 35 kadar aile sürgüne gönderilir.

O sıralarda kasabaya işe gitmek için otobüse binmek üzere meydandaki zavallı halkın arasına giren Bulgar asıllı bir genç de bu insanlık dışı uygulamadan nasibini alır. Meydandaki dayaktan sonra yakalanarak Pomak Türkleriyle birlikte belediyenin kültür faaliyetlerinin yapıldığı binaya götürülür. Buradaki işkenceler devam ederken dayağa dayanamayan ve son derece korkmuş olan Bulgar genci sesini duyurmaya çalışarak hiç durmadan:

"Ben bir Bulgar çocuğuyum, ben bir Bulgar çocuğuyum"³, diye tekrarlayıp durur.

En sonunda sesini duyan zalimlerden biri, gencin korkudan Bulgarlığı kabul ettiğini düşünerek:

"Bulgarsın tabii ki, dün hepiniz Türktünüz, ama şimdi dayağı görünce Bulgar oldunuz, öyle mi?" diyerek copuyla gencin kafasına ve sırtına vurmaya devam eder.

O günden beri, hala Gotse Delçev'de oturan bu Bulgarın lakabı "Ben Bir Bulgar Çocuğuyum" olarak kalmaktadır.⁴

50'li yıllardan 80'li yıllara dek süren, Türklerin yaşadığı bölgelerde farklı dönemlerde zorla uygulanan çok ilginç bir asimilasyon yöntemi vardır. Ateist bir politika yürüten dönemin Bulgar yöneticileri, daha önceki dönemlere ait insanlık dışı uygulamalardan esinlenerek, Türklerin sofrasına domuz eti sokmak, Türklerle domuz eti yeme alışkanlığı kazandırmak adına, memur olan Türkler için domuz yetiştirme zorunluluğu getirmiştir. Öğretmenlere, imamlara, belediye çalışanlarına domuz yavruları dağıtılmış ve yetiştirdikten sonra devlete teslim etmeleri istenmiştir. Bu ilginç ve acımasız yaptırım da Türklerin güldürü sanatından kurtulamamıştır:

³ Eserlerinde Türkleri genel olarak son derece olumsuz tasvir eden Bulgar yazarı İvan Vazov'un (1850-1921) "Az sım bilgarçe" (Ben Bir Bulgar Çocuğuyum) adlı bir şiiri vardır. Bu şiir asimilasyon dönemlerinde Türklere zorla söylettiren bir yapıttır.

⁴ Bu fıkra Zeynep Zafer tarafından derlenmiştir.

Bulgaristan'da yeni bir yasa kabul edilir. Her Türk öğretmen ailesi bir domuz yetiştirecek ve devlete teslim edecektir. Kumali⁵, domuzunu yetiştirir ancak teslim gününde hükümete bildirir:

"Gelin, görün, benim domuzum intihar etti!"

Şehrin merkezindeki parkta, bir ağaca asılı domuzu gören yetkililer, domuzun üzerindeki yazıyı hayretle okurlar:

"TÜRK ESARETİ ALTINDA DAHA FAZLA YAŞAYAMADIM!"⁶

Bu örnekte de görüldüğü üzere, Bulgaristan Türklerinin çilesi, sadece kimlikler ve resmi kayıtlarda isim değiştirme zorunluluğu ile bitmez, bu süreçten sonra da yasaklar birbirini izlemiştir. Sırasıyla, Türkçe konuşmak, Türkçe şarkı söylemek, düğün, cenaze ve diğer gelenek-görenekler yasaklanmış, karşı koyanlara da çeşitli cezalar ve yaptırımlar uygulanmıştır.

Söz konusu eski kampanyalardan farklı olarak, 1984-85'teki isim değiştirme ve sonrasında 1989'da başlayan zorunlu göç ile ilgili pek çok fıkra ortaya çıkmıştır. Bulgaristan Türkleri kimsenin duymayacağı biçimde, yalnız güvendikleri şahıslara "kulaktan kulağa" fısıldayarak zorunlu asimilasyon sürecinde ve onu izleyen dönemde karşılaştıkları hem trajik, hem komik, sıra dışı olayları, mizah kullanarak dile getirmeye çaba göstermişlerdir. Totalitarizmin bu bitmek bilmez ve anlamsız uygulamaları halkı ciddi bir biçimde eğlendirmeye de başlanmıştır, anlaşılan. Genellikle zorla verilen, sevilmeyen Bulgar adlarını kullanırken, yasak olmasına rağmen Türkçe konuşurken karşılaştıkları tuhaf uygulamalar, iki devlet arasındaki siyasi krizle ve zorunlu göçle ilgili bazı ters, sıra dışı durumları yansıtan ilginç fıkralar ortaya çıkarmıştır.

Son zorunlu asimilasyon dalgısını yansıtan aşağıdaki fıkra, içerdiği tarihte de anlaşıldığı üzere, 1984-85 kışının Aralık-Ocak aylarında gerçekleştirilen ve alaycı bir şekilde "Soya Dönüş Süreci"⁷ olarak adlandırılan topyekûn isim değiştirme uygulamasının hemen sonrasında ortaya çıkmıştır. Yani halk yaşananları sığağı sığağına, olaylardan hemen sonrasında mizah sanatıyla değerlendirmeye çaba göstermiştir. Fıkra, Todor Jivkov yönetiminin, Türklerin Bulgar asıllı oldukları yönündeki asılsız iddialarını kapsadığı gibi, iki ülke arasında derinleşen siyasi krizi de gözler önüne

⁵ Nhat Altınok'un fıkralarının ana kahramanı.

⁶ Altınok, N. Kumali. Fıkralar. İstanbul, 1992, s. 21.

⁷ Bulgaristan'da en yoğun olarak 1984-1985'te gerçekleştirilen zorunlu asimilasyon çerçevesinde Türklerin isimlerinin Bulgar adlarıyla değiştirilmesi kampanyası dönemin Bulgar yetkilileri tarafından "Soya Dönüş Süreci" (Vızroditelen protses) olarak adlandırılmıştır. Öncü sürülen asılsız iddialara göre Bulgaristan'da yaşayan Türk ve Müslümanlar, Türk asıllı değil, zorla Türkleştirilmiş Bulgarlardır (yani Slavlardır). Kendilerinin uyguladığı zorunlu asimilasyonu haklı çıkartmak için bu yola başvurulmuştur.

sermektedir:

10 Mart 1985 tarihinde düzenlenen Sovyetler Birliği Devlet Başkanının cenaze töreninde bulunan dönemin Başbakanı Turgut Özal, yakında Türklerin isimlerini zorla değiştiren Todor Jivkov'la görüşmek üzere Tihonov'dan aracı olmasını rica eder. İlk başta bu görevden kaçan Tihonov, Turgut Özal'ın ısrarlarına dayanamayarak sorar:

"Neden bu kadar çok görüşmek istiyorsunuz?"

"Sofya'daki Büyük Elçim Ömer Engin Lütem'in adını ne zaman değiştireceğini sormak isterim Bay Jivkov'a. Çünkü sayın Lütem'in dedesi Mehmet Emin Bey, Bulgar şehri Şumnu'da doğmuştur. Bu, Jivkov'a göre, Büyük Elçimin Bulgarlaştırılması için yeterli bir gerekçe sayılmış.⁸

Yeni bir isim, yeni bir kimlik ile yaşamaya alışmak, yeni bir insan olmak kolay değildir, kuşkusuz. Bu durumu kabullenmek çok uzun zaman almaktadır. Zorla verilmiş, istenmeyen, yabancı bir ismi benimseyip onunla bütünleşmek ise kesinlikle mümkün değildir. Özellikle, benimsetilmeye çalışıldığı o ilk aylarda:

Yaşı 40 dolayındaki şoför Mehmet, hafif bir trafik kazasından sonra Sofya'daki Birinci Belediye Hastanesinin Acil Servisindedir. Kaydını yapan hemşire adını sorar:

"Bir dakika bayan", der Mehmet ve cebinden nüfus cüzdanını çıkararak okuduğu yeni adını söyler.

Hemşire şaşkınlık içinde:

"Sen adını bilmez misin?" diye sorar.

Mehmet hemen yapıştırır:

"Siz altı aylıkken adınızı biliyor muydunuz, hemşire hanım?"⁹

Peki, ya okula giden çocukların durumu nasıldı? Onların durumu günümüze dek hiç incelenmemiş, büyük bir ruhsal soruna işaret etmektedir. Çocuklar siyasetin iki yüzünü henüz görmemiş ve tertemiz çocuk dünyalarında mutluluk içinde yaşarken, çift kimlikli bir hayata adım atmak zorunda kalmışlardır. Evde Türk, okulda Bulgar olabilmek, hem bir Türk hem de bir Bulgar gibi davranabilmek büyük bir sabır, sağlam bir psikoloji ve iyi bir sahne becerisini gerektirir. Çocukların psikolojisini zedeleyen, son derece hassas olan bu durum da Bulgaristan Türklerinin güldürü anlayışıyla

⁸ Бей, А. "Възродителният процес като Комедия дел Арте, София, 2004, с. 73-74.

⁹ Aydın, S., Edebiyatımızda Balkan Türkleri'nin Göç Kaderi, Haz. Hayriye Süleymanoğlu Yenisoay, Ankara, 2005, s. 357. Sabah Aydın, şair Sabahattin Bayramöz'ün Balkanlardan... Esinti dergisinde kullandığı takma adıdır.

yansıtılmıştır:

5 Eylül 1987. Razgrad şehrine bağlı Ostrovo köyü kreşini ziyaret eden bir Bulgar Müfettiş, parmağıyla üç yaşında olan bir kız çocuğunun burnuna sevecenlikle dokunur ve:

“Adın ne kızım?” diye sorar.

Üç yaşında bir çocuğun iç dünyasında o anda neler olup bittiğini ölçecek herhangi bir cihaz günümüzde bile icat edilmiş değildir.

Evde “Nadejda” adını söylediğinde babasının suratının asıldığıнын, yüksek sesle “Ben Nadejda'yım” demeden öğle yemeğini dağıtan, kreşteki oyun ablasının da kendisini tatlıdan mahrum bıraktığının farkındadır. Peki bu yabancı amcaya hangi adını söylesin?! Bu yabancı adam için o kimdir? Nurten mi, yoksa Nadejda mı? Ya hata yaparsa o da tıpkı babasının veya kreşteki oyun ablasının yaptığı gibi kızacak mı?!

Üç yaşındaki kız bir şeylerin yolunda gitmediğini içgüdüsel olarak anlar. Bu nedenle küçük Nurten oturduğu küçük sandalyesinin üzerine çıkar, ağzını yabancı müfettişin kulağına yaklaştırır ve kendisine doğru yöneltilmiş müfettişin parmağını tutarak:

“Adım parmak”, diye fısıldayarak cevap verir.¹⁰

Evet, o anda üç yaşında olan bir çocuğun iç dünyasında neler olup bittiğini bilemeyiz. Ancak, fıkranın sonundaki cevabından anlıyoruz ki, küçük Nurten durumun ne kadar hassas olduğunu anlamış, buna göre cevap vermeyi başarmış ve bu şekilde ailesini koruyabilmiştir. Ama bunu yapamayan çocuklar da vardır:

Dönemin Milli Eğitim Bakanı Aleksandır Fol, yeni Bulgar “olan” çocuklara karşı hissettiği “sevgiyi” göstermek için Razgrad’a bağlı Tekkeler köyünü ziyaret eder. Dokuz yaşında bir kız öğrenciye sarılarak adını sorar. Ancak, kız somurtarak susmaktadır. Köy sakinleri ise çocuğun yanlış bir şey söylemesinden korktukları için buz kesilmiş vaziyette dururlar. Küçük kız, Bakanın sağa sola gülücükler dağıtmasına hiç aldırmadan dilini yutmuş gibidir. Sonunda Bakan cevap almaktan vazgeçer ve heyetiyle beraber yürür. On adım sonra ince bir ses duyulur:

“Adım Fatma! Adım Fatma! Adım Fatmaaa!...

Bir hafta sonra kızın babası Belene Kampına götürülür.¹¹

İsim değiştirme uygulaması sonrasında Türk öğrencilerin yaşadıkları

¹⁰Бей, А., а. г. е. s. 22-23.

¹¹А., а. г. е. s. 86-87.

trajikomik durumlar da, fıkra konusu olmuştur. Tarih dersine giren, yeni adını hala tam olarak bilmeyen bir Türk öğrencinin sorunu, Büyük Bulgaristan yaratma fikrine kapılan, “Soya Dönüş Süreci”nin mimarlarının öngördüğü gibi küçük ve basit değildir. Öğrenciler çok çabuk bir şekilde değişim yaşayarak Türklüğünü reddedip Bulgarlığı benimsemek durumundadırlar. Bulgaristan Türk halkının dikkati bu hassas noktaya yoğunlaşmıştır.

Tarih öğretmeni Bayan Nikolova sınıfa girerek:

“Saşo”, diye seslenir.

Hiç kimse ayağa kalkmaz. Öğretmen, “Saşo” adını birkaç defa daha telaffuz ettikten sonra “Sana diyorum Aleksandır”, diye bağırır öfkeyle. (Aslında “Saşo”, “Aleksandır”ın adının kısaltılmış halidir).

Bu kez Aleksandır aya kalkar.

“Neden Saşo olarak seslendiğimde kalkmadın?” diye sorar öğretmen.

“Çünkü ben Aleksandır’ım öğretmenim, Saşo değil.”

Öğretmen Nikolova, nazlı, sevecen bir şekilde “Evde annen baban ne diyor sana, peki”, diye sorar.

“Evde mi? Evde ben... Ali’yim, öğretmenim.”

Sınıftaki tüm Türk çocuklar kahkahayla gülmeye başlar, öğretmen duruma hakim olmaya çalışır.¹²

Ali hangi milletin temsilcisidir? Bulgar tarih ve edebiyat kitaplarında anlatılan o “korkak”, “canavar”, “aptal”, “Rus ve Bulgarlar tarafından yenilen” Türklerin bir temsilcisi mi, yoksa aynı tarih kitaplarına göre o “cesur”, “insancıl”, “akıllı”, “Türkleri yenen” Bulgarların bir temsilcisi midir? Çünkü çok yakın zaman öncesinde Türk iken, birden bire Bulgar yapılmış olan Ali, tarih dersinde Balkan Dağlarını geçip Edirne’ye doğru ilerleme amacındaki Rus askerleri ve Bulgar gönüllü birlikleri ile, bunu engellemekle görevli Süleyman Hüsnü Paşa’nın askerleri arasında verilen Şipka Geçidi Muharebesini anlatmak zorundadır. Fıkranın devamında, cezalandırılacağına farkında olan Ali’nin hata yapmamak için gösterdiği çaba, içinde bulunduğu büyük çaresizlik ve kıvrak zekâsı gözler önüne serilir:

“Peki, peki... Bugün dersimiz neydi bakalım”.

“Dersimiz, Şipka Geçidinde Gönüllü Bulgar Birliğinin çarpışması, öğretmenim.”

“Anlat bakayım dersini...”

Ali, ya da Aleksandır, ya da Saşo, Şipka Muharebesini anlatmaya

¹² Aydın, S., Edebiyatımızda Balkan Türkleri’nin Göç Kaderi, Haz. Hayriye Süleymanoğlu Yenisoý, Ankara, 2005, s. 357-358.

başlar:

"Bizimkiler aşağıdan tepeye doğru ilerlemeye başlıyor, öğretmenim. Yukarıdaki bizimkiler de ateş ediyor..."

Bizimkiler bizimkilere ve... bir ara bizimkilerin mermileri bitiyor, bizimkilerin cesetlerini kavrayarak bizimkilerin başları üzerine atıyor. Bizimkiler bizimkilere...

Ali, ya da Aleksandır, ya da Saşo birden bire susuyor. Çıt yok. Öğretmen, "Hadi Saşo, anlatsana, neden sustun, iyi anlatıyordun dersini, konuşsana, niçin susuyorsun?" diye tekrar tekrar söylenip dursa da çocukta çıt yok. En sonunda başı eğik, suçlu, şöyle diyor öğretmenine:¹³

"Kusura bakmayın öğretmenim, Süleyman Paşa'nın Bulgar adını bilmiyorum da...!"

Daha önce de belirttiğimiz gibi, Bulgaristan Türklerinin çilesi, zorunlu isim ve kimlik değiştirmekle smırlı kalmamıştır. Türkçe konuşma yasağı ve uygulanan cezalar halkın belleğinde büyük yaralar açmıştır. Bu nedenle, konuyla ilgili eserler oldukça ilginç olup halkın karşılaştığı hem acı hem de komik bazı durumları tüm çıplaklığıyla yansıtmaktadır:

Kırcalı'ye yakın bir dağ köyünden şehrine inen ve biriktirdiği parasını çekmek için Devlet Tasarruf Kasasına giden 82 yaşındaki Mümin dede, gişedeki genç bayana "Kızım, mümkün ise paralarımı 5 Levalık banknot olarak ver." der.

Kız, "Neden? Beş Levalık banknotlar düğün veya Bayram için mi gerekli?" diye sorunca Mümin dede:

"Hayır kızım, hayır... benim dilim o kadar tatlı ki, her kelimesi 5 leva cezayla ödenir." der.¹⁴

Türkçe yasağı konulu fıkraların ana figürlerinin çoğu, hala Bulgarca bilmeyen çocuklar veya yeni duruma uyum sağlamakta en büyük sıkıntıyı çeken yaşlılardır. İşte bu fıkralardan bir örnek daha:

Kırcalı şehrinde her Cuma günü Pazar yapılan meydan ile otogar arasındaki mesafe yaklaşık bir kilometredir. 70'lik Adem dede, üç yaşlarındaki torunuyla pazardan otogara gidene kadar 65 leva ceza öder. Adem dede, otogara yüz metre kala kuşağından yağlığını çıkararak çocuğunun ağzını bağlar. Oradan rastgele geçen Emniyet İl Müdürü, Adem dedeye çocuğunun ağzının neden bağlı olduğunu sorar. Adem dede durumu tüm samimiyetiyle şöyle dile getirir:

¹³ A. g. e., s. 358.

¹⁴ A. g. e., s. 357.

"Ne yapayım, Ağam... Çocuk bu, sözden, emirden anlar mı?! Ardım sıra koştukça "Dede, dede," diye haykırdı durdu. Onun her "dede" deyişi beni 5 levadan etti. 70 levam vardı. Sadece 5 levam kaldı, otobüs paramı da almasınlar, köye yaya gitmeyelim diye çocuğun ağzını bağladım."

"Senden ceza alan polisi tanır mısın?"

*"Tanımaz olur muyum, işte bak, peşim sıra gelip duruyor."*¹⁵

Ancak, Türkçe konuşmak veya Türk dilini savunmak, yalnız para cezasıyla cezalandırılmamaktadır. Bulgaristan Türkleri anadilleri için çok daha ağır bedeller de ödemişlerdir:

25 Ocak 1985 tarihinde Zeynel Rüstemov'un evini basan görevliler kendisinden bir şey öğrenmek isterler. Eğer Türkçeyi unuttuysa, tutuklanmayacak, unutmadıysa onlarla birlikte evden çıkıp bilmediği bir yerlere götürülecektir.

Daha sonra Belene kampına sevk edilen Zeynel Rüstemov şöyle der:

*"Siz 500 yıl boyunca Bulgarcaı unutmamışsınız. Oysa bizden, bir hafta içinde Türkçeyi unutup daha sonra da hayat boyunca 500 yıl içinde Türk esareti altında olduğumuzu söyleyerek ağlamamızı istiyorsunuz?"*¹⁶

Totaliter sosyalist dönemde Bulgaristan vatandaşları sadece kimlik sahibi olabilmektedir; bu dönemde Bulgar vatandaşlarının % 98'dan fazla pasaport sahibi değildir. Pasaport alabilen yurtdışına çıkabilmektedir, çünkü Batı ülkeleri o dönemde vize uygulamamaktadır. Ancak, Bulgar yetkililer, Türklerden kurtulmak için 1989 yılının Mayıs ayından itibaren özellikle muhalif kişilere pasaport vererek ülkeden çıkartmaya çalışmışlardır. Zorunlu asimilasyona maruz kalan Türklerin çoğu böyle bir pasaport alabilmek için varını yoğunu vermeye hazırdır. Halkın güldürü sanatı bu durumu da kayda geçirmiştir.

Bir Bulgar diğeri:

"Ben üç gün önce ölen bir Bulgaristan Türkünü canlandırabilirim", der.

"Nasıl?" diye sorar diğeri.

*"Türkiye'ye göç etmek için pasaport gösteririm."*¹⁷

¹⁵A. g. e., s. 358.

¹⁶Бей, А., а. г. е. s. 300.

¹⁷ Erendoruk, Ö. O., Bir Başkadır Bizim Eller, İstanbul 2007, s. 249.

Todor Jivkov Politbüro üyeleriyle yaptığı bir toplantıda, zorunlu göç sırasında öncelikle, asimilasyona karşı çıkan ve Bulgar İstihbaratına çalışan “Müslümanlara” pasaport verilir Türkiye’ye gönderilmesi gerektiğini söylemiştir. Mevki ve rahat yaşam karşılığında Bulgar İstihbaratı için çalışan ve birçok Türkün, Müslümanın canını yakan Bulgaristan Türkleriyle ilgili eleştiri de fıkralara yansımıştır:

Bulgar komünistleri 1989’da vatandaşlarına turist pasaportu verince gümrük kapılarında yığılmalar başlar. Bir gümrükçü kalabalığa açıklamalarda bulunur:

“Önce en yüksek mevkilerde çalışanlara çıkış verilecek, sonra daha alttakilere, en sonunda da kalanlara.”

Çıkış bekleyen biri “kalan” gruba girenlere şöyle seslenir:

“Mademki onlar defolup gidecek, biz dönelim!”¹⁸

Bulgaristan’da yaşadıkları sıkıntıdan kurtulabilmek için o dönemde yaratılan göç psikozu, birçok Türkün kaderini değiştirmiştir. Çünkü her şeyini bırakıp başka bir yerde hayatını yeniden başlamak kolay bir şey değildir. Aşağıdaki fıkra, göç psikozunu ve göçün gerçek yüzünü tüm çıplığıyla ortaya koymaktadır.

1992 yılı başlarında aksakallı, nur yüzlü bir ihtiyar, Kırcalı camisi önünde kehribar tespihinin iri boncuklarını tane tane çekiyor ve her çekişinde “Galdık Allah! Galdık Allah! Galdık Allah!...” diyor.

İki yıl sonra aynı ihtiyarı, elinde aynı tespihle Bursa’nın Ulu Caminin önünde görmüşler. İhtiyar gene tespihinin boncuklarını tane tane çekiyormuş, ama bu sefer ağzından “Yandık Allah! Yandık Allah! Yandık Allah...” sözleri dökülüyormuş.¹⁹

Hayatının en zor günlerinde bile içinde gülme gücünü bulabilen bu halkın sanat anlayışı, asimilasyonu farklı bir biçimde dile getirmeyi başarmıştır. Aziz Bey’e göre, Bulgaristan’daki “Türk azınlığı, ayakta kalabilmek için çağdaş Nasrettin Hoca’yı, mizahını ortaya koymaktadır”.²⁰ Bulgaristan Türklerinin tarihinde en zor dönemlerden biri olan kitlesel isim değiştirme uygulaması sonucunda ortaya çıkan o ağır ve tarifi zor süreçte Sabahattin Bayramöz’ün de belirttiği gibi, gülmek mi, yoksa ağlamak mı daha zordu²¹ sorusuna belki de, bunu bizzat yaşayan o kuşağın yanıt vermesi

¹⁸ A. g. e., s. 250.

¹⁹ A. g. e., s. 251.

²⁰ Beş, A., a. g. e. s. 5.

²¹ Aydın, S., a. g. e., s. 357. Daha önce de belirttiğimiz gibi S. Bayramöz “Sabah Aydın” takma adıyla bu fıkraları yayımlamaktadır.

bir ölçüde mümkündür. Nevzat Deniz'in aşağıdaki şiiri bunun en güzel yanıtıdır, kanısındayız:

Anadilim

*Beş yılda beş defa beşer leva ceza,
Beş defa yirmişer, bir defa elli leva
Yüz yetmiş beş leva-asgari bir maaş bu
O günlerde ne eder senin birkaç maaşın
Çiğnenirken anadilin, İslam dinin, onurun
Acep kaç para eder o cehennem günlerde
Yakılan kitaplarla yok olurken benliğin!²²*

Yukarıda verdiğimiz birçok örnekte de görüldüğü üzere, asimilasyon ve zorunlu göçün iç yüzünü sadece belgelerde değil, farklı sanat eserlerinde de bulmak mümkündür. Anonim halk edebiyatı, toplumun bu süreçlere bakış açısını en iyi şekilde ortaya koymaktadır. Zorunlu asimilasyon ve zorunlu göç ile ilgili pek çok olayın gerçek fotoğrafını çeken halkın güldürü sanatı, sadece edebiyat bilimcilerine değil, tarihçilere de çok önemli bir kaynak oluşturacak niteliktedir. Çünkü bu kaynaklarda gerçek olaylar, gerçek mekânlar, gerçek tarihler ve insanların gerçek isimleri de yer almaktadır.

SONUÇ

Bulgaristan'da gerçekleştirilmeye çalışılan asimilasyonu kabul etmek istemeyen çok sayıda cesur Türk, bu eritme politikasına karşı bir direniş göstermiştir. Bulgaristan'daki Türkler dışarıdan yardım beklemek yerine, sorunlarını kendi çabalarıyla çözebileceklerinin farkına varmış ve grup, oluşum, dernek çerçevesinde örgütlenmeye çaba göstererek büyük bir mücadele başlatmışlardır.

Türk azınlık, hakkını arama konusunda mücadelesini sürdürürken, totaliter sistemin anlamsız uygulamalarının başarısız olacağına hep inanmış ve sorumluları alaylı bir biçimde eleştirmiştir. Halk en zor dönemlerde bile söz konusu baskılara gülme ve güldürme becerisi sayesinde mizahi bir bakış açısını ortaya koyabilme olgunluğunu göstermiş ve yarattığı son derece ilginç, değerli fıkralarla moralini yüksek tutmaya çalışmıştır.

KAYNAKÇA:

²²Deniz, N. Bir Damla Su, Haz. Haşim Akif, Sofia 1996, s. 55.

Altınok, N. Kumali. Fıkırlar. İstanbul, 1992.

Aydın, S., Edebiyatımızda Balkan Türkleri'nin Göç Kaderi, Haz. Hayriye Süleymanoğlu Yenisoğlu, Ankara, 2005.

Бей, А. "Възродителният процес като Комедия дел Арте, София, 2004.

Deniz, N. Bir Damla Su, Haz. Haşim Akif, Sofia 1996.

Erendoruk, Ö. O., Bir Başkadır Bizim Eller, İstanbul 2007.

Zafer, Z. *Bulgaristan Türklerinin 89 Göçünü Hazırlayan Eritme Politikasına Karşı Direnişi, 89 GÖÇÜ* Bulgaristan'da 1984-89 Azınlık Politikaları ve Türkiye'ye Zorunlu Göç. BALKAR&BALMED. İstanbul 2012.

KOSOVA ARŞİVLERİ, KADASTRO BELGELERİNİN TARİHİ VE KÜLTÜREL ÖNEMİ

Refike SÜLÇEVŚİ*

Kosova'da arşiv hizmeti gelişiminin tarihi, siyasi gelişmelerin bir parçasıdır. Tarih ve arşivler birbirlerine ne kadar yakın olsalar da, Kosova sahasında yer almış idari ve siyasi değişiklikler yüzünden ikisi arasında doğal olarak sürekli bir rekabet görünmektedir.

Bilindiği gibi arşivler tüm dünyanın belleği olma en büyük özelliğine sahiptirler. Arşiv belgeleri, kültürel hazinesinin temel ve vazgeçilmez bir bölümünü içermektedir. Böylece toplumların hafızasını koruyarak, aynı zamanda insan topluluğunun tüm bellek varlığına bağlıdır. Dokümantasyon zaman belleğidir ve tarihin yazılmasında temel unsurdur. Böylece, yazılı belge olmadan doğru ve kanıtlanmış bir gerçek tarihi yazmamız imkânsızdır. Bir yerin ya da toplumun tarihsel geçmişi doğru ve belgelerle kanıtlanmak isteniyorsa, ancak o döneme ait yazılı tarihi arşiv belgeleri araştırılarak, onların yayınlanmasıdır. Bu nedenle, bilim adamları ve arşiv çalışanların görevi, gerçek bir tarihsel geçmişi belgelerle kanıtlamaları için araştırılan tarihi belgelerin yayınlamasıdır. Böylece tarihi ve bilimsel açıdan büyük önem taşıyan otantik arşiv belgelerin yayınlamasında öncülük verilmelidir. Bu arada, bizim görevimiz kültürel miras sayılan tarihi eserlerin korunması yanı sıra, arşiv belgelerin korunmasının da ne kadar önemli olduğu bütün toplumu bilinçlendirmektir. Kültürel miras eserlerinin türleri hakkında söz ettiğimizde, Kosova halkının tarihi geçmişini kanıtlamamız için, arşiv belgelerinin yayınlaması büyük önem taşımaktadır. Bu sebepten, dünyanın her yerinde olduğu gibi, Kosova'da da arşiv malzemesine ayrı bir önem verilmektedir.

Bilindiği gibi Kosova, 29 Haziran 1389 yılından yani Kosova Meydan muharebesinden sonra 1912 yıllarına kadar, Osmanlı Devletinin bir parçasıydı. Beş buçuk asırlık bir dönem içerisinde oluşan arşiv malzemesi, Osmanlıların kullandıkları Arap alfabesiyle yazıldığı bilinen bir gerçektir.

Ne yazık ki Kosova, beş buçuk asırlık bir süre içinde Osmanlı idaresinde olduğu göz önünde bulundurulduğunda Kosova Arşivinde bulunan arşiv malzemesi gerektiği kadar maalesef korunamamıştır. 1912 yılından günümüze kadar bu sahalarda çıkan her savaş döneminde, Osmanlı dönemine ait belgeler, çoğu zaman siyasi nedenlerden dolayı, yakılıp imha edilmiş, ya da belli amaçlarla başka yerlere transfer edilmiştir. Özellikle 1918 yılına kadar yazılan orijinal Osmanlıca belgelerinin sayısı arşivimizde çok azdır.

Osmanlı Devleti'nin Balkanlardan geri çekilmesinden sonra, bu

* Kosova Arşivi Kalkınma Politikaları Müdürü, Priştine.

topraklarda 1926 yıllarına kadar arşiv adında bir kurum yoktu. Ancak her kurum kendi arşiv malzemesini kendi imkânları çerçevesinde muhafaza ederek, belli bir sayı günümüze kadar korunabilmiş durumundadır. Öyle ki, daha eski dönemlerden yani Osmanlı döneminde biriktirilmiş belgelerin çok az bir bölümü, cami ya da tekke arşivlerinde ve ya şahıslardan oluşan özel arşivlerde korunmaya çalışılmışsa da, bu yörelerde değişik zamanlarda çıkan savaşlar nedeniyle, var olan Osmanlı dönemine ait el yazmalarının sayısı devamlı azalmıştır.

Bu bölgede Devlet Arşivi, ilk olarak 26 Haziran 1926 yılında Üsküp'te kurulmuştur. Bu arşiv, o dönemlerde "Güney Sırbistan" diye adlandırılan günümüz Kosova Cumhuriyeti, Makedonya ve Sancak bölgelerini kapsayan sahada Osmanlı Dönemine ait arşiv malzemelerini biriktirip onları koruma mecburiyeti vardı.

Yugoslavya Krallığı döneminde Prizren'de askeri bir arşivin kurulduğu bilinmektedir. Fakat bu arşivdeki kayıtlara baktığımızda sadece o yıllara ait siyasi ve askeri belgelere rastlanmaktadır.

Günümüz Kosova'da ilk devlet arşiv kurumu, 1948 yılında Bölge Eğitim ve Kültür Müdürlüğü çerçevesinde Arşiv Merkezi olarak kurulmuştur. Devlet Arşivleri yasasına göre, o döneme ait Bölge Halk Kurulu tarafından çıkarılan kararla, 20 Mart 1951 yılında, Priştine'de Bölge Devlet Arşivi kurulmuştur. Daha sonraları bu arşivin adı, Kosova Arşivi olarak değiştirilmiştir. Aynı zamanda Kosova'nın değişik şehirlerinde Bölgesel Arşivi mevcuttur. Bunlardan: Priştine, Prizren, Gilan, İpek, Mitroviça ve Yakova'da Bölgesel Arşivi bulunmaktadır.

Günümüzde Kosova Devlet Arşivlerinde bulunan arşiv malzemesinin sayısı 5200 metre arşiv belgesi uzunluğundadır. Bu belgeler, Osmanlı döneminden başlayarak, günümüze kadar değişik dönemlere ait belgelerdir.

Tüm imha ve yağmalara rağmen, beş buçuk asırlık Osmanlı idaresi dönemine ait, Kosova Devlet Arşivlerinde 3000 üzerinde orijinal arşiv belgesi günümüzde muhafaza edilmektedir. Bu belgeler değişik dönemlere ait çeşitli defter, ferman, berat, tapu, sicil, arzuhal, emirname, vakfiye, nikâh, talak vesikaları vb. mevcuttur.

Arşiv belgeleri arasında, kadastro ve mülkiyet belgeleri özel bir önem taşımaktadırlar. Önemi çok büyük olan Kosova'ya ait tapu kadastro belgeleri, ne yazık ki Kosova Arşivlerinde bulunmamaktadır. Osmanlı dönemi Kosova Vilayetine ait olan tapu kayıt defterlerin orijinalleri T. C. Çevre ve Şehircilik Bakanlığı Tapu ve Kadastro Genel Müdürlüğünde bulunmaktadır. Türkiye Cumhuriyetinin Kosova'ya her alanda vermiş olduğu büyük desteklerden biri de, Kosova devlet Arşivleri ile T.C. Tapu ve Kadastro genel müdürlüğü arasında var olan işbirliği sayesinde Kosova Vilayetine ait olan tapu kayıt ve tapu sicil defterlerin tamamı dijital ortamda arşivimize teslim edilmiştir.

Kosova'ya ait olan orijinal belgelerin kronolojisine baktığımızda, Kosova Devlet Arşivinde, bulunan en eski orijinal belge, 1016 H.- 1608 M yılına ait Kaçanikli Mehmet Paşa Vakfiyesi'dir. Oysa mülk ve arazi hakkında söz eden en eski orijinal belge ise 1176 H./ 1762 M yılına ait olan bir satış senedir.

1176 H/ 1762 M. yılına ait olan satış senedi orijinal belge, Kosova devlet Arşivlerinde Osmanlı Belgeleri bölümünde, belge numarası 2, II. Nu. Arşiv kutusunda bulunmaktadır. Belgede onbir satır yazı ve şahitlerin isimleri yer almaktadır.

Bu belge, Ukı Tafa tarafından Deçan'lı Ukı Yusuf'a tarlanın bir bölümünü satmış olduğu belirten satış senet belgesidir.

Bu senet belgesinde yer alan şahitlerin adları: Ahmet oğlu Mustafa ve diğerleridir.

İkinci eski belge ise 1290 H./1874 M. yılına ait Selanik Vilayeti Valisi tarafından yazılan bir buyruldu belgesidir.

Bismil-lah

Mühür ... Vâlî Vilâyet-i Selânîk Ömer Fevzî

Avusturya Devleti Zâbitân askerîyyesine Rûmeli cihetinin bazı mahal-lelerinde, icrâsına mübâşeret itmiş oldukları, amelîyyât-ı musâhînin ikmâli zımnında Devlet-i müşârûn ileyhâ cânibından ta'yîn kılınıp bu kere bâ emr- nâme-i sâmi bu tarafa gelmiş olan Mülâzım-i Evvel Koborg Hovirkoviç ve baron Maiza Borg Vilâyet ahdında kâin mahallelerde icrâyı amelîyyât edeceklerinden ve mumâ ileyhimâ Devlet-i müşârûn ilayhânın şâyân-ı ihtirâm zâbitân askerîyyesinden bulunduklarından uğrayacakları ve icrâyı amelîyyât edecekleri mahallelerde haklarında hürmet-ü riâyet lüzûmuna ve tedârük-i lüzûm seferîyyeleri için muhtâc olacakları nisbetinin ifâsıyla berâber yanlarına zabtiye terfîki ve bütünüyyetleri için îcâbî hâlinde mahalli idâre-i ve ta'yîni virgülerine ve ihmâl-ü iskâtlarına muktezî mekârînin ücretleri taraflarından vermek üzere tedârük ve istihzârî ve'l hâsıl haklarında levâzım-i mühimmâtının üzerine kemâ yelik icrâsıyla muhâfeza-i emniyyetlerine vakt-ü i'tîna ve zammına ve icrâ idecekleri amelîyyâta bir taraftan silhala vukûa götürmemesine Enderûn-ı Vilâyet'te bulunan bi'l cümle mütesarrîfîn-i kirâm ve kaymakamlar ve me'murîn-i sâireyi Devlet-i

Aliyye tarafından himmet olunmak babında mekâm-ı Vilâyet-i Selânîk'ten işbu buyuruldi istâr kılındı

Fi 29 Safer, 1290 / 1874

— Osmanlı Dönemine ait olan orijinal tapu senet belgelerinin arşivimizdeki sayısının az olduğu, oysa buralarda yaşayan halk arasında orijinal Osmanlı tapu senet belgelerine sık sık rastlamak mümkündür. Bu tapu örnekleri değişik tarihlerde verilmiş olan tapulardır. Bu tür belgelerden, bir örnek sunmakta yararlı olacağı düşüncesindeyiz:

Arşivimizde bulunan en seki tapu senetlerinden biri orijinal belge ise, 9 şevval 1280 H./ 18. 03. 1864 M. yılına ait olan, Prizren Kazasına bağlı Zalceşte köyünden, Molla Süleyman'a, babası Hacı Zülfü tarafından bırakılan tarlaya ait tapu senedidir.

Osmanlı Döneminden sonra, Kosova'da kadastro ve mülkiyet haklarının tarihsel akışı

Osmanlı Devletinin geri çekilmesiyle, buralarda her kurumda olduğu gibi, tapu ve kadastrada da hemen büyük değişiklikler ortaya çıkmıştır

Kosova 1912 yılından sonra Sırp Hırvat ve Sloven Krallığı idaresi altında kalarak, ondan sonra da eski Yugoslavya Sosyalist Cumhuriyeti yönetimi tarafından yönetiliyordu. Bundan sonra mülkiyet hakları ve kadastro da bu devlete ait kanunla işleniyordu. Bu konu, iki büyük ana döneme ayrılmaktadır:

1. İkinci Dünya Savaş Öncesi dönem

2. İkinci Dünya Savaş Sonrası dönem

II. Dünya Savaş Öncesi dönemde, kadastraya ait ilk taslak 1918 yılında hazırlanarak tüm Yugoslavya için geçerli olan bu kanun, Kosova toprakları için de geçerliydi. Bütün bu hazırlıklar ve çalışmalardan sonra, 1929 yılında, kadastryu oluşturan temel unsur, kadastro ölçü birimi olduğu, yeni kanun kabul edilmiştir. Sözü geçen bu yasayla, o dönemlerde mevcut olan Sırp Hükümeti, buralarda yaşayan toplumun birçoğunun, özel malvarlıklarına el koyarak, devlet malı olarak kaydettirmiştir.

Bu tür kadastro kayıtları genelde Belgrat arşivlerinde muhafaza edilmiştir. Ondandır değişik belediyelerde ve daha geç dönemlerde ise bugünkü Kosova Cumhuriyeti üç parçaya, Üsküp, Podgoriçe ve Niş banlığına (banovina) ayrılarak, buraya ait olan kadastro kayıtları sözü geçen üç merkez şehirlerde korunuyordu.

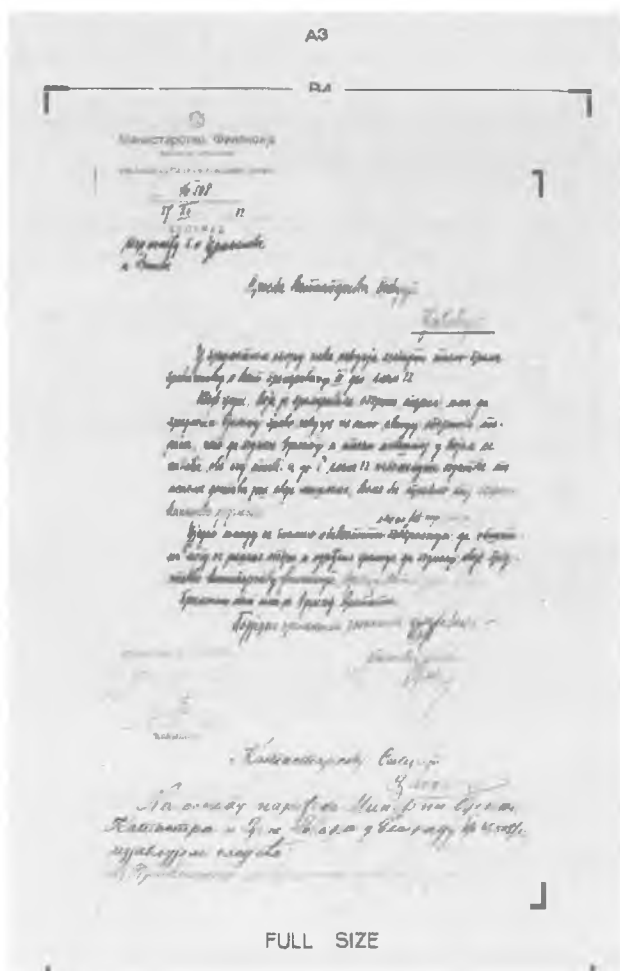
Kosova Devlet Arşivlerinde kadastraya ait olan belgelerin sayısı maalesef azdır. 1918–1941 yılları arasında “Tarım Reformu” adında o dönemlerde hükümet tarafından çıkartılan karar üzere, şahıslara ait olan mal-mülk üzerine yapılan değişiklikleri belirten belgelerin sayısı, 8 mikrofilmin içinde 8247 belge bulunmaktadır.

II. Dünya Savaş öncesi döneminde, günümüz Kosova sınırları içerisinde kadastryla ilgili arşivimizde mevcut olan belgeler, 1922 yılından başlayarak değişik yıllara ait olan belgelerdir. Sözü geçen belgelerin bir kaçını, bu çalışmada sunmaya çalıştık.

1932 yılında, günümüzde Kosova'nın Yakova kasabasına bağlı olan o dönemlerde Çermyan belediyesinde, kadastro ölçüleri yapılabilmesine dair verilmiş bir izin kararıdır.

Konuyla ilgili aynı yerde o dönemlerde çizilen bir kroki örneği de mevcuttur.

1932 yılına ait olan kadastro belgelerinden bir örnek:

Ministarstvo Financija
 Kraljevine Jugoslavije
 Odeljenje Katastra i Državni Dobara
 Br. hb. 508
 27.XII.1932
 Beograd

Spor između p.o. (politička opština)
 i.. Crmlanske

Sreska katastarska sekcija Đakovica

U predmentnom sporu neka sekcija postupi tačno prema pravilniku o katastarskom premeravanju III. Deo Član 22. Šef grupe koja je premeravala sporni teren ima da predloži odeljenju preko sekcije ne samo skicu spornoga terena, nego da podnese odeljenju i tačan izveštaj u kojem se navaća sve pod tačka a do b.

Člana 22 napomenute podatke te istome dostavi još svoje mišljenje kome bi trebalo taj sporni kompleks dodeliti

----- ako to već nije učinjeno

U jedno imaju se pismeno obavestiti poverenici da opština mogu za rešenje spora i određene granica da podnesu svoje predstavke Ministarstvu Financije, odeljenje kat. državnih dobara.

Proloženi akt imao se odeljenju vratiti podjedno priložili zapisnik premeravaju

Šef Tehničkog oteka

---

*KRALEVINA JUGOSLAVIJA
SRESKA KATASTARSKA SEKCIJA*

Za nov. -----

Br. 5

1. I. 1932 god.

Đakovica

Katastarskoj Sekciji Đakovica

Na osnovu naređenja Min. Fin. Odeljenje katastra i državnog odbora u Beogradu

Br. 46508/32

Izjavljujem sledeć:

a) predložena površinu spornog dela.

1918–1941 yılları arasında Kosova topraklarında yapılan Tarım Reformu üzerine var olan belgelerin çok büyük bir kısmı 1999 yılında, Kosova Devlet Arşivinden alınarak Belgrat arşivlerine transfer edilmiştir. Böylelikle Kosova Arşivlerinde Tarım Reformu ile ilgili sadece bir arşiv kutusu bulunmaktadır. Bu kutu da Yakova Belediyesine ait olan belgelerdir.

1918–1941 yılları arasında tarım reformu adıyla verilen kararlar, O dönemlerde Maliye Bakanlığı Belgrat Kadastro Bölümü tarafından el konulmuş bu mal varlıklarını, Yugoslavya'nın değişik yerlerinden getirilmiş olan Sırp ve Karadağlıları Kosova'nın birçok yerleşim yerlerine yerleştirerek, bu aileleri hemen kadastro kayıtlarına kaydederek mülk sahibi etmiş durumundaydı. Aynı zamanda Türkiye'ye göç edenlerin birçoğunun mal varlıklarına da el konulmuştur. O dönem Maliye Bakanlığı Belgrat kadastro

BAL-TAM Türklük Bilgisi 19

bölümü, el konulmuş bu mal veya mülkleri kısa bir süre içinde, Sırbistan veya Karadağ'dan getirilmiş Sırp kolonistleri adına kadastro kayıt defterlerine kaydettiği görülmektedir.

[illegible][illegible]

İkinci Dünya savaşıdan sonra, sosyal ve siyasi değişikliklerin yanı sıra, kadastro ve mülkiyet tescili üzerinde de değişiklikler görülmektedir.

1945- Tarım reformu ve kolonizasyon (sömürgeleştirme) kanunu

1945- Malvarlıkların müsadere (zor alım) kanunu

1946- 1948 Özel işletmelerin devletleştirilmesi kanunu

1953 Tarım arazi fonu kanunu

1956 Arazi ölçme Kadastro Temel kanunu

1958 Arazi ve binaların kamulaştırılması kanunu

1976 Arazi toplulaştırılması ve parsellere bölünmesi kanunu

1971 ve 1980 İnşaat için arazi kanunu

1980 "Arazi ölçümü ve kadastro kanunu", onayı.

1986 Kamulaştırma Kanunu

1987 Arazi Toplulaştırma Kanunu

1991 Gayrimenkul işlemlerinde yapılan değişikliklerde kısıtlama kanunu

1999 Yılından sonra kadastro ve mülkiyet hakları tescili için yasal kanun

Mülkiyet ve kadastro arşiv belgeleri, 1999 yılına kadar Kosova'nın tüm belediyelerinde kadastro müdürlük merkezinde muhafaza edilmekteydi.

Ancak, 1999 yılının mart ayında NATO güçlerinin Kosova'ya müdahalesinden çok kısa bir süre önce, buralarda var olan kadastro belgeleri ve sivil belgelerinin tamamı buralardan alınarak Sırbistan'a transfer edilmiştir.

Kadastro belgelerinin olmaması, günümüzde Kosova çapında mal veya mülklerin var olan sorunları çözmek imkânsız olarak görülmektedir.

KAYNAK:

Dr. Fatmir Sejdiu- POLITIKA AGRARE SI INSTRUMENT I SHTYPJES NACIONALE NË KOSOVË – Prishtinë 2001 (UNIVERZITETI I PRISHTINES FAKULTETI JURIDIK)

Dr. Jusuf OSMANI - ARKIVISTIKA- DREJTORIA E ARKIVAVE TË KOSOVËS Prishtinë 2005

Dr.sc. Jusuf OSMANI- FJALOR TERMINOLOGJIK I ARKIVISTIKËS- Prishtinë 2007

UDHËRRËFYESI I FONDEVE DHE KOLEKSIONEVE ARKIVORE vëllimi i parë 2002 "ARKIVI I KOSOVËS" Prishtinë

UDHËRRËFYESI I FONDEVE DHE KOLEKSIONEVE ARKIVORE vëllimi i dytë 2003 "ARKIVI I KOSOVËS" Prishtinë

UDHËRRËFYESI I FONDEVE DHE KOLEKSIONEVE ARKIVORE vëllimi i tretë 2004 "ARKIVI KOMBËTAR I KOSOVËS" Prishtinë

Meha, M. 2004.: Land Administration Before and After The War (1999) in Kosovo. Symposium on Land Administration In Post Conflict Areas, FIG. Commission 7. Geneva 29-30th April 2004.

Mariana Tutulani. Tema 1. Tiranë, 2010.

Smiljković, D. Begović, J. Kadastr i tokave dhe përvojave nëntokësore” Liber Universitar, Beograd, 1986.

VJETAR- AGJENCIA SHITËTORE E ARKIVAVE TË KOSOVËS 45-46 PRISHTINË 2011

ISMAIL REXHEPI- DOKUMENTET OSMANE NË ARKIVIN E KOSOVËS ARKIVI I KOSOVËS- PRISHTINË VËLLIMI I Prishtinë 2004

Mr. Sc. Sadik Mehmeti DORËSHKRIMET ORIENTALE NË ARKIVIN E KOSOVËS- Drejtorja e Arkivave të Kosovës 2008

KIRÇOVA BÖLGESİNDE ESKİ OSMANLI MİMARİ ESERLERİ

Feti MEHDİU*

The oldest Otoman-islamic objects in the region of Kerçova

SUMMARY

Kerçova is a region in south-west of Macedonia, and it is inhabited with kristian and islamic population. Islamic life in this territory dates from 14th century and this is testified with islamic objects.

Today in this region we have 43 mosques and some tekkes, that are built from 1396 to 2006 which have elements otoman architecture interlaced with native elements.

Some of them are described by professor Ekrem Hakki Ayverdi in his book.: Avrupa'da Osmanli Mimarleri Eserleri,III, Istanbul, 1981.

In this contribution I hope that I will give a complete description of these objects with historical and architectural data.

For this purpose, in 1985-1990 I have investigated this territory, I have taken pictures of these objects and I have collected notes in reference to the peripeties that these objects have passed through the history.

No. 1-

* Prof. Dr., Priştine Üniversitesi Filoloji Fakültesi, Doğu Dilleri Bölümü.

Kırçova Makedonya kuzeybatısının orta büyüklükte çok eski bir şehridir. Balkanların Osmanlı yönetimi zamanında bir nahiyesiydi. Daha sonra, Manastır sancağında ve Manastır vilayetinde bir kazaydı.¹

Bu kasabanın en eski ismi Uskana (Özkına) idi.²

No.2.

Burada Manastır, Prilep, Ohri, Debre ve Gostivar yolları dörtgenleşir. Bazılarına göre önceden buralarda bir yol daha bulunuyormuş. Draç'tan (Durrs-Arnavutluk'un meşhur bir iskelesi) *Via Egnatia*, Selanik'te İstanbul'a bağlamış.

Osmanlı askeri savaşlarıyla Rumelide İslam dininin genişlenmesiyle, ayrıca, söz ettiğimiz İslam eserlerinin inşası başlar. İyi bir organizasyon ile İslam dininin Makedonyada genişlemesi Osmanı ordusunun Marisa Deresi Savaşının 1371 yılında kazanılmasıyla başlar. O zamanlara kadar İslam izleri Arnavut ortamlarında rastgele görülüyordu.

1385-86 yılında İştîp, Veles, (Köprülü) Prilep, Manastır,³ Osmanlının idaresi altına girer ve Arnavutluk'taki Adriyatik denizine kadar ulaşılır.⁴ 1392 yılında Üsküp de Osmanlı idaresine girer.⁵ Oysa söz ettiğimiz Kırçova 1394 yılında Osmanlı ordusu tarafından fethedilir.

¹ Sami Frasheri, *Kamusu-l-a lam*, cilt V, s.3610, İstanbul, 1896; Manastır vilayet mahsus salname 1314 h.

² İllirët dhe Iliria te autorët antikë, Prishtinë, 1979.

³ *İstoriја na makedonskiот narod*, knjiga prva, Skopje, 1969

⁴ Halil İnalçık, *Osmansko carstvo*, Beograd, 1974.

⁵ H.İnalçık, ibid. Sulejman Dashi, Xhamit më të vjetra në Shqipëri, Perla, nr. 3, 1996, Tiranë

1396 yılında İslam dinine mensup millet olmamasına rağmen bütün Arnavut yöresi içerisinde ilk cami Makedonya'da inşa edilir.⁶

O tarihten bu yana İslam dini kurumu tarafından da bu ortamlarda kabul edilmiştir.

XV. asırda Kırçova nahiyesi Gostivarı da kapsıyordu.⁷ Oysa bugün Kırçova bölgesini Gostivar, Prilep, Manastır ve Debre dağlar ayırır. Kırçova köyler ile beraber 45.000'lik bir nüfusu bulunmaktadır. Kırçova yöresinin 40 köyü İslam ve 40 köyü de Hristiyan dinine mensuptur.

Yazımızın devamında, Kırçova bölgesinde inşa edilen en eski Osmanlı İslam mimari eserlerini takdim edeceğiz. Söz edeceğimiz camiler, dört Kırçova kasabasında bulunur, diğerleri kuzey ve güney Kırçova köylerindedir.

Kırçova şehir merkezinde Müslüman ve Hristiyanlar yaşamaktadır. Oysa civar köyleri ya Müslüman yada yalnız Hristiyanlardan oluşmaktadır.

Kırçova bölgesi köylerinde çok az karışık millet bir arada yaşamaktadır.⁸

Kırçova'da ilk İslam ibadethanesi 1396 yılında inşa edilen Çarşı Camiidir ve bugün Kırçova'da 42 camii bulunmaktadır. Bundan dolayı Kırçova'nın en eski camilerini takdim etmeyi uygun gördük.

Tarihi kronolojiye göre inşa edilmiş camiler:

1. Çarşı Camii – 1396
2. Biçinsa Camii - 1420
3. Kırçova'da Tekke Camii – 1540
4. Kırçova'da Pazar Camii (Şeh Selim Camii) – 1560
5. Plasnisa Camii – 1570
6. Zayaz Camii – 1720
7. Lisiçan Camii – 1750
8. Tuhin Camii – 1770
9. Sırbisa Camii – 1780
10. Drogomişt (Büyük Drogomişt) Camii – 1792.

⁶ Feti Mehdiu, *Nga Kërçova për Kërçovën*, 1995; Selami Pulaha, *Nahija e Altun-Ilisë dhe popullsia e saj në fund të shekullit XV*, Gjurmime albanologjike, seria e shkencave historike, I, 1971, Prishtinë.

⁷ A. Stojanovski, *Pogled na ekonomsko-društvenite priliki vo Kičevskata nahija vo vtorata polovina na XV vek*, Glasnik na Institutot za nacionalna istorija, god.II, svzek 2, Skopje, 1957.

⁸ Tuhin, Leşnisa ve Dërgova.

1. Çarşı Camii – Kırçova Sultan Payazıt Camii – 1396 (Resim No. 3., 4.)

No. 4

No.3

Bu camii 1396 yılında inşa edilmiştir. Zayaz derenin sağ tarafında ve Kırçova kasabasının batı tarafındaki merkez sokağında bulunmaktadır. Bu sokağın doğu tarafında Kaçanikli Mehmet Paşa tarafından inşa edilmiş vakıf ve hamam bulunur.⁹ Ve bu yapılar İkinci Dünya Savaşı'nın sonuna kadar kullanılmıştır.¹⁰

Bu camii inşası Sultan Bayazıt'ın adıyla bağlantılıdır. Sultan Yıldırım Bayazıt, camilerin inşasına çok dikkat etmiştir. Bursa'yı fethedince camilerden mada kalenin de inşa edilmesi için emir vermiştir. Kasaba Osman askerinin eline geçtikten iki yıl sonra, Kırçova'nın stratejik noktası olarak camiinin inşası için kullanılmıştır. Kalenin etrafında inşa edilen cami, bugün kaleden 150 metre uzaklıkta bulunmaktadır. Kale ve camiyi arada merkez sokak ayırmaktadır.

1476 yılında kale caminin imamı da varmış. Kırçova'nın kuzey doğusunda 32 ev ile bir tımar sahibi bulunuyordu.

Caminin girişinde, cimin tamir edilmesiyle ilgili geçmiş asrın seksenli yıllarına kadar kapı üzerindeki yazılı kronogram tablosu kaldırılmış ve kaybolmuştur. Fakat Kırçova'nın İslam Meclisi Dairesi'ndeki evraklara göre, bu camii 1396 yılında inşa edilmiştir. Ayrıca 1986 yılında cami içerisinde kazılar yapıldığında dair evraklar bulunmaktadır. Bu evraklara göre, caminin ilk temelleri 1.88 metre derinliğinde ortaya çıkmıştır. Bu kazılar Makedonya hükümetinin uzman memurları tarafından yapılmıştır.

Kırçova "Sultan Bayazıt" caminin karakteristik özelliğe sahip bir mimari üslup ile inşa edilmiştir. İslam-Bizans mimari kombinasyonu caminin ne kadar eski bir yapı olduğunun en iyi göstergesidir.

Ekrem Hakkı Ayverdi¹¹, kitabında bu camiye de yer vermiştir. Oysa benim evraklarıma göre caminin ölçütleri şöyledir: 15.10x20.70 m, minare yüksekliği 14.20 artı 3.80 m. ve sağ taraftan içeri doğru yapılmıştır. Şadırvandan mada başka bölümleri yoktur. Şimdiye kadar birkaç defa tamir görmüştür. 1922 ve 1934 yıllarında tamir edildiği bilinmektedir. En son 1986 yılında gerçekleştiren tamire ait kapı üstündeki kronogram tablosu kaldırılmıştır. Araştırmalarıma rağmen tablonun nerede olduğu bulunamamıştır.

İslam mimari araştırmacılarına göre, bu cami yapısı karakteristik ve konik bir form ile İslam-Bizans mimari üslubunun bir sentezidir.

⁹ Hasan Kaleşi, *Najtariji vakufski dokumenti u Jugoslaviji na arapaskom jeziku*, Prishtina, 1972; Kaleşi – Mehmedoski, *Tri vakufnami na Kaçanikli Mehmet Paşa*, Skopje, 1858; Tomovski Krum, *Džamii vo Bitola*, Zbornik na Tehničkiot Fakultet, Skopje, 1956; Aleksandar Stojanovski, *Gradovite na Makedonija od krajot na XV do XVII vek*, Skopje, 1981.

¹⁰ Feti Mehdiu, *ibid*.

¹¹ Ekrem Hakkı Ayverdi, *Avrupa da Osmanlı mimarleri Eserleri*, III cild, 3. Kitap, İstanbul, 1981.

2. Biçinsa Camii – 1420 (Resim No. 5-6)

No. 5

No. 6.

Biçinsa mehallesi “Sultan Bayazid Cami”in doğu tarafından bulunmaktadır. Biçinse, Kırçova yanından geçen nehrin sol tarafında bulunur ve nehir kasaba merkezinde çimento bir köprü ile ayrılır.

142 yılında inşa edilmiştir. (resim no. 3.)

Bilinen tamirler 1902 ve 1978 yıllarında yapılmıştır. Boyutları 9x13.40 m., kapı üzerindeki kronogram tablosu inşa edildiği 1420 yılını bildirmektedir. Mezar etrafından başka bölümleri yoktur. Minare yüksekliği 10.20 x 3.50 metredir.

Bu yapının karakteristik yönüdür minarenin sol tarafta yer almasıdır. Her zaman ki gibi caminin arka kısmındadır.

Kırçova bölgesindeki camiler tek minarelidir ve sağ tarafta

bulunurlar. Yalnız bu cami ve Mahmuatay köyü camisinin minaresi sol taraftadır. Kırçova camileri çatılı ve dörtgen şeklindedir.

3. Kırçova Tekke Camii – 1540 (Resim No. 7.)

No. 7.

Avlusunda Hayati Baba tekkesi bulunduğu için Tekke Camisi tesmiye edilmiştir. Ekrem Hakkı Ayverdi yazılarında yapıyla ilgili birkaç malumat vermektedir:¹²

Çarşı Camii şehrin kuzey batısında, “Bulevar Osloboduvanya” ve “P. Petreski” yolu arasında bulunmaktadır. Ön kısmın mihrab ve minberin bulunduğu yerin boyutu 9 x15 m’dir. Görüldüğü üzere tamir sırasında yapının kısmı eklenmiş, ek yapının boyutu 12.50 x 14.10 metredir. Şadırvan ve tekkeden mada birkaç mezar da bulunur. Bu camide halveti zikirleri de düzenlenir.

¹² Ekrem Hakkı, ibid.

4. Kırçova Pazar Camii (Şeyh Selim Camii) - 1560 (Resim No. 8.)

No. 8.

Camii şehrin sebze ve peynir pazarı arasında bulunur.

Şeh Selim Camisi adına vakıfa aittir. Bir diğer ismi de Pazar camisidir. 1560 yıllarında inşa edilmiştir. Boyutları 9.30 x 16.60 metredir. Caminin avlusunda birkaç eski mezar ve bir türbe bulunur. Şeh Selim türbesi gibi bilinir. 2000 yılına kadar buralarda Kırçova İslam Birliği üyelerinin daireleri bulunuyordu.

1880 ve 1932 yıllarında tamir edilmiştir. En yeni tamir ise 1998 yıllarında gerçekleştirilmiştir. Bu tarihten sonra İslam Birliğine ait buradaki daireler, aynı cami içerisindeki yeni binaya taşınmıştır.

5. Plasnisa Camii – 1570 (foto no. 9., 10.)

No. 9

No. 10.

Plasnisa 5-6 km. Uzaklıkta, Kırçova'nın kuzedoğusunda Treska nehri geçmektedir. Camii, nehrin sağ tarafında ve Kırçova kasabasının kuzeyinde toplanan Zayaz ve Dergova nehrin birleştiği yerde bulunmaktadır.

Camii girişinde, caminin sol tarafındaki kronogram tablosuna göre, yapı "Nurli Cami" adını taşımaktadır. 1570 yılında inşa edilmiştir. Boyutları 10 x 17.50 metredir. Minare yüksekliği 19.20 artı 3 metredir. Şadırvandan mada köy çocuklarına ait eğlence bölümler de bulunur. Mezarlıklardan uzaktır.

6. Zayaz Camii – 1720 (Resim No. 11., 12.)

No.12.

No. 11

Kırçova'nın kuzeyinde en eski yapılardan biridir. Zayaz nehrinin dökülen sağ tarafında, Kırçova'nın güney batısının 6 km. Uzaklığında bulunmaktadır. Tekke mahallesinde yer almaktadır.

1720 yılında inşa edilmiştir. Boyutları 8.40 x 16.80 metredir. 10 artı 2.80 metre yüksekliğinde bir minaresi vardır. Dörtgen şeklinde ve çatısı bulunan bir camidir. Birkaç defa tamir edilmiştir. 1914 yılında Sırp askeri güçleri tarafından yakıldıktan sonra, 1925 ve 1954 yıllarında da tamir olunmuştur. Caminin medresesi de bulunuyormuş. Medresenin işlevine uygun şekilde iki sınıflı küçük bir yapıdır. Bu medrese 1984 yılına kadar (dört sınıflı) ilkokul olarak da hizmet vermiştir.

1992 yılında medrese kısmı bozulmuş, onun yerine 50 metre, eski caminin güney bölümünde yeni cami inşa edilmiştir. Yeni camii 1994 yılında bir törenle ibadete açılmıştır.

Cami yakınlarında tekke mahallesi mezarları bulunmaktadır.

Makedonya'da yenisi inşa edilip eskisi yıkılmayan nadir örneklerden biridir.

7. Lisiçan Camii – 1750 (foto 13.)

No.13.

Lisiçan Kırçova'nın kuzey-doğu yönünde, 7 km. uzaklıkta, Treska nehrin sağ tarafında bulunan bir köydür. Caminin ismi Bayraktar camidir. 1750 yılında köy ortasında inşa edilmiştir. 1895, 1906, 1928 ve 1966 yıllarında tamir edildiği bilinmektedir.

Caminin boyutları 9.20x15.40 metredir. Minare yüksekliği 15.50 artı

3 metredir. Abdi Bayraktar tarafından inşa edildiği tahmin edilmektedir. Camii mezarlıktan uzakta bulunur. Başka bölümleri yoktur.

8. Tuhin Camii – 1770 (Resim No. 14.)

No.14

Tuhin köyü Kırçova'nın güney-doğusunda, 10 km. uzaklığında bulunur. Tuhin'de İslam dinine mensup halktan mada Hıristiyan inancına sahip sakinler da yaşamaktadır. Köyde onlara ait kiliseleri de bulunur.

Cami 1770 yılında inşa edilmiştir. 1949 yılında tamir edilmiştir. 1990 yılında caminin bulunduğu aynı yerde yenisi inşa edilmiştir. Boyutu 9.80 x 22 metredir. Namaz için kullanılan bölümün alt tarafında bodrum katı bulunmaktadır. Camii girişinin sağ tarafında, aynı çatı altına imam dairesi de bulunmaktadır. Çocukları öğretmek ve diğer ibadetleri için birkaç bölümü de vardır. Tuhin caminin kendi pınarı vardır. Köy mezarlığından uzakta bulunur.

9. Sırbısa Camii – 1780 (foto 15)

No.15.

Kırçova'nın güneydoğusunda, yaklaşık 8 km. uzaklığındadır. Cami köyü ortasında bulunur.

1780 yılında inşa edilmiştir. Boyutları 13 x 16.30 metredir. Bu cami de 1913 yılında yakılmıştır. 1927 yılında tamir edilmiştir. 1965 ve 1996 yılında tekrar tamir görmüştür. Minaresi hariç camii tamamı tamir görmemiştir.

Caminin pınarı ve birkaç bölümü daha vardır. Cami köy mezarlığından uzaktadır.

11. Büyük Drogomişt Camii – 1792 (Resim No. 16)

No. 16.

Büyük Drogomişt köyü Zayay nehrinin döküldüğü sol taraftan 2 km. ve Kırçova'nın 7 km. güney batısında bulunur.

Bu cami 1792 yılında inşa edilmiş ve boyutları 6.80 x 14.80 metredir. Minarenin yüksekliği 15.20 artı 80 metredir. Kırçova'nın Sultan Bayazıd camisinde gibi Minarenin yarı kısım cami içindedir.

Kırçova bölgesinin diğer camileri 1800 yılından sonraki zamanlara aittir. En yeni cami Reçan köyünde 2005 yılında inşa edilmiştir. Cami Kırçova'nın güney-batısının 11 km uzaklığında bulunur.

Makedonya'da camilerin ve diğer bölümlerin inşası devam etmektedir. 15 asrın başlangıcında ilk camiler inşa edilir. 1418 yılında Manastır'da Sunkur Çauş Camisi, 1434 yılında Üsküp'te Hüdavendigâr Camisi, 1455 yılında İsa Beg Camisi, Arnavutluk'ta birkaç cami daha v.s.

Her bölgedeki gibi bu bölgede de camiler başta İslam dini ve medeniyetinin, İslam kültürünün taşınması amacıyla inşa edilmektedir.

D İ L

TÜRKLERİN KULLANDIKLARI ALFABELER

Seyfeddin BUNTÜRK*

ÖZET

Tarihte Türkler kadar çeşitli alfabeler kullanan topluluklar yok denecek kadar azdır. Uzun bir tarihe ve geniş bir coğrafyaya sahip olan Türkler tarihi süreç içerisinde başka kültürleri etkilediği gibi onlardan da etkilenmiştir.

Türkler bilinen tarihiyle VIII. yüzyıldan başlayarak Şamanizm, Budizm, Brahmanizm, Hristiyanlık, Manilik, Musevilik, İslamlık gibi değişik dinlerin etkisiyle; Hint, Çin, Arap ve batı gibi çeşitli kültür çevrelerinin etkisiyle birbirinden farklı 13 (veya 17) değişik alfabe kullanmışlardır. Makalede Türklerin icat ettikleri milli alfabelerden, kullandıkları farklı alfabelerle yabancıların Türkçe için kullandıkları alfabelerden bahis edilmektedir. Türkoloji'nin temel konularından olan "Türklerin Kullandıkları Alfabeler" günümüzde Türk Devlet ve Akraba Topluluklarının alfabe reformu arifesinde önem arz etmektedir. Tarihi acıdan değerlendirmeye çalıştığımız bu yazımız tarihçilerin, İlahiyatçılar, dilci ve sanat tarihçilerinin de dikkatini çekmektedir.

Anahtar Sözcük: Yazı, harf, alfabe, kelime, Uygur yazısı, Türk dili, Maniheizm, Hristiyanlık, Arap alfabesi, Latin alfabesi.

*

ABSTRACT

Communities using various alphabets in history as the Turks are negligible. The Turks who have a long history and a vast geography have affected other cultures and vice versa.

Influenced by different religions like Shamanism, Buddhism, Brahmanism, Christianity, Manichaeism, Judaism, Islamism beginning from the 8 th century with their recognised history The Turks have used 13 (or 17) alphabets different from each other with the effect of various cultural neighborhood like India, China, Arab and west. The article mentions of the national alphabets The Turks have invented, the alphabets the foreigners used for Turkish with the different alphabets they used. "The Alphabets Turks Used" which is one of basic subjects of turcology is nowadays important on the eve of the alphabet reform of The Turkish Government and Relative

* Tarih Doktoru, Uzman, Uludağ Üniversitesi Fen Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü, sbunturk@yahoo.com.tr

Societies. Our article which we have tried to consider from the point of history gets attention of historians, theologists, philologists and art historians.

Key words: *Writing, letter, alphabet, word, uyghur writing, Turkish language, manichaeism, christianity, Arab alphabet, Latin alphabet*

*

Konunun Planı:

- 1.Önsöz
- 2.Türklerin Umumi Milli Alfabeleri
  - Göktürk Alfabeti
  - Arap Alfabeti
  - Uygur/ Soğd Alfabeti
  - Kiril (İslav) Alfabeti
  - Latin Alfabeti
- 3.Tarihi Türk Alfabeleri
  - a) İbranî Alfabeti
  - b) Süryani Alfabeti
  - c) Grek Alfabeti
  - d) Ermeni Alfabeti
  - e) Manihey Alfabeti
  - f) Brâhmi Alfabeti
  - g) Çin (Yazıları) Alfabeti
- 4.Sonuç
- 5.Kaynaklar

1. ÖNSÖZ

Bir dilin varlığına işaret eden, bir dille kültür birikimi oluşturan ve gelecek nesillere aktaran en önemli unsur yazıdır. Yazının tarihi - doğuşu, gelişmesi ve yayılması konusu kesin belli olmasa da tarihçiler, dilciler ve sanat tarihçileri çeşitli görüşler ileri sürmektedirler. Elde çok eski devirlere ait yeterince yazılı belgenin bulunmaması, bulunanların da çözülmemesi ilim adamlarını kesin bir sonuca varmaktan alıkoymaktadır.

İnsanoğlunun en önemli buluşlarından biri olan yazı bu günkü fonetik sisteme ulaşmak için uzun bir tarihi gelişme dönemi geçirmiş ve bu devreler madde yazısı, resim yazısı (pictographiç), fikir - çizgi yazısı (ideographiç), hece yazısı (logographiç) ve ses yazısı (phonographiç) şeklinde bir birini takip etmiştir.

Alfabetik yazıyı hangi kavmin bulduğu belli olmasa da, genellikle kabul

edilen görüşe göre, Alfabe Milattan önce 1700'lerde Batı Sâmîleri'nden Ken'ânîler tarafından icat edilmiştir. İlk örneklerine, Tûrsinâ'nın güneyindeki Serâbâtülhâdim harabelerinde bulunan bakır eşya ve tapınak duvarları üzerinde rastlanan Ken'ânî yazısı göçler sebebiyle iki ayrı yöne gitmiş ve güneyde Maîn – Sebe, Himyeri, Habeş yazılarının, kuzeyde ise Kuzey Sâmî alfabe sisteminin aslını oluşturmuştur. Kuzey Sâmî alfabe sistemine bağlı yazıların en önemlileri, sonralar dünyadaki birçok alfabelerin aslını oluşturan Fenike ve Ârâmî yazılarıdır¹.

Alfabe, bir dilin seslerini karşılayan şekillerin oluşturduğu sistemin adıdır².

Harfler bir dildeki sesleri yaklaşık olarak karşılayan işaretlerdir³. Bir dildeki sesleri bütün incelikleri ile yazıya geçirmek için kullanılan alfabeye "fonetik alfabe", bir parçayı başka bir alfabeye çevirmek için kullanılan alfabeye "transkripsiyon alfabe" (çevriyazı), bir dilin ağız özelliklerini gösteren yazılı bir parçayı başka bir alfabeye çevirmek için kullanılan alfabeye ise "transliterasyon alfabe" denir.

"Türk", anayurdu Türkistan'da dört bin yıl önce tarih sahnesine çıkan, üç kıta üzerinde, özellikle dünyanın en büyük sahnesi Avrupa'nın her çağında ve her köşesinde mühim roller oynamak ve muhtelif devletler kurmak suretiyle, binlerce yıllık bir tarih ve medeniyetin yaratıcısı olan; bugün de dünya üzerinde barış ve refahın hâkim olması için yeni bir kültür hamlesine girişen bir milletin adıdır⁴.

Türklerin dünyada çok geniş bölgelere yayılması ve Türk dilinin de birçok dillerle teması sonucunda, Türkçe bu dillerden yabancı unsurlar aldığı gibi, onlara da kendisinden birçok şeyler vermiştir.

Türkler "Türk" ismi ile tarih sahnesine çıktıkları sıralarda, bugünkü Moğol, Mançu, ve Tunguzların cedleriyle, güneyde Çinliler'le, Batı'da Fin - Ugorlar'la, daha sonralar ise batı ve güneybatıya yayılarak Hint, İran ve Bizans dünyası ile tanışmış, İslamiyet'ten sonra ise Arap ve İran ile sıkı bir münasebet kurmuşlardır. İslamiyet'ten sonra Türk dili Arapça ile Farsçadan birçok söz ve formlar almış, fakat bu yabancı unsurlar Türkçenin asıl bünyesini değiştirememiş ve onların çoğu da, gerektiği zaman atılabilecek ilâve bir unsur halinde yaşayıp gelmiştir. Türkoloji'de lengüistik bakımdan bu dillerle Türkçe arasında ne söz itibarı ile, ne şekil, ne de sentaks

¹ Rekin ERTEM, "ELİFBÂ" Maddesi, TÜRKİYE DİYANET VAKFI İSLAM ANSİKLOPEDİSİ, CİLT 11, İstanbul 1995, s.39-40

² Prof.Dr. Musa DUMAN. ALFABE TARTIŞMALARI ve HARF İNKILÂBİ. Fatih Sultan Mehmet Vakıf Üniversitesi Fatih Sultan Mehmet Vakıf Üniversitesi Rektörü. <http://fsmsem.fatihsultan.edu.tr/fsmsem/seismic-performance-of-a-moment-makale-21.html>

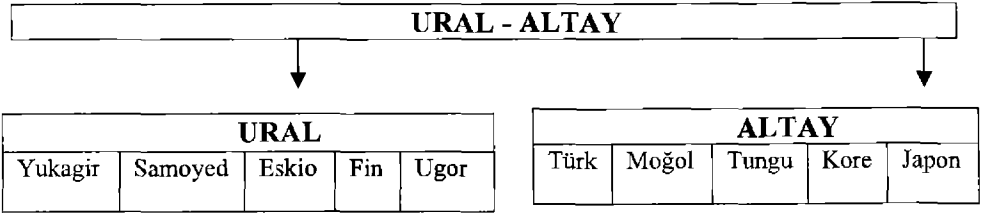
³ Rekin ERTEM, Adı geçen eseri (A.g.e.), s.44.

⁴ TÜRK DEVLET VE TOPLULUKLARI DOSTLUK, KARDEŞLİK VE İŞBİRLİĞİ KURULTAYI, 21-23 MART 1993 ANTALYA, KURULTAY TUTANAKLARI (Kültür Komisyonu Başkanı Prof.Dr. Dursun YILDIRIM'IN konuşması), Ankara 1994, s.117

cihetinden bir benzeyiş vardır. Türkçe ile Çince, Sanskritçe ve Slav ile başka Hint-Avrupa dilleri arasında durum aynıdır.

Fakat araştırmacılar Fin – Ugor, Moğol, Mancu (Tunguz), Kore ve Japon dilleri ile Türkçe arasında birtakım önemli noktalarda oldukça çok benzerlik olduğunu söylemektedirler. Bu benzerliği gören Avrupalı bilim adamları bu dilleri “Ural – Altay” ve “Altay” adları altına toplamışlardır.

Ural – Altay dil ailesinin şeması şöyle şekilde olduğu iddia edilmektedir⁵:

Bilim adamları diller ve dil gruplarını birbirleriyle karşılaştırırken araştırmaların; 1) Cümle bilgisi (Syntax), 2) Şekil bilgisi (Morphologie), 3) Ses bilgisi (Phonetik), 4) Söz hazinesi gibi başlıca dört yönden yürütülmesi önermektedirler⁶.

Türk Dilinin Tarihi Bilinen En Eski Yazılı Belgeleri: Bilge Tonyukuk (M.S. 716), Kül-İç-Çor (M.S.719-723), Kültigin ve Ongin (M.S.732), Bilge Kagan (M.S.735) Göktürk devresine aittir. Bu anıtlarda 6000 kadar kelime vardır. 12 hayvanlı takvime göre işaretlenen ve yazılış tarihleri belli olmayan yazıtlardan Talas grubunun en geç V.veya VI yüzyıla ait olması gerekir. Yenisey doğusunda bulunan taşların dili IX. yüzyıldan kalmış olduğunu göstermektedir. Yenisey güneyi ve batısında bulunan taşlardan bazılarının V. yüzyıldan önceye ait olması ihtimali çok kuvvetlidir. Uygurcanın en eski belgeleri ise VIII. Yüzyıldan kalmaz.

Türk Dilinin devirleri: Milat başlarından XI. yüzyıla kadar Eski Türkçe, XI. yüzyıldan XVI. yüzyıla kadar Orta Türkçe⁷, XVI-XX. yüzyıllar Yeni Türkçe ve XX.yüzyıl Modern Türkçe Devresi⁸.

Osman Nedim Tuna “Altay dillerinin yaşı” makalesinde (hesap başlangıcını 1966’dan ele alarak) Türk dilinin yaşının 8676 ile 9321 arasında olduğunu iddia etmektedir. Yazar görüşüne göre, bu rakamlardan en

⁵ Ahmet Temir. Ural – Altay ve Altay Dilleri. Ural – Altay Dilleri Teorisi. Türk Dünyası El Kitabı. Dil - Kültür - Sanat. İkinci Baskı, Cilt II, Ankara 1992, s.4.

⁶ Ahmet Temir.a.g.e., s.3-5.

⁷ Prof.Dr. Ahmet B. ERCİLASUN. Başlangıçtan Yirminci Yüzyıla Türk Dili Tarihi. Akçağ Yayınları /603, 1 Baskı, Ankara 2004. s.348-349

⁸ Osman Nedim Tuna. Ural – Altay ve Altay Dilleri. Altay Dilleri Teorisi. Türk Dünyası El Kitabı. Dil - Kültür - Sanat. İkinci Baskı, Cilt II, Ankara 1992, s.11.

küçüğünü bile alsak, Mısır'da büyük piramidin kurulduğu tarihte, Türk Dilinin 3500, Ana Hint-Avrupa Dili'nin çözülmeğe başladığı tarihlerde en az 2500-3000 yaşında olması gerekir.

Yazar görüşlerini, Profesör Nicholas Poppe (Nicholas Poppe: 'Altaic Linguistics- An Overview' (s.177)), Sciences of Language. The Journal of the Tokyo Institute for Advanced Studies of Language, no. & Aralık 1975, s. (130-186); ' A New Symposium on the Altaic ' (s.48) (CAJ, c. XVI, n:1, 1972,s.37-58) ve Karl H. Menges'in (Karl H. Menges; The Turkic Languages and Peoples, Wiesbaden, 1968, s. 98-99'da Türk Dili'ndeki "ş" nin çok uzak bir geçmişe, 'tarih öncesi devirlerine kadar' geri gittiğini yazıyor) eserlerinden aldığı alıntılarla kanıtlamaya çalışmaktadır: Çünkü, Altay dilleri arasında aynı zamanda r ve z, l ve ş'ye sahip olan tek dil Türk dili'dir ve bu seslerin tümü, kelimede aynı dağılım kurallarına (distribution) bağlıdır⁹.

Tarihi devirlerde Türk şivelerinin durumu hakkında yeterli bilgi yoktur, çünkü eski metinlerin hepsi umumi yazı dilinde yazılmıştır. Bu hususta bize az çok bilgi veren XI yüzyılda yaşamış olan Kaşgarlı Mahmud'dur. Kaşgarlı Mahmud bize ulaşan "Dîvânü Lügati't-Türk" (1074) adlı kitabında yalnız Türkçe kelimelerin Arapça karşılıklarını vermekle kalmıyor, Türk boyları, oturdukları yerler, kültürü, alfabe ve edebiyatları ile birlikte, XI yüzyılda Türk şiveleri özellikleri hakkında da az çok bilgi vermektedir.

Türkçenin bilinen ilk sözlüğü olan "Dîvânü Lügati't-Türk"te, Kaşgarlı Mahmut Türk boylarının ağızlarına (Oğuzların, Kıpçakların, Arguların ve vd.) da yer vermiştir¹⁰.

Türk dili XI yüzyıldan günümüze kadar ses ve morfoloji bakımından inkişaf merhaleleri geçirerek, o zaman başlamış olan bazı ses değişimleri tamamlanmış ve bir kısım yenileri de bunlara eklenmiştir. Miladın ilk senelerinden XIII. yüzyıla kadar olan "Uygur Devresi"nden sonra bugünkü Türk şiveleri gelişmişlerdir ve ortaya çıkan farklılıkları bu devreye irca edilebilir.

Türk şive gruplarını coğrafi yönleri göre şu şekilde sıralayabiliriz:

1. Güneybatı grubu (Anadolu ve çevresi, Kafkasya ve İran Azerbaycan'ı, Türkmen ve Güney Kırım),
2. Kuzeybatı grubu (İdil Havzası, Sibirya, Kuzey Kafkasya, Kuzey Kırım, Batı Türkistan, Doğu Türkistan'ın bir kısmı, Altaylar'ın bir kısmı, Afganistan'daki şiveler),
3. Güneydoğu grubu (Doğu Türkistan ve Batı Türkistan'ın bir kısmı),
4. Orta grup (Hive Bölgesi'nin bir kısmı),

⁹ Osman Nedim Tuna. A.g.e., s.34-35.

¹⁰ Prof.Dr. Ahmet B. ERCİLASUN. Başlangıçtan Yirminci Yüzyıla Türk Dili Tarihi. s. 319

5. Kuzeydoğu grubu (Altaylılar'ın bir kısmı)¹¹

Türk topluluklarının M.Ö. 1500 - 1000 yıllarında Uzak Doğu'da, Neolitik çağdan itibaren Çin'de ve bu günkü Moğolistan'da, M.Ö. 1300 - 1000 yıllarında Türkistan'da, M.Ö. III.yüzyıllarda İdil-Yayık ırmakları etrafında, birinci bin başlarında Hindistan'ın Indus - Pencap havalisinde yaşadıkları bilinmekte ve İran yaylası üzerinden Mezopotamya'ya inmiş oldukları tahmin edilmektedir.

Tarih boyunca Türk boylarından Hunlar, Avrupa'ya (M.S. 375'ten sonra) ve Kuzey Hindistan'a (Akhunlar); Oğuzlar, önce Orhun'dan Amur ve Sır Derya kıyılarına (X.yy.) ve sonra İran'a ve Anadolu'ya (XI.yy.); Avrupa Hunları Ortaasya'dan Orta Avrupa'ya (VI.yy.); Bulgarlar İdil ve Yayık etrafına ve bir kısmı Karadeniz kuzeyinden Tuna boyuna ve Balkanlar'a (VII.yy.); bazı Türk boyları Macarlar ile birlikte Kafkasların kuzeyinden Orta Avrupa'ya (IX.yy.); Sabirler, Aral'ın kuzeyinden Kafkaslar'a (V.yy. ikinci yarısı); Peçenek, Kuman (Kıpçak) ve Uzlar (Oğuzlar) Hazar denizi'nin kuzeyinden Doğu Avrupa'ya ve Balkanlar'a (IX-XIV yy.); Uygurlar, Orhun bölgesinden İç-Asya'ya (840 yılları) göç etmişlerdir.

Türkler ağır dış baskılar karşısında milli kimliklerini ve istiklallerini korumak insanlar arasında eşitlik ve adalete dayalı bir yönetim kurmak amacıyla, Pekin'den Viyana'ya kadar uzanan geniş coğrafya üzerinde Hun, Göktürk, Hazar, Uygur, Kırgız, Karahanlı, Selçuklu, Cengiz, Altın Orda, Timur, Babür, Osmanlı gibi büyük devlet ve imparatorluklar ile Türkiye Cumhuriyeti'ni ve XXI. yüzyılın eşiğinde bağımsızlıklarını kazanan K.K.T.C., Azerbaycan, Kazakistan, Türkmenistan, Özbekistan ve Kırgızistan Cumhuriyetlerini kurmuşlardır¹².

Üç Katıda Tarih boyunca geniş sahalara yayılan Türkler, gittikleri yerlerde birçok kültür merkezleri meydana getirmiş, temas ettikleri çevrelere göre çeşitli yazılar, alfabeler kullanmışlardır. Nitekim, Göktürk, Soğd, Uygur, Mani, Brahmi, Arap, Süryani, Ermeni, Rum, Latin, Slav ve s alfabelerini Türklerin kullanmış olduklarını görüyoruz. Fakat, az veya çok kullanılan bu alfabelerin, içinde dört tanesi geniş ölçüde kullanılarak Türklerin umumi milli alfabeleri haline gelmiştir. Bunlar Göktürk, Uygur, Arap ve Latin alfabeleridir. Bunlara Sovyet döneminde Türk Cumhuriyetlerinin kullandıkları Kırıl (Slav) alfabesini de beşinci umumi

¹¹ Raşid Rahmeti ARAT. Türk Lehçe ve Şiveleri: Türk Milletinin Dili. Türk Dünyası El Kitabı. Dil - Kültür - Sanat. İkinci Baskı, Cilt II, Ankara 1992, s.63-65.

¹² TÜRK DEVLET VE TOPLULUKLARI DOSTLUK, KARDEŞLİK VE İŞBİRLİĞİ KURULTAYI, 21-23 MART 1993 ANTALYA, (Prof.Dr. Dursun YILDIRIM'IN konuşması), s.117

alfabe olarak ekleyebiliriz¹³.

İnsanlık tarihinde Türkler kadar çeşitli alfabeler kullanan topluluklar yok denecek kadar azdır¹⁴.

Başlangıçtan beri, Türk boylarının, kabilelerinin dillerinde, diyalektlerinde az çok farklılıklar olmuştur. 8. asırdan 13. yüzyıla kadar diyalektleri farklı olsa da Türkler aynı yazı dilini kullanmışlardır. Orhun abideleri ile Karahanlı eserler, mesela Kutadgu Bilig arasından fonetik ve gramer farklar çok azdır. Ancak kelime kadrosunda biraz farklılıkları vardır.

13. yüzyılda Türk dili içinden bir yazı dili meydana gelmiştir. Bu Azerbaycan'a ve Anadolu'ya gelen Oğuz Türklerinin yazı dilidir.

Türkistan'da, İdil – Ural'da ise eski Türk yazı dili biraz değiştirilerek devam etti. Türkologların Harezim Türkçesi, Kıpçak Türkçesi, Çağatay Türkçesi dediği lehçeleri yazı dili olarak birbirine ve Karahanlı Türkçesine çok yakındır. Ancak konuşma dillerinde, diyalektlerde farklılıklar vardır.

Fakat 19. yüzyılda Rus oryantalistlerinden İlminskiy ve Ostroumov farklı Türk diyalektliğinin - Kazan Tatarlarının, Kazakların, şehirde yaşayan Özbeklerin diyalektlerini yazı dili haline getirmek teorisini ortaya atarak uygulamaya başladılar. Buna karşı mücadele vererek farklı Türk yazı dillerini birleştirmeye çalışan Kaspıralı İsmail bey, "Tercüman" gazetesi ile bunun pratiğini yapıyordu. Ancak İlminski'nin teorisi 1917'deki Bolşevik ihtilalinden sonra siyasi tazyik ile hayata geçirildi. Önceden aynı ve ortak yazı dili kullanan Türk boy ve kabilelerinin farklı diyalektleri yazı dili haline getirildi. Böylece Türklerin kendi öz dilleri ile birbirlerini anlamaları engellendi. Bütün Türk topluluklarına Rusça okutuldu ve Türklerin de ortak iletişim dili Rusça oldu.

Günümüzde Moğolistan'dan Bosna-Hersek'e Sibirya'dan Kerkük'e kadar yayılmış olan Türkler Latin, Kiril ve Arap harflerine dayanan 29 alfabe kullanmaktadırlar. İnsanlarının ve kültürlerin birbirine yaklaştığı günümüzde, bu durum, Türkleri birbirinden uzaklaştırmaktadır. Alfabe farklılıkları yüzünden önceleri kendi dilleri ile birbirlerini anlayan Türkler, birbirlerinin söylediklerini ve yazdıklarını anlayamaz oldular¹⁵.

Türkiye Cumhuriyeti'nin ve bazı Türk Cumhuriyetlerinin kullandıkları Latin alfabesinde bütün Türkler birleşebilirse bu uzaklık ve anlaşmama hâli ortadan kalkacaktır.

¹³ Muharrem ERGİN. Türklerde yazı ve Alfabeler. Türk Dünyası El Kitabı. Dil - Kültür - Sanat. İkinci Baskı, Cilt II, Ankara 1992, s.259.

¹⁴ Milletlerarası Çağdaş Türk Alfabeleri Sempozyumu (18-20 Kasım), Doç. Dr. Nadir DEVLET'in (Türkiye) konuşması, Yayına Hazırlayan Doç. Dr. Nadir DEVLET, Marmara Üniversitesi Yayınları No: 509, Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Yayınları No:1, İstanbul 1992, s. 14.

¹⁵ Türk Devlet Ve Toplulukları Dostluk, Kardeşlik ve İşbirliği Kurultayı, 21-23 Mart 1993 Antalya, Kurultay Tutanakları (Dil – Alfabe Komisyonu Başkanı Prof.Dr. Ahmet B. ERCİLASUN'un konuşması), Ankara 1994, ss.67-68

2. Türklerin umumi milli alfabeleri

Türkçenin yazımı için Türklerce kullanılmış olan ilk alfabe Batıda “eski Türk runik yazısı (runik - sır, giz, esrarlı demektir) bizde ise, “**Göktürk alfabesi**” olarak bilinen en eski Türk yazısıdır. Batıda bu yazının “runik” (sır, esrarengiz) sıfatı ile nitelendirilmesinin sebebi, harflerin eski İskandinav (Old Norse) kitabelerinde kullanılmış olan ve genellikle “runik alfabe” diye adlandırılan alfabeyle benzemesidir¹⁶.

Eski Türk runik yazısının ne zaman düzenlendiği ve hangi tarihten kullanılmaya başlandığı kesin olarak bilinmiyor. M.S. 552’de kurulan İ.Göktürk Kağanlığı döneminde resmi yazışma dili olarak kullanıldığı şüpheli olsa da, eski Türk runik yazısının 6.yüzyılın ikinci yarısı başlarından veya ortalarından itibaren kullanılmaya başlandığını söyleyebiliriz¹⁷.

İlk olarak Yenisey kitâbelerinde görünen, sonra en mütakâmil şekilleri Orhun Abidelerinde bulunan bu yazının son zamanlarda milattan önce mevcut olduğu hakkında (bu yazı ile yazılan bazı kaya yazılarının bulunduğu dair) bilgiler vardır. Şimdilik, 5-9. asırlar arasında Yenisey kitabelerinde, Orhun abidelerinde ve diğer kitabelerde ve kâğıt üzerinde, kitap hâlinde Orhun yazısının kullanıldığı bir vakıdır.

Bu ilk milli alfabenin menşe bakımından da milli olduğu hakkında görüşler mevcuttur. Bu fikri ileri sürenler bu yazının damgalardan, şekillerden çıktığını kabul etmekte ve bazı harf şekillerinin Türk menşeyini gösterdiğini tespit etmektedirler. Gerçekten meselâ “ok” okunan harfin ok’a, “y”nın yay’a, “s” okunan bir harfin süngü’ye, “t”nin tağ’a (dağ’a) benzediği ilk bakışta görülmektedir. Yenisey yazı işaretlerinde 150’den fazla şekil vardır. Bu işaretlerin Orhun’da 38 harfli bir alfabe haline geldiği görülür¹⁸. Orhun yazısında harfler bitişmez. Yazı sağdan sola yazılır. Kelimeler aralarına üst üste iki nokta olarak bir birinden ayrılır¹⁹.

Danimarkalı dilci Vilhelm Tomsen iki Orhun Kitabesini (Kül-Tigin, yazılış tarihi 732: Bilge Kağan , yazılış tarihi 735) okumak için Çince metinlerde geçen Kök-tigin ve tengri (gök, tanrı) kelimelerini, bu iki kelimedeki harflerden istifade ederek, önce Türk kelimesini okudu ve sonunda 25 Aralık 1893’te Göktürk alfabesini (38 harfi) tamamıyla deşifre etti.

Eski Türk runik yazısının, V.Tomsen’in çözüp okuduğu iki Orhon

¹⁶ Mustafa S. KAÇALIN, Türkçenin Yazıldığı Alfabeler, “ELİFBÂ” Maddesi, TÜRKİYE DİYANET VAKFI İSLAM ANSİKLOPEDİSİ, CİLT 11, İstanbul 1995, s.45.

¹⁷ Prof.Dr.TALÂT TEKİN. Göktürk Alfabesiyle Türkçe. tarih ve toplum. Aylık Ansiklopedik Dergi, Sayı 5. Mayıs 1984, s.12.

¹⁸ Mustafa S. KAÇALIN, A.g.e., s.45.

¹⁹ Muharrem ERGİN. A.g.e., s.259

kitabesinde (Kül-Tigin ve Bilge Kağan kitabeleri) kullanılan şekli 38 harften oluşur. Bu harflerin dördü ünlü (a-e, ı-i, o-u, ö-ü), diğerleri de ünsüz (on tane; b, d, g, k, l, n, r, s, t ve y), çift ünsüz (üç tane; İt, nc, nt) ve hece (dört tane; ok/uk, ök/ük, ık ve iç) işaretleridir²⁰.

Güney Sibirya'da, Yenisey ırmağının yukarı mecrasında 18.yüzyılın başlarında bulunan bu kitabeler üzerinde araştırmalar yapan bilim adamları, yazının dili hakkında türlü görüşler ileri sürmüşlerdi. Daha iyi, okunabilir durumdaki Kül – tekin kitabesinin 732 yılında ve bir yıl sonra ölen bir Türk prensinin anısına dikilmiş olduğu, 1887 - 1889'da buralarda araştırmalar yapan Fin ve Rus bilim çevresine belli olmuştu.

Daha alfabe çözümlenmeden önce, yazının kökeni hakkında Otto Donner eski Küçük Asya alfabelerinden Likya ve Karya alfabelerine benzerliğini, Yenisey alfabetesinin bu alfabelerden çıkmış olabileceği görüşünü ileri sürmüştü.

Orhun kitabelerini çözen Tomson'a göre eski Türk yazısı eski Sâmî (Âramî) alfabetesinden, Rus bilim adamlarından Aristov ve Mallitskiy ise eski Türk yazısının eski Türk damgalarından gelişmiş olabileceğini, Polivanov'a göre ise yazıyı icat edenler Âramî - Soğd ve Pehlevî alfabelerinden geniş ölçüde etkilenmişlerdi. Polivanov ayrıca, runik yazısındaki bazı işaretlerin ideografik kökenli olduğunu da iddia etmiştir. Türk dil bilimcilerinden A. Cevat Emre ise, Göktürk yazısının tümü ile ideografik ve Sümer yazısı ile bir ve aynı kökenli olduğu görüşünü ileri sürmüştür(Ahmet Cevat Emre, Eski Türk Yazısının Menşegi, İstanbul 1938).

Sümerologların Türkçe ile Sümerce arasında kurduğu ilgiler çok ciddidir ve son olarak Türk bilgini Osman Nedim TUNA, Türkçe ile Sümercede 168 kelimenin ortak olduğunu tespit etmiştir. Osman N. TUNA, bu ortak kelimelerin daha çok alış veriş sonucu olduğu görüşündedir ki, bunun da önemi, zamanımızdan 5500 yıl önce Türkçenin var olduğunu göstermesi ve böylece" yaşayan dünya dilleri arasında en eski yazılı" verilere sahip dilin Türkçe olduğunu kanıtlamasıdır²¹.

İngiliz Türkologlarından Sir Gerard Clauson ise runik yazısının kökeninin Soğd ve Grek alfabeleri olduğunu iddia etmiştir.

Göktürk alfabetesinin kökeni konusunda tahminen 15 çeşitli görüşün ileri sürülmesine rağmen, bu görüşlerin her hangi birinde bilim adamları arasında ortaklık sağlanamamıştır²².

Günümüzde bilim dünyasında en çok Thomson'ın "Sâmî (Âramî / İran) köken" teorisi kabul edilmektedir. Zira her iki alfabedeki 15 harfin gerek şekil, gerek ses değeri bakımından benzerliği, her iki alfabelerin sağdan sola

²⁰ Prof.Dr.TALÂT TEKİN. Göktürk Alfabesiyle Türkçe. tarih ve toplum, s.6

²¹ Prof.Dr. Ahmet B. ERCİLASUN. Başlangıçtan Yirminci Yüzyıla Türk Dili Tarihi. s.35-37.

²² Prof.Dr. Ahmet B. ERCİLASUN. Başlangıçtan Yirminci Yüzyıla Türk Dili Tarihi. s.168-169.

yazılması aynı kökenden geldiğine kanıt sayılabilir.

Eski Türk yazısındaki çift ünsüz ve hece işaretleri ile bazı ter ünsüz işaretleri ideografik kökenli olabilirler. Tomson bile Göktürk alfabesindeki bazı harflerin (yarımay biçimindeki ay, ok biçimindeki ok, çadır biçimindeki eb “ev” işaretlerinin, insan biçimindeki er “adam”, tepecikteki iki ot biçimindeki “ot” hece işaretleri) ideografik olabileceklerini ileri sürmüştür²³.

Sâmi köken teorisi tartışılrsa da, şurası muhakkak ki, Türkler kendi alfabelerini yaratırken Sâmi alfabesini model olarak almış olsalar bile buna birçok işaret ilava etmişler ve harf adlarını *ak, ek, al, el, at, et* tarzında sadeleştirmişlerdir.

Göktürk yazılı pek çok kitabe ile birçok yazma eser günümüze kadar gelmiştir. Bunlar şöylece tasnif edilebilir.

1. Orhun (Göktürk) Kitabeleri, 2. Uygur kitabeleri, 3. Yenisey kitabeleri, 4. Hoytu- Tamir kitabeleri, 5. Talus kitabeleri, 6. Doğu Türkistan yazmaları²⁴.

Göktürk alfabesi, Göktürk yazısı ile yazılan metinler yalnız Göktürklerden kalmış değildir. Bulgar Türklerinden, Avarlardan, Uygurlardan, Kırgızlardan, Türgişlerden, Oğuzlardan, Peçeneklerden ve Kıpçak-Kumanlardan da Göktürk harfli anıt ve yazıtların bulunduğu alan Moğolistan ve Sibirya içlerinden Romanya, Macaristan ve Bulgaristan’a dek uzanmaktadır²⁵.

Kıpçak sözü ilk olarak, 759 yılında dikilmiş olan Bayan Çor (Şine Usu) anıtında kullanılmıştır: “Türk, Kıpçak elli yıl oturmuş (yönetmiş)” anlamına gelen anıtdaki cümlede Türk kelimesinin son harf ile Kıpçak kelimesinin ilk hafif silinmiş olsa da bu ibarenin Türk Kıpçak olduğu genellikle kabul edilmiştir²⁶.

11. yüzyıl başlarında Yayık boylarında yaşayan Kıpçaklar Avrasya’nın en önemli aktörlerinden biri haline geldiler 1080’lerde Kıpçak hakimiyeti, “Balkaş gölü-Talas havasından Tuna ağzına kadar” yayılmıştı; ağırlık merkezleri Don-Dinyester boylarıydı²⁷ Kıpçaklar 12. yüzyıl boyunca Gürcistan’da Güney Rusya’da ,Romanya’da Macaristan’da ve Bulgaristan’da önemli roller oynadılar²⁸.

Türkçenin ilkyazı dili devresi olan Eski Türkçenin ikinci umumi ve millî alfabesi **Uygur alfabesi** olmuştur. Nitekim Kâşgarlı Mahmut da Uygur

²³ Prof.Dr.TALÂT TEKİN. Göktürk Alfabesiyle Türkçe. tarih ve toplum, s. 10; (Ayrıca, ayrıntılı bilgi için bak: Prof.Dr. Ahmet B. ERCİLASUN. Başlangıçtan Yirminci Yüzyıla Türk Dili Tarihi. s.168-176).

²⁴ Prof.Dr.TALÂT TEKİN. Göktürk Alfabesiyle Türkçe, tarih ve toplum, s. 12

²⁵ Prof.Dr. Ahmet B. ERCİLASUN. Başlangıçtan Yirminci Yüzyıla Türk Dili Tarihi. s. 136-137

²⁶ Prof.Dr. Ahmet B. ERCİLASUN. Başlangıçtan Yirminci Yüzyıla Türk Dili Tarihi, s. 359.

²⁷ KAFESOĞLU, İbrahim. Türk Milli Kültürü, Boğaziçi Yayınları, İstanbul 1996, s.177

²⁸ Prof.Dr. Ahmet B. ERCİLASUN. Başlangıçtan Yirminci Yüzyıla Türk Dili Tarihi, s. 361.

Alfabetesi'nden Türk yazısı diye söz etmektedir²⁹.

Göktürk alfabesinden sonra ve Arap alfabesi öncesi Türklerin kullandığı alfabeler içerisinde en önemlisi, hiç şüphesiz, Uygur alfabesidir. Uygur alfabesi Türklerce 1000 yıl gibi uzun bir süre (8 – 18 yüzyıllar arası) ve yaygın bir şekilde (Doğu Türkistan'dan İstanbul'daki Osmanlı sarayına kadar) kullanılmıştır³⁰.

Yazı dili olarak Eski Uygur Türkçesi dönemi Göktürkçenin devamıdır. Başka bir deyişle Göktürkçe ile Uygurca aynı yazı dilinin iki koludur. Aralarındaki fark söz varlığında ortaya çıkmaktadır. Göktürkçenin söz varlığında Türkçe kökenli kelimeler hakimdir; Cince veya Soğdca'dan girmiş olan alıntı kelimeler çok azdır. Göktürk metinlerinde bozkır yaşamışı, askeri ve devlet düzeniyle ilgili kelimeler ağırlıktadır. Uygur metinlerinde ise Maniheizm ve Burkancılıkla ilgili kelimeler hâkimdir. Bunlarda Sanskritçe, Cince ve Soğdçadan alınmıştır³¹.

Uygur yazısı 8. asırda Göktürk hâkimiyetine son vererek kendi devirlerini açan Uygurlar tarafından kullanış sahasına çıkarılmış olan İslamiyet'ten önce en geniş ölçüde kullanılan umumi Türk yazısıdır. Eski Türkçe devresine ait eserlerin tamamına yakın denecek kadar büyük bir kısmı bu yazı ile yazılmıştır. İslamiyet'ten sonra da uzun zaman yazılan Uygur yazısı İslamiyet'le birlikte 10. asırdan itibaren yerini Arap asıllı Türk yazısına bırakmaya başlamıştı. Fakat bu intikal çok uzun sürmüş ve bu iki yazı daha asırlarca Türk ülkelerinde yan yana hatta aynı eserin satırlarında alt alta ikili olarak kullanılmaya devam etmiştir. Nihayet 13-15. asırlardan itibaren Arap asıllı yazının hâkimiyeti kesinleşmiş ve Uygur yazısı terk edilmiştir; ancak bazı bölgelerde, mesela Çin'deki Sarı Uygurlar arasında bu yazı son zamanlara kadar unutulmamıştır.

Uygurlar arasında Hristiyanlığın Nesturî kolu da göze çarpmaktadır. Turfan çevresinde İncil'den Uygurcaya çevrilmiş bazı parçalar bulunmuştur.

Hoço ve çevresinde Müslümanlığın yayılmaya başladığı 13.yüzyıldan - Müslüman Uygurlardan kalmış, mısra başında kafiyesi bulunan, 4+4 veya 4+3 hece vezinli şiirler "Dîvânü Lügati't-Türk" teki (1074) şiirlere paralel bir görünüş arz etmektedirler³².

Uygur alfabesi Ârâmî kökenli Soğd alfabesinden alınmıştır³³. Uygurlar Soğd alfabesini geliştirerek, bazı küçük ilâve ve değişikliklerle Uygur alfabesi haline getirmişlerdir.

Uygur yazısı sağdan sola yazılır. Bu alfabede 18 işaret mevcuttur.

²⁹ Mustafa S. KAÇALIN, A.g.e., s.45.

³⁰ Prof.Dr.TALÂT TEKİN. Soğd ve Uygur Alfabesiyle Türkçe. tarih ve toplum. Aylık Ansiklopedik Dergi, Sayı 7. Temmuz 1984, s. 17.

³¹ Prof.Dr. Ahmet B. ERCİLASUN. Başlangıçtan Yirminci Yüzyıla Türk Dili Tarihi. s.278-279.

³² Prof.Dr. Ahmet B. ERCLASUN. Başlangıçtan Yirminci Yüzyıla Türk Dili Tarihi. s. 263.

³³ Mustafa S. KAÇALIN, A.g.e., s.45.

Harfler birbirine bitiştirilir, yani, bitişik karakterde bir yazıdır. Bu yüzden harflerin başta, ortada ve sonda olmak üzere üç şekilleri vardır. Harfler çok ince yazıldığı zaman, göz ve başlar belirli olmadığı için bu yazının yazılması kolay, okunması güçtür. İşaret sayısının 18 olması yüzünden Uygur yazısı Türkçe için çok yetersiz bir alfabeye dayanıyordu. Buna rağmen Uygur yazısı Türklerin elinde çok işlek bir şekilde kullanılmış ve hattatlık sahasında kullanılan bir sanat yazısı haline gelmiştir³⁴.

Uygur alfabesi ile yazılmış eserlerin çoğunluğunu Budizm, Maniheizm ve Hristiyanlıkla bağlı metinler oluşturur. Buddist eserler Çince, Sanskritçe, Tohorca ve Soğdca'dan yapılmış çevirilerdir. Kutadgu Bilig'in üç nüshasından biri Uygur harfleri ile yazılmış ve 1439'da Herat'da istinsah edilmiştir. Atebetü'l-Hakayık'ın en iyi nüshası Uygur harfleri ile yazılmış ve 1944'te Semerkant'da kopya edilmiştir. Fatih Sultan Mehmed'in Akkoyunlu Uzun Hasan üzerindeki zaferinden sonra yazdırdığı yarlık (30 Ağustos 1473) Uygur alfabesiyledir³⁵. Bu yarlık Rahmeti Arat tarafından yayımlanmıştır ("Fatih Sultan Mehmet'in Yarlığı", Türkiyat mecmuası, C. VI, ss.285- 322).

Uygur alfabesinin Türklerce çok geniş bir sahada ve çok çeşitli edebiyatta kullanıldığını görüyoruz. Meselâ Kutadgu Bilig'in elimizdeki en eski nüshasının Arap harfleriyle yazılmış olduğu halde sonradan Uygur alfabesine çevrilmesi, Oğuz Destanı'nın nispeten yeni bir rivayetinin bu alfabe ile yazılmış olması, Bahtiyarnâme, Tezkiretü'l evliyâ, Mahzenü'l esrar gibi Türkçeye çevrilmiş eserlerin bile Uygur harfleriyle de yazılması, bu alfabenin geniş okuyucu kitlesi bulunduğunu gösteriyor. Devlet idarelerinde de geniş bir sahada kullanıldığını görüyoruz. Meselâ Altmordu bölgesinde (Toktamış Han yarlığı 1393'te Lehistan Kralı Yagayla'ya gönderilmiştir), Orta Asya'da (14.yy.), İran'da Ebu Said Bahadır Han zamanında (1316-1335), nihayet İstanbul'da bu alfabenin tasavvur edildiğinden daha yakın zamanlara kadar öğrenildiği ve yazıldığı biliniyor³⁶.

Uygurlardan kalan eserler dört gruba ayrılıyor.

1. Manici çevreye ait metinler.
2. Burkancı (Budist) çevreye ait metinler
3. Hristiyan çevreye ait metinler
4. Müslüman çevreye ait metinler³⁷

Türklerin İranlı bir kavim olan **Soğdlarla** ticari, dini ve kültürel ilişkileri daima dostça olmuştur. Zerdüştlüğü, Maniheizmi, Budizmi ve Hristiyanlığı benimseyen Soğdların Türk ülkelerinde koloniler kurmalarına izin verilmiş ve onlar I. (552-630) ve II. Göktürk Kağanlığı (630-745)

³⁴ Muharrem ERGİN, A.g.e., s.260-263

³⁵ Mustafa S. KAÇALIN, A.g.e., s.46.

³⁶ Raşid Rahmeti ARAT, A.g.e., s.62-63

³⁷ Prof.Dr. Ahmet B. ERCİLASUN, Başlangıçtan Yirminci Yüzyıla Türk Dili Tarihi, s.230
208

dönemi ile Moğolistan Uygur Kağanlığı (745-840) döneminde Maverâünnehir'den Mogolistan'a, Çin'in Kansa eyaletinde kadar uzanan bölgelerde Soğd kolonileri vardır. Soğdca'nın en eski belgesi Doğu Türkistan'da bulunmuş ve M.S. 312 yılından kalma mektuptur.

III. Göktürk Kağanlığı zamanında dikilmiş olan Bugut Kitabesi Soğdçadır, bu Soğdcanın resmi devlet dili olduğunu kanıtlamaktadır.

III. Uygur hükümdarı, Bogu Kagan (759-780) Soğdlu misyonerlerin telkini ile 762'de Mani dinine girmiş ve bu dini resmi devlet dini olarak kabul etmiştir³⁸.

Güney Gobi'de bulunan Sevrey Kitabesi (763?) Soğdca ve Türkçe olarak iki dilde, Karabalgasun (9.yy.) Kitabesi ise Türkçe, Soğdca ve Çince olmak üzere üç dilde yazılmıştır.

Moğolistan'daki Uygur devleti Kırgızlar tarafından yıkıldıktan sonra Doğu Türkistan'a göçen ve burada 400 yıl sürecek bir hanedanlık kuran Uygurların Soğdlarla ilişkileri daha da artmıştır.

Soğd alfabesi ile yazılmış Eski Türkçe metinler küçük ve çok yıpranmış yazma parçacıklarından ibarettir. Araştırmacı Anna Maria von Gabain bu yazma parçacıklarında bütün halinde tek bir satır bile bulunmadığını söylemektedir. Bu günkü bilgilerimizle Soğd yazısı ile Türkçeye ancak tek tek kelimeler bulunmaktadır³⁹.

Türk dilinin yazımı için kullandığı türlü alfabeler arasında en uzun süreli ve en yaygını hiç şüphesiz ki, **Arap alfabesidir**. Arap alfabesi Türklerin arasına İslamiyet'le birlikte girmiş, İslam dinini kabul etmeye başladıkları 10. yüzyılın ortalarından 20 yy. ortalarına kadar tam 1000 yıl Türk dili ve lehçelerinin yazımı için kullanılan tek alfabe olmuştur⁴⁰.

Bu alfabenin doğru ve normal ismi "Arap harfli Türk yazısı"dır. Türkiye'de bu yazı için "Eski yazı", Arap harfleri için de "Eski harfler" tabiri kullanılır. Türkiye Türkçesinin yeni yazısı bugünkü Lâtin harfli yazı, eski yazısı da Arap harfli yazıdır⁴¹.

Arap alfabesi Kuzey Samî alfabesinin Ârâmî koluna bağlı bir yazı sistemidir. Bu yazı, Arap oldukları halde Ârâmî dilinin Nabatî lehçesini konuşan Nabatî'lerin yazılarından gelişmiştir. Sina yarımadasında bulunan Nabatî kitabeleri (3. ve 4.yy.) ile en eski Arap Kitabeleri (Zebed-512, Narrân – 568. yıl) arasında bir bakımdan büyük bir benzerlik vardır.

Fenike Ârâmî-Nabatî gelişim çizgisi ile oluşan Arap alfabesi Hicret'ten sonra(7-8.yüzyılda) iki ana türde gelişme göstermiştir:

I. Kûfî veya köşeli yazı

³⁸ Prof.Dr.TALÂT TEKİN. Soğd ve Uygur Alfabesiyle Türkçe. tarih ve toplum, s. 17-19.

³⁹ Prof.Dr.TALÂT TEKİN. Soğd ve Uygur Alfabesiyle Türkçe. tarih ve toplum, s. 19.

⁴⁰ Mustafa S. KAÇALIN, A.g.e., s.47.

⁴¹ Muharrem ERGİN. A.g.e., s.264.

2. Nesih yazısı veya yuvarlak yazı⁴²

Kûfi Yazısı en eski İslami yazıdır. Hendesi karakterli, köşeli ve düz çizgili yazıdır. Çok eskiden yerini diğer yazılara bırakmış, yalnız süslemede ve mimarîde kalmıştır. Kûfi nesihi, Kûfi sülüsü, Kûfi celisi, Satrançlı (Hendesi) kûfi olarak dört çeşidi vardır.

Kûfi yazısı kitabe, Mushaf ve sikke yazımında kullanılmış, 12.yüzyılda kullanıştan düşmüştür. Kuzey Afrika'da kullanılan Mağribî yazısı Kûfi yazısından türemiştir.

Kitap yazısı olan Nesih, dolgun, rahat açık ve tok bir yazıdır. Sülüsün bir çeşidi sayılan, dik harfli ve en okunaklı yazı türüdür⁴³.

Nesih yazısı Mısır'da 7. yüzyıldan Papirus üzerine yazılarak gelişmiş ve bugünkü Arap alfabesini oluşturmuştur. Arap alfabesi, bütün Sami alfabeleri gibi sadece ünsüzleri gösteren harflerden oluşur. 22 harften oluşan Arap alfabesine sonralar 6 harf daha eklenmiştir.

Arap alfabesi ilk zamanlar noktasızdı, fakat sonralar belki de, Süryanî alfabesinin etkisiyle birbirine benzeyen harfleri ayırt edici noktalar kutlanılmaya başlanmıştır. Süryani yazılarından alınmış hareketler başlangıçta yazılırdı, daha sona nokta şeklindeki bu hareketler bırakıldı. Habeşçe dışındaki bütün Samî dilleri gibi, Arapça da sağdan sola yazılır ve alfabenin sonuna konulan Lâmelif ligatür'üyle⁴⁴ birlikte harflerin sayısı 29' u bulur. Bitişen ve bitişmez olan bu harflerin kelimenin başında, ortasında ve sonunda farklı şekilleri vardır. İranlılar Arap harflerini kullanmaya başlayınca, Farsçanın ihtiyacına göre alfabeğe dört harf (p, ç, j ve ince g), Türkler de bir harf (geniz n - ng) ilâve ederek alfabedeki harf sayısını, lâmelif dışında, 33'e çıkarmışlardır.

Bu günkü araştırmalara göre, Türkçeyi Arap harfleri ile ilk kez yazan 921 yılında İslam dinini kabul eden Karahanlılar olmuştur.

Karahanlılardan bugüne ulaşan Türkçe dil ve edebiyat metinleri şunlardır: 1. Kutadgu Bilig (1069-1070),2. Divânü Lügati' t-Türk (1073-1074),3.İlk Kur'an tercümeleleri, 4. Atebetü'l- Hakayık, 5.Hukuk belgeleri, 6.Ahmet Yesevî ile izleyicilerinin şiirleri⁴⁵.

Arap harfleri ile en eski Türkçe kelimeler ve metin parçaları (cümleler, manzum parçalar, atasözleri) Kaşgarlı Mahmud'un 1073 yazdığı "Dîvanî Lugâti-t Türk" (Türk Dillerinin divanı) adlı ünlü Türkçe-Arapça sözlüğündekilerdir⁴⁶. Fakat, bu sözlüğün bize kadar gelen tek nüshası orijinal olmayıp, 1265 yılında İranlı Muhammed bin Ebi Bekr tarafından yazılan

⁴² Bu iki tür dışında bu yazının Rik'a, Ta'lik, Sülüs, Divânî, Celi Divânî, Reyhânî ve Siyâkat gibi çeşitleri de vardır; Ayrıntılı bilgi için bak. Muharrem ERGİN. A.g.e., s.279-289.

⁴³ Muharrem ERGİN. A.g.e., s.280.

⁴⁴ Ligatür - birleşik şekil; Bitişen harfler birbirleri ile türlü birleşik şekiller oluşturur.

⁴⁵ Prof.Dr. Ahmet B. ERCİLASUN. Başlangıçtan Yirminci Yüzyıla Türk Dili Tarihi. s. 297.

⁴⁶ Rekin ERTEM, A.g.e., s.41.

kopyasıdır.

Divan ile aynı tarihte telif olunan Kutadgu Bilig'in (1069) orijinalinin Arap harfleri ile mi, yoksa Uygur harfleri ile mi olduğu bilinmiyor fakat, bize kadar gelen üç nüshasından ikisi (Mısır ve Türkistan) Arap harfleri ile yazılmıştır.

Anadolu'da, Oğuz lehçesinin Arap harfleri ile yazımında Doğu Türkçesinden farklı yol ve yöntem tutulmuş, bir süre (12. ve 13. yy.?) uygulandığı anlaşılan bu sistem daha sonra yerini ünlülerin, özellikle "e" ünlüsü dışındaki ünlülerin, uzatma harfleri ile yazıldığı Doğu Türkçesinin imla sistemine yakın bir sisteme bırakmıştır. Yakın olan bu sistemler arasında farklar olduğu da bilinmektedir.

Doğu Türkçesi ile karışık bir dille yazılmış olan "*Behcetü'l-hada'ik fi mev'izeti'l hala'ik*" adlı eserin, 703'te (1303) istinsah edilen Bursa nüshası (Eski Yazma ve Basma Eserler Ktp., Kurşunluoğlu, nr.5), Arap imla sistemine göre yazılmıştır⁴⁷.

Doğu ve Anadolu Türkçeleri dışında, Arap harfleri ile yazılmış başka bir Türk lehçesi Volga Bulgar Türkçesidir. Volga havzasında 7.yüzyıldan 14. yüzyıl arasında devlet kurmuş olan Bulgar Türkleri, İslam dinini kabul etmiş (10.yy), çok farklı olan dillerini Arap harfleri ile yazmışlardır. Bulgar Türklerinin 100'e yakın mezar kitabesi bize kadar gelmiştir. Rusya Federasyonu'na bağlı Çuvaş, Tatar, Başkurt Özerk Cumhuriyetlerindeki eski mezarlıklarda bulunan bu kitabelerin bir kısmı 13.yüzyılın sonlarına, büyük bir kısmı 14. yüzyılın ilk yarısına aittir⁴⁸.

Türkler tarafından gerek saha, gerek zaman bakımından en çok kullanılmış umumi alfabesi olmasına rağmen Arap harfleri Türkçe için hiç de elverişli bir yazı vasıtası olmadığı (konsonant / ünsüz kalabalığı ve birkaç konsonantı bir tek işaretle karşılamak gibi, vokal / ünlü işaretlerdeki kısıtlılık), şekil bakımından da (İşaret kalabalığı - harflerin başta, ortada ve sonda ayrı ayrı şekillere girmeleri, aynı gövdeli harflerin noktalarla birbirinden ayrılması, birleşmeyen harflerin kelimeyi ortadan bölerek şekil bütünlüğünü bozması, büyük harf, küçük harf gibi belirtici unsurların yolluğu) yetersizliği bilim adamları tarafından kusurlu bulunarak, mütekâmil bir alfabe olmadığı kabul edilmiş ve 1928'de Lâtin harflerinin kabulü ile tarihe karışmıştır⁴⁹.

Milletlerarası CAĞDAŞ TÜRK ALFABELERİ Sempozyumu'nda (18-20 Kasım) konuşan Alovset ABDULLAEV (Azerbaycan- Bakü) şunları belirtmektedir: "Bakü Konferansında (1926) kabul edilen ortak Latin alfabesindeki harflerin sayısı 39 idi. Sonralar kabul edilen Kiril

⁴⁷ Mustafa S. KAÇALIN, A.g.e., s.47.

⁴⁸ Prof.Dr.TALÂT TEKİN. Arap Yazısı ile Türkçe Metinler. tarih ve toplum. Aylık Ansiklopedik Dergi, Sayı 9. Eylül 1984, s. 49-54.

⁴⁹ Muharrem ERGİN. A.g.e., s.268.

alfabesindekilerin toplam sayısı ise 74 oldu.

...Neden Arap alfabesine dönemeyiz? Bilgi edinme işinde Arap alfabesi çok zordur. Latin alfabesinde büyük ve küçük harflerin tümünde 47 işaret (harf) vardır. Günümüzdeki Arap alfabesinde fetha, kesre, ötre, teşdit, tenvin ve dama işaretleri dışında 120 işaret vardır. ....B. ÇOBANZADE diyor ki, harap olmuş fotoğraf makinesi resmini nasıl yansıtıyorsa, Arap alfabesi de bizim dilimizi öyle yansıtıyor. 1926'da Bakü'de Birinci Türkoloji Kurultayda konuşan Karaçay'lı Ömer ALİYEV Arap alfabesinin noksanlarına değinirken diyordu ki, "Gazenfer" sözcüğünde 5 ünsüz var. Bu ünsüzlerin arasında sırayla ünlüleri dikkate alırsak sözcüğü 60 şekilde okumak mümkündür⁵⁰.

Türk dil ve lehçelerinin yazımında Arap alfabesinden sonra en geniş ölçüde kullanılan bir alfabe de **Kiril veya İslav alfabesidir**. Kiril alfabesi Selanikli rahip kardeşler Aziz Kiril (Konstantinos) ve Methodios 9. yüzyılın ikinci yarısında Grek alfabesini örnek alarak düzenlemiş oldukları iki İslav alfabesinden (Glagolitic ve Gyrillic) biridir. Kardeşler Grek alfabesinde karşılığı bulunmayan sesler için bazı harfler icat etmiş ve bunu yeni alfabeyle katmıştır. Kiril alfabesi zamanla ufak-tefek değişikliklere uğramıştır ve bu günkü İslav dillerinde (Rusça, Ukraynaca, Beyaz Rusça, Bulgarça, Makedonca, Sırpça, Hırvatça) kullanılan Kiril alfabeleri arasında harf sayısı ve türü bakımından önemli farklar vardır. Modern Rus alfabesi ise 32 harften oluşur.

Kiril alfabesi ile yazılan ilk Türk dili Çuvaşçadır. Bulgar Türklerinin torunları olan Çuvaşlar, 18.yüzyılın başlarından Kiril alfabesini kullanmaya başlamış ve 1938' e kadar zaman zaman ufak-tefek değişikliklerle bu alfabeyle kullanmışlardır. Bugünkü Çuvaş alfabesi 1938'de düzenlenmiş ve 36 harften oluşur.

İslav alfabesi ile yazılan ikinci Türk dili Yakutçadır. 1819'da Kiril harfli Yakut alfabesi düzenlenmiş, 1917'den 1939'a kadar Yakutlar Latin, 1939'dan sonra ile 40 harfli bugünkü Kiril alfabesini kullanmışlardır⁵¹.

Sovyet devrimine kadar Türk dilli Altaylılar ve Şorlar da Kiril alfabesini kullanmışlardır:

Altayca 1845 – 1928 yılları arasında Kiril, 1928 – 1938 yılları arasında ise Latin alfabesi ile yazılmış olup 1938'den sonra yine Kiril alfabesi ile yazılmaktadır.

Şorlar ise 1885-1930 yılları arasında Kiril, 1930-1939 yılları arasında Latin 1938'de ise tekrar Kiril alfabesi ile yazmaya başlamışlardır.

Stalin Başkanlığında Sovyet yönetimi Türk soylu halklara türlü baskı yöntemleri ile zor gücüne Kiril alfabesini kabul ettirmiştir. Türk Halkları aşağıda gösterilen yıllarda Kiril alfabesini kabul etmişlerdir.; Tatarlar -1939,

⁵⁰ Milletlerarası CAĞDAŞ TÜRK ALFABELERİ Sempozyumu (18-20 Kasım), Alovset ABDULLAEV'İN (Azerbaycan- Bakü) Konuşması, s. 28, 36-37.

⁵¹ Mustafa S. KAÇALIN, A.g.e., s.49.

Kırım Tatarlar -1938, Azerbaycanlılar -1939, Özbekler -1940, Uygurlar -1947, Tuvalılar -1943 (1941), Hakaslar -1939, Türkmenler -1940, Kazaklar -1940, Karakalpaklar -1940, Nogaylar -1938, Kumuklar -1938, Karaçaylar -1936, Balkarlar -1936, Kırgızlar -1940, Başkurtlar -1940, Gagavuzlar -1957'den Kiril alfabesini kullanmaya başlamışlardır⁵².

En son Kiril alfabesini kullananlar Moldavya Cumhuriyeti'nde yaşayan Türk Dilli Gagavuzlardır. Gagavuzca 1895 – 1932 yılları arasında Kiril alfabesi ile 1932 – 1957 yılları arasında Latin alfabesi ile, 1957'den sonra ise Kiril alfabesinin farklı türünde yazılmaya başlamıştır.

Sovyetlerdeki Türker'in hepsinin Kiril alfabesine geçirilmesine rağmen, bu alfabeler birleştirilmiş değildi: Sovyetlerdeki Türk topluluklarının alfabelerindeki birbirinden farklı harflerin sayısı yetmişten fazla idi⁵³.

Türkoloji'nin kurucusu ünlü Türkolog W.Radlov'un (1837-1918) Türk dil ve lehçelerinde, Kiril alfabesiyle bir yazı çevirimi (Transkripsiyon) sistemi kullanarak yazdığı Halk Edebiyatı örneklerini içeren 10 ciltlik Nareçiyeye tyurkskih plemen (Türk Halklarının Lehçeleri) veya Obratzı narodnoy literaturı (Halk Edebiyatı Örnekleri) adlı eserinde (1866-1907) 9 ünlü,27'si ünsüz olmak üzere 36 harf vardır.

Bugün de birçok Türk lehçelerinde kullanılan Kiril alfabesinin Latin alfabesinden daha elverişli olduğu söylenemez. Türk lehçelerinde Kiril alfabesindeki bazı harflerin Rusçadaki ses değerlerine göre kullanılması büyük bir eksiklik ve kusura neden olmaktadır⁵⁴.

Milletlerarası CAĞDAŞ TÜRK ALFABELERİ Sempozyumu'nda (İstanbul,18-20 Kasım) konuşan Kazakistan temsilcisi Köbey HUSAİNOV şunları dile getirmiştir; Kazakların Kiril alfabesinde 42 harf vardı. Rus çocukları 2-3, Kazak çocukları ise 4-5 ayda öğrenebiliyordu⁵⁵.

Sempozyuma katılan Özbekistan temsilcisi Dr.Holcigit SANAGULOV ise Rus asimile politikalarına deyinerek şunları dile getiriyordu: "Bin yıl kullanılan Arap harfleri bize Arap dilini öğretmediyse de, 50 yıldır kullanılan

⁵² Prof.Dr.TALÂT TEKİN. Kiril (İslav) Alfabeti ile Türlü Türkçeler. tarih ve toplum. Aylık Ansiklopedik Dergi, Sayı 12. Aralık 1984, s. 64;(Ayrıca Bknz: Prof.Dr. Ahmet B. ERCİLASUN. ÖRNEKLERLE BUGÜNKÜ TÜRK ALFABESİ, Kültür Bakanlığı Başvuru Kitapları, Ankara 1993, s.X-XI; Milletlerarası CAĞDAŞ TÜRK ALFABELERİ Sempozyumu (18-20 Kasım), Yayına Hazırlayan Doç.Dr. Nadir DEVLET, Marmara Üniversitesi Yayınları No: 509, Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Yayınları No:1, İstanbul 1992, s. 20-53; Mustafa S. KAÇALIN, A.g.e., s.49)

⁵³ TÜRK DEVLET VE TOPLULUKLARI DOSTLUK, KARDEŞLİK VE İŞBİRLİĞİ KURULTAYI, 21-23 MART 1993 ANTALYA, (Prof.Dr. Ahmet B. ERCİLASUN'un konuşması), s. 68.

⁵⁴ Prof.Dr.TALÂT TEKİN. Kiril (İslav) Alfabeti ile Türlü Türkçeler. tarih ve toplum, s. 62-66

⁵⁵ Milletlerarası CAĞDAŞ TÜRK ALFABELERİ Sempozyumu (18-20 Kasım), Köbey HUSAİNOV'UN (Kazakistan-Alma Ata) Konuşması, s. 34.

Kiril alfabesi biz Türkleri Ruslaştırdı. Biz Rus dilinde konuşan topluluklara dönüştük. Kiril alfabesinin kabulünden sonra biz diğer Türkleri yazıda anlayamaz duruma düştük⁵⁶.

Türkiye temsilcisi Prof.Dr. Hasan EREN ise konuşmasında Latin alfabesine geçiş için mücadeleden bahsetmekteydi: Düşündürücü hususlar var. Prof. Sanayiloviç (SAMOYLOVİÇ, Aleksandr Nikolayeviç (1880-1938) – S.B.) 1926'da Bakü'de bütün Türkler için ortak bir yazı sistemi (Latin'e dayalı – S.B.) kurulması teklifini savunmuş ve 1928'de Atatürk'ün daveti üzere Türkiye'yi iki kes gelmiş, Rusya'ya döndükten sonra, kendisinden bir daha haber alınamadı. Yalnız birkaç yıl önce Sanayiloviç'in Sibirya'daki ormanlarda odun keserken öldüğü haberini aldık. Yine Kırım'lı Bekir Sıtkı ÇOBANZADE, o da bu alfabe ile yakından ilgilenmişti. 1926 kongresine katılmıştı. Onun da akıbetini biliyoruz. Bakü Üniversitesinde Dekan iken ortadan kaybolmuştu⁵⁷.

Latin alfabesi Türkiye Türkçesinde ve Eski Sovyet coğrafyasında Türk lehçelerinin birçoğunda (Kiril alfabesinden önce) kullanılan en son alfabedir. Türkçenin Latin harfleri ile kullanılması Yeni Türk Alfabesi (Latin Alfabesi) Kanunu'nun, kabul edildiği 1 Kasım 1928'den çok önce yabancılar tarafından yapılmıştır. Türkler Latin alfabesine geçmeden önce de bu alfabeyle kendi yazıları için kullanmışlardır.

Latin alfabesi Türkçenin yazımı için bundan 700 yıl önce, XIV yy. başlarında Aşağı Volga bölgesinde Kumanlar (Kıpçak Türkler) arasında Hristiyanlığı yaymaya çalışan misyonerler vaazlarında kullanmışlardır. Bu misyonerler Türkçe öğrenmişler ve bir çok dini metinleri Latin harfleri ile Kuman (Kıpçak) Türkçesine çevirmişlerdi. Kitabın adı Codex Cumanicus'tur anlamı da Kuman Kodeksi" veya "Kuman Elyazmaları Külliyyatı'dır.(1303) Külliyyat'ta "Latince, Farsça ve Türkçe gramer paradigmaları (isim ve fiil çekim listeleri) ile sözlükler, Türkçe Almanca söz listesi çözümleri ile birlikte 46 Kuman bilmecesi yer almaktadır⁵⁸.

Codex Cumanicus'un bir kısmı Alman misyonerler, öbür bölümleri ise İtalyan papazlar tarafından yazıldığı için Türkçe sözlerin yazımında düzensizlik göze çarpmaktadır.

Türkçenin Latin harfleri ile yazılışı Floransa şehrinde İstanbul balyosluğunda sekreter olarak çalışan Filippo Argenti tarafından 1533'te "Türkçe konuşma kuralları" (Regola del parlare turko) adı küçük konuşma kitabında da gerçekleştirilmiştir.

Aynı yüzyılda Latin harfli Türkçe metin, İstanbul Patrik'i Gennadios

⁵⁶ Milletlerarası CAĞDAŞ TÜRK ALFABELERİ Sempozyumu (18-20 Kasım), Dr.Holcigit SANAGULOV'UN (Özbekistan – Taşkent) Konuşması, s. 46-47.

⁵⁷ Milletlerarası CAĞDAŞ TÜRK ALFABELERİ Sempozyumu (18-20 Kasım), Prof.Dr. Hasan EREN'İN (Türkiye - Ankara) Konuşması; s. 38-39.

⁵⁸ Mustafa S. KAÇALIN, A.g.e., s.48.

Scholarios'un Fatih Sultan Mehmet'in fermanı üzerine 1455 veya 1456'da hazırladığı Hristiyan itikatnamesidir. Bu itikatname Verroria (Karaferye) Kadısı Ahmet Efendi tarafından Türkçeye çevrilmiş ve Grek harfleri ile yazılmıştır, Martin Crusius bunu Latin harflerine çevirmiş ve 1584'de yayımlamıştır.

1611'de İtalyan papazı Pietro Ferraguto "Türkçe gramer"(Grammatica turchesca) adlı eserini, alman papazı Hieronymus Megiser ise 1612'de "Dört bölümde Türk dilinin esasları" (Institutio linguæ turcicæ libri quatuor) adlı 320 sayfalık gramer kitaplarını Latin harfleri ile Türkçe yayımlamışlardır. 1672'de Macar diplomatı Jacob Nagy de Harsany "Türkçe - Latince konuşma" (Colloquia familiaria Turcico - Latina) kitabı yayımlamıştır. Jacop Nagy kendisi Türkçe öğrenmiş ve başkalarının da öğrenmesi için bu kitabı yazmıştır.

Avrupa'da Türkçe sözlerin yazımında sistemli ve bilimsel yöntem ortaya koyarak, Türkoloji çalışmalarını başlatan Leh asıllı Francisci M. Meninski'nin Osmanlı Türkçesi grameri (Linguarum orientalium, Turcicae, Arabiae, Persicae, Institutiones) eseri 1680 yılında Viyana'da yayımlandı.

Sonralar Türkoloji'nin gelişmesiyle Latince, İtalyanca, Fransızca (Jean Deny), Almanca, Macarca (Gy. Nemeth) yazılan eserlerde Türkçe kelimeleri Latin alfabesi ile yazılmışlardır.

Azerbaycanlı bilim adamlarından Prof.Dr. Ferudun AĞASIOĞLU'NA göre, Lâtin alfabesi ilk defa Azerbaycan'da kullanılmış; 1600 yılında bir Fransız alimi tarafından Şamahı'da Söz Türkî adlı bir gramer yazılmıştır. Bu Söz Türkî grameri Lâtin alfabesi ile yazılmıştır... Sonralar Azerbaycan aydınları bu konuda çok mücadele verse de, onların idealleri 20. Yüzyılın evvellerinde kurulan Azerbaycan Demokratik Cumhuriyeti'nin (ADC) liderleri tarafından hayata geçirilmeğe başlanmıştır. 19-20. Yıllar arasında bir alfabe komisyonu kurulmuş, fakat ADC'nin yıkılması ile komisyonun işi yarım kalmıştır. Buna rağmen 1922'den Arap alfabesi ile paralel Lâtin alfabesi de kullanılmıştır. Bu durum 1926 yılına kadar devam etmiş ve 1926 yılında Bakü'de yapılan 1. Uluslararası Türkoloji kurultayı Ortak Türk Alfabesini kabul etmiştir⁵⁹.

Eski Sovyetler Birliği'nde 21 Türk halkının yazı dili (alfabesi – S.B.) mevcut idi... Aralarında İslam dininin geniş şekilde yayıldığı Türk halklarının Arap alfabesine dayanan yazıları mevcuttu. Mesela; Özbek, Kazak, Azerbaycan Türkleri, Türkmen, Tatar, Kırım Tatarı v.b. Rusya'nın hâkimiyetindeki, Hristiyanlığa geçirilen bazı halklar Rus alfabesine dayanan

⁵⁹ TÜRK DEVLET VE TOPLULUKLARI DOSTLUK, KARDEŞLİK VE İŞBİRLİĞİ KURULTAYI, 21–23 MART 1993 ANTALYA, (Prof.Dr. Ferudun AĞASIOĞLU'un konuşması), Ankara 1994, s.69

yazıdan yararlandılar: Çuvaş, Saha (Yakut)⁶⁰.

Çuvaş dilinin yazıdaki ilk tespiti Latin harflerinde olmuş, 1706'da Gerhard Friedrich MİLLER ilk defa olarak 36 Çuvaş kelimesini Rusça tercümeleri ile vermiştir. 18. yüzyılın ikinci yarısından itibaren Çuvaşça kiril harfleriyle yazılmaya başlandı. 1870'te İvan Yakovlev'in ortaya koyduğu Çuvaş alfabesi (eksik ve hatalı da olsa) günümüzde de kullanılmaktadır⁶¹.

Latin alfabesi geçmiş SSCB'de konuşulan Türk dillerinin yazımında da kullanılmıştır.

Sovyetlerdeki Türk ve akraba toplulukların Latin alfabesinin kullanması genellikle 10 yıllık bir dönemi kapsar (1928-1938). Bir geçiş dönemi olarak planlandığı ve esas amacın çok kısa zamanda Rus (Kiril - S.B.) alfabesine geçmek olduğu sonradan belli olmuştur. Arapçadan bir başa Kirile geçilmesi Sovyetlerdeki Türk boylarında tepki yarata bilirdi. Stalin yönetiminin Kiril alfabesine geçişi kolaylaştırmak için böyle bir karar aldığı bilim çevrelerince kabul edilmektedir⁶².

İlk kes Yakutlar Latin alfabesini kullanmış, Yakut pedagogu S.A. Novgorod'un tertip ettiği 33 harfli Latin alfabesi 1917'den 1939'a kadar bu alfabe kullanılmıştır.

Latin Alfabesini ikinci kullanan Azerbaycan Türkleridir. 19.yüzyılında Azerbaycanlı dramaturg Mirze Fethali Arap alfabesinin yerine Latin alfabesinin kullanılmasını önermiş, fakat bu girişimin gerçekleşmesi için şartlar elverişli olmamıştır. Yeni Latin alfabesi 1925'te Azerbaycan'da kullanılmaya başlanmış, 1926'da Bakü'de düzenlenen "I. Türkoloji Kongresi" Sovyetlerdeki Türk dillilerin ve Müslüman halklarının Latin alfabesine geçişi hakkında karar kabul etti ve bu karar sonralar sırasıyla aşağıdaki yıllarda uygulamaya konulmuştur; Azerbaycanlılar 1925-1939'da, Karaçay ve Balkarlar 1927-1939'da, Tatarlar 1927-1939'da, Altay Türkleri 1928-1938'de, Kazaklar 1928-1940'da, Karakalpaklar 1928-1940'da, Kınıklar 1928-1938'de, Nogaylar 1928-1938'de, Türkmenler 1929-1940'da, Hakaslar 1929-1939'da, Kırgızlar 1928-1940'da, Kırım Tatarları 1929-1938'de, Başkurtlar 1930-1940'da, Tuvalılar 1930-1943'te, Uygurlar 1930-1947, Gagauzlar 1932-1957'de Latin asıllı yeni alfabeleri ile yazmışlardır⁶³.

Sovyetlerde Kabul edilen Latin alfabesi ile Türkiye'deki arasında yedi

⁶⁰Milletlerarası CAĞDAŞ TÜRK ALFABELERİ Sempozyumu (18-20 Kasım), Kesenbay MUSAEV'İN (Rusya Federasyonu - Moskova) Konuşması, s. 49-50.

⁶¹Milletlerarası CAĞDAŞ TÜRK ALFABELERİ Sempozyumu (18-20 Kasım), Nikolay EGEROV'UN (Çuvaşistan - Çeboksarı) konuşması, İstanbul 1992. s. 26.

⁶²Milletlerarası CAĞDAŞ TÜRK ALFABELERİ Sempozyumu (18-20 Kasım), Oturum Başkanı Prof. Dr. Ahmet TEMİR'in (Türkiye) konuşması, İstanbul 1992. s. 21.

⁶³Prof.Dr.TALÂT TEKİN. Latin Alfabesi ile Eski ve Yeni Türklü Türkçeler. tarih ve toplum. Aylık Ansiklopedik Dergi, Sayı Ocak 1985, s. 26; Mustafa S. KAÇALİN, A.g.e., s.48.

harfte (c, ç, ı, j, ö, ü, y) farklılık mevcut olup, üç harf de Türkçe alfabede bulunmuyordu. Stalin yönetimi “Türkî halklar yönetim dili Rusçayı iyi öğrenemiyorlar, dolayısı ile onların alfabelerini Kiril esasına göre yeniden düzenlemek” gerektiği fikrini ortaya attılar. Bu sefer de her Türk boyu için ayrı ayrı alfabeler türetildi. Her Türk dili ve lehçesinin “özelliklerine” göre, için ayrı ayrı alfabeler yaratmanın yanında lüzumsuz yere “yu”, “ya” gibi sırf Rus diline has harflere fonksiyon verildi⁶⁴.

Türkiye’de Latin alfabesinin Kabulü fikri Celal Nuri (İLERİ), Hüseyin Cahit (YALÇIN) ve KILIÇZADE Hakkı tarafından 1910’da ileri sürülmüş, bu fikir Türkiye Cumhuriyeti’nin kurucusu Atatürk tarafından 1 Kasım 1928’de gerçekleştirmiştir. Türkiye Cumhuriyeti Latin rakamlarının kabulünden (Kanun No: 1288, 20 Mayıs 1928) sonra, Latin asıllı Türk alfabesini (Kanun No: 1353, 1 Kasım 1928) kabul etti⁶⁵.

Sovyetlerin çöküşünden sonra Türk Cumhuriyetleri ve Akraba topluluklarının Latin alfabesine geçmeleri konusunda Türkiye’de ve yurt dışında çeşitli toplantılar yapıldı: Milletlerarası Çağdaş Türk Alfabeleri Sempozyumu (Marmara Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü, 18-20 Kasım, İstanbul 1991),; Kültür Bakanlığı (Ankara) 4 – 8 Mayıs 1992; Dışişleri Bakanlığı Türk İşbirliği ve Kalkınma Ajansı (TİKA - Ankara) 8 – 10 Mart 1993; 21-23 MART 1993’ te Antalya’da ve 20-23 Ekim İzmir’de yapılan 1. ve 2. Türk Devlet ve Toplulukları Dostluk, Kardeşlik Ve İşbirliği Kurultayları; 20-30 Ağustos 1994’te (Kırım, Bahçesaray) İkinci Türk Dünyası Gençlik Kamp ve Kurultayı; 29 Eylül – 3 Ekim 1992’de “Türk Cumhuriyetleri Eğitim bakanları ve Türk toplulukları Eğitim Temsilcileri 2.Konferansı”.

Bu toplantılarda 34 harfli Latin alfabesine geçilmesi konusunda kararlar alındı. Bu kararlarla ilgili bazı Türk Cumhuriyet ve toplulukları resmi olarak Latin alfabesini kabul ettiler.

Azerbaycan cumhuriyeti 25 Aralık 1991’de, Türkmenistan Cumhuriyeti 12 Nisan 1993’te, Özbekistan Cumhuriyeti 2 Eylül 1993’te, Karakalpak Özerk Cumhuriyeti 26 Şubat 1994’te, Moldova Parlamentosu 13 Mayıs 1993’te Gagavuzlar için, 2.Kırım Tatar Milli Kurultayı 31 Temmuz 1993’te, Tataristan Cumhuriyeti ise 20 Temmuz 1994’te bu kararlar doğrultusunda Latin alfabesine geçme kararı alındı. Bu kararlardan sonra bu ülkelerde az da olsa Latin alfabesiyle kitaplar basılmaya, gazete ve dergiler çıkarılmaya başlandı⁶⁶.

Bugün Türk devletleri ve birçok Türk ve akraba toplulukları yeniden

⁶⁴ Milletlerarası CAĞDAŞ TÜRK ALFABELERİ Sempozyumu (18-20 Kasım), Doç. Dr. Nadir DEVLET’in (Türkiye) konuşması, s. 15; (Ayrıca Bak. s. 25.)

⁶⁵ Rekin ERTEM, A.g.e., s.44.

⁶⁶ Prof.Dr. Ahmet B. ERCİLASUN. ÖRNEKLERLE BUGÜNKÜ TÜRK ALFABESİ, Kültür Bakanlığı Başvuru Kitapları, 5. baskı: Ankara 1996, s. XIII-XIV.

Latin alfabesini kullanmaya başlamışlardır. Latin alfabesini Türk Devletleri ve toplulukları birbirine yakınlaşmaları için bir vasıta hesap etmektedirler. **Bugün** Kıbrıs ve Bosna-Hersek'te yaşayan Türkler de Latin alfabesini kullanmaktadırlar. Çin Halk Cumhuriyetinin Sinklang eyaletinde yaşayan Uygurlarla Kazaklar 1970'li yıllardan itibaren Latin alfabesi ile yazmaya başlamışlardır⁶⁷. **Bu gün** Latin harfleri Dünya nüfusunun üçte birinden fazlası tarafından kullanılan en yaygın alfabedir⁶⁸.

3. Tarihi Türk Alfabeleri

a. İbrani alfabesi Sami alfabelerinden biri olan **Aram** alfabelerinden çıkmıştır. "Asuri yazısı" da denilen bu alfabenin başlangıcı M.Ö. 5.yüzyıla kadar gider. İbrani alfabesi, diğer Sami alfabeleri gibi 22 harften⁶⁹ oluşuyordu ve bu harflerin hepsi de ünsüz harfleriydi. Daha sonra alfabedeki harf sayısı 29'a çıkmıştır. Ünsüz işareti bakımından zengin olan İbrani alfabesinde ünlüler için hiçbir işaret yoktu. Daha sonralar ünlüleri işaret etmek için harflerin altına konulan hareke'ler veya "okuma işaretleri" kullanıldı.

Türk halkları içinde dillerini İbrani alfabesi ile yazanlar Musevi, Karayimler veya Karaylar (Karayım Türkleri) olmuştur.

Karayım veya Karaim adı Ârâmî-İbrani kökenli gârâ'im kelimesinden gelir. "Yazı bilenler", yani "İbrani yazısını bilenler" anlamında olan bu kelimedeki "im" çoğunluk ekidir. II. Cihan Savaşına kadar Litvanya, Polonya ve Kırım'da yaşayan Karayimler dini eserlerini İbrani yazısı ile yazıyorlardı⁷⁰. En eski Karayımce metinler 16. yüzyıla 18. yüzyıldan kalmıştır. 20. yüzyılın başlarında Polonya Karayimleri Latin alfabesini, Rusya Karayimleri ise İslav alfabesini kullanmaktadırlar.

Oxford'da Bodlean Kitaplığındaki İbrani yazıları arasına 16. yüzyılda İbrani harflerine çevrilmiş anonim Osmanlı Tarihi - Tevarih-i Al-i Osman Ugo Marazi tarafından yayımlanmıştır. Marazzi'nin belirttiğine göre bu el yazısı Neubauer tarafından 1896'da Kudüs'te satın alınmıştır⁷¹.

b)Türkçenin yazımında kullanılan alfabelerden biri de Süryani alfabesidir.

İlk Süryani yazısı Sami kökenli Ârâmî yazısının işlek türünden

⁶⁷ Prof.Dr.TALÂT TEKİN. Latin Alfabesi ile Eski ve Yeni Türlü Türkçeler. tarih ve toplum, s. 28

⁶⁸ Milletlerarası CAĞDAŞ TÜRK ALFABELERİ Sempozyumu (18-20 Kasım), Prof. Dr. Talmas M. GARİPOV'un (Başkurtistan - Ufa) konuşması, s. 24.

⁶⁹ Rekin ERTEM, A.g.e., s.42.

⁷⁰ Mustafa S. KAÇALIN, A.g.e., s.48

⁷¹ Prof.Dr.TALÂT TEKİN. İbrani yazısı ile türkçe. tarih ve toplum. Aylık Ansiklopedik Dergi, Sayı 1. Ocak 1984, s. 21

çıkıştır. Bu yazı sağdan sola doğru yazılır ve 22 ünsüz işaretten oluşur⁷². Süryani harflerinin çoğunun, Arap alfabesinde olduğu gibi, kelimenin başında, içinde ve sonunda olmalarına bitişik veya ayrı yazılmalarına göre değişik şekilleri vardır.

Miladî 1. yüzyılda ortaya çıkmış Süryani yazısı 8. yüzyılda harflerin altına ve üstüne konulan hareke'lerle daha da geliştirilmiştir.

Süryani kilisesinin ikiye ayrılması ile Süryani dili ve yazısı da Batı ve Doğu olmak üzere iki kola ayrılmıştır. Doğu kolunda Maraşlı Nestorîas'la (ölümü: 451) bağlı Nesturî adı verilmiştir. Nesturîler Anadolu ve Suriye Hristiyanlarıdır.

Urfada (Edessa) İlahîyat okulunda ortaya çıkmış Nesturîler İran, Mısır, Irak'ta mezheplerini yaydıktan sonra 10. yüzyılda Çin ve Hindistan'a kadar mezheplerini yayabildiler.

Nesturî Hristiyanlık Orta Asya'da Baykal gölünün bulunduğu bölgede de yayılmış, Batı Türkistan'ın Semireç'e (Yedisu) bölgesinde yaşayan bir kısım Türklerle İç Moğolistan'da yaşayan Öngüt Türkleri hemen tamamıyla Hristiyanlığı kabul etmişlerdi.

19. yüzyıl sonlarında Rus arkeologları Issık gölünün batısında ve Çin sınırında Mazar köyü yakınındaki eski mezarlıklarda Süryani yazısı ile yazılmış Hristiyan mezar kitabeleri bulmuşlardır. Bu kitabelerin bir kısmı 13. ve 14. yüzyıllarında Süryani yazısı ile Türkçe yazılmıştır. Bu kitabelerde kişi adlarına ve 12 hayvanlı Türk takvimine ait yıl adları olan birçok Türkçe kelime bulunmaktadır.

Semireç'e bölgesindeki Hristiyan Türklere ait 568 kitabe 19. yüzyılın sonlarında D.Chwolson ve ünlü Türkolog Radloff tarafından okunmuş ve yayımlanmıştır.

Çingiz İmparatorluğunda büyük rol oynamış Öngüt Türklerine ait ve iç Moğolistan'da bulunmuş kitabelerden ancak beş tanesi K. Cronbech tarafından yayımlanabilmiştir.

Semireç'e bölgesindeki kitabelerde ölüm tarihleri Milâttan önce 311 yılında başlayan Selduk çağına ve 12 hayvanlı Türk takvimli göre verilmiş, Milâdi tarihi bulmak için kitabelerde *Aleksandros kan sakışı* "*İskender Han hesabı(ile)*" tarzında verilen tarihten 311 sayısı çıkartılmalıdır⁷³.

c)Türkçe kelimelerin yazımında kullanılan ilk alfabelerden biri **Grek (Yunan) alfabesidir**. Grek alfabesi ile en eski Türkçe kelimeler Yayık (Ural nehri) ve Yoğ (cenaze töreni anlamında) kelimelerdir. "Yayık" kelimesi ünlü İskenderiyeli bilim adamı Ptolemaios tarafından 2.yüzyılda, Göktürklerin "cenaze töreni" anlamında kullandıkları "yoğ" kelimesi ise 576 yılında

⁷² Mustafa S. KAÇALIN, A.g.e., s.48

⁷³ Prof.Dr.TALÂT TEKİN. Süryani alfabesi ile Türkçe Kitabeler. tarih ve toplum. Aylık Ansiklopedik Dergi, Sayı 2. Şubat 1984, s. 20

Göktürk hakanı Ektel'e gönderilen Bizans elçilik heyeti başkanı Valentinus'un dönüş sonrası yazdığı raporunda kullanılmıştır. Bizans tarihinin Türklerle ilgili bölümlerinde, Bulgar Türklerinin dil yadigârlarında ve Tuna Bulgarlarının kitabelerinde (9.yy.) Grek herifleriyle yazılmış Türkçe kişi adları, ünvanlar ve belirli bazı kelimeler (12 hayvanlı Türk takvimindeki hayvan adları ve sayılar gibi) vardır. Bizans ve Bulgar belgelerindeki Grek harfli Türkçe kelimeler ünlü Macar bilgini Gyula Moravcsik tarafından yayımlanmıştır.

Grek alfabesiyle Osmanlıca en eski yazı 16.yy. ait olup İstanbul patriği ünlü Gennadios Scholarios'un 1455 veya 1456 yılında Fatih Sultan Mehmed'in emri üzerine hazırladığı Hristiyan İtikatnamesidir. Daha sonra Verroria (Karaferye) kadısı Ahmet'in Türkçeye çevirdiği itikatname Grek harfleri ile (anonim) yazılmış, 1584'te Martin Grusius bu ikametnameyi Latin harfli yazı çevrimi ile yayınlamıştır.

Grek alfabesini en çok kullanan, hiç şüphesiz, Ortodoks Hristiyan inancına sahip Anadolu Karamanlılar olmuştur. Yunanca bilmeyen Karamanlılar dini kitaplarını Grek alfabesi ile yazmış ve yayınlamışlardır. En eski, ilk baskı 1718'de yapılmış olan *Gülzâr-i İmân-i Mesîhî* adlı (Amsterdam 1743; İstanbul 1803,1883) din kitabıdır⁷⁴. 18 - 19.yüzyıllarda Karamanlca Avrupa'da 500 den çok kitap basılmıştır. Karamanlca eserlerin çoğu standart Türkçe ile değil mahalli Karamanlı lehçesi ile yazılmıştır. Ünlü Macar Türkolog Janos Eskmann bu eserlerin dil özelliklerini incelemiştir.

Anadolu Karamanlıları Kurtuluş Savaşı sonrası yapılan mübadelede Yunanistan'a gönderilmişlerdir. Mübadele sırasında sayıları bir milyon civarında olan Karamanlıların yaşlıları Türkçe konuşmuş ve yazmışlardır. Genç kuşak ise, Grekleşmiştir. Türkçeden başka dil bilmeyen Karamanlılarla, anadilleri Rumca'nın yanı sıra Türkçe de bilen Türkiyeli Rumlar için 1840'da İstanbul'da E. Misaelides tarafından *Anatoli (Anadolu) gazetesi* (Gazeta-yi Anatoli adı ile) Türkiye'de yayınlanan Yunan harfli ilk Türkçe gazetedir⁷⁵.

d) Türkçenin yazımında kullanılan alfabelerden biri de Ermeni alfabesidir. Türkçeyi Ermeni yazısı ile yazanlar Ukrayna-Polonya Ermenileri ile, Osmanlı İmparatorluğu ve Türkiye Cumhuriyeti tebaası Ermeni asıllı vatandaşlardır.

Ermeni alfabesi, Ermenilerin Hristiyanlığı kabul etmelerinden iki yıl sonra, 406 yılında⁷⁶ (? 405 veya 412) psikopes Meşrob Maşdots tarafından icat edilmiştir. Mestor model olarak Grek alfabesini almış, fakat buna Pehlevi

⁷⁴ Mustafa S. KAÇALIN, A.g.e., s.48

⁷⁵ Prof.Dr.TALÂT TEKİN. Grek Alfabesiyle Türkçe. tarih ve toplum. Aylık Ansiklopedik Dergi, Sayı 3. Mart 1984, s. 20-21

⁷⁶ Mehmet SARAY. Ermenistan ve Ermeniler. Kafkas Araştırmaları II, s.1-18, İstanbul 1996, s.5

alfabesinden de birçok harf katmıştır. Mestor ayrıca harflerin adlarını ve sırasını da değiştirmiştir.

Ermeni alfabesi 38 harften oluşur⁷⁷ ve Grek alfabesi gibi soldan sağa yazılır. Küçük harflerin normal, Şegaker ve Nodr olmak üzere üç farklı türü vardır.

Doğu Anadolu ve Güney Kafkasya'daki Ermeni devleti 11.yy. ortalarında Selçuklu akınları ile yıkıldıktan sora Ermenilerin büyük bir kısmı Gürcistan'a, Kilikya'ya ve Kırırma göç etmişlerdi. Kıpçak Türklerinin ticaret merkezleri olan Sudak, hem de Ermeni kolonilerinin merkezlerinden biriydi ve Rusya'ya, Bizans'a ve Mısır'a gidip gelen ticaret yolu üzerinde idi.

13. yüzyılda tamamıyla bir Türk ülkesi haline gelen Kırırmda, Ermeniler Kıpçak Türklerine ticari ilişkilerinde aracı ve yardımcı oluyorlardı. Bu nedenle Ermeniler kendi dinlerini, yazılarını ve bir çok Ermenice terimleri muhafıza etmekle beraber, kendi dillerini bırakıp topluca Kıpçak Türkçesini, Kumanca'yı benimsemişlerdi.

Kırırın Ermenilerinin bir kısmı, Kral 1. Leos'un daveti ile Batı Ukrayna'ya ve Galiciya'ya yerleşerek Polonya Ermenileri kolonisini oluşturmuşlardır. Ukrayna ve Polonya Ermenileri kendi dillerini bırakarak Türkçe konuşup, yazmaya başlamışlardır. 1883'te Ukrayna Ermenilerinin merkezi Kamenets – Podolsk'a giden Kuşneryan adlı bir Ermeni gezi notlarında, bu değişim nedeniyle Ermenileri eleştirerek kınamıştır. Kıpçak Türkçesi ile konuşup yazan, bu Ermenilerden Ermeni yazısı ile fakat Türkçe pek çok eser ve belge kalmıştır⁷⁸. Bu, 1559 – 1664 yıllarına ait olan Kamenets – Podolsk cemaati belgelerinin bir kısmı Alman - Faşist işgali döneminde (1941 - 1944) yok edilmişse de bu gün Viyana'da Mehitarist Kitaplığı'nda, Viyana Milli Kütüphanesi'nde, Venedik Mehitarist Kitaplığı'nda, Paris'te Milli Kütüphanede, Breslav, Lvov ve Krakov şehirlerinde daha bir çok yazma bulunmaktadır. Bu el yazmalarının çoğu, dini eserler, vaaz ve dualar, mahkeme kararları, evlilik kayıtları ve başka belgelerdir. Bu el yazmaların arasında Kıpçak Türkçesi grameri ile Ermenice-Kıpçakça-Fransızca bir sözlük de bulunmaktadır. Batılı Türkologlardan Tadeusz Kowalski, Omelyan Pritsak, Edward Tryjarski, Jean Deny, E. Schütz vb. Ermeni Kıpçakçası üzerine araştırmalar yayınlamışlardır.

E. Tryjarski Ermeni Kıpçakçasının mükemmel sözlüğünü bile hazırlamıştır: "Diktionaire Armeno – kiptchak d'apres trois manuscrits des collections viennoises, I – IV, Warszawa 1968 – 1970".

1968 yılında E. Schütz, Kamenetsdeki bir papas ailesinin dededen toruna ortaklaşa vücuda getirdikleri, 15. yüzyıl ortalarından 17. yüzyıl ortalarına kadar Kamenets – Podolsk'da meydana gelen olayları günü gününe kaydı yapılan vekayitnameyi - "Kamenets Vekayinamesi"ni yayınlamıştır.

⁷⁷ Ermenice Atölyesi; <http://www.ermenikultur.org/ermenice-atolyesi/>

⁷⁸ Mustafa S. KAÇALIN, A.g.e., s.48

Ermeni Kıpçakçası dışında, bir de Ermeni Türkçesi ve onunla meydana getirilmiş bir edebiyat vardır. Kafkasya ve İran'da yaşayan Ermeni şair, yazar ve ozanları kendi yazıları ile, fakat Türkçe, Azerbaycanca, Farsça ve Gürcüce eserler yazmışlardır. Ermeni edebiyatında ünlü simalardan sayılan Eremiya Çelebi Kömürçüyan (1648-1704) Türkçe birçok eserin yazarıdır. Kömürçüyan tarih, coğrafya ve takvimler konusunda eserler vermiş, Ermeniceye ve Türkçeye çeviriler yapmıştır.

Tanzimat döneminde İstanbul'da Ermeni yazısı ile Türkçe birçok gazete ve dergi yayımlanmıştır. Bunlardan Ahabir-i Konstantiniyye (1855), Ararat (1869 - 1871), Ceride-i Havadis (1840), Manzume-i Efkâr (1866-1896), Mecmua-i Havadis (1852-1869), Okkabaz (1908) vb Ermeni alfabesiyle Türkçe yayımlara örnek gösterilebilir.⁷⁹

e) Türklerin kullandıkları alfabelerden biri de **Mani veya Manihey alfabesidir**. Bu alfabe Maniheizmi kabul eden Türklerce 8. ve 9. yüzyıllarda kullanılmıştır.

Manihaizm, Mani (215/216-274) adlı bir İranlı tarafından 3.yüzyılda Babil'de ortaya çıkmıştır. Maniheizm evrende birbirine zıt iki ilkenin - Hayır ve Şehr'in bulunduğu, bu ilkelerin mücadelesine ve sonunda Kurtuluşa - Hayır'ın galibiyetine inanan bir dindir. Mani'ye göre, eski dinler peygamberleri tarafından geliştirilse de, zamanla saliklerince saptırılmış olduğundan kendisi "peygamberlerin sonuncusu" dur.

Maniheizm 4. yüzyılda Galya ve İspanya'ya, Küzey Afrika'ya, Orta Asya'ya, Çine, Moğolistan'a (8. yy.) kadar yayılmıştır. Fakat Batıda Hristiyanlığın, Doğuda Budizmin ve Zerdüştlüğün baskısı ile 9.yüzyılda ortadan kalkmıştır.

Manihey alfabesi Ârâmî alfabesinin bitişik olmayan türü ile Süryani alfabesinin bitişik türü arasındaki geçiş şekillerinden birini temsil eden Estrangelo yazısından çıkmıştır. Manihey alfabesi Türkçenin yazımı için Orhun alfabesinden daha az elverişlidir. Manihey ve Uygur alfabeleri Türkçenin ünlülerini yazılmak için aynı sistemi kullanır: Söz başında "o" ve "u" için "elif", "vav", "ö" ve "ü" için de "elif", "vav" ve "ye" kullanır. Sözü ilk hecesindeki "ö" ve "ü" harflerini, "o" ve "u"den ayırt etmek için "vav" ve "ye" yazılmaktadır⁸⁰...

Manihey yazısı da, bazı özelliklerine (ünsüzlerin yazımına) göre üstün olduğu Soğd ve Uygur yazıları gibi sağdan sola yazılır⁸¹. Maniheyist Uygurlardan kalma yazı parçaları Doğu Türkistan'da, Turfan ve Tun-huang'ta bulunmuştur. Yüzyıllarca toprak altında kalan ve tahrip olan bu el

⁷⁹ Prof.Dr.TALÂT TEKİN. Ermeni Alfabesiyle Türkçe. tarih ve toplum. Aylık Ansiklopedik Dergi, Sayı 4. Nisan 1984,s. 7

⁸⁰ Mustafa S. KAÇALIN, A.g.e., s.46

⁸¹ Mustafa S. KAÇALIN, A.g.e., s.46

yazısının okunabilen kısımları daha da küçülmüştür.

Maniheist Uygurlardan kalma eserlerin içinde en önemlisi Manihey ve Uygur yazısı ile birçok elyazma nüshası bulunan. Huastuanift'tir. Huastuanift bir "günahl çıkartma", "tövbe etme" kitabıdır. Bu eser Radlov (Petersburg, 1909), A.von Le Gog (Berlin, 1910; JRAS, 1911), L.V. Dmitriyeva (Moskova- Leningrad, 1963) tarafından yayımlanmış ve A.von Le Gog'un bir eseri (JRAS, 1911) Türkçeye de çevrilmiştir.

Moğolistan'da Böğü Kağan'm (759-780) 762'de Maniheizmi kabul edişini anlatan 4 sayfalık bir metin parçası günümüze kadar gelmiştir. Uygur alfabesi ile yazılmış bu metni W.Bang ve Avon Gabain tarafından 1929 yılında yayınlanmıştır⁸².

f) Eski Türkçe'nin - Uygurcanın kullanmış olduğu alfabelerden bir de **Brâhmî yazısıdır**. Hint kökenli, Sanskritçe dini metinlerin yazımı için kullanılan bu yazı Budizm ile birlikte Orta Asya'ya yayılmıştır. Brahmi yazısını ilk kullanan Budist Tohar'lar veya Saka'lar bazı yeni işaretler ilâve ederek onu geliştirmişlerdir. Budist Uygurlar da onlardan aldıkları yazılara bazı değişiklikler yaparak kullanmışlardır.

Bir hece yazısı olan Brâhmî yazısı Grek, Ermeni yazıları gibi soldan sağa yazılır.

Brâhmî yazısının kökeni kesin olarak bilinmiyorsa da Sami alfabesinin uzak sürgünlerinden biri olduğu söylenebilir. Bazı bilginlere göre, Güney Arabistan'dan Sabali tüccarlarca Hindistan'a götürülen Sami alfabe türlerinden biri Brâhmî yazısına modellik etmiştir. Alman Bühler'e göre ise Brahmi yazısı Ârâmî kökenlidir. Hint alfabesinin çekirdeğindeki birkaç işaretle eski **Sami** alfabesi harfleri arasında gerek şekil, gerek ses değeri bakımından büyük benzerlik vardır. Hintliler 22 Sami işarete bazı değişik ve ilaveler yapmışlardır. Hintliler harfleri satır çizgisinin altına yazdıkları için Sami işaretler Brahmi yazısında tuhaf görünmekte - harfler başı aşağı gelmiş ve çamaşır ipi görünümünü almaktadır. Brâhmî yazısı öğretimi ve eğitimi oldukça zor olduğu için Türkler arasından pek yayılmamış; Turfan ve civarında kısa bir süre 10. ve 11. yüzyıllarda kullanılmıştır⁸³.

Brâhmî yazılı Eski Türkçe metinlerin sayısı azdır. Turfan'da bulunup Berlin'e getirilmiş, küçük parça veya parçacıklardan oluşan Brâhmî yazılı metinlerin sayısı 100 civarındadır. Brâhmî yazılı Uygurca metinler içerik bakımından tıp, takvim vb. gibi konularla ilgili fragmanlardır. Ait oldukları Eski Türk diyaleti ise Gabain'in "Y." Diyaleti diye isimlendirmiş olduğu Eski Türk veya Uygur diyaletidir.

Brâhmî yazılı metinlerin değeri yazıların türü ve imla tarzında, şaşırtıcı

⁸² Prof.Dr.TALÂT TEKİN. Manihey Alfabesiyle Türkçe. tarih ve toplum. Aylık Ansiklopedik Dergi, Sayı 6. Haziran 1984, s. 9

⁸³ Mustafa S. KAÇALIN, A.g.e., s.46

telâffuz veya söyleniş özelliklerindedir. Uygur, Manihey ve Soğd metinlerinden farklı olan bu özellikler A. von Gabaine göre şöyledir:

1. Kelime başında “b” yerin daha çok “p” bulunması
2. “O” ve “ö” ünlülerinin ilk hece dışındaki hecelerde de bulunması
3. Kapalı “e” (ê) ünlüsünün bulunması
4. Uzun ünlülerin(“a”, “o”) bulunması

Günümüzde bu özelliklerden birinci ve ikincisi Altay diyalektlerinde, üçüncüsü Azerbaycan Türkçesinde, sonuncu özellik ise Türkmence ve Yakutçada korunmuştur⁸⁴.

g) Bugünkü bilgilerimize göre, **Yabancılar** tarafından Türkçe kelimelerin tespitinde kullanılan yazılardan birincisi **Çin yazısıdır**. Çünkü, eski Türklerin ilişkide bulundukları yerleşik hayat süren ilk uygar kavim Cinlilerdir.

Çinli bilim adamları vakayinamelerinde eski Türklerle ilgili çok önemli bilgiler vermiş, ayrıca özel ad (boy ve kişi adları, toponimler), unvan gibi birçok Türkçe kelimeyi Çin yazısı ile kaydetmişlerdir⁸⁵.

Cin yazısı, eski Cin hiyerogliflerinden veya resim yazısından gelişmiş bir hece-kelime yazısıdır. Tek heceli Çin yazısı Şang sülalesi döneminde (M.Ö. 1750–1150) ortaya çıkmıştır. En eski Cin yazılarında kullanılan işaret sayısı 2500-3000’e kadar idi. İşaretler ifade ettikleri nesne ve kavramların basit resimlerinden veya sembollerinden (ideogram) ibarettir. Sonralar bu işaretler çizgilere dönüşerek tanınmaz hale gelmiştir. Cinliler işaret sayısını artırmak zorunda kalmış ve 1716’da bu işaretlerin sayı K’ang-hsi sözlüğünde 40.545 idi⁸⁶. Yapıları bakımından bu işaretler en az beş çeşitlidir:

- 1) İdeogramlar (resim kökenliler)
- 2) Basit ideogramlar (örneğin sayılar)
- 3) Birleşik ideogramlar (iki ayrı kavramı temsil eden iki işaretten oluşanlar)
- 4) Fonetik ödünçlemeler (resimlendirilmeyen bir kavramın eş sesli kelimelerin işareti ile gösterilmesi)
- 5) Fonetik birleşikler (biri kelimenin anlamını, diğeri fonetik yapısını gösteren iki işaretin birleştirilmesinden meydana gelenler)⁸⁷

⁸⁴ Prof.Dr.TALÂT TEKİN. Brâhmî Yazısı ile Eski Türkçe Metinler. tarih ve toplum. Aylık Ansiklopedik Dergi, Sayı 8. Ağustos 1984, s. 54.

⁸⁵ Mustafa S. KAÇALIN, A.g.c., s.47

⁸⁶ Prof.Dr.TALÂT TEKİN. Çin İdeogramları İle Türkçe. tarih ve toplum. Aylık Ansiklopedik Dergi, Sayı 11. Kasım 1984, s.5

⁸⁷ Prof.Dr.TALÂT TEKİN. Çin İdeogramları İle Türkçe. tarih ve toplum, s.5

Cin yazısı yukarıdan aşağıya yazılır, satırlar sağdan sola gider.

Eski Cin kaynaklarındaki Hunca ve Eski Türkçe malzeme şöyle tasnif edilir:

1. Hun (Hiung-nu) kelimeleri (M.Ö. III. - M.S. IV yy.)
2. Tö-pa veya Tobgac kelimeleri (IV -VI yy.)
3. Göktürk (T'u-Küe) dil malzemesi (VI-VIII yy.)
4. Moğolistan Uygurlarına (VIII-IXyy.) ait malzeme⁸⁸

Hunlara ait 50 küsur kelime ve M.S.329 yılında cereyan eden bir olayla ilgili on işaretten oluşan cümle bulunmaktadır. Japon bilginlerinden Kurakiçi Shiratorı Hunca kelimeleri Moğolca-Tunguz'ca olduğunu iddia etse de, F.W.K. Miller Hun kelimelerini Türkçeye göre açıklaya birmiştir.

M.S. 329 yılında Çin yazıtlarında Hunca "Orduya sevk, kumandanı yakala" beyti açıklanmıştır.

T'o-palara (Tabgaç) ait özel adlar ve unvanlardan oluşan 50 küsur kelime Peter Boodberg tarafından Türkçe olarak (eski Türkçede "k'â-p'âk-çin"-kapıcı, "Pi-tê-çên"-bitigçi, yazıcı...) açıklanmıştır.

Göktürkçe kelimeler Küzey Çu sülalesi (556-581) tarihi Çu-şu'da bulunmuştur. Bu en eski Türkçe kelimeler "T'u-küe"=Türküt (Türkün çoğul hali), "K'i-ku"=Kırkız (Kırgız) gibi kavim adları ile "T'u-men"=Tümen, "K'o-lo"=Kara (?) gibi hükümdar adları, "K'o-ho-tun"=kagatun-katun-hatun, "Ye-hu"=Yabku, "Takuan"=Tarkan gibi unvanlar ve "ko-li"=karı-ihtiyar, "so-ko"=sakal,saç, "fu-lin"=böri-kurt,"ho-lan"=kulan-at gibi cins adlarıdır.⁸⁹

Çin kaynaklarında Batı Göktürklerle ait belgeler ünlü Fransız sinologu⁹⁰ Edouard Chavannes tarafından 19.yüzyılın başında, Doğu Göktürklerle ait bütün belgeler Liu-Mau-Tsai tarafından, Moğolistan Uygurlarına ait belgeler (Uygur hakanın ad ve unvanları) Gustav Schlegel, Hirth, F.W.K. Müller ve Hamilton gibi araştırmacılar tarafından incelenmiş ve yayımlanmıştır⁹¹.

4.Sonuç.

Türkçenin ilk şekli hakkında yeterli belge ve bilgi olmadığı için, bir fikir söylemek şimdilik imkânsızdır. Bu devir Türkçesi hakkında az çok bilgi edinmemiz için daha eski metinlerin ortaya çıkması, bu devirde komşu milletlerin dillerinde rastlanan Türkçe kelimelerle, şahıs adları ve unvanların

⁸⁸ Prof.Dr.TALÂT TEKİN. Çin İdeogramları İle Türkçe. tarih ve toplum, s.6

⁸⁹ Mustafa S. KAÇALIN, A.g.e., s.46

⁹⁰ Sinoloji - konu olarak Çin ile ilgili dil, uygarlık, tarih bilgilerini ele alan filoloji.

⁹¹ Prof.Dr.TALÂT TEKİN. Çin İdeogramları İle Türkçe. tarih ve toplum, s.8

tetkiki, Türkçenin ses ve eklerinin daha eski şekillerinin tespiti ve bunların da kardeş ve akraba dillerin eski şekilleri ile karşılaştırılması gerekir⁹².

Türk yazı dilinin ne zaman ve hangi şartlar içinde ortaya çıktığı hakkında bugün henüz katıyetle bir söz söyleyecek bilgiye sahip değiliz. Bu husus, belki Türk Tarihinin en eski devirleri aydınlanıncaya kadar karanlık kalacaktır. Biz Türk yazı dilini Orhun kitabelerinden (8. Yüzyıl başları) itibaren takip edebiliyoruz. O devre ait olan bazı kitabeler belki daha eski tarihlere aittir. Dilin inkişafı göz önünde tutulursa onun eski şekli milâdın ilk senelerine kadar götürülebilir. Milâdın ilk senelerinden 13.yüzyıla kadar devam eden bu yazı dili ses, kelime, cümle ve imlâ bakımından aynı özellikleri taşımaktadır. Türk milletinin 13 yüzyıllık bir zaman içinde ve bir dil sahası birliği olarak geniş bir bölgede coğrafi şartlara göre türlü meşguliyetler ve siyasi teşekkül bakımından birçok zümreler ve temas bakımından farklı muhitler içinde bulunduğu halde bir tek yazı dili kullanması ve bir tek ifadenin hâkim olması, bu kültür camiasının bütün siyasi ve içtimai esasları aydınlatıncaya kadar, bir sır olarak kalacaktır.

Bu 13 asırlık edebi dil örnekleri Kuzeydoğuda tabiat dininde Göktürk yazısı ile Kuzeybatıda Hristiyan dininde Nasturi yazısı ile, Güneydoğuda Buda dininde Soğd, Uygur ve Pali yazısı ile, Mani dininde Mani ve Uygur yazıları ile ve daha sonra ise İslam dininde, Arap yazısı ile yazılmıştır. Yabancı dinler, değiştirilmiş yabancı alfabeler bir kısım kelimeler haricinde, Türk yazı dilinde hiçbir değişiklik vücuda gelmemiştir. Bu farklı yazı türleri Türk muhitine girince, yabancı tesirlerin bıraktığı en mühim iz olarak, ancak Türk sayı sisteminin değişmesi gösterilebilir ki, bu fikir de sınırlı eski malzemenin araştırılmasına dayandırılarak söylenebilmektedir; Türkler sayıları yazı ile ifade etmişler, yalnız zaruri hallerde komşularının rakam şekillerini almışlardır. Sonralar ise zaruret karşısında komşularının rakamlarından istifade etmiş, fakat kendi sayı sistemlerinden vazgeçmek mecburiyetinde kalmışlardır⁹³.

Türkler yazı malzemesi olarak kamış kalem ile fırça ve türleri kullanılmıştır. Kâğıtlar klâsik devirde, kalın, parlak cilâlı ve çoğu zaman ince damalı olduğu halde, son devirde bunlar ipekten ince bir şekilde üretilmişlerdi. Kitap ciltleri de çok çeşitlidir. Klâsik devirde Hindistan'dan gelen ve photi isimli cilt şekli daha çok burkancılar - Budistler tarafından kullanıldığı halde Mani dini mensupları kitaplarını yaprak ortalarından geçen bir dikişle ciltlemişlerdir. Sonralar, Çin usulü ile üstten ciltlenen kitaplar ortaya çıktığını görüyoruz.

Eski Türkçe ile ilgili bütün malzeme dağınık olarak Türkiye dışındaki kütüphanelerde bulunmaktadır. Mezar taşları hariç, diğerleri Berlin, Marburg,

⁹² Raşid Rahmeti ARAT. A.g.e., s.64.

⁹³ Raşid Rahmeti ARAT. A.g.e., s.59-60.

Paris, Londra, Stockholm, Leningrad, Pekin ve Kyoto'dadır (Japonya).

Göktürk yazısı 1893'te Vilhelm Thomsen (Danimarka) tarafından, Mani yazısı da F.W.K. Miller tarafından 20.yüzyılın başında çözülmüştür. Eski Türkçe malzemeyi araştıran başlıca bilim adamları şunlardır; V. Thomsen, F.W.K. Müler, A.v.Le Coq, W. Radlov, W. Bang, Raşid Rahmeti ARAT ve A.v.Gabain⁹⁴.

Alfabe ve dil konularının araştırılması çok zordur. Bir devlet ve ya her hangi bölgedeki devletlerin ulusal bilim kurumları ile bu konularda belli bir sonuca varmak imkânsızdır. Dünyadaki bütün alfabe ve dillerin tarihi süreç içerisinde başkalarına etkisi olmuş ve ya onlardan etkilenmiştir. Bundan dolayı tarih sahnesinden silinen dil ve alfabeleri, günümüzdeki bütün ulusların, etnik gurup ve azınlıkların dillerini çalışma kapsamı içerisinde değerlendirmek gerekir. Bu tür çalışmalar ise Uluslararası bilim kurumları tarafından yapılabilir. Ancak bu tür geniş kapsamlı araştırmalarla insanlık tarihinin karanlık sayfalarına ışık tutula ve aydınlatıla bilir. Dillerin sayısında bile, tartışmaların sürdüğü günümüzde alfabeler konusunda ortaklık sağlanamaması doğaldır. Belli bir sonuçlara ulaşılması için daha kapsamlı ve Uluslararası bir düzeyde beklide Dünya Dil Merkezi'nin kurulması ve ortak çalışmaların yürütülmesi ile mümkündür.

KAYNAKÇALAR

- Ahmet Temir. Ural – Altay ve Altay Dilleri. Ural – Altay Dilleri Teorisi. Türk Dünyası El Kitabı. Dil - Kültür - Sanat. İkinci Baskı, Cilt II, Ankara 1992, s.3-7.
- Ermenice Atölyesi; <http://www.ermenikultur.org/ermenice-atolyesi/>
- İbrahim KAFESOĞLU, Türk Milli Kültürü, Boğaziçi Yayınları, İstanbul 1996
- Mehmet SARAY. Ermenistan ve Ermeniler. Kafkas Araştırmaları II, s.1-18, İstanbul 1996
- Milletlerarası CAĞDAŞ TÜRK ALFABELERİ Sempozyumu (18-20 Kasım), Yayına Hazırlayan Doç.Dr. Nadir DEVLET, Marmara Üniversitesi Yayınları No: 509, Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Yayınları No:1, İstanbul 1992
- Muharrem ERGİN. Türklerde yazı ve Alfabeler. Türk Dünyası El Kitabı. Dil - Kültür - Sanat. İkinci Baskı, Cilt II, s.250-292. Ankara 1992
- Mustafa S. KAÇALIN, Türkçenin Yazıldığı Alfabeler, "ELİFBÂ" Maddesi, TÜRKİYE DİYANET VAKFI İSLAM ANSİKLOPEDİSİ, CİLT 11, İstanbul 1995, s.44-49.
- Osman Nedim Tuna. Ural – Altay ve Altay Dilleri. Altay Dilleri Teorisi. Türk Dünyası El Kitabı. Dil - Kültür - Sanat. İkinci Baskı, Cilt II, Ankara 1992, s.7-59.
- Prof.Dr. Ahmet B. ERCİLASUN. Başlangıçtan Yirminci Yüzyıla Türk Dili Tarihi. Akçağ Yayınları /603, 1 Baskı, Ankara 2004.
- Prof.Dr. Ahmet B. ERCİLASUN. ÖRNEKLERLE BUGÜNKÜ TÜRK ALFABESİ, Kültür Bakanlığı Başvuru Kitapları, 4. Baskı Ankara 1993; 5. baskı: Ankara 1996.
- Prof.Dr. Musa DUMAN. ALFABE TARTIŞMALARI ve HARF İNKİLÂBİ. Fatih Sultan Mehmet Vakıf Üniversitesi Fatih Sultan Mehmet Vakıf Üniversitesi Rektörü. <http://fsmsem.fatihsultan.edu.tr/fsmsem/seismic-performance-of-a-moment-makale-21.html>
- Prof.Dr.TALÂT TEKİN. Arap Yazısı ile Türkçe Metinler. tarih ve toplum. Aylık

⁹⁴ Şinasi TEKİN. Türk Lehçe ve Şiveleri: Eski Türkçe. Türk Dünyası El Kitabı. Dil - Kültür -Sanat. İkinci Baskı, Cilt II, Ankara 1992, s.72.

- Ansiklopedik Dergi, Sayı 9. Eylül 1984, s. 49-54
- Prof.Dr.TALÂT TEKİN. Brâhmî Yazısı ile Eski Türkçe Metinler. tarih ve toplum. Aylık Ansiklopedik Dergi, Sayı 8. Ağustos 1984, s. 52-56
- Prof.Dr.TALÂT TEKİN. Çin İdeog ramları İle Türkçe. tarih ve toplum. Aylık Ansiklopedik Dergi, Sayı 11. Kasım 1984, s. 5-8
- Prof.Dr.TALÂT TEKİN. Ermeni Alfabetiyle Türkçe. tarih ve toplum. Aylık Ansiklopedik Dergi, Sayı 4. Nisan 1984, s. 6-9
- Prof.Dr.TALÂT TEKİN. Göktürk Alfabetiyle Türkçe. tarih ve toplum. Aylık Ansiklopedik Dergi, Sayı 5. Mayıs 1984, s. 6-12
- Prof.Dr.TALÂT TEKİN. Grek Alfabetiyle Türkçe. tarih ve toplum. Aylık Ansiklopedik Dergi, Sayı 3. Mart 1984, s. 20-23
- Prof.Dr.TALÂT TEKİN. İbranî yazısı ile türkçe. tarih ve toplum. Aylık Ansiklopedik Dergi, Sayı 1. Ocak 1984, s. 19-21
- Prof.Dr.TALÂT TEKİN. Kiril (İslav) Alfabeti ile Türlü Türkçeler. tarih ve toplum. Aylık Ansiklopedik Dergi, Sayı 12. Aralık 1984, s. 62-66
- Prof.Dr.TALÂT TEKİN. Latin Alfabeti ile Eski ve Yeni Türlü Türkçeler. tarih ve toplum. Aylık Ansiklopedik Dergi, Sayı Ocak 1985, s. 20-28
- Prof.Dr.TALÂT TEKİN. Manihey Alfabetiyle Türkçe. tarih ve toplum. Aylık Ansiklopedik Dergi, Sayı 6. Haziran 1984, s. 6-11
- Prof.Dr.TALÂT TEKİN. Osmanlıların Arap Alfabetinde Reform Gelişmeleri. tarih ve toplum. Aylık Ansiklopedik Dergi, Sayı 10. Ekim 1984, s. 63-64
- Prof.Dr.TALÂT TEKİN. Soğd ve Uygur Alfabetiyle Türkçe. tarih ve toplum. Aylık Ansiklopedik Dergi, Sayı 7. Temmuz 1984, s. 17-22
- Prof.Dr.TALÂT TEKİN. Süryani alfabesi ile Türkçe Kitabeler. tarih ve toplum. Aylık Ansiklopedik Dergi, Sayı 2. Şubat 1984, s. 19-21
- Raşid Rahmeti ARAT . Türk Lehçe ve Şiveleri: Türk Milletinin Dili. Türk Dünyası El Kitabı. Dil - Kültür - Sanat. İkinci Baskı, Cilt II, Ankara 1992, s.59-68.
- Rekin ERTEM, "ELİFBÂ" Maddesi, TÜRKİYE DİYANET VAKFI İSLAM ANSİKLOPEDİSİ, CİLT 11, İstanbul 1995, s.39-44
- Şinasi TEKİN. Türk Lehçe ve Şiveleri: Eski Türkçe. Türk Dünyası El Kitabı. Dil - Kültür - Sanat. İkinci Baskı, Cilt II, Ankara 1992, s.69-120.
- TÜRK DEVLET VE TOPLULUKLARI DOSTLUK, KARDEŞLİK VE İŞBİRLİĞİ KURULTAYI, 21-23 MART 1993 ANTALYA, KURULTAY TUTANAKLARI, Ankara 1994.

BALKAN YAHUDİLERİNİN CUDEZMO DİLİNDE TÜRKÇE ALINTILAR

Hayriye Süleymanoğlu YENİSOY*

Bundan beşyüz yıl önce (1492-1497) zorunlu olarak İspanya'yı terk eden Yahudiler, Osmanlı İmparatorluğu topraklarına sığınma hakkı buldu.

Seferad lar adıyla da bilinen bu Yahudilerin bir kısmı, Balkan Yarımadası'na yerleşti ve oralarını kendilerine yeni yurt edindiler. Sayıca çok olduklarından, yeni vatanlarında kendi kültürlerini ve dillerini yerli ve başka ülkelerden gelip oralara yerleşmiş Yahudilere de mal edindirdiler. Osmanlı Devleti tarafından hoşgörü bulup bu kültürü ve konuştukları dili de geliştirme olanakları buldular. Eski vatanlarında konuşmuş oldukları dil, Balkanlar'da gelişti ve Balkan Yahudilerinin ortak bir dili hâline geldi.

Balkan Yahudilerinin dili *Cudezmo* dur. Bu dil, Balkanlar'da XVI-XVII yüzyıllarda oluştu, şekillendi. Uzmanlar, Cudezmo dilinin esasını İspanyolcanın Kastilce lehçesi teşkil ettiğini yazıyor. Bu dil zamanla İspanyolcadan uzaklaşıp, kendi gelişme yolunu tutmuş ve yeni topraklarda, yeni koşullar içinde birçok değişikliklere uğramıştır. Her dilde olduğu gibi, Cudezmo dilinin de herşeyden önce kelime hazinesi yabancı dillerin etkisinde kalarak İtalyancadan, Yunancadan, Almancadan vb. dillerden kelimeler almıştır. Tabii ki Türkçenin etkisi daha güçlü olmuştur. Çünkü Osmanlı Devletinin resmî dili Türkçedir. Yahudiler, Osmanlı Devletinin devlet işlerine, toplumsal politik hayatına faal surette katılıyorlardı. Sarayda, diplomaside, birçok devlet dairelerinde tercümanlık, çevirmenlik yapıyorlardı. En önemlisi de şu ki onların esas mesleklerinden biri olan ticareti, geniş İmparatorluk topraklarında Türkçe vasıtasıyla yürütüyor, gerçekleştiriyorlardı.

Türkçe, yüzyıllar boyunca tüm Balkan halklarının dillerini büyük ölçüde etkilemiş ve birçok Türkçe alıntı, bu dillerin ortak alıntısı olmuştur. Türk dili, Balkanlar'da *koyne* denilen ortak bir dil durumuna gelmiş ve oradaki halkların, tüm azınlıkların yüzyıllarca konuştukları, birbirleri aralarında anlaşabildikleri önemli bir araç olmuştur. Bu düzeye yükselip ortak bir dil hâline gelen bir dil, tabii ki o halkların dillerinde derin izler bırakır.

Balkan dillerindeki Türkçe asıllı ortak alıntılara kimi bilginler, *balkanizm* diyor. Cudezmo dilini araştıranlar da, ondaki Türkçe alıntılara *balkanizm* diyor. Ancak İshak Moskona, haklı olarak bu dildeki Türkçe alıntılara *balkanizm* teriminin pek uygun olmadığını yazıyor. Çünkü Balkan dillerinde rastlanmayan birçok Türkçe asıllı kelimelerin, deyimlerin

* Ankara Üniversitesi E. Ö. Ü.; sofia1967@abv.bg

Cudezmoda varolduğu bir gerçektir, diyor ve bu gerçeğin *balkanizm* terimiyle ifade edilemeyeceğini belirtiyor.

Cudezmodaki Türkçe alıntılar sayıca çok olduğundan başka, semantik ve dilbilgisi açısından da çok çeşitlidir. Bu alıntılar, semantik ve dilbilgisi bakımından gruplandırıldığında şöyle bir tablo ortaya çıkıyor:

Semantik açıdan: Hayatın her alanında kullanılan Türkçe kelimelerden Cudezmoda da var olduğu açıklanmıştır. Maddî ve manevî hayatla ilgili, elbise, ev eşyaları, mutfak eşyaları, yemek adları, gıda maddeleri, giysi adları, ticaret, meslek vb. alanlarda kullanılan kelimeler arasında Türkçe asıllı alıntılar oldukça çoktur. İnsan vücudu ile ilgili birçok kelime de Türkçedir. Örnek olarak insan vücudu ile ilgili sadece şu Türkçe alıntıları verelim:

bebek-gözbebeği
diz-diz
bel-bel
safrı-safrı
bebrek-böbrek
ulufi-zülûf
damar-damar
vidjut-vücut

Dilbilgisi açısından: Söz bölüklerinin hemen her birinden Cudezmoda rastlanmaktadır. Örnekler:

İsimler:

asginlic-azgınlık
bekchi-bekçi
bolluc-bolluk
chacmac-çakmak, çakmaktaşı
chali-çalı; chali malo-Kötü çalı (kötü kimse anlamında)
carpuz-karpuz; El carpuz lo meti aslama - Soğuması için karpuzu (soğuk suya) koydum
djendem-cehennem; Ken save a ke diendem se aremato! - Kimbilir nereye cehenneme sokulmuş!
colaylic-kolaylık.
conak-konak.
cusac-kuşak, kemer; Cusacde lana -Yün kuşak.
ferah-ferah; Un ferah ke te sea de salir a la ver anda - Verandaya çıkmak bir ferahlıdır.
ferahlilic - ferahlı, ferahlık

furcha - fırça
kişe-köşe; Se curio en la kise - Sedirin köşesine yerleşmiş
merac-merak, istek
para-para; No adjidees la para! - Acıma paraya!
perchem-perçem
sagi-saygı, hürmet; No tiene ~ por ninguna - Kimseyi saymıyor,
kimseye saygısı yok.
saric-sarık
saka-şaka; No es saka - Şaka iş değil
supe-şüphe
tamam-tamam; El calcado tamam - Ayyakabıları tamam (geliyor)
zor-zor

Sıfatlar:

asgin-azgın
bidjirecli-becerikli
bidjireksiz-beceriksiz
boldji-bolcu, cömert
charpeado-çarpık, aklı yerinde olmayan; eğri, çirkin; Nariz charpic
-- Eğri burun, çirkin burun.
chatlac-çatlak; Vazo chatlac - Çatlak bardak
churuc-çürük;
Ropa churuc - Çürük mal, dayanıklı olmayan mal; Ombre churuc -
Hasta adam, sıhhati yerinde olmayan adam
Dayanikli-dayanıklı; Mansana dayanikli - Dayanıklı elma
perchemli-perçemli
saygisiz-saygısız
supeli-şüpheli; El echo esta şupeli - İş şüphelidir, bu işte bir şüphe
var
uydureado-uydurulmuş, uydurma
yimusac-yumuşak; Pan yimuşac-yumuşak ekmek; el cadife es
yimuşac-yumuşak kadife

Füллер:

alişear-alışmak
atlear-atlamak
bailear-bayılmak
basear-basmak; basmak, baskın yapmak; çalıp çarpmak; A media
noche basearon el conac - Gece yarısı konağı bastılar (soydular)
beclear-beklemek

begenear-beğenmek; Si no lo begenean en caza tornamela atras –

Evde beğenmezlerse çevirebilirsin

binear-binmek

bizdrear-bezdirmek

bodadear-budamak

conusear-konuşmak, dostluk kurmak

cudriar-kudurmak

cuştriar-koşturmak

chalişear-çalışmak

damlear-damlamak

dilindjiar-dilenmek; Dilindjiar por las cazas - Ev ev gezip dilenmek

dolandirear-dolandırmak, aldatmak

englenear-eğlenmek

inatlanear-inatlanmak, inat etmek

işlear-işlemek, çalışmak

meraclanear-meraklanmak

patlear-patlamak

ratlanear-rahatlanmak

sulader-sulamak

şaşear-şaşmak

şaşirear-şaşırmak

tamamladear-tamamlamak

ufkelenear-öfkelenmek; kızmak, üzülmek

uydurear-uydurmak

uzlaşaer-uzlaşmak

yuclear-yüklemek

zorlear-zorlamak

Cudezmoda Türkçe asıllı fiillerin 200'den fazla olduğu biliniyor.

Öteki söz bölükleri (Zarflar, edatlar vb.):

âdeta-adeta

bile-bile

enaiti-en nihayet

enos-henüz

işte-işte

izati-zaten

mutlac-mutlaka

neise-neyse

yine-yine

gibi-gibi

altustu-altüst

bir-bir, hemen
birdenbiri-birdenbire
aşa-yucarı - aşağı-yukarı
milaim-milaim-mülâyim-mülayim
yit-yide-gitgide, günden güne
cadar-kadar

Verdiğimiz örneklerden *bile, neyse, mülâyim-mülayim* gibi Türkçe kelimeleri öteki Balkan dillerinde de bulmak mümkündür. Ancak kalanlar, sadece Cudezmo dilinde vardır.

Cudezmo diline (Sefaradcaya) Türkçe yapım ekleri de geçmiş ve onlarla birçok yeni kelimeler türetilmiştir. Başlıca *-cı, -lık, -lı, -sız* ekleriyle şu gibi kelimeler türetilmiştir:

hamindji-rüşvetçi anlamında
guzmadji-abartıcı
kimyadji-pahacı, çok yüksek fiyata satan tüccar
dahtanlic-boşboğazlık, gevezelik
dancavelic-bezginlik, cansıkıntısı
maşhitlic-zarar, zararlılık; kötülük
berahali-bereketli, bol
henli-tertipli, nizamlı, düzgün
samli-açık
aversiz-sevimsiz, letafetsiz, gösterişsiz, biçimsiz
azlahasiz-verimsiz, sonuçsuz

Bileşik fiil yapımında ilginç bir dil olayı görülmektedir. Kimi Güney Slav dillerinde olduğu gibi, Cudezmo dilinde de bileşik fiilin ilk kelimesi Cudezmo dilinin yardımcı fiillerinden, yani *azer, dar, estar, tener* vs. kelimelerden birine ikinci bir kelime, yani Türkçe asıllı bir kelime getirilerek yeni anlamlı bileşik fiil yapılmıştır. Birkaç örnek:

azer adjile-acele etmek
azer dicat-dikkat etmek
azer işaret-işaret vermek
azer sefte-seftesini yapmak
azer terbiet-terbiye etmek, eğitmek
azer zianlic-ziyanlık yapmak
azerse kepaze-kepaze olmak
azerse mucaet-mukayyet olmak
azerse pişşman-pişşman olmak
dar pey-pey vermek
dar siclet-sıkıntı yapmak, başağrısı yapmak

dar tadjizlic-tacizlik etmek
estar azir-hazır olmak
estar kefli-keyifli olmak
estar-kefsiz-keyifsiz olmak
tener arca-sağlam arkası (kayırcısı) olmak
tener kismet-kismetim var, şansım var
tener tefter-alacağım var (ticarette)
no tener insaf-insaflı olmamak
salir işaet-şahit olmak, tanık olmak
ser sebep-sebep olmak
ver hair-hayır görmek
vinir carşi-karşı çıkmak

Türkçenin Cudezmo dili üzerinde yaptığı etki, sadece bir leksik çerçevede kalmamış. Bu çerçeveyi aşarak Cudezmoya birçok atasözü, özlü sözler de mal etmiştir. Bunlardan bir kısmı Türkçe olarak, anlam ve şekilce değişmeyerek Cudezmoya geçmiş, örneğin: *coparan chauş-koparan çavuş* (yoksul; herhangi bir şey koparmaya çalışan kimse). Daha büyük kısmı ise *kalka* denilen tam çeviri yoluyla Cudezmoya mal edindirilmiştir. Böyle hâllerde atasözü veya özlü sözün anlamını korumak esastır. Şekilce ise, yani cümle kuruluşu bakımından Cudezmonun kurallarına uyulmuştur. Birkaç örnek (Bu örneklerdeki Türkçe asıllı kelimeler italik harflerle yazılıdır):

A cada zanaat su alat – Her zanaat alâtını ister
Aneya tal kismet! Hani ya bu kismet!
Antes de mercar cavayo, merco las nalchas - Atı almadan nallarını
satın almış
Asta ke dize bilibiz el charsi lo seran - Leblebi deyene kadar çarşılar
kapanır
Cada carnero por su pacha se encolga - Her keçi kendi paçasından
(kendi bacağından)
Chis mursa, yit daalara - Çık keder, git dağlara (Doğanın güzelliğine
hayranlık ifadesi)
Encaşarse de pachas - İki ayakla batmak
Ken kere yevan dos carpuzes debašo del sovaco no yevani uno - İki
karpuz bir koltukta taşınmaz
La hanum durmiendo, el mazal espierto - Hanım uyumuş, kismeti
uyanık
Mehoram satarim, arur chicmasa beş para almam! - Kurnaz satarım,
şirret çıkmazsa beş para almam!
Ni mulc en Turkiya, ni mujer de Romania - Ne Türkiye'de malın, ne
de Romanya'da karın olsun (Güvensizlik yüzünden)

No se sale abas - başa çıkılmaz

Salud sin paras, halis hazinura - Parasız sağlık, temiz hastalık

Türkçe alıntılar

Cudezmoya Türkçe alıntılar yazı dili, yerli Türk ağızları ve konuşma dilinden geçmiştir. İnceleme konumuz olan örneklerin birçoğu konuşma dilinin özelliklerini taşımaktadır. Bolayki gibi kelimelerin varlığı, davranmak kelimesinin iyileşmek, herhangi bir hastalıktan sonra kendini toparlamak anlamında kullanılması, fonetik açıdan kimi kelimelerin yerli Türk ağızlarının özelliğini taşıması, örneğin, cehennem şekli yerine cendem vb., yerli Türk ağızlarının etkisinin Cudezmo üzerinde güçlü olduğu kanısını uyandırıyor.

Cudezmoya Türkçeden geçmiş kelimelerin kimileri anlam, kimileri de şekil bakımından değişmiş ve Cudezmo dilinin kurallarına uymuştur. Türkçe asıllı fiillerde, örneğin koşmak fiilinin sallanmak, binmek, gitmek gibi anlamlar bildirmesi; bezmek bezdirmek, bitmek – bitirmek fiilleri arasında anlam farkı yapılmamak gibi özellikler Cudezmoya uğradıkları değişikliğin bir sonucudur. Türkçe asıllı fiillerde Türkçe - mak, -mek mastar eki yerine Kastilce -ear ekinin bulunması, bunların şekilce Cudezmoya tabi tutulduklarını göstermektedir.

Türkçe, öteki Balkan dillerini olduğu gibi, Cudezmoyu da etkilemiş, ancak onun gelişmesini engellememiştir. Bilâkis, Cudezmo, yüzyıllar boyunca varlığını korumuş, kendi iç kanun ve kuralları gereğince gelişmiş ve Balkan Sefaradlarının temas aracı olmuştur. Ancak Osmanlı İmparatorluğunun çökmesiyle Balkanlar'da yeni devletler kurulmuş, bu yeni kurulan devletlerde toplumsal-politik, sosyal ve kültürel değişiklikler yapılmıştır. Her devletin kendi resmî dili, yeni koşullar içinde Cudezmoyu büyük ölçüde etkilemeye başlamıştır. Osmanlılar zamanında varlığını korumuş ve gelişmiş Cudezmo dili, bilhassa Birinci Dünya Savaşından bu yana, Yahudiler arasında toplumsal fonksiyonunu icra edemez olmuştur. Dar bir çerçeve içinde, sadece ailede konuşulan bir dil hâline getirilmiştir. Örneğin, asrımızın ilk on yıllarında Bulgaristan'ın Sofya, Filibe, Rusçuk gibi şehirlerdeki Yahudi mahallelerinde Cudezmo dilinde konuşmak normal kabul ediliyorken, daha sonraları bu olanaksızdı. Saul Mezan, Bulgar Millet Meclisinde Yahudi milletvekillerinin Bulgarca konuşamadıklarını yazıyor. Ancak 1930 yılında Bulgarların çıkardığı bir kanun gereğince Yahudi gazeteleri, dergileri, Yahudi topluluk ve şirketlerinin evrak ve yazışmaları Bulgar dilinde oluyor. Toplantılarda konuşulan dil sadece Bulgarca olması istenmiştir. Daha sonraları da öteki azınlık okullarının kapatıldığı gibi, Yahudi okulları da kapatılmış ve böylelikle Cudezmo dilinin karanlık günleri başlamıştır. Bulgaristan'da Cudezmo aile dili durumundan da çıkmış

bulunmakta ve bu dili bilenlerin sayısı da her geçen günle azalmaktadır.

Vagner Cudezmo hakkında şöyle diyor: *Cudezmo, bir Orta Çağ kart ağaç gövdesinden çıkmış bir filizdir. Yavaş yavaş kuruma yolunu tutmuş bu filizin yaprakları ne kadar daha tez sararıp solarsa, kendisine yabancı ağaçlardan aşılarmış dallar da o kadar daha tez, daha çabuk büyümektedir.*

Bibliyografya:

1. Moskona, Itzhak. Djudezmo – razgovoren ezik na balkanskoto evreystvo./ *Godishnik; obshtestveno – prosvetna organizatsiya na evreite v narodna Republika Bulgariya*, god. 3, kn. 1, 1968, s. 70 –124.
2. Moskona, Itzhak. Za nyakoi vliyaniya virhu “djudezmo” – ezikıt na balkanskite evrei. / *Godishnik; Obshtestvena kulturno –prosvetna organizatsiya v Narodna Republika Bulgariya*, god. XI, 1976, s. 183-205.
3. Süleymanoğlu Yenisoy, Hayriye. Balkan Yahudilerinin Cudezmo Dilinde Tütkçe Alıntılar, *Balkanlarda Türk Kültürü*, 1992, 3, 12-15.

ЫЪДЫРЫН КЮЙ ИСИМЛЕРИ: АСМА ВЕ ЧАКЕРТАШ

Akif İMANLI*

Ыъдыр илчеси йюре исимлери иле зенэиндир. Кюй исимлери юзелликле диккат чекийор. Ыъдыр илчесине дащил олан кюйлерден бири Асма адланыйор. Бу, Щажже тепенин йамажларында йцксек бир кайалык учурумун етеьинде курулмуш даь кюйцдир (4, с. 147).

Азербайжан професюрлери Е. М. Мирзейвин "Щалк жобрафи терминлери сюзлцъд"не есасен Асма исминин тцрк диллеринде есэе келимесинден тюрейрек "бацарда куруйан чай" анламында олдуьуну кайыт едийорлар (3, с. 130).

Н.Четникайа исе йазыйор ки, исмини асылы эйби дуран йцксек учурумдан алдыьыны сюйленилдиьы эйби, ескиден кюйде фазла кора йетищдиьинден, фазла асма аьажлары вармып, бу исми асмалардан алдыьы да конушулуйор. Су йатаьындаки чайырлык йюре, йцксек аразилердеки кцццк, сулу, чайырлы, дцзенликлере де асма сюйленилийор (4, с. 147).

Базы кайнактардан асма келимесинин тцрк диллеринде "чыкык, саркынты йюре" анламыны вердиьы де кайыт едийор (2, с. 43).

Асма исми эениш йайылмыштыр. Н.Четникайа Тцркийеде Асма исминин йайылдыьы аразилери там эюстермишпир: Асма кюйц (Боздобан-Айдын, Мудурну-Болу, Мужур-Кыршешир), Асма чифлийи (Щанобашы-Аксарай), Асмабаь кюйц (Тефенни-Будур), Асмабейдили (Искилип-Чорум), Асмажа кюйц (Малатйа, Аланйа-Анталйа, Эерее-Болу), Асмажыэ кюйц (Маниса), Асмалы кюйц (Ердек-Балыкесир, Тефенни-Будур, Биза-Чанаккале, Лапсеки-Чанаккале, Сацили-Балыкесир, Жейпун-Адаиа). Буидан башка, йазар Крымда Асма Куйу исимли бир йюре ве Эцржцстанда тцрк бюлэеси олан Борчалыда да Асмалар/Есмелер исимли бир кюй исминин олдуьуну белиртийор (4, с. 147).

ХЫХ йцзыйлда Эцржцстаида Кутаиси эубернийасынын Лечшум казасында Асмапи, Добу Кафказда, Ставропол ейалетинде Асмайева кюйц кайыта алынмыштыр (3, с. 130). Азербайжан Щачмаз бюлэесинде де Асмачай щидроиними вардыр (Аз.топ, с. 43). Араптырмажылар бу исимлери кюкже айны занн едийорлар (3, с. 130).

Асма исминин эениш ареалы бу исмин йукарыда кайыт едилен манна йозумларына диккатле йанашма талеп едийор. Шу анламда ки, исмин эенип йайылмасы онун щер йюреде айны жобрафи алана ве рельеф курулушуна аит олдуьуну шартландырамаз. Эениш ареал даща

* Doçent.Doktor, Nahçıvan Devlet Циверситеси

фазла этноним, сцлале, ырк, тире исимлери иле алакадар йаранан топонимлерде кендйи белиртиюр.

Асма ойконими ики комионентден ибарет олабилр: Асма. Бурада 1. компонент аз//ас ески тцркдилли кабиленин исмидир. Аз кабилебнрлешими, шалк исмине "Эцлтиэин", "Тонйуэуэ" ве б. тариши есерлереле каршылашыюруз (9, с. 16).

Азербайжан цлке исминин юзеиндеки азер бойадынын йаранмасында юиемли юзек олан аз бойу тцрк этносу ичинде чоксайлы сойлардан биридир. Азийа//Асийа исминдеки паралеллик эйби, аз этнониминин де ас версийону йайылымыштыр. Аз//ас этнонимине Эюйтцрк йазыларында аз будун (аз шалкы) ве аз шашыс (аз адамы) исмине Кубан епизрафийасында ерен аз айрылтым (аз еренлерден айрылдым) ифадесийле каршылашыюруз (1, с. 12).

Ески йазылы кайиакларда мидийалылар анламында, есасен мата//мада ве маар келимелери кулланылымыштыр. Эелме иранлылар мидийалылар мар суюлщйорларды. Иран дилли сцлалелер Мидийайа эелднкден сонра йюрелилерин илин култу алейщине тартышмаба башлайорлар. Йюрели мидийалалар сырф йылана тапындыклары ичин иранлылар онлара мар, йаии йылан исми вермишлер. Мар (йылан) Мидийалыларын тотем-танрысы, айны заманда этник исмиди (8, с. 83).

Шюйле канате эелнйоруэ ки, Асма ойкоиимии (икамет етдиьй юренин исми) 2. комионентн (тарафы) "ма" мата//мада, ве йа мар келимесинин тешрифе уярамыш шеклидир. Йаии буи сим юнже Асмар шеклинде олмуш, "р" сонралар телафцзден дцшерек Асма шеклини алмыштыр. Асма "Мидйалы аслар" анламында этноним исми эйби шекилленмиштыр. Онларын топлум шалинде йашадыьы йерлер щемен исимле адландырылымыштыр. Асма кюй исмини этноойконим эйби кабул етмек олур.

Иэдырдаки кюйлерден бири Чакырташ адланыюр. Бу кюйцн юнжеки исми Амарат олмуштур. Бир мцлацазайа эюре Аьэойунлу "Кул Йусиф" Минаренинин олдуьу Амарат кюйцнцн доьру исми Имарет олабилр. 1485.йылында ииша едилен Кул Йусиф минаренинин йаранмасы иле алакадар бу исим "сосйал щайыр курумун"дан юнекечийор (4, с. 142). Дцьер йазарлар да Амарат исмиин арабжа нмарет келимесиндеи олуп, "иншаат", "бина", "сарай" анламында олдуьуну кайыт едийорлар (3, с. 121-122). Ама Амарат кюй исминин амарат исми бир тцрк бойунун исминден йарана билмеси иштималы даща фазладыр. Бу исим Сакаларын амар бойундан эелмиштыр. Бир чок йюреде эюрцнен Амарат йюре исми, амар тцрк бойунун фазлалык шеклидир. Ески тцркжеде ат/ит (т) фазлалык анламыны билдирдньн эйби, щеми де топрак, йюре, йурт анламыны билдирмиштыр. Амар-ат/Амарлар, йащут "Амар йурду" анламыны вермектедир. Щер ики

дурумда да "Амар" исми Амарат кюй исминин асыл юзеини каисыйор (4, с. 143).

Амарат кюйцнн исим верзи дефтерлеринде Емарат эйби кайыта алынмыштыр. Базы професюрлер Издырдаки Емарат исминин меншейини арап дилине "тоилум", "жемаат" анламында олан ем ве Азербайжан тцркжесинде "екнн йери" анламында олан арат келимесинден капсанылдыбыны кайыт едийорлар (3, с. 252). Ойконимин меншейинин шюйле ачыкланмасы инандырыжы эюрцмсийор. Йазарлар (Б. Будазов, Э. Эйбуллайев) кенднлери де итираф едийорлар ки, кюйцн исми кайнактарда (йазарлар 1913. йылында Д. Д. Пазирйев тарфындан Тифлисте йайынланмыш "Алфавитный указател к пйатнверстной карте Кафказа" шаритасына кайнакланыйорлар -А-И) Амарат эйби эюстерилмиштир (йине орада).

Таби ки, биз де бу канате эелийоруз ки, Амарат ойконими ески тцрк бойу олан амар исминден йараимыштыр.

Кюйцн йени исми чакыртапыдыр. Каракойунлу девлетинин курулмасында булуна бйцк тцркмен ве тцрк оймактарынын да бирлешмеси щесабына олдукжа бйцк бир улус щалиндеди. Бу улусу ортайа эетирен башлыжа бойлар шунлардыр: Садлу, башарлу, алпаут, душарлы, аьажери, щажылу, эараманлу, чекцрлц (10, с. 158).

Тцркийеде Чакыр, Чакырлы, Чакырьолу, Чакырлар ве с. исимли йюрелер йцзе кадардыр (4, с. 163). Азербайжанда дюрт ойконим (Имишли, Эюйчай, Жебрайыл ве Масаллы бюлзелеринде) Чащырлы (Чакырлы) адланыйор ки, бунлар тцркменпели болзарларын Чакыр сцлалесынын адындаи йаранмыштыр (3, с. 419; 6, с. 36). Билим кайнактарыда казак сцлалесинин ичинде чащырлы (чакырлы) колунун олдуу да кайыт едилийор. Казаклар исе Эыпчактара аит сцлаледи (6, с. 36). Чащырлы ойконими: казак сцлале иттифаэына дащил олан 57 аиледен ибарет чащыр (чакыр, чакер) тиресинин исми иле баьлыдыр. Бу тире ески булзар сцлале бирлийине аиттир (2, с. 534). Чекерлилер бизден юйжеки чаьда Доуу Кафказда йашамыш тцркдилли булзарларын чакар сцлалесинден эелишмиштир. Бу сцлаленын бир кысмы еркен орта асырларда Азербайжана эелерек бурада топлум щалинде йашамыштыр (йине орада). Фарклы фонетик услуба сюйленен чакар етнониминин исми иле алакадар ойконимлерин диьер йюрелерде де олдуу малумдур. Доуу Кафказда Чазар-тйубе, чазар-аул, Даьыстанда Чазарлы-куйу, ХЫВ-ХВ асырларда Анталйада Чакырлар кюйц кайыт едилмиштир (Четинка, с. 163).

Тцм бу сюйлененлерден айдын олдуу эйби, Чакырташ келимесиини 1.компоненти Чакыр етнонимийин исминден эелийор. Ойконимин 2.компоненти олан таш (даш) лексеми топонимлерин бирлешиминде эенелтцрк ономастикасында йетеринже юзел исимлер

формалашмыштыр. Бу лексем кеңди шакики анламындан башка "кайа" анламында да ишленмиш, бир чок түрк диллеринде бу келиме фарклы, йени анламлар да ифаде етмиштир. Юрнебин Алтай дилинде таш келимеси "аз чайыр битен, ормансыз йпксеклик" анламында ишленмиштир (5, с. 318-319). "Китаби Деде Коркут" эпосундан белли олдуу эйби таш келимеси дыш, йани "кюше-бужак" анламында да ишленмиштир.

Чакырташ ойкониминин 2. компонентини кансайан таш лексеми дыш келимесинин фонетик услубу олабилер. Бюйле олдукда таш (дыш) келимеси ойконимин билешиминде фаркландырыжы юзеллик эйби булунуор. Ойконим "Кюше Чакыр" анламына эелийор.

Кайнактар

- Абасыовлу Ф. Ж. Азер шалкы. Бакц: Аьрыдаь, 2000, с. 432 Азербайжан топонимлери. Енсклопедик сюзлцк. Бакц: "Азербайжан Енсклопедийасы" НПБ, 2000, с.588
- Будазов Б. Е. Эейбуллаев Э.Е. Ермеистанда Азербайжан меншели топонимлеринин ачыклама сюзлцц. Бакц: Оьуз ели, 1998, с.454
- Четинкайа Нишат. Бьдыр тарици. Истанбул: Түрк Дцнийасы Араштырмалары Вакфы, 1996, с.402
- Асеров Н.Е.Ареал түрк ономастик вацитлеринин линэвистик юзелликлери. Бакц: Билим, 2005, с.486
- Эейбуллаев Э. Е. Азербайжан топонимлери (русжа). Бакц: Билим, 1986, с.192
- Решимов А. Р. "Мидийа" ве "Маь" келимелеринин меншейине аит/Азербайжан филолоьиси юдевлери. Бакц: Билим, 1983, с.154-159
- Решимов А. Р. Азербайжан палеотопонимийасында маэ этноними/Азербайжан ономастикасы сорунларына аит Конфрансын материаллары. Бакц: АПИ-нин йайынланмасы, 1986, с.83-85
- Сцмер Фарук. Оьузлар. Бакц: Йазар, 1992, с.432
- Сейидов М. М.Азербайжан шалкынын сюйкюкццц дцшцнеркен. Бакц: Йазар, 1989, с.496

YAZIN

VEYSİ “ÜSKÜBİ”NİN “İSTANBUL KASİDESİ”NİN DEĞERLENDİRİLMESİ

Fadıl HOCA*

ÖZET

Veysi'nin yaşadığı dönem XVI. asrın sonu ile XVII. asrın birinci yarısıdır. Bu dönemde divan şiiri, İstanbul haricinde imparatorluğun diğer şehirlerine bir önceki yüzyıldakinden daha fazla yayıldığı için Bağdat, Kahire, Peşte, Üsküp, Saraybosna, Prizren vb. gibi şehirlerde de edebi ortamların belirmesi ve güçlü şairlerin yetişmesine imkân sağlamıştır. Veysi de, böyle uygun bir zemin ve ortamda yetiştiği için, Divan şiirinin incelik ve sanatına vâkıf olarak, nesir yanı sıra, edebiyatımıza başarılı şiir-ler de bahşetmeye muvaffak olmuştur. Bu konuyu seçmemizin sebebi, uzun zaman Rumeli'de, yani Üsküp'te kadılık görevinde bulunarak bu şehri çok sevip adeta vatan edinmesi ve Üsküp'te vefat etmiş olması yanı sıra, bir şair olarak Veysi'nin kasidelerinin şimdiye kadar tahlil edilmemiş olmasındandır. Kaside biçiminde yazıldığı halde Veysi Divanı'nın içinde diğer kasidelerle birlikte yer almayan İstanbul Kasidesi'nin varlığından ilk olarak hab- erdar eden edebiyat araştırmacısı ve tarihçi E.J.W.Gibb'dir. Ayrıca Fahir İz de, 52 beyit olarak bu kasideye kitabında yer vermiştir. Bizim yaptığımız bir tespiti göre de, Veysi'nin İstanbul Kasidesi'nin, Heinriche Friedrich von Diez tarafından 1811 yılında Almanca'ya tercüme edildiği ve meşhur Alman şairi Goethe tarafından çok beğenildiği iddia edilmektedir.

Anahtar kelimeler: *Veysi Üskübi, İstanbul kasidesi, tahlil, araştırma.*

*

* Doç. Dr., Makedonya – Üsküp “Kiril ve Metodiy” Üniversitesi, Filoloji Fakültesi, Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü Öğretim Üyesi, e-posta: hocafadil@hotmail.com

EVALUATION OF İSTANBUL KASİDE FROM VEYSİ "USKUBİ"

ABSTRACT

Veysi lived between the end of the 16th and the beginning of the 17th century when 'Divan' (classical Ottoman poetry) was spread in every city of the Empire except Istanbul, as a result of the previous century. In cities like Baghdad, Cairo, Budapest, Skopje, Sarajevo, and Prizren literature circles and many powerful poets had emerged. Veysi, who was brought up in this sort of environment, as a poet who knew the art and delicacy of 'Divan' has granted us and the literature of the time not only with prose but also with some powerful poetry. The reason why we have chosen this topic is that, although he was known to have lived and worked as a 'cadi' long time in Rumelia and that he loved the city of Skopje like his hometown where he also died, Veysi's 'kasidas' were not studied at all previously. Although the Kasida of Istanbul is written in the form of kasida, it was not among the others of Veysi's 'Divan' (collection of poems). The first to inform us about it was the literature researcher and historian E.J.W. Gibbs. In addition, Fahir İz has also written this kasida in 52 'beyits' (cou- plets) in his book. According to a research we have done, Veysi's The Kasida of Istanbul was translated into German by H.F.von Diez in 1811, and it is claimed that German poet Goethe liked it very much.

Key words: *Veysi Uskubi, İstanbul kaside, analysis, research.*

*

GİRİŞ

Veysi'nin yaşadığı dönem XVI. asrın sonu ile XVII. asrın birinci yarısıdır. Bu dönemde Divan şiiri, İstanbul haricinde imparatorluğun diğer şehirlerine bir önceki yüzyıldakinden daha fazla yayıldığı için Bağdat, kahire, Peşte, Üsküp, Saraybosna, Prizren vb. gibi şehirlerde de edebi ortamların belirmesi ve güçlü şairlerin yetişmesine imkân sağlamıştır. Veysi de, böyle uygun bir zemin ve ortamda yetiştiği için, Divan şiirinin incelik ve sanatına vâkıf olarak, nesir yanısıra, edebiyatımıza başarılı şiir- ler de bahşetmeye muvaffak olmuştur. Bu konuyu seçmemizin sebebi, uzun zaman Rumeli'de, yani Üsküp'te kadılık görevinde bulunarak bu şehri çok sevip adeta vatan edinmesi ve Üsküp'te vefat etmiş olması yanısıra, bir şair olarak Veysi'nin şiirlerinin – kasidelerinin şimdiye kadar tahlil edilmemiş olmasıdır. Veysi Divanı'nın kaside, terki-i bend, tesdis ve tahmislerini ele aldığımızda,

tahlil metodu olarak önce bu nazım biçimlerini şekil bakımından (vezin, kafiye, beyit veya mısra sayısı, ismi geçen şahıslar gibi) inceledik. Daha sonra ise, bilhassa kasidelerde nesib, girizgâh, medhiye, tegâzül, fahriye ve dua gibi bölümleri muhteva bakımından ayrı ayrı ele alarak değerlendirmeye çalıştık. Haliyle kasideler, genel olarak devletin ileri gelenlerine medhiye olarak yazılan nazım biçimleri oldukları için, burada en ağırlıklı konular, ilgili şahısların meziyetlerini öven konulardır. Şâir, bu zatları överken, kendilerinin devlet ve millete hizmetleri hususun- da çok büyük ehemmiyet arzettiklerini ve bu yüzden de kendilerinden lutuf ve ilgi görmenin olağan bir hadise olduğunu belirtmektedir. Bu şiir- lerde şâirin, fahriye bölümünde kendi şiirlerini öven sanatlı beyitler de kaleme aldığını tespit ettik. Divan'm başlangıcında Peygamber Efendimizi (s.a.v) öven iki na'tı inceledik. Kasidelerin sonunda "İstanbul Kasidesi" olarak adlandırılan uzun bir şiir de mevcuttur. Yalnız bu kaside, diğerlerinin aksine bir medhiye değil, şâirin yaşadığı zamandan şikâyet ettiği bir eleştiri şiiri olarak karşımıza çıkmaktadır.

VEYSİ'NİN KASİDELERİ HAKKINDA UMUMİ BİLGİLER

Veysi Divan'nda 2 na't, 26 kaside ve İstanbul Kasidesi olmak üzere toplam 29 kaside mevcuttur. Bu kasidelerdeki toplam beyit sayısı 801'dir. Kasidelerde en az beyit sayısı 5 (na't) ile 67 (İstanbul Kasidesi) beyit arasındadır. Beyit sayısına göre kasidelerin dağılımı şöyledir: 5 beyitlik 1 kaside, 9 beyitlik 2 kaside, 10 beyitlik 1 kaside, 11 beyitlik 2 kaside, 12 beyitlik 1 kaside, 13 beyitlik 2 kaside, 16 beyitlik 1 kaside, 18 beyitlik (na't) 1 kaside, 19 beyitlik 1 kaside, 21 beyitlik 1 kaside, 26 beyitlik 2 kaside, 27 beyitlik 1 kaside, 31 beyitlik 2 kaside, 34 beyitlik 1 kaside, 35 beyitlik 1 kaside, 39 beyitlik 1 kaside, 42 beyitlik 1 kaside, 44 beyitlik 1 kaside, 45 beyitlik 1 kaside, 46 beyitlik 3 kaside, 49 beyitlik 1 kaside ve 67 beyitlik 1 kaside.

VEYSİ'NİN KASİDELERİNDE KULLANILAN VEZİNLER

Veysi' nin kasidelerinde aruz vezninin düz kalıp olarak 7, yarı karışık olarak 12 ve tam karışık olarak 10 kalıbı kullanılmıştır. Mevcut 10 bahird- en 6 çeşidi kullanılmıştır. Bunlar sırasıyla şöyledir:

- 1) Bahr-i Hecez: a) Mefâilün mefâilün mefâilün mefâilün Kaside no: 2 (na't), 14, 24, 25, 27 2) Bahr-i Recez: a) Mefâilün mefâilün mefâilün mefâilün kaside no: 13, 22 3) Bahr-i Remel: a) Fâilâtün fâilâtün fâilâtün fâilün Kaside no: 7, 10, 18, 20 b) Feilâtün feilâtün feilâtün feilün Kaside no: 1, 9, 11, 12, 15, 16, 19, 23 4) Bahr-i Muzârî: a) Mef'ûlû fâilâtü mefâilü fâilün Kaside no: 1(na't), 4,8 5) Bahr-i Müctes: a) Mefâilün feilâtün mefâilün fa'lün

Kaside no: 2, 3, 5, 6, 17, 21 6) Bahr-i Hafif: a) Fâilâtü mefâilün fa'lün Kaside no: 26

Yukarıdaki listeden de görüleceği üzere Veysî, bahr-i remelin toplam 2 veznini 12 kasidede, bahri müctesin 1 veznini 6 kasidede, bahr- i hezecin 1 veznini 5 kasidede, bahr-i mûzârînin 1 veznini 3 kasidede, bahr-i recezin 1 veznini 2 kasidede ve bahr-i hafîfin 1 veznini 1 kasidede kullanmıştır.

KASİDELERDE GEÇEN ŞAHIS ADLARI

Veysî'nin kasidelerinde 125 yerde toplam 59 isim geçmektedir. Bu isimlerden bazıları bir defa geçmesine rağmen, bazıları birden fazla yerde kullanılmıştır. En çok zikredilen isimler Süleyman, Cem, Cemşîd, Sultan Osman, Rüstem, İskender v.b.'dir. bu şahısları birkaç başlık halinde şöyle sıralamak mümkündür:¹

1) Mitolojik – efsanevi şahıslar: Behrâm (2), Cem (6), Cemşîd (4), Dâra (1), Efrasyâb (1), Efridûn (1), Firdevs (1), Hüsrev (1), İskender (4), Keyhusrev (1), Keykubâd (1), Nerîmân (2), Rüstem (4), Sâm (3), Selmân (1), Zâl (1). 2) Peygamberler: Adem (2), Ahmed (Muhammed, 2 defa), İsa (Mesîha, 3 defa), Süleyman (7), Yusuf (2). 3) Kutsal kitaplarda zikredilen ünlü şahıslar: Âsâf, (3), Firâvûn (1), Havvâ (2), Mehdi (1), Meryem (1), Şeddâd (1). 4) Mutasavvîf şahsiyetler: Geylânî (1), Veysel Karânî (1). 5) Meşhur aşk kahramanları: Ferhâd (1), Leylâ (1), Züleyhâ (1). 6) Tarihi ve edebi şahsiyetler: Abdülkerim Efendi (1), Ali Ağa (1), Ali Paşa (1), Adnânî (1), Ahmed Hân (2), Ahmed Paşa (1), Aziz Efendi (1), Bayram Paşa (1), Cem Sultân (1), Halil (1), İbrahim Paşa (1), Mehmed Efendi (1), Mehmed Hân (1), Molla-zâde (1), Mustafa Efendi (1), Nasuh Paşa (2), Pertev (1), Sultân Murâd (1), Sultan Osman (5), Sunullah Efendi (2), Yahyâ Efendi (1), Veysî (26). 7) Diğer şahsiyetler: Benî Hâşim (1), Ebû Bekir (1), Ebul Kasım (2), Ebû Muslim (1), Ömer (2).

Yukarıda zikredilen şahıslar hakkında daha geniş bilgi için bakınız.²

1. Parantez içinde verilen rakamlarla, ilgili ismin kasidelerde kaç defa geçtiği gös- terilmiştir. 2. a) Tökel, Dursun Ali; 'Divan Şiirinde Mitolojik Unsurlar' (Şahıslar Mitolojisi), Akçağ Yayınları, Ankara, 2000; b) Devellioglu, Ferid; 'Osmanlıca-Türkçe Ansiklopedik Lûgat', Aydın Kitapevi, Ankara, 1992; c) Uzunçarşılı, İsmail Hakkı; 'Ansiklopedik Divan Şiiri Sözlüğü', Ötüken Neşriyat, İstanbul, 1998.

¹ Parantez içinde verilen rakamlarla, ilgili ismin kasidelerde kaç defa geçtiği gösterilmiştir.

² a) Tökel, Dursun Ali; Divan Şiirinde Mitolojik Unsurlar, (Şahıslar Mitolojisi), Akçağ Yayınları, Ankara, 2000, b) Devellioglu, Ferid; Osmanlıca – Türkçe Ansiklopedik Lugat, Aydın Kitapevi, Ankara, 1982, c) Uzunçarşılı, İsmail Hakkı; Ansiklopedik Divan Şiiri Sözlüğü, Ötüken Neşriyat, İstanbul, 1998

“İSTANBUL KASİDESİ”

Kaside biçiminde yazıldığı halde Veysi Divanı'nın içinde diğer kasidel- erle birlikte yer almayan İstanbul Kasidesi'nin³ varlığından ilk olarak haberdar eden edebiyat araştırmacısı ve tarihçi E.J.VV.Gibb'dir⁴. Ayrıca Fahir İz de, 52 beyit olarak bu kasideye kitabında yer vermiştir⁵. Bizim yaptığımız bir tespite göre de, Veysi'nin İstanbul Kasidesi'nin, Heinriche Friedrich von Diez tarafından 1811 yılında Almanca'ya tercüme edildiği ve meşhur Alman şairi Goethe tarafından çok beğenildiği iddia edilmektedir⁶. İstanbul Kasidesi'nin büyük bir ihtimalle şairin sıkıntılı olduğu bir dönemde kaleme alındığı tahmin edilebilir. Çünkü, üzerinde durduğu ahlâksızlık, bozgunculuk, rüşvet, yolsuzluk, dini hükümlere saygısızlık, devlet erkânı ve memurların sadece şahsi menfaatlerini gözetip halka zulüm yapmaları gibi mefhum ve olgular, büyük bir ihtimalle, bu kasidenin yazılışından önceki dönemde de mevcuttu. Şairin refah içinde yaşadığı bir dönemde, bu olumsuzluklara dikkat çekmesini, ihtimal haricinde bir tavır olarak değerlendirmek mümkün olabilir. Fakat insanın kendisi, böyle olumsuzlukların girdabına kapılıp da, acısını bizzat hissetmesinden sonra, dünyaya bakış açısı elbette ki değişebilmektedir. Veysi'nin İstanbul'un halini olumsuz ve karamsar bir tablo halinde çizmesi, idarecilerin kabiliyetsizlik ve becerisizliklerinden bahsetmesi, halkın fakirlik ve çaresizliğinden söz etmesinden dolayı, bazı devlet adamlarının hışmına ve gazabına uğramamak için bu kasideye Divanı'nda yer vermemesini tabii bir hal olarak karşılamak gerekir. Sözün kısası, bu kaside her ne kadar, Veysi'nin o anda içinde bulunduğu ve yaşadığı olumsuzlukların şahsi bir şikayet ve terennümü olsa dahi, zamanının ictimai hayatını değişik yön- leriyle yansıtmayı, cesurca bu konuları ele alıp işlemesi ve eleştirmesinin önem arzettiği kanaatindeyiz. Zehra Toska'nın yüksek lisans tezinde toplam 67 beyit olarak verilen İstanbul Kasidesi '-âh' (Rûhullah, Beytullah, Allah, istikrâh, bedhâh, şâh, dergâh, billâh ... vb. gibi) heceli kafiye ile aruz vezninin 'Mefâîlün mefâîlün mefâîlün mefâîlün' kalıbıyla yazılmıştır. Kasidede Mehdi, Firavn, Şeddâd, Havvâ, Âdem, Ahmed, Süleyman ve Üveys isimleri zikredilmektedir.

Kasidenin ilk beytinden itibaren İstanbul halkına seslenen şair, olup

³ Kasidenin orijinal adı bu değildir. Yazmalarda adı geçen kaside, Kaside-i Veysi olarak yada başlıksız geçiyor. Bu kasidede genel olarak İstanbul'dan bahsedildiği için bu isimle adlandırılmıştır.

⁴ E. J. W. Gibb; A History of ottoman Poetry, London, 1904, V. III, p. 213

⁵ İz, Fahir; 'Eski Türk Edebiyatımızda Nazım', Akçağ yayınları 1. C. Ankara, 1999, s. 117-119.

⁶ Bayraktaroviç, Fehim; 'Utica na Istoka na Getea', Drzavna Stamparije Kraljevine Jugoslavije, Beograd, 1938, s.38

bitenlerin büyük bir uyanıklık ve titizlikle araştırılması gerektiğini, aksi takdirde, bir gün ansızın Allah'ın gazabının ve cezasının ulaşabileceğini hatırlatmaktadır. Daha sonraki beyitlerde dünyanın ictimai dengesinin bozulmuş olmasından dolayı, Resulullah'ın ümmetine haber verdiği kıyametin kopmasının ve Mehdi'nin zuhur etmesi zamanının yaklaştığını belirtmektedir. Toplumda ahlâksızlıklardan birisinin de, genel olarak halkın dini hükümlere saygı göstermeyip aşırı derecede dünya işleriyle meşgul olmaları ve ahiretten çok, dünya hayatına değer vermeleri olduğunu belirtmiştir. Onların bu hareketlerini Firav'n ve Şeddâd ile karşılaştırarak, insanların, bu azılı Allah düşmanlarını da aşacak ölçüde, onlardan daha yüksek binalar inşa etme yolunu seçtikleri bildirilmiştir. Dünya hayatının huzuru için yapılan bu faaliyetlere karşılık mazlumun ahı gözetilmez ve şefkat gösterilmeyerek yetimin malına göz göre göre el konulur olmuştur. Fakat, toplumu içten kemiren bu gibi olumsuz fiiliyata karşı Allah'ın razı olmadığını da asla hatırdan çıkarmamak gerekmektedir.

"Kuzât ahvâlini dirsən ne mümkündür beyân itmek
Eger hasmun ise kâzî efendi yarıcun Allah" (İ.K.,9.B.)

*(Kadılar ahvalini dersen, onların halini beyan etmek ne mümkündür.
Eğer kadı efendi hasmın olursa, Allah yardımcın olsun.)*

Veysi, ictimai hayatın bir başka boyutunu, yani hukuk ve kanun sisteminin savunucusu konumunda olan kadıları da ele alarak, onların haki-ki görev ve sorumluluklarından uzak kalmak suretiyle halka zulüm ve eziyet yaptıklarını beyan etmeye çalışmıştır. Bir kimse bir kadı efendinin hışmına uğrar da onunla düşman olursa, o kişiyi Allah'tan başka kimsenin kurtaramayacağı belirtilmektedir. Yani, hak ve adalet, doğrudan doğruya kadıların şahsi iradelerine bırakılmış birer zulüm mekanizması konumuna gelmiştir. Mahkemelerin de, birer yalan tuzağı haline getirilerek, Peygamberin (s.a.v.) sünneti ile Şeriat hükümlerinden çok uzak kalmak sureriyle, bir baskı unsuru olarak kullanılmaya başlandığı ileri sürülmektedir. Devlet erkânının paraya tapıp her türlü yolsuzluğa karışması ve halkı zulme uğratması gibi hal ve hareketlerin, Allah ve Peygamber ile değil, insanların din düşmanı olan şeytanla dost olmasından kay- naklandığını iddia etmektedir.

Veysi, İstanbul halkının zulüm ve fesatta haddi aştığını, bu yüzden yakın bir zamanda ansızın bir belâya maruz kalacaklarından endişe ettiğini dile getirmektedir. Hâin ve imansız kimselerin mevkiye gelmeleri, iman- lı kimselerin mevkilerden uzak tutulmaları ise, ülkenin emin insanlar tarafından değil, bilakis hainler tarafından idare edildiğinin bir delilidir. Halbuki Allah, adaletle hükmeden padişahı her türlü hatadan ve beladan koruyarak, hem bu

dünyada, hem de ahirette emin bir kişi olarak himayesi altına almaktadır. Bu sebepten dolayı şair padişaha seslenerek, etrafındaki vezirlere itimad etmemesi gerektiğini ve devlet içinde her türlü kötülüğün onlardan kaynaklandığını belirtmektedir. Vezirlik makamına oturan bir sürü kabiliyetsiz insan, kendi şahsi menfaatlerini gözeterek din ve devlete hizmet etmemektedirler.

Bu ikiyüzlü insanlar mevkileri ellerinde tutup bu dünyanın boş olduğunu sanmaktadırlar. Halbuki boş değil, bilakis bu dünyada halka, Hakka ve devlete çok büyük hizmetler yapabilecek veliler ve ilimadamlarının mevcut olduğunu haber vermektedir. Fakat bu hizmet erbabı, yukarda zikredilen ikiyüzlü ve ehliyetsiz kişiler tarafından bir kenara itilmişlerdir. Her tarafı fitne kapladığı ve dünya bu ateşe tutulduğu için, İstanbul'un bir gün mutlaka felakete maruz kalacağını iddia etmektedir.

“Bozulmasına dünyanın sebep paşalar ağalar
Fesâd u fitneye bâ’is bulardur şübhesiz vallah” (İ.K.,28.B.)

(Dünyanın bozulmasına sebep, paşalar ve ağalardır.
Vallahi fesat ve fitneye sebep olan da yine bunlardır.)

Sosyal tabakalaşmada paşalar ve ağalar toplum içinde belli bir mevki ve konuma sahip olmalarından dolayı, o toplumun asayiş, güven ve adaletini korumakla mükelleftirler. Fakat Veysi'nin iddiasına göre, bulundukları mevkileri kötüye kullanmak suretiyle, dünyanın bozulmasına esas sebep olarak bunlar gösterilmektedirler. Toplumun düzenini bozan fesat ve fitnenin de bunlardan kaynaklandığını iddia etmektedir. Yine toplum içinde, doğrudan doğruya para işlerinden sorumlu olan kâtip ve defterdarların da, kendilerine şeytanı rehber seçerek, halkı talan etmekle meşgul oldukları bildirilmektedir. Hiç şübhesiz bu da, toplum düzenini temelinden sarsan önemli unsurlardan birisidir. Veysi'nin iddiasına göre yankesici ve hırsızlar aslında, yine devlet memurları olan gece bekçileri ile subaşılardır. Kazaskerler dahi bunlardan daha büyük zulümler yaparak, rüşvet yoluyla memleketi harabeye çevirmiş durumdadırlar. Bütün bunlara rağmen alimlerin fakirlik içinde kıvrandıkları ve ömürlerinin büyük bir sıkıntı ve zillet içinde geçtiği belirtilmekte, buna mukabil, rüşvet yiyen cahillerin toplum içinde saygın ve itibarlı bir yere sahip olduğu haber verilmektedir. Toplum yapısının bu ölçüde tahrip edilmiş olmasının sebebini ise “Balık baştan kokar” tabiriyle, ülkenin yönetici kadrosu içinde en üst makamda oturan kimselere bağlamak suretiyle, yolsuzluğun had safhaya ulaştığını ifade etmeye çalışmıştır. Bu makamların kendilerine Allah tarafından verildiğini ve bu konuda sorumluluk taşıdıklarını hatırlatmaya çalışmaktadır.

Görevini lâıkiyla adalet, lutuf ve ihsanla yerine getiren mevki

sahipleri, yarım yüzü ak olarak Allah'ın huzuruna çıkacak, bunun aksini yapanlar ise, şiddetli bir cezaya maruz kalacaklardır. Şairin bu kasidede önemle üzerinde durduğu bir başka konu da, âlim ve kâmil insanların, yapılan haksızlıklar neticesinde bir kenara itilip, sükûta ererek gizlenmek zorunda kaldıklarını ifade etmesidir.

“Eğer bir er zuhûr itse kerâmet gösterüp halka
Ana şeytânîdür dirler dimezler kim veliyyullâh” (İ.K.,42.B.)

*Eğer bir kişi ortaya çıkıp halka keramet gösterse,
ona evliya demeyerek, şeytan olmakla suçlamaktadırlar.)*

İctimai değerlerin altüst olduğu, rüşvetin alıp yürüdüğü, ehil olmayan kişilerin mevkiye geldiği bir ortamda hakiki dindar ve keramet sahibi evliyalar ortaya çıkıp da, yoldan sapmışlara rehberlik yapacak olsa, hemen şeytanlıkla suçlandıkları bildirilmektedir. Böyle bir ortamda, veliler rahatça faaliyet yapabilecekleri bir imkâna sahip olamazlar. Diğer yan- dan, görev başında bulunan şeyh ve vaizlerin ise, hak yol üzerinde değil de bir sapıklık içinde olmaları sebebiyle, onların yolundan giden halk da, sapıklık batağına boğulmuştur. Bu yüzden, halkı doğru yola iletmek için, büyük bir samimiyet ve ihlasla Allah'ı zikretmek ve ibadet etmek gerektiği ileri sürülmektedir. Kalbinde zerre kadar Allah sevgisi olanlar, hiçbir zaman dünya malına göz dikmez, görevlerini lâıykıyla yerine getirirler. Bu dini görevlerini ücret karşılığında yapma hevesi içinde olan din görevlilerinin, halk arasında itibar kaybettiklerini ve sözlerinin dinlenmez olduğunu bildirmektedir. İstanbul Kasidesi'nde Veysi'nin üzerinde durduğu bir başka konu da, kendisinin sonsuzluk deryasına nispet bir damla kadar küçük olamsına rağmen, Allahın ilimlerinin sırlarının keşfedildiği nadir bir zat olduğundan bahsetmektedir. İçinde yaşadığı toplumda olup bitenlerin farkına varamazken, Allahın lutfu sayesinde bu gaflet uykusundan uyandığını ve hakikatleri görmeye başladığını dile getirmektedir.

“Uyurdum Hak nazar itdi gözümden perdeler gitdi
Ag u karayı fark itdi bi-hamdillâh bi-hamdillâh” (İ.K.,53.B.)

*(Uyurdum, Hak nazar ederek gözümden perdeler kalktı.
Allah'a şükürler olsun ki, akla karayı seçmeye başladım.)*

Şair, bütün bu zulüm, haksızlık ve olumsuzlukların kol gezdiği bir ortamda yaşamasına rağmen, uzun bir dönem bunların farkında olmadığını,

fakat daha sonra, Allahın lutfu sayesinde gözlerinden gaflet uykusunun perdesinin kalkarak akla kararı görebilmeyi başardığını ifade etmektedir. Bunu böyle ifade etmiş olması, hiç şüphesiz, şairin belli bir dönem refah ve bolluk içinde bir hayat sürmesinden, fakat daha sonra azledildiği bir dönemde sıkıntıya düşmesinden kaynaklanmış olabilir. “Hekimden sorma, çekene sor demişler” atasözünden hareket ederek, çaresiz bir duruma düştükten sonra, yoksul halkın içinde bulunduğu sıkıntıyı farketmeyi, yani hayatın acımasız tarafını da hisstemeyi ve bizzat yaşamayı başladığını tahmin ediyoruz. Böyle bir haleti ruh içinde olan Veysi, bey ve paşalardan bir medet ummadığını, aksine sadece Allah rızası için hizmet yapmak istediğini dile getirmektedir. Bu uğurda kendisi için, fakir bir kimsenin hayır duasını yeterli görmektedir. Gönlünde zerre kadar kötü bir maksadı olmadığını, yegâne amacının Allah rızası için hizmet etmek olduğunu söylemektedir.

“Getürme kalbüne şübhe günâha yok yire girme
Her işde var durur elbette bir hikmet murâdullâh”

(İ.K.,62.)

*(Kalbine şüphe getirerek günaha girme.
Allahın hikmeti sayesinde mutlaka her işte bir hayır vardır.)*

Bütün bu olumsuz ve karamsar tabloya rağmen, kasidenin sonunda Veysi, Allah’ın kudretinden şüpheyi düşmek gibi bir vehme ve düşünceye kapılmamak maksadıyla, Allah’tan ümidini kesmemek gerektiğini, çünkü olup biten her şeyin Allahın iradesi ve bilgisi dahilinde cereyan ettiğini dile getirmektedir.

KAYNAKÇA

- Bayraktarvîç, Fehim; ‘Uticağ İstoka na Getea’, Drzavna Stamparije Kraljevine Jugoslaviye, Beograd, 1938
Develliğolu, Ferid; Osmanlıca – Türkçe Ansiklopedik Lugat, Aydın Kitapevi, Ankara, 1982
E. J. W. Gibb; A History of ottoman Poetry, London, 1904, V. III
Hoca, Fadil; Veysi “Üskübi”nin Divanının Tahlili, Balkan Vakfı Yayınları, Ankara, 2012
İz, Fahir; ‘Eski Türk Edebiyatımızda Nazım’, Akçağ yayınları 1. C. Ankara, 1999
Tökel, Dursun Ali; Divan Şiirinde Mitolojik Unsurlar, (Şahıslar Mitolojisi), Akçağ Yayınları, Ankara, 2000,
Uzunçarşılı

ÖMER SEYFETTİN'İN HİKÂYELERİNDE MİLLİ KİMLİĞİN YENİDEN İNŞASINDA MİLLİ KÜLTÜR UNSURLARI

Salim ÇONOĞLU*

ÖZET:

Sanatçının, dünyayı değiştirmek ve dönüştürmek gibi bir işlevinin olduğu bilinmektedir. Özellikle milletin ve devletin çözülüş dönemlerinde, sanatın her biçimi, yeni bir dünyanın tasavvuru ve yaratılması için rol üstlenir. Yazar, bir anlamda yalnızlığa itilen toplumun vicdanıdır. Bu makalede de, Türk milletinin çözülüş devri olarak adlandırabileceğimiz 1908-1923 yılları arasında ortaya çıkarak, geçmişimizden kaynaklanan yaratıcılığı yeniden çağdaş bir destan metni haline getiren ve halkın, özgürlükleri boğan sıkıntılı havanın üstesinden gelebilmesi için milli ruhu, ortak kimliği harekete geçirmeye ve yeniden inşa etmeye çalışan Ömer Seyfettin'in hikâyelerinden hareketle, geçmiş ve bugün bağlamında ortak Türk kimliğinin yeniden inşası sürecinde milli kültür unsurlarının nasıl kullanıldığı ortaya konulmaya çalışılacaktır.

Anahtar Kelimeler: Ömer Seyfettin, milli kültür, hikaye, milli kimlik

*

The use of national cultural elements for reconstructing national identity in Ömer Seyfettin's short stories

ABSTRACT:

What is known is that the artists have the ability of change and turn the world. Every form of art has a part for imagination and creation of new world especially during nation and state's dissolvment. The author, in one sense, is conscience of society being left alone. In this study, going forth during the year of 1908-1923 which can be called as the period of Turks dissolvment, providing the creativity from our past to be modern epic, doing all one can to rebuild and set national sprit and common identity into motion in order that the public cope with the difficulties causing liberties nonexisted, Ömer Seyfettin has short stories which the author used as beginning point in order to show how Ömer Seyfettin uses national cultural elements in process of rebuilding Turks' common identity.

Key Words: Ömer Seyfettin, national cultur, short stories, national identity

* Balıkesir Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü.

I. Açıklama ve Sorun

1908-1923 yılları arası, Türkiye için bir dönüm noktasıdır. Bu devrede mutlakiyetten meşrutiyete, meşrutiyetten cumhuriyete geçilmiş; zaman zaman ara rejimler ve üç büyük hayatî savaş yaşanmış, ülke topraklarının dörtte üçü kaybedilmiş; ihtilâller, ayaklanmalar ve inkılâplar olmuş; on beş yıl içerisinde yoğun bir devlet krizi yaşanmıştır. Bütün bu olumsuz siyasî ve toplumsal şartlar içerisinde, milleti meydana getiren bireylerin geçmişteki parlak devirlerinin farkına vararak, içinde bulundukları zor durumların üstesinden gelebilmeleri için, destan ruhu taşıyan bir şair veya yazarın, bu ağır ve özgürlükleri boğan sıkıntılı havayı ifade etmesi, yazılı bir metin haline getirmesi beklenir/gerekir. Milletın, büyük geçmişindeki dinamikleri fark etmesi onları benimseyip yüceltmesi biraz da buna bağlıdır. Bir edebî metindeki moral değerlerin en temel amacı, milletin kendini sevmesini ve kendine güvenmesini sağlamaktır. Emperyalist güçlerin ülkeyi işgaliyle başlayan süreçte aydınlar ve halk, maziye, geleneklere ve efsanevî hayata ilgi duymuşlardır. Bu şartlar içerisinde destan, mit ve diğer ürünler yardımıyla yeniden bir kimlik inşası süreci başlamıştır. Bu edebî ve siyasî inşa, bir taraftan millî bir kimliği yeniden kurgularken; diğer taraftan da yaşanan acıları hafifletmektedir.

Sanatçının, dünyayı değiştirmek ve dönüştürmek gibi bir işlevinin olduğu bilinmektedir. Özellikle milletin ve devletin çözülüş dönemlerinde, sanatın her biçimi, yeni bir dünyanın tasavvuru ve yaratılması için bir rol üstlenir. Yazar, bir anlamda yalnızlığa itilen toplumun vicdanıdır. Bu makalede de, Türk milletinın çözülüş devri olarak adlandırabileceğimiz 1908-1923 yılları arasında ortaya çıkarak, geçmişimizden kaynaklanan yaratıcılığı yeniden çağdaş bir destan metni haline getiren ve halkın, özgürlükleri boğan sıkıntılı havanın üstesinden gelebilmesi için millî ruhu, ortak kimliği harekete geçirmeye ve yeniden inşa etmeye çalışan Ömer Seyfettin'in hikâyelerinden hareketle, geçmiş ve bugün bağlamında ortak Türk kimliğinin yeniden inşası sürecinde milli kültür unsurlarının nasıl kullanıldığı ortaya konulmaya çalışılacaktır.

II. Kültür Arayışları: Öze Dönüş

Millet, birtakım ortak değerler etrafında bir araya gelmiş insan topluluğu olarak tanımlanmaktadır. Şerif Aktaş'ın ifadesiyle, aynı dili konuşmak, ortak bir tarihi geçmişe sahip olmak, aynı ideali paylaşmak, acılar ve sevinçler karşısında aynı tepkileri göstermek bir milleti millet yapan özelliklerin başında gelir. Millete vücut veren bu değerler bütünü aynı zamanda o milletin ayırd edici özelliğidir de. Milletın "kendi ben'ini keşfetmesi ve geleceğe hakim olma isteğini de açıkça ortaya koyması" her

şeyden evvel bu milli duyuş tarzının doğru idraki ile mümkün olabilir(Aktaş,1996:173) Bireylere bir araya gelme ve millet olma niteliği kazandıran ortak değerlerler ise dil, din, sanat, folklor, tarih, edebiyat, vb. unsurlardır. Elbette bütün bu unsurları kültür kavramı çerçevesinde değerlendirmek mümkündür (Çetişli, 1999: 203). Kültür, Ziya Gökalp'ın da ifade ettiği gibi, bir milletin dinî, ahlakî, hukukî, muakalevî, bedîî, lisanî, iktisadî, fennî hayatlarının ahenkli bir mecmuasıdır (Gökalp, 2007: 190). Bir başka deyişle, bütün bu unsurlar bir milletin hayatını, geleceğini ve ideallerini ifade ederler. Bu ifadelerin yazılı bir metin haline gelmesi, millî hafızayı meydana getirir. Millî hafıza, Gökalp'ın "bir milletin ahenkli bir mecmuasıdır" dediği unsurların nesilden nesile aktarılmasıdır.

Kültürü meydana getiren unsurlar, toplumu oluşturan bireylerin milletleşme aşamasına ulaşmalarının yanı sıra, aynı zamanda millî bir kimliğe sahip olmalarını da sağlar. Kimlik veya millî kimlik ise, millî kültürün ferdi ve toplumsal plânda ortaya çıkan üslubu, kişiyi ve toplumu farklılaştıran, en yakınlarından başlayarak diğer benzerlerinden ayıran özelliklerdir. Bu farklılıklar, en geniş ifadesi ile yaşama biçimindeki özellikler ve kendine, kişiye, topluma mahsus oluşlardır.

Millet haline gelmiş her toplumun, içinde yaşadığı dünyaya bakışı, eşyayı, varlığı kavramlaştırma biçimi farklı olur. Köseoğlu'nun ifadesiyle, toplumların üslubu, yaşama biçimleri farklılık gösterir. Bu yüzden o olgunluğa oluşan her kültür millî bir kimliğe de sahip olur. Farklı bir kimliğe sahip olma, başkalarından ayırt edilmeyi de sağlar. Bu bağlamda kültürü oluşturan maddî ve manevî unsurların doğurduğu yakınlıklar, benzerlikler vardır. Kültür temaslarından doğan etkileşimler olabilir ama kültürün bütünüyle aynileşmesi hiçbir zaman söz konusu değildir (Köseoğlu, 1997: 19-20).

Bu düşünceden hareketle, kültürün milletleri ayakta tuttuğunu, milletlerin geleceğine yön verdiğini ve onlara zorlukları aşmada dayanma gücü kazandırdığını söyleyebiliriz. Diğer yandan, kültürel değerlerden kopuk olan milletlerin veya kitlelerin olgunlaşamayacağı ve yaşadıkları toplum yapısının dengeli olamayacağı da tartışılmaz bir gerçektir. Bu dengesizlik, toplumun ve toplumu oluşturan bireylerin kendilerini başka organizasyonların içine atarak farklı bir kimlik arayışı içine girmelerine de yol açar.

Millî şuur ise, yukarıda bahsedilen ortak değerlerin bireylerce kabul görerek bir bilinç halini almasıdır. Bir başka deyişle, "millet fertlerinin her birinin veya büyük bir çoğunluğunun kendisini "müşterek kabuller dünyası" içinde görmesi veya ifade etmesi; ferdi benlik, kimlik ve kişiliğinin -kendi özel rengini kaybetmeden- millî benlik, kimlik ve kişilik potasında yoğrulup hakiki sentezine ulaşmasıdır"(Çetişli, 1999: 203). Toplamlar ortak bir bilinç

haline getirdikleri bu değerleri koruyabildikleri sürece millet olarak varlıklarını, var olma yolundaki mücadelelerini sonsuza dek devam ettirebilirler. Aksi taktirde bu değerleri kaybeden milletlerin yok olma tehlikesiyle karşı karşıya gelmeleri ve bir sürü haline gelmeleri kaçınılmazdır.

Topluma millet olma vasfını kazandıran ortak değerler manzumesini güçlü kılmanın en önemli yollarından birisi edebiyattır. Edebiyat, dün bugüne, bugünü geleceğe bağlamanın en etkili yoludur. Ancak takip edilen bu yolun istenilen sonuçları verebilmesi için, Canib'in ifadesiyle, edebiyatın da milli bir vasma sahip olması gerekir (Parlatır, 1999: 133-134). Edebiyatımızda millî kelimesinin kullanılışı Tanzimat Edebiyatı döneminde başlar. Ancak milli kelimesi bugünkü manasında değildir. Dolayısıyla milliyetçilik bağlamında da değildir. İlk telif için kullanılan "milli roman" ifadesi ise daha çok, yerli olan, taklit olmayan anlamındadır. (Ercilasun, 1997: 458) Milli roman, milli hikâye genel olarak da milli edebiyat kavramlarıyla ilgili ilk açıklamaları ise Ali Canip Yöntem'in makalelerinden takip etmek mümkündür. Ali Canip Yöntem, milli edebiyatın ne olduğunu açıklarken, edebiyattaki "milli endişe" (milli kaygı) ve milli şuur diyebileceğimiz konunun önemine dikkat çeker. (Ercilasun, 1995: 124) Ona göre bir hikâyenin milli bir nitelikte olabilmesi için öncelikle hikâyedeki olayların ve karakterlerin milli olması gerekmektedir. Ancak bu özellikleri içinde barındıran bir edebiyat cemiyetin ifadesi olabilir. Ömer Seyfettin'in hikâyeleri bu bağlamda değerlendirildiğinde, millî kimliğin, millî kültürün ve millî şuurun temellerinin gösterildiğini; bu kimliğe, kültüre ve şuura yaslanarak var olmanın yollarının işaret edildiğini görürüz. Ömer Seyfettin'in hikâyelerinin çıkış noktası, milletin, varoluşundan itibaren, içerisinde yaşadığı dünyaya tutunmasını sağlayan, toplumsal ve bireysel anlamda bütün kazanımlarımızın sığınağı olan ortak değerlerdir. Çünkü değerlerini keşfetme yolundaki bir milletin/bireyin başvuracağı yer, halkın yaşayışı, zevkleri, gelenek ve görenekleridir. Burada söz konusu olan değerler bütünü yaratan ve yaşatacak olan halktır. Bir milleti millet yapan değerler, halkın kolektif bilinçaltından süzülerek nesilden nesile aktarılır. Aynı şekilde halk; destan, efsane, masal, hikâye gibi anlatımlara da kendi duyuş ve düşüncesini, yaşama tarzının izlerini işler. Özellikle bu halk anlatılarında milli unsurların yansımalarını görmek her zaman mümkündür. Bunlar Ali İhsan Kolcu'nun ifadesiyle, "Bir toplumda dışarıdan gelecek olan kültürel etkilenmelere karşı bir kalkan vazifesi gördüğü gibi, bilinçaltında bulunan değerleri yeniden hatırlamak ve hatırlatmak için de en sağlam yoldur" (Kolcu, 2002: 15). Bu düşünceden hareket eden Ömer Seyfettin de, Ali Canip Yöntem'in ifade ettiği gibi sadece bir hikâyeci değil, aynı zamanda millî kültür hareketlerinin, Türkçülüğün ve halka doğruculuğun doğmasına sebep olmuştur. Onun hikâyeleri özellikle bu noktadan tahlil edilmelidir. Ömer Seyfettin'in,

Nakarat, Piç, Hürriyet Bayrakları gibi hikâyeleri yayınlandığı sırada millî gurur, kültür ve Türkçülük düşüncesi henüz uykudadır. Vire, Kütük, Pembe İncili Kaftan hikâyeleri bütün bu birikimin canlanması için tarihin zengin bir kaynak olduğunu göstermektedir (Yöntem, 1947: 5).

Ömer Seyfettin, yirminci yüzyılın Osmanlı İmparatorluğu için oldukça çetin olan şartları içerisinde zamana, kültürel, toplumsal ve siyasî hayatına hakim olmaya başlayan Türkçülük düşüncelerine odaklaşarak bu kaynaktan güç alır ve millî kültür problemleri üzerine yoğunlaşır:

“Ömer Seyfettin, bu gerilemenin sebebini millî şuur noksanında bulur. Bütün kavimler şu veya bu sebeple kendi millî şuurlarına sahip olmuşlar, fakat Türkler sunî bir milliyetçilik anlayışı ile kendi milliyetlerini bile bilmemektedirler.

Bu gerçekçilik, Ömer Seyfettin'e bir ideal, o günün tabiriyle bir mefkure vermiştir: Türkçülük. Yıkılış halindeki Osmanlı devletinin mozayik yapısında Türklük için yegane kurtuluş yolu Türklük şuurunun uyanması, kendi millî varlığına sahip çıkmasıdır” (Enginün, 1985: 39).

Ömer Seyfettin'in Türkçülük'ten ilham alan gerçekçiliği onun halka, Anadolu insanına yoğunlaşmasına sebep olur ve Köroğlu'nun ifadesiyle; Ömer Seyfettin'in, adı geçen zümrelerin küçük hayatlarını ve hayatta karşılaşmaları zor durumları ulusal bir edebiyatın alanına sokmaya çalıştığı gözlenir (Köroğlu, 2004: 364). Elbette hikâyecinin amacı sadece geniş halk kitlelerinin hayatını edebiyatın konusu haline getirmek değildir. Aynı zamanda bu yolla millî bir kimlik/şuur yaratmak, Türkçülük düşüncesi etrafında toplumu yeniden düzenlemek/bir araya getirmek ve yüzyılın ağır şartları altında manevî olarak kaybolan insanı yeniden tüm değerleriyle ortaya çıkarmaktır. Ömer Seyfettin'in, hikâyelerinde sık sık millî kültür unsurlarına temas etmesi ve bu unsurları hikâyelerinin ana konusu haline getirmesi, yukarıda da bahsedilen millî hafızanın teşekkülü ve sürekli canlı tutulması içindir.

Ali İhsan Kolcu'nun Cengiz Aytmatov'un romanlarında millî kültür unsurlarının kullanımına ilişkin yaptığı değerlendirmeleri, Ömer Seyfettin'in hikâyeleri için de tekrarlamak mümkündür: Ala Geyik efsanesi veya kesik baş motifi tek başına bir edebi metinden öteye gitmez ve bu hikâyelerin benzerlerini varisi olduğumuz zengin kültür dünyasının içerisinde kolaylıkla bulmak mümkündür. Fakat semboller ve istiareler dünyasında bütün bu unsurlar bir öze dönüş metni haline gelir (Kolcu, 2002: 1999). Bu durum, yukarıdaki metinde de ifade edildiği gibi, kaybedilen insanı arama ve yeniden

ortaya koyma yolunda önemli bir çaba olarak değerlendirilmelidir.

III. Kaybedilen İnsanı Arama ve Yeniden Ortaya Koyma

Ömer Seyfettin, yukarıda da ifade edildiği gibi, Türkçülük düşüncesinin giderek kök saldı ve tüm toplum yaşantısını derinden sarstığı/etkilediği, toplumsal dinamiklerin hızla değiştiği ve dönüştüğü bir dönemde eser vermiştir. Osmanlı'nın artık uçurumun kıyısına geldiği bir dönemde, imparatorluğu meydana getiren diğer ulusların birer birer bağımsızlıklarını ilan etmeleri karşısında; Mehmet Emin Yurdakul'un "Ben bir Türküm dinim cinsim uludur" mısralarıyla kendisini gösteren ve bir anlamda tarihî bir zaruret haline gelen Türkçülük düşüncesinin ışığı altında yazdığı hikâyelerinde, çözülüş ve bozuluş dönemindeki topluma yaşama refleksi olmaya çalışır. Yaşadığı yüzyılda sosyal ve siyasî anlamdaki olumsuz gelişmeler, yazarın, hikâyelerinde millî şuuru güçlendirecek temaları ön plâna çıkarmasına ve olumsuzlu olumluya döndürecek çabalara katkıda bulunmasına sebep olmuştur. Osmanlı, yüzyıllar boyunca idaresi altında yaşayan uluslara geniş bir hayat alanı tanımış ve bu uluslar, kendilerine tanınan bu hayat alanının içerisinde ortak değerlerini özgürce yaşayabilme hakkını elde etmişlerdir. Ancak Osmanlı'nın çözülüş döneminde, tercihlerini imparatorluktan ayrılma yönünde yapan Balkan Devletleri, varlıklarını zulümle ispatlamaya kalkışmışlar ve o zamana kadar eşi benzeri görülmemiş bir trajedinin öznesi haline gelmişlerdir. Böylesi bir uyanış devrinde, millî gurur, kültür ve Türklük düşüncesinin henüz uykuda olması, Ömer Seyfettin'e, ait olduğu milletin uyanışını sağlamak için neler yapabileceği noktasında önemli fırsatlar tanımıştır. Bu bağlamda, hikâyelerinin bir kısmında millet, milliyet şuurundan uzak kahramanlar aracılığıyla millet/milliyet bilincinden uzaklaşmanın beraberinde getirdiği -her alandaki- yozlaşma ve bu yozlaşmayı ortadan kaldıracak çözümlerin nerede saklı olduğu gösterilmeye çalışılır.

Ömer Seyfettin, **Ashab-ı Kehfimiz** ve **Hürriyet Bayrakları** adlı hikâyelerinde, imparatorlukta yaşayan bütün azınlıkların milliyet şuru içerisinde hareket ederek kendilerini meydana getiren köklere ve kültüre sonuna kadar bağlı kalmalarına rağmen, bazı Türklerin hala Osmanlıcılık idealini savunmalarının anlamsızlığı üzerinde durur. **Ashab-ı Kehfimiz** adlı uzun hikâye, adını Kuran-ı Kerim'de geçen Ashab-ı Kehf (Yedi Uyurlar)dan almaktadır. Üç bölümden oluşan hikâye tam anlamıyla bir aydın eleştirisidir. Yedi Uyurlar'ı 360 sene muhafaza eden mağara gibi, Ömer Seyfettin'de mağara imgesiyle milletin/aydının, kendilik bilinciyle yeniden doğmasını sağlamaya çalışır.

Hikâyenin hemen girişinde Ömer Seyfettin, Osmanlı milleti düşüncesinin gayri millî Tanzimat maarifinin yetiştirdiği dimağlarda doğmuş

bir vehimden ve hayalden ibaret olduğunu ifade ederek, dini, lisanı, tarihi, harsı, mefahiri ayrı olan fertlerin mecmuundan “müşterek bir milliyet” teşekkül etmek imkanının olmadığından söz eder (Seyfettin, 1999: 76). Bu uzun hikâyede yazar, Niyazi Bey, Said Bey, Hoca Bali Efendi gibi sözde aydınların hâlâ Osmanlılık ideali peşinde koşmalarını anlatır ve eleştirir. Bu sözde aydınlar imparatorluğu meydana getiren azınlıkların isyanına rağmen, Ashabı Kehf gibi uyumaya devam ederler. Hikâyede sözü edilen aydınlar, Balkan Savaşları’nın ortaya koyduğu gerçeklere rağmen, bu gerçeği değerlendirme idrakinden yoksundurlar. Bu yoksunluk ve algı kaybı, bu süreçte onlara yaman bir ders vermiş ve milliyetin kıymeti eskisinden daha fazla bilinmeye başlamıştır. Buna rağmen yanlış düşüncelerinde ısrar eden sözde aydınların çevrelerine bir türlü itiraf edemedikleri gayelerin ne olduğu ortadadır ve bu gayeler sadece boş hülyalardan ibarettir.

Bu hikâyedekine benzer bir düşünce **Hürriyet Bayrakları** adlı hikâyede mizahi bir anlatımla ifade edilir. Hikâyenin girişinde 10 Temmuz dolayısıyla yapılan kutlamalardan söz eden yazar, Razlık’a giderken tanıştıkları mülazimle Osmanlılık üzerine yapmış oldukları bir tartışmadan bahseder. Mülazım, Osmanlı İmparatorluğu’nu meydana getiren bütün kavimleri bir millet saymaktadır. Yazar, verdiği bütün örneklerle rağmen mülazımın bu düşüncesinden geri adım atmasını sağlayamaz. Hatta mülazım, Osmanlı’yı meydana getiren unsurların II. Meşrutiyet’in yıldönümünü büyük bir coşkuyla kutlayacaklarını düşünmektedir. Ona göre 10 Temmuz en mukaddes milli bayramlardan birisidir. Bu düşüncesini doğrulamak için çaba gösterirken ilerideki bir Bulgar köyü imdadına yetişir. Çünkü köyün orta yerindeki bir binada bayraklar asılıdır ve 10 Temmuz burada bile kutlanmaktadır. Mülazıma göre bu bir Osmanlılık bilincidir. Osmanlı içindeki farklı milletlerin bir arada kardeş gibi yaşama arzularının somutlaşmış bir ifadesidir: “*Yarın Osmanlı vatanına düşmanlar hücum ettiği vakit sizden evvel (bu Osmanlı-Bulgar köylüleri) koşacaklar, Osmanlılık namına kanlar dökcekler, Osmanlılık’ı kanlarıyla kurtaracaklar*” (Seyfettin, 1999: 235).

Köye çıkarlar. Fakat sonunda anlaşılır ki, Bulgar köyünde uzaktan görünen kırmızı nesneler, kurumaları için dışarı asılmış kırmızı biberlerden başka bir şey değildir. Üstelik sadece köydeki insanlar değil hayvanlar bile başlarını çevirip onlara bakmaya tenezzül etmezler: “*Domuzlar, gayet adi ve ehemmiyetsiz mahluklar olduğumuzu anlamışlar gibi sahiplerini taklit ederek bize bakmaktan vazgeçiyorlar, gübrelerde ezeli gıdalarını araştırmaya başlıyorlardı. Tarlada çalışan Osmanlı-Bulgar vatandaş bir kere olsun dönüp bakmıyor, çapasıyla uğraşıyordu*” (Seyfettin, 1999: 237). Bu durum, Ömer Seyfettin’in Meşrutiyetle birlikte gelen değerlerin bir kurtarıcı olmaktan ziyade, imparatorluk içerisinde yaşayan azınlıkların ulusal kimliklerinin inşa edilmesine katkı sağladığının farkında olduğunu

göstermektedir. Bu durumu ironik bir dille kaleme alan Ömer Seyfettin, Osmanlıcılık idealine inananların aksine, bu coğrafyada yaşayan Bulgarlar arasında Türk düşmanlığının hangi safhada olduğunu bilincinde olduğunu da ortaya koymaktadır.

Boykotaj Düşmanı adlı hikâyede ise medeniyet, kültür, bilim ve felsefenin sadece medeni bir millet olan Yunanlılara ait olduğunu düşünerek kendi milletini, kültürünü ve milliyetini inkâr etme noktasına gelen, milli kimlikten ve kültürden kopuk iki sanatçının hikâyeleri anlatılmaktadır. Bilindiği gibi, Yakup Kadri ve Yahya Kemal şiirde yeni arayışların bir numunesi olarak kaynağın eski Yunan'dan alan bir edebiyatın peşine düşerler. Bu arada Yunan Savaşı ile uyanan Türkçüler de Yunanlılar aleyhine broşürler dağıtarak Yunanlı tüccarları boykot ederler. Ömer Seyfettin böyle bir olaydan hareket ederek, edebiyatımıza kaynaklık etmesi için Eski Yunan'dan ilham alanları eleştirmektedir. Bir bakıma NevYunanilik akımına ilk tepki olan bu hikâyede Ömer Seyfettin, Avrupa Edebiyatı'nın kaynağı ve "medeniyetin, insaniyetin, şiirin, musikinin, hayatın" doğduğu yer olarak kabul edilen Eski Yunan'a ve edebiyatımızı modernleştirmeye çalışan "kahramanlar"a değinerek edebiyatın, çıkış noktası olarak yabancı mecralar aramanın anlamsızlığı üzerinde durur: *"Türklerin "edebiyatsız" denilen bu köpeksiz köyünde sopasız gezenler; bütün ruhları, zevkleri, hisleri, emelleri Yunanileştirmeye çalışırlardı. Ama şimdi karşılarında Türkçüleri görüyorlardı."* (Argunşah, 1999: 292). Ömer Seyfettin'e göre, edebiyatın milletin hafızasında karşılığını bulacak göndermelere sahip olması gerekir. Edebiyat denilen kavram, içerisinde barındırdığı kişisel ya da toplumsal kimlikle bir anlamda toplumsal uyanışa da zemin hazırlamaktadır.

Primo Türk Çocuğu hikâyesinde ise milliyet bilincinden uzak kalan insanlarda bu duyguyu ve bilinci yabancıların uyandırdığına değinen yazar, hikâyenin kahramanı olan ve uzun yıllar hem kendi kültürünü hem de milliyetini inkâr etmiş Kenan Bey aracılığıyla bu duruma işaret eder. Öyle ki, Kenan Bey, sadece kendisi inkâr etmekle kalmamış aynı zamanda çocuğu Primo'yu da aynı idrakte yetiştirmiştir: *"Ecnebi ve Levanten mahfillerinde, taassup ve hayvanlık denilen Türklükten nefretiyle, Türklüğe yani medeniyetsizliğe karşı olan garazıyla, Avrupa muâşeret kaidelerindeki vukuf ve maharetiyle, şen ve şuhluğu ile meşhur"* (Argunşah, 1999: 166) olan Kenan Bey, ilk defa İzmir'de bir baloda gördüğü ve eski Roma esvapları giyen, İmparator Adrian'ın metresi Antionus'a benzettiği bir İtalyan olan Grazia ile evlenmiştir. Bir batılı, bir İtalyan'la evlenmek başlangıçta ona çok doğal görünmüştür. Tanzimat'tan bu yana batı karşısında kompleksli tavırlarını devam ettiren ve kendi milletini/milliyetini inkâr eden aydınların Meşrutiyet dönemindeki temsilcilerinden birisi olan Kenan Bey, bu evliliğin gerçekleşmesi için kayınpederinin bir kaç 'önemsiz' şartını dahi kabul etmekten çekinmemiştir: Evliliğin ardından Türk adetlerine sadık kalan

akrabalarıyla görüşmeyecek, İstanbul'daki tüm mal varlığını tasfiye edecek ve ileride doğan çocuklarını İtalyan terbiyesine göre yetiştirecektir. Bütün bu istekleri harfi harfine yerine getiren Kenan Bey, bir süre sonra medeniyetin beşiği olarak gördüğü Avrupa ve Avrupalıların şark üzerinde oynadığı oyunlar ve İtalyanların Trablusgarp'a saldırmasıyla batının Türklere karşı tavrını fark eder ve uyanır.

Ömer Seyfettin'in millete, milleti meydana getiren kültür ve medeniyete olan inancını kaybetmiş bir toplum yapısını anlattığı hikâyelerden bir diğeri de **Mehdi**'dir. Hikâyede Serez istasyonunda ikinci sınıf bir kompartımana binmiş beş kişinin yolculuk sırasındaki birbirleriyle yaptıkları sohbet anlatılır. Sekiz on sene mutasarrıflık ve kaymakamlık etmiş hikâye kahramanlarından birinin tek ümidi Hristiyan efendilerinin bir an önce gelerek kendilerini düştükleri bu çıkmazdan/bataktan kurtarmalarıdır. Onun bu görüşüne karşı, aynı kompartımanın yolcularından ihtiyar ve sakin bir hoca efendi, her kavmin kendisine mahsus bir hâdisinin olduğundan söz ederek, Türklerin de kendi hâdisini beklemeleri gerektiğini ve böylece bu kurtarıcının önderliğinde mukaddes ve hidayet şulelerinin aydınlatıldığı milli mefkureye doğru yürüteceklerini, zincirlerini kıracaklarını ifade eder.

Toplumu meydana getiren bireylerin yozlaşmaları, kültür ve kimliklerinden uzaklaşmaları **Bahar ve Kelebekler** hikâyesinin yaşlı kadın kahramanı tarafından ortaya konulur: "*Şimdi siz Frenk mürebbiyelerin elinde büyüyor, kendi lisanınızın güzelliklerini tanımıyor; başka memleketlerin, başka şeylerini öğreniyorsunuz. Onlara benzemek istedikçe kendi benliğinizden uzaklaşıyor, etrafınızdan nefret ediyor, hakikaten sevinç ve saadetten mahrum kalıyorsunuz. Ah... At elinden o kitabı!*" (Argunşah, 1999: 18).

Bir taraftan insan sevgisinin ve hoşgörünün varlığını her fırsatta okuyucuna hissettiren yazar, bir taraftan da okuyucusunu sevginin ve hoşgörünün kaynağı olarak değerlendirdiği yerli ve milli hayata yabancılaşmış ve yozlaşmış hikâye kahramanlarıyla karşı karşıya getirir. Yukarıda dile getirilen hikâyelerin hemen hepsinde içinde yaşadığı toplumun geçmişten getirdiği ve bir hayat biçimi/değerler manzumesi haline koyduğu değerlere yabancılaşmış ve yozlaşmış hikâye kahramanları vardır. Bu kahramanlar sadece kendilerine değil aynı zaman da içerisinde yaşadıkları topluma da yabancılaşır ve sırt çevirirler. Böylece yazar, iki karşıt kutup arasında bir mukayeseye imkan vererek, bir anlamda "tipik insan"ı ortaya koymaya çalışır. Onlara/ötekine benzeme isteği, bireylerin zihninden kendilerine ait olan birikimi/bilinci silen önemli ve tehlikeli bir süreç dönüştürecektir. Bu tehlikeli süreç elbette kendi hayat alanına ait olmayan farklı değerleri özümseyen bireyin hayat karşısında dağılıp gitmesine de sebep olur. Diğer yandan toplumda böylesi kişiliklerin/bireylerin çoğalması ortak bir bilinç meydana getirme noktasında da büyük tehlike alanları

oluşturacaktır.

IV. Milli Kimlik Bilincinin Uyanışı

Yukarıda sözü edilen hikâyelerinde daha çok kültürden, kimlikten ve milli şuurdan yoksun insanların durumlarını tespit ederek eleştiren Ömer Seyfettin, bazı hikâyelerinde de -milliyet bilincini kazanmış ve çözüm yolunun nerede gizli olduğunun idrakine varmış kahramanlar aracılığıyla- bu bilinci nasıl yaygınlaştırılabileceğinin arayışı içerisine girer. **Primo Türk Çocuğu** adlı hikâyesinde Kenan Bey'in kendisini ve milletini idrak etmesi Balkan Savaşları'nın ve İtalyanların Trablusgarp'ı işgal edişinin açığa çıkardığı gerçekler aracılığıyla olur. Böylece, Avrupalıyı medeni bir millet ve Avrupa'yı da "yalnız insaniyet, başka bir şey yok" diyerek yücelten Kenan Bey, batılıların Türkler üzerindeki asıl emellerini fark eder. Kısa bir süre önce "Türkleri dünya yüzünden kaldırmak için birbirleriyle tamamiyle ittifak etmiş olan Avrupalıların naçiz bir kulu, muti bir hizmetçisi, memluk bir kölesi" iken, bu uyanışla ve milli kimliğini idrakle birlikte düşünceleri de değişmeye başlar. Babasında uyanmaya başlayan milli şuurla birlikte milli kimliğine kavuşan Primo da adını değiştirir ve sonunda şehadete koşar.

Alangu'nun ifadesiyle, milliyeti ve milliyetçiliği idrakte geç kalmış olmamızın acılı karamsarlığını (Alangu, 119: 1968). dile getiren ve başında, "Gençliğini Makedonya'da geçirmiş eski bir zabitin hatıra defterinden" notu yazılı olan **Nakarât** adlı hikâyede ise hikâyenin kahramanı olan genç zabıt, güzel bir kızın kendisine söylediği Bulgarca bir türküdeki sözleri sevgi sözcükleri zanneder ama bu sözlerin "İstanbul bizim olacak" anlamına geldiğini öğrendiği zaman şaşırır. Bu şaşkınlık unutulmuş birtakım manevi unsurların hatırlanmasına sebep olur. Sonuçta ortaya bir kimlik ve kültür ihtiyacı çıkar. Genç zabıt, türküler aracılığıyla dile getirilen gizli anlamı okuyarak kendisini var eden hayat alanının farkına varır. Bir anlamda Bulgar kızının söylediği ve kendilik değerlerini/kendine ait değerleri dile getiren türkü, zabitin "söndürülen bilincini aydınlatmak için" (Korkmaz,2004:121) yeni bir açılım sağlar.

Hürriyet Gecesi, Meşrutiyetin ilanından kaynaklanan toplumsal coşkuyu yansıtır. Bu öykünün, hürriyetin anlamını kavrayamamış ve aynı zamanda da yazar olan kahramanı, aslında bilinçsiz mutluluğunun tesiriyle çevresindeki eşyalara zarar verir. Onun bu hareketlerini gören yaşlı bir adam ona şöyle der:

" Hürriyet! Hürriyet! Bu seni mes'udiyete götürecektir bir yol mu? Milletin mes'ud olmadan sen mes'ud olabileceğini ümid ediyor musun? Halbuki tarih bizim memleketimizin üzerine halli matlup binlerce mesele yığmış. Yaşadığın yer, bir

“mesele” ummanı! On beş gün sonra şüphesiz bu gürültüler, bu nümayişler bitecek. Kuvvetlenmemizi çekemeyen düşmanlar gizli hücumlarına başlayacaklar. Üç, dört sene sürmeyecek, en aşağı üç devlet bizim üzerimize atılacak” (Argunşah, 1999: 346).

Yaşlı adam aslında bu sözleriyle Balkan Savaşlarını haber vermekte ve bu geçici bahar havasının bir süre sonra yerini kışın dondurucu soğuşuna bırakacağını öngörmektedir:

“Ey genç muharrir! Gel, sen bir kahraman ol! Nefsini düşünme. Boş gururu, menfaatperverliği bırak. Milletini uyandır. Senin milletin daha kendi ismini bilmiyor, kendi lisanını bilmiyor. Zaman yürümüş, o uyumuş, geride kalmış! Dost sandığı, bağrına bastığı gizli düşmanları bütün servetini, bütün saadetini yağma etmiş! Senin milletin kendi vatanında bir köle, bir esir, bir bekçi, bir fakir... Ona ilim, servet, saadet, duygu, ideal ver!... Ben seni gördüm, sokak fenerine nasıl vurduğunu gördüm. Bu şiddetini, bu galeyanını ölmez ve ezeli bir mevcut olan milletine ver! Halbuki, heyhat, sen böyle şeyler düşünmüyorsun bile...” (Argunşah, 1999: 347).

Hürriyet Gecesi adlı hikâye, Ömer Seyfettin’in “Milli Tecrübelerden Çıkarılmış Ameli Siyaset” adlı makalesinde de ifade ettiği gibi, meşrutiyet adı altında oynanan feci dramları da ortaya koyar. Yazara göre artık imparatorlukta yaşayan azınlıkların bir kimlikleri ve mefkureleri vardır. Bu azınlıklar “biz Osmanlıyız” diyerek Türkleri kandırırlar. Türkler’de kendi milliyetlerini inkâr ederek Osmanlı mevhumesine düştükçe azınlıklar milli vahdetlerine daha bariz bir şiddet vermeye başlarlar(Argunşah 2001:331). Elbette hikâyede de ifade edildiği gibi, Türkler’i Rumeli’de gafil avlayan Balkan İttifakı’nın temellerinin Türkiye’de kurulmuş olduğu ancak felaketten sonra anlaşılacaktır.

Hikâyede dikkati çeken bir başka nokta da, örnek bir insan modelinin nasıl olması gerektiği konusunda yapılan birtakım tespitlerdir. Mert’in tespitiyle, burada örnek model olacak kişi, elbette hikâye kahramanına milletle ilgili birtakım tavsiyelerde bulunan yaşlı adamdır. Bunun temelinde elbette inanmışlık ve kendini yok sayış vardır (Mert, 2004: 279).

Çanakkale’den Sonra hikâyesinde ise toplumu ayağa kaldırma işlevini tarih yüklenir. Hikâyenin kahramanı memleketin sorunları karşısında yılgınlığa düşmüştür ve oldukça umutsuzdur. Ancak bir süre sonra Çanakkale zaferinin kazanılması onu neşelendirir:

“Onun ümitsizliği geçtikçe gözleri açılıyor, artık yaşayan, kendini duyan, mefkuresini bilen bir milletin içinde olduğunu görüyordu. Kapitilasyonlar kalkıyor, dahili düşmanlar temizleniyor, zehirli tufeyliler gibi milletin bünyesi üzerine üşüşüp kanını emen hainlerin elinden “iktisat ve istismar” silahları alınmaya çalışılıyordu. İşte ümidini kestiği bu muhit nihayet bir millet oluyor ve Türklerin arasında da “iş bölümü” fikri uyanyordu” (Argunşah, 1999: 48).

Hikâyenin sonunda kahraman evlenir ve doğan çocuğuna Mefkure adını verir. Böylece Çanakkale’den önce milli benliğini ortaya koyamayan toplum, bu mücadele sonunda kendisini bir millet olarak tanımlamaya başlamıştır. Hikâye kahramanının doğan çocuğuna Mefkure adını vermesi de anlamlıdır. Ömer Seyfettin’in **Mektep Çocuklarında Türklük Mefkuresi** adlı makalesinde de ifade ettiği gibi, milletler ancak felaket ve mağlubiyet zamanlarında gaflet uykusundan uyanırlar. Bu felaket zamanları fertlerin bir emel etrafında birayaya gelmesini sağlar. Böylece bu umumi ve mukaddes heyecandan mefkure doğar (Argunşah, 2001: 353).

3. Toplumsal Belleğin Yansıması: Gelenek ve Milli Tarih Bilinci

Tarih, bir milletin tüm varlığını, geçmişten getirdiği tüm birikimi geleceğe taşıyan bir zaman dilimidir. Bireyle millet arasındaki bağ, tarih denilen zaman dilimi üzerinde kökleşir. Tarih bir başka ifadeyle milli bir hafızadır. Diğer yandan, birlikte yaşamış bir geçmiş olmadan kültürün ve milli bir bilincin kökleşmesine ve yerleşmesine de imkân yoktur. Bu bağlamda tarih “toplumsal bellek” demektir. Tarihin elbette iyi bilinmesi gerekir. Ancak, bu bilginin yanında asıl önemli olan bu bilginin bireyler tarafından içselleştirilmesi, özümsemişi ve sonunda bir şura dönüştürülmesidir. Bu bağlamda Ömer Seyfettin de, Başını Vermeyen Şehit, Küçük, Vire, Pembe İncili Kaftan, Teke Tek, Ferman gibi ilk bakışta eski Türk kahramanlarını anlatır görünen pek çok hikâyesinde günün/içinde yaşadığı zamanın ihtiyaçlarına cevap vererek, toplumu meydana getiren bireylerin milli bir bütünlük oluşturmalarına yardımcı olur. Yazar, tarihe karşı geliştirdiği bu bakış açısıyla bir taraftan tarihin, bir toplumu oluşturan ortak değerler bütünüünün en önemli unsurlarından birisi olduğunu ifade ederken, bir taraftan da, asıl yaratıcı ve yaşatıcı kudretin, bireyleri var eden bu toplumsal bellekten geçtiğine işaret etmektedir.

Ömer Seyfettin, Yeni Kahramanlar serisi içinde yer alan **Kaç Yerinden** adlı hikâyesinde, maziye ait unsurları hikâyelerinde neden kullandığı konusunu şu şekilde dile getirir:

"Sanatkâr hal içinde mefkuresini olanca heyecanıyla duyamayınca romantik maziye döner. Orada ezeli efsanelerini yaşayan binlerce tayf vardır. Bu tayflara tarihin hayalinde renkler, şekiller verir. Onlara meftun olur. Destanlarını terennüm eder. Mazide bugünkü medeniyetin, maddiyatın söndürdüğü nurlar var. Ulviyyet var. Ruh azameti var. Fikir uğrunda fedakarlık var. Doğruluk, sadakat, vefa, fazilet, kerem, şefkat, muhabbet, aşk var. Hayatın hakiki manası olan mefkure var. Sonra rububiyet var" (Argunşah, 1999: 74).

Yetiş'in ifadesiyle, millet hayatının tehlikeye düştüğü durumlarda hamasi duyguların büyük görevleri ve önemleri olduğu bilinmektedir. Bu yüzden bu heyecanın tezahürlerinin yazıya geçirilerek muhafaza edilmesinin ya da zamana göre yeni şekil ve tarzlarda ele alınmasının sayısız faydaları da bulunmaktadır (Yetiş, 1978: 52). Ömer Seyfettin'in **Başını Vermeyen Şehit** adlı hikâyesi de Peçevi tarihinde kayıtlı bulunan Grijgal'in savunması sırasında gösterilen bir kahramanlığın ve Türkün, kahramanlık, yiğitlik ve vatan sevgisi uğrunda canı dahil her şeyi feda edebileceğinin göstergesidir. Yazar, Kaplan'ın tespitiyle, Birinci Dünya Savaşı'na katılan genç subaylara ve erlere tarihi kahramanlıklardan bir örnek vermek istemiştir (Kaplan, 1984: 69). Bir destan parçasını zamanın şartlarına göre yeniden yorumlayan Ömer Seyfettin, yorumladığı bu metni bağımsızlık, hürriyet ve öze dönüş metni haline getirir.

Vire ve **Kütük** adlı hikâyelerinde, kalabalık bir düşman karşısında zeka ve tecrübesiyle galip gelen insanlara işaret edilir. Kütük hikâyesinin kahramanı olan Arslan Bey gücü, zekayı ve cesareti temsil eden bir devlet adamıdır. Arslan Bey hem bir devlet adamında olması gereken özellikleriyle hem de cesur ve mert tavırlarıyla ortaya konulur: *"Arslan Bey düşmanın cesurunu, kahramanını, yılmazını severdi. Onca harp bir mertlik sanatıydı. Düşman ordusundan kaçıp kendisine iltica edenlere hiç aman vermez" Hain her yerde haindir" diyerek hemen boynunu vurdururdu (Argunşah, 1999: 84)* Vire hikâyesinde de hikâye kahramanı Barhan bey, Diyet hikâyesindeki Koca Ali'nin bütün özelliklerini gösterir. Barhan Bey, yaşadığı zaman ve çevresi için model bir insandır: *"Barhan Bey çok düşünen fakat faka basmayan akıllı cesurlardandı. ..Ne asildi ne de kul... Ağırliğından daima bir tarafa eğilmiş gibi duran bu başın içinde sönmez bir ateş, sönmez bir zeka alevi tutuşuyordu. İşte bu mukaddes alev onu daha pek genç iken en namlı kumandanların sırasına yükseltti" (Argunşah, 1999: 93).*

Ferman hikâyesinde ise, devlete ve onu temsil eden güce itaat etmenin ideal bir kahraman kimliği için gerekli olduğunu ortaya koymaktadır. Ferman hikâyesinin kahramanı Tosun Bey, kendisini devletine ve milletine adanmış bir askerdir: *" Hem cesur hem fazıldı! Seferlerde sedefli*

cura ile kahramanlık destanları söyler; sulh zamanında gayet çelebice hikmetlerle dolu, gazeller, kasideler yazardı. Kılıç kabzasının nasırlattığı elinde, kalem yabancı durmuyordu”(Argunşah 1999:52) **Forsa**'da vatan, **Pembe İncili Kaftan** adlı hikâyede ise devlet için fedakârlıktan kaçınmamak gerektiğine işaret eden yazar, Penbe İncili Kaftan'da Muhsin Çelebi karakteri ile cesaret, onur, fazilet, erdem, sadakat gibi noktalarda çevresine örnek olabilecek bir model ortaya koymaya çalışır. Özellikle hikâyenin yazıldığı devirde bu özelliklere sahip insanlara ihtiyaç vardır. Muhsin Çelebi zengin ve vaktini okumakla geçiren aydın birisidir. Büyüklerle ülfet etmez, ikbal istemez. Doğrudan ayrılmaz. Ölümünden çekinmez. Bir çok defa gaza etmiştir. Dünyaya minneti olmayan Muhsin Bey'in şahsında şah da geda da birdir. Ancak ne şartta olursa olsun devletini sever(Arunşah,1999:126-127) Forsa hikâyesinde ise esir olalı kırk seneden fazla geçmiş bir Türk forsasından bahseden yazar, hikâyenin sonunda mutlu bir sonla oğluna kavuşan bu forsanın vatan için nasıl cenge katıldığını dile getirir: Kendine gelince oğlu ona: *“Ben karaya cenk için çıkıyorum. Sen gemide rahat ol, dedi. Eski kahraman Kabul etmedi. Hayır. Ben de cenge çıkacağım....Oğlu: Vurulursun! Vatana hasret giderdin! Diye onu gemide bırakmak istedi. Kara Memiş, o vakit, birdenbire bir kaptan gibi doğruldu. Duramıyordu. Kalkan, kılıç istedi. Sonra geminin kıçında sallan sancağı göstererek: Şehit olursam bunu üzerime örtün! Vatan al bayrağın dalgalandığı yer değil midir? Dedi”*(Argunşah,1999:176). **Kızıl Elma** hikâyesinde ise Türklerin cihan mefkuresinin adı olan ebedi hedef, hikâyenin konusu haline getirilmiştir. Hikâyede halkı suçlayarak, “bu, halkı uydurduğu bir efsanedir”, diyen âlime Kanuni Sultan Süleyman, “eğer bunu halk söylüyorsa bir efsane değil hakikattir; halkın sesi hakkın sesidir” diyerek cevap verir. Yazar bu hikâyesiyle kültürel kimliğin ve devamlılığın temsilcisi olarak halkı ortaya koymaya ve emre kayıtsız şartsız itaat etmenin, beraberinde başarıyı getireceğini göstermeye çalışır. Bir asker olarak Balkan bozgununa yakından şahit olan Ömer Seyfettin, Kızıl Elma'da, devrin ihtiyaç duyduğu askeri yapının oluşturulması için gerekli olan insanları da ortaya koymaya çalışır. Topuz isimli hikâyede ise, devletin gücü ve iktidarı bir savaş aletiyle simgeleştirilir: *“Mum rengi çehrelerin şaşkın gözleri karşısında bu tek Türk, kaftanının uzun eteklerini omuzlarına attı. Kılıcını kınına koydu. Uzandı, ezdiği başının üstünde duran kanlı topuzu aldı. Yere bıraktı... Haydi, padişah adına bana itaat edin, dedi*Argunşah,1999:190).

Bu hikayelerin dışında, konusunu bir halk menkıbesinden alan **Yalnız Efe** adlı hikâyede ilgi çekici bir halk destanını modern bir romancı tavrıyla ele alan yazar, konuyu muayyen bir tarih ve millet görüşü içerisinde işler (Filizok, 1984: 122). Hikâyedeki kadın karakter bir yönüyle Dede Korkutta'ki alp tipi Türk kadınına çağırıştırır.

Tarihe/geleneğe bu anlamda yönelme sadece bir kaçış ya da bir mazi

hasreti olarak değerlendirilmemelidir. Kaya'nın ifadesiyle, güncel edebiyatla gelenek arasındaki ilişki sadece Türk Edebiyatı için değil, tüm dünya edebiyatları için geçerli bir durumdur (Kaya, 2004: 68). Her edebiyatçı bir geleneğin içerisine doğar ve içine doğduğu bu gelenekten şuurlu veya şuursuz bir şekilde yararlanır. Diğer yandan, geleneği kullanma, edebiyatçıda güzel ve yaşanabilir bir dünya kurma isteğinin var olduğunu da göstermektedir. Ömer Seyfettin de, hikâyeleriyle Türk milletine ait değerleri ortaya koyarak toplumun dinamiklerini yeniden harekete geçirme arzusu içindedir. Aslında tarihi hikâyelerin konusunun pek çoğunun Kanuni devrinden alınması da bunu göstermektedir. Bu dönem bir altın çağ olarak da düşünülebilir.

Elbette bu hikâyelerin sayısını arttırmak mümkündür. Ancak şunu kısaca ifade etmek gerekir ki, Ömer Seyfettin'in eser verdiği dönem, ülke topraklarının birer birer elden çıktığı bir dönemdir. Böyle bir dönemde milli bir edebiyatla Türkçülük düşüncesine hız verilmeye çalışılması anlamlıdır. (Ercilasun, 1997: 459) Böylece, "sınırlandırılmış bir millilik düşüncesi" ile yazarın, hikâyelerinde kültüre ait unsurları işlemesi, tarihi, kahramanlığı ve vatan için verilen mücadeleyi yüceltmesi, milli hisleri uyandırması ve ideal bir insan tipini ortaya çıkarmaya çalışması önem kazanmaktadır.

Sonuç

Ömer Seyfettin, hikâyelerinden de anlaşıldığı gibi, İmparatorluğa ait toprakların büyük bir kısmında dolaşmış ve farklı yörelerde yaşayan insanlarla yakın ilişkiler kurma fırsatı bulmuştur. Bu anlamda yazarın, geniş bir tarih ve halk kültürü birikimine sahip olduğu rahatlıkla söylenebilir. Bu birikim milletine ait en küçük hassasiyeti ihmâl etmeden eserlerine taşımasına yardımcı olmuştur. Yazar, hikâyelerinde, içinde yaşadığı hayatın problemlerine ve ihtiyaçlarına göre milli kültüre ait unsurlardan bir anlam çıkartmaya ve halkın faydasına sunmaya çalışmaktadır. Bu unsurları kullanarak bir taraftan milli hafızayı canlı tutmak, bir taraftan da halkın, o dönemde özgürlükleri boğan havanın üstesinden gelebilmesi için, milli ruhu ve ortak kimliği bir kurtuluş reçetesi olarak sunmak amacındadır. Özellikle destani ruha sahip olduğu görülen hikâyelerinde, savaşın hâlâ devam ettiği bir dönemde içinden çıktığı topluma yaşama refleksi olmuş, mücadele azmini arttırmış ve topluma yeni bir ufuk kazandırma çabası içerisinde olmuştur.

Başlangıçta da ifade edildiği gibi, Ömer Seyfettin'in eser verdiği dönem, Türkiye için bir dönüm noktasıdır. Bu devrede mutlakiyetten meşrutiyete, meşrutiyetten cumhuriyete geçilmiş; zaman zaman ara rejimler ve üç büyük hayati savaş yaşanmış, ülke topraklarının dörtte üçü kaybedilmiş; ihtilaller, ayaklanmalar ve inkılaplar olmuş; on beş yıl içerisinde yoğun bir devlet krizi yaşanmıştır. Bu şartlar içerisinde destan, mit

ve diğer ürünler yardımıyla yeniden bir kimlik inşası süreci başlamıştır. Bu edebî ve siyasî inşa, bir taraftan millî bir kimliği yeniden kurgularken; diğer taraftan da yaşanan acıları hafifletmiştir. Ömer Seyfettin'de, kaleme aldığı hikayeleriyle, halkın, özgürlükleri boğan sıkıntılı havanın üstesinden gelebilmesi için millî ruhu, ortak kimliği harekete geçirmeye ve yeniden inşa etmeye çalışmış ve ortak Türk kimliğinin yeniden inşası sürecinde millî kültür unsurlarından başarıyla istifade etmiştir.

Kaynaklar

- AKTAŞ, Şerif(1996), "Millî Romantik Duyuş Tarzı ve Türk Edebiyatı I" Türkiye Günlüğü, 38:173.
- ARGUNŞAH, Hülya (1999), *Ömer Seyfettin Bütün Eserleri Hikayeler 1*, İstanbul: Dergah Yayınları.
- ARGUNŞAH, Hülya (1999), *Ömer Seyfettin Bütün Eserleri Hikayeler 2*, İstanbul: Dergah Yayınları.
- ARGUNŞAH, Hülya (1999), *Ömer Seyfettin Bütün Eserleri Hikayeler 3*, İstanbul: Dergah Yayınları.
- ARGUNŞAH, Hülya (1999), *Ömer Seyfettin Bütün Eserleri Hikayeler 4*, İstanbul: Dergah Yayınları.
- ARGUNŞAH, Hülya (2001), *Ömer Seyfettin Bütün Eserleri Makaleler 1*, İstanbul: Dergah Yayınları.
- ARGUNŞAH, Hülya (2001), *Ömer Seyfettin Bütün Eserleri Makaleler 2, Tercümeler*, İstanbul: Dergah Yayınları.
- ALANGU, Tahir (1968), *Ömer Seyfettin/ Ülkücü Bir Yazarın Romanı*, İstanbul: May Yayınları.
- ÇETİŞLİ, İsmail (1999), "Ömer Seyfettin'in Hikayelerinde Millî Şuur", *Türk Yurdu Dergisi*, s.139-140-141, Ankara.
- ENGİNÜN, İnci (1985), "Ömer Seyfettin'in Hikayeleri", *Doğumunun Yüzüncü Yılında Ömer Seyfettin*, Ankara:Türk Tarih Kurumu Basımevi.
- ERCİLASUN, Bilge(1997), *Yeni Türk Edebiyatı Üzerine İncelemeler*" Akçağ Yay. Ankara.
- ERCİLASUN, Bilge(2005), II. Meşrutiyet Devrinde Tenkit 1 Türkçü Tenkit, Ankara: Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü.
- FİLİZOK, Rıza(1984), "Ömer Seyfettin'in Hikayelerinde Halk Edebiyatı Tesirleri", *Doğumunun Yüzüncü Yılında Ömer Seyfettin*, İstanbul: Marmara Üniversitesi Yayınları.
- GÖKAP, Ziya(2007), *Türkçülüğün Esasları*,(Ziya Gökalp Kitaplar), Yayına Hazırlayan, M. Sabri KOZ, İstanbul:Yapı Kredi Yayınları
- II. Meşrutiyet Dönemi Türk Edebiyatı (2007), (Haz: İsmail Çetişli-Abide Doğan-Nurullah Çetin-Alim Gür-Şenol Demir-Cengiz Karataş), Ankara Akçağ Yayınları.
- KAFESOĞLU, İbrahim (1986), *Türk Millî Kültürü*, İstanbul: Boğaziçi Yayınları.
- KAPLAN, Mehmet (1994), *Hikaye Tahlilleri*, İstanbul: Dergah Yayınları.
- KAYA, Muharrem (2004), *Türk Romanında Destan Etkisi*, Ankara: Kültür Bakanlığı Yayınları.
- KOLCU, Ali İhsan (2002), *Bozkırdaki Bilge Cengiz Ayimatov*, Ankara: Akçağ Yayınları.
- KÖROĞLU, Erol (2004) *Türk Edebiyatı ve Birinci Dünya Savaşı(1914-1918) Propagandanan Millî Kimlik İnşasına*, İstanbul: İletişim Yayınları.
- KÖSEOĞLU, Nevzat (1997), *Millî Kültür ve Kimlik*, İstanbul: Ötüken Yayınları.
- PARLATIR, İsmail;ÇETİN, Nurullah(1999), *Genç Kalemler Dergisi*, Ankara: Türk Dil

Kurumu Yayınları.

YETİŞ, Kazım (1978), "Başını Vermeyen Şehid Destanı", *Kubbealtı Akademi Mecmuası*, Sayı:4, Yıl:7, İstanbul.

YÖNTEM; Ali Canip (1947), *Ömer Seyfettin(1884-1920) Hayatı, Edebiyatı, Karakteri ve Eserlerinden Numuneler*, İstanbul: Remzi Kitabevi.

HİLMİ YAVUZ'UN GELENEK ANLAYIŞINA GİRİŞ DENEMESİ

Türkân YEŞİLYURT*

ÖZET

"Gelenek nedir?" sorusunu yanıtlayabilmek hiç de kolay değildir. Bu bakımdan Doğan Özlem'in "Gelenek, Kopuş ve Felsefe" adlı yazısındaki gelenek tanımı oldukça aydınlatıcıdır. Bir edebiyatçının gelenekle kurduğu ilişki geleneği tekrarlamak (geleneği aynen sürdürmek), gelenekten yararlanmak ve geleneği icat etmek biçiminde gerçekleşebilir. Gelenekten yararlanmak ise metinlerarasılık ve geleneği yeniden üretmek şeklindedir. Bilindiği gibi 1960'lı yılların sonlarından itibaren hemen her edebî çözümlemenin zorunlu bir aşaması olarak görülen metinlerarası kavramı Julia Kristeva tarafından ortaya atılmıştır. Metinlerarası yöntemler ortak birliktelik ilişkileri bakımından alıntı, gönderge, aşırma (gizli alıntı) ve anıştırma; türev ilişkileri bakımından yansılama (parodi), alaycı dönüştürüm ve öykünme yani pastıştır. Geleneği icat etmek de mümkündür. Yeni gelenekler toplumun ihtiyaçlarına göre geriye dönük biçimde inşa edilir. Gelenekten yararlanmak deyince Türk edebiyatında akla gelen başlıca şairlerden biri hiç kuşkusuz Hilmi Yavuz'dur. Yavuz, hem yazı ve söyleşilerinde gelenekle ilgili düşüncelerini yazmış ve söylemiş hem de şiir ve anlatılarında gelenekten yararlanmıştır. Onun gelenek düşüncesi Yahya Kemal'in "imtidad" ve Ahmet Hamdi Tanpınar'ın devam ederek değişmek, değişerek devam etmek fikrine dayanır. Yavuz'a göre gelenek, değişenin içinde değişmeyi çıkarmaktır. Kendisi şiir ve anlatılarında alıntıdan göndergeye, anıştırmadan parodiye farklı metinlerarası yöntemlerden ve geleneği yeniden üretmek bağlamında gelenekten yararlanmıştır. Yavuz'a göre geleneği yeniden üretmek, geleneği temellük etmek yani geleneği kendinin kılmak demektir.

Anahtar kavramlar: gelenek, geleneğin icadı, geleneği temellük etmek, Hilmi Yavuz, metinlerarası.

*

* Dr., Tunceli Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü Öğretim Üyesi, Tunceli.

**AN INTRODUCTION ATTEMPT TO THE TRADITION
PERCEPTION OF HILMI YAVUZ**

ABSTRACT

The relation of a man of letters with tradition may take shape by repeating it (carrying it on without a change), benefiting from it and inventing it. Benefiting from tradition means intertextuality and a regeneration of tradition. As it is known, the concept of intertextuality which has seen as a mandatory stage of almost every literary analysis since the late 1960s was put forward by Julia Kristeva. Intertextual methods are quotation and reference, plagiarism (secret quotation) and allusion in terms of collocation; and in terms of derivative relations it is facade (parody), sarcastic translation and imitation or in other words pastiche. It is possible to reinvent tradition as well. New traditions are built retrospectively in accordance with the needs of a society. When benefiting from tradition is discussed, without a doubt Hilmi Yavuz is one of the leading poems to be referred first in Turkish Literature. Yavuz wrote and talked about his opinions concerning tradition in his articles and speech sessions. He benefitted from tradition in his poetry and narrative, as well. His concept of tradition is based on Yahya Kemal's "space" and Ahmet Hamdi Tanpınar's "carrying on while changing and changing while carrying on" ideas. According to Yavuz a tradition is all about taking what is non-changing out of what is ever-changing. In his poetry and narrative, from quotation to references and from allusion to parody he benefited from different intertextual methods and tradition itself in terms of regenerating it. According to Yavuz regeneration of tradition means taking it in possession or in other words making a tradition a possession of its own.

Key concepts: Tradition, invention of tradition, taking a tradition in possession, Hilmi Yavuz, intertextual.

*

1. Gelenek nedir?

Fizikte "mutlak korunum yasaları" değişimdeki sabitlik esasına dayanır. Kenneth W. Ford, *100 Soruda Kuantum* adlı kitabında değişimin ortasında bazı şeylerin sabit kaldığını belirtir:

*Sizi çevreleyen dünyada statik olan bir şey yok gibidir.
Bulutlar hareket eder, yapraklar dalgalanır, siz bir yerden*

diğerine gidersiniz. Euripides'in milattan önce beşinci yüzyılda dediği gibi "her şey değişir." Bu düşünceyi kabul etmek zor değildir. Zaten Euripides'ten bu yana geçen yirmi beş yüzyıl boyunca, bilimcilerin çoğunun doğa yaklaşımlarının odağında değişim yer almıştır. [...] Ancak tüm değişimin ortasında, bazı şeyler sabit kalır. Bugün büyük ölçekli dünyada (klasik dünyada) sabit olduğu bilinen şeylerin, kuantum dünyasında da [...] sabit kaldıklarını biliyoruz.¹

Türk şiiri de zaman içinde değişmektedir; ancak tıpkı fizikte olduğu gibi değişim içinde sabit kalanlar vardır; bu sabitler ise geleneklerdir.

Türk şiirinde referans alınan gelenek divan şiirinde olduğu gibi İran şiiri somutunda Doğu geleneği, Servet-i Fünûn şiirinde olduğu gibi Fransız şiiri somutunda Batı geleneği ya da Beş Hececiler de olduğu gibi ulus devlet inşası sürecindeki milliyetçi gelenek olabilir.

Öncelikle "gelenek nedir" sorusunu yanıtlamak yerinde olur. Doğan Özlem, "Gelenek, Kopuş ve Felsefe" adlı yazısında geleneği şöyle tanımlar:

Gelenek, söz ve yazı ile aktarılagelmiş, yaşama deneyimi içinde ve alışkanlıkla töre, gelenek, teamül, örf, adet ve ritüel halinde kalıp ve biçim kazanmış, günlük yaşamın en basit davranışlarından en yüksek kültürel etkinliklere kadar hep belirleyici olan ve tüm bu nitelikleriyle temel bir kültür ögesi olarak kendisini gösteren bir fenomendir²

Gelenek, özellikle on dokuzuncu yüzyıldan bu yana insanlık kültürünün hemen her alanında, ancak bilhassa din, hukuk, edebiyatta çok sık kullanılan ve her zaman güncel kalan bir kavramdır.

2. Gelenekle kurulan ilişki nasıldır?

2.1. Geleneği tekrarlamak

Türk şiiri de eski ve ihtişamlı bir geleneğe sahiptir. Bu bakımdan yaşlı ve görkemli bir çınar ağacına benzetilir. Geleneğe hiçbir katkı sağlamadan onu tekrarlayıp duranlar olsa olsa asalaklardır; bu görkemli ağacı içten içe kemirirler. Üstelik geleneği sürdürüyoruz kurnazlığıyla bir yandan

¹ Kenneth W. Ford, *101 Soruda Kuantum (Göremediğiniz Dünya Hakkında Bilmeniz Gereken Her Şey)*, çev. Barış Gönülşen, Alfa, İstanbul 2011, s. 175.

² Doğan Özlem, *Anlamdan Geleneğe Kimlikten Özgürlüğe (Kavramlar ve Tarihleri III)*. İnkılâp Kitabevi, İstanbul 2009, s. 76.

yenilenme külfetine katlanmaz öte yandan birikimin nimetlerinden faydalanırlar.

Geleneği aynen sürdürenler, şiir kütüphanesine dadanmış güveler gibidirler. Yazma kitapları güve yememesi için eskilerin yazdıkları tılsımı “ya kebiğeç”i söyleyip geçmek olmaz. Çünkü bunlar, kalpazanları aratmayan bir şekilde kıymetli eserlerin sahtelerini üretip dururlar. Bu bakımdan hem ahlaklı davranmaz hem de başkalarının emekleri üzerinden kazanç sağlamaya çalışırlar.

2.2. Gelenekten yararlanmak

2.2.1. Metinlerarasılık

Kubilay Aktulum’un *Metinlerarası İlişkiler* adlı kitabında belirttiğine göre Julia Kristeva’nın ortaya attığı ve 1960’lı yılların sonlarından itibaren hemen her edebî çözümlemenin zorunlu bir aşaması olarak görülen metinlerarası, kabaca iki ya da daha çok metin arasında bir alışveriş, bir tür konuşma veya söyleşim biçimi olarak anlaşılmalıdır.³

Kristeva’dan önce Rus Biçimcileri, yapıtlarda kullanılan yeni biçimlerin yerini aldıkları eski biçimlerin kullanıldığı diğer yapıtlarla karşılaştırarak anlaşılabileceğini belirterek kavramdan söz etmeden metinlerarasının varlığını kabul etmişlerdir.⁴ Aslında “söyleşim” kavramıyla bir sözcenin başka sözcelerle ilişki halinde olmadan, belli oranda birbirlerini etkilemeden var olamayacağı görüşünü savunan Rus eleştirmen Mihail Baktin, Kristeva’ya ilham vermiştir.⁵ Kristeva’nın ardından Roland Barthes’in kaleme

aldığı “Metin Kuramı” adlı yazının etkisiyle metinlerarası kavramı eleştiri dünyasında daha çok öne çıkmıştır.⁶ Kristeva ve Barthes kavramı bir yazı etkisi olarak görürken Michael Riffaterre bir okuma etkisi olarak görür. Bu bakımdan Riffaterre, metinlerarasını büyük ölçüde okur ve metin arasındaki ilişkiye göre tanımlar.⁷ Kristeva kavramı en geniş anlamıyla kullanırken Gerard Genette daha dar bir çerçevede tanımlar.⁸ Kısacası metinlerarası kavramı üzerine birçok eleştirmen düşünmüş ve yazı yazmıştır.

Metinlerarası yöntemler ortakbirliktelik ilişkileri bakımından alıntı ve gönderge, aşırma (gizli alıntı) ve anırtırma; türev ilişkileri bakımından yansılama (parodi), alaycı dönüştürüm ve öykünme yani pastiştir.

³ Kubilay Aktulum, *Metinlerarası İlişkiler*, Öteki Yayınevi, Ankara 2000, s. 17.

⁴ A.g.e., s. 21.

⁵ A.g.e., s. 25.

⁶ A.g.e., s. 55.

⁷ A.g.e., s. 60.

⁸ A.g.e., s. 84.

2.2.2. Gelenegi yeniden üretmek

Gelenekten yararlanmak başkasına benzemekten korkmamak, kendine benzemekten korkmaktır. Nurullah Ataç, “Gelenek” adlı yazısında kendine güvenen sanatçının bir başkasını taklit etmekten çekinmeyeceğini ancak, kendini taklit etmekten çekineceğini ifade eder:

*Kendine güvenen dörütmen (sanatkâr) özgünlüğe, kimseye benzememeye özenmez, arar benzemeyi, başkasına benzese gene yapıtından kendi benliğinin okunacağını bilir. Dışarıdan aldıklarına kendi damgasını vurmaya, özüne sindirip onlara yeni bir biçim, ancak kendi elinden gelecek bir biçim vermeye gücü yeter. Kendi kendine öykünmesi ise benimseme gücünün, içine sindirme gücünün azaldığını, söndüğünü gösterir.*⁹

Gelenekten yararlanmak kendini yerele kapatmayı gerektirmez; tersine dünyaya açılmayı zorunlu kılar. Amaç “güzel”i bulup ortaya çıkarmaktır. Orhan Burian’ın “Sanatta Yerlilik Sorunu” adlı yazısında belirttiği gibi büyük sanatçılar açık görüşlü kişilerdir: “Dünyanın hangi sanat yapıtına baksak bellidir ki, büyük sanatçılar toprak ve soy ilintilerine bağlanıp kalmamışlar: Güzeli, yararlanabilecekleri düşüncüyü nerede olursa olsun hemen fark edip kapabilmişlerdir.”¹⁰

Açık görüşlü şairlerden biri olan Nâzım Hikmet de bir söyleşisinde sanatçıların hem ulusal hem evrensel kültürden faydalanması gerektiğini belirtir:

*Evrensel kültür mirasını çok geniş anlamda kabul etmeliyiz. Yenilikçi olmaya gelince, eminim ki bütün klasikler, yenilikçi oldular. Gerçek artist klasik olmaya çalışırken yenilikçi olmaya da çalışır, yani yaşadığı devrin ruhunda yazar. Gelenek bir başka deyimle, kültürün konkre, ulusal ifadesidir ve bir kelepçe değil, daha uzağa atlayabilmek için bir trampelen olmalıdır.*¹¹

Gelenekten yararlanmak geçmiş zihniyeti sürdürmemek, eski güzelliklere yeni anlamlar katmak, yeni yorumlar getirmek demektir. Sabahattin Eyüboğlu, “Yaşayan Geçmiş” adlı yazısında Shakespeare özelinde

⁹ Nurullah Ataç, “Gelenek”, *Prospero ile Caliban*, Varlık Yayınları, İstanbul 1961, s. 63-64.

¹⁰ Orhan Burian, “Sanatta Yerlilik Sorunu”, *Denemeler Eleştiriler*, Türkiye Bilimler Akademisi Yayınları, Ankara 2004, s. 114.

¹¹ Nâzım Hikmet, “Nâzım Hikmet, Gelenek, Stil ve Yenilik”, *Konuşmalar*, Söyleşiyi yapan: Toma George Maiorescu, Adam Yayınları, İstanbul 1996, s. 125-26.

geleneğe yeni yorumlar getirmenin önemine dikkat çeker:

*Shakespeare'in tiyatrosu ne kadar çok anlayış ve yoruma sahne olmuştur? Shakespeare'in Hamlet'i ile Voltaire'in, romantiklerin, sembolistlerin, yirminci yüzyıl eleştirmenlerinin ve tarihçilerin Hamletleri arasında ne büyük farklar vardır. Shakespeare'in yarattığı dünya üç yüzyıllık bir fikir gelişmesinin açtığı ufuklarla genişlemiş, bulduğu anlamlarla zenginleşmiştir.*¹²

Gelenekten yararlanmak yalnızca “geçmiş güzel günler”in nostaljisi değil, aynı zamanda “gelecek güzel günler”in ütopyası olmalıdır. Simon Reynolds’un *Retromania* adlı kitabında belirttiğine göre nostalji sözcüğü ilk kez on yedinci yüzyılda Alman doktor Johannes Hofer tarafından kullanılır. Hofer, askeri görevleri nedeniyle yıllarca evlerinden uzakta kalmış İsveç askerlerinin sıra hasretlerinden kaynaklanan ve melankoli, anoreksi, intihar eğilimi gibi belirtileri olan hastalığı nostalji olarak tanımlar. Geçmişte bir hastalık olarak tanımlanan nostalji, yirminci yüzyılda bir patoloji olarak değil; evrensel bir duygu olarak düşünülmüştür. Nostalji, bugün, insan yaşamındaki dingin kayıp zamana, masumiyet çağına duyulan özlemi ifade eder.¹³ Aslında eskilerin “daüssıla” dediği nostalji duygusu bir “altın çağ” varsayımına dayanır. Altın çağ, Yunan ve Roma efsanelerinde geçen, insanların barış ve mutluluk içinde yaşadıkları eski bir devirdir. Efsanelerdeki altın çağın hayattaki karşılığı ise çocukluk dönemidir. Nostalji içindeki şairler de şiirin bir altın çağı olduğuna inanırlar ve bu çağı yaşamak isterler.

Yahya Kemal’in Osmanlı kültür ve medeniyetini şiire dökmesinin nedenlerden biri de nostalji duygusu olsa gerek. Bu yüzden Ahmet Hamdi Tanpınar, “Yahya Kemal hatıra şairidir; geçmiş zamanın ve mesut dakikaların peşindedir. [...] Geçmiş zaman sanatla elde edilir”¹⁴ demiştir. Doğduğu toprakların kaybını ve vatanının ateşle imtihanını yaşamış biri olarak Yahya Kemal bu “mesut günler”i neden gelecek için düşlemiş olmasın?

Gelenekten yararlanmak geleneği kırmaktır aynı zamanda. Geleneğe karşı çıkmak ve ondan kopmak için her şeyden önce onunla hesaplaşmak ve onu aşmak gerekir. Aksi taktirde gerçekte değil görünüşte bir ayrılık olur. Nasıl satranç taşlarının temel hareketleri bilinmeden yeni oyun teknikleri geliştirilemezse, gelenek temrin edilmeden de ezber bozulamaz. Örneğin,

¹² Sabahattin Eyuboğlu, *Sanat Üzerine Denemeler*, Cem Yayınevi, İstanbul 1974.

¹³ Simon Reynolds, *Retromania*, Faber and Faber, New York, İstanbul 2011, s. XXV-XXVI.

¹⁴ Ahmet Hamdi Tanpınar, *Edebiyat Dersleri (Ders Notları)*, hzl. Abdullah Uçman, YKY, İstanbul 2003, s. 103.

Dadaist ressam Marcel Duchamp'ın üstüne bıyık çizdiği yüz, Mona Lisa'nın yüzüdür. Geleneksel olanla deneysel olan arasında diyalektik bir ilişki vardır. Murat Üstübal, "Ücra-şiiir'de Geriye Yaslanmalar" adlı yazısında şiirdeki gelenek-deney ilişkisini şöyle açıklar:

Şiir çizgisel bir hat boyunca eklenilerek geleneğe dâhil olabildiği gibi, o hattın dışına çıkarak ya da ondan kopmaya çalışarak da geleneğe dâhil olur. Üstelik eklenilmeli ve kopuşlu böylesi bir gelenekselleştirme bileşkesi geleneksel şiire bir hacimsellik katmıştır. Geleneğe ait olan yapıların eleştirel okumalarını güçlendirmiş; aynı zamanda da o geleneğe dinamik bir özellik katmıştır. Gelenek şair eliyle tarihin çizgiselliğinden kurtarılmıştır. Şairin çizgi dışı ya da merkezkaç her türlü sanatsal davranış ve eylemini bu şekilde okumak mümkün görünüyor.¹⁵

Gelenekten yararlanmak, geriye değil ileriye doğru bir harekettir. José Ortega Y Gasset, *Sistem Olarak Tarih* adlı kitabında gelenekten yararlanmayı "aşma" olarak değerlendirir.

Ancak çünkü konumuna bağlı kalmayan kişi ilerler, eskiden olmuş olduğu şeye sürgit takılı kalmayıp, o varlığından bir başka varlığa geçebilir. Ama bu yeterli değildir: Artık ulaştığı varlığından sıyrılarak, deri değiştirip yeni deriye bürünen yılan misali, yeni bir kalıba girmesi yetmez. İlerleme bu yeni kalıbın öncekinden üstün olmasını gerektirir, ama onu aşabilmek için korumalı ve ondan yararlanmalıdır; ona dayanmalı, onun omuzlarına tırmanmalıdır, tıpkı daha yüksek bir ısının daha düşük ısıların üstünde gelmesi gibi. İlerlemek varlığı biriktirmektir, gerçeği hazineye dönüştürmektir.¹⁶

Gelenekten yararlanmak geleneği kopyalamak ve çoğaltmak değil, seçmek ve ayıklamak demektir. Murat Belge'nin "Cemo-Memo ve Gelenekten Yararlanma" adlı yazısında belirttiğine gibi gelenekten yararlanmak, eleştirisi ve seçme sürecidir:

Gelenekten yararlanma, geleneksel bir yapıya hapsolma biçiminde ele alınmamalıdır. Çağdaş dünyanın verdiği

¹⁵ Murat Üstübal, "Ücra-şiiir'de Geriye Yaslanmalar", *Gelenekle Deney*, hzl. Erhan Altan-Thomas Eder, Pan Yayıncılık, İstanbul 2008, s. 148.

¹⁶ José Ortega Y Gasset, *Sistem Olarak Tarih*, çev. Neyyire Gül Işık, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul 2011, s. 40.

*olanaklarla düşünürken eskimiş, aşılışmış bir yapıyı bir bütün olarak ithal edemeyiz. İster bir sanat türünün, ister bir duygulanma biçiminin kalıbı olsun seçerek, eleştirerek almalıyız alacağımızı.*¹⁷

Eğer kelimeye yeni bir mana katıyorsak, sembole ayrı bir anlam yüklüyorsak, konuyu farklı bir açıdan bakıyorsak, imgenin başka bir anını yakalıyorsak, bilinen bir sözcüğü, simgeyi, konuyu ve imajı değiştirmişiz, dönüştürmüşüz, kendimiz kılmışız yani geleneği yeniden üretmişiz demektir.

2.3. Gelenegin icadı

Geleneği icat etmek de mümkündür. Yeni gelenekler toplumun ihtiyaçlarına göre geriye dönük biçimde inşa edilir. Eric Hobsbawm, geleneğin icadını “Giriş: Gelenekleri İcat Etmek” adlı yazısında şöyle tarif eder: “İcat edilmiş gelenek, alenen ya da zımnen kabul görmüş kurallarca yönlendirilen ve bir ritüel ya da sembolik bir özellik sergileyen, geçmişle doğal bir süreklilik anıştırır şekilde tekrarlaraya dayanarak belli değerler ve davranış normlarını aşılamaaya çalışan bir pratikler kümesi anlamında düşünülme-
lidir.”¹⁸

Burada şu soru akla gelebilir: “Gelenek neden icat edilsin? Bunun çeşitli nedenleri olabilir. Gelenek yapmak toplumun hızlı değişim ve dönüşümlerinin eski geleneklerin tasarlandığı toplumsal kalıpları zayıflattığı ya da yok ettiği, yeni kalıplara uygun düşmediği ya da eski geleneklerle bunların kurumsal taşıyıcı ve yayıcılarının koşullara uyumunu ve esnekliğini kaybettiği zamanlarda sık gözlemlendiği tahmin edilebilir.”¹⁹ Yeni gelenekler icat etmek konusunda tarih ve edebiyata başvurulduğu bir gerçektir. Örneğin, dönemin milliyetçi tarih atmosferine kapılarak Japonya’nın Kubilay Han yani Türkler tarafından istilâsını yazan Hüseyin Cahit Yalçın’ı “Japonya’yı İstilâ Eden Türkler!” adlı yazısında Yahya Kemal alaycı bir dille eleştirmiştir.²⁰

3. Hilmi Yavuz ve gelenek

Türk şiirinde gelenek deyince ilk akla gelen şairlerden biri hiç

¹⁷ Murat Belge, “Cemo-Memo ve Gelenekten Yararlanma”, *Edebiyat Üstüne Yazılar*, İletişim Yayınları, İstanbul 1998, s. 201.

¹⁸ Eric Hobsbawm, “Giriş: Gelenekleri İcat Etmek”, *Geleneğin İcadı*, der. Eric Hobsbawm-Terence Ranger, çev. Mehmet Murat Şahin, Agorakitaplığı, İstanbul 2006, s. 2.

¹⁹ a. g. e., s. 6.

²⁰ Yahya Kemal, “Japonya’yı İstilâ Eden Türkler!”, *Tarih Musâhabeleri*, İstanbul Fetih Cemiyeti, İstanbul 1991, s. 78-80.

kuşkusuz Hilmi Yavuz'dur. Yavuz, hem yazı ve söyleşilerinde gelenekle ilgili düşüncelerini yazmış ve söylemiş hem de şiir ve anlatılarında gelenekten yararlanmışır. Ona göre gelenek, değişenin içinde değişmeyi çıkarmaktır:

Şimdi önce gelenekten, geleneğe dönüşten ne anlaşıldığını açık seçik ortaya koymak gerekiyor. Önce, sanıyorum onu tartışmaya açmamız gerekiyor. Önce, geçmişle bugün arasında bir kimlik meselesi olarak ortaya çıkıyor. Yani bugünkü durumumuzla geçmişteki arasında birtakım farklar vardır. Bu farklara rağmen birtakım benzerlikler de var. Zamanla bazı şeyler değişmekte; ama değişmeyen bazı şeyler de var... Değişen şeylere isterseniz âraz (ilinek ya da accident); değişmeyen şeylere ise öz (essence) diyelim. Şu halde örneğin yirmi yıl önce yüzümde kırışıklıklar yoktu; bugün var. Saçlarım beyaz değildi; şimdi beyaz. Ama bende değişmeyen şeyler de var. İşte onlar benim gerçek kimliğimi oluşturuyor. Bu çerçeve içinde düşünürsek, geleneği değişenin içinde değişmeyi çıkarmak, diye tanımlayabiliriz. Geçmişten bugüne kalanlar nelerdir, bunlar ne anlama gelebilir? Bunları bulup çıkarmak ve geriye kalan öz ne ise onu korumak söz konusu. Çünkü kimlik meselemizi başka türlü temellendirmek olanağına sahip değiliz. Gelenek, bu anlamda, sürekli değişen içinde değişmeyi; ârazlar (ilinekler) içinde değişmeyi, özü (essence) bulmak ve bugüne ulaştırabilmektir.²¹

Hilmi Yavuz'un gelenek düşüncesinin temeli Yahya Kemal'in "imtidâd" fikrine dayanır. Yahya Kemal "Türk İstanbul II" adlı yazısında belirttiğine göre geçmiş, şimdi ve gelecek yoktur; ancak "imtidâd" vardır:

Zaman; mazi, hâl ve istikbal diye üçe taksim edilirse de bu çok itibari bir taksimdir. Sabit olan bir şey üçe taksim edilebilir; lâkin daima yürüyen bir şey taksim edilemez. "Hâl" dediğimiz şey yarından sonra "mazi" olacaktır. İstikbal dediğimiz gelecek günler dahi, zaman yürürken "hâl" olacaklar, sonra maziye karışacaklardır. Hakikatte mazi, hâl ve istikbal yoktur. Ortada bir "imtidâd" vardır.²²

Ahmet Hamdi Tanpınar da Yahya Kemal'in imtidâd anlayışını esas

²¹ Hilmi Yavuz, "Gelenek, Değişen İçinde Değişmeyen'i Bulmak ve Bugüne Ulaştırabilmektir" *Şiir Henüz, Est Non*, İstanbul 1999, s. 57.

²² Yahya Kemal, *Aziz İstanbul*, İstanbul Fetih Cemiyeti-YKY, İstanbul, 2005, s. 57-58.

olarak devamlılık görüşünü devam ederek değiştirmek, değişerek devam etmek olarak ortaya koyar:

*Tanzimat'tan beri itiyat edindiğimiz görüş tarzı bizi kendi tarihimizden uzaklaştırmış yahut bizi ona hiçbir şeyi lâyıkıyla göremeyeceğimiz bir gözle bakmaya alıstırmıştı. Belki tarihi bir zamandan fazla –yani hiçe nispetle biraz fazla-biliyorduk. Fakat “historicite” denen şeyi, tarihîliği, fert için olduğu kadar millî hayat için de çok lüzumlu ve zarurî olan ve hepimizi bir ağacın kökleri gibi asırların içinden doğru besleyen düşünceyi kaybetmiştik. Zaman ve hadiselerin okyanusunda, birtakım isimlere ve müphem duygulara, müphem hatıralara tutunarak, onlarla dövüşerek yüzüyorduk. Burada yüzüyorduk kelimesini tesadüf olarak kullanmadım. Köksüz şeyler daima yüzer, daima beyhude yere bir karşı sahil arar. Halbuki millî hayat devamdır. Devam ederek değiştirmek, değişerek devam etmektir.*²³

Yahya Kemal'den Ahmet Hamdi Tanpınar'a sürdürülen devamlılık düşüncesi Türk düşünce dünyasını oldukça etkilemiş olan Henri Bergson (1859-1941)'un “süre” ve “yaratıcı evrim” fikrine dayanır.

“Yaratıcı evrim”e göre evren kendi tarihi boyunca sürekli olarak yeni yaşamsal biçimler kazanarak evrim geçirmektedir. Bu evrimi idare eden ise varlığımızın ve ilişkide bulunduğumuz eşyanın özü olan “süre”dir. Gerçekten de Bergson'da “süre” kavramı ayrı bir öneme sahiptir. Çünkü o “süre” ve “zaman” kavramlarını başka anlamlarda kullanmaktadır. “Süre”, içsel yaşamımızda süren zamandır. Süreden başka mekânda düşünülen zaman vardır ki, buna “matematiksel zaman” denir. Maddi evrendeki zamanın işleyişiyle içsel yaşamımızda geçen zamanın işleyişi arasında fark vardır. Maddi evrende zaman, çizilmiş bir çizginin noktalarını izleyerek tekdüze bir biçimde ilerlerken hiçbir yaratma, hareket ve oluş ifade etmez. Oysa asıl zaman dinamiktir ve sürekli bir yaratmadır. Bundan ötürü “yaratıcı evrim” ile gerçek zaman olan “süre” arasında tam bir uyum vardır.²⁴

Yahya Kemal'in imtidad, Ahmet Hamdi Tanpınar'ın devam ederek değiştirmek, değişerek devam etmek görüşüne dayanan Hilmi Yavuz'un gelenek anlayışı sürekli değişen içinde değişmeyi; ârazlar içinde değişmeyi, özü bulmak ve bugüne ulaştırabilmek anlamına gelmektedir.

Hilmi Yavuz şiir ve anlatılarında alıntıdan göndergeye, anıştırmadan parodiye farklı metinlerarası yöntemlerden ve geleneği üretmek bağlamında

²³ Ahmet Hamdi Tanpınar, *Yahya Kemal*, Dergâh Yayınları, İstanbul 2001, s. 24.

²⁴ Bergson, hzl. Ali Osman Gündoğan, Say Yayınları, İstanbul 2007, s. 76-77.

gelenekten yararlanmıştır. Yavuz'a göre geleneği yeniden üretmek, geleneği temellük etmek yani geleneği kendinin kılmak demektir.

Hilmi Yavuz'a göre “ geleneğin yeniden üretilmesi demek, gelenek bir ilişkiler, görüntüler ağı olduğuna göre, objeleri değiştirip, asıl özü koruyarak, bu ilişkiler ağıyla yeni şeyler anlatmak demektir.”²⁵

Hilmi Yavuz'un “geleneği temellük etmek” (geleneği kendinin kılmak) kavramı üzerinde daha geniş ve derin düşünülmesi ve yazılması yerinde olacağından “Hilmi Yavuz'un Gelenek Anlayışına Giriş Denemesi” niteliğinde olan bu yazının kapsamını aşacaktır. Ancak başka bir yazıda “geleneği temellük etmek” (geleneği kendinin kılmak) kavramı etraflıca tartışılabilir.

Bir edebiyatçının gelenekle kurduğu ilişki geleneği tekrarlamak, gelenekten yararlanmak ve geleneği icat etmek biçiminde gerçekleşebilir. Gelenekten yararlanmak ise metinlerarasılık ve geleneği yeniden üretmek şeklindedir. Gelenekten yararlanmak deyince Türk edebiyatında akla gelen başlıca şairlerden biri hiç kuşkusuz Hilmi Yavuz'dur. Onun gelenek düşüncesi Yahya Kemal'in “imtidad” ve Ahmet Hamdi Tanpınar'ın devam ederek değişmek, değişerek devam etmek fikrine dayanır. Yavuz'a göre gelenek, değişenin içinde değişmeyi çıkarmaktır. Kendisi şiir ve anlatılarında metinlerarasılık ve geleneği yeniden üretmek bağlamında gelenekten yararlanmıştır. Yavuz'a göre geleneği yeniden üretmek, geleneği temellük etmek yani geleneği kendinin kılmak demektir.

Kaynaklar:

- Aktulum, Kubilay, *Metinlerarası İlişkiler*, Öteki Yayınevi, Ankara 2000.
 Ataç, Nurullah, “Gelenek”, *Prospero ile Caliban*, Varlık Yayınları, İstanbul 1961, s. 63-64.
 Belge, Murat, “Cemo-Memo ve Gelenekten Yararlanma”, *Edebiyat Üstüne Yazılar*, İletişim Yayınları, İstanbul 1998, s. 201.
 Bergson, hzl. Ali Osman Gündoğan, Say Yayınları, İstanbul 2007.
 Burian, Orhan, “Sanatta Yerlilik Sorunu”, *Denemeler Eleştiriler*, Türkiye Bilimler Akademisi Yayınları, Ankara 2004, s. 114.
 Eyuboğlu, Sabahattin, *Sanat Üzerine Denemeler*, Cem Yayınevi, İstanbul 1974.
 Ford, Kenneth W., *101 Soruda Kuantum (Göremediğiniz Dünya Hakkında Bilmeniz Gereken Her Şey)*, çev. Barış Gönülşen, Alfa, İstanbul 2011.
 Gasset, José Ortega Y, *Sistem Olarak Tarih*, çev. Neyyire Gül Işık, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul 2011.
 Hobsbawm, Eric, “Giriş: Gelenekleri İcat Etmek”, *Gelenegin İcadı*, der. Eric Hobsbawm-Terence Ranger, çev. Mehmet Murat Şahin, Agorakitaphı, İstanbul 2006, s. 2.
 Nâzım Hikmet, “Nâzım Hikmet, Gelenek, Stil ve Yenilik”, *Konuşmalar*, Söyleşiyi yapan: Toma George Maiorescu, Adam Yayınları, İstanbul 1996, s. 125-26.
 Özlem, Doğan, *Anlamdan Geleneğe Kimlikten Özgürlüğe (Kavramlar ve Tarihleri III)*, İnkılâp Kitabevi, İstanbul 2009.

²⁵ Hilmi Yavuz, “Gelenek, Değişen İçinde Değişmeyen'i Bulmak ve Bugüne Ulaştırabilmektir”, *Şiir Henüz*, Est Non, İstanbul 1999, s. 59.

- Reynolds, Simon, *Retromania*, Faber and Faber, New York, İstanbul 2011.
- Tanpınar, Ahmet Hamdi Tanpınar, *Edebiyat Dersleri (Ders Notları)*, hzl. Abdullah Uçman, YKY, İstanbul 2003.
- , *Yahya Kemal*, Dergâh Yayınları, İstanbul 2001.
- Üstübal, Murat, “Ücra-şiiir’de Geriye Yaslanmalar”, *Gelenekle Deney*, hzl. Erhan Altan-Thomas Eder, Pan Yayıncılık, İstanbul 2008, s. 148.
- Yahya Kemal, *Aziz İstanbul*, İstanbul Fetih Cemiyeti-YKY, İstanbul, 2005.
- , “Japonya’yı İstila Eden Türkler!”, *Tarih Musâhabeleri*, İstanbul Fetih Cemiyeti, İstanbul 1991, s. 78-80.
- Yavuz, Hilmi, “Gelenek, Değişen İçinde Değişmeyen’i Bulmak ve Bugüne Ulaştırabilmektir” *Şiir Henüz*, Est Non, İstanbul 1999, s. 57.

SÖZLÜ EDEBİYATIN TABİATI VE ÇEŞİTLERİ*

Albert Bates LORD**

(Çeviri: Abdullah DEMİRCİ)

Tür olarak epikler, türküler, hikâyeleri, nesir ritüel ve lirik şarkılar sözlü olarak yazı icat edilmeden önce vardı. Yazıda ortaya çıkmadan önce onları belirtmek için özel bir kelimeye sahip değiliz. Bu yüzden biz "sözlü edebiyat" paradoksu ile karşı karşıya kalmışızdır. Fakat eğer edebiyat "dikkatli bir şekilde yapılandırılmış sözlü bir ifade" olarak tanımlanabiliyorsa dikkatli bir şekilde yapılandırılmış konuşarak sözlü ifade, muhakkak ki edebiyat olarak nitelik taşıyabilir. Akla uygun olan da budur. İnsanlar hikâyeleri anlatmadan ve şarkılar söylemeden önce yazının icat edilmesini beklemediler. Üstelik, bu türler ilk defa yazıda görüldüğü zaman onların ölçü birimi, yapısal birimleri halihazırda tamamen gelişmişti ve onların hiçbirisi herhangi bir zamanda herhangi bir şahıs tarafından icat edilmiş olamazdı. Onlar, bunun için son derece karmaşıktı. O zaman, sözlü edebiyat; herhangi bir yazı müdahalesi olmaksızın işitilen ve dinlenen şarkı olarak söylenen ve anlatılan şarkılar, hikâyeler ve diğer sözlerden meydana gelmektedir. Yaratıcı veya nakledici şarkıyı veya hikâyeyi yazmadı; alıcı şarkıyı veya hikâyeyi okumadı fakat onu işitti. Bu nedenle, bu hikâyeler ve şarkılar sadece sözlü değil aynı zamanda kulaksaldı; sadece onlar anlatılmaz, aynı zamanda dinlenilir.

Sözlü geleneksel epiğe başlarken, ben geleneksel bir mekânda, geleneksel bir dinleyiciyle icra anındaki "performans"ın üzerinde durmak isterim. **Geleneksel** kelimesi sözlü geleneksel epik (veya edebiyat) **sözcüğünde** önemlidir. O daha önceki kuşaklar tarafından, kaynağı itibariyle edebiyata yönelik derin bir mana **yoğunluğunu** ima etmektedir. Metin ve Mekan ayrılamazdır. Sempatik bir mekân bilgisi olmaksızın, metin yanlış anlaşılmış olabilir. Yine de onların altında yatan geleneği anlamaksızın icrayı ve mekân durumunu çalışmak yeterli değildir.

Ben "seyirciler" yerine **dinleyiciler** terimini tercih ederim. Çünkü "seyirciler" daha resmi bir olay tipini ima etmektedir. Ben dinleyicilerin basit bir şekilde gerçek şarkıcının ve diğerlerinin söylediği epiği dinledikleri tophum içerisinde geleneksel dinleyicilerin bulunduğu yer ve zamanları düşünmek isterim. Dinleyiciler onu daha önce dinlemişlerdir ve şarkıcı ilk şarkı söylemeye başladığından beri onlar için şarkı söylemiştir; Dinleyicilerin bazıları da şarkıcıdır ve şarkıcı da onları dinlemiştir; Dinleyiciler şarkıyı ve onun şarkılarını bilmektedir ve şarkıcı da diğerlerini ve diğerlerinin şarkılarını bilmektedir. Onlar şarkıcıyı dinlemekten hoşlanmaktadırlar, o da

* The Singer Resumes The Tale (Albert Bates Lord) P. 1-21.

** Professor of Slavic and Comparative Literature at Harvard University (d.1912 - ö.1991).

onlara şarkı söylemekten hoşlanmaktadır. Onlar küçük ve samimi bir grubu teşkil etmektedirler; onlar ideal "geleneksel" bir gruptur.

Herbir geleneksel kültürde şartlar bir dereceye kadar farklıdır. Fakat ben en çok bildiğim, Slav Balkanlar'dan bahsederken komşuların bir akşam için toplandığı, oturduğu, konuştuğu ve şarkıcıyı dinlediği küçük bir köydeki evi, şarkı söylemek için en normal **yerlerden** biri olarak bulmaktayım. Epikler, ayrıca düğünlerde ve Slova'yı kutlamaya yardımcı olmak için söylenmektedir. Slava, koruyucu hami için bir aile ziyafetidir. Başka bir gayriresmi mekân da müslüman memleketlerdeki kahvehanedir, orada erkekler toplanır, özellikle Ramazan boyunca; oruçlu bir günün sonrasında bütün bir gece devam edebilecek epik şarkılarını dinlerler. Şarkıcılar ve dinleyicilerin hepsi "olayın içindeki **kişilerdir**" yani onlar aynı geleneğin parçasıdır.

Belki de bu mekânlar ilk defasında eski Yunan durumuna uygun görünmemektedirler. Biz Homer'den kralın sarayında söylenen epigi öğrenmekteyiz. Ithaca'da evlenmek isteyenler için şarkı söyleyen Phaeacia veya Phemius'daki Alcinaus'un sarayındaki Demadocus'u düşünmekteyiz. Bundan başka Achilles de vardır. O, Troy'un önünde bir çadır içerisinde ayrı kalmakta ve "kahramanların ünlü işleri,"ni şarkı olarak söyler. Yine de niçin geleneksel icracı ve geleneksel dinleyiciler hakkında söylediğim şeyin bir komşuluk toplantısındaki şarkıcı hususunu ufak bir kralın sarayındaki şarkıcıya da aynen uygulanmadığına dair hiçbir sebep görmem. Eski Yunan'daki krallıklar küçüktü ve muhakkak ki dinleyicilerin sayısı da çok değildi.

Genç kızların eski günlerin erkeklerini ve kadınlarını anlattığı ve erkek sınıfının cezbediği Homer'in **Apollo İlahisi** de söylenmiş İlonya Festivalindeki gibi istisna durumlar vardı.

Çok fazla görmüş ve acı çekmiş olan bir yabancı, yeryüzündeki erkeklerden herhangi birisi her ne zaman geldikten ve size: "Buraya gelen en tatlı ve en çok hoşlandığınız şarkıcının kim olduğunu düşünüyorsunuz?" diye size sorduğu zaman herbirine ve hepsine aynı sesle şöyle cevap veriniz: "O kör bir adamdır ve kayalık Chios'da oturmaktadır. Onun şarkıları daima en **üstündür.**" Bana gelince, ben insanın yerleşmiş olduğu şehirlerde yeryüzünde dolaştığım sürece sizin ününüzü taşıyacağım ve insanlar da inanacaklar; çünkü gerçekten bu şey doğrudur.

Geleneksel grubun genellikle homojen olması durumu önemlidir. Krallar, prensesler ve sarayda toplananlar, cemiyeti teşkil ediyorlardı; şarkıcılar ve onların dinleyicileri aynı bilgiyi paylaşıyorlardı ve aynı değerler duygusuna sahiptiler. Onlar hikâyeleri ve mitleri paylaşıyordu. Kısaca onlar geleneği paylaşıyorlardı.

Epik şarkısıyla ilgili olarak "gelenek"le neyi kastettiğimi açıklamak isterim. Herhangi bir şarkıcı için gelenek o zamana kadar işitmiş olduğum

bütün şarkıcıların bütün şarkılarının bütün **icraatlarından** meydana gelmektedir. Bütün şarkıcılar, en kötü, en iyi ve onların arasındakilerin hepsini kapsarlar. Homer, eski Yunan'daki bildiğimiz geleneksel şarkıcıların en iyisiydi. O, geleneğin dışında değildi başka bir deyişle "gelenekten yararlanıyordu." O, onun içinde onun bir parçasıydı. Bir gelenek dinamiktir ve devam eder. O şarkıcılar ve dinleyiciler olduğu sürece devam eder.

Epik şarkıların söylenmesi çok eskidir. Onun yazının icadından önce başladığı açıktır. Homer'in zamanına kadar eski Yunan geleneği çok gelişmişti. Gelenekler uzak geçmişte başlamasına ve köklerinin gücünü muhafaza etmesine rağmen gerçekten geleneksel şarkıcılar ve dinleyiciler olmadığı zaman onlar geçmişle ilgili değildirler. Gelenekler, değişmeye tabidirler. Eski hikâyeler yeniden biçimlendirilirler, fazlasıyla eski gibi görünen yenilerinin anlatımı söz konusudur. Gerçekten yaşayan bir geleneğin "korunmaya hiçbir ihtiyacı yoktur. Çünkü o, gerçeklerin geleneksel bir şarkıcı tarafından her bir gerçekten geleneksel icra ile daima korunmaktadır.

Gelenekselliğin birkaç kategorisi vardır. Yani, nesiller boyunca kalabilen unsurlar vardır. Sözlü geleneğin 5 yönü olduğunu teklif ediyorum. Bunları önce numaralayacağım, daha sonra 2., 3. ve 5. kategoriler üzerinde dah fazla durmak için geri döneceğim. Bunlar özel önem gerektirir.

İlk olarak ister nesirde veya şiirde olsun, isterse şarkı veya türkü olarak söylensin hikâye anlatmanın kendisinin ve çeşitli türlerdeki şarkıların söylenmesinin uygulanması geleneksel olabilir. Bu şu manaya gelmektedir. Adı geçen toplumda veya kültürde nesiller boyunca insanlar böylesi bir uygulama için zaman, yer ve dinleyici buldular. Anlatma veya şarkı söyleme, onların sosyal davranış kalıplarında uzun süredir yer almışlardır. Örneğin ağıtlar, ölüm anlarında uygulanan ritüellerin bir parçası olarak şarkı söylenir ve bu adet çok eski zamanlardan beri süregelmiştir.

İkincisi, şarkıları ve hikâyeleri oluşturma sanatı, (art of composing) yaratıcı ve **naklediciler** vasıtasıyla bir nesilden, sonraki nesle devredilmektedir. Daha sonra edebi sanat olan yazılı edebiyattan-eş görevdeki-bazı sözlü şarkı ve hikâyeleri ayırmak için bu, önemli bir kategoridir.

Sözlü geleneksel şiir sanatının veya nesrinin kompozisyonu ve naklinin geleneksel süreci, türden türe değişiklik gösterir. Örneğin biz 2. bölümde lirik, hikâye türünde olmayan şarkılara da daha yakından baktığımız zaman, detaylı bir şekilde bu durum ele alınacaktır. Genel olarak, satırlar formüllerin yardımıyla inşa edilmektedir. Ve şiirler, hikâyeler veya şarkılar temalardan oluşmaktadır.

Üçüncü olarak geleneksel edebiyatın geleneksel içeriğinin bir kategorisi vardır. Burada biz, geleneksel hikâye kahlplarını, genel dünyevi (secular) ve mitik anlatımlar ve geleneksel anlatım türü olmayan şarkıların yani lirik ve ritüel şarkıların geleneksel genel türlerini buluruz.

Dördüncüsü özel eserler, özel sözlü geleneksel hikâyeler, şarkılar ve bütün varyantları ile kısa edebiyat biçimleri vardır. Bununla ben Barbara Allen'in baladını, Marko Kraljevic'in ve Musa the Highwayman'm destanını, üç Prenses Masalını ve benzerlerini demek isterim. Bu kategorinin daha çok açıklamaya ihtiyaç duyduğuna inanmıyorum. Fakat her bir eserde onun ister kayıtlı, ister kayıtsız bütün varyantları içine aldığıın üzerinde ısrarla durmak gereklidir. Çünkü biz onlardan herhangi birini orjinal veya doğru bir metin olarak işaret edemeyiz.

Beşinci kategori, sözlü geleneksel şiirdeki vezin tekniğidir. Başlangıçta bazı hikâyeler, basit, kısa ve kısa ömürlüydü. Gevşek yapıli kısa ömürlü anekdotlar ve sınırlı bir referans çevresi olan şarkılardan meydana geliyorlardı. Buna rağmen, zaman geçtikçe daha geniş referanslı, sağlam yapıli anlatımlar ve şarkıların ortaya çıktığı ve becerikli, yaratıcı hikâye anlatıcıları ve şarkıcıları tarafından söylendiğinde daha derin bir mana oluştuğu kesindir. Kısaca sonuçta ifade olarak kaliteli bir sözlü edebiyat ortaya çıktı. Taklitçi olmak ve sihir gücüne sahip olmak için bir araya getirilmiş seslerin ve kelime kalıplarının tekrarlarının insanın iç estetik duygusuna hitap eden kopyalama denge ve orantı modellerini oluşturmaya başladığını ileri sürebiliriz.

Basamaklarını yeniden takip ederken ve gelenekselliğın ikinci yönüne, şarkıları ve hikâyeleri oluşturmaya dönerken, şarkıların meydana getirilmiş olduğu "formüller" ve "temaları" açıklayacağım. Milman Parry'nin tanımında formüller verilen bir esas fikri ifade etmek için aynı ölçü şartları altında düzenli olarak görevlendirilen bir kelimeler grubundan oluşmaktadır. Bir tema, her defasında kullanıldığında sözlü iletişimin değişen fakat oldukça yüksek bir derecesiyle tekrarlanan bir pasajdır. Gerçekte uzun bir zaman dönemi boyunca herhangi bir özel kültürde gelişen formüller ve formül kümeleri, şarkıcının gerekli fikirleri ölçü satırlarına sokmasını mümkün kılmaktadır. Bir isme bir sıfatın eklenmesi, veya bir zarfın bir fiile eklenmesi, o isim veya fiili çok çeşitli ölçü durumlarında o ismi veya fiili kullanmayı mümkün kılacaktır. Çünkü diğer insanlar gibi şarkıcılar da tek fikirlerden daha ziyade birbirlerine eklenmiş fikirler, cümleler bakımından düşünürler. Formül kümeleri bir veya daha fazla fikirler grubunu ifade etmek için ortaya çıkmıştır.

Birkaç örnek bu genellemeleri açıklar. İlkin 1871'de A.F. Hilferding tarafından yapılmış Rus **bylins**'sinin koleksiyonundan almaktayım. Trafim Grigor'evich Rjabinin Prens Vladimir tarafından düzenlenmiş bir ziyafetin tasviriyle 2.Ciltde onsekiz şarkısının dördüne başladı. Onların üçündeki ilk satır, ciddi bir tüm satır formülüdür. Onun esas fikri Prens Vladimir'in kendisidir:

No: 76 Başkent Kiev'in Haşmetli Vladimir'i
No: 80 Başkent Kiev'in Prens Vladimir'i
No: 81 Başkent Kiev'in Prens Vladimir'i
No: 84'ün açılışında farklı bir yapı kullanır.
No: 84 Haşmetli Kiev Şehrinde
Haşmetli Prens Vladimir'in mekanında

fakat Vladimir 'Haşmetli' sıfatını ve onun ismi 'prens'i devam ettirir. 76, 80 ve 81. numaralara Vladimir, Başkent Kiev'in bileşik sıfatını da kullanır. (Bir tema olarak kısaca analiz edeceğim ziyafet "tema"sının ikinci satırı iyi tesis edilmiş bir formüldür.

No:76 0 azametli, onurlu bir ziyafet düzenledi.
No:80 0, onurlu bir ziyafet ve ziyafet vermeyi gerçekleştirdi.
No:81 0, onurlu bir ziyafet ve ziyafet vermeyi gerçekleştirdi.
No:84 Prens'in mekânında onurlu bir ziyafet verildi

Vladimir'in mekânındaki "ziyafet" daima "onurlu"dur. "**Pochesten Pir** 'onurlu ziyafet' açık bir şekilde Rjabinin (ve diğerleri) için ortak bir formüldür ve onunla birlikte kullanılan en yaygın fiillerden birisi, 'yapmak' manasına gelen **zavodil** veya onun pasifi 'yapılmak' manasınca gelen **zavodilsja** dır. 70-76'da başka bir fiil olup, o topladı manasına gelen **sobiral** kullanılmıştır ve ölçü hatırı için **pochesten** 'onurlu' sıfatı eklenmiştir. Başka bir sıfat da 'haşmetli' manasına gelen **slavnyi** dir. Ve 80 ve 81 numaralarda ölçü hatırı için 'ziyafet verme anlamındaki **pirovan**'ice kelimesi eklenmiştir. Bunlar açıkça formüllerdir ve bir zorunluluk olarak bir araya gelmiş iki (veya üç) satır olmakta ve bir formüller kümesine de sahiptir.

Yukarıdaki satırların bazıları Vladimir'in sarayındaki ziyafet temasıyla sınırlı değildir. Rjabinin'in 'IIJa Muromec ve Car' Kalin" versiyonu şu satırla başlar.

No:75 Başkent Kiev'in Prens Vladimir'i olarak devam eder:

Yaşlı Cassack II'ja, Muromec'e kızdı
Onu derin bir ambara koydu
Derin ve soğuk bir ambara
Üç yıllık bir süre için
Haşmetli Prens Vladimir'in
sadece bir kız evladı vardı.
Bu iki satırın diğer örnekleri kolaylıkla bulunabilir.

Bu noktada No.84 ziyafette iki dul kadının olduğu ve faaliyetin onların konuşmaları ve onların sonuçları üzerinde durduğunu anlatarak diğer

üç şarkıdan ayrılır. Fakat No.76 ayrılmadan önce No 80 ve 81'le devam eder.

Birçok prens ve boyarlar
Şanlı, kudretli, güçlü bogatyrler
Birçok prens ve bütün boyarlar
Hep kudretli, Rus, güçlü bogatyrler
Bütün prensler ve boyarlar
ve Rus, güçlü bogatyrler

prensler ve boyarlar "birçok" veya "hep"dir ve bogatyrler 'şanlı' dir. 'Kudretli' (**sil'nyj**), 'Rus' (**rus'skii**) 'güçlü' (moguchii) dür.

Formül stili **pochesten pir** 'onurlu ziyafet gibi hem bireysel formüller bakımından ve hem de bu grup satırların kendisinde olduğu gibi formüller kümeleri bakımından iyi açıklanmıştır. Bu grubun mısraları birbirleriyle sık sık bir araya gelen formüllerden oluşmaktadır. No.76, şimdi diğer metinlerden ayrılmakta ve Vladimir'in yaşlı Cossack II'ja'yı ziyafete davet etmediğini ve hikâyenin de bu gerçekten geliştiğini anlatmaktadır.

Ben, şimdi Trofim Rjabinin'den 80 ve 81. numaralarda ziyafetin temasının kalanını kullanarak formüllerden temaya geçmekteyim. İçinde bir mesajcının veya bir elçinin tehlikeli bir görevi üstlenmesi için seçilmiş temanın, o biçiminin bir örneğini vereceğim. İnsana içinde Ganelon'un Charlanagne'nin Marsile cevabını taşıması için seçilmiş olduğu **The Song of Roland**, (Roland Şarkısındaki) konsey teması hatırlatılmaktadır.

Fakat ilk önce ziyafete davet edilenlerin tasviri bir mısra daha devam etmektedir.

80

uzaktan gelen şanlı, cesur savaşçılar

81

Hepsi şanlı cesur uzaktan gelen savaşçılar

Bu noktada iki hikâye birbirinden uzaklaşmaya başlar, fakat onların her ikisi de Vladimir'den bir sözü aktarırlar. No:81'de bunun için daha fazla yer vardır:

Kibar, cesur adamlar onurlu ziyafette otururlar,

Onlar sarhoş oturmaktalar ve neşeliler.

80

Onurlu ziyafette Vladimir odada yukarı ve aşağı yürümeye başladı.

81

Prens Vladimir odada yukarı ve aşağı yürümeye başladı.

Lord, dikkatli bir şekilde konuşmaya başladı.

Konuşmalar, elbetteki her bir şarkıda farklıdır. No:80'de Vladimir,

hediye toplaması için birine ihtiyaç duymaktadır. No:81'de birisinin kendisine bir hanım bulmasını istemektedir. Bununla beraber, reaksiyon aynıdır.

80

Bütün bogatyrler masada sessizdi.
Onlar sessiz ve suskundu.
Bogatyrler masada gizlenerek otururken
En büyük gizlenme orta-büyüklikteki arkasındaydı.
Ve orta-büyüklikteki daha küçüğünün arkasındaydı.
Ve daha küçükden hiçbir cevap yoktu.
Meşeden masaların arkasından
Etraftaki oturakların arkasından
Yaşlı Permin Ivanovich geldi.
Permin, odada yukarı ve aşağı yürümeye başladı.
Ve Prens Vladimir'le konuşmaya başladı.
"Sen Başkan Kiev'in Prens Vladimir'i
Lordum, bana konuşmam için müsaade ediniz.
Ben uzak Sorochinsk topraklarına
Kimin gönderileceğini biliyorum."

81

Bütün bogatyrler masada sessizdi
Hepsi kibar, cesur adamlar suskundu.
Onlar masada gizlenerek otururlar
Daha büyüğü orta-büyüklikteki arkasında gizlenir,
Orta büyüklikteki daha küçüğünün arkasında gizlenir.
Ve daha küçüğünden hiçbir cevap yoktu.
Meşeden masanın arkasından, etraftaki oturakların arkasından
Yaşlı Permin Ivanovich geldi.
Prens önünde boyun eğdi.
"Başkent Kiev'in Vladimir Prens'i!
Konuşmak için, Lordum, sizin müsademenizi istiyorum.
Sizin için bir hanım biliyorum."

Bu noktada, her bir şarkı Permin'in konuşmalarında kendi hikâyesini geliştirir. No:80'de Permin Botijan Botijanov'a göreve gönderilince kişinin Vasiliij Kozimirov'un olduğunu öne sürer, ve No:81'de Vladimir iyi bir hanım bildiğini, yani, onun Lithuania Kralının kızı olduğunu söyler. Bunun üzerine Vladimir No:80'deki gibi bir soruyu kimin Lithuania Kralına gönderileceğini sorar ve kimin Botijan Botijnov'a gönderileceğini sorar. Bu bunalımlı zamanda No:81'de iki mısranın bir tekrarı vardır.

Masada oturanların hepsi sessizdir.

Hepsi kibar, cesur adamlar suskundur.

Bizim daha önce görmüş olduğumuz muhtemelen tehlikeli bir

göreve bir haberci olma isteğine topluluğun reaksiyonunu tasvir etmektedir. Ve bir kez daha şu söylenir:

Yaşlı Permin İvanovich,
Ve Permin odada aşağı ve yukarı yürüdü,
Prensle dikkatli bir şekilde konuşmaya başladı:
"Sen, Vladimir, Başkent Kiev'in prensi!
Bana konuşmam için müsaade ediniz.
Düğün aracısı için kimin gönderileceğini biliyorum."

Herbir söz ifadelerinin tekrarı içerisinde unsurların ince bir kaleidoscopik (kaleydoskopik) bir dönüşme ve yeni kombinasyonu olduğuna dikkat edilmelidir.

Şimdi iki şarkı tekrar aynı seviyededir ve bir habercinin veya elçinin seçimi, ayrı görevler için yapılmaktadır. Bütün temanın sonuçlandığı seçim ve kabul seromonisini detaylı bir şekilde takip etmeye hiç ihtiyaç yoktur. Şarkıcının bir sorunun prens tarafından sorulduğu, habercilerin önerildiği, onların seromonie uygun olarak seçildiği bir ziyafeti anlatmak için tamı tamına aşağı yukarı aynı şekilde tekrarlanan bir mısralar hazinesine sahiptir. O sadece her bir hikâye için özel olan şeyleri, içeriye sokuşturmaya ihtiyaç duyar. Formüller ve temalar kullanarak sözlü edebiyatın kompozisyonu süreci, bir kuşağın sonraki bir kuşağa aktardığı geleneksel bir sanatı teşkil eder.

O özellikle tam manasıyla anlatıldığında büyük bir tema olan bir habercinin veya elçinin tehlikeli bir görev için seçildiği ziyafet teması, kendi içerisinde daha küçük temalar ihtiva edebilir. Eğer daha büyük bir şemanın bir bölümü başka bir yerde ya bağımsız ya da başka bir büyük temanın parçası olarak farkedilebilir bir ünite olarak bulunabilir. O, kendi başına bir temayı oluşturur. Bu David Bynum tarafından çalışılmış bir prensiptir. Böylece Hilferding kolleksiyonundan dört şarkının başlangıç mısralarının bağımsız bir tema oluşturdukları tartışılabilir. Çünkü onlar Prens Vladimir'in sarayındaki ziyafet temasının üç ayrı biçimiyle farkedilebilir bir ünitelerdir.

Gelenek, yani Homer de dahil her bir şarkıcıya/icracıya miras kalmış şarkıcıdan önceki ve onun etrafındaki bütün şarkıcıları ifade eder. Kendiliğinden düşünülmeden bir yaratma olarak düşünülse de bu anında uydurma olmayan icrada şarkıları bestelemenin bir tekniğidir. Bu konuda hiç bir daha fazla yanlış anlamaya meydan vermek istemem. Benim henüz anlatmış olduğum şey anında yapılan bir uydurma değildir; fakat şarkıcının formüllere ve temalara hakimiyetiyle mümkün kılınan icraattaki kompozisyonun oldukça özel bir tipidir. Onlar makine gibi şuurlu bir ezberleme süreciyle elde edilmezler, fakat onlar sürekli kullanım ve uygulama ile hatırlanırlar. Formüller ezberlemeyi daha kolay yapmak için

mevcut değildir fakat daha ziyade onlar ezberlemeyi gereksiz kılarlar.

Daha sonra geliştirdiğim gelenekselliğin yönü üçüncü kategori olan geleneksel edebiyatın muhtevasıdır. Eğer bir şarkıcı sabit bir metni ezberlemediyse - hatırdaki tutulacak sabit hiçbir metin yoktur - aklında neyi tutmalıdır? İnandığıma göre şöyle cevap verilmelidir: "İlk önce hikâye." Bu icraatın ne hakkında yapılacağıdır. Hikâye veya anlatı, icraatın merkezindedir. Nil Deltasında sözlü destanı toplamış Arap edebiyatında bir uzman olan Dwight Reynolds Harvard'da bir konferansta hikâyenin önemini izah etmeye yardımcı oldu. O gelenek de destanı söylemeyi öğrenen genç bir delikanlıyla yol boyunca yürürken daha yaşlı bir şarkıcının o genç şarkıcıya neyi söyleyeceğini şu şekilde anlattı: "Şimdi bana hikâyede şu ve şu noktada ne olduğunu anlat." Ondan sonra delikanlı hikâyenin o kısmını ona anlatacaktır. Bu hikâyeyi kendisinin anlatmaya muktedir olmasıyla ilgili özümsemek zorunda olduğu, ilk şeydir.

Geleneksel hikâye kalıpları, hikâyelerin kendi içlerinde bulunmaktadır, fakat araştırma amaçları için çıkarılmaktadırlar.(1) güçlü bir şahsın yokluğu (veya sakat bir büyüğün oluşu), (2) tahribat (3) güçlü bir şahsın gelişi (veya geri dönüşü) ve (4) adaletin veya düzenin yeniden tesisinden oluşan bir kalıp vardır. Bu kalıp **Beowulf**, **İliad** ve **Odyssey** parçalarına uymaktadır. Örneğin, Beowulf'da(1) Hrothgar güçsüzdür. (2) Grendel'in tahribatlarıyla başedemez, (3) Beowulf gelir ve (4) kötü Grendel'i ve onun annesini yener ve Hrothgar'ın krallığında düzeni tekrar tesis eder. Yaşayan destan geleneğinden başka bir örnek de Güney Slav Şarkısı olan "Dulic İbrahim'in Tutsaklığı"dır. (1) Dulic Hapishanedeyken onun hanımı üzüntü içerisinde ve (2) tekrar evlenmek üzeredir. Dulic, bunu haber alır ve fidye almak için salıverilmeyi tasarlar, (3) bu amaçla eve geri döner ve (4), güya talip kötü bir insandır-ondan intikam alır, ya hanımı kötü birisidir-ondan intikam alır veya (b) talipli Dulic'in kızkardeşiyle evlenirken o da hanımıyla tekrar birleşir. Hikâye kalıbı bu unsurlardan oluşmaktadır ve genel hikâye özel kişilerin isimlerinin olmadığı hikayedir. Benim bir örnek olarak seçmiş olduğum kalıbın mitik bir kalıp olduğuna inanmaktayım. İlk önce tanrının yokluğu söz konusudur, örneğin bitkiler tanrısı gibi, felaketler ve ölüm ortaya çıkar ve ölümlerin dünyasından tanrının dönüşüyle hayat, tekrar tesis olur.

Sözlü geleneksel destan, sadece eğlence değildir, fakat onun bulunduğu toplumunda ciddi bir fonksiyona sahiptir. O toplumun ideallerini, bunun yanında hem toplumun ve hem de bireyin tembel problemleri için bir kaygıyı ve onların nasıl çözüleceğini veya onlar çözülemez olursa onlarla uzlaşmayı içermektedir. Bunlar, benim fikrime göre, Homer'in ve eski Yunanda çıkmış epiklerle birlikte bulunmaktadır.

İliad ve Odysseys kahramanların yürekli eylemlerini mücadeledeki onların yiğitliğini, bilinmeyen ve tabiat üstüyle yüzyüze gelmedeki

cesaretlerini, onların engelleri yenmedeki becerilerini anlatmaktadır. Bunlar, Achaeanların en iyisidirler. Benim arkadaşım Gregory Nagy'in seçkin bir kitabının bir ünvanını nakletmek isterim. Savaşta ve konseyde onlar seçkindiler. Onların çoğusu, bizim gibi ölümlü idiler, fakat Achilles gibi bazıları bir ilahi ebeveyne sahiptiler, Odysseus gibi bazıları kendi yanlarında" bir tanrı veya tanrıçaya, ilahi bir koruyucuya sahiptiler. Tanrılar ve tanrıçalarla olan bu bağlantılar, kısmen en azından onların yaptıkları şeyi başarmaya muktedir olmalarının izahını yapabilmektedir. Bununla beraber onlar, tanrıların yardımını elde etme yeteneğine sahip olduklarından dolayı takdir edilmelidirler. Kahramanlar, kendilerini tanrılar için yaratılmış ve daha sonra insanlar veya yani insanlar tarafından üstlenilmiş hikâye kalıplarında buldular. Babylon icadı destandaki tanrı Marduk, çok eski zamandaki dragon Tiamat ile dövüştü ve tabiat üstü silahların yardımıyla onu yendi ve enkazdan evreni yarattı. Zeus, canavar Typhopus'u yendi. Daha sonraki kuşakta veya aynı şekilde Mezopotomyada üçte ikisi tanrı, ve üçte biri insan olan Gilgamiş, tamamen bir insan olan arkadaşı Enkidu'nun yardımıyla canavar Humbaba'yı öldürdü. Zeus'un ve ölümlü bir kadın olan Alcmena'nın bir oğlu olan Yunan kahramanı Heracles, ünlü bir canavar öldürücüsüydu. Hiçbir ölümsüz ebeveyni olmayan Odiseus, Athena'da sadık ve güçlü bir koruyucuya sahipti. Kahramanların da tanrılar gibi kendi inançlarını getirdikleri, şaşırtıcı değildir. (Mircea Eliade'in belirttiği manada "cismani"nın zıttı olan "kutsal" kullanarak) "kutsal" sahada bir anlatım olan mit, sözlü geleneksel destanda kuvvetli bir güçtür. Diyebilirim ki onun rolü tarihten daha fazladır. Çünkü benim görüşüme göre destan, mitle doğdu. Halbuki tarih daha sonraki bir devrede ona girdi. Örneğin Trojan (Troya) Savaşının Homer'in İliada'sının özgeçmişini sağladığı açıktır, fakat onun konusuna sağlamamıştır.

Yine de bütün hikâye mitik olmadığının farkında olmak önemlidir. Bazıları dünyevidir. Jesse Byock, Ortaçağ İzlanda'sında kavgaların yapıldığı şekliyle tamamen dünya ve geleneksel bir anlatı kalıbını işaret etmiştir. O, unsurları "çekişmeler" diye adlandırır ve kalıp şu seriden oluşmaktadır: 1- Çatışma, 2- Savunma, 3- Çözüm. Hem mitik de dünyevi kalıplara ortak olan şey, ister ölümlülük olsun isterse de grubu birbirine bağlayan temel yasal kontrat olsun, onlar toplumdaki önemli bir problemi sunmaktadırlar. Kalıp, onun kültürü için temel bir endişeyi veya ihtiyacı dramatize etmektedir.

Geleneksel edebiyatın muhtevasını daha fazla açıklamak için, bir aşkın sevgilisine bir seri bilmeceler sorduğundan veya kafiyeli sihirli sözler gibi lirik veya ritüel şarkılardan bahsemek isterim. Bunlar, sırasına göre adeta lirik ve ritüel şarkıların ayrı "sınıfları"dır. Aşıkların günün gelmesine sızlandıkları "şafak şarkıları" olarak bilinen bir lirik şarkılar grubu vardır. Feryatlar, açıkça geleneksel ritüel şarkıların ayrı ve önemli bir sınıfıdır.

Gelenekselliğin beşinci kategorisi olan sözlü edebiyatın şiir sanatı, özel ilgi gerektirir. Sözlü geleneksel estetiğin gelişmesini takip etmeye

teşebbüs ederken insan, bazı hikâye anlatıcılarının veya şarkıcılarının diğerlerinden daha yetenekli olduklarını ve onların daha sonraları konuşma figürleri olarak adlandırılmış olan şeyleri sokarak ve böylece de artistik normlar koyarak ve masal veya şarkıyı zenginleştirerek hikâyelerin anlatılma veya şarkıların söylenme biçimini etkilediklerinin farkına varmalıdır. Hem son ve hem de iç olan kafiye; alliterasyon ve yarım kafiye, çok geçmeden kendi hatırları için takdir gören ve birçok sözlü stilin düzenli özellikleri olan ses tekrarlarıydılar. Bu anaphora ve epiphora gibi mecazlar için de doğrudur. Örneğin onlar, mısraların başlangıcında veya sonunda kelimelerin tekrarlarını içerir ve Slav sözlü geleneksel şiir sanatında ve başka yerlerde çok sevilirler.

Biz kahramanların ve genç kızların, atların ve onların koşum takımlarının, erkekler topluluklarının, kabile reislerinin kataloglarının ve savaşların detaylı belgelerinin detayını da bu yetenekli anlatıcılara ve şarkıcılara borçluyuz. Bizim "ring composition" ve "chiasmic arrangement," veya chiasmus olarak bildiğimiz şeyleri çalışıp ortaya çıkarmakla da yüzyıllardır sorumluydular. Bunlar için onların kendileri elbetteki kelimelere sahip değildi. (Halka kompozisyon) Ring composition ile abcbA olarak diyagramlanabilen bir yapı ifade edilmektedir; a ve b elemanları, merkezi bir eleman olan c'ye götürür, ondan sonra b ve a şu veya bu biçimde tekrarlanır, fakat ters bir biçimde. Böylece de "halka"yı kapatır. Halka kompozisyonu "chiasmic kompozisyon düzenlenmesinden farklılık gösterir. Şöyle ki halka kompozisyonu bir merkez etrafında döner, halbuki Chiasmus'da hiç bir merkez ve hiç bir c yoktur, fakat sadece abba varır. Böylesi yapılar, bir tek mısra içerisinde, bir beyit içerisinde, daha büyük bir tema içerisinde, temalar grubu içerisinde veya tüm bir şarkı içerisinde kullanılabilirler ve böylece daima genişleyen ilişkiler dairelerini oluştururlar. Uygulamada, Chiasmus, kısa bir alan içerisinde, özellikle de bir tek mısra içerisinde daha olağan olmaya meyillidir, fakat halka kompozisyonu daha büyük pasajlara aittir.

Mısra seviyesindeki Chiasmus'un bir örneği aşağıda verilmiş olan Milman Parry tarafından toplanmış Kuzey Bosna'dan Murat Zunic'in şarkılarından birinde bulunmaktadır:

O zaman siz görmediğiniz şeyi göreceksiniz.

Yardımcı fiil a'dır ve görmek fiili de b'dir.

Murat'ın şarkısı bir bütün olarak halka kompozisyonu ifadesiyle analiz edilebilmesine rağmen sadece merkezde toplanan olay parçalarının bir tek serisinin ana hattını vermek yeterlidir. "Temisvar'ın (Temeşvar) Zaptı"nda köleler Buda'daki vezirlere Kral Rakacija'nın kendilerine baskı yaptığından şikayetçi olurlar. Vezirler, ona yazarlar ve onun terk etmesini isterler. O, öyle yapmayacağını fakat yedi Hristiyan krallığını toplayacağını ve sultanı İstanbul'dan çıkaracağı cevabının verir. Vezirler Sultana yazı yazarlar, fakat onların mektubu ele geçirilir ve asla sultana ulaşmaz. Şimdi (daha büyük bir halka içerisinde) bir "halka" başlar.

a. Kral Rakacija kuvvetlerini toplar.

b. Vezirler sultana tekrar mektup yazarlar ve bu defa mektubun ona şahsi olarak teslim edildiğinden emin olurlar.

c. Sultan, Konya'ya gitmiş olan büyük vezir Cuprilic'i çağırır.

b. Sultan, hainleri idam eder.

a. Sultan kuvvelerini toplar.

"sürgün edilmiş" büyük vezirin geri çağırılması, halkanın merkezidir, çünkü bu eylem hainlere karşı dönüş noktasıdır. Onların kaderleri yazılmıştır. Birinci b'de faaliyet halindeki hainler tanıtılır ve ikinci b'de onlar üzerindeki yargı yerine getirilir. Bu halkayı çerçeveleyen daha dıştaki halka, karşı karşıya gelen kuvvetlerin toplanmasında oluşmaktadır.

Böylece, zaman içerisinde, yüksek kalitede sözlü geleneksel edebiyat gelişti. Bu edebiyat, sonunda yazılı edebiyata miras bırakıldı; çünkü bütün bu unsurlar, yazı icat edilmeden önce ortaya çıkmıştı.

Böylece meydana getirilmiş olan hikâyeler ve şarkılar sadece sözlü değildi; onlar ayrıca gelenekseldi de. Genç insanlar, büyüklerinden nasıl hikâyeleri anlatacaklarını ve şarkıları hünerli bir şekilde ve kendilerine has özel bir stil ifadesiyle söyleyeceklerini öğrendiler. Bir kuşak daha sonraki bir kuşağa uygun hikâye, ritüel veya şarkı materyali ile birlikte masalları ve şarkıları oluşturma tekniği veya sanatını nakletti. Sanat yazı olmaksızın mükemmeldi ve asla da ona bağlı olmadı. Bunun böyle anlaşılması son derece de önemlidir. O gerekli kalıpları ve çağrışımları korur ve onları en manalı, en etkili bir şekilde ve aynı zamanda hem memnun edici ve hem de uygun bir tarzda sunan bir tekniktir. Bunu akılda tutması da kolaydır.

Sözlü geleneksel şiir sanatının sözlü gelenek matriksinden yaratılmış olması biçimi nedeniyle bazı özel karakteristikleri vardır. Slavnyj 'muhteşem' tekrarıyla Hilverding'in 76 nolu başlangıç mısraları, yazılı edebiyatın şiir sanatında iyi bir stil olarak kabul edilmeyecektir, fakat onlar sözlü geleneksel edebiyatın şiir sanatında tabii ve doğru değildir:

Başkent Kiev'in **muhteşem** Vladimir'i

Muhteşem, onurlu bir ziyafet verdi

Birçok prens ve boyar

Muhteşem, kudretli, güçlü bogatyrler için.

Yazılı edebiyat, elbetteki, ihtiyaç duyulan ismi, birçok metrik şartlarda kullanabilme gerekliliğinden ortaya çıkan isim-lakap kullanımını kolaylıkla taklit edebilir, fakat o, sözlü geleneksel stilin taklidi olacaktır. Yazılı edebiyattaki hiçbir şair, böylesi mısraları üretmeyecektir. Eğer yapmış olsaydı ciddi bir şekilde eleştirilmiş olacaktı. Onu meydana getirmiş ve onu normal ve "doğru" kabul eden sözlü geleneksel şiir sanatına uygun böylesi bir pasaja yazılı edebiyatın kriterleri uygulamış olursak haksızlık etmiş oluruz.

Her ne zaman Vladimir ismi ortaya çıksa yukarıda olduğu gibi başkent Kiev'in lakabına sahiptir; Il'ja Muromec daima 'eski kazak' lakabına sahiptir. Yazılı edebiyattaki şairler, hatta aşağı yukarı sabit "klişe" lakaplarını bile hoş görmezler. Böylesi lakapları hoşgörme, onların gerekliliğini anlayan ve onların uygunluğunu hisseden farklı, sözlü, ve özel şairleri olan bir edebiyat da söz konusudur.

Üstelik Rjabinin'in söylediği aynı şarkıda Slav sözlü geleneksel şiirindeki başka bir karakteristik yapıyı belirtmek gerekir:

Ve Il'ja bütün kuvvetiyle bağırdı,
Bütün kuvvetiyle yüksek bir sesle bağırdı.

Bir mısranın sonundaki kelimelerin daha sonraki mısranın başında tekrarlanması, yazılı şiir sanatında doğal olarak gözükmez. Bununla beraber kendisinin özelliği olan sözel geleneksel şiir sanatında bu kabul edilebilir, hatta tercih edilebilir bir araçtır. Çünkü o, 2 mısradan 3 fikrin ifade edilmesini mümkün kılmak için meydana getirilmişti. Yani(1) o bağırdı (2) bütün kuvvetiyle ve (3) yüksek bir sesle.

Bunlar, Yazılı Edebiyatın şiir sanatından farklı olan sözlü geleneksel şiir sanatının vasıtalarından bazılarıdır. Formüller ve temasıyla sözlü kompozisyonundan ortaya çıkmaktadırlar. Bu özel farklılıkla bağlantılı olarak, sözlü stilin yazılı stilden daha aşağı olduğu intibası vardır. Yazılı edebiyatın eleştirmeni, kabul etmese de yukarıda verilen örnekler, vasıtalarındaki farklılıkları gösterir, yoksa kalitedeki farklılığı göstermez.

Sözlü geleneksel şiir sanatının ve yazılı edebi şiir sanatı arasındaki farklılığın değerlendirilmesi için bir belge, sözlü geleneksel slav destanlarının bir editörü olan, beklenmedik fakat oldukça önemli bir kaynaktan gelmiştir. Kuzey Bosna'dan en güzel derlemelerden birisi, 19.yy.'ın son çeyreğinde Luka Marjanovic tarafından yapılmıştır. Onun derlemesi, Zagreb Matica Hırvat'sdaki koleksiyonlar arasındadır. The Milman Porry Koleksiyonuna Marjanovic koleksiyonunda bulunan yayınlanmamış metinlerin mikrofilme alınması için izin verme nezaketi gösterilmiştir. Bazı durumlarda Marjanovic tarafından yayınlanması için hazırlanmış el yazmaları elimizde bulunmaktadır.

Marjanovic, elyazmasında bir çok değişiklikler yaptı. O mısraları çıkardı ve mısralar ekledi. O beşli kıtaları onlu kıtalara çıkardı. O, bütün 11 heceli mısraları 10 hecelilere çevirdi. Bazen de iki mısrayı birleştirdi. Onun yazdığı metinler, onları dikte ettirmiş olan şarkıcının tam olarak kelimelerini metinlerini yansıtmaz. Marjanovic, şarkıcınıninkilerden farklı olan kriterleri yazıya taşıdı. Bazen o, zaman siz Mustajbeg (Mustafa Beyi) görmelisiniz gibi kaba mısraları çıkardı. Bu mısraları şarkıcı, sık sık icrasında kullanmıştı ve enterasan bir biçimde de metin için diktesinde de kullanmaya devam etmişti. Bu gerçek, aklıma gelmişken söylemek isterim ki- yapılan derlemenin yüksek

kalitesini göstermektedir. Marjanovic'in derlemesi, görmüş olduğum en titiz biçimde toplanmış derlemelerden biridir.

Metni, yazılı şiir sanatına uydurmak için Marjanovic'in getirmiş olduğu değişiklikler öğreticidir. Örneğin; Salko Vojnikovic'in şarkısında "Jankovic Stojan Udaje Posestrimu Turkinju Djevovjku za Kurtagic Hasana" Jankovic Stojan, bir Türk kızı olan kan kızkardeşini Kurtagic Hasan'a verir. O, aşağıdaki 2 mısrayı bir mısra haline getirdi:

Ondan sonra oğul Üzeyir'i gör
Üzeyir'i Korlat'ın oğlunu
Bu şöyle değişti:
Sonra Korlat'ın oğlunu gör.

Yukarıdaki Rusça bir örneğinde görmüş olduğumuz gibi bir mısranın sonunda ve bir mısranın başında "Üzeyir"i tekrarlayan iki mısranın oluşturulması Slav sözlü geleneksel şiir sanatının karakteristik özelliğidir. Bu, şu gerçekten ortaya çıkmaktadır; "Korlat'ın oğlu Üzeyir'i gör" ifadesini bir mısra da söylemek imkânsızdır.

Tekrar gereklidir. Fakat gereklilikten doğru bulunan, hoş görülen şiirsel bir vasıta ortaya çıkmıştır. Burada yazar, sözlü geleneksel şiir sanatının özelliği olan unsuru (vasıtayı) ortadan kaldırmıştır. Yazılı şiir sanatının düşüncesiyle daha yarışabilir "bir şey" (durum) haline getirmiştir.

Bundan sonraki Salko Vojiniković'ten alınan bir şiirde de yazar bir mısrayı lüzumsuz diye çıkarmıştır. Yine de onun varlığı, fikirlerin ifadesine tipik bir ritim vermiştir. İşte bazı örnekler: sf.17

**Yaşlı Çeyvanage'yi görüyorum
Ağa elini ceplerine soktu
Ceplerinden kitabı aldı
Ve ağa, kitabı çıkardıktan sonra
Onu imama uzattı.
İmam onu aldıktan sonra
Onu açtı ve ona baktı**

Marjanović'in değişiklikleri çok değildir fakat onlar belirti niteliğindedirler. Yukarıdaki 2. mısra, 11 heceli mısralıdır. Marjanović, ağa kelimesini çıkararak, mısrayı 10 heceli yaptı ve mısranın başına da "on" hecesini ekledi. Ondan sonra 4. mısrayı fazla diye çıkardı. Yine de yapı tipiktir, düşüncenin ritmini yansıtmaktadır. Mısrayı çıkarmak şiire hiç bir zarar vermemektedir. Şarkıcının kendisinin ifade etmiş olduğu biçimiyle o, anlatımın temposunu ve düşüncenin şeklini değiştirmektedir. Yeteri kadar gariptir ki yazar nakletmiş olduğu son 2 mısra da aynı yapıyı korumuştur:

İmam, onu aldıktan sonra onu açtı ve ona baktı. Belki de yapının iki durumunun öylesine birbirine yakın bulunmasına karşı çıktı ve birini çıkardı. Eğer öyleyse, böylesine dar bir mesafe içeriğinde tekrarlardan kaçınmayı amaçlayan yazılı şiir sanatının ifadesini yansıtmıştır. Halbuki şarkıcının sözlü şiir sanatı, yapının tekrarında hiç bir zorluk görmemiştir.

Son olarak son satırın çünkü anlamına gelen "jer" çıkartılarak mısra değiştirildi ve açıldı anlamına gelen "razmota"dan sonra "o" manasına gelen jer, ilave edilmiştir. Edebi olarak durum, bu şekilde çözümlenmiştir. Bu değişiklik, diğer ikisinden farklıdır ve onun kabul edilebilirliği tartışılabilir. Şarkıcı, çünkü manasına gelen "jer" ile oldukça gramere ve mantığa uymayan bir çok mısralar oluşturmuştur. Sözlü geleneksel şiir sanatı açısından onun böyle yapması akla yatkınlık bakımından fakir bir üslup olarak kabul edilebilir. Kısaca sözlü geleneksel şiir sanatının kendi standartları vardır. Şarkıcılar tarafından yapılan herhangi bir şeyin muhakkak iyi olduğu görüşü doğru değildir. Fakat böylesi yargılara varmak için kriterler, yazılı şiirler sanatının değil, sözlü geleneksel şiir sanatının kriterleri olmalıdır. Biz gerçekte iki ayrı şiir sanatını ele almaktayız. Onların farklılıklarının özelliklerini ortaya koymak, özellikle de sözlü şiir sanatı iyi bilinmediğinden özel olarak onu açıklamak bizim görevimizdir.

Yine de buna rağmen sözlü gelekesel şiir sanatının unsurlarının bazıları, yazılı edebiyat tarafından miras olarak alındığı için her iki edebiyatın şiir sanatının aynı olduğu sanısı yaratılmıştır. Sözlü şiir sanatı ve yazılı şiir sanatı, bir çok konuşma figürlerini paylaşmaktadır. Bu durumu, 1934 Kasım'ında Süleyman Makic tarafından söylenmiş "Bağdat Şarkısı" adlı şarkıdan alınmış aşağıdaki pasajda görebiliriz.

Yeniçeriler, büyük kahramanlar
Onlar Küçük İbrahim'i takip ettiler
Zavallı çocuğu, hocaya götürdüler
Onun başına tören şapkası koydular
Ona tören elbisesi giydirdiler
Onun başına tören şapkası koydular
Onu, babasının yerine götürdüler
Onlar, onu Tanrı'nın emaneti olarak içeri aldılar.
Onun için yüz top atışı yapıldı
Böyle söylendi.
Ve böylece bütün imparatorluk duydu
Yaşlı Sultanın ölmüş olduğunu
Ve onun küçük oğlunda sultanlığın devam ettiğini
Ondan sonra imparatorluk askerleri içeriye üşüştüler
Onlar geldiler ve Padişahı ziyaret ettiler

Pasajın 4-6. mısralarındaki **anaphora** nın karşılığı, yazılı edebiyatta elbette bulunabilir. Bununla beraber konuşmanın böylesi figürleri, ne sadece yazılı edebiyatın malzemesidir ne de onlar yazılı edebiyattan çıkmışlardır. Onlar, yazı icat edilmeden çok önce sözlü edebiyatta kullanılmışlardır. Dahası giydirme bölümü, fiillerin yerleştirilmesi ve sonda bulunan bir grubun baştaki ile yer değiştirmesi tipik, geleneksel kalıbı göstermektedir. Pasajın bitişi yine geleneksel olarak iç kafiye ile belirtilmektedir. Bu kalıp tekniğini açıklamak için fiillerin altlarını çizdim. Makic; bunu kendi isteği doğrultusunda değil, geleneksel şiir sanatını takip ederek onlarda bu yerleştirmeleri yaptı. Pasajdaki gruplaşmalar, formül stiline bir kısmını ve kümesini oluştururlar. Mısraları oluşturma sanatı ve mısra kümeleri, bir mısradan diğerine ilerleme tekniği ile birlikte öğrenilmelidir. Makic'in kullandığı şiir sanatı, kompozisyonun geleneksel sürecinin bir ürünüydü. Bu yüzden, sözlü ve yazılı olan bu iki edebiyat, konuşmanın bir çok figürlerini paylaşımlarına rağmen her birinin kendine has özellikleri vardır. Ayrıca yukarıdaki pasajda **paratactic** yapı da dikkati çekmektedir. Birinci ve ikinci mısralar arasındaki gerekli **enjambment** her biri tam bir düşünce ihtiva eden 12 bağımsız mısra serisi ile takip edilmektedir. Sözlü geleneksel şiir sanatının özel kalitesini oluşturan şey, nakledilen mısralarda bulunan unsurların bütün olarak kümelenmesi ve onların özel bir yapı halinde birleşmesidir.

Şimdi sıra, türlerin kendilerine bakmaya geldi: Bunlar sözlü geleneksel destanlar, geleneksel türküler, sözlü geleneksel lirikler ve törensel (ritüelistic) şiirler, sözlü geleneksel övgü şiirleri (atasözleri ve bilmece) gibi) sözlü geleneksel hikmetli söz şiirleri, Oyunlarda kullanılan geleneksel nazım ve nesir, halk masalları gibi sözlü geleneksel nesir hikâyelerdir. Bu türlerin bazılarında şiir veya masal kendi kelime düzenleriyle az veya çok sabit bir bütünlük olarak tasavvur edilir. Ve bu durumlarda şiir - buna ilaveten daha nadiren de bir hikâyenin kendisi - sözlü bir bütünlük olarak nakledilir. Bu özellikle hikmet şiirine ve nesrine uygulanır. Fakat ayrıca ritüel, lirik ve oyun şarkılarına da uygulanabilir. Bunlarda değişiklik olabilir ve genel olarak vardır. Fakat aynı zamanda şarkıcılar veya okuyucuların kendileri tarafından da böylesi şiirlerin bir kelimeler grubunun olması gerektiğine ilişkin bir düşünce vardır. Bu şiirlerin sayısı az değildir, bunlar normalde karşılaştırıldığında kısadır ve belli başlı olarak sözlü geleneksel anlatıma dayanmayan şarkılardır. Bu şiirlerin belirli ayırt edici, sözlü muhtevalarıyla, söz bütünlükleri olarak geleneksel bir toplumda bir nesilden diğer bir nesle aktarıldığını tekrarlamamız yerinde olur. Her birinin kendi bütünlükleriyle az veya çok sabit kelimeler topluluğu vardır. Eğer bu doğruysa şarkı metinleri manasına gelen şarkıların nakledildiğini burada söylemek oldukça doğru olacaktır.

Destan, türkü ve nesir anlatımında durum farklıdır. Sözlü geleneksel anlatım türleri; hikâyeler ve hikâye materyallerini bir metni

oluşturmanın yani nazımları, temaları ve şarkıları meydana getirmenin sanatı ile birlikte nakletmektedir. Bu durumlarda hatırlanan şey, bir hikâye ve/veya temalardır. Bu bağlada bir şiir veya şarkı, verilmiş bir kelimeler topluluğunu, verilmiş bir metni değil bir hikâyeyi ifade etmektedir. Bu özelliklerin belli başlı olarak epik ve nesir anlatıma uygulandığı kabul edilmelidir. Türkünün nakledilme bakımından her iki kategoriden bir parça aldığı görülmektedir.

Hafızanın daima sadece bir şekilde sabit kılınmış bir şuurlu ezberlemeyi içermediğini kendimize hatırlatmada ısrar etmek gereksiz gözükebilir. Biz günlük iletişim dünyamızda hatırlama kavramını bir çok kesinlik derecelendirmeleri ile fade ederiz. Biz, hatta şöyle de deriz: "Onu kelimesi kelimesine tekrarlayamam, fakat onun özünü size anlatabilirim." Bu, şunu belirtmektedir; biz okunan veya işitilen şeylerin tam tamına kelimeleri ezberleme zahmetine katlanmamışızdır. Fakat onun gerekli anlamını aklımızda tutmuşuzdur. Sözlü sanatın biçimleri açısından bu olaya büyük önem vermekteyim. Burada sözlü edebiyat az veya çok (aşağı yukarı) ifadesinin ne manaya geldiğini mümkün olduğu kadar kesinlikle ve belirli olarak tanımlamaya teşebbüs etmektedir.

Metnin yerleşimi, sabitliği veya akıcılığı gibi böylesi kavramlar hakkındaki sorular, ve hafıza anlatıma dayanmayan türlerin kompozisyonunu detaylı bir şekilde tartışmamızı gerekli kılmaktadır. Metnin yerleşimiyle, kompozitörün kullandığı kelimelerin ve metnin muhtevaya karşı olduğunun farkında olmasını anlatmak istiyorum. Ortaya çıkan önemli kaygılardan birisi de metnin yerleşiminin ne kadar büyüklükte olacağıdır. Örneğin, kaç tane mısra, ne kadar büyüklükte bir metin, kompozitör metin bilgisini kapsamaktadır? Kıtalarla yazılan şiir sanatında, metin yerleştirme kıt'anın ötesine gider mi? Yoksa o bir kaç kıta'yı kapsayabilir mi? O, yoksa beyitler mi sınırlıdır? Bu soruları cevaplamanın biricik yolu, lirik şiir sanatında tekrarlanan metinlerin belirli örneklerine bakmak olacaktır.

BİR MECMUADA BULUNAN MİNİ BİR ATASÖZLERİ RİSALESİ

Hüseyin GÖNEL*

ÖZET

Atasözleri, kuşkusuz bir dilin zenginliğini ve anlatım gücünü gösteren en önemli unsurlardan biridir. Bu yüzden atasözleri derlemelerine yönelik çalışmalar bir dil için hayati öneme sahiptir. Yüzyıllar boyu değişik coğrafyalarda farklı kültürlerle iç içe yaşamış olan Türkçenin söz varlığının tespiti ve derlenmesi bu açıdan önem taşımaktadır. Bu çalışma deryada bir katre misali mini bir atasözleri risalesi üzerinedir. Bosna-Hersek'in küçük bir yerleşim birimi olan Kaçuni'de katalog kayıtları arasına giren bir yazmanın içinde yer alan "Der-Beyân-ı Darb-ı Mesel" başlıklı alfabetik sıralı 84 atasözü bu yazı vasıtasıyla yayınlanmış olmaktadır.

Anahtar Kelimeler: Türkçe söz varlığı, atasözü, derleme, mecmua

*

A SMALL TREATISE OF PROVERBS IN A MAGAZINE

ABSTRACT

Proverbs are , inevitably, one the most significant elements revealing the strength and affluence of a language. It is of crucial importance, for linguists, to study the compilation of proverbs. Since Turkish language has undergone many cultural interrections in many different geographies , it is also important to determine the roots and origins of word orders within the proverbs . This study can be regarded as a tiny drop drawn from an ocean on the proverbs. This article covers 84 alphabetically ordered proverbs obtained through the records of "Der-Beyân-ı

Darb-ı Mesel", in a small residential of Bosnia And Herzegovina, Kacuni.

Key Words: Turkish word existance, proverb, compilation, Magazine

*

Giriş

Atasözleri bir milletin inanç, yaşayış, düşünüş ve kültür kodlarını en iyi yansıtan dil ürünlerinin başında gelir. Asırları aşırıp gelen birikim, bilgelik ve tecrübeler onlar vasıtasıyla yeni nesillere aktarılır. Bu açıdan atasözlerine toplumların DNA'sı denilebilir. Anlatım gücü ve ifade zenginliği bakımından

* Yrd.Doç.Dr., Nevşehir Üniversitesi, huseyingoncel@nevsehir.edu.tr

da atasözleri vazgeçilmez bir değere sahiptir. Bir dilin söz varlığının bütünüyle ortaya konulması için atasözlerin derlenmesi kaçınılmazdır. Ne var ki tarih boyunca çok farklı coğrafyalarda çeşitli milletlerle birlikte yaşayan Türk milletinin dili olan Türkçenin atasözleri varlığının derlenmesi çok kolay değildir. Özellikle Osmanlı döneminde Türk dili 55 krallık ve beylik, 33 ulus tarafından günlük iletişimde kullanılmış¹, ayrıca bu dönemde Türkçe ortak ticaret dili fonksiyonunu üstlenmiştir.² Dolayısıyla bütün bu toplumlarla ve dillerle etkileşim halindeki Türkçenin söz varlığı sanılandan/bilinenden daha geniş bir niteliğe sahip olmalıdır. Bu açıdan Türk atasözlerinin derlenmesi ancak kapsamlı ve bol katılımlı bir projeyle mümkün olabilecektir.³ Bizim burada söz konusu ettiğimiz atasözleri deryada bir katre hükmünde olmakla beraber dilimize küçük bir hizmettir.

Türk Dil Kurumu tarafından atasözü “uzun deneme ve gözlemlere dayanılarak söylenmiş ve halka mal olmuş, öğüt verici nitelikte söz, darbimesel”⁴ diye ifade edilmektedir. Atasözleri üzerine en kapsamlı çalışmalardan birini yapan Ömer Asım Aksoy ise “Atalarımızın uzun denemelere dayanan yargılarını genel kural, bilgece düşünce ya da öğüt olarak düsturlaştıran ve kalıplaşmış biçimleri bulunan kamuca benimsenmiş özlü sözler”⁵ şeklinde tanımlar.

İsmail Parlatır’ın hazırladığı ve günümüzde atasözleri ile ilgili başvuru eser niteliği taşıyan *Atasözleri* kitabında “uzun deneme ve gözlemlere dayanan düşüncelerden doğan, kesin hükümler içeren, bilgece bir tavırla öğüt verir ve yol gösterir nitelikte olan, yüzyıllar boyu sözlü geleneğin içinde beslenerek halk tarafından benimsenmiş bulunan ve de halkın ortak değer yargılarını taşıyan kalıplaşmış özlü sözler”⁶ şeklinde tanımlanmaktadır.

¹ Hayati Develi, *Osmanlı’nın Dili*, s.12, 3F Yayınları, İstanbul 2006.

² György Hazai, “Osmanlı Döneminde Bir İmparatorluk Dili Olarak Türkçe”, <http://www.osmanli.org.tr/yazi.php?bolum=7&id=200>, Erişim Tarihi: 11.04.2013; Develi, s. 28-29.

³ Atasözleri ile ilgili bilinen ilk kaynak *Divan-ı Lügati’t-Türk*’tür. Onu doğu dillerinden çevrilen sözlükler ve Pendlâme üslubunda yazılan eserler izlemiştir. Divan edebiyatında da atasözlerinin aktif bir şekilde kullanıldığını görmekteyiz. Şinasi’nin *Durûb-ı Emsâl-i Osmaniyye*’si ilk nitelikli derleme çalışmasıdır. Ardından Ahmet Mithat Efendi, Ahmet Vefik Paşa ve Ebuzziya Tevfik’in benzer derleme çalışmaları olmuştur. Sonraki dönemlerde dikkat çeken bazı çalışmalar şöyledir: Velet İzbudak, *Atalar Sözü*, Devlet Basımevi, İstanbul 1936; Dehri Dilçin, *Edebiyatımızda Atasözleri I*, Kilişçilik ve Matbaacılık A.Ş., İstanbul 1945; M.Nihat Özön, *Türk Atasözleri*, İnkılap Yayınevi, İstanbul 1956; Feridun Fazıl Tülbentçi, *Türk Atasözleri ve Deyimleri*, İnkılap ve Aka Kitabevleri, İstanbul 1963; *Türk Atasözleri ve Deyimleri*, Milli Kütüphane Genel Müdürlüğü, İstanbul 1971; Aydın Oy, *Tarih Boyunca Türk Atasözleri*, Baha Matbaası, İstanbul 1972; M.Ertuğrul Saraçbaşı, *Türk Atasözleri Sözlüğü*, Minnetoğlu Yayınları, İstanbul 1982; Ömer Asım Aksoy, *Atasözleri ve Deyimler Sözlüğü I-II*, İnkılap Yayınları, İstanbul 1988; İsmail Parlatır, *Atasözleri*, Yargı Yayınları, Ankara 2010.

⁴ *Türkçe Sözlük*, Türk Dil Kurumu, s.140, Ankara 2005.

⁵ Ömer Asım Aksoy, *Atasözleri ve Deyimler Sözlüğü I*, s.37, İnkılap Yayınları, İstanbul 1988.

⁶ İsmail Parlatır, *Atasözleri*, Yargı Yayınları, s.2, Ankara 2010.

Bu tanım, kapsam bakımından atasözlerinin bütün yönlerine temas etmektedir.

Bilindiği gibi edebî sanatlara söze, anlatıma canlılık ve tesir katmak için başvurulur.⁷ Atasözlerinde de bir aktarım vasıtası olarak edebî sanatlar yer alır. Diğer bir ifadeyle edebî sanatlar atasözlerinin ifade gücünü artıran bir unsur olarak karşımıza çıkar. Özellikle benzetme ilgisi üzerine kurulu atasözleri çok yaygındır. Mecaz, cinas, tezat, kinaye, mecaz-ı mürsel, seci, istiare, telmih, tevriye, hüsn-i ta'lil, leff ü neşr, istifham gibi sanatlarla örülüdür.⁸

Atasözleri verdiği mesajlar bakımından aile, ağırbaşlılık-saygınlık, soy-soyluluk, ahlâk, arkadaş, dost-düşman, eğitim, bilgi, adam-adamlık, insan-insanlık, birlik, doğruluk, akıl-akılcılık, ölçülü olma, hoşgörü, görgü, güzel-çirkin, sevgi, iyi-iyilik, kötülük, sabır, kadercilik, hastalık-sağlık, gençlik-ihtiyarlık, sıkıntı, acı, keder, ölüm-ölü, yiğit-yiğitlik, beceri, baceriksiz, ekonomi, menfaat, Allah inancı gibi başlıklar altında sınıflandırılabilir.⁹

Atasözlerinin aynı manayı taşıyan fakat farklı kelimelerle kurulan şekilleri de vardır. Bunların bazıları aynı bölgede kendi içinde farklılaşarak yaşarken bazıları da coğrafyanın ve kültürel dokunun etkisiyle değişiklik göstermektedir. Mesela “İki horoz bir çöplükte eşinmez” ile “İki koç bir ağılda olamaz” sözleri aynı manayı ifade etmekle beraber farklı kurgulanmıştır. Elimizdeki mecmuada yer alan “İki sarıklı bir eve yaraşmaz” ile verilmek istenen mesaj yukarıdaki iki atasözünden ayrı değildir.

Bir Mecmua ve Mini Bir Atasözleri Risalesi

Arapça ve Türkçe metinlerin yer aldığı mecmua, Prof. Dr. Kazım Hadzimeyic'in Bosna-Hersek'in Kaçuni adlı yerleşim biriminde bulunan hususî kitaplığında T-50 numarayla kayıtlıdır.¹⁰ Eseri içerdiği metinler bakımından mecmua olarak isimlendirmek daha uygun olacaktır. Mecmua bazen Arapça bazen Türkçe metinlerin yer aldığı karma bir eserdir. Mecmuanın istihzah yeri, tarihi ve müstensihhi belli değildir. Mecmua 1b-130a ve 131b-157a aralığı olmak üzere iki bölümden oluşmaktadır.

İlk kısımda 4 babda işlenen Arapça bir eser vardır. Birinci bab, ilim ve ilim öğretmenin şerefini 10 fasılda; ikinci bab, nefis ve terbiyesi konusunu beş fasılda işlerken; üçüncü bab, süluk-i marifet-i İlahiyeyi; dördüncü bab, ruhun bedenden ayrılışını ele alır. Mecmua Arapça devam ederken, 119a'da Ramazan ayına dair Türkçe bilgi ve tavsiyeler; 120a-b'de “Der Beyân-ı Darb-ı

⁷ Bk. Menderes Coşkun, *Sözün Büyüsü Edebî Sanatlar*, Dergah Yayınları, İstanbul 2007.

⁸ Parlatur, s.3-6.

⁹ Parlatur, s.7-40. Ayrıca bk. Metin Yurtbaşı, *Sınıflandırılmış Atasözleri Sözlüğü*, Excellence Publishing, İstanbul 2012.

¹⁰ Bu eser, Yunus Emre Enstitüsü ve Türkiye Cumhuriyeti Merkez Bankası işbirliğiyle yürütülen “Balkanlar'da Kültürel Mirasın Yeniden İnşası Projesi” kapsamında kataloga geçirilmiştir.

Mesel" başlığı altında Türkçe atasözleri yer almıştır. 121a'da besmeleyle başlayan alım-satım dair bir risale ve sayfanın ikinci yarısında Türkçe bir fetva vardır. 130a'da biten eserin arkasından da Türkçe bir ilahi yer almaktadır.

Eserin ikinci kısmında Akhisarlı Kânî'ye ait Türkçe bir siyaset-nâme vardır. 131b-157a sayfaları arasında yer alan eser 1005 tarihinde telif edilmiştir. III. Mehmed'in Eğri Seferi'ne katılan yazar 1004 yılında, 980 yılından beri devlet mekanizmasında gözlemlediği arızları içeren Arapça bir eser yazmıştır. Bir yıl sonra Eğri Seferi'ne katıldığında divan üyeleri bu eseri beğenmiş ve Türkçeye çevirmesini istemişlerdir. Kânî de 1005 yılında eserini kendi eliyle Türkçeye çevirmiştir.

Mecmua nesih yazıyla, 21 satır olarak yazılmıştır. Aherli, filigranlı, orta kalınlıkta, açık kahve renkli kağıt kullanılmış; bab başlıkları kırmızı kalemle yazılmış, dikkat çekilen konuların üzeri de kırmızı çizgi ile gösterilmiştir. Şemseli, cetveli, ceharkuşe, koyu kahve karton ciltlidir. Bu yazıda ele alınan atasözleri, mecmuanın 120a-120b varaklarında "Der-Beyân-ı Darb-ı Mesel" başlığıyla yer alan mini bir risaledir. Risalede toplam 84 adet atasözü vardır ve herhangi bir açıklama yoktur. Alfabetik sırayla yazılmış olan atasözleri aşağıdaki gibidir¹¹:

Der-Beyân-ı Darb-ı Mesel:

1. **Eşeğin sukûtu ilm-i mûsîkî yerindedir.**
Bir konudan anlamayan kişinin konuşmaması daha iyidir. Çünkü konuştuğunda cehaleti ortaya çıkacaktır.
2. **Altının kıymetin[i] sarrâf bilir.**
Bir kişinin/şeyin değerini ancak o işin uzmanı bilir.
3. **Öksüz oğlan köpeğin kendisi.**
Sahipsiz olan kişinin köpek kadar değeri olmaz, ona kimse değer vermez.
4. **İki gönül bir olunca samanlıktır gülîstân.**
İki kişi birbirini sevdikten sonra samanlık bile gül bahçesi olur. Yani varlık yokluk endişesine kapılmazlar, sevgileri birbirlerine yeter.
İki gönül bir olunca/olursa samanlık seyrân olur.
5. **İki sarıklı bir eve yaraşmaz.**
Bir evde iki hoca veya koca olmaz.

¹¹ Mecmuada geçen atasözleri koyu renkli ve madde numarası verilerek sıralanmıştır. Her atasözü aynı madde altında açıklanmıştır. Ayrıca İsmail Parlatır tarafından hazırlanan ve atasözleri üzerine bugün en kapsamlı ilmi çalışma niteliği taşıyan *Atasözler*'i ile karşılaştırılmıştır. Benzer atasözleri çöğik yazıyla ilgili maddenin altına yazılmıştır. Aynen kullanılan atasözleri sadece açıklanmakla yetinilmiştir.

6. Ucuz etin çorbası tatsız olur.

Değerinin altında alınan malmı hayrımı/bereketini göremezsin.

Ucuz etin yahnisi/suyu tatsız/yavan, kara, pek olur.

Ucuz etin suyu kara olur.

Ucuz öküzün kıyması tatsız olur.

7. Oğlana yoldaş olma yüküne sıkılırsa güler, yükü yıkılırsa ağlar.

Çocuklarla iş yapma, ne yapacakları belli olmaz. Çocuk için ciddiyetinden uzak olduğu için tutarsız davranabilir.

8. Ortaklık işinden başka buzağı yeğdir.

Ortak iş yapmaktansa küçük de olsa kendi işini kurmak daha iyidir.

Ortak öküzden yalnız buzağı yeğdir.

Ortak danadan yalnız buzağı iyidir.

9. Öğleden sonra dükkânı açan ne hayr etse gerek.

Kazanç sağlamak için vakitlice işinin başında olmak, sabah erkenden işe başlamak gerekir.

10. Ölmüş Kanber âzâd olsun.

Dünyanın dertlerinden ancak ölünce kurtulursun. Ölene kadar dünyanın sıkıntısı devam eder.

11. İğne[y]i evvel kendüye sok sonra ile çuvaldızı [başkasına] sok.

Kendin için istemediğini başkası için de isteme.

İğneyi kendine çuvaldızı başkasına batır.

İğneyi evvel kendine sok, sonra çuvaldızı ele/başkasına.

12. Bıçak kının[ı] kesmez.

Aynı amaç için bir araya gelmiş kötüler birbirlerine zarar vermez.

Bıçak kendi sapını/kınını kesmez.

13. Bal bal demekle ağız tatlı olmaz.

İş yapmadan sadece sözle sonuca ulaşılamaz.

Bal demekle ağız tatlanmaz.

Bal bal demekle ağız tatlanmaz.

14. Bir yere vardığında halkın bir gözü kör ise sen dahi bir gözün[ü] yum.

İnsan bulunduğu ortama uymalı ve ortamın değer yargılarına, davranış şekillerine uygun hareket etmeli.

15. Baskısız tahta[y]ı yel götürür.

Kişi işini gücünü, hayatını sağlama almalı; başıboş davranmamalıdır. Aksi halde amaçsızca bir hayat yaşar, sonunun ne olacağı belli olmaz. Koruma altına alınmayan mal zayı olur.

16. Bal tutan parmağın[ı] yalar.

Bir işte mevki sahibi olan kimse o işin imkanlarından da yararlanır.

17. Boş torba ile at tutulmaz.

Atın karnını doyurmadan verim alamayacağınız gibi emeğinin karşılığını vermeden de insanları çalıştıramazsınız.

18. **Bir taş ile iki kuş [v]urulmaz.**
Başarıya ulaşmak için tek bir hedefe kilitlenmelidir.
Bir ok ile iki kuş vurulmaz.
19. **Bir geçer dek bahtı bin altından yeğdir.**
Elde olan mal olmayan maldan iyidir.
20. **Tiz biten tiz yiter.**
Kolay elde edilen elden de kolay çıkar.
Tez gelen devlet tez gider.
21. **Tekke[y]i bekleyen şorbasını içer.**
Bir işi sabırla sürdüren sonunda faydasını görür.
Tekkeyi bekleyen çorbayı içer.
22. **Çok nâ[z] [â]şıkı usandırır.**
Her şey kararında güzeldir.
Çok naz âşık usandırır.
23. **Çırâk dibi karanuluk olur.**
Bir kimse başkaları için yaptığı iyiliği yakınlarına yapmayı pek düşünmez/düşünemez.
Çıra dibi karanlık olur.
Mum dibine ışık vermez.
24. **Çubuk yaş iken eğilir.**
Çocuk küçük yaşta eğitilmeli, büyüdükten sonra eğitmek zordur.
Ağaç yaşken eğilir.
25. **Hile ile iş işleyen mihnet ile cân verir.**
Başkalarını aldatarak hayatını kazanmış kimse azap çekerek ölür.
Hile ile iş gören mihnet ile can verir.
26. **Hayır san eşine hayır gelsin başına.**
Başkaları hakkında hayır düşünürsen senin hakkında da hayır düşünürler.
Hayır dile/söyle eşine/komşuna, hayır gelsin başına.
27. **Hâzırı gayba kurbân etmek olmaz.**
Elde olan bir mal mevcut olmayana tercih edilmemelidir.
28. **Dost dost muâmele dürüst.**
Dostluk başka, alışveriş/iş başkadır; birbirine karıştırılmamalıdır.
dostlukta dostluğun gereği, alışverişte işin gereği yapılmalıdır.
Dostluk başka, alışveriş başka.
29. **Deveden büyük fil var.**
İnsan elde ettiği makam, mevki, mal ve itibar ile büyükenmemelidir.
Çünkü ondan da üstünü vardır.
30. **Deliden uslu haber.**
Delinin söylediklerine bakılarak hareket etmemelidir.
31. **Dostdan küçük büyük yaradır.**
İnsan küçük de olsa sevdiği kimsenin verdiği zarardan daha çok

incinir.

Dostun attığı gül, onulmaz yara açar.

32. Devletligözü kör olmaz.

a. Bir kimsenin bahtı açık ise Allah bütün fırsatları ona gösterir.

b. Devleti yönetenler yanlış ve adaletsizlikleri mutlaka görür/bilir.

33. Dost ile ye iç alışveriş etme.

Çok yakın olunan kimselerle dostluğun devamı için maddî işler yapmamak gerekir çünkü dostluk zarar görebilir.

34. Dostluk kantâr ile alışveriş miskâl ile.

Dostlar arasında yardımlaşmanın sınırı yoktur ama alışverişe gelince her şey inceden inceye hesap edilir/edilmelidir.

35. Dost başa bakar düşmân ayağa.

İnsanın yakınları onun iyiliğini ister, düşmanları ise kusurlarını gözetir.

Dost başa, düşman ayağa bakar.

36. Ruşen görmek uykudan sonra olur.

İnsan yapacağı işlere hem beden hem ruhen hem de fikren hazır olmalıdır. Yorgun argın girilen işlerde başarı sağlanamaz.

37. Dipsiz kile boşar anbar ha ölç ha ölç.

Bir şeyin sınırı/ölçüsü yoksa yapılan işin kazancı olmaz, boşa uğraşılmış olur.

38. Rahat beden nasihat çoban.

İnsan rahatı sever rahata meyillidir, onu görüp gözetecek olan nasihattir. İnsana nasihat etmek gerekir.

39. Zaman satar saman.

Bir şeyin değerini zaman ortaya çıkarır. Zamanı gelince her şey yerini bulur.

Sakla samanı gelir zamanı.

40. Zaman sana uymazsa sen zamana uy.

Her devrin kendine özgü şartları oluşabilir. Bu durumda kişi kendini içinde yaşadığı devre göre ayarlamalıdır.

41. Serçeden korkan darı ekmez.

Bir işi yaparken o işin risklerini de göze almak gerekir aksi halde başarılı olunamaz.

42. Söz ile pilâv olursa işte yağı benden.

Bir işi yapmak için eyleme ihtiyaç vardır. Sadece konuşmakla iş olmaz.

Lafla pilav pişerse dağ kadar yağı benden.

43. Sofrada elini mecliste dilini.

Kişi bulunduğu ortama uygun hareket etmelidir. Ortamın adabını gözetmelidir.

Sofrada elini, mecliste dilini sakla.

44. Sekizinde ö[li]cek dokuzuna ermez.

Vakti dolmayan işten sonuç alınamaz.

45. Sanmadığın taş baş yarar.

İnsan küçük gördüğü şeyden/yerden/kimseden zarar görebilir.

Ummadığın taş baş yarar.

46. Şeyh uçmaz müridi uçarur.

Bir kişiye bağlananlar onu öveyim derken bire bin katarak, abartarak anlatırlar. Bir kişiyi başkasının övmesi kendinin anlatmasından daha etkilidir.

47. Şeriat[in] kesdiği parmak ağarmaz.

Kanunun gerektirdiği hükmü uygulamak gerekir, bundan kimse gocunmamalıdır.

Şeriatın kestiği parmak acımaz.

48. Sağ baş yasduk istemez.

Sağlıklı bir kimseye ayakta olmak, çalışmak yaraşır.

Sağlam baş yastık istemez.

49. Son pişmanlık fayda etmez.

Bir kişinin yaptığı kötülüğün sonucu ortaya çıktıktan sonra pişmanlık göstermesinin faydası yoktur. Sonradan pişmanlık duyulacak işlere girmemek gerekir.

50. Sağ olana her gün bayram.

Her şeyin başı sağlıktır. Sağlıklı olmak en büyük zenginliktir.

51. Şüpheli pazar mide[y]i bozar.

Bir kişi yaptığı alışverişte dürüst davranılmadığına, aldatıldığına dair şüphe taşıyorsa içi rahat etmez, huzursuz olur.

52. Sakal başa kurbân.

Olgun ve güngörmüş olmanın işareti olan sakal/sakallı kişi saygıyı hak eder.

53. Tavşan dağa küsmüş dağın haberi yok.

Önemsiz ve güçsüz kişi kendinden büyüklere küsse bile ciddiye alınmaz hatta o kişinin umurunda bile olmaz.

Tavşan dağa küsmüş dağın haberi olmamış.

54. Ayıpsız yâr isteyen yârsız kalır.

Her insanın bir kusuru vardır ona göre hareket edip bazı kusurları hoş görmek gerekir. Yoksa insan dostsuz kalır.

Ayıpsız dost arayan dostsuz kalır.

55. Aşıka dağ üstü bağ.

Aşk insanın iradesini elinden alır. Böyle durumda zaman ve mekandan ziyade sevgilinin varlığı önemlidir. Onunla olduktan sonra her yer güzeldir.

56. Âşıka Bağdad uzak değil.

İnsan çok istediği bir şeyi elde etmek istediğinde bütün zorlukları

aşma iradesinde olur, zor da olsa amacına ulaşır.

Aşığa Bağdat uzak/ırak değil/gelmez.

57. Akıl yaşda değil baştadır.

İnsanın doğru ve başarılı işler yapması için çok yaşaması gerekmez, akıllıca davranarak genç de olsa başarıya ulaşabilir.

58. Garip kuşun yuvasın[ı] Tanrı te'âlâ yapar.

Kimse ve zavallı kişilere Allah her zaman yardım eder.

59. Filin ölümü sıçandır.

Bir kimse/şey ne kadar büyük olursa olsun küçük bir şeyle yerle bir olabilir.

60. Kuzgun[a] yavrusu bülbüldür.

İnsana kendi çocuğu/işi sevimli gelir.

Kuzguna yavrusu anka/şahin görünür.

61. Korkak bâzergân hayr etmez.

Ticaretten korkan tüccar iş yapamaz. Girişimci olmayan esnaf ilerleyemez.

Korkak bezirgân/tüccar ne kâr eder ne ziyan/zarar.

62. Kutlu gün doğuşundan bellidir.

Bir işin sonunun hayırlı olacağı daha başlangıçta belli olur.

Kutlu gün doğuşundan, kutlu yaz yağışından / bellidir.

63. Kangi gün gördün ki ahşam olmadı.

Her işin/olayın bir sonu vardır, sürekli olamaz. Mutluluğun ardından kötü zamanlar, zorlukların ardından iyilikler gelebilir. Hayır da şer de gelip geçer.

Hangi gün vardır akşam olmadık.

64. Komşu tavuğu kişiye kaz görünür.

Bir kimsenin sahip oldukları bir başkasına olduğundan çok görünür.

Komşunun tavuğu komşuya kaz görünür.

65. Göçle düzenlik olmaz.

Sürekli yer değiştirmekle, vatan/memleket değiştirmekle düzen kurulamaz. Göçebelikte yerleşik hayatın düzeni/imkanı olmaz.

66. Mühür kimde ise Süleymân oldur.

Güç ve mevki sahibi kimse onun sözü geçer, söylediği olur.

Mühür kimde ise Süleyman odur.

67. Murdâra müdâra.

a. Alçak kimseye dalkavukluk yakışır.

b. Aşağılık kimseye şirin görünmek zorunda kalmaktan Allah korusun.

68. Misâfir umduğun[u] yemez bulduğun[u] yer.

İnsan misafirlige güzel ikramları düşünerek gider fakat ev sahibinin evinde ne varsa onu yer.

69. Müft sirke baldan tatlıdır.

Para verilmeden kazanılan şeyler çok hoş a gider.

Bedava sirke baldan tatlıdır.

Müft olsun da zift olsun.

70. Misâfir ev sâhib[in]in danasıdır ne yerde isterse bağlar.

Misafirlikte kendi isteğinden ziyade ev sahibinin uygun gördüğüne tabi olmak gerekir.

Misafir ev sahibinin kuzusudur, nereye isterse bağlar.

71. Nüyûb degirmende olur.

Değirmen azı dişleri gibi öğütür. Öğütme işini değirmende yapabilirsin. Bir işi yerinde görmek gerekir.

72. Hâйдan gelen hûya gider.

Zahmetsiz kazanılan şeyler kolayca elden çıkar.

73. Her Firavun'a bir Mûsâ.

Her zalime doğru yolu gösteren biri çıkar/olur.

Her Firavun'un bir Musa'sı olur/çık ar.

74. Her gün bayram olsa kıtlık olmaz.

Bayramlar dayanışma ve yardımlaşma zamanlarıdır. İnsanlar bayramdaki gibi davranrsa kimse aç kalmaz.

75. Yüğüük at yemez kendüye artırır.

Çok çalışan ve faydalı olan kimseler aynı zamanda kendi değerlerini artırırlar.

Yüğüük at yemini kendi artırır.

Yüğüük ata baha olmaz.

76. Yatur yılanın kuyruğuna basma.

Kimseye zararı olmayan kişileri rahatsız ederek zararlı hale getirmek gerekir.

77. Yağmurdan kaçarken doluya uğradık.

Küçük bir zarardan kaçarken daha büyük bir kayba uğranabilir.

78. Yiğit başından hâl dağbaşından duman eksik olmaz.

Çalışkan ve doğru dürüst iş yapan kimsenin sıkıntısı da çok olur..

79. Yemişsiz ağacın dibine oturma.

Bir kimse faydasız ve verimsiz ortamlarda bulunmamalıdır.

80. Yırtıcı kuşun ömrü az olur.

Sürekli başkalarına saldıran ve kötülük yapan kişi kazandığı düşmanları dolayısıyla bir gün bertaraf edilir.

Alıcı kuşun ömrü az olur.

81. Yuvarlanan taş yosun tutmaz.

Sürekli çalışan kişiler bu özellikleri sayesinde genç kalır ve daha verimli işler yaparlar?!

82. Yatan arslandan gezen tilki yeğdir.

Çalışıp ekmeğini kazanmak miskin miskin oturmaktan daha iyidir.

83. Yavaş atın depnesi fenâ olur.

Yumuşak huylu ve sabırlı kimseler kolay kolay kızmazlar. Fakat kızdıkları zaman hem onlardan beklenmediği için hem de öfke patlamasından dolayı etkisi insanı sarsar.

Yavaş/yumuşak huylu atın çiftesi/tekmesi pek/yavuz olur.

Yumuşak huylu atın çiftesi/tekmesi pek/yavuz olur.

84. Yolu yol ile orman balta ile.

Her şeyin bir usulü vardır. İşi kuralına göre yapmak gerekir.

Der-Beyân-ı Darb-ı Mesel başlığı altında kayıtlı atasözlerinin neredeyse yarısı günümüz atasözleri derlemelerine katkı sağlayacak niteliktedir. Bunlardan 28 tanesi orjinal özelliğe sahiptir. 13 tanesi ise benzerleri olmakla birlikte kelime tercihi bakımından dikkate değerdir. 42 atasözü bugün kullmlan/bilinen atasözleriyle aynıdır. Bir söz ise deyim özelliği göstermektedir. “Yağmurdan kaçarken doluya uğradık” sözü “yağmurdan kaçarken doluya uğramak” deyiminin cümle şeklinde ifadesidir.

Orijinal Atasözleri:

1. Eşeğin sukûtu ilm-i mûsikî yerindedir.
2. Öksüz oğlan köpeğin kendisi.
3. İki sarıklı bir eve yaraşmaz.
4. Oğlana yoldaş olma yüküne sıkılırsa güler, yükü yıkılırsa ağlar.
5. Öğleden sonra dükkânı açan ne hayr etse gerek.
6. Ölmüş Kanber âzâd olsun.
7. Bir yere vardığında halkın bir gözü kör ise sen dahi bir gözün[ü] yum.
8. Baskısız tahta[y]ı yel götürür.
9. Bir geçer dek bahtı bin altından yeğdir.
10. Hâzırı gayba kurbân etmek olmaz.
11. Deliden uslu haber.
12. Devletli gözü kör olmaz.
13. Ruşen görmek uykudan sonra olur.
14. Dipsiz kile boşar anbar ha ölç ha ölç.
15. Rahat beden nasihat çoban.
16. Sekizinde ö[li]cek dokuzuna ermez.
17. Sağ olana her gün bayram.
18. Şüpheli pazar mide[y]i bozar.
19. Sakal başa kurbân.
20. Âşık dağ üstü bağ.
21. Filin ölümü sıçandır.
22. Göçle düzenlik olmaz.
23. Murdâra müdâra.

24. Nüyûb degirmende olur.
25. Yatur yılanın kuyruğuna basma.
26. Yiğit başından hâl dağ başından duman eksik olmaz.
27. Yemişsiz ağacın dibine oturma.
28. Yolu yol ile orman balta ile.

Yakın anlamlı Atasözleri:

1. Tiz biten tiz yiter.
2. Dost dost muâmele dürüst.
3. Dostdan küçük büyük yararır.
4. Zaman satar saman.
5. Söz ile pilâv olursa işte yağı benden.
6. Kuzgun[a] yavrusu bülbüldür.
7. Korkak bâzergân hayr etmez.
8. Kutlu gün doğuşundan bellidir.
9. Kangı gün gördün ki ahşam olmadı.
10. Müft sirke baldan tatlıdır.
11. Misâfir ev sâhib[in]in danasıdır ne yerde isterse bağlar.
12. Her Firavun'a bir Mûsâ.
13. Yügrük at yemez kendüye artırır.

KAYNAKÇA

- Ahmet Vefik Paşa (h.1288) Türkî Durûb-ı Emsâl, Matbaa-i Amire, İstanbul.
- AKSOY, Ömer Asım (1988) Atasözleri ve Deyimler Sözlüğü I-II, İnkılap Yayınları, İstanbul.
- AYVERDİ, İlhan (2007) Misalli Türkçe Sözlük, Kubbealtı Neşriyat, İstanbul.
- COŞKUN, Menderes (2007) Sözün Büyüsü Edebî Sanatlar, Dergah Yayınları, İstanbul.
- DEVELİ, Hayati (2006) Osmanlı'nın Dili, 3F Yayınları, İstanbul.
- DİLÇİN, Dehri (1945) Edebiyatımızda Atasözleri I, Klişecilik ve Matbaacılık A.Ş., İstanbul.
- HAZAI, György "Osmanlı Döneminde Bir İmparatorluk Dili Olarak Türkçe", <http://www.osmanli.org.tr/yazi.php?bolum=7&id=200>, Erişim Tarihi: 11.04.2011.
- İZBUDAK, Velet (1936) Atalar Sözü, Devlet Basımevi, İstanbul.
- Mecmua, Prof.Dr. Kazım Hadzimeylici Kitaplığı, T-50, Kaçuni/Bosna-Hersek.
- OY, Aydın (1972) Tarih Boyunca Türk Atasözleri, Baha Matbaası, İstanbul.
- ÖZÖN, M.Nihat (1956) Türk Atasözleri, İnkılap Yayınevi, İstanbul.
- PARLATIR, İsmail (2010) Atasözleri, Yargı Yayınları, Ankara.
- SARAÇBAŞI, M.Ertuğrul (1982) Türk Atasözleri Sözlüğü, Minnetoğlu Yayınları, İstanbul.
- Şinasi (2005) Durûb-ı Emsâl-i Osmaniye, Bütün Eserleri (Haz.İsmail Parlatır, Nurullah Çetin), Ekin Kitabevi, Ankara.
- TÜLBENTÇİ, Feridun Fazıl (1963) Türk Atasözleri ve Deyimleri, İnkılap ve Aka Kitabevleri, İstanbul.
- Türk Atasözleri ve Deyimleri (1971) Milli Kütüphane Genel Müdürlüğü, İstanbul.
- Türkçe Sözlük (2005) Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara.
- YURTBAŞI, Metin (2012) Sınıflandırılmış Atasözleri Sözlüğü, Excellence Publishing, İstanbul 2012.

BAL-TAM Türklük Bilgisi 19

KOSOVA'DA TÜRK HALK EDEBİYATI GELENEĞİ*

Taner GÜÇLÜTÜRK**

ÖZET

Bugüne kadar konuyla ilgili yurt içi ve yurt dışında yapılan derleme ile yayınlanan kimi değini niteliğindeki makaleler dışında Kosova'da Türk Halk Edebiyatı özellikleri üzerine bir bütün olarak, halk edebiyatı yöntembilimi açısından akademik bir çalışmanın yapıldığını söylemek mümkün değildir.

"Kosova'da Türk Halk Edebiyatı Geleneği" başlıklı bu çalışmamızda, Türk Edebiyatının her iki dünya savaşı arasında Kosova'da varlığını sürdürdüğü halk edebiyatına, türlerine ve özelliklerine yer vereceğiz. Klasik ile çağdaş Türk Edebiyatı arasında bu dönemde köprü vazifesini gören Kosova Türk halk edebiyatının özelliklerini ve konularını türlerine göre ele alacağız. Kosova Türk halk edebiyatındaki türleri, Anonim, Tekke ve Aşık Edebiyatı başlıkları altında inceleyeceğiz.

Anahtar Kelimeler: Kosova Türkleri, Türk Halk Edebiyatı Geleneği, Anonim, Tekke ve Aşık Edebiyatı

*

Turkish Folk-Literature Tradition in Kosovo

ABSTRACT

There is almost no academic study on Turkish folk-literature tradition in Kosovo, particularly the one conducted with the use of folk-literature methodology. There are some non-academic reviews in and outside of Kosovo yet they are far from offering a compact analysis.

In this study, we will examine the inter-war period Turkish

* Bu tebliğ 07.05.2012 tarihinde, Makedonya-Üsküp'te düzenlenen 17. Uluslararası Türk Kültürü Sempozyumunda sunulmuştur.

** Dr., Priştine Üniversitesi, Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü Öğretim Görevlisi, Türkolog, Araştırmacı-Gazeteci, tanergucluturk@hotmail.com

literature in Kosovo and evaluate it in terms of forms and features. We will categorize and classify the forms and themes in the literature that bridges the classical and modern Turkish literatures. The forms of the Turkish folk-literature in Kosovo will be examined under the titles of Anonymus, Tekke and Aşık Literatures.

Key words: *Turks of Kosovo, Turkish Folk-Literature Tradition Anonymus, Tekke and Aşık Literatures*

*

Giriş

Osmanlı İmparatorluğunun Balkanlardaki yönetimi sırasında her alanda çok zengin bir maddi ve manevi kültür mirası gelişmiş, manevi kültürün en zengin türünü edebiyat oluşturmuştur. Sanat değeri taşıyan edebi eserler yanı sıra, XV. yüzyıldan itibaren Türk edebiyatı bura topraklarda önemli isimler¹ yetiştirmeye başlamıştır. Halk edebiyatında zengin ve değişik türler yaratan Türklerin bıraktığı bu kültür mirasının, hem Türk hem de diğer Balkan halklarının kültür araştırmaları açısından önem taşımaktadır.

Bilhassa Balkan savaşları aradından bu coğrafyada Türkçe kültür yaşamı ve edebi yaratıcılık sözlü olarak devam etmiş, aynı çizgi ve sürekliliği temsil eden bu edebiyat Divan Edebiyatı ile İkinci Dünya Savaşı'ndan sonra gelişen çağdaş edebiyata bağlayan nazım geleneğini oluşturmuştur.

Bu edebiyat sayesinde şiirsel devamlılık yüzyıllardan gelen bir gelenekten beslenmekte ve bugüne kadar kopmadan ulaşmaktadır.²

Bilhassa yazılı edebiyatın duraksamaya girdiği bu dönemde, dönemin çevre ve koşullarında halk şiiri önemli rol oynamıştır. Zamanla sadece bireysel ve ailevi değil, insanın genel yaşamının yer aldığı lirik halk şiiri de duraksama dönemine girmiştir. Bu süre içerisinde lirik halk şiiri, bu coğrafyada sözlü biçimi olarak en yüksek

¹Hazim Şabanoviç sadece Bosna'da yirminin üzerinde yazarın yetiştiğini vurgulamaktadır. V. Hazim Şabanoviç, Knjeznost Muslimana Bosne i Hercegovine na Orijentalnim Jezicima (Bosna ve Hersekte Müslümanların Şark Dillerindeki Edebiyatı), Svjetlost, Sarajevo, 1973, s.15; V. Boškov, Turska književnost u Jugoslaviji (Yugoslavya'da Türk Edebiyatı) yazısında, Enciklopedija Jugoslavije, VIII, s. 399-402, bu yörelerde (Üsküp, Sarayevo, Priştine, Prizren... vs.) 15. yüzyılın ikinci yarısından itibaren yeşerdiğinin altını çizmektedir, s.176.

²Hamdi Hasan, "Kao Poseban Žanr Turske Narodne Poezije Turske Narodnosti Jugoslaviji u Časopisu Sesler" (Sesler Dergisinde Özel Tür Olarak Yugoslavya Türk Halkına Ait Halk Türküleri), Prilozi za Orijentalnu Filologiju, sayı 38/1988., Sarajevo, 1989, s. 178.

düzeyine erişmiştir.

Bu edebiyat, sahip olduğu çeşitlilik ve zenginlik, değişik motif ve ifade ediş şekilleriyle, bu yörelerdeki Türk halkının yüksek manevi dünyasına seslenmiştir. Fakat halk kültürünün bu alanı çok sayıdaki neden yüzünden gerekli ilgiyi görmemiştir.

Bu edebiyatın Divan Edebiyatı dönemindeki boyutu genel bir yaklaşımla ele alınmıştır. Bu dönemde Divan şiiri her türlü sanatsal ve estetik değerleri barındırdığı için bütün ihtiyacı sağlıyordu. Bu nedenden dolayı ihmal edilen bu şiirlerin çoğu unutulmuştur. O yüzden bugün bu edebiyattan geriye kalan çok az sayıda örnek elimizde bulunmaktadır.

Rumeli Türkülerine ilgi gösteren ilk ismin 16. yüzyılın sonunda Nikola Paliniç olmuştur. Paliniç'in 1590/91 yılında birkaç aşk türküsünü kaydettiği görülmektedir.³ Daha sonra 17. y.y., bilhassa 1657 yılında Dubrovnikli Miho Marteli'nin notlarında derlenmiş 18 türküye rastlanılmıştır. Bu halk edebiyatımız üzerine ilk büyük derlemeyi oluşturmaktadır. Tarih konulu kimi türküler ise kimi el yazmalarında, cönklerde ve Birinci Dünya Savaşı sonrasında kalan el yazmalarda görülmektedir.

Bu dönemde karşımıza Rumeli Türkülerini derleyen isim olarak Tadeus Kovalski çıkmaktadır. Kovalski, yayınladığı '*Makedonya'daki Osmanlı - Türk Halk Türküleri*' konulu makalesinde⁴ 63 halk türküsüne ve bir halk öyküsüne yer vermiş, bunları Birinci Dünya Savaşına katılmış Makedonya doğumlu bir Türk askerinden derlemiştir. Derlenen türkülerin çoğu lirik, aşk, bekriya, dini ve aralarında bir balad da bulunmaktadır.

Türk halk edebiyatının ele alınmasında emeği geçen önemli isimlerden biri de Gliša Elezoviç'tir. Elezoviç, iki dünya savaşı arasında Müslüman halklarının hayatını, inançlarını yansıtan çok zengin folklor verimi derlemiş ve onları Güney Sırbistan dergilerinde yayınlamıştır.

Bu alanda Yugoslav-Balkan halklarının halk edebiyatını araştıran ve değerli makaleleriyle tanınmış Alman araştırmacısı Aloys Şmaus'u zikretmek gerekmektedir. Şmaus, aynı zamanda Kosova ve

³ Hamdi Hasan, a.g.m. 178.

⁴ Tadeusz Konjalski, "Osmanisch-turkische volkslieder aus Makedonien", NJZKM XXIII. Njien, 1926, s.166-231. Kovalski'nin bu çalışması hakkında F. Bayraktareviç yazı yazmış, Sırp Bilim Derneği'nin Glasnik adlı dergisinde yayınlanmıştır.

Makedonya Türklerinin halk edebiyatının işlenmesinde değerli katkıları geçmiş bir isimdir. Eski Yugoslavya Türk halk türkülleri üzerine iki makale yayınlayan Şmaus, bunlardan birini Priştine’de Türkçe bilen Arnavut kökenli bir kiracıdan, Budin’in fethiyle ilgili bir türküyü (Turkisches Lied von der Einahme Ofens) derlediğini belirtmektedir.

Bu şarkının bizler için önemi büyüktür, çünkü bu türkü geçmişini anımsatmakla kalmayıp, daha doğrusu, 1686 yılında Almanların Budin’i istila etmesini türküler hatırlatmaktadır. Sözkonusu ekte, Makedonya ve Güney Sırbistan’da bir zamanlar söylenen şarkılar arasında, çoğunlukla aşk şarkılarının olduğu, balad ve yerel olaylara ilişkin şarkıların ise daha az yer aldığı belirtilmektedir. Kaçakçıların yaşantılarına, Türk delikanlısının Hristiyan kızına duyduğu aşkı veya belirli yerlerdeki skandal olaylara (“chronique scandaleuse”) ilişkin şarkılar ilgi çekicidir. Çok az sayıdaki örneğe dayanarak sonuç olarak elde edilen düşünceler önemlidir ve bu düşünceler bu edebiyat için bugün de istisnasız geçerlidir.

Kosova’da Türk Halk Edebiyatı Geleneği ve Edebiyat Derlemeleri

Kosova Türk halk edebiyatında, sözlü halk edebiyatının tüm türleri, nazım ve nesir olmak üzere, iki büyük başlık altında karşımıza çıkmaktadır. Nesre kıyasla nazım türlerinin daha fazla olduğu göze çarpmaktadır. Bu durum büyük ihtimalle nesirden ziyade nazım türünde yazı kaydetmenin, bilhassa folklor ürünlerini hiçbir teknik araç olmadan sahada derleyenlere daha kolay gelmesinden kaynaklanmaktadır.

Nazım biçimi olarak karşımıza en fazla çıkan tür türkülerdir. Mani ve düğün şarkılarıyla birlikte bu tür halk arasında bazen türkü olarak adlandırılmakta, bunlar genel malzemenin üçte ikisini oluşturmaktadır. Bunun yanı sıra atasözleri, bilmeceler, tekerlemeler ve sonunda efsaneler gibi buna benzer nesir yazıları gelmektedir.

Bugüne kadar yurt içi ve yurt dışında yapılan araştırma, derleme ve yayınlanan değişik makalelerde, Kosova’daki Türk halk edebiyatı türleri ve özelliklerinin halk bilimi ve halk edebiyatı yöntemleriyle incelendiğini söz etmek mümkün değildir. Edebiyat dergilerinde, kitap ve gazetelerde Kosova’da Türk halk edebiyatıyla ilgili değişik derlemeler yayınlanmıştır. Daver Krasniç, “Çevren

Dergisinin Balkan Türkleri Edebiyatındaki Yeri ve Edebî Faaliyetleri" konulu yüksek lisans tezi kitabında, Kosova'daki Türk halk edebiyatı derlemelerinin en önemli kaynağı olarak "*Çevren*" Dergisinin, bilhassa Türk folkloru, etnografyası ve halk edebiyatı alanlarında yapılan derleme ve araştırmalara oldukça geniş yer verdiğini vurgulamaktadır.⁵ Derleme söz konusu olunca aynı şeyi Üsküp'te çıkan "Sesler", Prizren'de çıkan "*Çığ*", "*Bay*", "*BAL-TAM Türklük Bilgisi*" dergileri, "*Yeni Dönem*" gazetesi, Mamuşa'da çıkan "*Sofra*" ve "*Derya*" dergileri, Priştine'de çıkan "*Kuş*" dergisi için de söylemek mümkündür.⁶

Kosova'mn değişik yörelerine ait ağız özelliklerini tespit eden değişik makale, yüksek lisans ve doktora tezlerinde, halk edebiyatı metinleri esas alınarak incelenmiş ve bu incelemeler ardından ek olarak derlenen halk edebiyatı verimlerine yer verilmiştir.⁷

1985 yılında yayınlanan "*Kosova Türk Halk Edebiyatı Metinleri*" kitabıyla Prof. Dr. Nimetullah Hafız, Kosova Türk halk edebiyatı metinlerini derlemiş, bu türlerle ilgili görüşlerini paylaştığı giriş kısmından sonra sözlü halk edebiyatı metinlerine yer vermiştir. Prof. Dr. Nimetullah Hafız'ın Kosova Türk halk edebiyatıyla ilgili yayınladığı derleme ve makalelerin çoğunu "*Çevren*" ve diğer dergilerde de bulmak mümkündür. Hafız'ın ayrıca aşık edebiyatımızın ad yapmış ismi Aşık Ferki'yle ilgili "*Aşık Ferki Hayatı ve Eserleri*" isimli bir eseri, bunun dışında Prizren ve Kosova'daki tarikatlar yanı sıra halk kültürüyle ilgili birçok makalesi ve derleme çalışması bulunmaktadır.

Kosova Türk halk edebiyatıyla ilgili çalışmalar gerçekleştiren biri diğer isim de Prof. Dr. Tacida Hafız'dır. "*Çevren*" Dergisi ve "*Yeni Dönem*" Gazetesinde tespit ettiğimiz bu çalışmalar arasında "*Prizren'de Türk Halk Türküleri ve Kaynakları*", "*Kosova'da Türk Halk İnançları*" ve "*Kosova Türbeleri*"yle ilgili efsaneleridir. Efsanelerle ilgili derlemeleri Mr. Daver Krasniç "*Bay*" Dergisinde ve

⁵ Mr. Daver Krasniç, *Çevren Dergisinin Balkan Türkleri Edebiyatındaki Yeri ve Edebî Faaliyetleri*, BALTAM Yayınları, 2007, Prizren, s. 56

⁶ Kuş çocuk dergisinde onların dünyasına uygun seçilmiş çok sayıda bilmece, mani, tekerleme, atasözü ve halk deyimlerine yer verilmiştir.

⁷ Ağız hususiyetlerini tespit amacıyla Stürreyya Yusuf ve Nimetullah Hafız Prizren ve yöresi, İrfan Morina ve Nuran Malta Mamuşa, Suzan Canhasi Mitroviça, Nebahat Safçı ve Esin Hüda-verdi Priştine, Enis Kervan Yanova, Selim Selimi de Dubruçan yöresi halk edebiyatının kimi sözlü verimlerini derleyerek, derledikleri bu metinler üzerine bu yörelerin ağız özelliklerini incelemiştir.

Prof. Dr. Şefket Plana da “*Kosova Türbeleriyle İlgili Efsaneler*” adlı altında “*Çevren*” dergisinde yayınlamıştır. Raif Vırmiça, efsanelerin geri kalanını önce “*Yeni Dönem*” gazetesinde, daha sonra bu efsaneleri “*Kosova’da Fatih Devri Eserleri-Kosova Efsaneleri*” adlı iki bölümden oluşan bir kitapta yayınlamıştır. Vırmiça, kitabın giriş kısmında 50 kadar derlediği efsaneye konu bakımdan kısa bir yaklaşım getirmektedir. Vırmiça’nın da büyük ölçüde türbelerle ilgili efsanelere yer verdiği bu çalışmanın, halk edebiyatı metodolojisi yönünün eksik kaldığı tespit edilmiştir.

Bugüne kadar Kosova’daki Türk halk edebiyatının çeşitli türleri üzerine derlemeleri Dr. Şefket Plana, Aziz Buş, Süreyya Yusuf, Celal Mustafa, Suphi Mazrek, Mücahit Asım, Reşit Hanadan, Bayram Mazrek, Cafer Mazrek, Nuhi Mazrek, Şükrü Mazrek, İrfan Morina, Bahtiyar Şala, Cemali Tunalıgil, Nobırdalı Beyto, Kıymet Gençkan, Yusuf Gülderen, Nimetullah Hafız, Cevahir Haydar, Dr. Skender R. Hoca, Ahmet S. İğciler, İrfan Ünver Nasrattinoğlu, İkbâl Orlat, Ferhat Aşıkferki, Suzana Canhasi, Selim Selim, Agım Fişer, Taner Kotle, Şengül Şahko, gibi isimler “*Sesler*”, “*Çevren*”, “*Çığ*”, “*Bay*”, “*Sofra*”, “*Derya*”, “*BAL-TAM Türklük Bilgisi*” gibi dergilerde yayınlamışlardır.

Son zamanlarda Priştine Üniversitesinde Mr. Nuran Malta’nın Türk ve Arnavut epik destanlarını ile Üsküp Folklor Enstitüsünde Mr. Ethem Baymak’ın da Kosova ve Makedonya Türkleri efsanelerini karşılaştırmalı bir metodolojiyle incelendiklerini görüyoruz. 2007-2008 yıllarında Kosova’da gerçekleştirdiği araştırma ve derlemeler ardından “*Kosova Türk Halk Şiiri*” konulu doktora çalışması gerçekleştiren Celal Bayar Üniversitesi Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü Araştırma Görevlisi Dr. Gonca Kuzay Demir’in, ayrıca “*Kosova’da Anlatılan Kesik Baş Efsaneleri*”, “*Kosova’da Tahir İle Zühre Anlatmalarının Türü Üzerine*”, “*Kosova Türkülerinin İşlevleri*”, “*Kosova Türküleri Üzerine Bir İnceleme*”, “*Prizrenli Âşık Ferki’nin Destanları*” ve “*Balkanlarda Destan Söyleme Geleneği ve Prizrenli Âşık Ferki’nin Destanları*” konuları üzerine makale ve incelemelerde bulunduğunu tespit etmiş bulunduk.

Bilindiği üzere tarihi süreç içerisinde Kosova’da, Halk edebiyatı ve Divan edebiyatı olmak üzere iki kolda gelişen ve Balkan savaşlarına kadar süregelen sözlü ile yazılı Türk halk edebiyatı geleneği, kesintiye uğramadan İkinci Dünya Savaşı’ndan sonra da devam etmiştir. Türk halk edebiyatı, İkinci Dünya Savaşı’ndan sonra

canlanan Kosova Çağdaş Türk Edebiyatına güçlü ve zengin bir alt yapı zemini sağlamıştır. Eski ile yeni edebiyat arasında hem köprü vazifesi gören, hem de edebiyat geleneğinin canlı kalması açısından da önemli bir misyonu sürdüren Kosova Türk halk edebiyatı aynı zamanda, atadan yeni nesillere aktararak, Balkan Savaşları ile İkinci Dünya Savaşı arasında Türk toplumunun milli kimliğinin canlı kalmasına da kılavuzluk etmiştir.

Osmanlı ile birlikte Türk ulusunun kendi kültürlerini de Balkanlara taşıdıklarını, dolayısıyla bu topraklarda sözlü ve yazılı Türk edebiyatının temellerini de atarak çok üst düzeye ulaşan yazılı ve sözlü bir edebiyat oluşturulduğunu ifade eden Prof. Dr. Nimetullah Hafız'a göre, bu eserlerin birçoğu ne yazık ki tahrip olup kaybolmuş, çok azının kimi özel ve dünya kütüphanelerinde korunmuştur. Hafız, elimizdeki halk edebiyatı metinlerinin çok az olduğu için bu topraklardaki Türk halk edebiyatı zenginliği üzerine son hükmü getirmenin erken olduğunu savunmaktadır. Kosova Türk halk edebiyatıyla ilgili şimdiye kadar toplanan malzemelerin bu edebiyatın sadece yüzde otuzunu teşkil ettiğini belirten Hafız, bu malzeme göz önünde bulundurulduğunda Kosova Türk halk edebiyatının çok zengin bir edebiyat türüne sahip olduğu tezini öne sürmektedir. Avrupa'da ve Yugoslavya'da folklor derlemeleri üzerine çalışmalar yapıldığını, bu çalışmaların diğer ulus ve halkların halk folkloru ve edebiyatları üzerine gerçekleştirildiğini kaydeden Hafız, bu anlamda Yugoslavya'da Türk halk folkloru ve edebiyatının ihmal edilerek, bu ihmalin Türk halk edebiyatı zenginliklerinin kaydedilmeden ve korunmadan yok olmasına neden olduğunu ileri sürmektedir.⁸

Bura topraklarda Türk divan edebiyatı gibi halk edebiyatının da paralel olarak geliştiğini, o dönemde gelişen halk edebiyatının zengin örnekleri konusunda aynı görüşü Prof. Dr. Hamdi Hasan da paylaşmaktadır. Sarayevu Kütüphanelerinde ciddi çalışmalar yapan ve buradaki yazmaları, cönk ve dergileri inceleyen Prof. Dr. Hasan'a göre, *"Bu malzemenin içinde, türkülerden başka, semai, destan, divan, murabba, mani, ilahi, kalenderi, şarkı ve gazel gibi halk ve divan edebiyatının birçok türlerine ve şekillerine rastlanılmıştır."*⁹

Araştırmacı-Yazar Fahri Kaya, Osmanlıların Balkan

⁸ Prof. Dr. Nimetullah HAFIZ, Kosova Türk Halkı Edebiyatı Metinleri, Kosova Üniversitesi Priştine Felsefe Fakültesi, Priştine, 1985, s. 5-6

⁹ Dr. Hamdi HASAN, Saray-Bosna Kütüphanelerindeki Türkçe Yazmalarda Türküler, Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları, Ankara, 1987.

yarımadasına gelmeleriyle bu topraklarda İslami ve Osmanlı yaşam düzeniyle birlikte halk edebiyatı geleneğinin de yayıldığını vurgulamakta, fethetilen Osmanlı erlerinin beraberinde kopuz ve sazlarını da getirerek, ele geçirdikleri yeni ülkelerde memleketlerinin türkülerini yaydıklarını ifade etmektedir. *“Daha sonra halk arasında yerli bir halk edebiyatı gelişmeye başlamıştır. Bu ürünlerin tamamen özgün, Anadolu Türk halk edebiyatından farklı olduğu bilinen bir gerçektir”* şeklinde görüş beyan etmektedir.¹⁰

Yüzyıllar boyunca saz ve söz eşliğinde, günlük yaşamda, önemli ailevi ve toplumsal günlerde, insan ilişkilerinde sürekli dillenen halkın dil ve edebi zenginliğini oluşturan bu ürünler bir nesilden diğer bir nesile aktararak günümüze ulaşmıştır. Günümüze ulaşanların dışındakiler unutulmuş, bir çoğu da çok kültürlü ortamın etkileşim sebebi nedeniyle değişime uğramış, bu verimler aynı zamanda başka kültürlerin söz varlığı hazinesini de etkilemiş durumdadır. Türklerin yoğun olarak homojen bir ortamda gelişen ve yaşayan halk edebiyatının sözlü verimleri ise daha fazla korunmuştur.

21. yüzyıl dünyasının teknoloji ve eğlence yenilikleri, küreselleşme ile empoze edilen büyük sermayeye dayalı sanat ve kültür anlayışı, maalesef halkın ve genç nesillerin, halkın öz benliğine dayalı bu değerlerden hızla kopmasına, bu verimlerin unutulmasına ve halk kültürü olarak yozlaşmasına neden olmaktadır.

Kosova Türk halk edebiyatına göz atıldığında, sözlü ve yazılı ürünleri içerisinde anonim edebiyatı kolunun en zengin kolunu oluşturduğu görülmektedir. Bunu sırasıyla tekke ve aşık edebiyatı izler.

Türklerin Kosova'ya yerleşmesinden başlayarak günümüze kadar halk edebiyatı ürünleri ağızdan ağza, kulaktan kulağa taşınmış, gelişmiş ve böylece yeni ninniler, deyim ve atasözleri, bilmeceler, maniler, tekerlemeler, türküler, efsaneler, masallar, öyküler ve diğer halk edebi verimleri söylenip yaratılmıştır. Bunlarla birlikte aşıkları bilinen destanlar, muammalar, koşmalar, varsağılar, semailer, divanlar, gazeller, kalenderiler gibi değişik ve zengin türlerin çoğu günümüze kadar korunabilen cönk, mecmua ve kağıt parçalarında kaydedilmiştir.¹¹

¹⁰ Fahri KAYA, Yugoslavya'da Çağdaş Türk Şiiri Antolojisi, Cem Yayınevi, İstanbul, 1992, s. 7-8

¹¹ Prof. Dr. Nimetullah HAFİZ, Kosova Türk Halkı Edebiyatı Metinleri, Kosova Üniversitesi Priştine Felsefe Fakültesi, Priştine, 1985, s. 6

Kosova'daki halk edebiyatı verimleri *Anonim Halk Edebiyatı*, *Tekke Edebiyatı* ve *Aşık Edebiyatından* oluşmaktadır.

Anonim halk şiiri dalında karşımıza çıkan türler, maniler, ninniler, türküler, tekerlemeler, bilmece ve destanlardır.

Anonim halk nesrinde ise karşımıza çıkan türler atasözleri, deyimler, fıkralar, efsaneler, masallar ve halk öyküleridir.

Kosova Türkleri ve Kosova Türk halk edebiyatının Tekke Edebiyatı türü, Osmanlı idaresinin çekilmesinden sonra duraksama dönemine girdiyse de bir süre sonra bu tekkeler faaliyetlerini sürdürmeye devam etmiştir. Bu etkinlikler çerçevesinde "*Kosova Türklerinin Tekke Edebiyatı*" canlı kalmayı başarmıştır. Bugün Kosova'da Nakşibendi, Rufai, Sadi, Bektaşî, Kaderî, Melami, Mevlevî, Halvetî ve diğer tarikatlar ve bu tekkelerde çok sayıda tekke edebiyatı şairleri, (Örneğin, Feyzullah, Mehmet Efendi, Süleyman Efendi, Acize Baba, Abdurrahim Fedai, Ali Hoca, Hacı Ömer Lütfü, Aşık Ferki, Süleyman Aşkı, Kamil Nalbant ve başkaları...) yetişmiştir.

Ancak yazıya geçmeyen bu eserlerin birçoğu unutulduğu gibi, birçoğu da korunmadığı için yok olmuşlardır. Hikmetler, ilahiler, nefesler, devriye türündeki eserlerin yer aldığı yazmalar, cönkler ve mecmualar bir kısmı tekke ve özel kütüphanelerde bulunmaktadır. Bugüne kadar Kosova Türkolojisi çalışmaları çerçevesinde yapılan araştırmalarda, anonim ve sahibi belli kişiler tarafından yazılan, söylenen ilahiler, hikmetli sözler vs. gibi eserler tespit edilmiştir. Yapmış olduğumuz incelemelerde ilahilerini tespit etmiş olduğumuz isimler arasında Acize Baba, Kamil Tosko, Ömer Lütfi, Aşık Ferki, Fethi Hafız, Ümmi Sinan gibi isimler bu türde sahibi belli verimlerin yaratıcıları olarak halk edebiyatı tarihinde yerlerini almışlardır.

Kosova Türk halk edebiyatı, Aşık Edebiyatı verimleriyle de zengin bir koldur. Bu verimler cönk ve mecmualara kaydedildiğinden sözlü halk edebiyatı türleri ve lirik türkülerine nazaran daha iyi korunmuş bir durumda olduğu görülmektedir. Ancak söz konusu cönk ve mecmualar büyük çoğunluğu koruma altına alınsaydı, bugün hem Kosova Türk halk edebiyatı, hem de halk edebiyatının bu kolu daha da zengin verimlere sahip olacaktı. Prof. Hafız, yüze yakın fotokopisi yapılmış özgün cönk ve mecmualardan derlediği bu türdeki metinlerin hece ve aruz ölçüsüyle yazılı olduklarını belirtmektedir. Hafız, "*Kosova Türk Halkı Edebiyatı Metinleri*" kitabına aruz vezniyle yazılı bu malzemeyi dahil etmemiş, sadece hece ölçüsüyle yazılmış muamma ve destanlara yer vermiştir. Elimizdeki diğer türler ise koşmalar ve

semailerdir.

Sonuç olarak, daha önce de vurguladığımız türlere bakılırsa, Kosova Türk halk edebiyatının zengin bir yaratıcılık çeşidine sahip olduğunu rahatlıkla söyleyebiliriz. Tarih boyunca halk, bayramlar merasimleri, kutlamalar nedeniyle bir araya geldikçe sözlü halk edebiyatının her çeşidini kullanmıştır. Zaman ve mekan içerisinde yaşanan değişiklikler, bölgenin özellikleri ve nitelikleri ile kendine özgü bir çehre oluşturmuştur. Anonim, tekke ve aşık edebiyatı alt başlıkları altında topladığımız ve tespit ettiğimiz bu türler, anonim halk şiiri, maniler, türküler, tekerlemeler, ninniler, bilmece, atasözleri, deyimler, efsaneler, fıkralar, masallar, ilahiler, destanlar, koşmalar, muammalar, semailer olmak üzere geniş bir yelpazeden oluşmaktadır. Bu türler bugüne kadar Balkan ve Kosova Türkolojisi çalışmaları çerçevesinde yapılan araştırmalar neticesinde tespit edilmiştir. Yazıldıkları halde kaybolan veya hala keşfedilemeyen, günümüze kadar ulaşılanları dışında söylendikleri halde unutilan halk edebi verimlerini göz önünde bulundurduğumuzda, bu türlerin sayıca ve çeşitli olarak daha da fazla olduğunu söylemek mümkündür.

Hece vezniyle yazılan halk edebi türlerinin çoğunun dili sade veya yöre ağızlarına özgüdür. Arzu vezniyle yazılan eserlerde Arapça ve Farsça kelimeler yanı sıra bu kelimelerin Türkçeye etkisi açık bir şekilde görülmektedir. Cönk, mecmua ve divanlarda ele geçirilen veya çoğaltılan eserlerdeki kimi yazım hataları dışında dildeki kelime zenginliği ve halk edebi üslubu sanatları açısından Kosova Türk halk edebiyatının; Türk Dünyası, hatta ona paralel olarak gelişen İstanbul ve Anadolu'daki sözlü halk sanatları düzeyinde güçlü ve eşdeğerde olduğu görülmektedir.

Bu eserlerde konu bakımından, bağlı olduğu edebiyata sadık kalınarak geleneksel konuların dışında çıkılmadığı gibi, bu yörelere özgü yaşam biçimi öğeleri ve tarihsel olaylara da ayna tuttuğu tespit edilmiştir. Dolayısıyla denebilir ki geleneksel Türk Halk Edebiyatından gücünü alan Kosova Türk halk edebiyatı, kendine özgü bir kimlik ile eserler yaratmıştır. Bilhassa bu yörelere özgü konuları bütün türlerde bulmak mümkündür.

Öyle ki Osmanlı idaresinin çekildiği İkinci Balkan savaşlarından sonra kurulan Krallık Yugoslavya'sı, akabinde İkinci Dünya Savaşı ile kurulan Yugoslavya Sosyalist Federasyon Cumhuriyeti'ne ve 1951 yılında Kosova Türklerine kendi ana dillerinde, Türkçe eğitim hakkı tanındığı döneme kadar, bu edebiyat

halkın gündelik yaşamları sırasında ve önemli günlerinde milli kültür ve geleneklerini sürdürmede, dolayısıyla milli bilinçlerinin korunmasına, canlı tutulmasına yetebilmiştir. Diğer değerlerimiz olduğu gibi Kosova'daki Türk halk edebiyatı da yaşanan siyasi, sosyal ve kültürel değişiklikler ile göçlerden olumsuz olarak etkilenmiştir.

Bu verimler ayrıca, Türkçeyi konuşup bilen, kimilerinin ana veya ata dili sayılan, birçoklarının da ortam-şehir dili olarak Türkçeyi öğrenip kullanan Arnavut, Boşnak, Roman, Sırp kökenli Kosova vatandaşlarının da etkileşim yoluyla sözlü edebiyat hazinesine geçmiş, ortaklaşa kullanılan Türk halk edebi verimleri bulunmaktadır. Dolayısıyla Kosova'da Türk folkloru ve Türk halk edebiyatı (kısmi de olsa) sadece Kosova Türklerinin değil, diğer etnik kökenlere mensup toplulukların da ortak kültür zenginliğini oluşturmaktadır. (Örn: deyimler, atasözleri, türküler... vs.)

Öyle ki bütün bu verimler, halk edebiyatı metodolojisiyle derlenmeyi, sıraya konup yayınlanmayı ve nitelikleri üzerinde bilimsel çalışmaları, yüksek lisans-doktora öğrencilerinin ilgisini, üzerinde saha uzmanlarının incelemelerini bekleyen önemli bir konuyu oluşturmaktadır.

KAYNAKÇA

- BOŞKOV, V., "*Turska knjizevnost u Jugoslaviji*", Enciklopedija Jugoslavije, sayı VIII, 1972, s. 399-402,
- GÜÇLÜTÜRK, Mr. Taner, "1951-2001 Yılları Arasında Kosova'da Türk Edebi Yaratıcılığı", yayınlanmamış doktora tezi, "Kiril ve Metodij" Üniversitesi, "Blaze Koneski" Filoloji Fakültesi, Üsküp, 2011
- HAFİZ, Prof. Dr. Nimetullah, Kosova Türk Halkı Edebiyatı Metinleri, Kosova Üniversitesi Priştine Felsefe Fakültesi, Priştine, 1985
- HASAN, Hamdi, "Kao Poseban Zavr Turske Narodne Poezije Turske Narodnosti Jugoslaviji u Casopisu Sesler", *Prilozi za Orijentalnu Filologiju*, sayı 38/1988., Sarajevo, 1989, s. 178
- HASAN, Dr. Hamdi, Saray-Bosna Kütüphanelerindeki Türkçe Yazmalarda Türküler, Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları, Ankara, 198
- KAYA, Fahri, Yugoslavya'da Çağdaş Türk Şiiri Antolojisi, Cem Yayınevi, İstanbul, 1992, s. 7-8
- KRASNIĆ, Mr. Davor, Çevren Dergisinin Balkan Türkleri Edebiyatındaki Yeri ve Edebî Faaliyetleri, BAL-TAM Yayınları, 2007, Prizren, s. 56
- ŞABANOVIĆ, Hazim, *Knjizevnost Muslimana Bosne i Hercegovine na Orijentalnim Jezicima Svjetlost*, Sarajevo, 1973, s.15

MAKEDONYA TÜRKLERİ TARAFINDAN SÖYLENEN

DÜĞÜN TÜRKÜLERİ

Mahmut ÇELİK*

ÖZET

Beş – altı asırlık bir zaman içerisinde Türkler, genel olarak Balkan yarımadasında olduğu gibi, Makedonya’da yaşayan milletlerin de maddi ve manevi hayatında etkisi görülen çok zengin bir kültür geliştirmişlerdir. Edebiyat, hiç kuşkusuz manevi kültürün en gelişmiş alanıdır. Çünkü bu edebiyat, o zamanın Türkleri’nin hayatıyla ilgili çeşitli görenek ve gelenekleri kapsadığı gibi, onların toplumsal hayatını da yansıtmaktaydı. Bu nedenle, bu bölgelerdeki folklorik edebiyat, lirik şiiri, sözlü, sanatsal ifadenin en yüksek seviyesine kadar yükseltmiştir. Çok çeşitli ve zengin olan bu edebiyat, birçok nedenden dolayı, yeterince derlenememiş ve incelenmemiştir. Öteden beri devam eden göçlerin yaşanması ve çağdaş teknik araçların insan hayatını etkilemesi sonucu bu malzemenin büyük bir kısmı maleséf kaybolmuştur. Bu edebiyatın araştırılması bakımından ünlü Alman bilim adamı Alcis Schmaus’un araştırmaları son derece önemlidir.

Üsküp’te yayınlanan Birlik gazetesi ve Sesler dergisi dışında Makedonya ve Kosova Türkleri’nin halk edebiyatına büyük yer veren ikinci bir dergi de 1973 yılından itibaren Priştine’de yayınlanan Çevren dergisidir. Bunların dışında Makedonya’nın diğer milletlerin dillerinde çıkan gazete ve dergilerde de Türk halk edebiyatından çeviri ve araştırma türünden yazılar yayınlanmıştır.

Makedonya’da söylenen düğün türkülleri arasında biçim bakımından bazı bozukluklar gösteren örneklerle de rastlanılmaktadır. Örnek olarak, Sesler dergisinde aynı türküllerin değişik biçimlerde birkaç defa yayımlandığını görüyoruz. Keza, türkülerde dizelerin uzunluğu bakımından da bazı farklılıklar göze çarpmaktadır. Hatta, türküllerin bazı varyantlarında dizelerin ikiye bölünmesiyle metinlerin daha uzun bir görünüm kazandığını görüyoruz. Bunlar arasında dörtlük dağılımı olmayan dizelerden meydana gelmiş örneklerle de rastlanılmaktadır. Ard arda dizilen mısralardan oluşan bu gibi örnekler, geleneksel Türk şiirinde alışılmamış bir biçim olarak karşımıza çıkmaktadır. Slav milletlerinin halk şiirlerini hatırlatan bu durum, dolayısıyla söz konusu türküllerin, Makedon veya Sırp - Hırvat halk şiirinin etkisiyle meydana gelmiş olma ihtimalini düşündürmektedir. Ancak, çoğu derleyicilerin uzmanlık alanı ve eğitim gördüğü dili gözönünde bulundurmuş olursak, bu tür tutarsızlıkların nereden kaynaklandığı açıkça ortaya çıkmaktadır. Bu nedenle, söz konusu türkülerdeki Türk şiir geleneğine uymayan mısra

* Doç. Dr. Makedonya – İştıp “Goçe Delçev” Üniversitesi Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü Başkanı e-mail: mahmut.celik@ugd.edu.mk

dizilişinin, derleyicilerin çok daha iyi tanıdıkları Makedon veya Sırp – Hırvat halk şiiri geleneğinden kaynaklanmış olabileceğini düşünmek çok daha tabidir.

Anahtar Kelimeler: Makedonya, Düğün Türükleri, Tahlil, Karşılaştırma.

*

Wedding songs sang by Turks in Macedonia

ABSTRACT

As well as Turks lived in Balkan Peninsula for five –six centuries , they have also developed a culture that is very rich and influenced the life of Macedonian nation. There is no doubt that literature is the most advanced area of spiritual culture. This literature helps us to cover various customs and traditions about the life of Turks, as reflected in their social life. Therefore, in these regions folkloric literature, lyric poetry, oral, have increased the artistic expression to the highest level. Because of many reasons, this various and rich literature, was not to do studied enough. Migrations and modern technical tools unfortunately were the reasons to lost a large part of this materials. In terms of investigating, a research done by famous German scholar Alcis Schmaus is extremely important.

Beside Birlik and Sesler newspapers published in Skopje, Macedonian and Kosovo Turks published another journal Çevren in Pristine in 1973. In addition, Turkish literature, translations and the type of research articles have been published in the newspapers and magazines of other nations in Macedonia.

Wedding songs sang in Macedonia illustrate some disorders. For example, in Sesler newspaper the same songs are published several times in different ways. Likewise, there are some differences in terms of the length of folk songs. In fact, some variants of folk songs are divided into two strings so the text appear to be a longer. These strings have occurred without the verse distribution. Examples of this, such as a row of lined verse, is an unusual traditional Turkish form. There is a possibility that the Slavic folk poetry and songs were effected by Macedonian or Serbian –Croatian songs. However, if we take into account the language education we did not find out the inconsistencies. For this reason, the songs do not comply with the tradition of Turkish poetry verses order ,they better comply with Macedonian or Serbian - Croatian folk poetry tradition.

Key words: Macedonia, Wedding songs, Analysis, Comparison.

*

A. Giriş

Beş – altı asırlık bir zaman içerisinde Türkler, genel olarak Balkan yarımadasında olduğu gibi, Makedonya’da yaşayan milletlerin de maddi ve manevi hayatında etkisi görülen çok zengin bir kültür geliştirmişlerdir. Edebiyat, hiç kuşkusuz manevi kültürün en gelişmiş alanıdır. Çünkü bu edebiyat, o zamanın Türkleri’nin hayatıyla ilgili çeşitli görenek ve gelenekleri kapsadığı gibi, onların toplumsal hayatını da yansıtmaktaydı. Bu nedenle, bu bölgelerdeki folklorik edebiyat, lirik şiiri, sözlü, sanatsal ifadenin en yüksek seviyesine kadar yükseltmiştir. Çok çeşitli ve zengin olan bu edebiyat, birçok nedenden dolayı, yeterince derlenememiş ve incelenmemiştir. Öteden beri devam eden göçlerin yaşanması ve çağdaş teknik araçların insan hayatını etkilemesi sonucu bu malzemenin büyük bir kısmı malesef kaybolmuştur. Bu edebiyatın araştırılması bakımından ünlü Alman bilim adamı Alois Schmaus’un araştırmaları son derece önemlidir.¹ Yazarın bu makalesinde, Makedonya ve Güney Sırbistan’ın şehirlerinde eskiden söylenen türkülerin çoğunlukla aşk türkülleri olduğunu, baladlar ve yerel olaylarla ilgili türküllere ise nispeten seyrek rastlandığını bildirmektedir. Bunların arasında, kaçakçıların hayatını, Türk gencinin Hristiyan kızına aşkı, belirli yerlerdeki iftiralı “Scandalcus” olaylarını anlatan türküler hakikatten ilgi çekicidir. Bu ve buna benzer türkülerin büyük bir kısmına daha sonraları Birlik ve özellikle Sesler dergisinde yayınlanan türküler arasında rastlamak mümkündür.

Bu bakımdan özellikle dikkat çeken yazarlardan biri, 1962 yılında Birlik gazetesinin 28 Nisan sayısında yayınlanan “Kaybolan Türküler” başlıklı yazıdır.² Bu makalenin yazarı türkülerin büyük bir kısmının bugün için artık sadece bir mazi olduğunu ve bir daha geri dönmek üzere kaybolduğunu üzülen bir şekilde bildirmektedir. Birlik’in sayfalarında buna benzer daha birçok yazının teşviki ile daha sonraları halk edebiyatına daha büyük değer verecek olan dergi, elbette ki Sesler dergisidir.

Sesler dışında, Makedonya ve Kosova türklerinin halk edebiyatına büyük yer veren ikinci bir dergi de, 1973 yılından itibaren Priştine’de yayınlanmaya başlayan Çevren dergisidir. Bu dergide de Sesler’de olduğu gibi halk edebiyatı ile ilgili derleme ve araştırma yazıları ağır basmaktadır. İster Sesler’de olsun, ister Çevren’de olsun, Makedonya ve Kosova türklerinin her bölgesinden derlenmiş folklorik malzeme yayınlanmıştır. Bunların dışında, Makedonya’nın öteki milletlerin dillerinde çıkan gazete ve dergilerde de Türk halk edebiyatından çeviri ve araştırma türünden yazılar yayınlanmıştır.

Makedonya’da derlenen türküler, konu bakımından Türkiye’ye ait

¹ Alois Schmaus, Gesamelte Abhandlungen III, Dr. Rudolf Trofenik, Muenchen 1971, s. 371 - 375

² Galaba Palikruşeva, “Kaybolan Türküler”, Birlik (Özel İlave) 28 Nisan 1962, Üsküp, s.3

olan türkülerle aynı özellikte olmakla birlikte, kimi farklılıklara da sahiptir. Bu gibi farklılıklar, yeni ortamda ortaya çıkan özel sosyal yaşamdan kaynaklanmaktadır. Bu nedenle biz türkülerimizi ayrı bir sınıflandırmaya tabi tutmak mecburiyetindeyiz.³ Bu sınıflandırma şöyledir:

- a. Ninniler
- b. Ayrılık Türükleri
- c. Tarihi Konularla İlgili Türküler
- d. Yergi Türküleri
- e. Eşkiya Türküleri
- f. Hapishane Türküleri
- g. Ağıtlar
- h. Düğün Türküleri
- i. Bayram ve Çeşitli Dini İnançlarla İlgili Türküler
- j. Değişik Duyguları Dile Getiren Konular Üzerine Söylenen Türküler
- k. Mülemmalar ve İki Dilli Türküler

B. Düğün Türküleri

Araştırmalar süresince derlenen malzeme arasındaki diğer örneklerle kıyasla sadece düğün türküleri söyleyicileri ve derleyicileri tarafından sınıflandırılmıştır. Mevcut olan malzemenin içinde bu türkülerin sayısı oldukça kabardır. Aşk türkülerinden sonra en kalabalık olan örnekler de zaten bunlardır. Düğün türküleri metin itibarıyla oldukça kısadır. Çoğu sadece dört dizeden ibarettir. Uzunluklar, söyleyicinin yeteneğine bağlı olduğu için bu durum türkücünden türkücüye değişmektedir.

Makedonya türklerinin halk yaratıcılığında düğün türküleri, hem nicelik hem motiv çeşitliliği ve hem de sanat değeri bakımından önemli bir yer kaplamaktadır. Söylendikleri yer ve gördükleri görev bakımından bu eserler, tören türkülerinin önemli bir bölümünü oluşturmaktadır. Gençlerin samimi duygularını dile getirdikleri için aşk türküleri grubuna, törene bağlılıkları yani düğün törenlerindeki işlevleri bakımından da tören türküleri gurubuna girerler.

Söylendikleri yerlere göre düğün türkülerini iki kümede toplamak mümkündür:

1. Sünnet düğünüyle ilgili söylenen türküler
2. Evlilikle ilgili söylenen türküler

³ Hamdi Hasan, Makedonya Türklerince Söylenen Türküler, Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu, Ankara, 2008, s. 23

Sünnet düğünüyle ilgili olan türküler, düğün töreninden önce ve genelde sünnet olacak olan çocuğa dolaylı yoldan bilgi verip onu sünnet törenine psikolojik olarak hazırlamak amacı gütmektedir.

Elime teller elime teller
Dabir hafta Tamer agayı sünet ederler

Sal Tamer aga kol telni
Dayon getirsin berberini
Sünet etsin nazlı yegenini

Elime mendil mendilim sari
Tamer agan berberinden yenliktir ayagi

Çık Tamer aga çık nere furun
Gelecektir berberin deyesin buyrun

Koy fesini Tamer aga koy başına
Sünet olacasın tamam yaşında

Sal Tamer aga kol telni
Aglama duymasın babin sesini
Ektim çiçekleri tutuldi
Sünet oldi Tamer aga kurtuldi
Çivi de astım dayreleri
Bitti Tamer aganın gayleleri (no 618)⁴

Evlilikle ilgili olan türkülerini düğünden önce, düğün gününde ve düğünden sonra olmak üzere üç kümede toplayabiliriz:

a. Düğünden Önce Söylenen Türküler

Bu gruba giren türküler, düğünden önce yani sözün kesilmesinden yada nişandan sonra söylenen örneklerdir. Bunlar, genelde düğünün hazırlık dönemini kapsamaktadır.

b. Düğün Gününde Söylenen Türküler

Düğün türkülerinin en kalabalık ve içerik bakımından en çeşitli örneklerindüğün sırasında söylenen örnekler oluşturmaktadır. Bu bölümde törenin doğrudan doğruya kendisiyle ilgili olan yani gelinin baba evinden

⁴ Hamdi Hasan, A.g.e. s.45

çıkarılması, damat evine gönderilmesi, karşılanması vb. gibi örneklerin dışında içerik bakımından çok değişik olan daha başka türküler de yer almaktadır.

c. Düğünden Sonra Söylenen Türküler

Düğünden sonra söylenen türküler, düğünden önce söylenen örnekler gibi düğün havasını dğrudan doğruya yansıtmamaktadır. Bunlar arasında en belirgin örnekler gelin suya götürülmesiyle ilgili söylenen türkülerdir. Ancak, bunların arasında gelini gelecekteki görev ve sorumluluklarını yani evde ve yeni ailedeki güçlükleri ve sıkıntılarını dile getiren örnekler de vardır.

Nişan sırasında ve nişan anından sonra kızların söylediği türküler örnek olarak verilebilir:

Bahçede gelin bahçede gelin
Süledi hayin duşmanlar bulamasık gelin

Sülemayın duşmanlar biz gelin bulmışık
Kızların turasını biz almışık
Güllerin pupkasını şimdi koparmışık

Bu seneki asmaları budamadiler
Çalıştiler bozsunler bozamadiler
İçerili stroynigımız kıramadiler
Cafer gibi bekâr bulamadiler (no 608)⁵

Makedonya'da Gostivar'da söylenen bir düğün türküsünden alınmış olan yukarıdaki sizelerde, damat tarafından nişandan sonra duyulan memnuniyet dile getirilmektedir.

Evlilikle ilgili olan düğün türüklerinde ise asıl ilgi, damatla gelinin üzerinde odaklanmaktadır. Baba evinden ve kendi yakınlarından ayrılan gelin olduğu için düğün türkülerinin en büyük kısmı onun hakkında söylenmiştir. Geleneksel Türk ailesinde bir kız için evlenmek yalnızca eşi ile değil, ailede pek çok kişi ile uyum sağlamak anlamına gelmektedir. Nitekim, evlendikten sonra koca evinde geline karşı olan ilgi, onun uyumlu olmasına tamamen bağlıdır. Çünkü, gelinin uyumlu olmadığı takdirde koca ailesinin geline karşı olan tavrı da değişik olur.

Bazı türkülerde, evlendirilerek yabancı ellere gönderildiği için kız, ana babasına sitem etmekte, evlendirilmek için henüz çok küçük olduğunu ve gençliğini yaşayamadığını söyleyerek yakınmaktadır.

⁵ Hamdi Hasan, A.g.e. s.46

Avlida tauk avlida tauk
Aldatırdı beni annem evlentirdi çabuk (no 608)⁶

Düğün türküleri arasında mizahi konular işleyen örnekler de vardır. Damada ve geline söylenen bu tür örnekler gücendirici ve kaba sözler olarak kabul edilmemektedir. Bilakis onlar daha değişik bir havanın oluşması ve düğüne ayrı bir renk katması için söylenmektedir.

Düğün türküleri, düğün adetlerini dile getirdikleri için belirli ölçüde bölgesel değere de sahip olduğunu söyleyebiliriz. Ancak, onların içinde eskiliği yüzünden gerçek anlamı yani esas konusu belli olmayan adetlerle ilgili olanlar da vardır. Düğün adetleri ve türküleri arasında, damadı ve gelini çeşitli doğa üstü güçlerden korumak amacıyla söylenen örneklerle rastlandığını belirtmek gerekir.

Düğünle ilgili söylenen kına türküleri, oğlan evinin yanında kıza övgüler yapmak için de bir vesile gibi görünmektedir. Kızın ne denli hünerli olduğu söylenerek, oğlan evine o kıızı almakla iyi bir seçim yapmış oldukları ima edilmektedir. Çünkü, bilindiği gibi toplumumuzda kız seçerken, onun işbilir olmasına özen gösterilmektedir.

Yıkadım Cafer aganın boyalı camını
Kara kaşlı ügürtledik Sümbül hanımı

Kara kaş Sümbül hanım kaş lazım dildir
Ovardardır Cafer aga mal lazım dildir
Mekteplidir Cafer aga mal lazım dildir

Havada havada tek bir yıldız
Almadık Cafer agaya her nısı kız

Buluştuk Cafer agayle çarşıya giderken
Begendik Sümbül hanımı çaylar verirken(no 608)⁷

Yukarıda açıklanmaya çalışılan kına geceleriyle ilgili halk düşüncesinin türkülere yansıyan yönlerini kısaca, yeni ortam yenşi yaşamın getirdiği değişiklikler yer yer sevinç ve bazan da kıskançlık olarak özetleyebiliriz. Her ne kadar kızın ağlamasının nedeni yukarıda saydıklarımızda da, toplumun bu konudaki beklentilerinin ve ağlamazsa ayıplanacağı düşüncesinin de rolü olduğu söylenebilir.

Makedonya'da söylenen düğün türküleri arasında biçim bakımından

⁶ Hamdi Hasan, A.g.e. s.48

⁷ Hamdi Hasan, A.g.e. s.52

bazı bozukluklar gösteren örneklerle de rastlanılmaktadır. Örnek olarak, Sesler dergisinde aynı türkülerin değişik biçimlerde birkaç defa yayımlandığını görüyoruz. Keza, türkülerde dizelerin uzunluğu bakımından da bazı farklılıklar göze çarpmaktadır. Hatta, türkülerin bazı varyantlarında dizelerin ikiye bölünmesiyle metinlerin daha uzun bir görünüm kazandığını görüyoruz. Bunlar arasında dördlük dağılımı olmayan dizelerden meydana gelmiş örneklerle de rastlanılmaktadır. Ard arda dizilen mısralardan oluşan bu gibi örnekler, geleneksel Türk şiirinde alışılmamış bir biçim olarak karşımıza çıkmaktadır. Slav milletlerinin halk şiirlerini hatırlatan bu durum, dolayısıyla söz konusu türkülerin, Makedon veya Sırp - Hırvat halk şiirinin etkisiyle meydana gelmiş olma ihtimalini düşündürmektedir. Ancak, çoğu derleyicilerin uzmanlık alanı ve eğitim gördüğü dili gözönünde bulundurmuş olursak, bu tür tutarsızlıkların nereden kaynaklandığı açıkça ortaya çıkmaktadır. Bu nedenle, söz konusu türkülerdeki Türk şiir geleneğine uymayan mısra dizilişinin, derleyicilerin çok daha iyi tanıdıkları Makedon veya Sırp - Hırvat halk şiiri geleneğinden kaynaklanmış olabileceğini düşünmek çok daha tabidir.

KAYNAKÇA

- Boratav, Pertev Naili; 100 Soruda Türk Halk Edebiyatı, Gerçek Yayınevi, İstanbul, 1969
- Hamdi Hasan, Makedonya Türklerince Söylenen Türküler, Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu, Ankara, 2008
- Kunos, Ignacz; Türk Halk Türküleri (Yayına hazırlayan Öztürk, Doç. Dr. Ali Osman) Türkiye İş Bankası Yayınları, Ankara, 1998
- Palikruşeva, Galaba; "Kaybolan Türküler", Birlik (Özel İlave) 28 Nisan 1962, Üsküp
- Schmaus, Alois; Gesamelte Abhandlungen III, Dr. Rudolf Trofenik, Muenchen 1971
- Sesler dergisi, 1971-75, Üsküp

EĞİTİM

ÜSKÜP'TE BİR FEYİZ KAYNAĞI "YENİ MEKTEP": FİKİRLER VE ŞİİRLER

Recai ÖZCAN*

ÖZET

Siyasi muhalefetin kolayca yaşama şansı bulduğu yerlerden olan Selanik, Manastır ve Üsküp'te II.Abdulhamid "istibdadına" duyulan öfkenin, buna bağlı olarak ortaya çıkan özgürlük arayışının izlerini sürebileceğimiz mecmualardan biri; Üsküp Darülmuallimin Rüşdiyesi hocalarından Sabri Cemil'in baş yazarlığında 1911'de yayınlanmaya başlayan, Osmanlı'nın Balkanlardan çekildiği döneme kadar yayın hayatına devam eden Yeni Mektep'tir. Bu yazıda Yeni Mektep'in yayınlanmasında önemli rol üstlenen daha sonra Cumhuriyet Döneminde Türk fikir ve edebiyat alanında önemli isimlerden olan Sabri Cemil ve Mustafa Şekip Tunç'un dil, kültür, eğitim hakkındaki fikirleri ve şiirleri üzerinde durulmaktadır.

Anahtar Kelimeler: Sabri Cemil, Mustafa Şekip, Yeni Mektep, Üsküp Darülmuallimin Rüşdiyesi

*

(A SOURCE OF PROSPERITY IN USKUP YENİ MEKTEB: IDEAS AND POEMS)

ABSTRACT

In Selanik, Manastır and Üsküp where political opposition found the chance of living easily; one of the journals, in which pursuit of independence as a result of the anger to Abdulhamid II domination can be traced, is Yeni Mektep, which was started to publish in 1911 with editorship of Üsküp Darülmuallimin secondary school teacher Sabri Cemil and was continued to publish until the withdrawal of Ottomans from the Balkans. Sabri Cemil and Mustafa Şekip Tunç had an important role on publishing of Yeni Mektep and they are among the important names of Turkish idea and literature in Republic Period. In this article, ideas and poems of Sabri Cemil and Mustafa Şekip Tunç about language, culture and education are reviewed.

Key Words: Sabri Cemil, Mustafa Şekip Tunç, Yeni Mektep, Üsküp Darülmuallimin Secondary School

*

* Yrd.Doç.Dr., Düzce Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü Öğretim Üyesi.

Giriş

İkinci Meşrutiyet sonrasında basın yayın faaliyetleri Osmanlı Devleti'nin birçok şehrinde olduğu gibi Üsküp'te de canlanmış, yeni gazete ve mecmualar yayın hayatına başlamıştır. Bunlardan biri II. Meşrutiyet'in hemen sonrasında bir grup Üsküp'lü genç tarafından çıkarılan Yıldız gazetesidir.¹ II. Abdülhamid'in uzun süren idaresinden sonra, pek çok açıdan özgürleşen muhalefetin İstanbul'da ve taşra vilayetlerde ne kadar hızlı geliştiğini bu faaliyetlerle görmemiz mümkündür. Muhalefetin kolayca yaşama şansı bulduğu, şekillendiği yerlerden Selanik, Manastır ve Üsküp'te II. Abdülhamid "istibdadına" duyulan öfkenin, buna bağlı olarak ortaya çıkan özgürlük arayışının izlerini sürebileceğimiz mecmualardan biri Üsküp Darülmualimin Rüşdiyesi hocalarından Sabri Cemil'in baş yazarlığında 15 Kanun-ı Evvel 1327/28 Aralık 1911'de yayına başlayan, Osmanlı'nın Balkanlardan çekildiği döneme kadar yayın hayatına devam eden, toplam 448 sayı yayınlanan Yeni Mektep'tir.² Bu yazımızda, mecmuayı yayınlayanlardan Sabri Cemil ve Mustafa Şekip'in fikirlerini, Türkçenin sadeleştirilmesiyle ilgili olarak gösterdikleri gayretleri tesbite çalışacağız. Ayrıca burada, anılan yazarların düşüncelerinin bir uygulama örneği olarak gördüğümüz şiirlerine yer vereceğiz.

Yeni Mektep; Nasıl ve Ne İçin Çıkacak?

Yeni Mektep "Nasıl ve Ne İçin" çalışacaktır? Yeni bir şeyler yapma isteği, ihtiyaçtan kaynaklanır. Yeni Mektep, insanların ilmi, terbiyevî, kültürel ihtiyaçlarını karşılamak için yayınlanan bir dergidir. Sabri Cemil ve arkadaşlarına göre eski terbiye metotlarının yetersizliği aşikârdır. Bu eski yöntemler sonucunda "*binlerce, yüzbinlerce korkak, memuriyet peşinden kurtulamaz, aciz adamlar*" ortaya çıkmıştır. Memuriyet peşinde koşmak, hür teşebbüs cesaretine sahip olmamak, toplumun gelişmesinin önünde önemli bir engel olarak görülmektedir. Hür teşebbüsü düşünenler cesurdur, onlar sayesinde toplum gelişir, yeniliklere ulaşır. Cesaretli insanların sayısı yanlış eğitim yüzünden binde bir seviyesini geçememektedir. Devlet kapısına sırtını dayamakla kişi, kendi geçimini sağlamaktadır, ancak toplumun gelişmesi için devlet memurundan çok şahsi teşebbüs cesaretine sahip insanlara ihtiyaç vardır. Yeni Mektep'in şahsi teşebbüs fikrini ön plana çıkaran arzusunun temelinde Prens Sabahattin'in "Teşebbüs-i Şahsî" fikirlerinin etkisini görmek mümkündür.³ Sabri

¹ Üsküp'te 28 Şubat 1909 Tarihinde yayın hayatına başlayan, yaklaşık bir yıl bu faaliyeti devam ettiren Yıldız gazetesi hakkında daha fazla bilgi için bkz. Yıldız, Dr. Recai Özcan- Dr. Abdulkadir Hayber, Matusiteb Yayınları, Üsküp, 2008.

² İsmail Eren, Rumeli'de Türk Kültürü-"Yugoslavya Topraklarında Türkçe Basın", Yeni Balkan Yayınları, Üsküp, 2011, s.90.

³ Şahsi teşebbüs fikrinin eğitimle yerleştirilmesi, güçlendirilmesi gayretlerinin bir benzeri Manastır'da 1911'de neşredilen Yeni Fikir mecmuasının ilk sayısındaki yazıda da görülmektedir.

Cemil'in eğitime öğretime önem veren bir aydın olarak savunduğu görüşler Yeni Mektep'in "nasıl bir eğitim?" sorusuna verdiği cevapları oluşturacaktır.⁴

Tevfik Fikret'in "Yeni Mektep" projesinde vurguladığı öncelik olarak insanın alınması, insana değer verilmesi hususu, Yeni Mektep dergisinin de savunduğu ve uygulamaya çalıştığı bir görüştür. Dergi yazarları, gençliğin varlığından ve geleceğinden ümitvardır. Gençlik, Osmanlı'nın elindeki önemli bir güçtür ve bu güç ziraatın menbaı olan Osmanlı memleketini mamur kılacak yeterliliğe de sahiptir. Toplumun önde gelenleri bu gücün farkına vararak gençleri yönlendirmelidir. Gençlerin memuriyet peşinde koşmasındansa onların ziraate, şahsî teşebbüse yönlendirilmeleri gerekir. Bunu yaparken de o gence, hayatî öneme sahip olan ziraat faaliyeti sevdirmeli, bu mesleğin önemi anlatılmalıdır. Nitekim, gelişmiş toplumlara bakıldığında bu toplumların ziraate ne kadar önem verdiği görülür. Hem hükümet hem de farklı dernekler ziraatin geliştirilmesi için ellerinden geleni yapmaktadır. Bu devletler ilkökul çağından itibaren okullarda ziraat derslerini okuturken, Osmanlı devleti yanlış bir eğitim yaklaşımıyla bu dersleri müfredattan kaldırmıştır. Ziraat dersinin önemini kavrayan bu aydınlar Yeni Mektep'in sayfalarında da görüleceği üzere, nazarî ve tatbikî sahada verdikleri bilgiler vasıtasıyla bu mesleği sevdirmek uğruna ellerinden geleni yapacaklardır.⁵

Yeni Mektep, sadece öğrenciye yönelik bir dergi değildir, dergiyi öğretmenler, veliler, çiftçiler de kadını ve erkeğiyle, okuyabileceklerdir.⁶ Yeni Mektep bu yaklaşımlarının yanında beden terbiyesi, spor, serbest oyunlar, sağlık gibi gençlerin hem zihnî hem de bedenî anlamda gelişmesine yardımcı olacak konulara da değinecektir. Bu bilgileri verirken, meseleler hakkında dünya çapında meşhurların fikirleri de göz önünde bulundurulacak, okulun çalışmalarından eski mezunlar da bilgi sahibi yapılacaktır. Bunun yanında bu bilgiler ders örnekleri şeklinde verilecek, bunlar öğrencilerin şahsî çalışmalarını yoğunlaştırmalarına yardımcı olacaktır.⁷

Görüldüğü üzere Yeni Mektep "mesleğinin", toplumu topyekün değiştirmeye, islah etmeye gayret etmek ve bu gayretlerini eğitim vasıtasıyla hayata geçirmek olduğunu birçok kez belirtmektedir.

Sabri Cemil'in Fikirleri

Sabri Cemil, dergi yayın hayatına girdiğinde Üsküp Darülmuaallimin Rüşdiyesi müdürü olarak görev yapmaktadır. Yeni Mektep'e baktığımızda onun ahlak bilgisinden tarihe, şiirden müzik sevgisine kadar birçok alanda, derginin

⁴ II. Meşrutiyet sonrasında eğitim hareketleri ve Sabri Cemil'in eğitim hakkındaki görüşleri hakkında daha fazla bilgi için bkz. Prof.Dr.Mustafa Ergün, II.Meşrutiyet Devrinde Eğitim Hareketleri (1908-1914), Ankara, 1996.

⁵ Mesleğimiz, Yeni Mektep, Üsküp, 1327, Sayı1, s.1.

⁶ Mesleğimiz, agm, s.2.

⁷ Mesleğimiz, agm, s.3.

hem nazariyat hem de tatbikat kısmında yazılarını görmekteyiz.⁸ Derginin ilk sayısında yayınlanan “Az ve İyi” başlıklı yazısı hem eğitimcilere hem de öğrencilere yönelik ilginç bir örnektir. Bu yazıda derginin yayınlanış amacına da uygun olarak bazı hususlar dile getirilir. Sabri Cemil, özellikle yeni eğitim sürecinde ortaya çıkacak olan “yeni insan tipi”nin nitelikleri üzerinde durur. Ona göre öğrenim süreci dikkate alınması gereken bir süreçtir. Önemli olan üretilen değerlerin niceliğinden çok niteliğidir. Sabri Cemil “Az ve İyi Kaidesi” olarak vurguladığı görüşünü şöyle ifade ediyor: “Her şeyi çarçabuk yapmak isteyenler hiç bir şey yapamazlar. Yapsalar bile fena yaparlar. Vâkıa her işimizin bir anda olup bittiğini görmek isteriz. Fakat bunun mümkünsüz ve çok kere fâidesiz olmaktan ziyâde zararlı bulunduğunu anlamamış isek boşuna yorulmuş oluruz. Bu yorgunluk çok defa bizden başka diğerlerini de yorar. İşte asıl acınacak hâl budur.”⁹

Sabri Cemil, ders anlatımında öğretmenlerin özellikle öğrencilerin yaşlarını gözetmeleri gerektiğini belirtir. Bir öğretmen öğrencilerinin algı düzeylerini dikkate almadan ders yükünü arttırsa, eğitim sürecinden hiçbir fayda sağlanamayacaktır. Dolayısıyla öğrencinin ders yükü azaltılarak öğretim daha kaliteli hâle getirilebilir. Eğer ders, öğrenciyi bunaltacak derecede yoğun verilirse, bu yaklaşım, çocuğu çalışmamaya veya kopyaya sevk edebilir. Bu durum da eğitim sürecinden alınması gereken faydayı azaltır. Sabri Cemil, yazısının sonunda fikirlerini güçlendirmek için Üsküp'te dönemin önde gelen şairlerinden Şeyh Sadeddin'in¹⁰ beytini örnek verir.

“Azacık azacık olur bisyâr,

Danelerle dolar koca anbar”¹¹

Eğitim Uygulamayla Faydalı Hâle Gelir

Sabri Cemil ve arkadaşlarının Yeni Mektep'te savundukları esas nokta “amelî” olmak, yani teoriden pratiğe geçebilmektir. Bilgi bir eylemin gerçekleşmesi için şarttır, ancak yeterli değildir. Okullarda verilen bilgiler de hayata uygulanmadıkları müddetçe hep eksik kalacaklardır: “Evet, mekteplerimizde, derslerimizde amelî olalım, hayatta kullanılacak, bizim yaşamamıza daha iyi hizmet eyleyecek olan şeyleri sevelim. Mektepte talebemize yaptıralım; işletelim, ilimler fikre bir ziynet versin diye öğretilmez; bunlar insanların mânevî ihtiyaçlarından evvel, maddî hayatlarını istifâ için talim olunur.” Bu nedenle, Sabri Cemil'e göre okul hayatı, gerçek hayata çıracak yetiştiren bir süreç olmalıdır.

⁸ Osmanlı Devletinde öğretmenlik ve eğitim hareketleri hakkında geniş bilgi için bakınız, Yahya Akyüz, Türkiye'de Öğretmenlerin Toplumsal Değişmedeki Etkileri, Doğan Basımevi, 1978, ayrıca Prof. Dr. Mustafa Ergün, II. Meşrutiyet Devrinde Eğitim Hareketleri (1908-1914), Ocak, Ankara, 1996.

⁹ Az ve İyi, Yeni Mektep, Üsküp, 1 Nisan 1327, Sene 1, Sayı.1, s.3.

¹⁰ Şeyh Sadeddin Yahya Kemal Beyatlı'nın anılarında şairlerini gösterdiği, kendisinde şiir sevgisinin oluşmasında katkılarının olduğunu söylediği şairdir.

¹¹ Az ve İyi, Sabri Cemil, Yeni Mektep, Üsküp, 1 Nisan 1327, Sene 1, Sayı.1, s.4.

Okuldan mezun olan bir öğrenci gerçek hayatta karşılaşacağı zorluklara karşı gelebilmelidir. Öğrenci dokunduğunu, duyduğunu, tattığını daha iyi öğrenir diyen Sabri Cemil, düşüncelerini şöyle genişletir: *"Bu gün sıralar üzerinde oturan çocukların kimi saban arkasından gidecek, kimi eline rendeyi alacak, kimi koluyla demir döğecek, kimi parmaklarıyla iğneyi idare edecektir. Bütün bunları yaparken onların yalnız fikirleri işlemeyecek, aynı zamanda gözleri, elleri, ayakları da bu çalışmaya iştirak edecektir."*¹²

Sabri Cemil, terakî etmenin gereği olarak gördüğü "amelî" tedrisatın önemini yine gelişmiş ülkelerin eğitim sistemlerini örnek vererek anlatır: *"Oralarda muallimler derste çocuklara öğretecekleri şeyleri iyice belletmek için lazım gelen bütün aletleri, vasıtaları hazırlamadan sınıfa girmezler. Tatbikat, her zaman bütün derslerde tatbikat... Fakat bunu da az görüyorlar. İstiyorlar ki mekteplerinde söz azalsın, iş çoğalsın. Çocuk mektepten çıkarken yalnız elinde şehadetname kafasında kuru malumat götürmesin."*¹³

Tatbikata yönelik ders usulünü benimseyen öğretmen nasıl bir yol izleyecektir o hâlde? Sabri Cemil bunun da cevabını veriyor yazısında. Ona göre öğretmen, çocuğun zihnini kitap satırlarının ağırlığından kurtarmalıdır. Nazarı olarak anlatılması gerekenler, öğretmen tarafından sözlü olarak ifade edilmeli, gerekirse öğrencinin göreceği şekilde yazılmalıdır. Ve konu daha sonra yine gerekirse öğrenciye sözlü olarak anlatılmalıdır. Bu yöntem uygulanırsa öğrenci, konuyu daha iyi kavrayacaktır.¹⁴ Sabri Cemil, öğretme usulleriyle ilgili birçok somut örnek verdiği yazısında, çocuğa öğretilmesi lazım olan dini bilgilerin de mutlak surette "amelî" olması gerektiğini savunurken bu metotların aynı şekilde kız mektepleri için de uygulanabilir olduğunu ifade eder. Yalnız kız mekteplerinde ek olarak, el işleri, biçki dikiş gibi derslere de yer verilmelidir.¹⁵

Yazının son bölümünde, kızların eğitimi ile ilgili görüşlerine bakıldığında Sabri Cemil'in kız öğrenciler açısından pek de geleneksel anlayışın dışına çıktığı söylenemez: *"On beş on sekiz yaşında bir kız okumak yazmak bilmese de terbiyesi sayesinde yine iyi yaşayabilir; fakat bu kız bütün mâlûatıyla beraber bir oya yapmasını, bir entari biçip dikmesini bilmezse bir pilav pişirmekten aciz bulunursa babasının evinden ilelebed ayrılmamalıdır. Çünkü teşkil etmek istediği aileye saadet yerine felaket, zaruret hediye edecektir. Kızlarımızın ileride ev bark sahibi, çoluk çocuk sahibi olacağını şimdiden hatıra getirmeli de mekteplerde ona göre bir terbiye vermelidir."* Bu gibi ayrıntılar, resmi programlarda yazılmasa da öğretmenlerin bu konularda daha gayretli olmaları gerekir. Sabri Cemil'e göre gerekirse öğretmen programda gerekli değişiklikleri yapmalıdır. Eğer ders öğretiminde "amelî" olmaya dikkat edilirse "terakî" edebiliriz.¹⁶

¹² Ameli Olalım, Sabri Cemil, Yeni Mektep, Üsküp, Haziran 1327, Sayı. 3, s.65-66.

¹³ Sabri Cemil, agm, s.67.

¹⁴ Sabri Cemil, agm, s.67.

¹⁵ Sabri Cemil, agm, s.68.

¹⁶ Sabri Cemil, agm, s.70.

Alfabe, Okuma Öğretimi ve Mektepler

Alfabe meselesi Sabri Cemil'in üzerinde durduğu diğer önemli bir konudur. Yeni Mektep'in sekizinci sayısında bu konuyu ele alan Sabri Cemil, harfleri öğrenmenin zorluklarından bahsederken kendi çocukluğundan örnekler verir. Küçük çocukların aylarca bu alfabeyi öğrenmek için çaba gösterdiğini ifade eder. Bu seviyede ders veren öğretmenlerin işi daha zordur. Arap alfabesinin Türkçe için kullanımının zorluğunu örnek kelimelerle gösterir.¹⁷ Yazısının ikinci bölümünü harflerin telaffuzuna ayıran yazar, öğrencilere zahmetsizce ve kısa zamanda okumayı öğretmek için de usuller olduğunu belirtir ve fikirlerini örneklerle açıklar. Bu usullerden birine göre okuma, öğrenciye kolaydan zora doğru öğretilmelidir, çocuk öncelikle harfleri tanımalı daha sonra kelimeleri telaffuz etmelidir. Bu nedenle kelimelerin telaffuzunda da geleneğin yanlış usullerine karşı çıkar.¹⁸

Terakkî etmek eğitim öğretimin yanı sıra bu sürecin nerelerde gerçekleşeceği ile de alakalıdır. Bir okulda iyi eğitim verilebilmesi için gerekli şartları Yeni Mektep sayfalarında Sabri Cemil'in yazılarında görebiliyoruz. Onun bu konuyla ilgili olarak "Mektep" başlıklı yazısı kayda değer. Bu yazıda Sabri Cemil, bir okulun kurulması gereken yer, inşa biçimi, okulun içindeki eşya, bu eşyanın yerleştirilmesi; havalandırma, ıskılandırma gibi birçok önemli konuya değinir.¹⁹

Yukarıda belirttiğimiz gibi Sabri Cemil, özellikle Yeni Mektep'in tatbikat kısmında şiir örnekleri de vermiştir. Bu şiirlerin birçoğunda çocukların ahlaki, kültürel, sosyal alanlarda eğitimine yönelik temaların işlendiğini görmekteyiz. Makedonya'da çocuklara yönelik edebiyatın gelişmesinin öncülüğünü yapan²⁰ Sabri Cemil aynı zamanda Cumhuriyet dönemi Türkiye'si'nde de çocuklar için şiirler yazmaya devam etmiş, bu alanda öncülük yapmıştır.²¹ Sabri Cemil'in Yeni Mektep sayfalarında gördüğümüz, çocuklar için yazdığı şiirleri, bu şiirlerdeki açık ve anlşılır dil, şiirlerin temaları bahse konu dönem Makedonya Türk toplumu açısından önemli özellikler taşır.

¹⁷ Harflerimizi İltibastan Kurtarmalıyız, Sabri Cemil, Yeni Mektep, Üsküp, Sayı 8, s.227.

¹⁸ Sabri Cemil, agm, s.257.

¹⁹ Sabri Cemil, Mektep, Yeni Mektep, Üsküp, 1 Nisan 1327, Sayı 3, s.81-82.

²⁰ Kitabında Sabri Cemil'in eğitim ve başka alanlardaki görüşlerini özetleyen Prof. Dr. Mustafa Ergün bir yerde Sabri Cemil'in Üsküp'te Manastır ve Selanik'te olduğu gibi yoğun eğitim çalışmaları yapan topluluk yaratma isteğinden bahseder ve bu isteğini yerine getiremediğini söyler.(s.115) Sabri Cemil'in topluluk konusunda eksik kaldığı söylenebilir ancak eğitim öğretime önem verilmesi, eğitim usulleri, çocukların okullardaki merkezi konumda olmaları gerektiği gibi önemli düşünceleri Osmanlı'nın Üsküp'ten çekilmesinden sonra burada kalan Türk soydaşlarımızın eğitim öğretim faaliyetlerini idame ettirebilmelerinde önemli bir miras olarak kalmıştır. II. Dünya savaşı sonrasında Makedonya'da Türkçe eğitimin Türk öğretmenlerin fedakârane çabalarıyla bugüne kadar yaşatıldığını gördüğümüzde Sabri Cemil'in yaratmak istediği "topluluğun" ortaya çıktığını söyleyebiliriz.

²¹ Sabri Cemil'in Makedonya Türk Çocuk edebiyatının oluşumuna katkıları konusunda ve bu alanda yazdığı şiir kitabının değerlendirmesi hususunda ek bilgi için bkz. Hamdi Hasan, Makedonya Türk Çocuk Edebiyatının İlk Eseri, Güneydoğu Avrupa Araştırmaları Dergisi, S.12, s.117-123.

Dilenci²²

Bakın bakın şu ihtiyar,
Sokak, sokak gezer, tozar.
Zavallı bir dilencidir;
Soğuk onu pek incitir.
Güneş bile ısıtmıyor,
Hava soğuk, sokak çamur!
Ayakta yok ayakkabı,
Gezer, durur kapı kapı.
Bütün vücudu titriyor,
Sıcak nedir o bilmiyor.
Delik deşik paçavralar
Nasıl onu sıcak tutar?..
Ya bari karnı olsa tok,
Zavallı aç soran da yok.
Efendi, ver beş on para...,
Diyor geçen adamlara.
Verin, beş on para verin;
Verin de cennete girin.

Sabri Cemil, anaokulu çağındaki çocuklara yönelik şiirler de yazar. Anaokulu öğrencilerine hangi metinlerin, nasıl okutulacağı; onlara bilginin nasıl öğretilmesi gerektiğini birçok yazısında dile getiren Sabri Cemil, bu yazıların yanı sıra çocuklara küçük manzumeler de ezberletilmesi taraftarıdır.

Sabahınız hayr olsun,
Güzel Cuma ertesi;
Keyfi nasıl pazarın?
İyi Pazar ertesi.
Geliyorum salıdan
Çarşambaya demeye
Hazırlansın perşembe
Cuma günü gezmeye.

Kumbaram

Nezahatin manzumelerinden:

Bende var bir kumbara,
İçi doludur para.

²² Mustafa Şekip, Dilenci, Yeni Mektep, Üsküp, Sayı 1, 1 Nisan 1327, s. 23-24.

Para verince babam,
Şeker, düdük ben almam.
Kumbaraya koşarım,
Ben dostumu okşarım!
Sabahleyin pek erken,
Uzun gözlü kumbaram.
Bana bakar öteden,
Hani-der-benim param?
Üstünde var bir delik,
Ben de birer metelik.
Her gün gider, sallarım;
Böyle para toplarım.
Düşen para çingirdar,
Der: Bak bende neler var!
Çin çin diye öterken
Neler geçmez gönlümden!
Onu bir gün kırınca
Saçılacak paralar
Olacağım zengince
Alacağım kuklalar.
Parasız yetim çocuk
Kalsın mı boynu bükük?
Ona da vereceğim
Sevaba gireceğim.

Hayvanların Nasihati²³

Horoz öter: kikiriku!
Der: Kalkınız ne bu uyku?
Kumru öter: Gu gu gu!
Der çocuklar olun uslu!
Arı vızlar, durmaz uçar;
Der: Yemez bal haylazlar,
Kuzu otlar, sıçrar, meler;
Der: Çalışın ey tenbeller!
Kedi der ki: Miyav, miyav!
Bulabilsem bir güzel av!..
Ders veriyor kurtlar kuşlar;
Uyanalım, arkadaşlar!

²³ Sabrı Cemil, Hayvanların Nasihati, Yeni Mektep, Üsküdp, 1327, Sayı 6, s.178.

Asker²⁴

Bir gün asker olacağız!
Kılınç, tüfek alacağız;
Düşmanlara salacağız;
Biz Osmanlı evladınız;
Bu milletin kurbanıyız.
Düşmanımız yenilecek;
Bayrağımız yükselecek;
Milletimiz hep gülecek,
Biz Osmanlı evladınız.
Bu milletin kurbanıyız.

Son Pişmanlık²⁵

Sen bana gül, a gözümün bebeği!
Anne derdi çocuğunu öperek-
Hain gözlü, taş yürekli hocalar
Seni bugün mektebinden kovmuşlar;
Onlarda yok, yavrum, ana yüreği!
Fakat oğlum, senin müşfik annen var.”
Tam on sene sonra yine bu ana
Ağlayarak şöyle söyler oğluna:
“Def ol, hınzır, gelme benim yanıma;
Ettiklerin geçti artık canıma.
Emekleri, zahmetleri gece gün
Bunun için mi çektim, durdum a mel'un?
Serhoş herif, gözyaşından, kederden
Başka bir şey içirdin mi bana sen?
Bak ağzından pis pis çıkan kokular
Benim bile yüreğimi paralar.
Ah hocalar, ben günaha girmişim
Hain olan sizler değil şu oğlum.”

Anneciğim²⁶

Ben seni pek
Çok severim
Tatlı babam,
Senden ise

²⁴ Sabri Cemil, Asker, Yeni Mektep, Üsküp, 1327, Sayı 8, s.239.

²⁵ Sabri Cemil, Son Pişmanlık, Yeni Mektep, Üsküp, 1327, Sayı 9, s.281.

²⁶ Sabri Cemil, Anneciğim, Yeni Mektep, Üsküp, 1327, Sayı 10, s.304-305.

Ayrılamam
Gel kardeşim
Sensin benim
Ancak eşim.
Ben küçüğüm,
Sizleri hep
Sevmedeyim,
Hep seviniz
Siz de beni
Okşayınız

Trablus Cengi sahnelerinden:

Vatan Fedaisi Kadın²⁷

Sudan'dan bir İslam kadını atına
Binerek koşuyor yardıma vatana.
Önünde kudurmuş bir alay İtalyan,
Vücutlar deviren, ölümler savuran
Kurşunlar, gülleler, tüfekler ve toplar
Trablus ceng yeri kırmızı bir mezar.
Fakat bu Müslüman kadını dönsün mü?
O sönmüş ocaklar daha da sönsün mü?
Kadınmış!...Kadınsa yüreği yok mudur?
Kadından erkekler var olmuş oluyor.
Gaziler önüne geçerek dedi ki:
Oğullar, kardeşler! İleri, ileri!
Ezelim şu alçak, şu korkak düşmeni
Alalım şu tatlı, mübarek vatanı.
Ezmezsek, almazsak kadınlar, çocuklar
Bir köpek elinde eğilip sayıklar.
Şu hâle razı mı bu temiz vicdanlar?
Ölelim, bari şanla aksın şu kanlar!.
Ya Allah! Sadası cınlattı her yeri.
Kılıçlar ellerde; saldırlar ileri.
Lakin ah, ateşler püsküren zelzele
Şeklinde bir anda yetişen bir gülle
Kadının kolunu kaptı götürdü.
O çelik eli bir kör kuvvet süpürdü.
O şimdi daha mert, daha sert bir karı

²⁷ Sabri Cemil, Vatan Fedaisi Kadın, agm, s.320.

Kan akan kolunu kaldırıp yukarı
Atını sürüyor, ileri gidiyor.
Bir erkek tavrıyla şöylece hem diyor:
Gaziler, yok idi bayrağım; kazandım,
Bu kalan kanlı kol değil mi bayrağım?
Size de bu olsun kılavuz; yürüyün;
Yürüyün bu bize en büyük bir düğün.!
Bir çeyrek içinde İtalyan alçağı
Canavar yürekle İslama attığı
Topları ve bir çok laşeyi bıraktı;
O ürkek canını kurtarmaya baktı.
Ey kadın, büyüklük, yiğitlik anası,
Ne millet, ne tarih unutmaz bu dersi.
Ey vatan, talisiz sanılan memleket,
Kadınlar kurbanın...Ümitlen ve fahr et.
23 Şubat 327

Küçük Yalancı²⁸

(Mekteb-i Edeb tevzi mükafatında iki hanım ve bir küçük efendi tarafından okunmuştur.)

(Anne odada yalnız)
Dün dolaba on beş badem şekeri
Koymuş idim; şimdi kalmış on biri...
Demek bunun dört tanesi alınmış!
Bu arsızlık çıkmalıdır meydana;
Dur, sorayım mini mini Adnan'a.
O çapkındır, yaramazdır, pis boğaz...
Bazı kere böyle şeyden sakınmaz!
Adnan!
(adnan girer sıçrayarak odaya,
Maymun gibi bakar ora buraya.)
(Anne devam ederek)
Bey babanın getirdiği şekerden
Bugün için ayırmıştım size ben.
On beşini koymuş idim dolaba;
Dördü yenmiş; kim yemiştir acaba?
Adnan
Bilmem anne, ben almadım şekeri;
Günahıma sakın girmesin bari!
Anne

²⁸ Sabri Cemil, Küçük Yalancı, Yeni Mektep, Üsküp, 1327, Sayı 11, s. 349.

Yavrum belki yanıldın da sen aldın.

Adnan

Hayır anne, ben almadım, almadım!

Belki almış götürmüştür bir sıçan...

Anne

Belki...Fakat iki elli bir sıçan...

Doğru söyle, doğruluktan ayrılma.

Doğrulara yardımcıdır hep Allah.

(bu aralık girer büyük hemşire,

Adnan solar çekilir bir köşeye.)

Şadan

Ne var anne, yine bir şey mi olmuş?

Anne

Ne olacak? Sıçanlarla ev dolmuş!

Şadan

Aman anne, bu ne kadar tuhaf iş?

Anne

Şekerlerden dört danesi bak, gitmiş!...

Söyle Şadan, sen mi aldm dolaptan?

Şadan

Anneciğim, doğrusunu istersen.

Adnan almış, gördüm onu yer iken!...

Adnan

Hayır anne, görmemiştir; yalandır,

Yoktur gören, inan bana yalandır,

Ben alırken o değildi orada;

Hiç kimse de yoktu zaten odada!...

Anne

Seni çapkın!...Hâl olundu mesele.

Cezalı dur, küçük arsız sen hele!

Yalancının erken söner bak, mumu;

Şadan yavrum, sen de al ye hep bunu.

Bir iki üç...ne kolay!

Gel kardeşim sen de say.

Dört beş, altı...Zor mudur?

Bak ne kolay sayılır.

Yedi, sekiz, dokuz, on.

Kim sayarsa aşk olsun.

Kim bilmez böyle saymak,

Ona oyun hep yasak!

Ben bunları öğrendim;

Duydunuz ya efendim!

Ben istemem bal, şeker;
Bir aferin pek yeter!²⁹

Bahar³⁰

Bahar senin nefesin
Bayırları yeşertti.
Ormanlar, kırlar bütün
Kuşları gördü şimdi.
Soğuk bizden pek uzak!
Hoş geldiniz ey günler,
Bak mavi gök ne parlak,
Genç yerlerde hep güler.
Sular neşeli akar,
Yükselir bu şarkılar:
Oh, ne güzel cıvıltı,
Bu gün bize ne mutlu!
Bahar, sevimli bahar,
Sana bütün alkışlar.

Asker Olacaksın³¹

Yavrum, sen de olacaksın bir asker;
Evet asker; çünkü vatan er ister.
Bilirsin ki seni sever çok baban,
Fakat senden sevimlidir şu vatan!
Silahını o verecek eline;
Kılıncını o takacak beline.
Kura günü şanlı davul çalınca
Hazırlansın senin canın da cenge.
Seni baban güle güle alacak,
Anamıza bu vatana salacak
Şimdi rahat yaşıyorsun evinde
Ana baba sevgisi var özünde;
Kardeşini seviyorsun yine sev:
Sevdalarla, ümitlerle dolsun ev.
Fakat sakın unutma ki en önce
Türkiye'yi sevmek ister iyice.

²⁹ Sabri Cemil, Yeni Mektep, Üsküp, 12 Nisan 1328, Sayı 12, s.374.

³⁰ Sabri Cemil, Bahar, agm, s.383.

³¹ Sabri Cemil, Asker Olacaksın, agm, s.383-384.

Evet yavrum hep hatırlasın onu:
Sevmelidir Türkiye'yi, vatani!

Bebeğe Ders³²

Seni her gün bebeğim,
İşsiz güçsüz götürüm.
Seni yürütmek için
Tutmalı mı elinden?
Tuvaleti seversin;
O kadar şık olmasın.
Süpürgeyi al ele;
Lütfen süpür temizle.
Kaplار pistir, git yıka.
Hanım kız ol, ey kukla!
Boş duranlar tenbeldir;
İş işleyen gençlenir!

Arı ile Çocuk³³

Arısın hep uçarsın;
Oh ne rahat yaşarsın.
Hürsün, evet, pek hürsün;
Ne hocan var ne dersin!
Bir düşüncen yok senin,
Ki keyfi kaçırırsın...
Çocuk fikrin pek yanlış!
Tatlı balla bal mumu
Yapan benim duydun mu?
Şafak söker kalkarım;
Ben kırlara çıkarım.
Akşam çatar, ben işte!
Her gün böyle ben işte!..
Sen de durma, git çalış.

Oyun Oynarken³⁴

Arkadaşlar, toplanalım;
Eğlenelim, oynayalım.

³² Sabri Cemil, Bebeğe Ders, Yeni Mektep, Üsküp, Sayı 13, 1328, s.413.

³³ Sabri Cemil, Arı ile Çocuk, agm, s.413.

³⁴ Sabri Cemil, Oyun Oynarken, Yeni Mektep, Üsküp, 1328, Sayı 14, s.443.

Yorgun olan fikrimizi
 Dinlenelim, canlanalım.
 Ne güzeldir bak şu orman!
 Sesimizle dolsun hemen.
 Oynayarak bağıralım:
 Yaşa vatan, yaşa vatan!

Mustafa Şekip, Osmanlıca ve Lisan Öğretimi

Mustafa Şekip, Sabri Cemil'le birlikte Yeni Mektep'in devamlı yazarlarından ve farklı alanlarda yazılar yazar. Osmanlıca öğretimine yönelik tatbikat kısmında yazdığı yazıların içinde özgün denemeleri, şiirleri ve küçük hikâyeleri vardır. Bu küçük hikâyeler ve şiirler, eğitim öğretim amaçlı genellikle çocuklara hitap eden, onların eğlenmesi, öğrenmesi için yazılan metinlerdir. Osmanlıca derslerine başlamadan evvel Mustafa Şekip, Osmanlıca'yı tanımlar. Osmanlıca'nın Türkçe'den farklı bir lisan olmadığı, ancak bu lisanın içtimâî bir lisan olmasının Osmanlı devleti içinde yaşayan farklı milletlerin de hukukunu temin etmesi nedeniyle önemli olduğunu söyler. Rum, Sırp, Bulgar, Türk her milletten insanın içtimâî lisanı olan bu dili "Osmanlıca" olarak adlandırır. Ona göre Osmanlıca, Osmanlıların ilelebet yaşama azmine dayalı olarak ilelebet yaşatılması gerekli olan bir dildir. Bu özellikleri nedeniyle Osmanlıların dillerine sahip çıkmaları gerekir ve onlar bunu dili severek, dillerinin ehemmiyetini takdir ederek yapabilirler.

Mustafa Şekip'e göre lisan öğretimi önemlidir, özellikle çocuklara lisan öğretimi yöntemleri titizlikle gözden geçirilmeli ve yeni metotlar uygulanmalıdır. Eski tedris metodu yani geleneksel tedrisatın birçok eksikliği vardır. Bu eksiklerden birisi de "elifba"yı henüz bitirmiş olan çocuğa hemen "ilmihâl", "tecvid", "sarf" ve bunlara benzeyen kitapların verilmesidir. Bu kitaplarda çocuğun gözle görebileceği yani somut kavramlar ele alınmamakta, soyut bilgiler üzerine kurulu bir tedrisat yapılmaktadır. Öğrencinin yaşına ve kabiliyetine uygun olmayan bu metot kısa bir süre sonra çocuğun dersi anlamamasına yol açmaktadır.³⁵ Mustafa Şekip bu öğretime "maruz kalan" çocuğu şöyle tasvir eder: "*Zavallı çocuk!...Düşünmek, görmek; dikkat etmek, muhakeme etmek, temyiz ve tefrik etmek, anlamak kabiliyetleriyle yaratılmışken bunların metruk bırakılması yüzünden önüne yığılan ve siyah birer karınca kalabalığından başka bir mahiyeti haiz olmayan malumat topaclarını hazmedememeğe mahkum bir aciz, bir şaşkın olur. Fakat hocaefendi o ihtiyar yazıların körpe beyinlerde diken gibi saplandıktan sonra çocuğun ağzından aynen çıkmasını ister; Buna da 'ders almak' derler. Hele vermesin? 'Babası zaten mektebe verirken dememiş miydi?...'Eti senin kemiği benim''*" Bu geleneksel eğitim yöntemi düşünmeyen, kendi başına iş yapamayan, fikir sahibi

³⁵ Mustafa Şekip, Osmanlıca, Yeni Mektep, Üsküp, 1327, Sayı 1, s.10.

olamayan, korkak bireyler yetiştirmektedir. Peki bu geleneksel eğitim yöntemlerinin yanlışlıkları nasıl değiştirilebilir? Ya da acaba değiştirilebilir mi? Yerine yeni bir yöntem getirilebilir mi? Mustafa Şekip, bunun cevabını verir ve yeni eğitim metodu ile birçok olumsuzluğun giderilebileceğini belirtir: *"İşte artık bu kurbanlara nihayet vermek zamanı gelmiştir. Çünkü sanayi hatta ihmal edilecek fazla hiç bir kuvvetimiz yoktur. Bu maksadın temini ise ancak öğretmek usullerinin sebat ve metanetle takib ve tatbiki sayesinde olacaktır. Binaenaleyh mecmuamızın nazari kısmında Osmanlıca'nın suret-i tedrisinden bahsedileceği gibi ameli kısmında da nazariyatımızın tatbikatı görülecektir. Muhterem muallimler! Bunları kemâl-i intizamla takib ve tatbik ettikten sonra elde edeceğiniz neticelerle göreceğiniz kusur ve noksanlarımızı peyderpey bildirirseniz teşekkürler ederim."*³⁶

Nitelikli Öğretmen

Mustafa Şekip'in öğretmen nitelikleriyle ilgili önemli bir yazısı da "Muallimlerin Siyasette Mevkii" başlıklı olanıdır. Bu yazıda Şekip, öncelikle siyasetin ne olduğu hususunda bilgi verir, siyaset Şekip'e göre siyaset olarak algılanmalı ve bu yolda kullanılmalıdır. Siyasetin içindeki partiler ve muallimlerin bu partilerde yer alıp almaması konusunu tartışan Mustafa Şekip bu konudaki fikirlerini şöyle ifade eder: *"Şu hâlde mutlak olarak muallim firkalardan birine intisab etmeli mi etmemeli mi meselesi karşımıza çıkıyor. Düşünelim; tefekkürlerimizin karşısında birdenbire şöyle mantıklı bir sual parlıyor: muallimler de bu memleketin fertlerinden oldukları cihetle herkes gibi siyasî bir hakları mevcuttur. Binaenaleyh onlarda sair vatandaşlar gibi siyasî bir fırkanın efradından olabileceklerdir. Bu pek doğru fakat muallimlerin memleket için hepsinden ulvî ve mümtaz bir firkaları yok mu ki bu mukaddes icthadı talil ve hatta kurban etmeye sebep olacak hükmü kısa bir firkaya koşmağa mecburiyet görsünler. Bu fikrimi izah edeyim: Siyasette muallimin vaziyeti meşrutiyetin ruhu, manası, esasları hakkında mükemmel bir ihata, ciddi bir sadakat ve perestîştten başka bir şey olamaz. Sırf şahsı namına bir firkaya dahil olabilir. Lakin firkaya fikirlerini derslerine de idhâl ettiği saatten itibaren çocukların masumiyet ve cehaletlerinden istifade ederek onları iğfal ve serbestilerini teslim etmiş olur ki bu ahlaksızcasına bir tecavüzdür. Muallimliğin safvetini lekelemektir. Ve mücazâtı mucibdir."*³⁷ Bununla birlikte muallimlerin kuracağı partilerin özellikleri, siyasette muallimin yeri gibi konulara da değinen Şekip'in düşüncelerinin Meşrutiyet'le birlikte adından çokça söz ettiren özgürlük kavramı üzerinde yoğunlaştığını görüyoruz.

³⁶ Mustafa Şekip, Osmanlıca, agm, s.11

³⁷ Mustafa Şekip, Muallimlerin Siyasetteki Mevkii, Yeni Mektep, Üsküp, 1327, Sayı 6, s.166.

Öğrenci Eğitimin Merkezinde Olmalıdır

Bugünün eğitimcilerinin hâlâ tartıştığı ve çoğunluğun kabul ettiği bir tartışmadır öğrenci merkezli eğitim. Mustafa Şekip, Yeni Mektep'te tam da bu konuya temas etmektedir. Geleneksel yöntem sınıfta öğretmeni merkeze alır, öğrenciyi görmezden gelir. Ancak yeni usul eğitim öğrenciyi merkeze almalıdır.³⁸ Çünkü Mustafa Şekip, çocuğu "mektep aleminin" merkezine yerleştirir. Bizde devam eden geleneksel usul, Batılı devletler tarafından uzunca bir süre önce terkedilmiştir. Yine bu usulü de uygulayacak olan muallimlerdir: *"Kardeşim muallimler, çocuk terbiyesi fennin bu inkılabına artık hürmet ediniz. Siyasette yapılan inkılabı nasıl temyiz, vekarlı nasiyelerinizle karşıladınızsa hürriyet ve saadetimize ebediyetler katacak bu inkılâb-ı hakiki silahını yanınızdan ayırmayınız. Dershaneye kitapla gireceğinize istikbâl fatihi olacak bu silahla giriniz. Emin olunuz ki bu silahın kuvveti şemsin cazibesi kadar nazıdır. Bunu elde ettiğiniz dakikadan itibaren o sarışın çocukları bir sırada farzederek hepsi silahların mihveri etrafında büyük bir intizam ve ahenkle devr edecekler, ondan yalnız nur değil hayat, evet hayat ve kuvvet alacaklardır."*³⁹ Mustafa Şekip'in insanı özne alan insan odaklı eğitimi savunan bu görüşü dönemi açısından çok ileri, tatbik edilmesi elzem olan bir idealdir.

Psikoloji Bilgisinin Önemi

Mustafa Şekip'in ele aldığı ve ders olarak aktardığı diğer bir konu "İlm-i Ruh"tur. Bu konuya Yeni Mektep'in 9. Sayısında değinen Mustafa Şekip'e göre, öncelikle ruh ilmi memlekette yeni olduğu için muallimlerin bu konuda bilgilendirilmesi gerekir. Ahlak ve terbiye usullerinin anlaşılması için bu ilmin bilinmesi şarttır. Bu ihtiyaçtan dolayı özellikle muallim mekteplerinin her kısmında verilmesi gereken bir derstir. Bu güne kadar öğretmenlere verilen dersler arasında ruh ilmi olmadığından, öğretmenler, insanı tanıma konusunda yeterince eğitilmemiştir. Mustafa Şekip, öğretmenlere ruh ilmini öğretme konusunda Fransız yazar "A. Fransuva'nın" eserini "ittihaz" ettiğini ve bunları *"ruh ve ilm-i bediîn ibtidâî dersleri"* olarak oluşturduğu, daha sonra bastıracağını belirttiği mecmua ile birlikte ders ders neşr edeceğini ifade eder. Yazar, birinci dersinde insan mahiyetinin ikiliği üzerinde durur. *"Bizim bir cesedimiz, bir de ruhumuz vardır."*

1. İnsan nedir? İnsan cesed ve ruhun kavi ve samimi bir surette birleşmesinden hasıl olmuş hayat sahibi bir varlıktır.

2. Ceset Nedir? Cesed azalardan tereküh etmiştir. Bütün maddi şeyler

³⁸ Mustafa Şekip'in insanın yaratıcılığı ve bireyin ön plana çıkarılması ile ilgili görüşleri hakkında daha fazla bilgi için bkz. Levent Bayraktar, Mustafa Şekip Tunç'un İnsan Anlayışı, Felsefe Dünyası, 2002, 2, Sayı 36.

³⁹ Mustafa Şekip, Çocuk İşte Mektep Aleminin Merkezi, Yeni Mektep, Üsküp, 1327, Sayı 9, s.259.

gibi bu da fezada yani boşlukta bir yer tutar; kendine mahsus şekli, kokusu, ebadı vezni vardır. Kabil-i taksimdir. Yediğimiz gıdaların, yaşın, hastalıkların tesiriyle hiç durmayıp değişir; yedi sekiz senede bir maddesini yani terkiplerini baştan aşağı yenileştirir. Daha doğrusu bu müddet nihayetinde vücudumuzdaki eski maddelerin yerine tamamen yeni maddeler kaim olur. Cesedi nihayet ölüm tahrib eder. Yani inkısama, inhilale uğradır.” Bu sorulara benzer sorularla yazısını sürdüren Mustafa Şekip’in bu felsefi yazılarının daha sonraki yazılarıyla karşılaştırılması ve değerlendirilmesi gereklidir.⁴⁰

Mustafa Şekip, ilm-i ruh dersinin üçüncüsünü “hassasiyet”e ayırır. Hassasiyet Tunç’a göre hissetme melekesidir, haz ve ıstırab, hüznün mutluluk ve nefret gibi duyguları kapsar. İnsanlar ruhi olarak ya da maddi olarak hadiselerden etkilenir ve hassasiyet gösterir. Bu özelliği nedeniyle hassasiyet “cismânî ve ruhânî” olmak üzere iki başlık altında değerlendirilir. Yazar dördüncü derste “cismânî hassasiyet” konusunu incelemektedir.⁴¹

Yukarıda da bahsettiğimiz gibi Mustafa Şekip de nazarî görüşlerini tatbikata dönüştürmek ister, bu nedenle öğrencilerin okuması için şiirler yazar. Aşağıda örneklerini sunduğumuz bu şiirler, sanat değeri bakımından iddialı olmasa da Türkçe eğitimi tarihi açısından kayda değer örneklerdir.⁴²

Manzume,

Benim Annem⁴³

21 Şubat 325 Üsküp
Annem benim özüm, kanım ciğerim.
O olsun da başka yoktur kederim.
Çünkü annem beni bakar, büyütür;
Ninnilerle şarkılarla uyutur.
Annem bana öğretecek dilimi,
Annem bana sevdirecek ilimi.
Bir akşamdı nurlu bir yüz gösterdi:
“Hürriyetin şehididir bu” dedi.
Sordum, anne! Söyle anne! Bu kimdir?
Büyük babam, yoksa dayım, amcam?
Bilmem neden annem birden eridi,

⁴⁰ Mustafa Şekip, İlm-i Ruh, agm, s.270.

⁴¹ Mustafa Şekip, İlm-i Ruh, Yeni Mektep, Üsküp, 1328, Sayı 11, s.335-336.

⁴² Mustafa Şekip Tunç’un Yeni Mektep’teki şiirleriyle ilgili olarak ayrıca bkz. Prof.Dr.Handı Hasan, Mustafa Şekip Tunç’un Üsküp’te Çıkan Yeni Mektep Dergisinde Bilinmeyen Şiirleri, Hikmet Dergisi, Yıl.1, Sayı.1, s.9-27, Gostivar, 2003. Not: Bu yazıda Mustafa Şekip’in şiirleri Latin alfabesine aktarılmıştır, ancak tarafımızdan gözden geçirilerek yeniden günümüz alfabesine aktarılmasına lüzum görülmüştür.

⁴³ Mustafa Şekip, Benim Annem, Yeni Mektep, Üsküp, 1327, Sayı 3, s.88.

İnce perişan gözlerini бүrüdü.
-Niye annem ağlıyorsun! Haydi artık yatalım,
-Sorma oğlum, büyük acı, gel "Midhat"ı

Öpelim

Sanayi Marşı⁴⁴

Biz mektepli sanatkârız, çalışırız, yaşarız;
Hiç kimseden pervamız yok, müstakiliz, paşayız.
Ter dökeriz, iş yaparız, işte bizim şanımız.
Sanat için hor görülsek hiç değişmez kanımız
Seherlerde uyanırız destgâhlara koşarız;
Başka yerde gözümüz yok, biz burada coşarız.
Alnımızdan hep ter akar, gördünüz mü bir leke?
Haydi artık akadaşlar ahd edelim birliğe!
Bu meslektir götürecektir hepimizi dirliğe.
Aziz vatan, sonra sanat değişilmez feleğe
Seherlerde uyanırız destgâhlara koşarız;
Başka yerde gözümüz yok, biz burada coşarız.

M.Şekip, Yeni Mektep, s.245, Darümuallimin ve Hafız Paşa sanayi mektebi musiki muallimi Ali Fevzi Efendi tarafından bestelenmiştir.

Bir Nasihat⁴⁵

Çocuk, çocuk!...Bilir misin dayın neydi
Hamid onu ezer, çiğner, o her vakit
İzzet namus neye bilsin, değil mi hep
Millet, vatan, lanet olsun!Avuç dolu
Her gün yeni bir ev yıkar, utansın mı
Korku, üzüğü neden bilsin; arkasında
Varsın her yer harab olsun, ancak on yıl
Hafiyelik, zulüm neymiş? Çünkü konak
...

Riyakâr!

Senakâr!

Rütbe var!

Rüşvet var!

Nişan var!

Yezid var!

Ömrü var!

Maaş var!

⁴⁴ Mustafa Şekip, Sanayi Marşı, Yeni Mektep, Üsküp, 1327, Sayı 8, s. 245.

⁴⁵ Mustafa Şekip, Bir Nasihat, Yeni Mektep, Üsküp, 1327, Sayı 9, s.280.

Bir gün baban, yani millet, yeter dedi uyandı;
Annen olan vatanını zalimlerden kurtardı.
Gördün işte, ibret çocuk, ibret al!...
Bu dünyada vatan, millet...Başka her şey hep hayal.
Fakat nasıl aldandı da hainleri kırmadı;
Hak namına söz söyletti, miskinlere yüz vurdu.
Bunun için mükedderim, sen ey çocuk cesur ol;
Zalim kökü yakılmadı, evet bundan emin ol!
Belki yarın filizlenir, seni bile zehirler...,
Sakin yavrum, boş bulunma, hazırla hep silahlar.

Unutmayın Bosna'yı⁴⁶

Osmanlıların Kanayan Kalplerine

Ecdâdımın şevketini unutmasın, koca millet;
Bilir misin neler yaptı, o bir avuç aşiret?
Azlığından hiç korkmadı, yatağanı bile di;
Vatanına, Osmanlıya yücelikler diledi.
Kara deniz tanımadı, Arslan gibi yürüdü;
Şarkî Roma tarihini karalara boyadı.
Bursa'yı, Edime'yi, İstanbul'u Feth etti;
Dağ demedi, taş demedi Viyana'yı titretti.

..
En peşin ki ecdadımın işte bunlar şevketi;
Ondan sonra neden gittik bilmem neye hep geri.
Düşünmedik, siyaseti, bozmuştuk lisamı;
Açmıştık cümbüşleri, kaldırırdık kazam.
Yeniçeri benim dedi bu milletin temeli,
Bahşiş! Bahşiş! Biz isteriz yan yatmağı, beyliğı.
İşte budur askerliğı baltalarla körleten,
Düşmanlara ün verip de toprakları aldırtañ!
Zannettik ki cihangiriz, kılıçtadır keramet;
Belimizden düşmedikçe bulur muyuz mezellet!
Yürümedik zaman ile yapışmıştık maziye;
O mazi ki ölmüş, gitmiş, ne beklerdik biz ondan?!
Geçmişlerin sözlerine ayet dedik, tapmıdık
Düşünmedik zekâmızı, körler gibi kakıldık
Garb dimağın parlatırken biz sırmalar şımlattık;

⁴⁶ Mustafa Şekip, Unutmayın Bosna'yı, agm, s.280-281.

Cesurluktan başka bir şey bu dünyada yok sandık!

..
Ara sıra sarsmak bizi istediymi büyükler,
İstemezük! İstemezük demedik mi kardeşler?
Ben diyorum, bu söz artık ölsün, bizden çıkmasın
Bu millette eskilikten hiç bir zerre kalmasın.
Çünkü eski ölü demek, ölülerle yaşanmaz;
Çırpınsak da, döğünsek de zaman bizi yaşatmaz.

..
Şimdi işte girmekteyim en acıklı günlere,
Bu günlerde aziz vatan parçalandı illere.
Bosna gitti, hersek gitti, Niş gitti!
Sofya, Boğdan, Eflak gitti hep gitti!
Osmanlılar!...Bütün bunlar bizim toprak, bizim kan,
Bizim vatan, bizim yerler, bizim namus, bizim can.
Boynu bükük nice kardeş bu yerlerde bıraktık,
Lanet olsun cehle, zulme...İşte artık hür olduk.
Hür milletler vefakardır, tarihini unutmaz;
Ey Osmanlı!...Unutma sen bir dakika Sofya'yı.
Bundan sonra evladımız tükenmeden yer veremez;
Ey vatandaş! Unutma sen bir saniye Hersek'i.
Giden yerler bize namus, buna gençlik dayanmaz;
Ey Osmanlı!..Unutma sen hiç bir zaman Bosna'yı.

Mustafa Şekip, Yeni Mektep, 31 Ağustos Sene 326 Üsküp, Kemanî
Edhem Efendi tarafından bestelenmiştir. İkinci bir bestesi Dârülmua'llimin ve
Hafız Paşa Sanayi Mektebi musiki muâllimi Ali Fevzi Efendi tarafından
hazırlanmaktadır.

Sonuç

Yeni Mektep'in yayınlanmasında büyük emekleri olan Sabri Cemil ve
Mustafa Şekip İstanbul'dan uzak taşra şehri Üsküp'te eğitimi düzeltmeye gayret
etmişlerdir. Eğitimi düzeltmenin yegane yolu insanı merkeze almaktır bu
yazarlara göre. Çocukların eğitiminde ana dilinin önemi üzerinde dururken, aynı
zamanda ana dili öğretiminde şiirin ne kadar önemli olduğunu da verdikleri
örneklerle ortaya koymuşlardır.

II. Meşrutiyet sonrası Osmanlı Devleti'nin birçok şehrinde hızlanan
yenileşme çabalarının hangi yönde geliştiğini görmemiz açısından Yeni Mektep
dergisi bize çok önemli bilgiler verir.

Sabri Cemil ve Mustafa Şekip'in şiirleri Cumhuriyet Döneminde devam
eden "çocuklar için edebiyat" çalışmalarının ilk örneklerini oluşturmaları

bakımından da önemlidir.

Kaynaklar

- İsmail Eren, Rumeli'de Türk Kültürü-"Yugoslavya Topraklarında Türkçe Basın", Yeni Balkan Yayınları, Üsküp, 2011.
- Levent Bayraktar, Mustafa Şekip Tunç'un İnsan Anlayışı, Felsefe Dünyası, 2002, Sayı 36.
- Mesleğimiz, Yeni Mektep, Üsküp, 1327, Sayı 1.
- Mustafa Şekip, Benim Annem, Yeni Mektep, Üsküp, 1327, Sayı 3.
- Bir Nasihat, Yeni Mektep, Üsküp, 1327, Sayı 9.
- Çocuk İşte Mektep Aleminin Merkezi, Yeni Mektep, Üsküp, 1327, Sayı 9.
- Dilenci, Yeni Mektep, Üsküp, 1 Nisan 1327, Sayı 1.
- İlm-i Ruh, Yeni Mektep, Üsküp, 1328, Sayı 11.
- Muallimlerin Siyasetteki Mevkii, Yeni Mektep, Üsküp, 1327, Sayı 6.
- Osmanlıca, Yeni Mektep, Üsküp, 1327, Sayı 1.
- Sanayi Marşı, Yeni Mektep, Üsküp, 1327, Sayı 8, s. 245.
- Unutmayın Bosna'yı, Yeni Mektep, Üsküp, 1327, Sayı 8.
- Prof.Dr.Hamdi Hasan, Mustafa Şekip Tunç'un Üsküp'te Çıkan Yeni Mektep Dergisinde Bilinmeyen Şiirleri, Hikmet Dergisi, Yıl.1, Sayı.1, Gostivar, 2003.
- Prof.Dr.Mustafa Ergün, II.Meşrutiyet Devrinde Eğitim Hareketleri (1908-1914), Ankara, 1996.
- Recai Özcan- Abdulkadir Hayber, Yıldız, Matusiteb Yayınları, Üsküp, 2008.
- Sabri Cemil, Ameli Olalım, Yeni Mektep, Üsküp, Haziran 1327, Sayı. 3.
- Anneciğim, Yeni Mektep, Üsküp, 1327, Sayı 10.
- Arı ile Çocuk, Yeni Mektep, Üsküp, 1328, Sayı 13.
- Asker Olacaksın, Yeni Mektep, Üsküp, Nisan 1328, Sayı 12.
- Asker, Yeni Mektep, Üsküp, 1327, Sayı 8.
- Az ve İyi, Yeni Mektep, Üsküp, 1 Nisan 1327, Sayı.1, s.3.
- Bahar, Yeni Mektep, Üsküp, Nisan 1328.
- Bebeğe Ders, Yeni Mektep, Üsküp, 1328, Sayı 13.
- Harflerimizi İltibastan Kurtarmalıyız, Yeni Mektep, Üsküp, Sayı 8.
- Hayvanların Nasihati, Yeni Mektep, Üsküp, 1327, Sayı 6.
- Küçük Yalancı, Yeni Mektep, Üsküp, 1327, Sayı 11.
- Mektep, Yeni Mektep, Üsküp, 1 Nisan 1327, Sayı 3.
- Oyun Oynarken, Yeni Mektep, Üsküp, 1328, Sayı 14.
- Son Pişmanlık, Yeni Mektep, Üsküp, 1327, Sayı 9.
- Vatan Fedaisi Kadın, Yeni Mektep, Üsküp, 1327, Sayı 10.
- Yeni Mektep, Üsküp, 12 Nisan 1328, Sayı 12.
- Yahya Akyüz, Türkiye'de Öğretmenlerin Toplumsal Değişmedeki Etkileri, Doğan Basımevi, 1978.

21. YÜZYILIN BAŞLANGICINDA KOSOVA EĞİTİM SİSTEMİ VE TÜRKÇE EĞİTİM

Bedrettin KORO*

Özet

Kosova Cumhuriyeti, 17 Şubat 2008 tarihinde bağımsızlığını ilan eden, 10.908 km² yüzölçümüyle Balkan yarımadasının ortasında yer alan, küçük bir Avrupa devletidir. Bu küçük Avrupa devletinde daha 20. yüzyılın sonunda ve 21. yüzyılın başlangıcında dünyada hızlı gelişen bilim, teknoloji, ulaşım ve iletişime genç nesilleri ayak uydurmak ve bu değişim ve gelişmelere meydan okumaları için eğitimde değişimler, reformlar yapılmasına gereksinme duyuldu. Öyle ki, daha BMÖ'nün Kosova'da kurulan Geçici Yönetimi döneminde (UNMİK – 1999-2008), 2002/03 eğitim-öğretim yılında yeni eğitim sisteminde reform yapıldı. Yeni eğitim sistemine göre öğrenciler ilköğretim okulunun birinci sınıfına yedi yaş yerine, altı yaşında kaydını yaptırma, üniversite öncesi eğitim 4+4+4 yerine 5+4+3-4 ve yüksek eğitimde ise Bologna eğitim sistemi koyuldu.

Kosova Cumhuriyeti bağımsızlığını ilan ettikten sonra, Eğitim, Bilim ve Teknoloji Bakanlığı (EBTB), eğitimde gereken reformları uygulamak için “Kosova'da 2007-2017 Üniversite Öncesi Eğitimi Geliştirme Stratejisi” ne uygun demokratik Kosova toplumu için gereken bilgi, beceri, tutum ve değerleri (yeterlilikleri) geliştirme amacıyla, 2011 yılında Yeni Müfredat Çerçevesi ve Üniversite Öncesi Eğitim Yasası'nı kabul etti. Yeni Müfredat Çerçevesi ve eğitim yasasıyla yapılan değişimlerle üniversite öncesi eğitim 5+4+3-4 yerine 5+4+3 eğitim sistemi, pilot olarak birkaç ilk ve orta dereceli okullarda 2013/14 öğretim yılında, 2014/15 öğretim yılında ise tüm Kosova'da aşamalı olarak uygulanması kabul edildi.

Bu çalışmada Kosova Eğitim Sistemi hakkında ayrıntılı bilgiler verilmekle birlikte, Kosova Cumhuriyeti Anayasası ve eğitim yasalarına dayanarak, eğitim-öğretim Türkçe de yapıldığından ve Kosova Türkçe eğitimi bir yandan Kosova, diğer yandan Türk Dünyası eğitimin bir parçası olduğundan dolayı bu eğitiminin yeri ve önemine değinilecektir.

Anahtar Kelimeler: Kosova eğitim sistemi, müfredat çerçevesi,

*Kosova Eğitim, Bilim ve Teknoloji Bakanlığı emekli müfettişi

üniversite öncesi eğitim yasası, Türkçe Eğitim.

KOSOVO EDUCATION SYSTEM AND TURKISH EDUCATION AT THE BEGINNING OF 21ST CENTURY

Summary

Republic of Kosovo is a small European state located in the middle Balkan Peninsula that declared its independence on 17th February 2008 and possesses an area of 10.908 km². In this small European state, the need for changes, reforms in the education arose in order to stimulate newer generations for them to accommodate with rapid developments at the end of 20th century and beginning of 21st century in the field of science, technology, transportation and communications as well as to deal with these changes and developments. In this regards, reforms in new education system have been made as early as in 2002/03 school year during UN Kosovo Interim Administration period (UNMIK – 1999-2008). According to new education system, enrolment into first grade for children was reduce from age seven to age six, pre-university education restructured as 5+4+3-4 replacing the 4+4+4 as well as Bologna education system introduced in the higher education.

After Republic of Kosovo declared its independence, in order to implement needed reforms in the education, the Ministry of Education, Science and Technology (MEST) with the aim to develop knowledge, skills, conduct and values (competencies) required for a democratic Kosovo society as identified with the "Strategy for the Development Pre-University Education in Kosovo 2007-2017", in year 2011 adopted New Curriculum Framework and the Law on Pre-University Education. Together with changes introduced with the New Curriculum Framework and the education law, the implementation of pre-university education system of 5+4+3 instead of 5+4+3-4 was agreed to be gradual, namely, initial piloting in several primary and secondary level schools during 2013/14 school year, subsequently throughout entire Kosovo during 2014-15 school year.

In this study, while detailed information on Kosovo's education system has been provided, the position and the importance of Turkish education will also be addressed when considering that education is conducted in Turkish language according to the Constitution of

Republic of Kosovo and education laws and due to that constitutes an integral part of education in Kosovo's as well in Turkish World.

Keywords: *Kosovo education system, curriculum framework, law on pre-university education, Turkish Education.*

Giriş

Kosova, Güneydoğu Avrupa'nın merkezinde ve Balkan yarımadasının ortasında bulunan, 10.908 km² büyüklüğünde olan, en genç, küçük bir Avrupa ülkesidir. Kosova çok etnikli, çok kültürü ve çok dinli bir ülkedir. 2011 yılının nisan ayında yapılan nüfus sayımının resmi verilerine göre Kosova'nın 1.739.825 nüfusu vardır. Kosova'nın toplam nüfusundan 1.616.869 ya da % 92,93'ü Arnavut, 25.532 ya da % 1,47'si Sırp, 18.738 ya da % 1,08'i Türk, 27.533 ya da % 1,58 Boşnak, 8.826 ya da % 0,51 Rom, 15.436 ya da % 0,89 Aşkali, 11.524 ya da % 0,66'si Mısırlı, 10.265 ya da % 0,60 Goralı ve 5.204 ya da % 0,29 diğerleri teşkil etmektedir¹. Kosova'nın bu toplam nüfusundan 1.663.412 ya da % 95,61 İslam, 25.837 ya da % 1,48 Ortodoks, 38.438 ya da % 2,21 Katolik , 1.242 ya da % 0,07 Ateist, 1.188 ya da % 0,06 si diğerleri ve 9.708 ya da % 0,56 dini mensubiyetini belirtmemişlerdir².

İkinci Dünya Savaşı'ndan sonra, 29 Kasım 1945 tarihinde Yugoslavya'da altı cumhuriyet (Sırbistan, Slovenya, Hırvatistan, Bosna ve Hersek, Karadağ ve Makedonya) ve iki özerk bölgeden (Kosova ve Voyvodina) federasyon devleti teşkil olunmuştur. İkinci Dünya Savaşı'ndan sonra kurulan sosyalist devletlerde, dolayısıyla Yugoslavya'da da üretim araçları devlet mülkünde, iktidar ise komünistlerin tekelinde idi. Bu sosyalist ya da komünist rejimleri parlamento demokrasi ve piyasa ekonomiyi uygulayan toplumlardan , kapitalizimden çok daha başarısız idiler. Öyleki, bu durum halkın sosyalist rejime karşı memnuniyetsizliği devamlı artmasına, XX. yüzyılın 80-li yıllarında geniş toplumsal hareketlerin belirmesine

¹ Agencia e Statistikave të Kosovës, *Regjistrimi i Popullsisë, Ekonomive Familjare dhe Banesave në Kosovë 2011 – Rezultatet Përfundimtare Të Dhënat Kryesore*, s.60.<http://esk.rks-gov.net/rekos11/repository/flipbook/1/Te%20dhenat%20Kryesore-Alb/>, (Erişim:14.11.2012); Belirtmek gerekir ki Kosova'da 2011 yılında yapılan sayımlara Kuzey Kosova'da yaşayan Sırp topluluğu katılmamıştır.

² Aynı eser, s. 62.

neden olmuştur. 9 Kasım 1989 tarihinde Berlin duvarının yıkılmasıyla Soğuk savaş dönemi ve Doğu Avrupa'da sosyalizm sona erdiğini sayılmaktadır.

Yugoslavya'da sosyalizm rejiminin düşmesi ve federasyonun dağılması, 1991 yılında başlamış ve Kosova'nın dışına savaşların sıçramasını önlemek ve Sırbistan'ın Kosova ahalisinin çoğunu göçe zorladığı ve katliamlar düzenlediklerini önlemek için, NATO güçlerinin 24 Mart 1999 yılında Sırbistan'a müdahale etmesine neden olmuştur. 72 gün süren bu müdahale Sırbistan'ın 9 Haziran 1999 tarihinde, Kumanova ateşkes antlaşmasını imzalamakla sona ermiştir. Sırbistan'ın ateşkes antlaşması imzalandıktan sonra BMÖ GK'nin 1244 kararı ile Kosova'da Geçici BMÖ'nün Geçici Yönetim İdaresi (UNMİK) kurulmuş oldu. Öyleki, 1991 yılında ilk önce Slovenya ve Hırvatistan, daha sonra Bosna Hersek ve Makedonya, 2006 yılında Karadağ ve 17 Şubat 2008 tarihinde Kosova bağımsızlığını ilan etmekle, Yugoslavya devleti tarihe karışmış oldu.

Kosova Eğitim Sisteminde Reform

20. yüzyılın 80'li yıllarında Yugoslavya federasyonunda ekonomi, siyasi ve toplumsal kriz belirmesi ve 90'lı yıllarda federasyonun dağılma sürecinde savaşlar yürütülmesi eski devletin çeşitli uluslararası örgütlerden çıkarılıp izole edilmesine neden olmuştur. Bu durumu Yugoslavya federasyonunun 20. sonunda her alanda olduğu gibi eğitim alanında da gerilemesine etki etmiştir.

20. yüzyılın sonunda ve 21. yüzyılın başlangıç yıllarında bilim, teknoloji, ulaşım, iletişim vb. öyle hızlı gelişti ki beraberinde büyük fırsatlar da getiren dünyamızda büyük değişimler ve yeni meydan okumalar belirmiştir. 1999 yılında NATO güçlerinin müdahalesinden sonra, yeni nesillerin bu yeni meydan okumalarla başa çıkması için Kosova'da kurulan BMÖ'nün Geçici İdari Misyonu (ÜNMIK) üstlenip, eğitimde yapmış olduğu reformlarla Kosova'da yeni eğitim sistemi ve yönetimi geliştirilmiştir.

ÜNMIK yönetimi daha 2001 yılında Yeni Kosovve Müfredat Çerçevesi'ni³ ve 6 yaşını doldurmuş olan çocukların ilköğretim okulunun birinci sınıfına kaydını yaptırma yönetmeliğini ve 2002

³ Yeni Kosova Müfredat Çerçevesi, Priştine 2001, s.s.113.

yılında Kosova İlkve Orta Eğitim Yasası⁴ getirdikten sonra, Kosova'da 2002/03 öğretim yılında yeni eğitim sistemine geçilmiş oldu. Yeni eğitim sistemine göre öğrenciler ilköğretim okulunun birinci sınıfına yedi yaş yerine altı yaşında kaydını yaptıрма, üniversite öncesi eğitim 4+4+4 yerine 5+4+3-4 ve yüksek eğitimde ise Bologna eğitim sistemi koyuldu.

Kosova Cumhuriyeti Anayasa'sı ve eğitim yasalarına dayanarak, Kosova'da daha 1999 yılından bu yana eğitim-öğretim dört dilde: Arnavutça, Türkçe, Boşnakça ve Sırpça yapılmaktadır. 2011/12 öğretim yılından başlayarak Kosova'da RAE (Rom, Aşkallı ve Mısırlı – Roman) topluluğu için, ilköğretimin II-IX sınıflarında, haftada 2 ders olmak üzere - Seçmeli ders olarak - Roman Dili, Tarihi ve Kültürü ders görmek için imkan yaratılmıştır.

Kosova'da Arnavutça, Türkçe ve Boşnakça yapılan eğitim-öğretim Kosova Eğitim Sistemine göre düzenlenmektedir. Sırp topluluğu ise 1999 yılında Kosova'da kurulan UNMİK yönetimini ve daha sonra Kosova'nın bağımsızlığını ve 2008 yılı Anayasa'sım kabul etmediğinden dolayı, şimdiye dek eğitim- öğretilmi Sırbistan Eğitim Sistemine göre, 4+4+4 sistemine göre uygulamaktadır. Araştırmada eğitim istatistik verileri Kosova Eğitim, Bilim ve Teknoloji Bakanlığın verileriyle sınırlıdır. Bunun nedenleri arasında Kosova'da yaşayan Sırp topluluğunun Kosova hükümetini tanımaması ve buna bağlı olarak eğitim istatistiklerini Eğitim, Bilim ve Teknoloji Bakanlığı'na vermemesi yer almaktadır.

Kosova'da 2002/03 eğitim ve öğretim yılında uygulanmaya başlanılan yeni eğitim reformuyla, zorunlu ilköğretim, sekiz yıldan dokuz yıla çıkarıldıktan başka, Kosova Eğitim, Bilim ve Teknoloji Bakanlığı hazırlamış olduğu yeni öğretim müfredatları uygulanmaya başladı. Buna karşın ise, Kosova'da Sırpça eğitim-öğretim yapılan okullarda, hala sekiz yıllık zorunlu ilköğretim devam etmektedir ve Sırbistan Eğitim, Bilim ve Teknoloji Geliştirme Bakanlığın hazırlamış olduğu müfredata göre yapılmaktadır. Buna göre Kosova'nın yeni eğitim sistemi şematik olarak aşağıdaki tabloda özetlenmektedir:

⁴ Kosova İlk ve Orta Eğitim Yasası, No. 2002/2 Yasası

Kosova Eğitim Sistemin Şeması

İSCED 97 Kategorileri	İSCED 97 Kategorilerin Adları	Yaş grubu/Sınıf	Kosova Eğitim Sistemin kademeleri
6	Bilim ve Sanatta Öğretimin İkinci Kademesi	Doktora – Üç yıl	ISCED 97 (25-27/28 yaş)
5	Bilim ve Sanatta Öğretimin Birinci Kademesi	Master – İki yıl	ISCED 97 (25-26 yaş)
4	Lisans Öğretimi	2- 6 Yıl	Orta Öğretimden Sonraki Yüksek Mesleki Öğretim Kademesi (19-24/25 Yaş)
3	Üst Orta Öğretim	13. Sınıf 12. Sınıf 11. Sınıf 10. Sınıf	2- 4 yıllık Mesleki Programları (15- 19 Yaş)
2	Alt Orta Öğretim/ Temel Öğretimin İkinci Kademesi	9. Sınıf 8. Sınıf 7. Sınıf 6. Sınıf	4 Yıllık Orta Alt Öğretim (Temel Öğretimin İkinci Kademesi) (12- 15 Yaş)
1	İlkokul /Temel Öğretimin Birinci Kademesi	5. Sınıf 4. Sınıf 3. Sınıf	3 Yıllık İlkokul Öğretimi (Temel Öğretimin Birinci

		2. Sınıf 1. Sınıf	Kademesi) (6- 11 Yaş)
0	Okulöncesi Eğitimi	5- 6 Yaş -- Ana Sınıf 3- 5 Yaş -- Kreş 9 aydan 3 Yaş -- Yuva	Okulöncesi Eğitimi (3 – 6 Yaş)

Kaynak: Cem Topsakal - Bedrettin Koro, Kosova'da Yaşayan Türkçe Eğitim, Bay Yayınları, Prizren 2007, s 54.

Okul Öncesi Eğitim

Kosova'da Okul Öncesi Eğitim 9 aydan 6 yaşa kadar tüm çocukların eğitimini içermektedir. Eğitim yasasına göre okul öncesi eğitim zorunlu değildir. İSCED kategorisine göre O düzeydeki okul öncesi eğitim: 9 aydan 3 yaşa kadar ve 3-5 yaş arası olan Anaokulu ve 5-6 yaş arası çocukları kapsayan Anasınıfı teşkil eder.

Kosova'da 2011/12 öğretim yılındaki eğitim verilerine göre Anaokul eğitimiyle 5.074 öğrenci kapsamıştır. Bu sayıdan 22 Türk çocuğu Anaokul eğitimini görmüştür⁵. Aynı öğretim yılında Kosova'da Anasınıf eğitiminde toplam 20.288 öğrenci öğrenim görmüştür. Bu sayıdan 154 öğrenci ise Anaokul eğitimini anadilinde, Türkçe öğrenim görmüştür⁶.

2011/12 öğretim yılında ilköğretimin birinci sınıfına 29.481 öğrenci kaydını yaptırmıştır⁷. Bir yıl önce, 2010/11 öğretim yılında Anasınıf eğitimini 20.352 öğrenim gördüğünden dolayı⁸ genel olarak 2011/12 öğretim yılında birinci sınıfa kaydını yaptıran öğrencilerin % 66,37'si anasınıf eğitimini görmüş olduğunu göstermektedir. Türkçe eğitiminde ise 2011/12 öğretim yılında 190 öğrenci birinci sınıfta

⁵ Ministria e Arsimit, Shkencës dhe Teknologjikë, Statistikat e Arsimit në Kosovë 2011/12, Prishtinë 2012, s.6.

⁶ Aynı eser, s.8.

⁷ Aynı eser, s. 8.

⁸ Ministria e Arsimit, Shkencës dhe Teknologjikë, Statistikat e Arsimit në Kosovë 2010/11, Prishtinë 2011, s.8.

öğrenim görmüştür⁹. Bir öğretim yılı önce, Anasınıf öğretiminde 108 öğrenci¹⁰ öğrenim gördüğünden dolayı 2011/12 öğretim yılında birinci sınıfa kaydını yaptıran 190 öğrenciden % 81,05'i yani % 12,02 daha çok anasınıf eğitimi görmüş olduğunu göstermektedir.

Kosova Eğitim, Bilim ve Teknoloji Bakanlığı kabul etmiş olduğu 2007 – 2017 Kosova'da Üniversite Öncesi Eğitimin Gelişim Stratejisiyle 0-5 yaş arası da çocukların % 35'i ve okul öncesi eğitimi ile çocukların % 90'nı anasınıf eğitimi ile kapsanmasını planlaştırmıştır¹¹.

İlkokul ve Alt Orta Öğretim

Daha Kosova İlkokul ve Ortaokul Eğitim Yasası'nın 7.1 ve 7.2 maddesi¹² ilkokul ve Alt Orta eğitim zorunlu eğitim olduğunu vurgulamıştır. Bu eğitim 5 + 4 yılları modeeline göre geliştirilmiş ve 2002 yılında Kosova İlkokul ve Ortaokul Eğitim Yasası'nın getirilmesiyle uygulanmaya başlanmıştır.

2011/12 öğretim yılında Kosova'da İlkokul ve Alt Orta Eğitimde toplam 295.218¹³ öğrenci, bu sayıdan ise 2005 öğrenci Türkçe öğrenim görmüştür¹⁴.

2010/11 öğretim yılında ilköğretim okulunun 9'cu, son sınıfını genelde 33.528¹⁵ öğrenci bitirip, bu sayıdan 2011/12 öğretim yılında Üst Orta Eğitimin (lise ve mesleki liselere) birinci sınıfına 31.492¹⁶ öğrenci ya da % 93,93 öğrenci kaydını yaptırmıştır. Türkçe eğitimde ise 2010/11 öğretim yılında ilköğretimin 9'cu sınıfını 257 öğrenci bitirmiş, 2011/12 öğretim yılında Üst Orta Eğitimin birinci sınıfına 269 öğrenci

⁹ Eğitim Bakanlığı Prizren Denetim Sektorünün 2011/12 öğretim yılı Türkçe eğitiminin yayınlanmamış öğrenci verileri

¹⁰ Ministria e Arsimit, Shkencës dhe Teknologjikë, Statistikat e Arsimit në Kosovë 2010/11, Prishtinë 2011, s.8.

¹¹ Ministarstvo za Obrazovanje, Nauku i Tehnologiju, Strategija za Razvoj Preduniverzitetskog Obrazovanja na Kosovu 2007-2017, Pristina, 2007, s. 51.

¹² Kosova İlk ve Orta Eğitim Yasası, No. 2002/2 Yasası

¹³ Ministria e Arsimit, Shkencës dhe Teknologjikë, Statistikat e Arsimit në Kosovë 2011/12, Prishtinë 2012, s.17,

¹⁴ Eğitim Bakanlığı Prizren Denetim Sektorünün 2011/12 öğretim yılı Türkçe eğitiminin yayınlanmamış öğrenci verileri

¹⁵ Ministria e Arsimit, Shkencës dhe Teknologjikë, Statistikat e Arsimit në Kosovë 2010/11, Prishtinë 2012, s.16,

¹⁶ Ministria e Arsimit, Shkencës dhe Teknologjikë, Statistikat e Arsimit në Kosovë 2011/12, Prishtinë 2012, s.24,

ya da % 104,67 öğrenci kaydını yaptırmıştır¹⁷.

2007- 2017 Kosova Üniversite Öncesi Eğitimin Gelişme Stratejisi, 2017 yılında tüm öğrenciler zorunlu ilköğretim eğitimiyle kapsanmasını öngörmektedir¹⁸.

Üst Orta Öğretim

Kosova'da 2002/03 öğretim yılında yeni eğitim sistemi uygulanmaya başlamakla Üst Orta Öğretimde 15 – 18/19 yaşları arasında öğrenciler eğitim programların süresine bağlı, 3- 4 yıl öğretim görmekteydiler. Üst orta öğretim ikiye: Genel üst öğretim (Liseler) ve Mesleki öğretim (mesleki liseler) ayrılmaktadır.

Kosova'da 2011/12 öğretim yılında Üst orta öğretimde 106.829 öğrenci öğrenim görmüştür. Bu öğrenci sayısından lise öğretimini 47.196, mesleki öğretimi ise 59.633 öğrenci öğrenim görmüştür¹⁹. Türkçe öğretimde ise 2011/12 öğretim yılında Üst orta öğretimde 865 öğrenci öğrenim görmüştür. Bu sayıdan 530 öğrenci lise ve 335 öğrenci ise mesleki öğretimini görmüştür²⁰.

Özel Eğitim ve Özel Öğretim

Kosova'da yeni eğitim sistemin amaçlarından biri tüm çocukları eğitim görmelerini sağlamaktır. Bu amaçla Kosova'da özel eğitim kurumlarından başka ana, ilk ve orta öğretim okulları bünyesinde özel eğitime muhtaç olan öğrenciler için kaynaştırma sınıfları (özel eğitim sınıfları) da teşkil etmeye başlanmıştır.

2011/12 yılında tüm Kosova'da 545 öğrenciyi kapsayan kaynaştırma sınıfları teşkil olunmuştur²¹. Kosova'da Türk çocukları için Prizren "Motra Çiriyazi" ve Mamuşa "Anadol" ilköğretim

¹⁷ Eğitim Bakanlığı Prizren Denetim Sektörünün 2010/11 ve 2011/12 öğretim yıllarında Türkçe eğitiminin yayınlanmamış öğrenci verileri; İlköğretimi bitiren öğrenci sayılarından Üst Orta eğitimin birinci ya da onuncu daha çok öğrenci kaydını yaptırmaması, sınıfı tekrarlayan öğrencilerin yeniden onuncu sınıfa kaydını yapmasından dolayı gelmektedir

¹⁸ Nazan Safçı – Bedrettin Koro, Kosova'da Türkçe Eğitimde Öğretmen Kadrosu, Türk Öğretmenler Derneği Yayınları, Prizren 2008, s.13.

¹⁹ Ministria e Arsimit, Shkencës dhe Teknologjikë, Statistikat e Arsimit në Kosovë 2011/12, Prishtinë 2012, s.25-27,

²⁰ Nazan Safçı – Bedrettin Koro, a.g.e., 14.

²¹ Ministria e Arsimit, Shkencës dhe Teknologjikë, Statistikat e Arsimit në Kosovë 2011/12, Prishtinë 2012, s.37,

okulunda 2 kaynaştırma sınıfı teşkil olunmuştur.

Kosova'da özel eğitime muhtaç olan öğrenciler için Özel eğitim kurumları da çalışmaktadır. 2011/12 öğretim yılında Kosova'daki 7 özel eğitim okulunda 454 öğrenci de öğrenim görmüştür²². Bu özel eğitim kurum ve kaynaştırma sınıflarında entelektüel, işitme, görme, fiziki ve çoklu engelliler için eğitim yapılmaktadır.

Özel Öğretim

Kosova'da yeni eğitim sistemi ve buna bağlı eğitim yasaları ile kamu eğitim kurumlarından başka özel öğretim kurumları da kurulmasına olanak sağlandı.

2011/12 öğretim yılında Kosova'daki anaokullarında 122, ilköğretim kurumlarında 1.901 ve üst orta öğretimde kurumlarında 2.706 , toplam 4.729 öğrenci özel eğitim kurumlarında eğitim görmüşlerdir²³.

Yüksek Öğretim

Kosova'da 2012/13 öğretim yılında üç kamu üniversitesi: Hasan Prishtina – Priştine, Hukshin Hoti – Prizren ve Haxhi Zeka – İpek üniversitesi ve 15 özel üniversitesi çalışmaktadır.

2011/12 öğretim yılı için Kosova İstatistik Ajansı Kosova'da çalışan iki üniversitesi (Priştine ve Prizren) için öğrenci bilgileri vermektedir. Kosova İstatistik Ajansı'nın verilerine göre 2011/12 öğretim yılında, ilk defa kaydını yaptıran, iki kamu üniversitesinde 49.849 öğrenci öğrenim görmüştür. Bu öğrenci sayısına, ikinci defa üniversiteye kaydını yaptıran 11.436 öğrenciyi de katmış olursak, 2011/12 öğretim yılında Kosova'da iki kamu üniversitesinde 61.285 öğrenci öğrenim gördüğünü çıkmaktadır²⁴. Bu verilere göre Kosova'da kamu üniversitelerinde 2011/12 öğretim yılında 255 Türk öğrenci görmüştür²⁵. 2010/11 yılında Üst orta öğretimin 12'ci ve 13'cü sınıfını başarıyla bitiren 21.433 öğrenciden 2011/12 öğretim yılında iki kamu

²² Aynı eser, s.34

²³ Aynı eser, s. 39.

²⁴ Agencija e Statistikave të Kosovës, Statistikat e Arsimit 2011=2012, Prishtinë, 2012, s. 211,213..

²⁵ Aynı eser, s.112.

üniversitelerin birinci sınıfına 15.612 öğrenci ya da % 72,84 öğrenciler üniversite öğretimini devam etmiştir²⁶.

Üniversite Öncesi Eğitim Sisteminde Yenilikler

Kosova'da BMÖ'nün Geçici Yönetim Misyonu 2008 yılına kadar devam etti. Kosova 17 Şubat 2008 tarihinde bağımsızlığını ilan edip, Avrupa'nın en genç devleti oldu. Kosova meclisi 9 Nisan 2008 yılında Kosova Cumhuriyeti Anayasası'm da kabul eder. Bu Anayasa'ya göre Kosova Cumhuriyeti bağımsız, egemen, demokratik, unik ve bölünmez, kendi vatandaşların devletidir. Kosova eğitiminde gelişmeleri sağlamak amacıyla 2008 yılında Kosova Cumhuriyeti Belediyelerinde Eğitim Yasası'm²⁷, 2011 yılında Kosova Cumhuriyeti'nde Üniversite Öncesi Eğitimi Müfredat Çerçevesi²⁸ ve Kosova Cumhuriyeti'nde Üniversite Öncesi Eğitim Yasası'nı²⁹ getirip, üniversite eğitim sistemi ve yönetiminde değişiklikler, yenilikler yaptı.

Belediyelerdeki eğitim yasası ile ana, ilk ve orta öğretim kurumların birtakım yönetim hakları Eğitim Bakanlığı'ndan belediyelere, yani Belediye Eğitim Müdürlüklerine geçmiştir. Üniversite Öncesi Müfredat Çerçevesi ve Eğitim yasasıyla üniversite öncesi eğitim sisteminde bazı değişimler yapılmıştır. Bu değişimlerden sonra Kosova eğitim yönetimi aşağıda şemada gösterildiği gibi geliştirilmiştir:

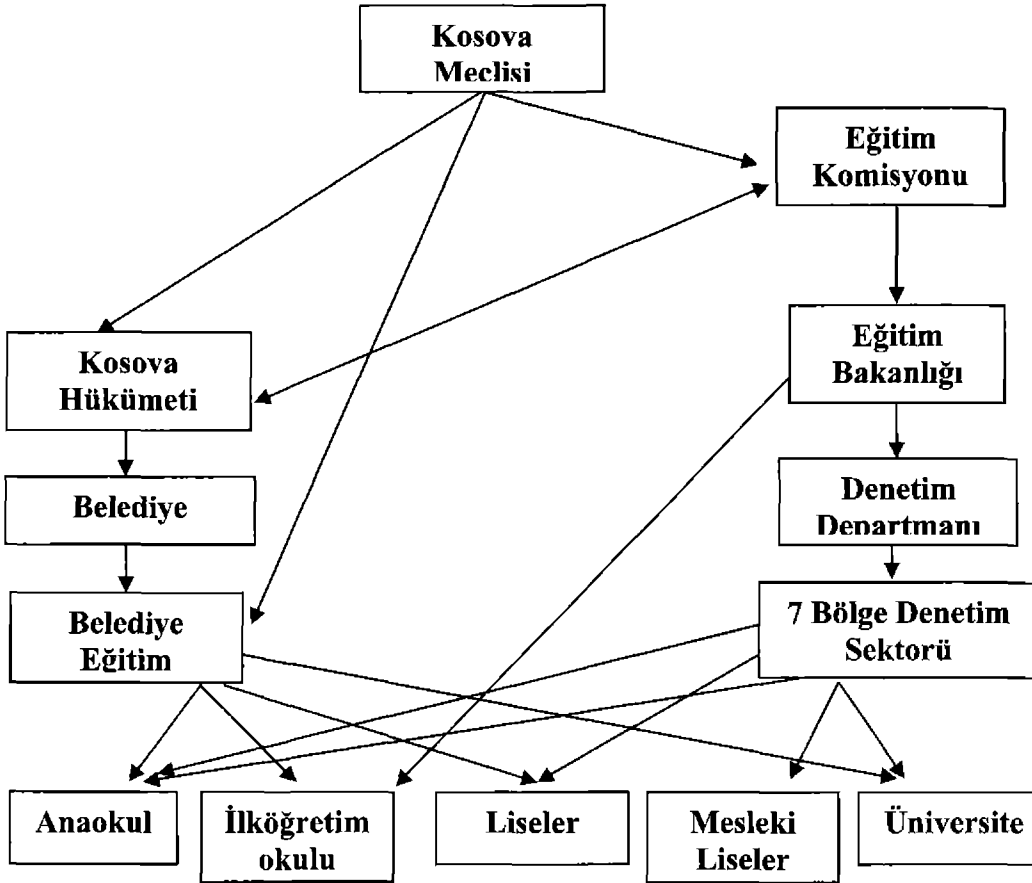
²⁶ Aynı eser. S. 87 ve 110; Belirtmek gerekir ki üniversite öğretimine daha önce de mezun olan adaylar da kaydını yaptırmaya hakkına sahiptirler.

²⁷ Kosova Cumhuriyeti Belediyelerinde Eğitim Yasası, No. 03/L - O68 Yasası.

²⁸ Eğitim, Bilim ve Teknoloji Bakanlığı, Kosova Cumhuriyeti'nde Üniversite Öncesi Eğitimi Müfredat Çerçevesi, Priştine 2011.

²⁹ Kosova Cumhuriyeti'nde Üniversite Öncesi Eğitim Yasası, No. 4/L - O32 Yasası.

Kosova Cumhuriyeti Eğitim Yönetimi

Üniversite Öncesi Eğitim Yasası'na göre Üniversite öncesi eğitim kurumlarında Yönetim organları: Yönetim Kurulu, Öğrenciler Kurulu ve Veliler Kurulu, üniversitenin ise Yönetim Kuruludur. Kosova Meclisi kabul etmiş olduğu eğitim yasalara, Eğitim Bakanlığı getirmiş olduğu yönetmelik, idari talimatlar, açıklamalar ve kararlara göre yönetir ve yasa ve kararları uygular. Eğitim Bakanlığının yönetim yapısı Ekte verilmiştir.

2011 yılında kabul edilen Üniversite Öncesi Müfredat Çerçevesi ve Eğitim Yasası ile Üniversite Öncesi Eğitim sisteminde yenilikler ve değişimler meydana geldi. Bu değişiklik ve yeniliklerden sonra Kosova eğitim sistemi şema halinde aşağıda gösterilmiştir.

Kosova Eğitim Sistemin Şeması

SNKA Kademeleri	Kosova Eğitim Yapısı	Yaş
	Yetişkinlere ait örgün ve yaygın eğitim/hayat boyu eğitiö	23/24 +
SNKA 6	Lisansüstü eğitim	23/24 +
SNKA 5	Lisans eğitimi	19/22
SNKA 4	Tersiyer ya da Üniversite dışı Yüksek Mesleki eğitim	18 +
SNKA 3	Üst ortaöğretim X – XII. Sınıflar	15 = 17
SNKA 2	Alt ortaöğretim VI – IX. Sınıflar	11 = 14
SNKA 1	İlköğretim I – V. Sınıflar	6 = 10
SNKA 0	Anasınıf	5 = 6
	Okulöncesi eğitim	Doğum = 5

Kaynak: Ministarstvo Obrazovanja, Nauke i Tehnologije, Okvir Kurikuluma za Predunverzitetско Obrazovanje u Republici Kosovo, Prištine 2011, a.27.

2011 yılında kabul edilen Üniversite Öncesi Müfredat Çerçevesi ve Eğitim Yasası ile Üniversite Öncesi Eğitimin Üst ortaöğretiminin (lise ve mesleki liselerin) 13. sınıfı kaldırılacak ve mesleki orta okul mezunların eğitimi ve uzmanlaşması için 4. kademede üniversite dışı sayılan Yüksek mesleki öğretim (1 – 2 yıl) düzenlenecek. Bu yeni eğitim sigstemi 2013/14 öğretim yılında pilot olarak birkaç okulda deneme yapıldıktan sonra, 2014/15 öğretim yılında, aşamalı olarak, tüm ülkede uygulanmasına geçilecektir. Kosova'da uygulanmaya başlanacak olan eğitim reformuyla üniversite öncesi eğitimde bilgi yerine yeterliliklere önem verilecektir. Üniversite öncesi eğitimde öğrenciler 6 yeterlilik: İletişim ve ifade, düşünme, öğrenme, yaşam ve çevre, kişisel ve yurttaşlık yeterlilikleri kazanmaları gerekmektedir. Bu reforma göre anaokul ve ilköğretim eğitiminde 8 alanda: Dil ve iletişim, sanatlar, matematik, fen bilimleri, toplum ve çevre, sağlık ve refah, yaşam ve iş ve seçmeli alanda dersler görülecektir.

Sonuç

XX. yüzyılın 80'li yıllarında Yugoslavya federasyonunda kriz ve 90'lı yıllarda federasyonun dağılma sürecinde savaşlar belirmesi, eski devletin çeşitli uluslararası örgütlerden çıkarılıp izole edilmesiyle, her alanda olduğu gibi eğitim alanında da gerilemesine etki etmiştir.

XX. yüzyılın sonunda ve XXI. yüzyılın başlangıç yıllarında bilim, teknoloji, ulaşım, iletişim vb. öyle hızlı gelişti ki beraberinde büyük fırsatlar da getiren dünyamızda büyük değişimler ve yeni meydan okumalar belirmiştir. 1999 yılında NATO güçlerinin müdahalesinden sonra, yeni nesillerin bu yeni meydan okumalarla başa çıkması için Kosova'da kurulan BMÖ'nün Geçici İdari Misyonu (ÜNMİK)i üstlenip, eğitimde yapmış olduğu reformlarla Kosova'da yeni eğitim sistemi ve yönetimi geliştirilmiştir.

2002/03 öğretim yılında başlayan yeni eğitim sistemine göre öğrenciler ilköğretim okulunun birinci sınıfına yedi yaş yerine altı yaşında kaydını yaptırma, üniversite öncesi eğitim 4+4+4 yerine 5+4+3-4 ve yüksek eğitimde ise Bologna eğitim sistemi geçilmiş oldu. Bu yeni eğitim sistemiyle Batı Avrupa ülkelerinde gibi Kosova'da da eğitim sistemi geliştirilmeye başlanılmış olundu. Yeni eğitim sistemiyle birlikte, yeni ders öğretim plan ve programları, yeni ders kitapları hazırlanmaktan başka öğretmenler için hizmetiçi seminer, atalyö çalışmaları ve diğer faaliyetler düzenlendi.

Üniversite öncesi eğitim sistemini iyileştirmek amacıyla 2011 yılında Üniversite Öncesi Müfredat Çerçevesi ve Üniversite Öncesi Eğitim Yasası ile Kosova'da üniversite öncesi eğitimde birtakım değişimler yapıldı. Bu değişim ve yeniliklere göre Üst ortaöğretimin 13cü sınıfı kaldırıldıktan başka mesleki üst ortaöğretim mezunları mesleklerinde uzamlaşması için 1 ya da 2 yıllık tersiyer öğretime ya da üniversite dışı öğretime devam etmesine olanak sağlanmıştır. Bundan başka ilköğretim eğitimde alan ders eğitimine geçilmesine kararlaştırılmıştır. Bu yenilikler uygulanması için yeni ders programları, ders kitapları, öğretmenler için hizmet için seminerler, okulların öğretim araçlarıyla donatım işlemleri gerekmektedir. Kosova eğitiminde reform uygulanması için maddi kaynak gerekmektedir. Kosova devletinin maddi kaynaklar konusunda kısıtlı imkanları olduğundan dolayı reform gerçekleştirmek için donerler bulmak planlanan çalışmaları uygulamak gerekmektedir.

Kaynakça

- Agencia e Statistikave të Kosovës, *Regjistrimi i Popullsisë, Ekonomive Familjare dhe Banesave në Kosovë 2011 – Rezultatet Përfundimtare Të Dhëmat Kryesore*, s.60.<http://esk.rks-gov.net/rekos11/repository/flipbook/1/Te%20dhenat%20Kryesore-Alb/>
- Agencia e Statistikave të Kosovës, *Statistikat e Arsimit 2011=2012*, Prishtinë, 2012
- Eğitim Bakanlığı Prizren Denetim Sektörünün 2010/11 ve 2011/12 öğretim yılı Türkçe eğitiminin yayınlanmamış öğrenci verileri
- Eğitim, Bilim ve Teknoloji Bakanlığı, *Kosova Cumhuriyeti'nde Üniversite Öncesi Eğitimi Müfredat Çerçevesi*, Prishtine 2011.
- Eğitim, Bilim ve Teknoloji Bakanlığı, *Yeni Kosova Müfredat Çerçevesi*, Prishtine 2001.
- Kosova İlk ve Orta Eğitim Yasası, No. 2002/2 Yasası
- Kosova Cumhuriyeti Belediyelerinde Eğitim Yasası, No. 03/L - 068 Yasası.
- Kosova Cumhuriyeti'nde Üniversite Öncesi Eğitim Yasası, No. 4/L – 032 Yasası.
- Ministarstvo Obrazovanja, Nauke i Tehnologije, *Okvir Kurikuluma za Preduniverzitetsko Obrazovanje u Republici Kosovo*, Prishtine 2011
- Ministria e Arsimit, Shkencës dhe Teknologjikë, *Statistikat e Arsimit në Kosovë 2011/12*, Prishtinë 2012,
- Ministria e Arsimit, Shkencës dhe Teknologjikë, *Statistikat e Arsimit në Kosovë 2010/11*, Prishtinë 2011, s.8.
- Ministarstvo za Obrazovanje, Nauku i Tehnologiju, *Strategija za Razvoj Preduniverzitetskog Obrazovanja na Kosovu 2007-2017*, Pristina, 2007, s. 51.
- Safçı Nazan – Koro Bedrettin, *Kosova'da Türkçe Eğitimde Öğretmen Kadrosu*, Türk Öğretmenler Derneği Yayınları, Prizren 2008
- Cem Topsakal - Bedrettin Koro, *Kosova'da Yaşayan Türkçe Eğitim*, Bay Yayınları, Prizren 2007.

HALKBİLİMİ

MİTOLOJİK VAK VAK AĞACI VE KÜLTÜREL YANSIMALARI

(MYTHOLOGICAL "VAK VAK TREE" AND ITS CULTURAL REFLECTIONS)

Hayrettin İVGİN*

ÖZET

Türk kültüründe ve mitolojisinde bir "Vak Vak Ağacı" motifi bulunmaktadır. Bu ağaçların "Vak Vak Adası" adı verilen bir adada bulunduğu kabul edilir. Bu adanın; Afrika, Çin'in doğusu veya Sumatra adasında olduğu rivayet edilmiştir.

Meyveleri insan olan, özellikle çıplak kız olan bu ağaçlar; Türk kültüründe özellikle Karagöz tasvirlerinde resmedilmiştir. Bu ağaçla ilgili pek çok anlatılar bulunmaktadır.

Bu yazımızda; Vak Vak Ağacı ile ilgili Türk kültüründeki yansımalar anlatılmaktadır.

Anahtar Kelimeler: Vak Vak Ağacı, mitoloji, Karagöz tasviri, konuşan ağaç, kehanet ağacı.

ABSTRACT

There appears a "Vak Vak Tree" motive in the Turkish culture and mythology. It is accepted that such trees are available in "the Vak Vak Island". It has been related that this island is located in Africa, east of China or in Sumatra.

Fruit of these trees of human-being, in particular, nude girls, which are picturized in the Turkish culture, particularly in Karagöz puppet show images. There are a lot of stories about this tree.

In this piece of writing, reflections on the Turkish culture in connection with "Vak Vak Tree" are communicated.

Key Words: Vak Vak Tree, mythology Karagöz image, speaking tree, prophecy tree.

*

Türklerin yaratılış mitinde önce yer, sonra gök yaratılıyor. Yeryüzünde ise ilk yaratılan da ağaçtır. Tanrı Ülgen, dalı budağı olmayan bu ağacı önce beğenmiyor. Daha sonra ağaçtan dokuz dal çıkıyor. Her daldan da bir kavmin yaratılmasını sağlıyor. Buradan şunu anlıyoruz ki insan, ağaçtan sonra yaratılmıştır. Ve insanın çıkış yeri ağaçtır.

* Halk Bilimi Araştırmacısı-Yazar (Prof. Dr.). Ankara/TÜRKİYE

Bütün dünya mitolojisinde ve inanışlarında ağaç önemli bir öğedir. İslâmiyette Tûba ağacı, cennette bulunan kökleri gökte, dalları yerde olan ve bütün cenneti kaplayan bir ağaç olarak nitelendirir. Tûba ağacının Musevilikteki karşılığı “Sefirot Ağacı”dır.

Ağaç, eski Türklerin kutsal veya tabu saydıkları bir varlıktır. Ormanlar bu yüzden kutsal sayılmaktadır. Özellikle kayın ağacı kutsal sayılan ağaçların başında gelir. Türk düşünce ve inancında “kozmetik ağaç” gibi adlarla bilinen ve daim yeşil kalan ağaçların kutsallığı İslâmiyetin kabulünden sonra da devam etmiştir.

Kitaplı dinlerde; Adem ve Havva’nın yasak elmayı yedikleri, elma olduğu söylenen bu yasak meyveyi kadın başlı bir yılan tarafından verildiği, bu meyvanın ağacına “bilgelik ağacı” veya “bilgi ağacı” denildiği yazılıdır. Bu ağaç da bir “hayat ağacı”dır. Bu ağacın “anber ağacı” olduğu söylenmektedir. Adem ve Havva’ya cennet bahçesinde ölümlülük verecek “bilgi ağacı” ile ölümsüzlük sağlayacak olan “hayat ağacı”ndan birini seçme şansı verilmişti.

Hayat ağacı; dinlere, toplumlara göre; meşedir, sedirdir, hurmadır, incirdir, duttur, amberdir vs.

Ortaçağın mitolojik bitkileri arasında, Sodom ve Gomorra terk edilmiş bir yerinde bir dev ağaç vardır. Adı “Sodom Elması”dır. Bu elmadan biri koparıldığında elma duman haline dönüşür ve kül haline gelir. Başka bir ağaçta Zieba Ağacı’dır. Kocaman kabukları iri parçalar halindedir, yukardaki dalların tepesinde içine çıplak kadın ve erkeklerin gizlendiği bir yuva bulunur. Zieba ağacındaki bu insanlar bu yuva içinde dünyayı seyrederek ömür geçirir.

Yine bazı mitolojik ağaçların meyveleri bebeklerdir, kızlardır, kazlardır. Bazılarının meyveleri koyun yününden daha güzel bir ürün verir, insanlar bu yüzden kendilerine kumaş yapar, giysi dikilirler. Yeni Gine’nin batısında bulunan Batı Seram adasında anlatılan bir mitte; Nanusaku Dağında muz kabuklarından dokuz insan ailesinin çıktığı anlatılır. Hainuwele adlı kız bir hindistan cevizi yaprağından doğmuştur ve hindistan cevizi ağacı da dişidir.

Budistler, Tanrı Brahman’ın sarayında güzel çiçekleri olan, ışık saçan, üzerinde çocukların yaşadığı ağaçların olduğuna inanırlar.

Türk inanç ve düşünüş sisteminde ağaç ile çocuk arasında çok sıkı bir bağ bulunur. Hanlar ve beyler, Tanrı katında bulunan kutsal ağaçlar vasıtasıyla yeryüzüne indirilmektedir. Uygur devletlerinin kağanları birer “Iduk-Kut”dur. Bunlar hep ağaçtan doğmuşlardır. Oğuz Kaan destanının bir varyantında, evlendiği kızlardan birisi yalnız ağaç (tek ağaç) tarafından cennetten Oğuz Kaan’a gönderilmiştir. Oğuz Kaan destanının Reşideddin nüshasında ise bir çocuk yani Kıpçak ağaç kovuğundan doğmuştur. Yine Türklerin inançları arasında; dünyaya gelecek çocukların ruhlarının hayat ağacının dallarında kuş şeklinde yaşadıkları inancı vardır.

Bu yazımızın konusu Vak vak Ağacı'dır. Vak vak ağacı ile ilgili pek çok anlatılar bulunmaktadır. Doğu mitoslarında meyveleri küçük çocuk kafası biçiminde olan bir ağaçtır. Rüzgar estikçe çocukların kafası birbirine çarpar "vak vak" diye ses çıkarırlar.

Bu vakvak ağaçlarının veya ağacının Vakvak Adasında bulunduğu kabul edilir. Bu ada nerededir? Bununla ilgili o kadar çok anlatı var ki, Afrika'da olduğu ileri sürülür, Çin'in doğusunda veya Çin Denizinde, hatta Sumutra Adası yakınlarında bir yerlerde olduğu kabul edilir. Ama genellikle Vakvak Adasının Hint Denizinde bulunduğu inanılır. Bazı yazarlar, bu adaların sayısının binden çok olduğunu bildirirler. Bu Vakvak Adasını eski yazarlar tanımlarlar. Derler ki; dev boyunda balık, dev boyunda kaplumbağa, uçan akrep, ateşte yanmayan semander kuşu, cinsiyet değiştiren tavşan türünde yaratıklar bulunduğunu söylerler. Güya gerçek bilgiler de verirler; nüfusu, bitki örtüsü vb.

Bazılarına göre; Vakvak Adası, Irak'ın güneyindeki Komor Adalarının yakınındadır. Buranın bir kraliçesi bulunuyordu ve 400 genç bakire sarayında yaşıyordu.

Bu ağaçtan söz eden en eski kaynak 8. yüzyıldan kalma bir Çin metnidir. Bu metinler daha sonra 14. yüzyılda bir Çin ansiklopedisine de aktarılmıştır. Buna göre Arap denizciler, sekiz yıl denize gittikten sonra bir kaya üzerinde bir ağaç görürler. Bu ağacın dalları kırmızı, yaprakları yeşildir ve üzerinde 6-7 parmak boyunda çocuklar vardır. Bu çocukların elleri, ayakları ve başları ağaca yapışıktır. Konuşmazlar ama gülerler ve hareket ederler. Dalından koparıldığı zaman kuruyup siyahlaşırlar. Yani bu ağacın meyveleri insana ve kadına benzemektedir. İşte Arap denizcilerinin bulduğu bu ada ve adadaki ağaç; kimilerine göre Hindistan'dadır, kimilerine göre Çin'dedir. Çin'de bulunan adalardan birisinin Vakvak Adası olduğu ve Vakvak Ağacının da bu adada olduğu anlatılır. Çindeki bu ağacın meyveleri hurmaya benzer. Bu meyveler olgunlaştıkça önce genç kızların ayakları, sonra bacakları, dizleri, kalçaları belirmeye başlar. Bu süreç mart ayında devam eder ve genç kız tümüyle belirir. Ancak bu kızlar saçlarından ağaca bağlıdırlar. Çok güzel kızlardır, haziran ayı içinde yere düşerler. Düşerken "Vak! Vak!" diye ses çıkarırlar, daha sonra toprak olurlar.

Başka bir anlatmaya göre; Vakvak ağacı hayvan ve bitkilerden oluşmuştur. Bunun yemişleri insana benzer. Saçlarından asılı kadınların göğüsleri ve üreme organları aynı kadınların ki gibidir. Sürekli "Vak! Vak!" diye sesler çıkarırlar. Eğer birisi bunların bir yerinden tutarsa, hemen susarlar ve ölürlar.

17. yüzyılın en büyük gezgini ve derlemecisi Evliya Çelebi'nin Seyahatnâmesinde Vak- vak Ağacı ile ilgili bir anlatıma bulunmaktadır. Anlatılan efsane şöyle:

"Cenab-ı Allah ezeli yaratıcılığını göstermek için, Adem Safi'nin

çamurunun artıklarından Hindistan adasında Vakvak, adında büyük bir ağaç yaratmıştır. Onun insan şeklinde meyveleri olup, hepsi de başından asılmış gibi dururlar. Allah'ın emriyle bu meyveler olgunlaşınca 'vak vak' diye bir ses çıkararak kırk günde yere düşerler. Çeşitli yaratıklar bu meyveyi yerler."

Evliya Çelebi'nin naklettiği bu efsanede ağacın menşeinin Hz. Adem'in yaratıldıktan sonra artan çamurları olduğudur. Ağacın meyvesinin insana benzetilmesi de Hz. Adem'in topraktan yaratıldığına ilişkin olmasına bağlanmaktadır.

Binbir Gece Masallarında da meyveleri, hayvan, insan ve bitkilerden oluşan ağaçları anlatan masallara rastlıyoruz. Mesela; Bulukiye Masalında, iki ağaç tanıtılır. Birisinin meyveleri saçlarından asılmış insan başıdır, diğerinin meyveleri ise ayaklarından asılı ağaçtan sarkan yeşil kuşlardır. Basralı Hasan masalında, dalları insan başı gibi olan "vak vak" diye ses çıkaran ve Allah'ı öven bir ağaçtan söz edilir. Ebu Mehmet el Kaslan masalında, yaprakları, çiçekleri ve yemişleri değerli taşlardan ve mücevherlerden oluşan süslü bir ağaç bulunmaktadır.

Başka bir anlatıda; Vakvak Ağacı'nın Cezayir dolaylarında bir adada bulunduğu ifade edilmektedir. Bu anlatıda, çok güzel kızlar saçlarından ağaca asılı imişler. Zamanı gelince yani olgunlaşınca saçlarından kesilir ve ağaçtan düşürülür. Düşürülen bu güzel kızlar ancak bir gün yaşarmış. Bu yaşadığı bir gün içinde onu sağ gören yöre erkekleri bu kızlarla birleşirlermiş.

Şair Firdevsî'nin Şehnamesi önemli bir İran destanıdır. Bu destanlarda, Büyük İskender'in Vakvak adasında onun geleceğini anlatan ve onun erken yaşlarda öleceğini bildiren bir "Konuşan Ağaç"a rastladığından söz eder. Hamse'lerin bir parçası olan İskendernâmelerde bu konuşan ağaçla ilgili anlatılar bulunmaktadır. Gündüzleri erkek, geceleri kadın sesiyle konuşan "Kehanet Ağacı" adı da verilen bu konuşan ağaç çeşitli şekillerde tasvir edilmektedir. Meselâ; 1425 yıllarında yazılan bir eserdeki resimde, ağacın dallarında çok sayıda hayvan başı ve yalnızca tek bir insan başı bulunan bir ağaç olarak tasvir edilmiştir. Ama 17. yüzyıl başlarında yapılmış bir tasvirde ise Vakvak Ağacı (Konuşan Ağaç) gövdesi yılanlar tarafından sarılmış bir şekilde gösterilir. Ağacın dallarında bilinen veya bilinmeyen (yani nasıl bir cins hayvan olduğu tahmin edilmeyen) hayvan başları ve dallara asılı halde çok sayıda çıplak kadın görülmektedir. Bu resimde hayvanlardan iki tanesinin üzerinde boynuzlar bulunmaktadır ve ejderha kafaları belirgin bir şekilde tanınmaktadır. Bu ağacın meyveleri arasında yedi adet çıplak kadın bulunmaktadır. Resimin altında ise, yani yerlerdeki biten otların dallarında da çiçek yerine hayvan kafaları bulunmaktadır.

İskendernâme'nin bir varyantında Büyük İskender, Vakvak Adasına gidiyor. Burasının bir güzel kraliçesi vardır. Bu kraliçenin emrinde 6 bin kızdan oluşan bir de ordusu vardır. Buradaki ağaçların meyveleri "Vak! Vak!" diye ses çıkarıyormuş. Falname adlı eserde İskender, Hz. Hızır ile

birlikte böyle bir ağacın altında gösterilir. Hızır atından inmiş yerededir, İskender atının üstündedir. Ağacın meyveleri hayvan ve insanlardan meydana gelmiştir. Bu hayvanlar arasında fil başları, insan başlı kuşlar, boynuzlu keçiler, tanımlayamadığımız hayvan başları, ejderha başı bulunmaktadır. Bu ağacın dışında, adada köpek başlı yaratıklar, yılan bedenli fil başlı balık, gündüz denizde yüzen gece uçan bir yaratık da vardır. İskender, bu adanın iklimini çok sever, burada bir şehir kurar ve adını Serendip koyar. Buradaki konuşan ağaç, İskender'e geleceğinin ne olduğunu anlatır. Ona ömrünün kısa olacağı konusunda kehanette bulunur.

Bir ilginç minyatür de, Tarih-i Hindi Garbi (Batı Hind Adaları) Tarihi el-Müsemma bi Hadis-i Nev aldı eserdedir. Mehmet bin Emir Hasan El-fundî el-Niksârî (ölümü 1591) tarafından kaleme alınan ve basımı 1729-1730 yıllarında gerçekleştirilen bu eserde; Amerika'daki Vak-vak Adası'nda insan olmadığı sadece güzel meyve ağaçları bulunduğu ifade edilir. Ancak bir ağaç vardır ki bunun meyveleri güzel cariyelerden oluşmaktadır. Bunların özelliklerini görenler onlara hayran oluyorlar. Cariyelerden biri ağaçtan kesilip alındığında bu cariyeler 2 gün yaşamaktadırlar, sonra güzellikleri bozularak yok olmaktadır. Adaya gelen insanlar, bunlarla ilişkiye de girmektedirler. Tarih-i Hindi Garbî adlı eser 1583 yılında III. Murat'a sunulmuştur.

Burada şunu da ifade edelim ki Şair Ahmedî'nin İskendernâmesinde de "Konuşan Ağaç"tan söz edilir. İskender, Karanlık Ülkesinden (Zülmeter Âlemi) çıkıp dönüş yoluna yöneldiğinde büyük bir ovayla karşılaşır. Bu ovada pek çok güzel ağaçlar bulunmaktadır. Bu güzel ağaçların ortasında büyük bir gölgesi olan Tuba isimli bir ağaç durmaktadır. İskender, ordusunu bu ovada konuşlandırır. Kendisi de bu Tuba ağacının altında yatar. Gecenin tam yarısında Tuba ağacı inleyip konuşmaya başlar. Ağaç, İskender'e ölümünün yakın olduğunu bildirir. İskender, sabahleyin ordusunu toplar ve hızla bölgeden ayrılır. Ama üzüntülüdür, gönlü kırık ve hastadır. Böylece İran'a doğru yönelir.

Ortada bitmiş bir ağaç sâye-vâr

Diye-y-idün adı Tûbî'dür meğer

Ol arada kurduruban bârîgâh

Ol ağaç dibinde yatd'ol gice şâh

Çünkü gitdi gicenün nısfı temâm

Kam'uyıdı gayr-i Hayy-i Lâ-Yenâm

Ol ağaç nâle idîben zâr zâr
Didi k'iy mihnet çekici şehriyâr

Nice yüridür senf bu hırs u âz
Mâl çoğı n'assı çün ömr ola az

Ömrün âhir oldı pes nedür sebeb
Kim kılursın dünyayı böyle taleb

Pâdişâhlıh sürdün on dört yıl temâm
Bir gün olmadun cihanda şâd-kâm

Bunca cem' itdün velîkin yimedün
Ben ölem ayruga kala dimedün

Uş gidersin ayruga kalur bu genç
Sen çekersin arada bî-hûde renc

İy dirîg ü derd sinün rencüne
Kim elün uş irmez oldı gencüne

Şah ağaçdan bu sözi k'itdi semâ'
Sanki didi cân tenine el-vidâ

Gitdi dil-hasta oradan subh-dem
Huşk-leb olmuş gözi toptolu nem

Burhân-ı Kâtı Tercümesinde Vakvak Ağacı şöyle tanımlanır. Her sabah yeşil ve teravetli, her akşam solgun olurmuş. Bazıları da ağacın bulunduğu bir ormanın adıdır, demişler. Eski coğrafyacılar göre Çin adalarından İstayfon civarında Vakvak Adasında yetiştirmiş. Yaprığı incir yaprağına benzermiş. Martta hurma çiçeği gibi çiçek açar, bu çiçekten iki insan ayağı ve nisan sonunda tam bir insan vücudu çıkarmış. Bu vücutlar dilber cariyeler şeklinde olur, salkım gibi ağaçtan sarkarlarmış. Onbeşinde tamamen

dökülürmüş. Düşerken “vak vak” diye ses çıkarmış. Bu meyveler bir kadının bütün uzuvlarını, bütün vasıflarını haiz olurlarmış.

Bir 16. yüzyıl minyatürlü yazma olan Burçlar Kitabı on iki burcu göstermektedir. Bunlardan İkizler Burcu’nu gösteren minyatür ilginçtir. İkizler Burcu bir ceviz ağacı biçimindedir. Meyve yerine iki başlı insanlar büyümektedir. Kırk gün sonra bunlar dallarından koparlar, iki ay yaprakları filizlenir, sonra rüzgarla yedinci göğe sürüklenir. Göğün bu yerinde melek olurlar. Minyatürde bir ağacın dibinde iki genç oturmaktadır. İkisinin de başlarında birer altın taç bulunmaktadır. Bu minyatürdeki iki genç değildir, bitişik tek bir gençtir. Yani Siyam ikizleri gibidir.

Arap coğrafyacıları ve gezginleri, Vakvak adı verilen bölgeyi genellikle Japonya ile ilişkilendiriyorlar. Arap yazar İbn Hurdazbih (doğumu 820 ölümü 312), Vak vak Bölgesini zenginlikler ülkesi olarak belirtmektedir. “Çin’in doğusunda vak vak adında, altın zengini bir ülke vardır ki orada yerleşik olanlar bu metalden, köpeklerine zincirler, maymunlarına tasmalar üretmekte, altınla bezemiş elbiseler satmaktadırlar” demektedir.

Yine Arap yazar El Makdisi (ölümü 983) ise; Vak-Vak’ın Hindistan’da bir bölge olduğunu “vak vak” diye bağırarak meyveler veren ağaçlarından ötürü bu adı aldığını ileri sürmektedir.

Hindistan’ın Delhi şehrinde yaşamış olan Âmir Hüsrev Dihlevî (doğumu 1253-ölümü 1325) tarafından muhtemelen 1571 tarihinde kaleme alınan Heft Manzar (Yedi Görünüş) adlı eserde de Vak-Vak Ağacı’ndan söz edilmektedir.

Bu arada şunu da ifade edelim ki Francesco Colonna (doğumu 1433-ölümü 1527) yazdığı Le Songe de Poliphile (Poliphile’in Rüyası) adlı kitapta, “Ağaçtan İnsana Dönüşen Yedi Bakire” adlı mitolojik anlatıda, ağaçtan insan haline gelen yedi bakire kızıdan söz etmektedir. Bu eserde mitolojik anlatıyı konu edinir bir de resim yer almaktadır.

Vakvak Ağacı bütün bu anlattıklarımıza göre tam anlamıyla dişil bir imgedir. Hintlerin bir “Vac” adlı bir tanrıçası vardır. Vac’ın Sanksritçe’de kelime anlamı “söz” demektir. Vac adlı tanrıçanın bedeni kuğuya benzer. Kuğu ile kaz aynı hayvan türlerinden olup, özellikle kaz ve ördek “Vak vak” diye ses çıkarırlar. Vac adı da kuğunun çıkardığı vak sesinden dolayı bu tanrıçaya verildiği ortadadır.

Firdevsî-i Tavîl’in Da’vetnâme adlı eserinde çok ilginç bir cin resmi bulunuyor. Şehretü’n-nâr adlı bir cin anasıdır. Bu cin aslında “Schrennar” olarak bilinir. Mitolojik anlatımalara göre bu cin aslında “Schrennar” olarak bilinir. Mitolojik anlatımalara göre bu cin ateşten ve havadan yaratılmış ve 900 bin yıl ömür verilmiş. Tanrı’dan bir eş istemiş. Tanrı da bir dişi yaratmış bu dişi bir süre sonra 4000 oğlan doğurmuş. Bunun elleri, ayakları, karnı ve başında 4000 yüzü vardır. Schrennar yanı Şehretü’n-nar böyle bir cin. Ancak resimlerde 37 yüzü görülüyor. Saçları uzun bir kadın çin olarak çizilmiştir.

Bu resim Malik Aksal'ın Anadolu Halk Resimleri kitabında da yayımlanmıştır. Bu da bize Vak vak Ağacından hareket ederek Vakvak Ana'yı hatırlatıyor. Ağaç da ana gibi dişil ve doğurgandır.

Ayrıca, tüm Osmanlı hanedanını portreleyen yağlıboya soyağaçları da yapılmıştır. Avrupa'nın soylu ailelerinde yaygın olan soyağaçlarına çok benzeyen bu tablolarla portreler tüm tabloyu kaplayan bir ağacın dallarına asılı madalyon çerçeveler içine yerleştirilmiştir. Bu portrelerden meydana gelen soyağacını örnek olarak ekledik. Bu da bize Vakvak Ağacını hatırlatmaktadır.

Sivas'ta Gökmedrese'nin taçkapı köşe kilit taşı üzerindeki hayvan kabartmaları bize Vakvak Ağacını hatırlatmaktadır. Kapı kemerindeki köşe kilit taşlarında iki tarafta, yedi dilimli iri bir yaprak yüzeyinde, her dilimin üzerinde ve ikisi de yaprağın ortasında olmak üzere dokuz adet hayvan başı kabartması yer almaktadır. Koç, tilki, boğa, ördek, at, kuş, aslan, yılan ve fil başları görülmektedir. Bu figür taşı, Filiz Bengi tarafından resmedilmiştir, Sivas Gökmedrese Taş ve Çini Bezemelerinden Örnekler adlı kitapta yer almaktadır. Bana göre bu figür taşı Vakvak Ağacı'nı simgelemektedir.

Karagöz tasvirleri arasında çok çeşitli şekilde Vak vak Ağacı figürleri bulunmaktadır. Karagöz Sanatçısı Metin Özlen'in Vak vak Ağaçlarının ikisinde bu ağacı koruyan gövdesi aslan olan ve 7-8 başlı yılanın bulunmaktadır. Bu iki figürde ağacın dallarında saçlarından dallara asılı insanlar bulunuyor. Figürün birinde 15, değerinde 16 insan bulunuyor. Her ikisinde de insanın birisi diğerine göre oldukça büyüktür. Bunlar ağaç anadır.

Metin Özlen'e ait bir Vak vak Ağacı tasviri daha vardır ki bu ağacı koruyan herhangi bir yılan veya ejderha figürde yer almamaktadır. Bu ağaçtaki meyveler ise hayvan ve kuş başlarından oluşmaktadır. Bu hayvanları tanımlamak oldukça zordur. Aslan, keçi, kuş olduklarını zannettiklerimiz belirgindir ama gövdesi kuş kafası kadın yüzü ve başı bulunan bir meyve de figürün en üstünde yer almaktadır. Karagöz Sanatçısı Orhan Kurt'un da ürettiği Vak vak Ağacı'nda birisi aynen Metin Özlen'in vakvak ağacı tasvirinde olduğu gibidir. Ağacın kökünde yine aslan gövdeli, 6 yılan başlı yaratık bulunmaktadır ki bu ağacı korumaktadır. Ağacın sağında ve solunda saçlarından dallara asılı 7'şer insan meyveler bulunmaktadır. Bu 14 insan meyvelere göre daha büyük olan ve ağacın en üstünde bulunan Ağaç-Ana bulunmaktadır.

Vakvak Ağacı tasvirleri, Karagöz sanatında birer göstermeliktir. Bu göstermelikler oyun başlamadan perdede görüntülenmektedir. Çok çeşitli nesnelerden oluşan göstermeliklerden birisi de Vak vak Ağacı göstermelik figürüdür. Sanatçı Orhan Kurt'un bir vazo göstermeliği de vardır ki bu da bana göre bir Vakvak Ağacı esintisinden ortaya çıkmış bir tasvirdir. Bu tasvirde vazanın çiçekleri üstünde kuşlar ve kuş kafaları yer almaktadır.

Tarihimizde bir Vak'ayı Vakvakiye adıyla bilinen, Çınar Vakası diye de

adlandırılan İstanbul'un Atmeydanından (Sultanahmet Meydanı) çıkan bir askerî ayaklanma vardır.

Ayaklananlar, ölümlerini istedikleri kişilerin cesetlerini Atmeydanındaki bir Çınara astıkları için bu adla anılır. Ayrıca, islâm İnanişına göre cehennemdeki meyveleri insan kafası olan ;Vakvak Ağacına benzetilerek: Vak'ayı Vakvakiye adı verilmiştir de denir. Valide Kösem Sultan'ın öldürölmesi (1651) ve Ocak Ağalarının kaldırılması ile sonuçlanan ayaklanmadan sonra iktidarı ellerine geçiren İç Ağaları ve yüksek saray görevlileri, gereksiz israfıara ve devlet işlerine karışmağa başladılar. Girit Savaşındaki başarısızlıklar hükümet otoritesini sarstı, para ayarının düşmesi de iç ağalarının düşmanlarını arttırdı. Bu durum bir halk ayaklanmasına yol açtı. Kaptanı-derya Surnazen Mustafa Paşa ile Bostancıbaşı Hasan Ağanın yönettiği hareket, Girit dönüşünde maaşlarını alamayan yeniçerilere. Sadrazam Süleyman Paşanın dağıttığı düşük para yüzünden genişledi, Sadrazam Süleyman Paşanın ayaklanmaya kurban gitmemesi için istifası kabul edilerek yerine Girit Serdarı Deli Hüseyin Pasa geti rildi ve kaymakamlık da Sunazen Mustafa Paşaya verildi. Hezarpâre Ahmed Paşanın iç mihteri Hasan Ağa, Şamlı Mehmoed Ağa, Galata voyvodalarından Karakaş Mehmed Ağa, sipahileri ve yeniçerileri kışkırtılar (26 Şubat 1656). Asker saraya giderek ayak divanı istedi, Ayaklanmanın bastırılması için Müftü Hüsamzade Abdurrahman Efendiden başka kimsenin çaba göstermemesi üzerine ayaklananlar, Atmeydanında toplandılar. Müftü Hüsamzade tarafından gönderilen Mevkufatçı Kara Abdullah'ın linç edilmesi üzerine ayak divanı toplandı. Mihter Hasan Ağa, Şamlı Mehmed ve Karakaş Mehmed'in başında bulunduğu grup Alay köşküne gitti. Padişah Mehmed IV'e dileklerini bildirerek bazı kimselerin idamını istediler. Bostancıbaşı Hasan Ağanın öldürttüğü Dârüssaade Ağası Behnun Ağanın, Kapıağası Bosnalı Ahmed Ağanın ve Raco İbrahim'in cesetleri Atmeydanındaki çınar ağacına asıldı. Bir gün süren ayaklanmada idamı istenenler tek tek yakalanarak öldürölldü ve cesetleri ayaklananlara teslim edildi. İsyanın liderleri önceleri önemli mevkilere getirildiler. Sonra Valide Turhan Sultan'ın isteği ve müftünün verdiği fetva ile meydan ağaları adını alan yeni zorbarlar da 8 Mayıs 1656'da öldürölldüler. Kaçmak isteyenler şehir kapıları kapatılarak yakalandılar; ortadan kaldırıldılar.

Bu arada defterde adı geçenlerden bir kaç İ Üsküdar'a kaçmışlardı, içlerinden yalnız biri Hasodabaşı yakalanarak boğduruldu. Sipahiler öldürölülen şahısların başlarını keserek Atmeydanı'ndaki yüce çınarın dallarına astılar. Bazı tarihçiler boğdurulanlar arasında bir de kadın olduğundan bahsederlerse de, bu iddianın doğruluk payı bilinmemektedir. Olay, halk arasında büyük korku yarattı. Dallarında rüzgârıa birlikte insan başlarının sallandığı çınar ağacı günlerce halk tarafından korku ve heyecanla seyredildi. Olay dilden dile anlatılarak, kulaktan kulağa fısıldanarak; zamanla bütün

Anadolu'ya yayıldı. Çınara da dallarında meyva yerine insan başı biten efsanevî bir ağacı hatırlattığı için halk tarafından «Şecer-i Vakvak» adı verildi.

Dönemin şairlerinden biri bu Vaka-i Vakvakiyye ile ilgili olarak üç beyit söylemiştir.

*Gûş-ı merrihe irüp tantana-i câh-ü-celâl
Lerzenâk itti bu kavga gede-i âfâki*

*Oldı mahmur nice mest-i müdâm-ı devlet
Câm-ı ikbale ne tarh etti bilinmez saki*

*Bâgbân-ı felek-i kîne-güzârı seyr it
Ât meydânına dikti şecer-i vakvaki*

Başka bir şair de :

Meyve vaktinde yetiştik şecer-i vakvakın

mısrasını söylemiştir.

Şair Rûhî-i Bağdadî (16. yüzyıl) de aşağıdaki beyti yazmıştır.

*“Bir Şecere döndü kim vermiş ola tâze baş
Kelle-i a'dâ ile nîze-i hasm-efgenân”*

Bu beyitte beşveren ağaç, Vakvak Ağacı anlamındadır. Buna göre beyit şunu ifade ediyor: “Saplandığı düşmanı yıkan mızraklar uçlarındaki düşman kelleleri ile taze veren ağaca döndüler.”

1826 yılında Yeniçerilerin isyanı ve ortadan kaldırılmayla ilgili olayda da çınar ağacına öldürülen insanlar asılmıştır.

İyice yozlaşmış olan yeniçeri teşkilatı, kazan kaldırma eylemleriyle, yönetici sınıf üzerinde baskı kurup, azl ve katl işlemleri gerçekleştiriyor, halktan zorbalıkla elde ettiği ekonomik çıkarları, her geçen gün daha da artırıyordu.

Yeni bir askeri teşkilatın kurulup, talimlere başlaması üzerine ayaklandılar. Çıkartıkları isyanın, halkın desteğiyle kanlı bir biçimde bastırılması ve Yeniçeri Ocağı'nın lağvedilmesi olayına, Vaka-i Hayriye adı verildi.

Yeniçeriler, kışları yakıldıktan ve çoğu öldürüldükten sonra dağılarak kaçmaya, saklanmaya çalıştılar. Sultanahmet Caminin alt mahzenlerinde gizlenenler, halk tarafından yakalanıp katledildiler. Cesetleri, yine halk tarafından toplanarak, Sultanahmet Meydanında, yeri, bugünkü park alanının içinde kalmış olan bir çınar ağacına, baş ve gövdelerinden asıldı. Ortaya çıkan manzara sonucu Vaka-i Hayriye, bazı tarihçiler tarafından, Vaka-i Vakvakiye adıyla da anılmaya başladı.

Şair Keçecizade İzzet Mola (1785-1829) yazdığı Şecere-i Vakvak'ta şu dizelerle olayı anlatmaktadır.

Bir zaman ehli fitne camii Ham Ahmedde

Bigünah asmış iken kullarını Hallâkim

Şimdi erbabı Şekanın dökülüp kelleleri

Meyve vaktine yetiştik, şecere-i vakvakın.

(Bir zamanlar bozguncular camii Sultan Ahmed'de

Masum kullarını asmış iken Allahın

Şimdi alçakların dökülüp kelleleri

Meyve vaktine yetiştik şecere-i Vakvakın)

KAYNAKLAR

1. **Büyük Lügat ve Ansiklopedi Meydan Larousse**, (Sabah Yayınları), 20. Cilt, s. 58.
2. Ahmet Talat ONAY; **Eski Türk Edebiyatında Mazmunlar ve İzahı**, (Hz: Doç. Dr. Cemal Kurhaz), Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları: 77, Ankara 1992, s. 69.
3. Mehmet Zeki PAKALIN; **Osmanlı Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü**, Cilt: 3, Milli Eğitim Basımevi, İstanbul 1983, s. 581.
4. Ord. Prof. Dr. İsmail Hakkı UZUNÇARŞILI; **Osmanlı Tarihi**, III. Cilt, 6. Basım, Atatürk Kültür Dil ve Tarih Yüksek Kurumu Türk Tarih Kurumu Yayınları: XIII. Dizi: S. 16 dal, Ankara 1990, s. 250-295.
5. **Büyük Lügat ve Ansiklopedi Meydan Larousse**, (Sabah Yayınları), 4. Cilt, s. 428.
6. Ertan ÜNAL; *"İstanbul'un Tarihi Ağaçları"*, **Hayat Tarih Mecmuası**, 1 Şubat 1967, Yıl: 3, Cilt: 1, Sayı: 1, Sıra No: 25, s. 75-78.
7. Zeki TEZ; **Mitolojinin Kültürel Tarihi-Doğu ve İslam Mitolojisi/Mitolojik Söylenceler**, Doruk Yayınları, İstanbul 2008, s. 226-232.
8. Metin AND; **Minyatürlerle Osmanlı-İslam Mitologyası**, Akbank Kültür ve Sanat Kitapları: 65, İstanbul 1998, s. 291-295.

9. Yrd. Doç. Dr. Muvaffak EFLATUN; “*Ahmedi'nin İskendernâmesinde Destan Unsurları*”, Dede Korkut ve Geçmişten Geleceğe Türk Destanları Uluslararası Sempozyumu Bildiriler Kitabı, Ankara 2011, s. 375-389.
10. Yaşar ÇORUHLU; **Türk Mitolojisinin Ana Hatları**, 3. Basım, Kabalcı Yayını: 169, İstanbul 2010, s. 131-139.
11. Pervin ERGUN; **Türk Kültüründe Ağaç**, Atatürk Kültür Dil ve Tarih Yüksek Kurumu Atatürk Kültür Merkezi Yayını: 305, Ankara 2004, s. 76-78 ve s. 131 ve s. 270-271.
12. Gülsen RENDA; **Padişah Portreleri/Mevlâna Müzesi Albümü**, Kültür Bakanlığı Anıtlar ve Müzeler Genel Müdürlüğü Yayını: 63, Konya 1999, s. 18.
13. Yıldız CİBİROĞLU; **Kadın Saçı/Büyü ve Türban**, 1. Basım, Payel Yayınları: 155, İstanbul 2004, s. 166-169.
14. Metin AND; **Minyatürlerle Osmanlı-İslam Mitologyası**, 3. Baskı, Yapı Kredi Yayınları: 2572, İstanbul 2012, s. 289-292.
15. Halil Erdoğan CENGİZ; “*Vakvak Ağacı*”, **Tarih ve Toplum Dergisi**, Cilt: 19, Sayı: 165-167, 1995.
16. Sivas'ta Gökmedrese Taş ve Çini Bezemelerinden Örnekler, (Hazırlayan: Ord. Prof. Dr. A. Süheyl Ünver Sanat Atölyesi), Esform Ofset, Sivas 2010, s. 47-49.
17. Ali Berat ALPTEKİN; “*Evliya Çelebi Seyahatnâmesinde Ağaçla İlgili Efsane ve İnanmalar*”, **I. Uluslararası Türk Dünyası Kültür Kurultayı** (9-15 Nisan 2006/Çeşme-İzmir), Bildiri Kitabı I, (Editörler: Prof. Dr. Fikret Türkmen- Prof. Dr. Gürer Gürsevin), Ege Üniversitesi Türk Dünyası Araştırmaları Enstitüsü, Ankara 2007, s. 99-104

TÜRK MİTOLOJİSİNDE KUŞLAR

Mustafa SEVER*

GİRİŞ

Auguste Comte'a göre "insanlık birbiri ardınca üç halden geçmiştir ki şunlardır: Teolojik hal ki bunda insan olayların izahını kendisinininkine benzeyen fakat daha kudretli iradelerle izah eder; metafizik hal, ki bunda insan olayları soyutlamalar (tecrit, abstraction) ve tabiat kuvvetleriyle izah eder; nihayet pozitif hal, ki bunda insan olayları, başka olaylarla izah eder."⁽¹⁾

Soyut düşünme seviyesi zayıf olan insan (ilk çağların insanı) soyut kavramları maddi bir şekle büründürme, onları belli bir şekilde, yapıda algılama ve yansıtma ihtiyacı duyar. Her varlığın, bedeninden ayrı bir canı / ruhu bulunduğu, en ilkel insanların inanç sistemlerinde bile somut bir biçimde düşünülmüştür. Bu sebeple ilkel insan, kendi dışındaki her varlığı da kendisi gibi canlı / ruhlu saymıştır. Tabiat karşısında acizliğinin farkına varan, tabiat olaylarını açıklamakta zorluk çeken insanoğlu olayları, durumları, varlıkları kendi hayal dünyasında bir sebep - sonuç ilişkisi içerisinde açıklama ihtiyacıyla hikâyeler üretmiş, diğer yandan da sebebini anlayamadığı ve tanrılara mal ettiği olaylar ve durumlar karşısında kendini koruma, savunma ihtiyacıyla olsa gerek, bir takım güçlere sığınma gereğini duymuştur.

Her millet, varoluşunu bir kaynağa dayandırma kaygısından dolayı, belli bir totem inancına bağlanmıştır. Kendisine bir yer, bir geçmiş belirlemek, çevresinde gördüğü varlıkların meydana gelişini, kâinatın oluşumunu, vb. kendince açıklamak ve bir sonuca varmak ihtiyacı, milletlerin iptidai dönemlerinin bir mecburiyeti olmuştur. Bu bağlamda çalışmamızın temel problemi, "Türkler inanç sistemlerini oluşturunurlarken çevrelerinde gördükleri, hayatlarında yer eden varlıkları tarif eder, açıklarlarken kuşlara nasıl bir yer ayırmışlar, onlara ne gibi fonksiyonlar yüklemişlerdir; kuşlar Türk inanç sisteminde nasıl bir öneme sahiptir?" gibi sorulara cevap bulmak olacaktır.

"Eski Türklerde totemciliğin mevcut olduğu ileri sürülmüş, delil olarak da Kurt'un ata tanınması, bu hayvana karşı saygı duyulması başta olmak üzere, 19. yüzyılın ikinci yarısında Orta Asya Türkleri arasında tespit edilen ve totemcilikteki 'suringa'yı andıran put-fetişler vb. gösterilmiştir. Reşid'üd-din, Cami'üt-tevarih adlı eserinde (14.asrın ilk çeyreği) 24 Oğuz boyunu sıralarken, her dört boy için bir kuşu 'on- gon' olarak belirtmektedir. Ancak, bütün bunları eski Türklerde totemcilik inancının mevcut olduğuna

* Doç. Dr., Gazi Üniversitesi Güzel Sanatlar Fakültesi Öğretim Üyesi (severm@gazi.edu.tr)

dair gerçek deliller kabul etmek müşküldür. Çünkü, totemcilik sadece bir hayvanı ata tanımaktan ibaret değildir. Bir inanç sistemi olarak onun sosyal ve hukuki cepheleri vardır; ki sistemin yaşaması için bu şartların tamam olması icab eder.”^[2]

TÜRK MİTOLOJİSİNDE KUŞLAR

Türk Mitolojisinde kuşlar, bir totem olarak yer almazlar. 24 Oğuz boyu sıralanırken her dört boy için bir kuşun ongon olarak belirtilmesinde “Moğol tesirini sezmek mümkündür. Çünkü, bir orman kavmi olan Moğollar, aslında ‘asalak’ ekonomiye bağlı, ailede ‘ana hukuku’nun hâkim olduğu, aynı zamanda ‘totem’ telakkisi içinde yaşayan bir topluluk idi. ‘ongon’ sözünün kökü ‘ong’ Türkçe ise de, tabir olarak ‘ongon’ Türkçe değildir ve gerçekten de Moğollardan önceki Türk dili vesikalarının hiçbirinde geçmemektedir. Cami’üt-tevarih’te Oğuz boylarının ongonları olarak gösterilen kuşlar da Moğol tesirinden önceki devirlerde, aynı Oğuz boyları listesini veren Kaşgarlı Mahmut’un eserinde (burada Reşid’üd-din’deki damgalar aynen mevcut olduğu halde) yoktur.”^[3] Burada ongon’un totem anlamı değil arma / sembol anlamı geçerlidir. Çünkü gerek Re-şid’üd-din’in eserinde, gerekse Ebulgazi Bahadır Han’ın Secere-i Terakkime’sinde ongon olarak belirtilen kuşlar, Oğuz boylarının kaynağı, totemi olarak kabul ettikleri varlıklar değil, yalnızca bir arma olarak benimsedikleri kuşlardır. Her boyun, kendisinin tanınmasını sağlayacak bir arma / simge olarak bayrağında bulundurduğu kuşu vardır. Bunlardan,

Şunkar	: Kayı Boyu
Ügi	: Bayat Boyu
Köykenek	: Alka Evli Boyu
Göbek Sarı Kuşu	: Kara Evli Boyu
Turumtay	: Yazır Boyu
Kırgu Kuşu	: Yapar Boyu
Kızıl Kaçıgay	: Dodurga Boyu
Köçken	: Döğer Boyu
Cure Laçın	: Avşar Boyu
Sarıca	: Kızık Boyu
Bahri	: Beg Dili Boyu
Su Bürkütü	: Karkın Boyu
Ala Toğanak	: Becene Boyu

Buğdayık	: Çavuldur Boyu
Humay	: Çepni Boyu
Bürküt	: Salur Boyu
Encari	: Eymür Boyu
Yagılbay	: Bügdüz Boyu
Toygun	: Yıva Boyu
Cure Doğan	: Kınık Boyu

ongonu olarak belirtilmiştir. “Çin kaynaklarına göre içlerinde Türkler de bulunan Kuzeyli göçebelerin bayraklarında yırtıcı kuş, ayı, kaplan gibi motifler de görülmüyordu.”^[4] Bir totem olmasa da bir ‘doğan’ın Kırgızlardan bir kabilenin türemesini sağladığına dair efsane vardır. Bu efsaneye göre, “Kırgız kabilelerinden birinin bir atası ve bu atanın da üç karısı varmış. Bu üç kadından en küçüğü gece uyurken bir rüya görmüş. Çadıra bir avcı doğan gelmiş ve yatağının etrafında uçarak dolaşmış. Sonunda nasıl olmuşsa kadın gebe kalmış. Bu Kırgız kabilesini idare eden reislerin hepsi de bu küçük kadının soyundan gelirlermiş.”^[5]

Yaratılış destanlarından Yakutlar’ın “Balıkçıl ve Yaban ördeği Efsanesi”nde, Ana Yaratıcı, bir dünya yaratmaya karar verir ve ana maddesi toprak olacak bu, yaratma olayında kırmızı boyunlu balıkçıla yaban ördeğini denizin dibinden toprak getirmeleri için görevlendirir. Yaban ördeği, denizin dibinden toprakla döner ve Ana Yaratıcı, bu toprakla dünyayı yaratır. Balıkçıl ise, denizin dibinden toprak getiremediği için Ana Yaratıcı tarafından cezalandırılır; yeryüzünden kovulur ve suda yaşamaya mahkûm edilir. Yakutların bir başka yaratılış destanında denizin dibinden toprak çıkarma görevi, Tanrı tarafından Şeytan’a verilir. Şeytan, bir kırlangıç olarak denizin dibine dalar ve toprağı çıkarır.

Yenisey yaratılış destanında, uçsuz bucaksız su üzerinde (Tanrı’nın yerine) bir şaman kuğularla, kırmızı boyunlu kutup balıkçıl kuşlarıyla ve daha nice nice su kuşlarıyla uçup durmaktadır. Arkadaşları da halkı da hep su kuşlarıdır. Yaratma işinde Tanrı’nın yerini alan şaman, bu destanda denizin dibinden toprak çıkarma işini balıkçıla verir. Balıkçıl, ancak üçüncü dalışında bir parça çamur çıkarabilir ve şaman bu çamurdan bir ada yaratır.

Yaratılış destanlarında kuşları, deniz dibinden toprak çıkarma işini gerçekleştiren varlıklar olarak görmekteyiz; yani yaratılışta aktif rol almışlardır. Diğer bir özellik de bu varlıkların su ile ilgili oluşları, yani suda yaşayan kuşlar olmalarıdır. Şu Destanı’nda Hakan Şu, “gümüş havuzunu sefere çıksa bile yanma alır, konakladıkları yerlerde içine su doldurtur, kazlar ve ördekleri su dolu gümüş havuza salar, onlarla oyalanırdı, eğlenirdi. Kazların ve ördeklerin gümüş havuzda yüzüşlerini seyretmek Hakan’ı dinlendirirdi; dinlenirken seferle, milletin geleceği ile ilgili tasanlar hazırlardı.”^[6]

Diğer yandan, suda yaşayan bir hayvan olarak kaz da Türk mitolojisinde önemli bir hayvandır. Altay şamanlarının davulları üzerinde kaz ile kartal resimleri bulunurdu. “Kaz, Türk mitolojisinde çok akıllı ve bilgiç bir kuştur. O, Şamanizm’in kanun ve adetlerini iyi bilir. Kam’a hangi ilahı ziyaret etmesi, hangi yoldan gitmesi ve ilahın huzuruna nasıl çıkılması gerektiğini öğütler. Kaz, Brahma’nın olduğu kadar, Kam’ın da binek kuşudur. Kam, önce davulunu at gibi kullanır, sonra “at yoruldu” diyerek atı bırakır, kaza biner. Şimdi davul kaz olmuştur ve gökyüzünün yüksek katlarına Kam’ı taşır. Kaz, güneşin doğacağını bildiren elçi kuştur, tan kuşudur. Kozmolojide o bir yıldızdır. Yani Tan yıldızı veya Sabah yıldızı veya Zöhre veya Venüs (Sabah Venüsü) ki İran mitolojisinde elinde mandoline, saza benzeyen çalgısıyla bir genç adam gibi tasvir edilir.”^[7]

“Kısmen Türk oldukları anlaşılan Chou’larda yabani kaz, yüksek mertebeli kimselerin timsali idi. Kaz ve Korday (kuğu) Türklerde beylik ve kut timsali idi. Bu timsal belki su kuşlarının çok bulunduğu Kuzey Asya ikliminde doğmuştu. M.Ö. ikinci bin yılda Shang devri kâhinlerinin koyun kürek kemiklerine piktogramlar ile yazdıkları kehanetlere göre, yırtıcı kuşlar ve büyük su kuşları gök tanrısının bir şekli sanılıyor ve bunların önüne atılan yılan ve başka kurbanlar gök tanrısına verilmiş sayılıyordu. Granet’nin vardığı neticelere bakarak “sarı kuş” denen ve kulağa benzer tüyleri olan büyük baykuş veya kerges ve çaylak gibi kuşlar, gök tanrısının kendisi veya kızı sayılıp bunların önüne insan kurbanları, bilhassa küçük kız çocukları atılıyordu. Bu kurban merasimleri, ateş unsuru ve şimşek ile yırtıcı kuş ve mefhumlarının zirvede olduğu sanılan yaz tahavvülündeki bayramlarda ve hükümdar cenaze merasimlerinde mezarı takdis için icra edilirdi. Brentjes’in işaret ettiği Chou devri bir eserde pençelerinde bir insan tutan ve başındaki iki tutam tüyü bir çift sivri kulağı andıran kartal-baykuş tasviri, belki insan kurbanı remzi olarak görülmelidir. İç Asya göçebe sanatında ise, daha ziyade geyik veya dağ keçisi cinsinden hayvanlar kaçırarak yırtıcı kuş veya kulağa benzer tüyleri olan kuş görülür.”^[8]

Başkurt folklorunda “Semrük” iki başlı bir kuş olarak tasvir edilir. “Bir başı kişi başı gibi olup kişi dilince konuşur. ‘Mengü Suyu’nu içmiş, ölmez. Kafdağının tepesinde yaşar. Göllerde bulunan ejderhaları kapıp Kafdağına atar.”^[9]

“Gamda (Türkçe “karakuş”) adı verilen kulaklı efsanevi Kerges, Asya ile Avrupa sınırlarında Ananın kültürü devrinden beri bilinen “Togrıl”^[10] kuşundan başka idi ve Avrupa-Asya hudutlarındaki illere Türkler ile gelmiş gözükmetedir. Nitekim VIII. yüzyıl Arap kaynakları da Garuda masalından doğduğu anlaşılan ejder yiyici kuş efsanesini Türkler ile ilgili olarak anlatırlar. Göğün zirvesi, güney yönü ve ateş unsuru timsali kuş Türklerde “Kızıl Sağızgan (saksagan)” idi. Adından anlaşıldığı üzere “Kızıl Sağızgan” erken Çin’de olduğu gibi kargaya yakın bir timsal idi.”^[11]

Abakan Tatarları'nın destanı Kartaga Mergan'da Kartaga Mergan, kız kardeşini ararken babasının büyüttüğü bir çift kartala yavrularını doyurmaları için dokuz kısırak yakalayıp verir ve onları kız kardeşini aramaları için görevlendirir. Aynı destanda kahramanın av atı, Yalbagay kuşu şekline girerek uçar. Yine aynı destan da Kartaga Mergan, Kan Tögüs'le vuruşurken, Kan Tögüs,

*Yeraltındakiyedikuğu.
Yedikuğumungüveyisi
YerAynası, YerKara
Nerde kaldın, yardım et*

diye bağırır. Yer Aynası, ölmeden önce, yedi kuğu karısı ile onların başı ve kendisinin kaynanası olan sarı turnaklı, kurşun gözlü, kendir saçlı Tyekçakay'ı yardıma çağırır. Kuğu karısının canı bedeninde değildir. Yer altında dokuz deniz vardır. Dokuz denizin birleştiği yerde yeryüzüne kadar yükselen bakırdan bir kayalık vardır, bu kayalığın eteğindeki kara bir sandıkta kuğu karısının canı saklıdır. Bu can, yedi ayrı kuşun canından meydana gelmiştir. Kuğunun ölümü, bu canların yok edilmesine bağlıdır.

Kuş, Türklerde Gök Tanrı'nın idaresindeki bir varlıktır ve kutsaldır. Bundan dolayı da kuş, insan için uğurlu bir canlıdır ve insana iyilik sağlayan bir yanı vardır. Diğer yandan kuş, Şamanizm inancı içerisinde ölen birinin ruhu olarak değerlendirilir, "ölen kişilerin ruhlarının bir kuş olarak göğe uçmaları, Türklerde oldukça yaygın bir düşüncedir."^[12]

Türklerde kartalın ve doğanın önemli bir yeri vardır. "Yakutlara göre, göğün en üst katında ve göğün yere açılan kapısında, yeri göğü bağlayan Dünya Ağacı'nın tepesinde çift başlı bir kartal otururdu. Göklerin korunması bu kartalın vazifesiydi."^[13] Yine "Yakut Türklerinde and, kartalın adıyla içilir. Evlerinin çevresinde kartal gören Yakutlar, ona et ziyafeti çekerler. Yanlışlıkla bir kartalı öldürürlerse cenazesini törenle şamana kaldırırlar. Asya'da bebezinsiz kadınlar, kendilerine yavru bağışlaması için kartala yalvarırlardı."^[14]

Dede Korkut hikâyelerinden Kanglı Kocaoğlu Kan Turalı'da Kan Turalı'yı yiğitleri bir kartal olarak tasvir ederler:

*"Kapkayalarbaşındayıvatutan
KadiruluTanrı'yayakınıuçan
Mancınığağırtaystanvızıldayıpmüthişinen
Arı gölün ördeğini şakiyip alan*

*Koca Üveyik dipte yürürken çekip yüzen
Karıncığı aç olsa kalkıp uçan*

*Cümle kuşlar sultanı kartal kuşu
Kanadıyla saksığana kendisini bağirtir mı?
Alp yiğitler savaş günü hasmından kaygılanır mı?*^[15]

“Yuvasını yalçın kayalar üzerine yapan, çok yükseklerde uçan kartalın aynı zamanda avcı kuşlar türünde bulunması ona bir kutsallık izafesine sebep teşkil etmiş olabilir. Belki de bu sebepten İlk ve Orta çağlardan itibaren çok yaygın görünen (eski Doğu kavimlerinde, İslav devletlerinde, Bizans'ta, Batı devletlerinde) kartal tasvirinin Türk menşe'den geldiği ileri sürülmüştür.”^[16] “V. yüzyılda Attila'nın Hun imparatorluğunda kartal, en yüce gök tanrısı sayılıyordu.”^[17]

Her Oğuz boyunun ongun/sembol olarak birer doğan türü vardır. Yine Türk soyundan gelen Bulgar Hanları, sembol olarak ellerinde birer doğan tutar şekilde tasvir edilmişlerdir. “Peçenek Türklerine ait eserler üzerinde de ellerinde doğan tutan atlılar görülmüyordu. Altınordu Han'ı Toktamış Han, bir doğan türü olan kendi kara laçını ile ögünüyordu. Türk devletlerinin savaş sembolü olan ucunda at kuyrukları asılı gönder, tuğ, bir boz doğan ile birlikte gökten düşmüştü. Bunun yorumu ve manası, Tanrı, Türklerin devlet, ikbal ve hâkimiyetleri için buyruğunu bir bozdoğanın güçlü pençeleriyle gönderiyordu. Burada bozdoğan, Tanrı'nın bir elçisi ve resulü gibi idi. Ay ve güneşi pençeleriyle tutan bir doğan Çingiz Han'a hanlığını müjdelemişti. Görülüyor ki Türk kültür çevrelerine yakın geleneklerde doğan, yalnızca bir av kuşu ve sembol olarak kalmıyor; Türk devletleri ile Tanrı, arasında gidip gelen kutlu bir elçi gibi görülmüyordu. Yiğit Ak Kübek'in avcı kuşları, ay ve güneşe kadar uzanan dallar üzerinde tünüyordular.”^[18]

SONUÇ:

Türk mitolojisinde güçlü doğanlar, alıcı kuşlar ve karakuşlar / kartallar yer alır. Dikkat edilirse Türk mitolojisinde yer alan kuşların hiçbirisi leş yiyen kuşlardan değildir. Bu durum, Türk kültüründe önemli bir özelliktir. Türklerde -kısmen de olsa- totem olarak kabul edebileceğimiz kurt'un da leş yiyen bir hayvan olmadığını biliyoruz. Kurt ve kuşlar bu özellikleriyle birleşmektedirler. Türkler asalak, toplayıcı bir hayat tarzı süren insanlar değillerdi. Hayatlarında aktiftiler. Bu özellikleriyle gerek ongon olarak, gerekse çeşitli inançlar içerisinde yol gösterici, soy türetici, vb. olarak benimsedikleri hayvanlar da kendileri gibi tabiatı aktif, hazır konmayan, başkasının artığıyla beslenmeyen canlılardı.

Masallarımızda, hikâyelerimizde, şiirimizde pek çok kuş türüne rastlanır. Şamanizm inancında yansımasını bulan pek çok kuş, şamanların elbiselerinde arma olarak yer aldığı gibi, bayrakta veya hakanın çeşitli tasvirlerinde de yer almıştır. Şamanizm'de kuşların önemli bir yeri vardır.

Sözgelimi, 'Yakut Türkleri göğün direği sayılan sırıklar üzerine ağaçtan yapılmış çift başlı kartallar koyarlar ve bu sırıkların üzerine merdiven gibi enlemesine ağaçlar çakarlardı. Bu ağaçların sayısı göğün katlarını simgelemek üzere 7 ve 9 olurdu. Yine şaman, doğmadan önce kuş biçiminde hayat ağacının dallarında olurdu ya da kuşlar şamana gezisi sırasında eşlik ederlerdi.'^[19]

"Her millet kartal veya kuş gibi amblemleri kendine arma olarak alabilir. Fakat kartalı kulaklı olarak kabul etmek ona bir hususiyet vermektir ki bu da bir millet ve bir kültür çevresine aittir. Saltık türbesindeki kartal, İskit sanatının örnek kartallarından biridir. Asıl önemli mesele Çifte minarenin kulaklı çifte kartalıdır. Konya'da, Niğde'de Sungur Bey camiinde, Diyarbakır'da sur kapıları üzerinde, Kayseri'de Döner Kümbet'te, Divriği Ulu camiinde bu çift kuş veya kartal motifine rastlanmaktadır. Artuk sikkesinde de bu remiz vardır. Altay Türk sanatında da kuş ve kartal motifi büyük bir yer tutar."^[20]

Anadolu sahasında da kuşlar şiirden el sanatlarına, halıdan kilime, taş ve ağaç işlemeciliğine ve pek çok sahaya motif olarak yayılmıştır.

KAYNAK:

Milli Folklor Dergisi Yıl: 11 Sayı: 42

BİBLİYOGRAFYA

- İNAN, Prof. Dr. Abdulkadir, Makaleler ve İncelemeler I, II, Ank., 1987, Şamanizm, Ank., 1954
ÖGEL, Prof. Dr. Bahaeddin, Türk Mitolojisi II, TTK, Ank., 1993 Erzurum Anıtlarında Eski Altay-Türk San'atının İzleri, Erzurum Halkevi Yay., Erzurum 1947,
KAFESOĞLU, Prof. Dr. İbrahim, Türk Milli Kültürü, Boğaziçi yay., İst., 1993,
ERGİN, Prof. Dr. Muhtarrem, Dede Korkut Hikayeleri, Boğaziçi Yay., İst., 1995
Türk Kültürü Araştırmaları, Prof. Dr. Şükrü ELÇİN Armağanı, TKAE Yay., Ank., 1993,
CHALLAYE, Félicien, Dinler Tarihi, (Çev. S. Tiryakioğlu) Varlık Yay. İst. 1960,
SEPETÇİOĞLU, M. Necati, Karşılaştırmalı Türk Destanları, Akran Yay., İst., 1990,
ESİN, Dr. Emel, İslamiyetten önceki Türk Kültür Tarihi ve İslam'a Giriş, Ed. Fak. Yay., İst., 1978,
BERKTAY, H.- HASSAN, Ü.-ÖDEKAN, A., Türkiye Tarihi I, Cem Yay., İst., 1995,
ÖNEY, Gönül, Anadolu Selçuklu Mimarisinde Avcı Kuşlar, TTK Yay., Ank., 1972,

Dip Notlar:

- [1] CHALLAYE, Félicien, Dinler Tarihi, (Çev. S. Tiryakioğlu) Varlık Yay. İst. 1960, s.22
[2] Bkz. CHALLAYE, age. "Animizm" maddesi, s.21
[3] KAFESOĞLU, Prof. Dr. İbrahim, Türk Milli Kültürü, Boğaziçi yay., İst., 1993, s.284
[4] ESİN, Emel, İslamiyet'ten Önceki Türk Kültür Tarihi ve İslama Giriş, Ed. Fak. Yay., İst.,

1978, S..37

[5] ÖGEL, Prof. Dr. Bahaeddin, Türk Mitolojisi I, II, TTK, Ank., 1993 s.329

[6] SEPETÇİOĞLU, M. Necati, Karşılaştırmalı Türk Destanları, Akran Yay., İst., 1990, s.115

[7] MOLLOVA, Mefkure, "Bir Şathiye ve Bir Bilmecede Kaz Kültü", Türk Kültürü Araştırmaları, Prof. Dr. Ş. ELÇİN Armağanı, TKAE, Ank., 1993, s.269

[8] ESİN, E., age., s.40

[9] İNAN Prof. Dr. Abdulkadir, Makaleler ve İncelemeler I., TTK, Ank., 1987, s.350

[10] "Togrul" bir alıcı kuş adıdır. Çingiz Han çağında, Togrul kuşu ve onunla ilgili söylentiler, "Çingiz Han kültür çevresi"ne maledilmişti. Tarihçi Reşid-üd-din'e göre "Togrul kuşu, çok korkunç bir kuş idi. Anka kuşu gibiydi." Ayrıntılı bilgi için bkz. ÖGEL, age. I, s. 131

[11] ESİN, E., age, s.81

[12] ÖGEL, age., s.129

[13] ÖGEL, age.,II.c, s.289

[14] İNAN, Prof.Dr. Abdulkadir, Şamanizm, Ank., 1954, s.165, 116

[15] ERGİN, Prof. Dr. Muharrem, Dede Korkut Hikayeleri, Boğaziçi Yay., İst., 1995 s.134

[16] KAFESOĞLU, age., s.286

[17] ÖNEY, G., Anadolu Selçuklu Mimarisinde Avcı Kuşlar, TTK, Malazgirt Armağanı, Ank., 1972, 8.166

[18] ÖGEL, age.,II.c., s.286

[19] BERKTAY, H.- HASSAN, Ü-ÖDEKAN, A., Türkiye Tarihi I, Cem Yay., İst., 1995, 8.453

[20] ÖGEL, Prof. Dr. Bahaeddin, Erzurum Anıtlarında Eski Altay-Türk San'atının izleri, 2 234 Fax: Erzurum Halkevi Yay., Erzurum 1947, s. 10

MAKEDONYA'DAKİ MÜSLÜMANLAR'DA DOĞUM İLE İLGİLİ İNANIŞ VE UYGULAMALAR

Mensur NUREDİN*

ÖZET

İnsan hayatında, kimi zaman sevinci, kimi zaman da hüznü paylaşma gayesini taşıyan bazı anlar ve olaylar, toplumsal niteliği ön planda olan, törensel, inançsal uygulamaları ortaya çıkardığı neden olduğu söylenebilir.

Günümüzde Makedonya'da yaşayan müslümanların genelde, dinî değerlere ve tarihten gelen zengin kültürel mirasa sadık kaldıklarını, bununla birlikte aynı coğrafyada bulunan diğer etnik ve dinsel topluluklardan doğal olarak etkilenmiş olmaları da söz konusudur. Bu çerçevede, müslümanların bu türden bazı uygulamaları tarihî seyir içerisinde kurumsallaştırırken, bazılarını unutarak izlerini kaybettikleri tespit edilmiştir. Öte yandan bazı inanışların güçlendirildiği ve dinî olmadığı halde, dinî bir hüviyete büründürülürken, bazı uygulamaların ise, toplum ve insan sağlığı için tehlike arz eden ve ekonomik olarak da israf noktasına varan, eski adet ve geleneklerin bir uzantısı olarak değerlendirilebilir. İşte bu araştırmada, bu türden inanış ve uygulamalar, mukayeseli olarak ele alınmaya ve örneklerle sunulmaya çalışılmıştır.

Anahtar kelimeler: Makedonya Müslümanları, doğum, inanış, uygulama.

*

ABSTRACT

In the human life the need of a person to share his joy and sadness often appears as a result of his purpose to throw of all the pressure of social nature, such as the ceremonial and spiritual practices.

Nowadays muslims in Macedonia generally respect the religious values and the rich cultural values from the date, naturally being affected from other ethnic and religious groups living in the same region. In this context, the Muslims during the historical period have institutionalize some of these values and forgotten some others which were as important as the ones that were kept till today. On the other hand, some non religious beliefs were empowered as religious indentities as a bid'ah, which pose a danger to society, human health and economics, this situation is regareded as an extension of the old customs and traditions. Here in this study, the beleifs and practices of this kind, have been presented with some comparative examples.

Key words: Macedonian Muslims, birth, belief, practice.

* Dr., Makedonya – Üsküp İslami Bilimler Fakültesi Öğretim Görevlisi. (mensurn@yahoo.com)

Giriş

İnsan hayatı genel olarak üç ana safhadan oluşur: Doğum, Evlenme ve Ölüm. Hayatın bu üç ana safhasından biri olan doğum, her toplumda olduğu gibi Makedonya'daki Müslümanlarda da ayrı bir öneme sahiptir. Makedonya'da Müslümanların değişik etnik gruplardan oluşması, her milletin kendine göre doğumla ilgili inanışlar ve uygulamaların bulunması demektir. Her millette olduğu gibi Makedonya Müslümanlarında da yeni doğan bebekler hem ana baba için hem de yakın akrabalar için büyük bir mutluluk kaynağıdır. Çünkü bebek ailenin baş tacı, neşe kaynağı ve en önemlisi neslin devamı sayılır. Anneye benlik, babaya güven, akrabaya, soya kuvvet kazandıran ve hayatın başlangıcını teşkil eden doğum olayına halk hayatında büyük önem verilmiştir. Ana için çocuk sahibi olmak, kısırlık imajının verdiği psikolojik baskıdan kurtulup toplum içinde yerini sağlamlaştırmak demektir. Baba için çocuk sahibi olmak ise, erkek yerine konmama ve çocuk yapmak için hasta olmanın verdiği aşağılanma duygusundan sıyrılıp kendine olan güvenini artırmaktır. Çünkü yöremizde çocuk sahibi olamamayı Allah'a sığınmaktan çok eşlerde mevcut olan hastalıklara veya uğursuzluklara bağlarlar. Çocuk sahibi olamayan eşler değişik inançlara sahip olmaları ve farklı ziyaret yerlerinden ve kişilerden medet istemeleri bundan dolayıdır.

Toplumumuzda evlilikten sonra ilk görev olarak çocuk sahibi olmak kabul edilir. Çocuk sahibi olamayanlara halk tarafından aşağılanır veya hor görülür. Eşlerin aileleri tarafından da çocuk yapmak ilk görev olarak kabul edilir. Bunu en çok onlar arzuluyorlar. Toplumumuzda çocuk genelde erkek olmasını isterler, kız çocukların olması ise pek memnun edici bir olay sayılmamaktadır. Makedonya'daki Müslümanlarda çocuk yapmama diye bir şey söz konusu değildir. Her ailede çocuk sahibi olma arzusu yatmaktadır. Çocuklardan erkekler daha memnun edici veya çocuklardan ilki erkek olması arzusu daha yaygındır. Çocuk sahibi olamayanlar ise ilk olarak tıba başvurup, oradan sonuç alınamadığı takdirde halk yöntemlerine, kocakarı ilaçlarına, dinsel ve büyüsel işlemlere, değişik hoca ve üfürükçülerden medet umulur. Kısacası eski devirlerde halkın başvurduğu yöntemlere başvurulmaktadır.

Makedonya'daki Müslümanlarda Doğacak Çocuğun Cinsiyetinin Tayini İle İlgili İnanışlar:

Makedonya Müslümanların genelinde, ailenin soyu yok olmama düşüncesiyle arzu olunan cinsiyet erkektir. Çocuğu olmayan kadınlar genelde erkek çocukları olsun diye dua ederler. Yapılan inanışlar ve uygulamalar da erkek çocuğun niyetine gerçekleştirilir. Bazı yörelerde ise, özellikle dini

inançları sağlam olanlar, doğacak çocuğun ister erkek, ister kız olsun sağlıklı olmasını temenni ederler. Bütün Türk boylarında olduğu gibi Kırgızlarda da erkek evladın ayrı bir önemi vardır. Erkek evladı olmayan aileyi zürriyetsiz, nesilsiz kabul edilir. Onun için anne-babanın en büyük dileği erkek evlat sahibi olmaktır.¹

Halk arasında yaygın olan bazı inanışları verdikten sonra, Makedonya Müslümanlarda erkek çocuk arzulayanlarla ve çocuğun cinsiyet, huy ve karakterini belirten hususlarla ilgili inanışlar ve uygulamaları kısaca vermeye çalışalım:

- Hamile kadının kollarından şişmanlarsa, karın kısmı aşağı doğru uzaması, göğüslerin büyümesi, dudakların büyümesi ve genişlemesi, anne adayının yüzünde lekelerin veya çillerin oluşması, hamile kadından kaşların veya kirpiklerin düşmesi kız çocuğun olacağı kabul edilir. Gostivar ve yöresinde yaşayan Müslümanlarda yaygın olan inançlardan bazılarıdır.
- Hamile bir kadın arzu ettikleri meyvelerden ekşi ve yemeklerden tuzlu ise kız çocuğun doğacağına işaret olduğu inanılır. Aynı zamanda daha olgunlaşmamış veya pişmemiş meyveleri yeme arzusu varsa doğacak olanın kız olduğu düşünülür. Anne adayı çok ayva yerse doğacak olan çocuğun güzel olacağı inanılır.
- Gostivar ve çevresindeki Müslümanlarda, hamile kadının karnı göğüslere doğru şişmiş ise, hamilelik esnasında kadın şişmanlayıp ve güzelleşirse, kadının şişkin karnı daha sert ise erkek çocuğun doğacağı yaygın olan inançlardır.
- Resne ve civarında da kadının karnı göğüslere doğru şişerse kız olacağı, yok eğer karın rahmin üzerinde daha çok şişerse erkek evlat doğacağına inanılır. Resnenin Bela Çrkva (Beyaz Kilise) köyünde yaşayan müslüman kadınlar hamile olan kadının çocuğunun cinsiyetini öğrenmek için, hamile kadın farketmeden gizlice saçlarına tuz serperler. Kadın eğer ki eli ile burundan yukarı olan kısmı yani burun, göz, alın, kulak gibi yerleri kaşırsa erkek olacağını, eğer ki burundan aşağı kısmında, ağız, yanak, ense gibi yerleri kaşırsa kız olacağına inanılır. Hamile kadın üçüncü ayında çocuğun canlı olduğunu veya bebeğin kıpırdaması daha canlı olduğunu hissederse kız olacağına inanırlar, eğer ki bu canlı kıpırdamayı anne adayı beşinci ayında hissederse erkeğin olacağına delalettir. Yani

¹ Bkz. Kemal Polat, *Beşikten Mezara Kırgız Türklerinde Gelenekler ve Halk inanışları* (Basılmamış Doktora Tezi), s. 64, Erzurum 2003.

anne karnındaki erken kıpırdama kız, daha geç kıpırdama ise erkeğe işaret olduğu kabul edilir. Aynı zamanda anne karnındaki kıpırdama her tarafında hissedilirse kız, sadece göbek kısmında olursa erkek olacağı söyleniyor.² Bu uygulamalardan anlaşıldığı gibi anne karnında kız ise kıpırdama hem erken hem de çok oluyor. Anne karnında erkek ise kıpırdama daha az hissedilir. Yani kızlar anne karnında erkeklerden daha hareketli olduğu dikkat çekilir.

- Resne ve civarında aynı zamanda, bir ailenin ilk çocuğu kız ise ve o kız çocuğun bel kısmında iki tane gamze şeklinde delik belirtisi varsa doğacak ikinci çocuğun erkek, eğer ki hiçbir belirti yoksa kız olacağına inanılır. Yani çocuğun vücudundaki işaretlerle de bir sonraki çocuğun cinsiyeti tain edilmeye çalışılır. Kadın hamilelik esnasında göbekten aşağı doğru bir çizgi belirlerse erkek, hiçbir işaret olmazsa kız; kadının göğüs uçları daha koyu bir rekte olursa erkek, daha açık bir renkte ise kız olacağını kabu edilir.³
- Aynı zamanda hamile kadının yediklerinden daha çok tatlı şeyler ise erkek evlat olacağı kabul edilir.
- Sadece kız çocukları doğmuş olan kadınlar, erkek çocuğu olması için hocalara gidip muska yaptırılır. Okunmuş olan muskayı anne adayı altı ay üzerinde taşıması gerekir. Hamile olan kadın üzerindeki muska ile karnındaki bebeğin cinsiyeti kız ise erkeğe dönüştüğüne inanılır. Doğacak olan erkek olursa veya dileği gerçekleşmiş olursa çocuğa genelde Muhammed ismi verilir. Bu isim verilmese bile onun göbek adı Muhammed olur. Muhammed isminin takılması, erkek çocuk dileğinde bulunma esnasmda verilen bir vaattir.
- Erkek çocuğun olması için hıdrellez gününde kadınlar çayırlara çıkarlar. Anne adayı olan kadın o esnada yere uzanır ve diğer bir yakını tarafından başının ucunda, ayaklarının dibinde ellerinin ucunda ve kadın kalktığında belin olduğu yerde küçük çukurlar açılır. Bu çukurlar ekmek parçaları ile doldurulur. Kadının boyunu çizmiş ve çukurları ekmek ile dolmuş olan bu şekil olduğu gibi o çayırdı bırakılır. Bu uygulama ile hamile kadınların doğacak olan bebekleri erkek olacağı inanılır.

² Kaynak Kişi: Habibe Mercan, 56 yaşında, ev hanımı; Hacer Sulooça, 28 yaşında, İlahiyat mezunu, Resne Müftülüğünün kadın vaiz ve muallimi.

³ Kaynak Kişi: Habibe Mercan, 56 yaşında, ev hanımı; Hacer Sulooça, 28 yaşında, İlahiyat mezunu, Resne Müftülüğünün kadın vaiz ve muallimi.

- Hamile olan kadın, hamilelik döneminde yiyeceklerden arzu ettiği şeyler daha çok tatlı ise erkek, ekşi ise kız olacağına delalettir. Yani tatlılık erkeğe, ekşilik ise kız çocuğa işaretir. Sivas ve yöresinde de bu inanışın var olduğu dikkatimizi çekmiştir.⁴
- Hamile kadının meme uçları bakılır. Eğer rengi koyulaşırsa kız, daha beyaz ise erkeğin doğacağına inanılır.
- Sancıların geldiği sırada ağrıların bel kısmında daha çok ise oğlan, karın dibinde ise kız çocuğun habercisidir.
- Gebe kadının karnındaki çocuğun ilk kımıldanışı esnasında yanında erkek bulunursa erkeğin, hamile kadının yanında kız veya kadın bulunursa kız çocuğu olacağı inancı hakimdir. Hamilelik döneminde anne adayının kalçaları büyürse kız çocuğun, kalçalar fazla belirgin olmaz ise erkek olacağı tahmin edilir. Aynı zamanda hamilenin karnı aşağıya doğru şişerse kız, şişkinlik yukarıya doğru ise erkek çocuğun doğacağı düşünülür. (Gostivar ve yöresinde daha yaygın bir inançtır).
- Hamile bir kadın ekşiyi daha çok severse kız, tatlıyı daha çok yerse erkeğin olacağı, kadın rüyasında salatalık veya biber gibi sebzeleri görürse çocuğun erkek olacağına dair inançlar mevcuttur. Buna benzer inanışlar ve uygulamalar Türkiye'nin Harput yöresinde, Kırgız Türklerinde de tespit edilmiştir.⁵
- Çocuğun anne karnındaki ilk kımıldanışı üç buçuk ay sonra olursa kız çocuğun olacağı, dört buçuk ay sonra ise oğlan olacağı, Gostivar ve yöresinde yaygın olan bir inançtır.
- Anne karnında ip gibi bir iz belirirse, anne adayı hamilelik döneminde güzelleşirse oğlan, bu iz belirmemiş ise, hamilelik döneminde çirkinleşirse kız çocuğun olacağı kabul edilir. Bununla birlikte, anne adayının vücudunda çiller oluşursa kız, çok konuşan anne adayının da kız çocuğu olacağı düşünülür (Gostivar ve yöresi).
- Ustrumca ve yöresinde Müslümanlarda anne adayının karnı aşağı doğru veya sağa doğru uzamış ise erkek, sola doğru uzamış ise erkek olacağı kabul edilir.

⁴ Sedat Veyis Örnek, *Sivas ve Çevresinde Hayatın Çeşitli Safhalarıyla İlgili Batıl İnançların ve Büyüsel İşlemlerin Etnolojik Tetkiki*, s. 59, Ankara 1966.

⁵ Rıfat Araz, *Harput'ta Eski Türk İnançları ve Halk Hekimliği*, s.95, 96, Ankara 1991; Bkz. Kemal Polat, *Beşikten Mezara Kırgız Türklerinde Gelenekler ve Halk İnanışları* (Basılmamış Doktora Tezi), s. 65, Erzurum 2003.

- Hamile kadının kız mı, erkek mi doğuracağını anlamak için gizli bir şekilde anne adayının başına biraz tuz atılır. Eğer kadın kalçasını kaşırsa kız, başını kaşırsa oğlan olacağı inancı hakimdir. (Gostivar ve yöresi). Kırgızlarda ise kadın başını ve kaşını kaşırsa erkek, burnunu kaşırsa kız olacağı inanılır.⁶
- Doğacak çocuğun cinsiyetinin tayini konusunda bir diğer ilginç inanç ve uygulama Gostivar ve yöresindeki Müslümanlarda görülmüştür. Hamilelik döneminde ev halkı tarafından doğacak çocuğun cinsiyetini anlamak için bir tavuk kesilir. Tavuğun ödü alınıp ateşe atılır. Ateşteki ödün patlaması az ise kız, patlama çok olursa çocuğun erkek olacağı inanılır.

Doğum öncesi çocuğun cinsiyetini tayin etmede Makedonya Müslümanlarında rüyaların de rolü olduğuna inanılır.

- Kadın hamilelik döneminde rüyasında altınlar görürse erkek, şalvar, entari gibi kadın elbiseleri görürse kız çocuğun doğacağına işarettir. (Makedonya Müslümanların genelinde). Buna benzer inanç Erzurum'da tespit edilmiştir. Hamile kadın rüyasında pahalı elbiseler, takılar takmış olarak kendini görürse erkek çocuk, ucuz şeyler giymiş görürse kız çocuk doğuracağına inanılmıştır.⁷ Rüyasında armut gören hamile kadın erkek, elma gören ise kız çocuğu doğuracağına inanılır. Kırgızlarda da doğacak çocuğun cinsiyetinin anlaşılması açısından rüyaların önemi vardır. Anne adayı rüyasında baltı, bıçak, kılıç, makas görmesi, anne adayının rüyasında kuş tutması erkek; kazan, makas, küpe, boncuk, yüzük, bilezik gibi kız eşyaları görmesi kız olacağı inanılır.⁸
- Yakın akrabalarının gözünde arpacık çıkmasıyla da, doğacak çocuğun cinsiyeti tahmin edilir. Eğer arpacık gözün alt tarafında çıkarsa kız, üst tarafında çıkarsa erkek olacağı kabul edilir. Arpacık çıkan kişiden, hamile yakını doğum yapıncaya kadar gözünden gitmez. (Gostivar ve yöresi).
- Hamilelik döneminde kadının eşi ile ilişki arzusu azalırsa erkek, istek açısından bir değişiklik yok ise kız çocuğun

⁶ Bkz. Kemal Polat, **Beşikten Mezara Kırgız Türklerinde Gelenekler ve Halk İnanışları** (Basılmamış Doktora Tezi), s. 66, Erzurum 2003.

⁷ Yaşar Kalafat, **Doğu Anadolu'da Eski Türk İnançlarının İzleri**, Ankara 1990, s. 87.

⁸ Bkz. Kemal Polat, **Beşikten Mezara Kırgız Türklerinde Gelenekler ve Halk İnanışları** (Basılmamış Doktora Tezi), s. 65, Erzurum 2003.

doğacağı kabul edilir. Anne adayın karnında erkek olduğu zaman, erkek erkeği kıskanması açısından anneye de etki olduğu ve kadın hamilelik döneminde eşi ile cinsel ilişki arzusu azaldığına inanılır.

- Hamile kadının göğüslerinde sütün geldikten sonra, su dolu bir bardakta anne adayının memesinden damlatılır. Damlayan süt suyla dolu bardakta hemen dağılırsa kız, sütün suyla karışımı daha geç olursa erkeğin doğacağı düşünülür.
- Doğuracak kadının karnı bakılır. Eğer karnı büyük veya dolu ise erkek, küçük veya fazla belirgin değilse kız çocuğun olacağı kabul edilir. Aynı zamanda hamile kadının karnı tam yuvarlak ise kıza, yana doğru yamukluk varsa erkeğe işaret olduğu kabul edilir. Elazığ-Hal köyünde de doğuracak kadının karnı büyük ise oğlan, küçük olduğu takdirde kız olacağı tahmin edilir. Bir diğeri, gebe kadın hamilelik devrinde güzelleşirse erkek, çirkinleştiği takdirde kız olacağı inanılır.⁹ Çocuğu cinsiyetini belirleme durumunda insan vücudunun muhtelif kısımlarıyla ilgili olarak Kırgız Türklerinde de buna benzer inanışlar dikkatimizi çekmiştir.¹⁰
- Doğacak çocuğu sağlıklı ve güzel olması için anne adayının ayva yemesi önerilir. Makedonyanın bazı bölgelerinde yaygın olan bir inanıştır.
- Makedonya Müslümanlarında, aya bakan hamile kadın çocuğu ay gibi güzel olur. Elma yiyen hamile kadın, doğacak çocuğun yanakları elma gibi olacağı inanılır. Buna benzer inanışlar Sivas ve yöresinde de görülmüştür.¹¹ Doğacak çocuğun mavi gözlü olmasını isteyen kadınlar gökyüzüne bakarlar.
- Valandova ve yöresindeki Müslümanlarda, eğer hamile kadının hamileliği çok belirgin ise veya karnı çok şişkin ise erkek, kadının hamileliği az belirgin ise kız çocuğun doğacağı inancı hakimdir.
- Hamile kadının karnındaki çocuğun kımıldaması daha çok ise kız, kımıldanma az ise erkek çocuğun olacağı kabul edilir. (Valandova ve yöresinde).

⁹ Nermin Erdentuğ, **Hal Köyünün Etnolojik Tetkiki**, Ankara 1956, s. 87.

¹⁰ Bkz. Kemal Polat, **Beşikten Mezara Kırgız Türklerinde Gelenekler ve Halk İnanışları** (Basılmamış Doktora Tezi), s. 65, 66, Erzurum 2003.

¹¹ Sedat Veyis Örnek, **Sivas ve Çevresinde Hayatın Çeşitli Safhalarıyla İlgili Batıl İnançların ve Büyüsel İşlemlerin Etnolojik Tetkiki**, s. 59-60, Ankara 1966.

- Dobruca Türklerinde ise, anne karnındaki çocuğun başı sağ tarafta ise oğlan, sol tarafta ise kızdır diye yorum yapılmaktadır.¹²
- Benzer uygulamalar Türkiye'nin değişik yerlerinde görülür. Hamile kadının güzelleşip veya çirkinleşmesinden, meme uçlarının uzaması veya renginden erkek yada kız olacağı inançları dikkat çekilmiştir.¹³
- Kırgız Türklerinde ise erkek evlat çok önemli olduğu için değişik uygulamalara başvurulmaktadır. Erkek evlat sahibi olmak isteyen kadın kartal ödünü içer, kurdun ciğerini yalar, kara tavuğun yumurtasını hamilelik döneminde karnına sürer, karnını kağıt ile sarar, kızıl ineğin gübresini, tezeğini ısıtıp üzerine oturur, çocuğu eşiğinden bile yiyenler olur. Bütün bu uygulamalar erkek çocuğun olması için yapılır. Fakat kız çocukların doğmasına da fazla üzülmazler.¹⁴
- Kırgızlarda bebek ilk dünyaya geldiğinde ilk olarak kimin kucağına verileceği dikkat edilir, çünkü ilerde o kişinin karakter özelliğine sahip olacağına inanılır. Onun için kırgızlar ebenin iyi karakter, iyi ahlak özelliklerine sahip olmasına dikkat edilir.¹⁵

BİBLİYOGRAFYA

- Araz, Rıfat, **Harput'ta Eski Türk İnançları ve Halk Hekimliği**, Ankara 1991.
- Boratav, Pertev Naili, **Türk Halk Bilimi II. 100 Soruda Türk Folkloru** (İnanışlar, Töre ve Törenler Oyunlar), İstanbul 1984.
- Erdentuğ, Nermîn, **Hal Köyünün Etnolojik Tetkiki**, Ankara 1956.
- Kalafat, Yaşar, **Doğu Anadolu'da Eski Türk İnançlarının İzleri**, Ankara 1990.
- Önal, Mehmet Naci, **Romanya Dobruca Türkleri ve Mukayeseleriyle Doğum Evlenme Ve Ölüm Adetleri**, Ankara 1998.
- Örneç, Sedat Veyis, **Sivas ve Çevresinde Hayatın Çeşitli Safhalarıyla İlgili Batıl İnançların ve Büyüsel İşlemlerin Etnolojik Tetkiki**, Ankara 1966.
- Polat, Kemal, **Beşikten Mezara Kırgız Türklerinde Gelenekler ve Halk inanışları** (Doktora Tezi), Erzurum 2003.

¹² Mehmet Naci Önal, **Romanya Dobruca Türkleri ve Mukayeseleriyle Doğum Evlenme Ve Ölüm Adetleri**, s.38. Ankara 1998.

¹³ Pertev Naili Boratav, **Türk Halk Bilimi II. 100 Soruda Türk Folkloru** (İnanışlar, Töre ve Törenler Oyunlar), II B., s.145, İstanbul 1984.

¹⁴ Bkz. Kemal Polat, **Beşikten Mezara Kırgız Türklerinde Gelenekler ve Halk inanışları** (Basılmamış Doktora Tezi), s. 64, 65, Erzurum 2003.

¹⁵ Bkz. Kemal Polat, **Beşikten Mezara Kırgız Türklerinde Gelenekler ve Halk inanışları** (Basılmamış Doktora Tezi), s. 80, Erzurum 2003.

Resim 1: Gökmedrese taçkapı köşe kilit taşı üzerindeki hayvan kabartmaları / Resmeden: Filiz Bengi (Sivas Gökmedrese Taş ve Çini Bezemelerinden Örnekler, Sivas 2010, s. 49.)

Resim 2: Birçok çıplak kızın saçlarından asılı durduğu Vâkvâk ağacı (Tarih-i Hind-i Garbî el Müsemmâ bi Hadis-i Nev-Batı Hint Adaları Tarihi-)Yazarı-Mehmed bin Emir Hasan el-Suudî el Niksârî tarafından yazıldı / ölümü 1591 / sanılıyor. Kimine göre, Mehmet bin Yûsuf el Herevî tarafından yazıldığı söylenmektedir. Eser 1729/1730 tarihlerinde basılmıştır.) (Topkapı Sarayı Müzesi R. 1488-İstanbul) (Metin And, s. 292)

Resim 3: Siyam ikizleri gibi bitişik, başı taçlı iki gencin meyvesi insan olan bir ağacın altında oturması (Londra British Library Or. 12921 no'da kayıtlı olan, orijinal adı bilinmeyen ve içinde 12 minyatür bulunan yazma eser.) (Metin And, s. 294)

Resim 4: Osmanlı Padişahlarının soyağacı (I. Abdülhakxmîd dönemi. Yağlıboya-İsveç Bibi Şatosu Celsing Koleksiyonu) (Gülşen Renda, Padişah Portreleri Mevlânâ Müzesi Albümü, s. 15)

Resim 5: Hz. Hızır ve Büyük İskender, meyveleri çeşitli hayvan başlarından oluşmuş, bir Osmanlı minyatürü Vâkvâk ağacı. (Kalender Paşa'nın Fahnâme adlı kitabı. İçinde 35 minyatürün olduğu yazma eser Topkapı Sarayı Müzesi H. 1703'te kayıtlıdır.) (Metin And, s. 311)

Resim 6: Gövdesi yılanlar tarafından sarılmış Konuşan Ağaç (Vâkvâk Ağacı). (17. yüzyıl başlarında Hindistan’da yapıldığı sanılan, Berlin’de 1993 tarihinde I. Gierlachs tarafından yayımlanan kitaptan alınmıştır.) (Zeki Tez, s. 231)

Resim 7: Gündüzleri erkek, geceleri kadın sesiyle konuşan Kehanet Ağacı (Vâkvâk Ağacı). (Bu resim 1425 yılı dolayında yazılan bir eserde yer almaktadır. Zürih'te 1960 yılında A. Bettex tarafından yayımlanan kitaptan alınmıştır.) (Zeki Tez, s. 228)

Resim 8: Karagöz Sanatçısı Orhan Kurt'a ait bir göstermelik Vakvak ağacını andıran bir figürdür.

Resim 9: Karagöz Sanatçısı Orhan Kurt'a ait bir Vakvak ağacı göstermelik tasviri.

Resim 10: Karagöz Sanatçısı Metin Özen'e ait bir Vakvak ağacı göstermelik tasviri.

Resim 11: Karagöz Sanatçısı Metin Özlen'e'a ait bir Vakvak ağacı göstermelik tasviri.

Resim 12: Karagöz Sanatçısı Metin Özlen'e'a ait bir Vakvak ağacı göstermelik tasviri.

Resim 13: İstanbul Üniversitesi Kütüphanesinde T.208’de kayıtlı bulunan Firdevsî-i Tavîl’e ait Da’vetnâme adlı bir minyatür. Minyatürde 37 yüzü bulunan cinlerin anası Şehretü’n-nâr görülüyor.

YAYINLAR-TANITMALAR

BİLGE ERCİLASUN HOCAMIZ “TÜRK ROMAN VE HİKÂYESİ ÜZERİNE” KİTABI OKURLA BULUŞTU

Bilge Ercilasun, Türk Roman ve Hikâyesi Üzerine, Dergâh Yayınları, 2013, İstanbul

İstanbul’un “Dergâh” yayınları tarafından Prof. Dr. Bilge Ercilasun hocamızın “Türk Roman ve Hikayesi Üzerine” adlı kitabı basımdan çıktı.

“Dergâh” yayınları, tenkit konusuyla yakından ilgilenen, makaleler yazan, bildiriler sunan, eserler veren hocamız, Haccetepe Üniversitesi öğretim üyelerinden Prof. Dr. Bilge Ercilasun’un eserlerini dört kitap halinde yayınlamaya başladı. Basımdan çıkan *“Türk Roman ve Hikayesi Üzerine”* kitabı ardından Ercilasun hocamızın diğer kitapları, *“Edebiyat Tarihi ve Tenkit”*, *“İkinci Meşrutiyet Devrinde Tenkit”* ve dördüncü kitabı *“Türk Şiiri Üzerine”* başlıkları adı altında yayınlanacak.

Ercilasun hocamızın bu eseri, muhtelif zamanlarda hazırlanmış makalelerle, çeşitli toplantılarda sunmuş olduğu bildirilerden oluşuyor. Eser, roman ve hikâye ile sınırlandırılmış. Hocamızın Yeni Türk edebiyatının bu iki önemli türü üzerindeki araştırmaları, büyük bir külliyat oluşturacak nicelik ve nitelikte. Türkiye dışındaki Türk Dünyası edebiyatlarının da artık bu kapsam içersinde ele alındığını vurgulayan Hocamız, yüksek lisans ve doktora tezleri yapılan bu konuların ileride daha çok ilgi göreceğini vurguluyor.

İki bölümden oluşan eserin birinci bölümünde "*Türkiye'de Roman ve Hikâye*" konusu ele alınmakta ve Ercilasun'un yirmi yazısına yer verilmektedir. Bunların on üçü roman, yedisi hikâye üzerine yazılmış. Yazılar, ele alınan eserlerin yazılış tarihlerine göre kronolojik bir sıraya dizilmiştir. "*Türk Dünyasında Roman*" başlığı altındaki ikinci bölümde, ülkelerin coğrafi konumları esas alınarak, KKTC, Azerbaycan, Türkmenistan, Kırgızistan ve Kazakistan gibi ülkelerde yazılan eserlerin incelemelerine yer verilmiş.

550 sayfaadan oluşan eserin birinci bölümünde, "*Edebî Metinlerde Türkçenin Kullanımı*", "*Batı Uygarlığı Ve İlk Romanlar*", "*Ahmet Hikmet Müftüoğlu'nun Orhun Âbideleriyle İlgili Romanı: "Gönül Hanım", "İbiş'in Rüyası" Romanına Bir Bakış*", "*Osmanlı Devleti'nin Kuruluş Devrini Konu Alan Romanlar Üzerine, 60 Tutsak*" Romanında İç Gözlem", "*Emine İşinsu'nun Romanı: "Canbaz", "Romanda Gerçeklik Olgusu ve Türk Romanında Balkanlar", "Schrödinger'in Kedisi" Hakkında*", "*Sevinç Çokum ve Dört Romanı*", "*Şar Dağının Kurtlan*" Romanı Üzerine", "*Göktürklerle İlgili Romanlar*", "*Divanü Lügati't-Türk'ten Modern Edebiyata*", "*Meşrutiyet ve Edebiyat*", "*Ömer Seyfettin'e Göre Tesettür ve Edebiyat*", "*Balkanlarla İlgili İki Hikâye ve Bir Yorum*", "*Herkesin İçtiği Su*" Üzerine", "*Ahmet Hikmet ve "Alparslan Masalı", "Bir Hikâye Kitabı: "Makina" ve "-Geç Kalma! Nereye?"*" gibi başlıklı konular yer alıyor.

"*Türk Dünyasında Roman*" adlı ikinci bölümde, "*21. Yüzyılda Türk Dünyası Edebiyatlarına Bir Bakış*", "*Türkiye'de Türk Dünyası İle İlgili Romanlar*", "*Bir Kıbrıs Romanı: "Yusufçuklar Oldu Mu?"*", "*Kıbrıs'ta Yakın Tarih: "Bir Gecede*", "*İsmail Bozkurt ve Romanları*", "*Azerbaycan'dan Güçlü Bir Ses: "Beş Katlı Yapının Altıncı Katı*", "*Çağdaş Bir Türkmen Romanı: "Nuh Tufanı*", "*Türkmenistan'dan Bir Roman: "Oğuz Yurdu*", "*Cengiz Aytmatov 'un Romanlarında Tabiat*", "*Cengiz Aytmatov Hakkında Bir İnceleme*", "*Cengiz Aytmatov'un Eserlerinde Askerlik ve Savaş*", "*Kassandra Damgası*" Hakkında", "*Sanatkarın Sezgisi*", "*Cengiz Aytmatov Hakkında İlk Yayınlar ve Düşünceler*", "*Cengiz Aytmatov ve Geleceğe Bakış*", "*Bir Kazak Romanı: "Kaharlı Altay*" adlı makaleleri yer alıyor.

Son zamanlarda akademi çevrelerde, araştırmacıların ve bilim emektarlarının makalelerini kitaplaştırarak bir araya getirildiği bu tür

alışmalar, bilim dünyasına büyük hizmetler sunuyor. Değişik uzmanlık alanlarındaki uzmanların, bilim ve akademik süreç boyunca gerçekleştirdiği araştırmaların/konuların bir arada, kronolojik olarak derlendiği bu tür eserler, hem genç akademisyenlere, hem de yeni bilimsel incelemelere, kıymetli bir bilgi kaynağı, izlenecek yola ışık tutan değerli bir kılavuz ve uzmansal bir rehber oluşturuyor. Birbirinden değerli inceleme, tespit, tenkid, sonuç ve hükümlerin yer aldığı eserle Prof. Dr. Bilge Ercilasun hocamız sadece Türkiye ve Türk Dünyası edebiyatlarına değil, Türkoloji bilimine de çok büyük bir hizmet sunmuş oluyor.

Dr. Taner GÜÇLÜTÜRK

BAL-TAM Türklük Bilgisi 19

GELENEKSEL MUTFAK ARAŞTIRMALARINA BİR KATKI DAHA: GELENEKSEL KIBRIS TÜRK MUTFAĞI

Mahmut İslamoğlu, *Geleneksel Kıbrıs Türk Mutfağı*,
Lefkoşa, Gökada Yayınları 26., 2013, s. 216

Türkiye’de 2000 yılından bu yana, geleneksel Türk mutfağı araştırma ve uygulamalarında sevindirici gelişmeler yaşanmakta. Her ilimiz, turistik kültürel tanıtımında geleneksel mutfak ve el sanatlarını doğal olarak ön plana çıkarmaktadır. Neredeyse her ilin geleneksel mutfak alanında en az bir kitabı oldu. Olmayanlar da hazırlık içinde. Hatırladığım kadarıyla Artvin’in kitabı yoktu. Mart 2013 ayında Ülkü Önal’ın sayesinde bu eksik de tamamlandı¹.

20-25 Mart 2013 tarihleri arasında Halk Kültürünü Araştırma Kurumu-Fethiye Belediye Başkanlığı iş birliğiyle Fethiye’de düzenlenen 4. Uluslararası Türk Kültürü Kurultayı sırasında kırk yıllık dostum KKTC’li halk bilimci Mahmut İslamoğlu, her zaman olduğu gibi yani kitaplarıyla anayurduna gelmişti. Bu kitaplardan biri *Geleneksel Kıbrıs Türk Mutfağı*² idi.

İslamoğlu, bildiğim kadarıyla Kıbrıs halk kültürü araştırmaları çerçevesinde geleneksel Kıbrıs mutfağıyla da yakından ilgilenmiş; *Kıbrıs Türk Folkloru* (1969) kitabında, mutfak bölümüne oldukça geniş yer vermiş, bazı yemek kongre ve sempozyumlarında da aynı konuda bildiriler sunmuştu. Araştırmalarını tamamlayıp kitaplaştırmasına çok sevindim.

Ön Söz’ünde (s. 5-8) yazar, kitabını hazırlama amacını ve izlediği araştırma yöntemini açıklıyor. Bazı tespitlerini, görüşlerini okuyucuyla paylaşmakta yarar görüyoruz:

Güzel ve kaliteli yemek pişirmek, kültür yönünden gelişmiş uluslara, toplumlara özgüdür. Bu zevk, Türk toplumunda o denli yüksektir ki, dünyadaki ulusların hiçbirisiyle kıyaslanamaz.

Kıbrıs Türk toplumu da yüksek kültüre sahip Türk ulusunun bir parçası olarak bu alanda hatırı sayılır bir ilerleme göstermiştir. Yüzyıllar boyunca Anayurt’tan ayrı yaşamasına rağmen bir yandan bu kültürü sürdürmüş bir yandan da çevredeki malzeme ile kendine özgü yemek türleri oluşturmuş, yeni buluşlar yapmıştır.

Bu kitabı yazmamızın temel nedenlerinden biri, önemli bir geçiş döneminde yaşamış olmamızdır.

Her ev kadınının kendine özgü bir yemek pişirme tarzı vardır. Biz bu çalışmalarımızda özel pişirme yöntemlerine değil, genel ve yaygın olanlarına yer vermiş bulunuyoruz.

¹ Önal, Ülkü (2013), *Artvin Yöresi Yemekleri*, Ankara, 238 s.

² İslamoğlu, Mahmut (2013), *Geleneksel Kıbrıs Türk Mutfağı*, Lefkoşa, 216 s., Gökada Yayınları: 26.

Kitabımızın diğer bir özelliği, beslenmemize yarayan besin maddelerinin nasıl hazırlandıklarını tarif etmesidir.

Kitaptaki yemek adları yerli ağız özellikleriyle verilmiştir.

Ön sözden sonra Kıbrıs Türk toplumunun yemeklerinin malzemeleri, malzeme hazırlama teknikleri ve yemeğin pişirilmesiyle ilgili bilgiler sıralanmıştır. Geleneksel Kıbrıs mutfağının tanıtılan yemekleri ağız özellikleri korunarak tasnifli olarak verilmiştir. Biz bu yemeklerden seçtiklerimizi sunuyoruz:

Çorbalar: Balık çorbası, bulgur çorbası, erişdeli çorba, gömeç çorbası, gömeç paçası, humuz çorbası, lûvane çorbası, mercümeç çorbası, paça, pirinç çorbası, pirinç lapası, şehirge çorbası, tarhana çorbası, terbiyeli çorba.

Etlı Salçalı Yemekler: Ahdabod yahnisi, ahdabod, badadez bastısı, bamyası basdı, balık (fırında), balık yahnisi, bezelye basdı, ciğer yahnisi, çiğeg lahanası basdı, gabag basdı, guru fasulya basdı, hosdez basdı, isbanah, kereviz basdı, kolokas basdı, kolokaslı basdı, kolokas musaggası, molehiya, pradsa, tava, tavuşan tavası, taze fasulya basdı, taze pagla basdı, badadez yahnisi, balgabağı yahnisi, guru börülce yahnisi, guru fasulya yahnisi, hübase yemeği, imam bayıldı, yahnili magarına, mercümeç yahnisi, nohud yahnisi, sarı fasulya yahnisi, semizotu, taze börülce yahnisi.

Kebaplar: Badadez kebabı, ciyer kebabı, deyneg kebabı, furun kebabı, hellim kebabı, hırsız kebabı, pastırma kebabı, suvan kebabı, şeftali kebabı, şiş kebabı, tencere kebabı, yumurta kebabı, zeytin kebabı.

Haşlama Sebzeler: Balgabağı, çiğeg lahanası, gara gabag, gömeç, guru böyrülce, pancar, taze böyrülce.

Kavurmalar, Kızartmalar: Ayrelli yumurtalı, badadez gavrulmuş, badadez silgme, badadez yumurtalı, bidda badadez, balık gavrulmuş, bullez, dolaman, gabacıg, yumurtalı gömeç, kavrulmuş hellim, kutu eti (yumurtalı), yumurtalı mantar, paglican, yumurtalı serçe otu, sütlüg, uyukulug, zılgiç.

Dolmalar: Asma yaprağı dolması, bumbar dolması, biber dolması, çiçek dolması, domadez dolması, gabag dolması, hindi dolması, inginar dolması, lahana dolması, paglican dolması, pazı dolması, suvan dolması, yalançı dolma.

Hamur İşleri: Bidda, bişi, bide, el magarınası, fırın magarınası, el şehirgesi, erişde, gadınbarmağı, gaygana, lalangı, mantı, nohudiye, pirohu.

Börekler: Tatar böreği, ağız böreği, hellim böreği, isbanah böreği, nor böreği.

Köfteler: Badadez köfdesi, bulgur köfdesi, egşili köfde, köfdecig, sirkeli köfde, şiş köfde, pirinçli köfde.

Pilavlar: Acem pilavı, bulgur pilavı, böyrüceli pilav, çapıtılı pilav, dövme pilav, iç pilav, mücendra, nohudlu pilav, şehirgeli pilav, büryanlı

pilav, zerdeli pilav.

Kır Sebzeleri: Ahraciya, alçabiten, ayrelli, dadlıcığ, dibidadlı, gabbar, gafgarit, gazayağı, gumbaga, girdama, hosdez, lapsana, lindo, maraho, otluk, öküz dili, rayıca, serçe otu, südleyen, usguratta, yaban isbanahı.

Turşular: Ahdabod turşusu, biber turşusu, gabbar turşusu, keklig turşusu, pulya turşusu, tavşan turşusu.

Salatalar: Ahdabod salatası, badadez salatası, balığ salatası, dere otu salatası, golyandro salatası, hummuz, lûvane salatası, rogga salatası, sarma salatası, talâtur, egşi sıksın.

Çaylar: Ada çayı, mülver, nane çayı, baharlı çay, zencefilli çay.

Çörek, Peksemet, Biddalar: Çedlemidli bidda, çüreg, nohutlu çüreg, peksemet, sısamlı bidda, tahınnı bidda, zeytinli bidda.

Tatlılar: Ağız, aşır, ayva basdı, basdış, bedmez helvası, buyday mahallebisi, celi, çıtır pıtır, egmeg gadeyifi, gadmer, fellah gadmeri, sarıg gadmeri, gayık basdı, gayısı dolması, golay gabag dadlısı, güllaç, palûze, iblig helvası, keyik, köfder, logma, lokum, nor logması, paklava, pasdelli, porto, samsı, sebid, simid helvası, sulu mahallebi, südlü böreg, topag helvası, yoğurd dadlısı, zülbiye.

Süt Ürünleri: Hellim, nor, tor.

Macunlar, Reçeller: Alıç macunu, ayva macunu, ceviz macunu, çiçek macunu, çileg macunu, domadez macunu, egşi macunu, elma macunu, erig macunu, gızmemesi macunu, havuç macunu, hurma macunu, kiraz macunu, padem macunu, pergamut macunu, turunç macunu, Venedik macunu, üzüm macunu.

Meyveler: Alıç, böğürtlen, cümbez, döngel, gelin yemişi gınnap, gızmemesi, iğde, nar, padem, Şamdudu, tiken inciri, yusuf.

Şerbetler: Bal şerbeti, harnıp şerbeti, gül şerbeti.

Yağlar: Zeytinyağı, sısam yağı, Halep yağı, süt yağı, çoban yağı, kuyruk yağı, kokoz yağı.

Zeytin Türleri: Gara zeytin, çakızdez, golinbadez, yeşil zeytin.

Diğerleri: Çiçeksuyu, domadez macunu, ed pastırması, harnıp bedmezi, zivaniya, ayran, yoğurt.

Yemek tariflerinin arasında, kuşe kâğıda basılmış renkli yiyecek ve içecek fotoğrafları yer almaktadır. Fotoğraflara "Beni ye!" dercesine Kıbrıs Türk mutfağının lezzetleri yansımıştır.

Mahmut İslamoğlu dostumuzu kutluyor, ikinci baskı sırasında tasnifini gözden geçirip ufak tefek yer değişiklikleri yapmasını öneriyoruz.

Nail TAN*

* Prof.Dr., KTB Emekli Halk Kültürlerini Araştırma ve Geliştirme Genel Müdürü, halk bilimci.

2013'ÜN İLK KALICI HALK BİLİMİ KİTABI: ÇUKUROVA HALK KÜLTÜRÜNDE MİZAH

2013 Çukurova Ödülü sahibi, Çukurova Ü Fen-Edebiyat Fakültesi Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü Türk Halk Edebiyatı Ana Bilim Dalı Öğretim Üyesi Prof. Dr. Erman Artun, yılın ilk önemli halk edebiyatı kitabıyla karşımıza çıktı: *Çukurova Halk Kültüründe Mizah*, Adana 2013, 351 s. , Karahan Kitabevi Yayını.

Daha önce Çukurova halk kültürü alanında; *Günümüzde Adana Âşıklık Geleneği 1966–1996 ve Âşık Feymanî* (Adana 1996), *Adana Mutfak Kültürü ve Adana Yemekleri* (1998) ve *Adana Halk Kültürü Araştırmaları* (Adana 2000) kitaplarıyla birçok makaleye imzasını atan Prof. Artun, yörenin kıyısından köşesinden ele alınan halk mizahını araştırarak bir kitap bütünlüğünde Türk Halk Bilimi Kitaplığına kazandırmayı başardı. Denilebilir ki, halk mizahı bakımından Çukurova kadar zengin yöre yoktur. Trabzon, Kars, Erzurum, Konya tereddütsüz Çukurova'dan sonra gelir.

Kitap; *Önsöz* (s. IX-X) ve *Giriş* (s. 1-6)'ten sonra iki bölüm hâlinde düzenlenmiş. Birinci bölümde *Türk Halk Kültüründe Mizah Kavramı* (s. 7-11) irdelendikten sonra *Çukurova Halk Edebiyatında Mizah* başlığı altında *Çukurova Fıkra Anlatma Geleneği ve Çukurova Fıkraları* üzerinde yapılan araştırmalar özetlenmiştir (s. 11-15). Bu bölüme göz attığımızda Çukurova halk mizahı üzerinde en çok araştırmanın Prof. Dr. Erman Artun tarafından yapıp yayımlandığı görülmektedir.

Yazarın incelemesine göre; Çukurova'da anlatılan fıkralar yerleşim yeri, aşiret ve mesleklerle mahallî fıkra tiplerine göre sınıflandırılabilir. Birinci gruptaki fıkralar şunlardır: Karatepeli Fıkraları, Abdal Fıkraları, Karakülâh Hoca Fıkraları, Kadirli-Kozanlı Fıkraları, Yörük Fıkraları, Karakayalı Fıkraları, Işıklı Fıkraları, Karaca Bey Fıkraları, Mutlu Fıkraları, Avşar Fıkraları, Çerçi Fıkraları, Silifke Fıkraları (s. 16-171). İkinci grupta ise Çukurova mahallî fıkra tiplerinin fıkralarına yer verilmiştir. Bu tipler sırasıyla şunlardır: Emin Ağa (Kör Emin), Ceyhanlı Cıcık Emmi, Ceyhanlı Köse Celil, Karaisalı Ali Dayı, Karaisalı Ahmet Ağa, İt Hüseyin, Köse Mehmet, Çerçi Mehmet ve Ebiş Ali.

Prof. Artun, söz konusu çok sayıda örneği bulunan fıkra tiplerinden sonra az sayıda örneğin derlendiğini bazı fıkraları da *Bir Bölge Halkı ile İlgili Olanlar* (s. 182–185) ve *Bir Karakter veya Meslek Grubuyla İlgili Olanlar* (s. 185–190) başlıkları altında toplamış. Hiçbir yere koyamadıklarını ise *Çeşitli Çukurova Fıkraları* başlığı altında vermiş (s. 190-218)

Kitabın ikinci bölümünde ise bireysel mizah ürünlerine yer verilmiştir. Âşıklar, bu bölümdeki ürünlerin başlıca yaratıcılarıdır. *Çukurova Âşıklık Geleneğinde Mizah* başlıklı bu bölümde (s. 219-338) Çukurovalı birçok âşığın (Âşık Feymanî, İmamî, Kul Mustafa, A. Kocaman, Hacı

Karakılçık gibi) şiirlerindeki, karşılaşmalarındaki; destan, taşlama, yalanlama şeklinde ifade ettikleri mizahî unsurlara dikkati çekmiş, çok sayıda örnek vermiştir. Taşlamalı ağıtlar da bu konunun diğer boyutudur.

Eser, kaynaklar, derleme yapılan kaynak kişilerin listesiyle sona ermektedir.

Hem derleme hem de kaynak tarama yöntemleriyle hazırlanan bu çalışma, yazılması güç bir eserdir. Fıkralardaki küfürler, müstehcen sözler, hakaret ifadeleri hazırlayıcıyı âdeta bunalıma sokar. Basın Kanunu, her an yakanıza yapışmaya hazırdır. Bu bakımdan Prof. Artun'u kutlamak gerekir. Ancak, derlediklerinden mecburi ayıklamalar yaptığı için, bazı halk kültürü ürünlerimizi karanlığa terk etmek talihsizliğini yaşamıştır. Avrupa'da bilimsel çalışmalarda bu sansür yoktur ama Türkiye'de hukukçular ne yazık ki bu olgunluğa henüz erişememişlerdir veya erişenler yönetimin koyduğu sınırları tanımak zorundadırlar.

Son söz olarak ikinci baskı için birkaç önerim olacak. Çukurova Yerel Fıkra Tipleri başlığı altında; A. Bir Mekâna Bağlı Olanlar, B. Bir Boy veya Aşirete Bağlı Olanlar, C. Bir Mesleğe Bağlı Olanlar, Ç. Bir Şahsa Bağlı Olanlar, D. Genel Fıkralar, sınıflandırmasını yapabilir miyiz? Böylece Çukurova Yerel Fıkra Tipleri başlığı altında verilen Karakülâh Hoca, Karaca Bey Fıkralarıyla Çerçi Fıkraları gerçek yerlerini bulmuş olurlar diye düşünüyorum.

Prof. Dr. Erman Artun, Türk halk edebiyatının en çalışkan, yardımsever öğretim üyelerindendir. Kastamonu'yla ilgili bir metin, bilgi gördü mü hemen bana da gönderir. Eserleri arasında; *Çukurova Halk Kültüründe Mizah*'ın büyük ilgi göreceğine ve birçok baskısının yapılacağına yürekten inanıyorum.

Nail TAN*

---

* Prof. Dr., KTB Emekli Halk Kültürlerini Araştırma ve Geliştirme Genel Müdürü, halk bilimci.

O L A Y L A R

BAL-TAM Türklük Bilgisi 19

BOLU'DA KÖROĞLU BİLİMSEL TOPLANTILARININ BAŞLAYIŞI VE TDK'NİN TÜRK DESTANLARI PROJESİNDE KÖROĞLU DESTANLARIYLA İLGİLİ ÇALIŞMALAR

Türkiye'de Köroğlu destanları konusunda ilk müstakil/bağımsız bilimsel toplantı, Kültür ve Turizm Bakanlığı Millî Folklor Araştırma Dairesi Başkanlığı tarafından 5-7 Haziran 1982 tarihleri arasında Bolu'da *Köroğlu Semineri* adıyla düzenlenmiştir. Bu toplantının çok ilgi çekici bir düzenleniş hikâyesi vardır. Sözlü tarih, Türk halk bilimi tarihi bakımından önemli bulduğum, bizzat yaşadığım bu olayı, 72 yaşımı yaşadığım bu dönemde meslektaşlarımla paylaşmak istiyorum.

Bolu Köroğlu Semineri (5-7 Haziran 1982)

Bolulu (aslen Düzceli) siyasetçi, milletvekili rahmetli Avni Akyol, Millî Eğitim Bakanlığı yapmadan önce 21 Temmuz 1977-5 Ocak 1978 tarihleri arasında beş ay kadar Kültür Bakanlığı görevinde bulunmuştu. O tarihte ben Millî Folklor Araştırma Dairesi Başkanıydım. Başkanlık ve Genel Müdürlük görevlerim sırasında on beş kadar bakanla çalıştım. Diyebilirim ki Kültür Bakanlığının görevlerini en iyi kavramış, en âdil bakan Avni Akyol'du. Kültür Bakanlığı döneminde, birçok ille birlikte memleketi Bolu'ya örnek bir kültür merkezi kazandırmak istemişti. O tarihe kadar illerde müze, kütüphane, güzel sanatlar galerisi, kültür müdürlüğü ayrı binalardaydı. Akyol, dünyada örneklerini gördüğü kültür merkezi çatısı altında, söz konusu hizmetleri bir araya getirmek istemişti. Onun başlattığı Bolu Kültür Merkezi projesi ancak 1981 yılında kısmen tamamlanabilmişti. 14 Kasım 1981 tarihinde Bolu Kültür Merkezinin kültür müdürlüğü, müze, kütüphane ve güzel sanatlar galerisi/resim ve heykel müzesi bölümleri hizmete açılmıştı. Çok amaçlı konferans, tiyatro salonunun bazı eksikleri vardı. Rahmetli Akyol'un bize tavsiye ettiği, Bolulu Devlet Türk Müziği Konservatuarı mezunu İsmail Hakkı Akyoloğlu'nu da kültür merkezine folklor araştırmacısı olarak atamıştık. Yine Akyol'un önerisiyle Bolu şehir meydanına veya Kültür Merkezinin girişine dikilmek üzere bir Köroğlu heykeli (heykeltıraş Prof. Dr. Ferit Özsen) yaptırılmıştı. 1981 yılı sonunda heykel tamamlanmış, Bolu'ya getirilmişti. 12 Eylül 1980 Harekâtı sonrası kurulan sivil hükûmette Cihad Baban Kültür Bakanıydı. Bakanlıklarda üst görevlere emekli generaller atanırken, belediye başkanlıkları da yine emekli subaylara teslim edilmişti. Bu çerçevede Bolu Belediye Başkanlığına da emekli Albay Hasan Bülbül getirilmişti. Planlandığı şekilde heykel o tarihteki belediyenin önündeki küçük meydana dikilecekti. Belediye Başkanlığınca 1981 yılı sonunda meydana heykelin kaidesi için gerekli çalışmalar başlayınca; halktan gelip geçenler ve çevre esnafı sormuş: "Kimin heykeli

dikilecek buraya?” “Köroğlu’nun!” denilince itiraz edenler, homurdananlar olmuş: “Bir eşkıyanın, devlete isyan eden bir adamın hiç şehir meydanına heykeli dikilir mi? Bolu’ya faydası ne?” denilmiş. Çünkü, 12 Eylül 1980 öncesi Türkiye âdeta ikiye bölünmüştü. Kültürümüzün bazı ulu kişilerine ideolojik gözlüklerle bakılmış, aşırı sol uçlar Köroğlu’nu simge olarak kullanmışlardı. Keşke, Hasan Bülbül sağ olsaydı da başından geçenleri burada anlatsaydı. Kültür Bakanlığı Müsteşarı E. Korg. Kemal Gökçe’yi aramış, halkın heykele tepki gösterdiğini anlatmış. O da başkana benimle görüşmesini söylemiş. Rahmetli Bülbül beni telefonla aradı. “Bolu’da isyan çıktı.” diye olayı biraz da abarttı. Konu önemliydi. Müsteşar Bey’le Bakan Baban’a durumu arz ettik. Rahmetli Baban, çok kızdı: “Bolular, Köroğlu’nu nasıl bilmezler? Nail Bey, onun bir destan kahramanı, saz şairi olduğunu ekibini al git Bolululara öğret. Bir hafta, bir ay, üç ay ne kadar zaman alırsa. Köroğlu’yla övünmeyi öğrensinler, utanmasınlar.” dedi. Heykelin de Bolu’daki eğitim çalışmalarımızı tamamlayıncaya kadar Bolu Kültür Merkezinin arka bahçesine, halkın ilk bakışta göremeyeceği bir yere yerleştirilmesine karar verdik. Belediye Başkanına telefon edildi, heykelin asıl yeri değiştirildi. Kültür Merkezinin arka bahçesine dikildi.

Bakan’dan Köroğlu toplantısı, eğitim çalışması emrini alınca hemen çalışma arkadaşlarımla (Hayrettin İvgin, Kâmil Toygar) hazırlık çalışmalarına başladık. 15 Aralık 1981 tarihinde hükûmette değişiklik oldu. Kültür ve turizm bakanlıkları birleştirildi. Cihad Baban görevden ayrıldı. İlhan Evliyaoğlu Kültür ve Turizm Bakanı oldu. Yeni bakan da toplantıyı, eğitim çalışmasını sözlü olarak onayladı. Bilimsel toplantımıza eğitim amaçlı olduğu için “Köroğlu Semineri” adını vermiştik. Prof. Dr. Faruk Sümer, Prof. Dr. Ahmet Edip Uysal, Bolulu Dr. Müjgân Cunbur danışmanlarımızdı. Kültür Merkezi salonunun eksiklerinin tamamlanması çalışmalarına hız verildi. Aslında amacımız Mart 1982’de çalışmayı yapmaktı ama salon yetişmedi.

5-7 Haziran 1982 tarihinde Köroğlu Semineri her yönüyle hazırды. Bolu Kültür ve Turizm Müdürü İsmail Aydın son hafta İstanbul’a gitmiş, hayırsever iş adamı İzzet Baysal’a salonun eksik ses düzenini satın aldırmişti.

Planlamaya göre Köroğlu Semineri’nde program iki yönlü uygulanacaktı. Köroğlu uzmanı bilim adamları; öğretmenlere, muhtarlara, halka Köroğlu’nu öğretirken; âşıklar, halk hikâyecileri de Köroğlu destanları anlatacak, Köroğlu türküleri söyleyeceklerdi. Ayrıca, Köroğlu yayınlarıyla ilgili bir sergi açılacak, Köroğlu halk oyunları oynanacaktı.

Vali Adnan Darendeliler’in talimatıyla il yöneticilerinin, öğretmenlerin, muhtarların seminer çalışmalarına katılmaları sağlanmıştı. Salon daima dopdoluydu. TRT radyo ve TV ekipleri üç gün boyunca Türkiye’ye yayın yaptılar.

5-6 Haziran 1982 tarihleri arasında o tarihlerde Türkiye’de Köroğlu

konusunu en iyi bilen uzmanlardan Prof. Dr. Faruk Sümer, Prof. Dr. M. Fahrettin Kırzioğlu, Prof. Dr. Ahmet Edip Uysal, Doç. Dr. Fikret Türkmen, Doç. Dr. Saim Sakaoğlu, Doç. Dr. Dursun Yıldırım, Doç. Dr. Yücel Özkaya, Doç. Dr. Enver Konukçu, Dr. Müjgân Cunbur, Dr. Ali Berat Alptekin bildiri sunmak üzere Bolu'ya gelmişlerdi. Bolu'dan Salih Zeki Kutucuoğlu ve İsmail Hakkı Akyoloğlu da birer konuşma hazırlamışlardı. Prof. Dr. Abdülmecit Doğru, *Türk Folkloru* dergisi sahibi İbrahim Aslanoğlu da özel ilgileri sebebiyle Bolu'ya gelmişlerdi. Köroğlu destanlarını anlatmak, türkülerini söylemek üzere Âşık Şeref Taşlıova, Âşık Murat Çobanoğlu, Âşık Bayram Köroğlu ve hikâyeci Behçet Mahir'i davet etmiştik. Develili Âşık Ali Çatak, Köroğlu sevgisiyle kalkıp gelmişti Bolu'ya.

Seminerde beş Bolulu (Özkaya, Konukçu, Cunbur, Kutucuoğlu ve Akyoloğlu) görev alarak Bakanlığın çalışmasını desteklemiş, hemşehrilerini aydınlatmada büyük gayret göstermişlerdir. Vali Darendeliler ile Belediye Başkanı Hasan Bülbül'ün toplantının halka duyurulması, Köroğlu'nun Bolu'ya mal edilmesi yönündeki desteklerini de asla unutmadık.

Seminer, 5 Haziran 1982 günü Bolu Kültür Merkezi Salonunda başladı. Açılış töreninde salon dinleyici açısından tıklım tıklımdı. KTB Müsteşarı Kemal Gökçe ve ben yaptığımız açış konuşmalarında semineri düzenleyiş amacımızı, Boluluları incitmeden, nazik bir biçimde açıkladık. Bu konuşmalardan bazı bölümleri hatırlatmakta yarar görüyorum:

Müsteşar Kemal Gökçe'nin konuşmasından:

"Köroğlu'nun Bolu'nun kültür hayatı içindeki yeri dolayısıyla Bakanlığımız önce bir Köroğlu Anıtı Proje Yarışması düzenlemiş, sonra da beğenilen projeye uygun bir anıt, 1981 yılı sonlarına doğru Kültür Merkezimizin bahçesine dikilmiştir. Anıtı görenlerin aklına haklı olarak; "Köroğlu kimdir?" sorusu takılacaktır. Özellikle, yeni nesillerin Köroğlu'nu ya hiç tanımadıklarını ya da yanlış tanıdıklarını biliyoruz. Seminerimizin bir amacı, Köroğlu'nu Bolululara bütün yönleriyle tanıtmaktır.

Kimilerine göre Köroğlu destan kahramanı yüce bir kişi, kimilerine göre devlete isyan etmiş bir eşkiya, kimilerine göre büyük bir halk şairi, kimilerine göre de bir halk hikâyesi kahramanıdır... Seminerimizin bir amacı da Köroğlu'nu gerçek kişiliğiyle ortaya koymak, ideolojik düşüncelere alet edilmesini önlemektir."¹

MİFAD Başkanı Nail Tan'ın konuşmasından:

....

"Her siyasi, ideolojik görüş Yunus Emre, Nasreddin Hoca, Köroğlu gibi ünlülerimizi kendi safına alarak güç kazanacağına inanmaktadır.

Hiç şüphesiz ki; Yunus Emre, Mevlana, Nasreddin Hoca ve Köroğlu gibi Türk kültür tarihine mal olmuş kişileri yetiştiren bir kültür çevresi,

¹ *Köroğlu Semineri Bildirileri* (1983), Ankara, s. 7, KTB MİFAD Yayınları: 47.

olaylar çemberi bulunmaktaydı... Köroğlu'nu, yaşadığı dönemin şartları Köroğlu yaptı. Bu sebeple Köroğlu'nun özellikle Demirperde gerisi ülkelerde istismar edilmesini, halkı devlete karşı ayaklandıran bir önder olarak gösterilmesini kabul etmek mümkün değildir. Dünyanın neresinde olursa olsun, bütün rejimlerde iyi yöneticilerin yanında, az sayıda kötü yöneticiler de bulunur. Kötü yöneticileri devlet olarak gösterip mücadele edenleri "devleti yıkmak için savaşan kahramanlar" olarak göstermek ideolojik bir tutuma işaretler. Bilime ve akla aykırıdır. Köroğlu'nu devleti yıkmak isteyenlere örnek olarak göstermek de, kötü yönetici Bolu Beyi'ni savunmak da doğru bir hareket değildir.

.....

Köroğlu bugün şiiriyle, müziğiyle, oyunuyla lazım bize. Türk'ün yenilmezliğinin, kahramanlığının sembolü bir destan kahramanı olarak lazım bize. Operası, balesi, tiyatrosu, romanı için lazım bize. Yoksa dağa çıkıp otobüs soymak ve devlete karşı asker toplamak için değil."²

5-6 Haziran 1982 tarihlerinde iki gün bildiriler sunuldu. Salon, hep doluydu. 5 Haziran 1982 gecesi salonda "Köroğlu Halk Oyunları Şölenu" düzenlemiştik. Şölende, sırasıyla şu halk oyunu ve halk müziği ekipleri, toplulukları sahnede halk oyunları oynadılar, Köroğlu türküleri söylediler: Gerede İmam Hatip Lisesi Köroğlu Oyunları Grubu, Göynük Halk Oyunları Topluluğu, Kıbrısçık Halk Oyunları Topluluğu, Düzce Kafkas Oyunları Topluluğu, Sakarya İlkokulu Halk Oyunları Topluluğu, Eskişehir Kırım Kültür Yaşatma Derneği Halk Oyunları Topluluğu.

6 Haziran 1982 gecesi ise aynı salonda "Köroğlu Âşık Şölenu" yapıldı. Benim ve yardımcım Hayrettin İvgin'in yönettiği şölende Âşık Bayram Köroğlu ve halk hikâyecisi Behçet Mahir Köroğlu kol destanlarından bölümler anlattılar. Âşık Şeref Taşlıova ve Âşık Murat Çobanoğlu Köroğlu türküleri çalıp söylediler. Âşık Ali Çatak ile Hüseyin Aköğretmen Köroğlu'nun şiirlerinden örnekler sundular.

7 Haziran 1982 günü Köroğlu'yla ilgili Bolu'daki kültür kalıntıları görmek üzere gezi düzenlenmişti. Gezi otobüsümüzde, Doç. Dr. Saim Sakaoğlu ile hikâyeci Erzurumlu Behçet Mahir arasında yaşananları bugün bile hatırlıyorum. Âşıklara, hikâyecilere o döneme göre çok iyi denebilecek bir ücret ödemiştik. Behçet Mahir, aldığı paranın önemli bir bölümünü, kaybederim diyerek Erzurum'da almak üzere Sakaoğlu'na vermişti. Arkadaşları ve bazı bilim adamları Behçet Mahir'e takıldılar: "Erzurum'da o parayı ya hiç alamazsın ya da yarısını." Rahmetli Behçet Emmi, inandı. Parayı geri isteyecek oldu.

Gezi sırasında ilk önce Köroğlu'nun mezarının bulunduğu iddia edilen Belkaraağaç köyüne, ardından Dörtdivan Sayık köyüne gitmek üzere

² Age., s. 9-12.

Dörtdivan'a gidildi. Dörtdivan'da yörenin ünlü mizah şahsiyeti Düldül Mevlüt (Mevlüt Ayer) ve bir sürpriz bekliyordu bizi. Dörtdivanlılar, misafirleri coşkun bir şekilde karşıladılar. Bolu Beyi ve Köroğlu'nu canlandıran iki atlı da kalabalığın önündeydi. Bolu Beyi, karikatürize edilmiş, güya günümüze uydurulmuştu. Pipolu ve fötr şapkalıydı. Köroğlu, kıratına binmişti, daha gerçekçiydi. Dörtdivan'dan sonra Sayık köyüne, Köroğlu'nun kalesinin olduğu iddia edilen yaylaya gittik.

Seminer dolayısıyla Bolu Kültür Merkezinde Millî Kütüphane Başkanlığı tarafından bir Köroğlu kitapları sergisi, Güzel Sanatlar Galerisinde de Köroğlu afiş ve resimleri sergisi açılmıştı. Bolulu ressam Mehmet Yücetürk, Köroğlu tablolarıyla serginin baş ressamıydı.

Seminerin, Köroğlu'nu tanımanın, tanıtmanın yanında Bolu'ya bir yararı daha oldu. Seminerin ön hazırlıkları dolayısıyla sık sık Bolu'ya gidip geliyordum. Bolu kültürünün sevdalısı Salih Zeki Kutucuoğlu (1919-2013), her defasında ısrarla beni otelinde ağırlıyor, evine davet ediyor, saatler boyu arşivini, çalışmalarını anlatıyordu. Evinde, çok zengin bir sikke koleksiyonu (550 sikke), eşinin ailesinden kalma eski kıyafetler, silahlar da vardı. Bolu ve çevresinde yazma, cönk, ferman, kitap, gazete ne bulduysa toplamıştı. Dostluğumuz biraz ilerleyince bir gece eşi Yurdanur Hanım ve iki kızının yanında dedim ki: "Bu eşyalar, kıyafetler eski eser. Koleksiyoner belgeniz yoksa eski eser kaçakçısı durumuna düşersiniz. Siz bunların bakımını yapamazsınız. Zamanla yıpranır, böcekler yer. En iyisi müzeye bağışlayın. Bolu'ya hizmet etsin." Aile, zaten hayırseverdi. Birçok hayırları vardı. Koleksiyoner belgeleri yokmuş. Seve seve razı oldular. Bağış dilekçelerini ben yazıp dördüne imzasını attırdım. Ertesi gün müzeden gelip liste çıkarıp teslim aldılar. 7 Haziran 2013 seminerin açıldığı gün, müsteşarımıza müzeyi de gezdirdik. Kutucuoğlu'nun bağışları vitrinlere konulmuş, ailenin bağışı olduğu da yazılmıştı. Salih Bey, gururla bağışlarını gösteriyordu. Aileye şatafatlı bir bağış belgesi verilmişti. Sonraki yıllarda AİBÜ kurulunca, Salih Zeki Kutucuoğlu'nu ikna edip kütüphane ve arşivinin de üniversiteye bağışlanmasında bir nebze hizmetim olmuştur.

Bugün, her Bolulu artık Köroğlu'yla övünmektedir. Heykel, planlanan yere dikilmiştir. Köroğlu'nun adı, Bolu'da birçok yere, ticari ürüne verilmiştir. Uluslararası Köroğlu Sempozyumlarının 4.sü (üniversiteye göre) düzenlenmektedir. Ben 1997 Sempozyumu'na da katılıp bildiri sunmuştum. Bu salonda, 1982'de ağaçlandırılan alanların ormana dönüştüğünü gören benden daha mutlu hiç kimse yoktur.

Köroğlu Destanı Üzerine TDK Destan Projesi Çerçevesinde Yapılan Önemli Çalışmalar

1 Nisan 1998 tarihinde KTB Halk Kültürlerini Araştırma ve

Geliştirme Genel Müdürlüğündeki genel müdür görevinden emekliye ayrıldığım gün öğleden sonra TDK Başkanı Prof. Dr. Ahmet Bican Ercilasun ve Türk Dünyası Destanlarının Türkiye Türkçesine Aktarılması ve Yayımlanması Projesi Yürütme Kurulu Başkanı Prof. Dr. Fikret Türkmen'in daveti üzerine projede uzman unvanıyla görev aldım. Proje çalışmaları Prof. Dr. Fikret Türkmen'in öncülüğünde 1996 yılında başlamıştı. Çeşitli toplantılar yapılmış, proje kitap kılavuzu hazırlanmış, metin tespit ve derleme çalışmaları için ilk adımlar atılmıştı. Türk dünyasından ilk aşamada 400'e yakın destan adı belirlenmişti. Bu destanların müdahalesiz, yazmalara dayalı metinlerinin elde edilmesi, Türkiye'ye getirilmesi, Türkiye Türkçesine aktarılması ve yayımlanması konusunda 2006 yılı sonuna kadar resmî olarak çalıştım. Proje süresi 10 yıldır. Süre dolup çalışmalar tamamlanamayınca projeyi yürütme görevi ve bütçesi TDK Başkanlığına devredildi. Hâlen gönüllü olarak proje çalışmalarına katkıyı sürdürmekteyim. Proje çerçevesinde, destanların günümüzdeki uzantıları (Türk dünyasında halk hikâyelerine destan denilmektedir.) halk hikâyelerini de derlemeye gayret ettik. Ben 1998-2002 yılları arasında Âşık Şeref Taşlıova, Âşık Murat Çobanoğlu ve Âşık Eminî Düştü'den 8 mm kamerayla halk hikâyeleri derledim. Şeref Taşlıova'dan derlediğim halk hikâyeleri TDK'ce 2008 yılında bir kitapta toplandı.³

Söz konusu proje kapsamında yayımlanan kitapların sayısı Ekim 2013 itibarıyla 53'ü buldu. 100 ciltte tamamlanacağını tahmin etmekteyiz.

Bugüne kadar yayımlanan 53 ciltte Köroğlu destanları konusunda şu kitap ve Köroğlu kolu/hikâyesi metinleri, incelemeleri bulunmaktadır:

A. Kitaplar

- Garriyev, B. A. (2007), *Türk Dünyasında Köroğlu Anlatmaları*, Çev. Fikret Türkmen-Muvaffak Duranlı-Feyzullah Rahmankul, 190 s., TDK Yayınları: 907, Destan Projesi: 21.
- Arıkan, Metin (2007), *Kazak Destanları I/Köroğlu'nun Kazak Anlatmaları*, Ankara, 807 s., TDK Yayınları: 908, Destan Projesi: 22.
- Reichl, Karl (2002), *Türk Boylarının Destanları*, Çev. Metin Ekici, Ankara, 441 s., TDK Yayınları: 805, Destan Projesi: 2 [Kitabın bazı bölümleri Köroğlu destanı ile ilgilidir. s. 162-173, 344-359 arası gibi].

B. Köroğlu Kolları, Çeşitlemeleri Metinleri

³ Âşık Şeref Taşlıova'dan Derlenen Halk Hikâyeleri (2008), hzl. Fikret Türkmen-Nail Tan-M. Mete Taşlıova, Ankara, 592 s., TDK Yayınları: 931.

- *Köroğlu Hikâyesi* (2002), drl. W. Eberhard, *Güneydoğu Anadolu'dan Âşık Hikâyeleri*, Çev. Müfide Kocaoğlu Van Der Hooven, Ankara, s. 49-86, TDK Yayınları: 806, Destan Projesi: 3.
- *Köroğlu* (2007), *Gagavuz Destanları*, hzl. Nevzat Özkan, Ankara, s. 21-34, 100-128, 179-207. TDK Yayınları: 896, Destan Projesi: 14.
- *Köroğlu Oltu Kolu* (2008), *Âşık Şeref Taşlıova'dan Derlenen Halk Hikâyeleri*, drl. Fikret Türkmen-Nail Tan-M. Mete Taşlıova, Ankara, s. 161-184, TDK Yayınları: 931, Destan Projesi: 27.
- *Köroğlu Oltu Kolu* (2009), *Âşık Şevki Halıcı'dan Derlenen Halk Hikâyeleri*, drl. Fikret Türkmen-Mustafa Cemiloğlu, Ankara, s. 814-845, TDK Yayınları: 970, Destan Projesi: 34.
- *Köroğlu Silistrelili Hasan Paşa Kolu* (2009), *Âşık Şevki Halıcı'dan Derlenen Halk Hikâyeleri*, Ankara, s. 846-891. TDK Yayınları: 970, Destan Projesi: 34.
- Emir Göroğlu (2011), *Uygur Destanlar III*, hzl. Abdulhakim Mehmet, Ankara, s. 18-227. TDK Yayınları: 1025, Destan Projesi: 44.

Proje çerçevesinde en önemli bir çalışma da 28 koldan oluşan Tiflis Nüshası/Tebriz varyantının (aslı Gürcistan İlimler Akademisi K. Kekelidze Elyazmaları Enstitüsü arşivinde) Türkiye Türkçesine aktarılmasının başlatılmasıdır. Yıllar önce Azerbaycan bilim adamı Prof. Dr. Haluk Köroğlu vasıtasıyla kopyası TDK'ye getirilen destanın Türkiye Türkçesine aktarılması, Prof. Dr. Fikret Türkmen başkanlığında Ege Ü Türk Dünyası Araştırmaları Enstitüsünde oluşturulan bir ekip tarafından ele alınmıştı. Bu bildiri dolayısıyla kendisiyle konuştuğum Prof. Türkmen'den, yapılan çalışmaların, KTÜ Öğretim Üyesi Prof. Dr. Kemal Üçüncü'nün de aynı hazırlığı yapıp bir hayli ilerlemiş olmasının öğrenilmesi üzerine Prof. Üçüncü'ye devredildiğini öğrendim. Önemli olan, eserin Türkiye Türkçesine kazandırılmasıdır. Söz konusu 28 koldan oluşan Köroğlu Tebriz anlatması, 2005 yılında AMEA Folklor Enstitüsü tarafından yayımlanmıştı.⁴ AMEA Folklor Enstitüsü, daha sonra en sık kullanılan iki Köroğlu Destanı'nı daha Latin harfleriyle bastırarak Azerbaycanlıların hizmetine sunmuştur.⁵ Bu

⁴ *Koroglu* (2005), bs. hzl. Dilare Aliyeva-Elnare Tofiqızı, Bakü, 751 s. Azerbaycan Milli İlimler Akademisi (AMEA) Folklor Enstitüsü Yayını. [28 Kol, Bolu Beyi Kolu yok].

⁵ *Koroglu* (2006), bs. hzl. M. H. Tehmasib, Bakü, 541 s. AMEA Folklor Enstitüsü Yayını. [17 Kol, Bolu Beyi Kolu var].

destan kitaplarının birinde 17, diğerinde 16 kolun metni bulunmaktadır.⁶

Türkiye’de 1982’den bu yana Köroğlu destanları üzerine bilimsel toplantılar yapıp sürekli konuşuyoruz. Ancak, elimizde Türkiye’de tespit edilmiş Köroğlu kollarıyla ilgili karşılaştırmalı toplu bir kitap yok. Bolu Valiliği, Belediye Başkanlığı, AİBÜ ilk önce bu eksikliği giderip destanın gençlere, çocuklara, bilim adamlarına yönelik farklı metinlerini bastırmalıdır. Tokatlıların Danişment Gazi Destanı’na, Malatyalıların Battal Gazi Destanı’na sahip çıkıp yayımlamalarını bu konuda örnek olarak gösterebilirim.

Sonuç

Türkiye’de Köroğlu destanları konusunda ilk bilimsel toplantı, Köroğlu heykeli münasebetiyle KTB MİFAD tarafından 5-7 Haziran 1982 tarihleri arasında Bolu’da düzenlemiştir. Toplantı, amacına ulaşmış, Bolululara Köroğlu’nun tanıtılıp sevdirmesi sağlanmıştır. Ardından diğer Köroğlu toplantılarının düzenlenmesi için müsait ortam hazırlanmış, Köroğlu, ideolojik yaklaşımlardan önemli ölçüde kurtarılmıştır. Bugün Bolu’da ve Türkiye’nin her yerinde Köroğlu’nun adının saygıyla anıldığını rahatlıkla söyleyebilirim.

Benzeri olay, memleketim Kastamonu’da da yaşandı. Halk kahramanı Sepetçioğlu Osman Efe’nin İhsangazi ilçesinde doğduğu köy Yukarı Aşar sonra Hacıoğlu’nun adının Sepetçioğlu Osman Efe olarak değiştirilmesi için İçişleri Bakanlığı, Kastamonu Valiliği ve İhsangazi Kaymakamlığına dilekçeyle başvurdum. Köy ihtiyar heyeti reddetti. Osman Efe, yörenin ağasıyla, zaptiyelerle, Kastamonu mültezimi ve bir Zileli derebeyiyle mücadele etmiş arkasında güzel bir türkü ve halk oyunu bırakmıştı. Köyünde, hatırdaki kalan köyün yanındaki Gülpü Dağı’na sevgilisiyle çıkıp zaptiyelerle çarpışmasıydı. Kaymakamla bu köyün yaylasında bir şenlik düzenledik. Toplanan köylüye, Sepetçioğlu Osman Efe kimdir, anlattım. Yanımda köyün adının Sepetçioğlu Osman Efe olması için yazılmış dilekçe vardı. Muhtar dâhil yaylaya gelen bütün Hacıoğlu halkı dilekçeyi imzaladı. İki ay sonra, 2008 yılında köyün adı değiştirildi.

Türk Dil Kurumunun Türk Dünyası Destanlarının Tespiti, Türkiye Türkçesine Aktarılması ve Yayımlanması Projesi geç de olsa önümüzdeki on yıl içinde tamamlandığında Köroğlu’nun Türk dünyasındaki yeri bütün haşmetiyle ortaya konulmuş olacaktır.

Kültür ve Turizm Bakanlığının yürüttüğü UNESCO Somut Olmayan Kültürel Miras Sözleşmesi’ni uygulama çalışmaları çerçevesinde Köroğlu

⁶ *Koroğlu Dastanı/Tahran Ali Kemal Arşivi Varyantları* (2009), hzl. Ali Şamil Hüseyinoğlu, Bakü, 396 s. AMEA Folklor Enstitüsü Yayını. [16 Kol, Bolu Beyi Kolu yok].

destanı anlatma geleneğinin 2015 yılında Dünya Somut Olmayan Kültürel Miras Temsili Listesi'ne alınacağına da hiç şüphem yoktur.

Nail TAN*

---

* Prof. Dr., Kültür ve Turizm Bakanlığı Emekli HAGEM Genel Müdürü, Halk Bilimci.

YİTİRDİKLERİMİZ

ÇOK YÖNLÜ BİR KÜLTÜR ADAMI, SANATÇI CEMİL DEMİRSİPAHI'NİN ARDINDAN

Nail TAN*

Türk halk müziği, halk oyunları alanlarındaki araştırma ve uygulamalarıyla tanınan Avukat Cemil Demirsipahi 12 Ocak 2013 Cumartesi sabahı Ankara'daki evinde sabaha karşı uykuda iken hayata veda etti. Ölüm ilanında ailesi, mesleki sıfatlarını şöyle saymıştı: Kompozitör/besteci, müzikolog, şef, saz sanatçısı, araştırmacı, yazar, şair ve avukat. Cenazesi 13 Ocak 2013 Pazar günü Kocatepe Camisi'nde kılınan öğle ve cenaze namazlarının ardından Cebeci Asrı Mezarlığı'nda toprağa verildi.

Soyu, baba tarafından sipahi, anne tarafından da akıncı bir aileye mensuptu. Babası Sipahizadelerden Mustafa Bey, annesi ise Akıncılardan Hamide Hanım'dır. 4 Ekim 1933 tarihinde İstanbul'un Beşiktaş semtinde dünyaya geldi. Fatma (Aksalman) ve Nazmiye (Güven) adlarında iki kız kardeşi vardı. Babasının ölümü üzerine ailesi 1944 yılında Ankara'ya taşındı.

Rahmetli Demirsipahi'nin özgeçmişi hakkında en geniş ve güvenilir bilgiyi Atınc Emnalar'ın kitabında bulmaktayız¹. Bu kitaptan aldığım bilgileri, eşi Bilge Hanım, oğlu Efe Bey ve yakın meslektaşı Doç. Dr. Ayten Kaplan'dan edindiğim ek bilgilerle zenginleştirerek bu anma yazısını hazırladım.

Demirsipahi, İstanbul'da başladığı ilkökul öğreniminin son sınıfını Ankara Anafartalar Atatürk İlkokulunda tamamladı. İki yıl kadar TED Koleji ortaokul kısmına devam ettikten sonra Atatürk Lisesi ortaokul bölümüne geçti; ortaokul, lise öğrenimini bu okulda gördü ve diploma aldı. Ankara Üniversitesi Hukuk Fakültesini 1960 yılında bitirdi ve avukatlık stajını tamamlayarak avukat oldu. Ankara Barosuna kayıtlı bir avukat olarak hukuk hizmeti verdiyse de onun özel uğraşısı müzikti. Hayatında müzik daima ön planda yer aldı. Avukatlığını sanatçı telif hakları konusunda kullanmayı yeğledi.

Müzik çalışmalarına küçük yaşlarda keman, piyano çalmayı öğrenerek başladı. Ferruh Arsunar'dan keman, nota ve armoni, Selahattin Pinar'dan tambur, Emrullah Sipahi'den ud, Ahmet Yamacı'dan bağlama, Ahmet Yatman'dan kanun, Yalçın Oker'den yaylı tambur, Ruşen Kam'dan makam ve fasıl, Kemal Eroğlu'ndan mandolin ve pompalı ağız mızıkası, Kemal İlerici'den armoni dersleri alarak Türk ve Batı müziğini bütün yönleriyle öğrenmeye çalıştı.

Çeşitli çalgıları iyi derecede çalmayı öğrendiği için önce Ankara Radyosu Çocuk Kulübünde görev alıp birçok programa katıldı. Gençlik döneminde bağlamayı ana çalgı olarak tercih etti. Ankara Radyosu bağlama

* Prof. Dr., Kültür ve Turizm Bakanlığı Emekli HAGEM Genel Müdürü, Halk Bilimci.

¹ Emnalar, Atınc (1998), *Türk Halk Müziği ve Nazariyatı*, İzmir, s. 755-761.

sanatçılığı sınavına girerek kazandı (1962) ve Muzaffer Sarısözen'in yönettiği Yurttan Sesler Topluluğunda 1965-1967 Tuzla Yedek Subay Okulu ve Ankara Muhafız Alayındaki asteğmen, teğmenlik dönemi hariç 1973 yılına kadar bağlama çaldı. Aynı yıl Hacettepe Üniversitesi Mezuniyet Sonrası Fakültesi Müzik ve Güzel Sanatlar Enstitüsünde Araştırma Görevlisi unvanıyla akademik müzik çalışmalarına başladı. 1975 yılında, Öğretim Görevlisi kadrosuna atandı, öğretim elemanları arasında yer aldı. Hacettepe Üniversitesinde Müzik ve Güzel Sanatlar Enstitüsü Müzikoloji Koordinatörlüğü, Rektörlüğe bağlı Müzikoloji Ana Sanat Dalı Başkanlığı, Güzel Sanatlar Fakültesine bağlı Türk Halk Müziği ve Oyunları Bölüm Başkanlığı görevlerinde bulundu. 1987 yılında Üniversitesinin teklifi üzerine YÖK tarafından Öğretim Üyesi unvanı verildi. Yaş sınırından emekliye ayrıldığı 2000 yılına kadar Rektörlüğe bağlı Seçmeli Güzel Sanat Dersleri biriminde müzik derslerini sürdürdü. Emekliye ayrıldıktan sonra da üniversitesi ve öğrencileriyle bağlarını hiç koparmadı. Kitaplarını tamamlama, baskıya hazırlama emeklilik yıllarının ana uğraşısıydı.

Demirsipahi'nin çok yönlü kültürel kimliğini, hizmetlerini altı yönden değerlendirebiliriz:

1. Bağlama sanatçılığı
2. Besteciliği
3. Koro şefliği
4. Eğitimciliği
5. Araştırmacılığı
6. Yayımcılığı

1. Bağlama Sanatçılığı

Profesyonel bağlama sanatçı olarak ünlü halk müziği sanatçılarına sahnede eşlik etmiş, Ankara Radyosu Yurttan Sesler Topluluğunda 1973 yılına kadar bağlama sanatçısı kadrosunda çalışmıştır.

Fransa'nın Olympic Konser Salonu'nda Bağlama Resitali, Yunus Emre Resitali vermiş, Ayla Algan'a eşlik etmiştir.

Türkiye radyo ve televizyonlarıyla İtalya, İsviçre, Avusturya, Almanya, Fransa, İngiltere, Belçika, Hollanda, Danimarka, İran, Azerbaycan, Rusya, Özbekistan, Gürcistan, Macaristan ve eski Yugoslavya'da konserler vermiş, radyo-TV programlarına katılmıştır.

2. Besteciliği

Kemal İlerici (1910-1986) ve Ferruh Arsunar'dan (1908-1965) aldığı armoni ve bestecilik derslerinin verdiği özgüvenle 1952 yılında Türk müziği

formlarında eser bestelemeye başlamıştır. Kendi ifadesine göre bestelerinin sayısı iki yüzü aşmış olup plağa okunan on yedi eseri Altın Plak Ödülü alacak derecede ilgi görmüş, satılmıştır. Bestelerinden en bilinenleri, dile düşenleri şunlardır: Cano/Amman Güzel Yavaş Yürü (Altın Plak 3), Yarey/Yana Yana Kül Oldum (Altın Plak), Ana Beni Eversene (Altın Plak 3), Şen Ola Dügün Şen Ola/Davullar Çift Çift Vurula (Altın Plak), Züğürt/ Nem Alacak Felek Benim (Altın Plak 3), Fakir Bir Şairim Amma Yüreğim Zengin Benim A Canım (Altın Plak), Gitti/ Ağla Gönül Ağla Gelin Oldu Yâr (Altın Plak), Deliyim/ Yelkeni Suyu Daldırdım (Altın Plak), Vermediler Ne Yapayım/ Karşı Dağlar Duman Duman (Altın Plak), Selam/ Günah Sende Suç da Sende (Altın Plak), Yok Ayşe Yok Ayşe/ Çözen Benden Beter Olsun (Altın Plak), Hızır Gibi Tut Elimden (Altın Plak), Bülbül/ Seher Vakti Garip Garip (Altın Plak), Yarasızlar (Altın Plak), Oy Gizli Sır/Sevgiden Düşmüşüm Nazdan Düşmüşüm, Sen Yanımda Olunca, Aşkın Aldı Benden Beni, Yarab Bu Ne derttir Derman Bulunmaz, Bir Kez Gönül Yıktın İse Kıldığın Namaz Değil, Kızıma/ Evimizde Çiçektin, Sarhoş/ Giysileri Pembeden, Gençlik/ Gönüm de Kovalar Eskiden Beri, Bayrak Marşı/ Ey Göklerin Kızıl ve Beyaz Süsü, Karakız/ Saçların Kara Kara, Türkiye'm Bir Ben Dönemiyorum, Kara Gözlüm/ Rüzgâr Esmeyince Dal Uyanır mı?, Kızlar Naz İlen gelir, Oho Ahmet/ Keskin İdin Bıçak Gibi, Karanfil/ Karanfilsin Kapkara, Kız Sevdığın Var mı Dedim, Bu Dünyaya Gelmek Gitmek İçindir.

Film, tiyatro, televizyon dizisi müzikleri yaptı. Şu sahne eserlerinin kurgusunu yaptı: Sesli Gazete, Kıvanç, Masal, Hoşgörü, Bin Mevsim, Düş ve Gerçek, Sevda Demeti, Büyülü Sözcük, Dünden Bugünden Sevmek, Türkülerin Getirdiği, Kızıl Yokuş, Kutsal Adım, Yıldızlar Yağmuru, Güneş Damlaları, Meslekler Destanı, Ata'ya Dünden Yarma Saygı, Minik Demet.

Karma fasıllar başlığı altında ortaya koyduğu eserleri ise şöyle sıralanabilir: Semai Demeti, Damla Damla, Ankara'dan Esintiler, Sevda, Hoşgürsüz Hoşgörü, Dünden Bugünden, Büyülü Sözcük, Minik Demet, Bin Mevsim, Düş ve Gerçek.

Uluslararası Kompozitörler Birliği ile SACEM, GEMA gibi müzik eseri telif hakları birliklerinin üyesiydi.

3. Koro Şefliği

Daha ortaokul sıralarında 8. sınıftan itibaren müzik topluluğu kurup şefliğini yapmaya başladı. Ankara Atatürk Lisesi Korosu, Ankara Hukuk Fakültesi Korosu, Talebe Birliği Korosu, Talebe Federasyonu Korosu, Kız Teknik Yüksek Öğretmen Okulu Korosu, Ankara Üniversitesi Korosu ve Hacettepe Üniversitesi Korolarını kurup çalıştırdı, şefliğini yaptı. Bu korolarla Ankara'daki çeşitli sahnelerde konserler verdi, radyo-televizyon programlarına katıldı.

4. Eğitimciliği

Demirsipahi, koro şefliğinin yanı sıra Hacettepe Üniversitesinin akademik kadrosunda görev alarak üniversite öğrencilerine Türk müziği dersleri verdi. Yetenekli öğrencilere çalgı, kompozisyon öğretti. 1973 yılında başladığı Hacettepe Üniversitesindeki görevi, yazının girişinde hayat hikâyesinde belirtildiği gibi yaş sınırından emekliye ayrıldığı 2000 yılına kadar sürdü.

Türk müziğinin yanı sıra Türk halk oyunlarına özel bir ilgisi vardı. Bu alanda, *Türk Halk Oyunları* adlı ülkemizin en geniş araştırma kitabını 1975 yılında yayımladığı gibi Hacettepe Üniversitesi Güzel Sanatlar Fakültesine bağlı THM ve Halk Oyunları Bölüm Başkanlığı görevinde bulundu, dersler verdi.

Üniversitedeki göreviyle ilgili hazırladığı ders notlarını *Ritmoloji*, *Metod Sipahi Bağlama I*, *Makam ve Ses Sistemleri*, *Notasyon*, *Perde Sistemleri*, *Karşılaştırmalı Armonik Yapı ve Uygusal Sistem (Armonik Sistemler)* ve *Müzik Terimleri Sözlüğü* adları altında kitaplaştırmış ancak basılmamıştır.

5. Araştırmacılığı

Demirsipahi, Türk müziğinin bütünü ve özellikle de Türk halk oyunları üzerindeki araştırmalarıyla da tanındı. 1975 yılında Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları arasında yayımlanan *Türk Halk Oyunları* adlı kitabı² alanında en önemli başvuru eseridir denilebilir. Kitapta Türk halk oyunları tarihçe, çalgılar, kıyafetler ve ezgiler yönünden ayrıntılı bir şekilde incelenmiş, çok sayıda fotoğraf kullanılmış, 500 civarında oyun havasının notası yer almıştır. Notaların önemli bir bölümü Demirsipahi tarafından yöre müzisyenleri dinlenerek yazılmıştır. Eserin yayın raporunu yazan halk bilimci, rahmetli Kültür Bakanlığı Müsteşarlarından Dr. Mehmet Önder, kitabın malzemesinin bir kamyonetle Türkiye İş Bankası Genel Müdürlüğüne getirildiğini anlatmıştı bana.

Rahmetli Demirsipahi, Turizm ve Tanıtma Bakanlığında 1975 yılında Devlet Halk Dansları Topluluğunun kurulmasına katkıda bulunmuş, oyunlara eşlik ederek 36 sanatçıdan oluşan bir çalgı grubu oluşturmuş, kitabındaki notaların bir bölümünü bu grubun elemanlarından derleyip yazmıştır. Halk müziği çalgılarıyla çok sesli müzik çalışmalarını bu grupla yapmıştır.

² Demirsipahi, Cemil (1975), *Türk Halk Oyunları*, Ankara, XX + 424+23 s. +500 Nota, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları: 148.

Halk oyunlarına ilgi ve sevgisi dolayısıyla TÜFEM (Türk Folklor Eğitim Merkezi Derneği) Yönetim Kurulu Başkanlığı (1973-1974), I. TÜRKSOY Halk Oyunları Festivali Sanat Yönetmenliği (1995) ile pek çok halk oyunları yarışmasında seçici kurul başkanlığı, üyeliği görevlerinde bulunmuştur.

6. Yayımcılığı

Yukarıda da belirtildiği gibi en önemli kitabı *Türk Halk Oyunları*'dır. MÜZKO/2 kitabı, yalnızca Demirsipahi'nin yazılarına tahsis edilmiştir. Hacettepe Üniversitesinde verdiği derslerin notlarını ve yaptığı araştırmaları *Ritmoloji, Metod Sipahi Bağlama 1, Makam ve Ses Sistemleri, Notasyon, Perde Sistemleri, Karşılaştırmalı Armonik Yapı, Uygusal Sistem (Armonik Sistemler), Müzik Terimleri Sözlüğü* adıyla baskıya hazırlamıştır. Yakın çalışma arkadaşı Doç. Dr. Ayten Kaplan ile ailesi bu emek mahsulü eserleri bastırmak için yayınevleriyle temasa geçmişlerdir.

Almanya'da kendi sesi ve bağlama çalgısıyla on plak çıkardı. Kültür ve Turizm Bakanlığınca Yunus Emre Longplay'i yayımlandı.

Demirsipahi, anlattığımız çalışmaları dolayısıyla birçok ödül, belge, şilt, plaketle onurlandırıldı. Aldığı şiltlerin sayısı 1998 yılında 200'ü aşmıştı. Bunların 62'si Hacettepe Üniversitesi Rektörlük bölümünde sergilenmektedir. Aldığı ödül ve şiltlerle ilgili geniş bilgi Atınç Emnalar'ın kitabında bulunmaktadır.

Avukat olması dolayısıyla besteci ve diğer müzik sanatçılarının telif haklarının korunması, telif hakları meslek birliklerinin kurulması konusunda büyük mücadele verdi. Sanatçıların bugün sahip oldukları hakların kazanılmasında payı büyüktür.

Eğitimci Şevket Süreyya-Cemil Aytaç çiftinin kızları Bilge Hanım'la evlendi. Bu evlilikten oğulları Efe ile kızları Eser dünyaya geldi.

Kendisiyle Kültür/Kültür ve Turizm Bakanlığı Millî Folklor Araştırma Dairesindeki yöneticilik görevim dolayısıyla zaman zaman bir araya gelmiş, sohbet etmiş, bilgi alışverişinde bulunmuştum. Zor beğenen, doğruluğuna inandığı görüşleri sonuna kadar savunan bir insandı. Halk müziği alanındaki sempozyumlara seyrek katılırdı. Çünkü, sert tartışma ortamında bulunmak istemezdi. TRT'nin Türk Halk Müziği Danışma Kurullarına katılıp görüşlerini açıklamaktan zevk aldığına tanık oldum.

Demirsipahi, artık aramızda besteleri ve kitaplarıyla yaşayacak. Ruhu şad olsun!

BAL-TAM Türklük Bilgisi 19

DERGİNİN YAYIN İLKE VE PRENSİPLERİ:

BAL-TAM TÜRKLÜK BİLGİSİ Dergisi uluslararası kaydı Paris'te yapılmış olan hakemli bir dergidir. Yılda iki kez, Mart ve Eylül aylarında yayınlanmakta olan BAL-TAM TÜRKLÜK BİLGİSİ dergisi, Türkoloji ve yardımcı disiplinlerinin tüm alanlarında yapılan çalışmaları kapsamaktadır.

Dergimize daha önce herhangi bir yayın organında yayınlanmamış olan özgün çalışmalara, bilim ve araştırma alanlarında gerçekleşen farklı proje sonuçlarına öncelik tanınmaktadır. Bunun yanı sıra tanınmış, çağdaş ve geçmişe ait olan Türkologların portrelerine ve bibliyografyalarına da özellikle yer verilmektedir.

Ulusal ve uluslararası düzeyde faaliyet gösteren basın ve yayın organlarında (gazete, dergi, tv, internet, vb.) gerek dergimiz ve gerekse de Merkezimiz ile ilgili haber, yorum ve fotoğrafların adresimize gönderilmesi ya da iletişim kanalları yoluyla bize iletilmesi rica olunur.

Dergiye gönderilecek yazıların öncelikle analitik ve bilimsel objektiviteyi içerisinde bulundurmalıdır. Gönderilen yazıların dipnotları ve kaynakçası bilim standartlarına göre uygun olması gerekmektedir. Bu dergide yayınlanan makale ve yazılar kaynak gösterilmek şartıyla alıntı ve atıf şeklinde kullanılabilir.

Derginin dili Türkçedir. Ayrıca İngilizce, Rusça, Almanca ve Fransızca dilinde yazılmış bilimsel makaleler de kabul edilir. Ancak bu dillerde yazılan makalelerin geniş bir Türkçe özetine yer verilmelidir.

Başlık 12 kelimeli geçmemeli, bold ve büyük harflerle yazılmalı, İngilizce ve Öz'ün yazıldığı dildeki karşılığı bold ve küçük harflerle başlığın altında yer almalıdır. Yazar adı, başlığın altına yazılmalı, görev unvanı, kurum adresi ve e-posta bilgileri italik olarak bir yıldızla soyadına ilintilendirilerek, ilk sayfanın altında verilmelidir. Öz, 150-200 kelime arasında ve yazının özünü verecek tarzda hazırlanmalıdır. Öz içinde kaynak, şekil, çizelge bulunmamalıdır. Özün hemen altında en az üç en fazla beş anahtar kelime verilmelidir. Öz ve Anahtar Kelimeler Türkçe ve Öz'ün yazıldığı ikinci dilde hazırlanmalıdır.

BAL-TAM TÜRKLÜK BİLGİSİ için hazırlanan çalışmaların kapsamı sayfa sayısı ile sınırlandırılmış değildir. Çalışmaların bilgisayarda, 1,5 satır aralığında, hece genişliği 126 mm'yi ve uzunluğu 195 mm'yi kapsayacak şekilde (11 harf büyüklüğünde font Times New Roman biçiminde) olması, çalışmaların başında Türkçe ve İngilizce özet ile anahtar kelimelerine yer verilmesi gerekmektedir.

Çalışmalar, biri mutlaka diskete veya CD'ye kayıtlı olmak üzere, iki kopya çıktısıyla birlikte dergi adresine ve ayrıca internet iletişim yoluyla derginin e-postasına teslim edilmelidir.

Dergiye gönderilen yazıların yayınlanıp yayınlanmaması kararı BAL-TAM TÜRKLÜK BİLGİSİ Dergisi ve derginin bilim - hakem kuruluna aittir.

Dergide ifade edilen görüş ve fikirler yalnız yazarlarına aittir. Bunlar, her zaman BAL-TAM TÜRKLÜK BİLGİSİ Dergisinin genel düşünce ve görüşlerini yansıtan metinler olarak değerlendirilmezler.

Eğer yazı gönderen kişi, dergimize ilk defa yazıyorsa, bu kişinin çalışmasının ekinde bir fotoğraf ile birlikte, çalıştığı bilimsel alanını belirten kısa bir özgeçmişini de göndermesi uygun görülür.

BAL-TAM TÜRKLÜK BİLGİSİ Dergisi

BAL-TAM KÜTÜPHANESİNE GÖNDERİLEN YAYINLAR

A. KİTAPLAR:

1. Cüneyd SUAVİ, HAYATIN İÇİNDEN 40 SEVGİ HİKÂYES, T. C. Edirne Valiliği, Balkan Kitaplığı Yayınları, Yayın No: 2, Hikâye Dizisi: 1, Nisan 213 – Edirne
2. Ferdi KOVAÇ, Bir Gencin Savaş Günlüğü, Kosova 1989 – 1999, 2013, Prizren

B. DERGİLER:

1. BALKAN TÜRKÜSÜ, Üç aylık edebiyat dergisi, Yıl 1., Sayı 3., Yaz 2013, Edirne
2. AKSAM, Alimoğlu Kültür Sanat Araştırma Merkezi Derneği, Afyonkarahisar
3. Kubbealtı AKADEMİ Mecmuası, Yıl: 4/2, Sayı: 168, Ekim 2013, İstanbul.
4. MERHABA, Kubbealtı AKADEMİ Mecmuası'nın Ücretsiz Eki, Sayı 65, Sonbahar 2013, İstanbul.

